МАРК БЛОК

ФЕОДАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО

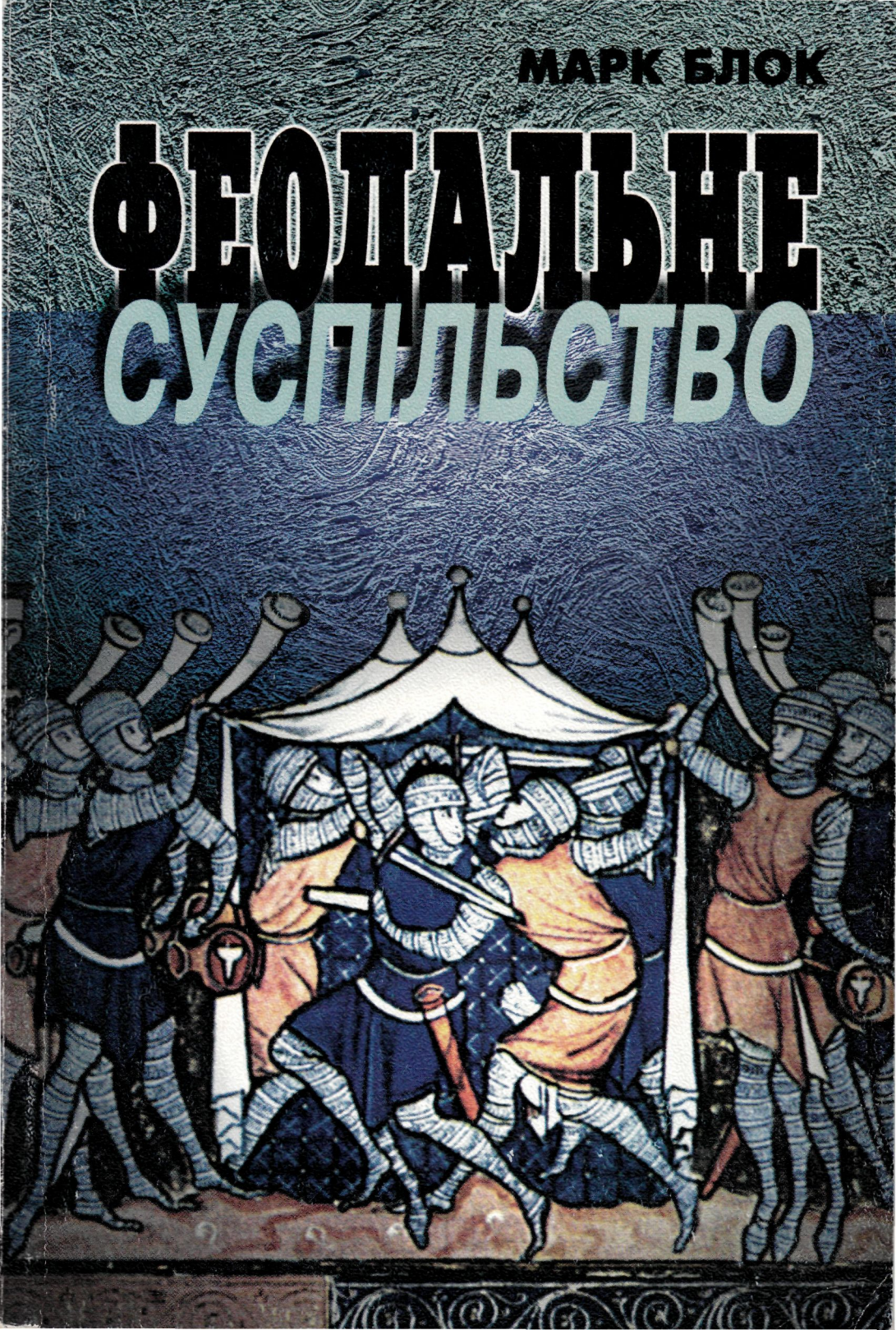

Marc BLOCH

LA SOCIÉTÉ FÉODALE

Éditions Albin Michel, Paris
1994

Марк БЛОК

ФЕОДАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО

Переклад з французької
Віктора Шовкуна

Видавничий дім «Всесвіт»
Київ — 2002

ББК 63.3(4)
Б 70

«Феодальне суспільство» — остання книжка Марка Блока (1886—1944), відомого французького історика, учасника Руху Опору, забитого гестапівцями, — належить до основоположних праць світової науки з історії середньовіччя. Написана в 30-х рр. минулого сторіччя ця книга і досі не має рівних за глибиною трактування західноєвропейського феодалізму IX—XIV ст. як цілісної соціальної структури.

Книга розрахована на широке коло читачів, які цікавляться історією Європи, а також на фахівців-істориків, студентів, учителів.

Українською мовою видається вперше.

Переклад з французької
Віктора ШОВКУНА

Це видання підтримане Фондом OSI-Zug спільно з Центром видавничого розвитку Інституту відкритого суспільства (Будапешт) та Міжнародним фондом «Відродження» (Київ).

Sponsored by the OSI-Zug Foundation with the contribution of the Center for Publishing Development of the Open Society Institute — Budapest and International Renaissance Foundation — Kyiv.

Видано у співробітництві з

БЛАГОДІЙНИМ ФОНДОМ ЗАХИСТУ І РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ
CHARITABLE FOUNDATION FOR THE SUPPORT AND
DEVELOPMENT OF CREATIVE TRANSLATION IN UKRAINE

Перекладено за виданням: Marc Bloch. La société féodale. Albin Michel. Paris, 1994. (Bibliothèque de «L'Évolution de l'Humanité»).

© Editions Albin Michel, 1939, 1940, 1966, 1967, 1968 et 1989.
© Віктор Шовкун, переклад, 2002.
© Віктор Кузьменко, художнє оформлення, 2002.

ISBN 966-95968-0-7

ЗМІСТ

ВСТУП. Загальний напрямок даного дослідження 15

ТОМ ПЕРШИЙ
УТВОРЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ ЗАЛЕЖНОСТІ

ЧАСТИНА ПЕРША
СЕРЕДОВИЩЕ

Книга перша
ОСТАННІ ВТОРГНЕННЯ

Розділ 1. МУСУЛЬМАНИ ТА УГРИ 21
I. Європа, затоплена ордами завойовників і звідусіль обложена 21
II. Мусульмани 21
III. Наступ угрів 26
IV. Кінець угорських збройних наскоків 29

Розділ 2. НОРМАНИ 33
I. Загальні відомості про скандинавські вторгнення 33
II. Від грабунку до заснування колоній 37
III. Скандинавські поселення: Англія 40
IV. Скандинавські поселення: Франція 44
V. Християнізація Півночі 49
VI. У пошуках причин 53

Розділ 3. ДЕЯКІ НАСЛІДКИ ІНВАЗІЙ І ЧОГО ВОНИ НАВЧИЛИ ЄВРОПЕЙЦІВ 57
I. Сум'яття 57
II. Людський внесок: які висновки можна зробити з аналізу мови, географічних назв та людських імен 60
III. Людський внесок: які висновки можна зробити з аналізу права та соціальної структури 65

IV. Людський внесок: звідки прийшли переселенці? 68
V. Чого навчає нас розглянутий вище період європейської історії 69

Книга друга

УМОВИ ЖИТТЯ І МЕНТАЛЬНА АТМОСФЕРА

Розділ 1. МАТЕРІАЛЬНІ УМОВИ ТА ЕКОНОМІЧНА ТОНАЛЬНІСТЬ 74
I. Дві феодальні доби 74
II. Перша феодальна доба: населення 75
III. Перша феодальна доба: зв'язок між людьми 76
IV. Перша феодальна доба: обміни 81
V. Економічна революція другої феодальної доби 84

Розділ 2. ЯК ТОДІ ВІДЧУВАЛИ Й ДУМАЛИ 88
I. Людина віч-на-віч із природою та тривалістю часу 88
II. Засоби вираження 91
III. Культура і суспільні класи 95
IV. Релігійна ментальність 98

Розділ 3. КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ 104
I. Історіографія 104
II. Епопея 108

Розділ 4. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В ДРУГУ ФЕОДАЛЬНУ ДОБУ 119
I. Кілька характеристик нової культури 119
II. Самоусвідомлення 122

Розділ 5. ОСНОВИ ПРАВА 125
I. Імперія звичаю 125
II. Характеристики звичаєвого права 129
III. Відновлення писаних прав 132

ЧАСТИНА ДРУГА

ЗВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ З ЛЮДИНОЮ

Книга перша

КРЕВНІ ЗВ'ЯЗКИ

Розділ 1. СОЛІДАРНІСТЬ РОДУ 139
I. «Плотські друзі» 139
II. Вендета 141
III. Економічна солідарність 146

Розділ 2. ХАРАКТЕР І МІНЛИВІСТЬ ЗВ'ЯЗКІВ СПОРІДНЕНОСТІ 149
I. Реалії сімейного життя 149
II. Структура родини 151
III. Кревні зв'язки і феодалізм 156

Книга друга

ВАСАЛЬНА ЗАЛЕЖНІСТЬ І ФЕОД

Розділ 1. ВАСАЛЬНА ПРИСЯГА НА ВІРНІСТЬ 158
I. Людина іншої людини 158
II. Ритуал присяги на вірність у феодальну еру 158
III. Генеза стосунків персональної залежності 160
IV. Домашні воїни 164
V. Каролінзька васальна залежність 170
VI. Формування васальної залежності класичного типу 173

Розділ 2. ФЕОД 176
I. «Бенефіція» і феод: платня земельною ділянкою 176
II. Як васалів «виряджали на хату» 182

Розділ 3. ОГЛЯД ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОБРІЮ 189
I. Розмаїття французьке: Південний Захід і Нормандія 189
II. Італія 190
III. Германія 192
IV. Поза імперією Каролінгів: англосаксонська Англія та Іспанія Астуро-Леонських королівств 194
V. Імпортовані феодальні режими 200

Розділ 4. ЯК ФЕОД ПЕРЕЙШОВ У СПАДКОВУ ВЛАСНІСТЬ ВАСАЛА 203
I. Проблема успадкування: феоди «почесні» і прості 203
II. Еволюція: як це було у Франції 207
III. Еволюція: як це було в імперії 211
IV. Трансформації феоду у світлі його права передаватися в спадок 213
V. Вірність у комерції 221

Розділ 5. КІЛЬКА ПАНІВ НАД ОДНІЄЮ ЛЮДИНОЮ 224
I. Кілька присяг на вірність 224
II. Велич і занепад абсолютної присяги на вірність 227

Розділ 6. ВАСАЛ І СЕНЬЙОР 232
I. Допомога і захист 232
II. Васальні стосунки замість стосунків родинних 237
III. Взаємність і розриви 240

Розділ 7. ПАРАДОКС ВАСАЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ 243
I. Суперечності свідчень 243
II. Зв'язки де-юре і людський контакт 247

Книга третя

ЗВ'ЯЗКИ ЗАЛЕЖНОСТІ В НИЖЧИХ КЛАСАХ

Розділ 1 ПАНСЬКА МАЄТНІСТЬ 251
I. Панська земля 251
II. Здобутки панської маєтності 252
III. Сеньйор і орендарі 259

Розділ 2. КРІПАЦТВО І СВОБОДА 265
I. Відправна точка: персональні умови у франкську епоху 265
II. Французьке кріпосне право 270
III. Германський випадок 277
IV. В Англії: мінливості долі вільного селянства (віланів) 281

Розділ 3. ДО НОВИХ ФОРМ СЕНЬЙОРІАЛЬНОГО РЕЖИМУ 286
I. Стабілізація обов'язків 286
II. Трансформація людських стосунків 289

ТОМ ДРУГИЙ

КЛАСИ ТА УПРАВЛІННЯ ЛЮДЬМИ

ДО ЧИТАЧА 293

Книга перша

КЛАСИ

Розділ 1. АРИСТОКРАТИ ЯК ФАКТИЧНИЙ КЛАС 294
I. Зникнення стародавніх аристократій крові 294
II. Різні значення слова «аристократ» (*noble*) у першу феодальну добу 296
III. Клас аристократів, сеньйоріальний клас 299
IV. Воїнське покликання 300

Розділ 2. ЖИТТЯ АРИСТОКРАТА 303
I. Війна 303
II. Аристократ у себе вдома 309
III. Заняття й розваги 312
IV. Правила поведінки 315

Розділ 3. РИЦАРСТВО 322
I. Урочисте висвячення в рицарі 322
II. Рицарський кодекс 326

Розділ 4. ПЕРЕТВОРЕННЯ АРИСТОКРАТІЇ ДЕ-ФАКТО НА АРИСТОКРАТІЮ ДЕ-ЮРЕ 330
I. Спадкове право на висвячення в рицарі та на вступ до стану аристократії 330
II. Конституювання нащадків рицарів у привілейований клас 335
III. Право аристократів 337
IV. Англійський виняток 339

Розділ 5. КЛАСОВІ ВІДМІННОСТІ В СЕРЕДОВИЩІ АРИСТОКРАТІЇ 343
I. Ієрархія влади й рангу 343
II. Сержанти й рицарі-кріпаки 348

Розділ 6. ДУХІВНИЦТВО І ПРОФЕСІЙНІ КЛАСИ 357
I. Церковне суспільство за феодалізму 357
II. Вілани і буржуа 364

Книга друга

УПРАВЛІННЯ ЛЮДЬМИ

Розділ 1. ОРГАНИ ПРАВОСУДДЯ 368
I. Загальні характеристики юридичного режиму 368
II. Подрібнення системи судочинства 370
III. Вирок, ухвалений рівними, чи вирок володаря? 378
IV. Поза сферою подрібнення: пережитки та нові фактори 379

Розділ 2. ТРАДИЦІЙНА ВЛАДА: КОРОЛІВСТВА ТА ІМПЕРІЯ 384
I. Географія королівств 384
II. Традиції та природа королівської влади 389
III. Передача королівської влади; династичні проблеми 393
IV. Імперія 399

Розділ 3. ВІД ТЕРИТОРІАЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ ДО ЗАМЧИЩ 403
I. Територіальні князівства 403
II. Графства та замчища 408
III. Церковні володіння 410

Розділ 4. БЕЗЛАД І БОРОТЬБА ПРОТИ БЕЗЛАДУ 417
I. Межі влади 417
II. Насильство і прагнення до миру 419
III. Мир і Боже замирення 421

Розділ 5. РУХ У НАПРЯМКУ ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВ: НАЦІОНАЛЬНІ ЕВОЛЮЦІЇ 430
I. Чому було необхідне перегрупування сил 430
II. Нова монархія: Капетінги 431

III. Монархія, схильна до архаїзму: Германія 435
IV. Англо-норманська монархія: явища, спричинені завоюванням, і германські пережитки 438
V. Національності 441

Книга третя

ФЕОДАЛІЗМ ЯК РІЗНОВИД СУСПІЛЬСТВА І ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ

Розділ 1. ФЕОДАЛІЗМ ЯК РІЗНОВИД СУСПІЛЬСТВА 447
I. Феодалізм чи феодалізми: однина чи множина 447
II. Фундаментальні характеристики європейського феодалізму 448
III. Короткий екскурс у порівняльну історію 452

Розділ 2. ПРОДОВЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ФЕОДАЛІЗМУ 454

I. Пережитки й відродження 454
II. Ідея війни й ідея договору 457

Примітки 459
Бібліографія 477
Алфавітний покажчик 507

Фердинандові Лоту,
в знак глибокої пошани і вдячної любові

ВСТУП

ЗАГАЛЬНИЙ НАПРЯМОК ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Ще два століття тому така назва книжки, як «Феодальне суспільство», нічого б не сказала про її зміст. І річ не в тому, що застосований нами прикметник не дуже давній. У своїй латинській оболонці — *feodalis* — він існував ще в середні віки. Іменник «феодалізм», хоч і більш недавнього походження, проте й він виник не пізніш як у XVII сторіччі або й раніше. Але й перше, і друге слово тривалий час зберігали значення, яке було суто юридичним. Оскільки феод був, як ми побачимо, певною формою володіння реальними статками, то прикметник «феодальний» розуміли як «співвіднесений із феодом», — таке визначення дала Академія, — а під феодалізмом або «якість феоду», або «обов'язки, притаманні феодальній залежності». Це були, як висловився в 1630 р. лексикограф Рішле, «терміни королівського двору». Але не історії. Коли ж було помічено, що їхній смисл розширився до такої міри, що став означати певний стан цивілізації? «Феодальне врядування» *(gouvernement féodal)* і «феодалізм» *(féodalité)* ми знаходимо в такому значенні в «Історичних записках про парламенти» *(«Lettres Historiques sur les Parlemens»)*, опублікованих 1727 р., через п'ять років по смерті їхнього автора, графа де Буленвільєра[1]*. Це найдавніший приклад такого слововжитку, як показав здійснений мною досить ретельний пошук. Можливо, іншому дослідникові коли-небудь пощастить більше. Проте дуже легко піддатися спокусі вважати винахідником нової історичної класифікації — принаймні до одержання детальніших відомостей — саме цього дивовижного чоловіка, Буленвільєра, який був другом Фенелона і перекладачем Спінози, а крім того, ще й палким апологетом аристократії, котра, як він вважав, походила від германських вождів, чоловіка, що його, якби він був трохи менш дошкульний і трохи більш обізнаний, можна було б прирівняти до такого собі раннього Ґобіно. Бо саме про нову класифікацію тут ідеться, й історія наших досліджень знає мало таких визначальних етапів, як той, коли «імперії», династії, великі епохи, кожна з яких позначалася ім'ям того чи того героя, одне слово,коли всі ці давні методи вивчення історичних подій почали поступатися місцем аналізу іншого типу, опертому на спостереження соціальних явищ.

Проте іншому, більш знаменитому авторові випало надати громадянські права цьому поняттю та його етикетці. Монтеск'є читав Буленвільєра. З другого боку, його анітрохи не бентежив юридичний жаргон; бо хіба літературна мова, пройшовши крізь руки судейського люду, не мусила збагатитися коштом його говірки? І хоча Монтеск'є й уникав уживати термін «феодалізм», звичайно ж, як на нього, надто абстрактний, та немає жодних підстав сумніватися, що не хто інший, як він, навіяв освіченим верствам свого сторіччя переконаність, що «феодальні закони» були характеристикою певного моменту історії. Від нас ці слова, разом із відповідними ідеями, проникли в усі інші європейські мови, іноді просто скальковані, іноді, як у німецькій мові, перекладені (*Lehnwesen*).

* Примітки даються в кінці тому.

І нарешті, Революція, повставши проти вже напіврозкладених інституцій, колись охрещених Буленвільєром, остаточно популяризувала назву, яку останній їм дав, керуючись зовсім іншими почуттями. «Національна Асамблея, — проголошує знаменитий декрет від 11 серпня 1789 р., — повністю скасовує феодальний лад». Чи ж після цього можна було сумніватися в реальності суспільної системи, зруйнування якої коштувало стількох зусиль?[2]

Проте це слово, яке утвердилося в нашій мові з таким успіхом, було, треба щиро в цьому признатися, словом, підібраним украй невдало. Безперечно, що підстави, які на самому початку визначили його вибір, видаються очевидними. Буленвільєр і Монтеск'є були сучасниками абсолютної монархії, й тому подрібнення суверенітету між безліччю князьків або навіть сільських поміщиків здавалося їм найразючішою особливістю середніх віків. Саме цю їхню характеристику й думали вони виразити, коли вигадали назву «феодалізм». Бо, говорячи про феоди, вони уявляли собі їх іноді як територіальні князівства, а іноді як великі маєтності. Але насправді не всі маєтності були феодами, й не всі феоди — князівствами або маєтностями. Але передусім викликає сумнів, щоби той або той дуже складний тип суспільної організації можна було вдало визначити, чи то виходячи з її виключно політичного аспекту, чи то, якщо ми розглянемо феод у всій строгості його юридичного змісту, у формі реального права, знехтувавши всі інші форми його існування. Водночас треба взяти до уваги, що слова скидаються на монети, які стираються, безліч разів переходячи з рук у руки; вони втрачають свою етимологічну рельєфність. В узвичаєному сьогоднішньому слововжитку «феодалізм» і «феодальне суспільство» включають у свій зміст складну сукупність образів, де феод у властивому значенні цього слова перестав виступати на передньому плані. За умови, що він ставитиметься до цих виразів просто як до етикеток, чиє застосування освячено звичаєм і зміст яких залишається визначити, історик може користуватися ними, відчуваючи при цьому не більше докорів сумління, аніж відчуває їх фізик, коли, зневаживши всі закони грецької мови, він і далі називає «атомом» реальність, яку намагається поділити на складові частини, віддаючи цій діяльності весь свій час.

У цьому плані виникає дуже серйозне запитання: а чи інші суспільства, що існували в інші часи та під іншим небом, не були настільки подібні своєю структурою та своїми фундаментальними характеристиками до структури нашого західного феодалізму, щоб, у свою чергу, заслужити право називатися «феодальними». Ми повернемося до цього питання в кінці нашої книжки. Але наша книжка присвячена не йому. Феодалізм, який ми спробуємо тут проаналізувати, це той, який першим одержав цю назву. Тобто хронологічні рамки нашого дослідження, за винятком кількох проблем виникнення або продовження, визначить той період нашої історії, який тривав приблизно від середини дев'ятого сторіччя до перших десятиліть тринадцятого; що ж до його географічних кордонів, то воно обмежиться територією Західної та Центральної Європи. Але якщо вибір дат можна буде обґрунтувати лише в процесі самого дослідження, то межі в просторі, як здається, навпаки, вимагають бодай попереднього обговорення.

* * *

Антична цивілізація була центрована навколо Середземного моря. «Ми живемо лише на тій частині Землі, — писав Платон, — яка тягнеться від Фазиса до Геркулесових стовпів, розсіявшись навколо моря, як мурахи або жаби навколо ставка»[3]. Попри всі завоювання Риму, ці ж таки води залишалися

протягом багатьох століть віссю імперії. Аквітанський сенатор міг зробити кар'єру на берегах Босфору й володіти маєтками в Македонії. Великі коливання цін потрясали економіку від Євфрату до Галлії. Без африканського збіжжя існування імперського Риму уявляється так само погано, як і католицька теологія без африканця Августина. І навпаки, варто було перетнути Райн, як починалася, чужа й ворожа, неозора країна варварів.

Так от, на початку періоду, що його ми називаємо середніми віками, мали місце два грандіозні переміщення людських мас, які, в кінцевому підсумку, порушили цю рівновагу, — ми не станемо тут аналізувати, наскільки до того похитнули цю рівновагу події суто внутрішні, — замінивши її констеляцією зовсім іншої історичної долі. Цими рухами були, по-перше, вторгнення германців, а по-друге, завоювання мусульман. На більшій частині територій, які колись належали до західних земель імперії, іноді одна й та сама влада, а в усіх випадках спільність ментальних та соціальних звичаїв об'єднали країни, захоплені германськими племенами. Поступово до них стали приєднуватися, більш або менш асимілюючись, невеликі групи островів, заселених кельтами. Доля Північної Африки, навпаки, розвивалася зовсім у іншому напрямку. Наступальне повернення берберів підготувало розрив. Іслам його довершив. На інших територіях, на узбережжі Леванту, арабські перемоги, відтіснивши Східну Римську імперію на Балкани та в Анатолію, перетворили її на імперію грецьку. Важкі комунікації, своєрідна суспільна та політична структура, релігійна ментальність та церковна організація, дуже відмінні від тих, які панували в латинському світі, все більше й більше віддаляли її від західних християнських держав. І нарешті, на Сході континенту, попри те що Захід здійснював потужний вплив на слов'янські народи й накинув деяким свою форму релігії, тобто католицизм, свою манеру мислити й навіть деякі зі своїх інституцій, спільноти, які належали до цієї лінгвістичної гілки, все ж таки, здебільшого, пішли своїм, цілком оригінальним шляхом еволюційного розвитку.

Будучи оточений цими трьома світами, — магометанським, візантійським і слов'янським, — до того ж постійно заклопотаний, починаючи від X сторіччя, як просунути далі свої рухливі кордони, романо-германський пучок народів був, звичайно ж, далекий від того, аби являти собою досконалу однорідність. На ті елементи, з яких він складався, постійно давили контрасти їхнього минулого, надто живі, щоб не продовжити свій вплив у теперішній час. Розходилися, внаслідок певних еволюційних процесів, шляхи навіть тих народів, які вирушили в дорогу майже з однієї висхідної точки. Та хоч би якими акцентованими були ці розбіжності, як не визнати, що їх об'єднувала одна тональність спільної цивілізації — цивілізації Заходу? І не для того, щоб вибавити читача від надокучливого повторення важких прикметників, на подальших сторінках там, де йтиметься про «Західну й Центральну Європу», ми вживатимемо лише одне коротке слово — «Європа». Бо справді, який сенс застосовувати цей термін у тих межах, які поставила йому стара фальшива географія п'ятьох «частин світу»? Адже важить лише його людське наповнення. Зрештою, де народилася й розвинулася, щоб потім поширитися на весь світ, європейська цивілізація, якщо не в середовищі людей, котрі жили між Тирренським та Адріатичним морями, Ельбою й океаном? Так собі мислили, більш або менш туманно, той іспанський літописець, який у VIII сторіччі визнав за слушне назвати «європейцями» франків Карла Мартела, переможця ісламу, або, приблизно через дві сотні років, саксонський чернець Відукінд, що палко вихваляв у Оттоні Великому, який примусив відступити угрів, визволителя «Європи»[4]. В цьому смислі, найбільш наповненому

історичним змістом, Європа була породженням раннього середньовіччя. Вона вже існувала, коли відкрилися, для неї, часи феодалізму, у властивому значенні цього слова.

* * *

Застосовану до певної фази європейської історії, в таких фіксованих межах, назву «феодалізм», як ми побачимо, марно намагалися зробити об'єктом майже суперечливих інтерпретацій; само її існування засвідчує, що оригінальність періоду, який вона кваліфікує, інстинктивно визнається. Визнається настільки, що будь-яка книжка, присвячена феодальному суспільству, може бути визначена як спроба відповісти на запитання, поставлене самим її заголовком: якими своїми особливостями цей фрагмент минулого заслужив честі бути відокремленим від своїх сусідів? Іншими словами, ми маємо намір спробувати тут провести аналіз й дати експлікацію певної суспільної структури з її зв'язками. Якщо подібний метод виявиться на практиці плідним, він зможе знайти своє застосування й у інших полях дослідження, обмежених іншими рамками, і я сподіваюся, що новизна цього задуму виправдає всі неминучі помилки його реалізації.

Саме повнота задуманого дослідження й спричинила потребу розділити презентацію результатів. У першому томі* будуть описані загальні умови суспільного середовища, потім — конституювання тих зв'язків залежності, людини від людини, які, передусім, і надали феодальній структурі властивого їй забарвлення. Другий том буде присвячений розвитку класів та організації врядування. Завжди буває важко різати по-живому. Але оскільки історичний момент, у якому стародавні класи чіткіше окреслили свої контури, новий клас, буржуазія, утвердив свою оригінальність, а державна влада вийшла зі стану тривалого ослаблення, був також моментом, коли в західній цивілізації почали стиратися найбільш специфічні феодальні ознаки, з двох досліджень, які ми послідовно пропонуємо читачеві, — без того щоб між ними можна було провести чітку хронологічну межу, — перше стосуватиметься насамперед питань генези, а друге — остаточного становлення та продовжень.

Але історика аж ніяк не можна вважати людиною вільною. Про минуле він спроможний знати не більше, аніж воно захоче йому довірити. До того ж, коли матеріал, який він намагається охопити, є надто великим, щоб дозволити йому персональний розгляд усіх свідчень, він почуває себе постійно обмеженим у своєму дослідженні самими умовами свого пошуку. Звичайно ж читач не знайде тут розповіді про жодну з тих чорнильних воєн, видовище яких стільки разів пропонувала нам ерудиція. Хіба легко пережити, що історія зникає, коли до неї наближається історик? Проте я не схильний приховувати, хоч би якими були причини їхнього виникнення, лакуни чи неточності в наших знаннях. І я не боюся, що цим наражаю себе на небезпеку відштовхнути читача. Радше навпаки, ми ризикуємо зробити свої розважання вкрай занудними й непереконливими в тому разі, коли спробуємо подати науку, яка вся в русі, як щось фальшиво непорушне й заклякле. Один із тих, котрі просунулися найдалі в розумінні середньовічних суспільств, великий англійський юрист Метланд, казав, що книжка з історії має викликати голод. Зрозумійте це правильно: йдеться про голод пізнання, а надто про голод пошуку. Тож, пишучи цю книжку, я не мав палкішого бажання, аніж розбудити такий апетит у кількох сумлінних трудівників[5].

* У даному виданні обидва томи об'єднані в один том. *(Прим. ред.)*

Том перший

УТВОРЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ ЗАЛЕЖНОСТІ

ЧАСТИНА ПЕРША

СЕРЕДОВИЩЕ

Книга перша

ОСТАННІ ВТОРГНЕННЯ

Розділ 1. МУСУЛЬМАНИ ТА УГРИ

І. ЄВРОПА, ЗАТОПЛЕНА ОРДАМИ ЗАВОЙОВНИКІВ І ЗВІДУСІЛЬ ОБЛОЖЕНА

«Ви бачите, як спопеляє вас гнів Господній... Скрізь міста обезлюднені, монастирі зруйновані або спалені, поля спустошені... Повсюди сильний душить слабкого, і люди уподібнюються до риб у морі, що жадібно пожирають одні одних». Так говорили в 909 р. єпископи Реймської провінції, що зібралися в Тросліі. Письмові пам'ятки дев'ятого та десятого сторіч, хартії, рішення церковних соборів наповнені цими ламентаціями. Зробімо, якщо хочемо, скидку на емфазу та на притаманний святим ораторам песимізм. Проте в цій без кінця оркестрованій темі, яку до того ж підтверджують безліч фактів, ми маємо всі підстави відчути щось інше, аніж узвичаєні загальники. Немає сумніву, що в ті часи люди, які вміли бачити й порівнювати, зокрема люди письменні, мали відчуття, що вони живуть у гнітючій атмосфері безладу та насильства. Середньовічний феодалізм народився в лоні епохи неймовірно тривожної. Якоюсь мірою, він і народився з цих тривог. Й треба зазначити, що поміж причин, які сприяли створенню та підтриманню того розбурханого середовища, були причини, аж ніяк не пов'язані з внутрішньою еволюцією європейських суспільств. Сформована за кілька століть до того в розжареному тиглі германських інвазій нова західна цивілізація, у свою чергу, перетворилася на обложену цитадель або, якщо висловитися точніше, на обложену фортецю, що була вже більш як наполовину захоплена ворогами. І ці вороги наступали на неї водночас із трьох сторін: з півдня — народи, які сповідували іслам, араби або арабізовані; зі сходу — угри; з півночі — скандинави.

ІІ. МУСУЛЬМАНИ

З усіх щойно названих ворогів іслам був, безперечно, найменш небезпечним. Хоча, звичайно ж, немає підстав стверджувати, що на той час він уже почав хилитися до «занепаду». Протягом тривалого часу ні Ґаллія, ні Італія не могли похвалитися, аби хоч одне з їхніх убогих міст бодай наблизилося до пишноти Багдада або Кордови. Мусульманський світ, разом зі світом візантійським, до самого дванадцятого сторіччя здійснював справжню гегемонію над світом Заходу: єдині золоті монети, які ще ходили в наших країнах, були викар-

бувані — як і чимало срібних монет — в грецьких або арабських майстернях, або імітували їхнє карбування. Й хоча восьме та дев'яте сторіччя стали свідками того, як назавжди розпався великий халіфат, окремі держави, що виникли на його уламках, залишалися грізною силою. Але після цього розпаду вже йшлося не так про вторгнення у точному значенні цього слова, як про прикордонні війни. Облишмо Схід, де базилевси аморійської та македонської династій тяжко й доблесно заходилися відвойовувати Малу Азію, й зосередьмо свою увагу на суспільствах Заходу, які воювали з державами ісламу лише на двох фронтах.

Насамперед — у Південній Італії. Вона перетворилася на такі собі мисливські угіддя для тих монархів, які правили в колишній римській провінції Африка — емірів-аглабітів Керуана, а пізніше, від початку десятого сторіччя, й халіфів-фатімідів. Поступово аглабіти відбили всю Сицилію у греків, яким вона належала від часів Юстиніана й чия остання фортеця Таорміна впала в 902 р. Водночас араби висадилися й на півострові. Переходячи через візантійські провінції Півдня, вони постійно загрожували й напівнезалежним містам Тирренського узбережжя та невеличким ломбардським герцогствам Кампаньї та Беневенто, які більшою або меншою мірою перебували під протекторатом Константинополя. На початок одинадцятого сторіччя вони стали доходити у своїх збройних наскоках аж до Сабінських гір. Одну таку банду, яка влаштувала своє лігво на лісистих височинах Монте-Ардженто, зовсім близько від Гаети, пощастило розгромити, в 915 р., лише після того як вона цілих двадцять років чинила розбій і грабунок. У 982 р. молодий «імператор римлян» Оттон Другий, який, хоч і був за своєю національністю саксонець, проте це не заважало йому в Італії, як і деінде, почуватися нащадком цезарів, вирушив на завоювання Півдня. Він учинив несосвітенну дурість, стільки разів повторювану в середні віки, вибравши літо для того, щоб повести в цей жаркий край армію, яка складалася з людей, що звикли до зовсім іншого клімату, й, зустрівшись 25 липня на східному узбережжі Калабрії з військом магометан, зазнав від них найганебнішої поразки. Мусульманська небезпека існувала й далі для цих країн аж до того часу, коли жменька авантюристів, які прийшли з французької Нормандії, напали, не розбираючись, і на візантійців, і на арабів. Об'єднавши Сицилію з півднем півострова, могутня держава, яку, в кінцевому підсумку, вони створили, взяла собі за обов'язок водночас назавжди перекрити шлях завойовникам і зіграти роль блискучого посередника між латинською та ісламською цивілізаціями. Як бачимо, на італійських землях боротьба проти сарацинів, що почалася в дев'ятому сторіччі, тривала довго. Але що стосується територіальних завоювань, то як з одного, так і з другого боку коливання були досить-таки слабкої амплітуди.

Інша лінія зіткнення була в Іспанії. Там уже не йшлося, для ісламу, про грабіжницькі наскоки або ефемерні приєднання територій: населення магометанської віри жило там у великій кількості, й держави, засновані арабами, мали свої центри в цій же таки країні. На початок десятого сторіччя сарацинські банди ще не забули дорогу через Піренеї. Але ці далекі походи відбувалися все рідше й рідше. Почавшись від крайньої півночі, християнська реконкіста, попри чимало невдач та принизливих поразок, помалу просувалася далі й далі. В Галісії та в тій високогірній місцевості північного сходу, тобто на територіях, що їх кордовські еміри або халіфи, прилаштувавшись надто далеко на півдні, ніколи не утримували міцною рукою, невеличкі християнські королівства, іноді подрібнені, іноді об'єднані під владою одного монарха, просунулися, починаючи від середини дев'ятого сторіччя, аж до регіону Дуеро; в 1085 р. вони дійшли до Тахо. Біля підніжжя Піренеїв, навпаки, долина Ебро, хоч і була начебто зовсім близько, досить довго залишалася під владою мусульман; Сарагоса впала лише в 1118 р. Битви, які, втім, аж ніяк не виключали взаємин мирних, припинялися лише зрідка й на короткий період. Вони наклали на іспанські суспільства своєрідний відбиток. Що ж до Європи, яка була «по той бік гірських проходів», то вони її майже не зачіпали, крім того, що — а надто починаючи від другої половини одинадцятого сторіччя — надавали її рицарству нагоду брати участь у блискучих, багатих на здобич і благочестивих авантюрах, а її селянам дозволяли селитися на безлюдних землях, куди їх приваблювали іспанські королі або сеньйори. Але, крім війн у властивому значенні цього слова, треба ще згадати про піратські та розбійницькі наскоки.Саме в такий спосіб сарацини робили свій внесок у загальний безлад, що панував на Заході.

Араби давно вже навчилися ходити в морські походи. Вони стали добрими моряками і зі своїх криївок, розташованих у Африці, в Іспанії, а передусім на Балеарських островах, їхні корсари хазяйнували в західному Середземномор'ї. Але в тих водах, які перетинали не так багато кораблів, ремесло пірата давало досить низький прибуток. Заволодівши морем, сарацини, як і нормани, що ходили у свої походи майже в той самий час, бачили в цьому передусім засіб діставатися до різних берегів і, висаджуючись там, чинити звідти багаті на здобич грабіжницькі наскоки. Від 842 р. вони підіймалися по Роні майже до околиць Арля, грабуючи обидва береги. Головною їхньою базою був тоді Камарґ. Але незабаром випадок надав їм змогу знайти собі більш надійне місце розташування й звідти значно розширити територію своїх розбійницьких виправ.

В якийсь день, що його дату ми точно не знаємо, мабуть, це сталося десь близько 890 р., невеликий сарацинський корабель, який ішов з Іспанії, викинуло бурею на провансальське узбережжя, десь у околицях сучасного міста Сен-Тропез. Вдень його команда зійшла на берег, а коли настала ніч, вони напали на ближнє село й повбивали його жителів. То був гірський і лісистий куток суходолу — його називали тоді ясеновою країною, або Френе[6], — дуже зручний для оборони. Так само, як тоді ж таки в Кампаньї їхні співвітчизники на Монте-Ардженто, наші сарацини закріпилися на пагорбі, в колючих

хащах, і покликали туди товаришів. У такий спосіб було створено найнебезпечніше з усіх розбійницьких лігвищ. За винятком Фрежю, яке було пограбоване, міста, захищені мурами, навряд чи потерпіли тоді безпосередньо. Але всі села, які стояли на тому узбережжі або десь поблизу, були нещадно спустошені й пограбовані. Крім того, розбійники з Френе захоплювали численних бранців, яких потім продавали на іспанських ринках.

Вони не забарилися розширити територію своїх набігів і стали ходити далеко від узбережжя. Їх, звичайно ж, було небагато, й навряд чи вони ризикували спускатися в долину Рони, досить густо заселену й захищену укріпленими містами або замками. Але альпійський масив, навпаки, давав змогу невеличким бандам добуватися дуже далеко, прослизаючи від хребта до хребта або від хащі до хащі. Для цього, звичайно ж, треба було мати добрі навички ходити в горах. Але батьківщиною цих сарацинів були або гористий Маґриб, або Іспанія, вкрита гірськими масивами «сьєрра», й вони, як висловився один чернець із монастиря Сен-Галль, бігали в горах, «як справжні кози». До того ж Альпи, попри видимість, були досить привабливою *територією для грабунку. Там ховалися родючі долини, на які було* легко вчинити несподіваний напад, звалившись із висоти навколишніх гір. Наприклад, Ґресіводан. То там, то там стояли монастирі, досить-таки приваблива здобич. Так, монастир Новалез, що стояв над Сюзою, звідки більшість ченців повтікали, був пограбований і спалений у 906 р. А крізь ущелини тут нерідко проходили невеличкі групи мандрівників, торговців або прочан, які йшли помолитись на могилах апостолів. Чи можна було уявити собі щось спокусливіше, як підстерегти їх на їхньому шляху? Десь між 920 і 921 рр. були забиті камінням у вузькій ущелині англосаксонські паломники. Відтоді ці напади стали повторюватися. Арабські воїни не боялися проникати навдивовижу далеко на північ. У 940 р. їх було помічено в околицях високої долини Райну та у Вале, де вони спалили знаменитий монастир Сен-Моріс д'Агон. Десь близько цієї дати один із їхніх загонів засипав стрілами ченців монастиря Сен-Галль, які йшли мирною процесією навколо свого храму. Тих нападників принаймні вдалося розсіяти невеличкому війську залежних від монастиря селян, яких поспіхом зумів скликати абат; кілька сарацинів, узятих у полон і приведених у монастир, померли героїчною смертю, дозволивши заморити себе голодом.

Охороняти Альпи або провансальські села збройною силою було не до снаги тодішнім державам. Тож не було іншої ради, як захопити й зруйнувати розбійницьке лігво у Френе. Але тут виникала нова перешкода. Було майже неможливо взяти цю цитадель, не відрізавши її від моря, звідки до неї надходили підкріплення. Але ні тамтешні королі, — на заході королі Провансу й Бурґундії, на сході король Італії, — ні їхні графи не мали власного флоту. Єдиними досвідченими моряками серед християн були греки, котрі іноді, як і сарацини, користалися цим своїм умінням, щоб стати корсарами. Хіба ж пірати, що

належали до цієї нації, не пограбували у 848 р. Марсель? Справді, візантійський флот двічі з'являвся біля берегів Френе, в 931 й 942 рр., покликаний туди, принаймні в 942 р. і, певно, також одинадцятьма роками раніше, королем Італії Юґом Арлезіанським, що мав великі інтереси в Провансі. Ті дві спроби не дали ніякого результату. Бо хіба ж у тому-таки 942 р. Юґ, перекинувшись до протилежного табору в самому розпалі битви, не надумав узяти сарацинів за союзників із метою закрити з їхньою допомогою проходи в Альпах для підкріплень, яких чекав один із його суперників у боротьбі за корону Ломбардії? Потім, у 951 р., королем Ломбардії став король Східної Франції — сьогодні ми сказали б «Німеччини» — Оттон Великий. У такий спосіб він прагнув створити в Центральній Європі, включно з Італією, могутню державу, що її він хотів бачити такою, як імперія Каролінґів, християнською і миротворчою. Вважаючи себе наступником Карла Великого, чию імперську корону він мав надіти 962 р., він вважав за свій високий обов'язок припинити сарацинські грабунки, що досягли на той час скандальних масштабів. Спочатку він випробував дипломатичний шлях і намагався умовити кордовського халіфа віддати наказ *про евакуацію війська з Френе. Не досягши в цьому успіху, він мав* намір особисто очолити похід проти цього розбійницького гнізда, але так і не здійснив його ніколи.

А тим часом у 972 р. розбійники захопили дуже високого бранця. На дорозі з Великого Сен-Бернару, в долині Дранс, абат Клюнійського монастиря Майоль, який повертався з Італії, потрапив у засідку й був приведений у одну з тих гірських криївок, що ними сарацини, неспроможні щоразу повертатися на свою базу, часто користувалися. Абата відпустили лише за дуже великий викуп, зібраний його ченцями. Але Майоль, який реформував багато монастирів, був шанованим другом, духовним наставником і, якщо можна так висловитися, близько знайомим святим багатьох королів і баронів. Був серед них і граф Провансу Гійом. Цей останній перехопив банду, яка здійснила блюзнірське викрадення, на дорозі її повернення й завдав їй тяжкої поразки; потім, зібравши під свій провід кількох сеньйорів із долини Рони, яким пообіцяв роздати відвойовані землі, він здійснив напад на фортецю Френе. Цього разу цитадель не витримала облоги.

Це стало для сарацинів кінцем сухопутних розбійницьких виправ великого масштабу. Хоча, звичайно ж, узбережжя Провансу, як і узбережжя Італії, лишилися відкритими для їхніх наскоків. Уже в одинадцятому сторіччі ми бачимо, як ченці з Лерена клопочуться, щоб зібрати гроші для викупу християн, яких арабські пірати викрали й вивезли до Іспанії; в 1178 р. було взято багато полонених під час нападу на французький берег, поблизу від Марселя. Але селянське господарство на землях прибережного та субальпійського Провансу змогло ожити, й альпійські дороги стали не більш і не менш небезпечними, аніж усі інші дороги в європейських горах. Також і в самому Середземномор'ї купецькі міста Італії, Піза, Ґенуя та Амальфі, з

початком одинадцятого сторіччя перейшли в наступ. Вигнавши мусульман із Сардинії, нападаючи на них навіть у портах Маґрибу (від 1015 р.) та Іспанії (в 1092 р.), вони заходилися тоді очищати ці води, безпека яких, бодай відносна, — Середземномор'я не знало іншої такої небезпеки аж до XIX сторіччя — так багато важила для їхньої комерції.

III. НАСТУП УГРІВ

Як і раніше гуни, угри або мадяри з'явилися в Європі майже несподівано, й ті письменники середньовіччя, яким випало познайомитися з ними дуже близько, наївно дивувалися, чому римські автори ніколи про них не згадували. Їхня первісна історія є для нас іще темнішою, ніж історія гунів. Бо якщо китайські джерела дозволяють нам простежити сліди «Hioung-Nou» ще задовго до виникнення західної традиції, то в цьому випадку вони німують. Безперечно, що й ці нові загарбники також належали до світу, так добре схарактеризованого, кочовиків азіатського степу, людей, які часто відрізнялися мовою, але були дуже схожі за стилем життя, який накидали їм умови спільного проживання; то були пастухи кінських табунів і воїни, що годувалися молоком кобил, а також продуктами полювання та риболовлі; природжені вороги навколишніх народів, які жили з обробітку землі. Своїми фундаментальними характеристиками мадярська мова близька до так званої родини фінно-угорських мов; мови, до яких вона сьогодні найбільш наближена, належать кільком народам, які живуть у Сибіру. Але впродовж їхніх мандрів первісний етнічний матеріал змішався з численними елементами мови тюркської й пережив на собі сильний вплив цивілізацій цієї групи[7].

Від 833 р. угри, назва яких з'являється тоді вперше, починають турбувати осіле населення — хозарський каганат та візантійські колонії — в околицях Азовського моря. Невдовзі вони вже загрожують у будь-який момент перетяти водне сполучення по Дніпру, де в той час пролягав надзвичайно активний торговельний шлях, по якому, від волока до волока й від ринку до ринку, перевозилися північні хутра, мед і віск із руських лісів, раби, якими торгували повсюди, обмінюючи їх на товари чи золото, що вивозилися або з Константинополя, або з Азії. Але нові орди, які вийшли вже десь після угрів із-за Уралу, так звані печеніги, не давали їм ані хвилини спокою, безперервно тривожачи їх своїми наскоками. Шлях на південь їм був перетятий імперією болгар, які здобули над ними кілька перемог. Під цим тиском частина угрів воліла відступити на схід, далі в степи, але більшість перейшла через Карпати, десь близько 896 р., й розтеклася в долинах Тиси та середнього Дунаю. Ці широкі простори, стільки разів пустошені, починаючи від четвертого сторіччя, вторгненнями різних народів, утворювали тоді на карті заселеної Європи мовби величезну білу пляму. «Безлюдна пустеля», — так називав цю місцевість літописець Регінон фон Прюм. Проте не слід розуміти цей

його вислів надто буквально. Розмаїті народності, які колись мали там великі поселення або просто там пройшли, ймовірно залишили після себе невеличкі відсталі групи. Поступово туди стали також просочуватися слов'янські племена, досить численні. Але безперечно, що людей на той час жило в тій місцевості дуже мало. Доказом можна вважати той факт, що після появи мадяр майже всі географічні назви там було оновлено, включно з назвами струмків і річок. Крім того, відколи Карл Великий розгромив потугу аварів, тут не було жодної добре організованої держави, спроможної вчинити опір завойовникам. Лише вожді, які належали до народу моравів, спромоглися заснувати, незадовго перед тим, в північно-західному кутку досить могутнє князівство, офіційно вже християнське; то була загалом перша спроба утворення суто слов'янської держави. В 906 році вона була остаточно зруйнована, не витримавши тиску угрів.

Починаючи від цього моменту, історія угрів робить крутий поворот. Їх уже стало неможливо називати кочовиками, в прямому значенні цього слова, бо вони напостійно оселилися на рівнині, яка сьогодні носить їхнє ім'я. Але звідти, окремими бандами, вони стали нападати на навколишні країни. Вони не прагнули завоювати там землі; їхньою єдиною метою був грабунок, після якого вони поверталися, обтяжені здобиччю, до своїх постійних оселень. Занепад болгарської імперії по смерті царя Симеона (927 р.) відкрив їм дорогу на візантійську Фракію, яку вони кілька разів пустошили. Але особливо вабив їх Захід, набагато гірше захищений.

Вони увійшли з ним у контакт дуже рано. Ще у 862 р., навіть до того, як вони перейшли Карпати, один із їхніх походів привів їх у болота Германії. Пізніше декотрі з них були завербовані на службу як воїни-найманці королем тієї країни Арнульфом у одній з його війн проти моравів. У 899 р. їхні орди вихлюпнулися в долину річки По; наступного року вони дійшли до Баварії. Відтоді майже не минало року, щоб у монастирях Італії, Германії, а невдовзі й Галлії в літописах не згадувалося або про одну провінцію, або про іншу: «спустошена уграми». Особливо терпіли від них Північна Італія, Баварія і Швабія. Весь правий берег Енса, де Каролінґи укріпили кордони й роздали землі своїм абатствам, довелося покинути. Але угри проникали далеко поза ці межі. Відстані, які вони долали, не вкладаються в уяві, якщо ми не візьмемо до уваги, що довгі кочові переходи, які угри колись здійснювали у своїх неозорих степах і які вони й далі практикували в більш обмеженому просторі дунайської рівнини, були для них чудовою школою; номадизм пастуха, який був водночас і піратом степу, підготував номадизм розбійника. В 906 р., просуваючись у північно-західному напрямку,угри дійшли до Саксонії, тобто вийшли на широкі простори, які тяглися від Ельби до середнього Райну, й після цього кілька разів пустошили той край. У Італії їх бачено аж біля Отранте. В 917 р. вони пройшли крізь ліси Вогезів та гірським проходом Сааль і дісталися до багатих абатств, розкиданих навколо Мерта. Відтоді Лотарингія й північна Галлія стали звичними

теренами для їхніх наскоків. Звідти вони наважилися дійти аж до Бургундії й добулися навіть на південь від Луари. Будучи людьми рівнин, вони, проте, не боялися переходити через Альпи, коли це було потрібно. Одного разу, йдучи з Італії, вони «перетнули ці гори» й мовби з неба звалилися в 924 році в Німський край.

Вони далеко не завжди ухилялися від сутичок із організованим військом. Із перемінним успіхом вони відбули чимало таких битв. Проте здебільшого віддавали перевагу швидким рейдам через ту або ту країну. Справжні дикуни, яких їхні вожді гнали на битву канчуками, вони були, проте, грізними і вправними воїнами, коли доводилося битись, любили нападати з флангів, були невтомні в переслідуванні й надзвичайно винахідливі, коли треба було виплутуватися з найтяжчих ситуацій. Треба було переправитися через якусь річку або венеціанську лагуну? Вони швидко майстрували човни зі шкур або з дерева. На привалах вони ставили свої шатра степових кочовиків; або оселялися в будівлях абатства, покинутого ченцями, і звідти пустошили навколишні села. Хитрі, як первісні люди, довідуючись про все, що їм було треба від посланців, яких вони посилали вперед не так для переговорів, як для шпигування, вони досить швидко проникли в тонкощі, досить-таки грубі, західної політики. Їм було відомо про всі періоди міжцарів'я, особливо сприятливі для їхніх збройних виправ, і вони вміли здобувати користь зі чвар між християнськими монархами, щоб попроситися на службу до того або того із суперників.

Бувало й так, що, за звичаєм бандитів усіх часів, вони брали викуп із населення, яке обіцяли пощадити; а то й вимагали сплачувати їм регулярну данину. Баварія і Саксонія мусили терпіти це приниження протягом кількох років. Але до такого здирства вони вдавалися, як правило, лише в тих провінціях, які межували з їхньою Угорщиною. Деінде вони вдовольнялися тим, що вбивали та грабували, люто й нещадно. Як і сарацини, вони майже не нападали на фортеці та укріплені міста; а коли зважувалися на це, то здебільшого терпіли невдачу, як це було з ними кілька разів під час їхніх перших походів берегами Дніпра, коли їх було розбито під мурами Києва. Єдиним важливим містом, яке їм пощастило взяти, була Павія. Вони становили особливо страшну загрозу для сіл та монастирів, що часто стояли самотою в безлюдній місцевості або на околицях міст, поза фортечними мурами. Але передусім, як здається, вони любили брати людей у полон, ретельно добираючи найкращих, часто зберігаючи життя серед населення, яке повністю вирізали, лише молодим дівчатам і хлопцям. Вони брали їх, безперечно, для своїх потреб і своєї втіхи, але й на продаж. Подеколи вони не вагалися збувати цю людську худобу на тих же таки ринках Заходу, де часто траплялися покупці, які нічим не гребували; в 954 р. на ринку Вормса було виставлено на продаж дівчину зі шляхетної родини, захоплену в полон у околицях цього ж таки міста[8]. Але частіше вони тягли цих нещасних аж у свої придунайські землі, щоб потім продати їх грецьким торговцям.

IV. КІНЕЦЬ УГОРСЬКИХ ЗБРОЙНИХ НАСКОКІВ

Тим часом, 10 серпня 955 р., король Східної Франції Оттон Великий, якому принесли звістку про напад на південну Германію, перестрів на березі Леха банду угрів на шляху її повернення. Після кривавої битви він здобув перемогу й зумів організувати успішне переслідування розбитого ворога. Цьому грабіжницькому походові, так суворо покараному, судилося стати останнім. Відтоді збройні сутички відбувалися не далі як на межах Баварії, в так званих «прикордонних війнах». Невдовзі, згідно з традицією Каролінгів, Оттон реорганізував управління прикордонними землями. Були створені дві марки, одна в Альпах, на Мурі, а друга, північніша, на Енсі; ця остання незабаром здобула назву східної прикордонної області — *Ostarrichi*, яку ми перетворили на «Австрія» — й на кінець десятого сторіччя досягала Віденського лісу, а на середину одинадцятого — Лейти й Морави.

Хоч якою блискучою була збройна перемога в битві на березі Леха й хоч яким гучним стало її відлуння, однієї цієї поразки було б недосить, щоб грабіжницькі виправи припинилися так відразу. Угри, чия власна територія не зазнала вторгнення, аж ніяк не були розгромлені так нещадно, як колись Карл Великий розгромив аварів. Поразка однієї з їхніх банд — а до того й кілька інших уже були переможені — не змінила б їхній звичний спосіб життя. Але вже з 926 р. їхні походи, хоч і були такими самими відчайдушними, як і завжди, стали відбуватися рідше й рідше. Походи на Італію теж припинилися після 954 р., хоч там і не відбулося ніякої вирішальної битви. На південному сході, починаючи з 960 р., збройні походи на Фракію виродилися в невеликі за своїми масштабами бандитські вилазки. Не випадає сумніватися в тому, що тут, у кінцевому підсумку, дала відчути свої наслідки ціла низка глибоких причин.

Тривалі набіги вглиб Заходу були таким собі продовженням давнього звичаю, але чи завжди вони приносили перемоги й багату здобич? Якщо зважити всі чинники, то можна в цьому засумніватися. На своєму шляху орди спричиняли страшну руїну. Але вони майже не мали змоги забирати із собою величезну кількість захопленого добра. Раби, які, звичайно ж, ішли пішки, значно уповільнювали пересування. До того ж вони вимагали пильної охорони. Джерела часто повідомляють нам про втікачів; такою є, скажімо, розповідь про одного райнського кюре, якого довели аж до Беррі, але він таки зумів нишком утекти, протягом кількох днів пролежав, зачаївшись, на болоті й кінець кінцем добувся до свого села, переповнений розповіддю про свої лихі пригоди[9]. Що ж до цінних речей, то вози на жахливих дорогах тієї епохи й у ворожому оточенні чужої країни були набагато менш надійним і зручним засобом транспортування, аніж для норманів їхні кораблі на повноводних річках Європи. Коні у спустошеній місцевості не завжди знаходили для себе харч; візан-

тійські полководці добре знали, що «найбільша перешкода, на яку наштовхуються угри в своїх війнах, — це брак доброї паші для коней»[10]. У дорозі доводилося відбути не одну битву. Навіть у разі перемог банди завжди втрачали в цих сутичках чимало людей. Дошкуляли їм і хвороби: закінчуючи у своїх анналах, які він писав день у день, розповідь про 924 рік, клірик Флодоар, у Реймсі, з радістю повідомляє щойно одержану ним новину про те, що «чума» дезинтерії звела в могилу більшість розбійників, які пограбували околиці Німа. Крім того, з плином років фортець і замків ставало все більше й більше, й усе менше залишалося вільного простору, де тільки й можна було сподіватися на добру здобич. І нарешті, десь приблизно після 930 р., континент дещо оговтався після норманського кошмару й королі та барони тепер мали більш розв'язані руки, щоб спрямувати всі свої зусилля проти угрів і організувати методичний опір. Із цього погляду, вирішальним внеском Оттона стала не так воєнна доблесть, виявлена в битві на берегах Леха, як утворення прикордонних укріплених областей — марок. Тож чимало причин об'єдналися, щоб відбити в мадярського народу охоту до походів, які, безперечно, давали все менше й менше здобичі й коштували все більших і більших людських жертв. Але їхній вплив не був би таким сильним, якби на той час у самому мадярському суспільстві не стали відбуватися серйозні перетворення.

Але тут, на жаль, ми майже не маємо ніяких джерел. Як і багато інших народів, угри почали вести свої літописи лише після того, як навернулися до християнства й прилучилися до латинської вченості. Проте й так очевидно, що обробіток землі поступово зайняв своє місце поруч зі скотарством; правда, ця метаморфоза відбувалася дуже повільно, й тривалий час супроводжувалася формами життя, що були проміжними між справдешнім номадизмом пастуших народів і абсолютною прикутістю до одного місця, яка властива спільнотам чистого рільництва. В 1147 році баварський єпископ Оттон фон Фрайзінґ, який, вирушаючи в хрестовий похід, спускався по Дунаю, мав змогу ознайомитися з життям тогочасних угрів. Їхні хатини з очерету, набагато рідше — з дерева, правили їм за житло лише в холодну пору року; «влітку й восени вони мешкають у наметах». Такий самий спосіб життя один арабський географ спостеріг трохи раніше в булґар Нижньої Волги. Поселення, дуже маленькі, були рухливими. Через деякий час після навернення в християнство, між 1012 і 1015 рр., на одному з церковних соборів було заборонено селам надто віддалятися від своєї церкви. А що в тому випадку, як вони від'їдуть від неї далі, ніж годиться? В такому разі вони повинні сплатити штраф і «повернутись на місце»[11]. Хай там як, а звичка до далеких кінних переходів втрачалася. Й не випадає сумніватися, що турбота про врожай перешкоджала ходити в далекі розбійницькі походи влітку. Ці зміни в способі життя, яким, певно, сприяла й абсорбція в мадярську масу чужоземних елементів: слов'янських племен, що давно вже жили осілим життям; колишніх бранців, приведених із середовища давніх сіль-

ських цивілізацій Заходу, — гармонійно узгоджувалися з глибокими змінами політичного характеру.

Ми маємо всі підстави припустити, що в стародавніх угрів, понад невеличкими суспільствами кревної спорідненості або таких, які вважалися пов'язаними кревною спорідненістю, існували значно ширші угруповання, хоча й не пов'язані всередині дуже міцно. «Після того як закінчувалася битва, — писав імператор Лев Мудрий, — вони розсіювалися по своїх кланах (γένη) і своїх племенах (φυλάι)». Загалом, це була організація, дуже подібна до тієї, яку ми ще й сьогодні бачимо в Монголії. Та коли народ вийшов на береги Чорного моря, було зроблено спробу, за зразком хозарської держави, поставити над усіма вождями окремих орд одного «Великого Володаря» (таку назву застосовують, зі спільної згоди джерела грецькі й латинські). Обранцем став такий собі Арпад. Відтоді, хоч ми й не маємо жодних підстав говорити про існування об'єднаної держави, династія нащадків Арпада вочевидь претендує на гегемонію. В другій половині X сторіччя вона спромоглася, не без боротьби, утвердити свою владу над усією нацією. Народи осілі або принаймні такі, які переміщалися в межах не дуже широкої території, було легше підбити під свою владу, аніж кочовиків, рокованих на вічне розсіяння. Цю справу було завершено, мабуть, тоді, коли в 1001 р. один князь, який був нащадком Арпада, Ваїк узяв титул короля[12]. Досить слабко пов'язане угруповання грабіжницьких та кочових орд перетворилося на державу, що міцно осіла на своєму клапті землі, на зразок королівств або герцоґств Заходу. Й, великою мірою, наслідуючи їх також. Як це часто буває, найзапекліші битви не перешкодили контактам між цивілізаціями, більш передова з яких стала привабливим зразком наслідування для більш примітивної.

А втім, вплив західних політичних інституцій супроводжувався значно глибшим проникненням, яке зачепило всю ментальність народу; коли Ваїк проголосив себе королем, він уже охрестився, взявши собі хресне ім'я Етьєн, яке Церква за ним зберегла, піднісши його до рангу одного зі своїх святих. Як і вся неозора релігійна «no man's land»* Східної Європи, від Моравії до Болґарії та Русі, поганська Угорщина стала спочатку предметом диспуту між двома командами ловців душ, кожна з яких репрезентувала одну з двох великих систем, на той час уже чітко визначених, систем, які розкололи християнство: візантійську або римську. Мадярські вожді охрестилися в Константинополі; монастирі грецького обряду існували в Угорщині протягом усього XI сторіччя. Але візантійські місії, які прибували дуже здалеку, зрештою, мусили відступити перед своїми суперниками.

Підготовлена в королівських домах династичними шлюбами, які вже засвідчували бажання зблизитись, праця з навернення угрів стала активно здійснюватися баварським духівництвом. Зокрема, вели-

* Нічийна земля *(англ.)*. Тут і далі виноски, позначені зірочкою, — це примітки перекладача.

кий внесок зробив у неї єпископ Пільґрим, який з 971 по 991 р. правив єпархією Пассау. Він мріяв, щоб його церква відігравала для угрів ту саму роль митрополії місій, яку вона виконувала в Маґдебурзі для слов'ян, що жили по той бік Ельби, і на яку Бремен претендував у стосунку до скандинавських народів. На жаль, на відміну від Маґдебурґа та від Бремена, Пассау було простою вікарною єпархією, що залежала від Зальцбурґа. Та менше з тим! Єпископи Пассау, чия діоцеза була заснована ще у восьмому сторіччі, вважали себе наступниками тих, хто в часи панування римлян посідав єпископську кафедру в укріпленому місті Лорх, на Дунаї. Не встоявши перед спокусою, якій поступалися стільки священнослужителів, людей його кола, Пільґрим звелів виготовити цілу низку фальшивих булл, у яких Лорх визнавався митрополією «Панноніі». Тепер залишалося тільки відновити цю стародавню провінцію; задум був такий,що навколо Пассау, яке, порвавши всі свої зв'язки із Зальцбурґом, відновить свій нібито стародавній статус, об'єднаються такими собі сателітами нові єпархії угорської «Панноніі». Проте ні папи, ні імператори не піддалися на ці умовляння.

Що ж до мадярських князів, то хоч вони й були готові охреститися, проте не мали ніякого бажання залежати від німецьких прелатів. Як місіонерів, а згодом і як єпископів, вони воліли кликати чеських священнослужителів, а іноді — венеційських; і коли, близько тисячного року, Етьєн організував церковну ієрархію своєї держави, то, за згодою Папи, вона була підпорядкована власному митрополитові. А як Етьєн помер, то хоч боротьба за його престолонаслідування й дозволила набути певного престижу деяким вождям, котрі залишилися в поганській вірі, вона, в кінцевому підсумку, помітно не зашкодила його справі. Все глибше й глибше навертаючись до християнства, маючи власного коронованого короля та архиєпископа, останній з народів «Скіфії» — як висловився Оттон фон Фрайзінґ — остаточно відмовився від колишніх грандіозних грабіжницьких походів, щоб замкнутися у віднині нерухомому обрії своїх полів та пасовищ. Війни з суверенами близької Германії й далі відбувалися часто. Але тепер це були вже королі двох осілих народів, які збройно розв'язували свої суперечки[13].

Розділ 2. НОРМАНИ

I. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО СКАНДИНАВСЬКІ ВТОРГНЕННЯ

Після Карла Великого всі германомовні народи, які жили на південь від Ютландії й були віднині християнськими та приєднаними до франкських королівств, опинилися під потужним впливом західної цивілізації. Проте далі на північ жили інші германці, які зберегли, разом зі своєю незалежністю, свої особливі традиції. Їхні говірки, що різнилися між собою, але ще більше були відмінні від мов Германії у звичному значенні цього слова, належали до іншої гілки, з тих, які колись відійшли від спільного лінґвістичного стовбура; сьогодні ми називаємо цю гілку скандинавською. Своєрідність їхньої культури в стосунку до культури їхніх південніших сусідів сформувалася у вирішальний спосіб після великих переселень, які, в другому й третьому сторіччях нашої ери, коли майже цілком збезлюдніли германські землі, розташовані на узбережжі Балтійського моря та навколо гирла Ельби, спричинилися до зникнення багатьох елементів контактування та явищ переходу.

Ці жителі крайньої Півночі не були ані просто розпорошеною сукупністю племен, ані якоюсь єдиною нацією. Серед них відрізняли данців, що жили у Сканії, на островах, а трохи згодом і на Ютландському півострові; ґетів, про яких сьогодні зберігають спогад шведські провінції Естерґетланд і Вестерґетланд[14]; шведів, що селилися навколо озера Мелар; і нарешті, розмаїті народності, розділені лісами великої протяжності, широкими просторами земель, майже схованих під снігом і кригою, але об'єднані спільним, добре знайомим морем, розселені в долинах та на узбережжях країни, яку трохи згодом назвали Норвегією. Проте всі ці групи виглядали надто спорідненими і, звичайно ж, надто часто перемішувалися, аби їхнім сусідам не спало на думку навісити на них одну спільну етикетку. А оскільки ніщо не характеризує ліпше чужоземця, істоту таємничу за самою своєю природою, як те місце, де він виринає з-за обрію, то германці, які жили поцейбіч Ельби, взяли собі за звичку казати просто: «люди з Півночі», *нордмани*. Дивовижна річ: це слово, попри свою екзотичну форму, було в такому ж таки вигляді засвоєне й романським населенням Галлії: можливо, це сталося тому, що, перш ніж познайомитися безпосередньо з «дикою людністю норманів», вони довідалися про їхнє існування з оповідей, які надходили до них із суміжних прикордонних провінцій; а можливо,

тому, ймовірніше, що спершу вони почули це слово від своїх зверхників, королівських урядовців, більшість яких, походячи з австразійських родин, розмовляли, як правило, мовою франків. Хай там як, а ця назва залишилася словом виключно континентального вжитку. Англійці часом докладали неабияких зусиль, щоб провести різницю між цими народами, а часом позначали їх усіх сукупно назвою одного з них, а саме данців, з якими вони найчастіше бували в контакті[15].

Такими були «погани Півночі», чиї набіги, що раптово почалися близько 800 року, десь півтора століття примушували Захід тремтіти від страху. Сьогодні ми в спромозі реконструювати історичне тло «норманських» походів на Європу набагато ліпше, аніж могли це зробити ті люди, які, живучи на наших узбережжях, колись пильно вдивлялися в морський обрій і холонули від жаху, побачивши там силуети ворожих кораблів, чи ті ченці, які, сидячи у своїх келіях, занотовували відомості про розбій та грабунки. Побачені у своїй правдивій перспективі, норманські походи вже не здаються нам лише одним епізодом — щоправда, навдивовижу кривавим — людської історичної авантюри: ці великомасштабні скандинавські міґрації в той же таки час на широких просторах, від України до Ґренландії, сприяли утворенню нових комерційних і культурних зв'язків. Але це буде завданням зовсім іншої праці, присвяченої витокам європейської економіки, показати, як завдяки цим епопеям, у яких брали найактивнішу участь не тільки воїни, а й селяни та купці, розширився обрій європейської цивілізації. Ті грабіжницькі походи на Захід, що спричинилися до великих завоювань, — походи, витоки яких будуть, до речі, детально досліджені в одному з інших томів даної серії, — цікавлять нас тут лише як один із ферментів феодального суспільства.

Завдяки поховальним обрядам ми можемо досить точно уявити собі норманський флот. Корабель, схований під курганом насипаної землі, — такою була могила, що їй віддавали перевагу норманські вожді. Сьогодні археологічні розкопки, передусім у Норвегії, видобули на поверхню кілька з таких морських домовин: то були, правда, кораблі церемоніальні, призначені радше для мирних переходів, від фіорду до фіорду, аніж до виправ у далекі краї, але в разі потреби й на них можна було вирушати в далекі експедиції, бо корабель, точно скопійований з одного з них, — з корабля Ґокстада, — зумів, уже в двадцятому сторіччі, перетнути з кінця в кінець Атлантичний океан. «Довгі човни», що сіяли жах на Заході, були кораблями зовсім іншого типу. Хоча це зовсім не означає, що судна, видобуті з могил, відповідно доповнені та виправлені за давніми текстами, не дозволяють досить легко реконструювати їхній зовнішній вигляд. Це були човни без палуби, остови яких можна вважати шедеврами, що їх створив народ лісорубів, а досконалі пропорції їхніх ліній робили честь великому народові матросів. Будучи понад двадцять метрів завдовжки, вони могли йти як під веслами, так і під вітрилами, й кожен, у середньому, брав на борт від сорока до шістдесяти людей, досить-таки скупчених, але ця скупченість була, очевидно, стерпною. Їхня

швидкість, якщо судити зі швидкості моделі, сконструйованої за зразком знахідки Ґокстада, досягала — і то досить легко — дванадцятьох вузлів. Висота надводного борту була невеликою — трохи більше як один метр. Це становило велику перевагу в тих випадках, коли ці судна заходили з відкритого моря в гирла, а то й у русла річок.

Бо для норманів, як і для сарацинів, водні дороги були лише шляхами до здобичі, яку вони брали на суходолі. Хоча, коли траплялася нагода, вони ніколи не нехтували досвідом місцевих християн-перебіжчиків, вони й самі володіли дивовижними природженими знаннями про особливості річок і так швидко могли ознайомитися з усіма складностями водних шляхів, що, скажімо, десь після 830 року кілька з них були за провідників єпископові Еббонові, що втікав із Реймса від свого імператора. Розгалужена мережа притоків відкривала їхнім кораблям безліч своїх вузьких покручених річищ, де на них чатувало чимало всіляких несподіванок. На річці Еско їх бачено аж біля Камбре; на Йонні — аж біля Санса; по Еврі вони доходили до Шартра; по Луарі — до Флері, набагато вище від Орлеана. Навіть у Великій Британії, де річкові артерії там, куди не доходить приплив, є набагато менш сприятливими для судноплавства, Уз допомагав їм дістатися аж до Йорка, а Темза та одна з її приток — аж до Рідінґа. Коли не досить було вітрил та весел, вони перетягували свої кораблі волоком. Часто бувало так, що окремі військові загони йшли суходолом, щоб не переобтяжувати кораблі. Якщо треба було по-глибокому перебратися на борт або вчинити збройний набіг, скориставшися руслом мілкої річки, з кораблів спускали на воду легкі човни. А бувало, що на водному шляху їм перепиняли шлях неприступні фортечні укріплення, й тоді нормани просто переносили свої кораблі по суходолу на руках; так вони зробили в 888-му та 890 рр., щоб обминути Париж. Та й далеко на сході, на руських рівнинах, скандинавські купці набули чималий досвід такого перетягування та перенесення кораблів від річки до річки або в тих випадках, коли доводилося обминати пороги.

Отож ці вправні й досвідчені моряки анітрохи не боялися суходолу — ані його доріг, ані тих битв, в які їм доводилося там вступати. Вони ніколи не вагалися покинути річку, щоб, у разі потреби, вирушити на пошуки здобичі: так, у 870 році збройна ватага норманів, ідучи по сліду глибоких вибоїв від коліс, подалася через Орлеанський ліс навздогін за ченцями з Флері, що втекли зі свого монастиря, який стояв на березі Луари. Все частіше й частіше, більше для своїх переходів, аніж у битвах, вони почали застосовувати коней, яких брали переважно тут-таки, в тій країні, де чинили свої грабунки. Саме в такий спосіб у 866 р. вони влаштували велику облаву у Східній Англії. Іноді вони перевозили їх із одного місця, де чинили розбій, до іншого; так, у 885 р. вони переправили коней морем із Франції до Англії[16]. Завдяки цьому вони дістали змогу все частіше й частіше відходити від річок; хіба ж у 884 р. вони не покинули свої кораблі на Шаранті й не добулися аж до Клермона в Оверні, який і взяли приступом? Крім того, пересуваючись тепер швидше, вони частіше захоплювали своїх

супротивників зненацька. Вони дуже вправно вміли будувати десь просто в полі оборонні укріплення й там захищатися. Більше того, вони вміли й здобувати фортечні укріплення приступом, переважаючи в цьому кінних воїнів-мадярів. У 888 році список міст, які, попри свої добрі мури, впали під натиском норманів, був уже довгий: Кельн, Руан, Нант, Орлеан, Бордо, Лондон, Йорк, якщо ми назвемо лише найвідоміші з них. Правду кажучи, тут або відігравала свою роль несподіванка, як сталося в Нанті, що був здобутий у день свята, або старі римські мури були далеко не завжди добре доглянуті, а ще рідше боронилися з належною відвагою. Коли в Парижі, у 888 р., жменька енергійних людей зуміла привести в порядок фортифікаційні споруди Сіте і знайшла в собі мужність битися, місто, яке у 845 р. було майже покинуте своїми жителями й повністю розграбоване і, мабуть, ще двічі згодом зазнавало подібної гіркої долі, цього разу вчинило переможний опір.

Грабунки давали норманам великий зиск. Жах, який вони вселяли наперед своїм жертвам, був не меншим. Громади, котрі бачили, що їхні державці неспроможні їх захистити — так, скажімо, зробили після 810 року кілька фризьких спільнот, — усамітнені монастирі спочатку вдавалися до практики викупу. Згодом до цієї ж таки практики призвичаїлися й монархи: за гроші вони купували у збройних ватаг обіцянку припинити грабіжницькі наскоки, принаймні тимчасово, або перенести свою увагу на інші жертви. В Західній Франції першим такий приклад подав десь у 845 р. Карл Лисий. Король Лотарингії Лотар Другий наслідував його у 864 р. У Східній Франції це, у свою чергу, зробив король Карл Товстий. У англосаксів так само вчинив король Мерсії, а сталося це десь після 862 року; король Вессексу сплатив викуп у 872 році — в цьому немає жодного сумніву. Характерною ознакою таких викупів було те, що вони правили за постійно поновлювану принаду й, одного разу сплачені, потім вимагалися знову й знову. А що необхідні для цього суми володарі мусили збирати зі своїх підданих і, передусім, зі своїх церков, то з плином часу утворився справжній потік, яким гроші із західних економік перетікали в економіки скандинавські. Навіть сьогодні, серед багатьох експонатів, що розповідають про ту героїчну добу, музеї Півночі зберігають у своїх вітринах дивовижну кількість золота та срібла; здебільшого то здобутки комерції, звичайно ж, але в значній своїй частині, як висловився німецький священнослужитель Адам Бременський, «плоди розбійництва». Зокрема, вражає той факт, що награбовані або одержані у формі викупу чи данини, іноді у формі монет, а іноді у вигляді прикрас, виготовлених на західний взірець, ті дорогоцінні метали потім здебільшого переплавлялися, щоб виготовити з них оздоби, які відповідали смаку їхніх нових власників, — це доказ того, що скандинавська цивілізація була надзвичайно впевнена у вартості своїх традицій.

Нормани брали також полонених і, якщо тих не викупали, вивозили їх за море. Десь близько 860 року засвідчено продаж у Ірландії чорношкірих бранців, які були захоплені в Марокко[17]. Додамо до цього,

що ті північні воїни відзначалися невтримними й брутальними чуттєвими вподобаннями, смаком до крові та руйнації, яким іноді давали цілковиту волю, і тоді безум насильства не знав більше ніяких меж: такою була, наприклад, славнозвісна оргія, під час якої, в 1012 р., викрадачі єпископа Кентерберійського, якого доти мудро берегли, сподіваючись одержати за нього великий викуп, забили свого бранця на смерть, жбурляючи в нього кістками звірів, з'їдених на бенкеті. Про одного ісландця, який ходив походом на Захід, сага розповідає, що його прозвали «дітолюбом», бо він відмовлявся наштрикувати малих на вістря свого списа, «як то було зазвичай серед його побратимів»[18]. Гадаю, цих прикладів буде досить, аби ми зрозуміли, який жах уселяли переможеним народам загарбники.

II. ВІД ГРАБУНКУ ДО ЗАСНУВАННЯ КОЛОНІЙ

А тим часом, після того як у 793 році нормани пограбували свій перший монастир і примусили Карла Великого поспіхом організувати протягом 800 року оборону Франкського узбережжя, їхні набіги стали поступово змінюватися як за своїм характером, так і за своїми масштабами. Спочатку це були суто сезонні виправи, здійснювані вздовж північного узбережжя Європи — на Британських островах, на низьких прикордонних околицях великої північної рівнини, на скелястих берегах Нейстрії — невеличкими ватагами «вікінгів», які виходили в море тільки в погожі дні весняно-літньої пори. Щодо етимології слова «вікінг» досі точаться суперечки[19]. Проте не випадає сумніватися, що означало воно шукача пригод, які обіцяли воєнну славу та багату здобич; очевидно й те, що ці ватаги утворювалися поза зв'язками спорідненості чи приналежності до одного народу, тобто лише для даної конкретної авантюри. Лише королі Данії, що стояли на чолі держави, бодай рудиментарно організованої, вже робили спроби здійснювати, на своїх південних кордонах, справжні завоювання. Втім, поки що без особливого успіху.

Потім, дуже швидко, радіус цих походів почав збільшуватися. Кораблі вікінгів стали допливати до Атлантичного океану і навіть далі, на південь. Після 844 року деякі порти Західної Іспанії зазнали піратських нападів. А у 859—860 роках настала черга Середземного моря. Нормани вчинили наскоки на Балеарські острови, Пізу та Нижню Рону. Вони піднялися по долині Арно аж до Ф'єзоле. Проте цій середземноморській експедиції судилося залишитись явищем ізольованим. Не можна бо сказати, щоб відстані зовсім не були перешкодою для першовідкривачів Ісландії та Ґренландії. Тут спадає на думку, як, здійснюючи свої походи в протилежному напрямі, бербери уже в сімнадцятому сторіччі ризикнули дістатися аж до широти Сентонжа й навіть до самого узбережжя Ньюфаундленду. Але, крім того, безперечно й те, що арабські флотилії були дуже добрими охоронцями морів.

Натомість сухопутні набіги норманів усе глибше й глибше проникали в товщу Європейського материка та Британських островів. На-

вряд чи можна знайти красномовніші про це свідчення, аніж мандри ченців монастиря Сен-Філібер із їхніми реліквіями, якщо простежити їх на мапі. Це абатство було засноване в сьомому сторіччі на острові Нуармутьє. Поки море було досить мирним, святим отцям жилося там непогано, але це ж таки місце стало вкрай небезпечним, коли з'явилися в затоці перші кораблі скандинавів. Незадовго до 819 року ченці спорудили собі притулок на материку, в Деесі, на берегах озера Гранльє. Незабаром вони взяли собі за звичай вирушати туди щороку з початком весни; а з настанням перших холодів, під кінець осені, коли погода, здавалося, ставала на перешкоді появі ворожих флотилій, церква на острові знову відкривалася для служби Божої. Але вже у 836 році Нуармутьє, яке зазнавало безперервних спустошень і де постачання наштовхувалося на дедалі більші труднощі, було визнане місцем украй ненадійним. Деес, який досі був прихистком тимчасовим, тепер перейшов у ранг постійного оселення, а за місце для відступу обрали невеличкий, щойно придбаний монастир у Кюно, що у верхів'ях Сомюра. Але в 858 році ченці відступили знову: Деес, надто близький до узбережжя, довелося, у свою чергу, покинути й постійно замешкати в Кюно.Та, на жаль, це місто теж було обране невдало, адже стояло воно на Луарі, по якій так легко було піднятися. З 862 року ченцям довелося перебратися далі вглиб материка, в Мессе, що в провінції Пуату. Але тільки для того, аби через якийсь десяток років помітити, що до океану все ще було надто близько. І тоді вирішили, що надійним захисним екраном може бути тільки вся протяжність Центрального масиву; у 872—873 рр. наші втікачі оселилися аж у Сен-Пурсен-сюр-Сіуль. Але й там вони не залишилися надовго. Після 875 року ще далі на схід, в укріпленій фортеці Турню, на Соні, знайшли собі нарешті святі брати, що тряслися на стількох дорогах, те «місце миру та спокою», про яке говориться в королівській грамоті[20].

Безперечно, що ці походи на далеку відстань вимагали від норманів зовсім іншої організації, аніж та, яка була їм потрібна для колишніх раптових наскоків. По-перше, вони вимагали набагато численнішого війська. Невеличкі ватаги, кожна з яких гуртувалася навколо того чи того «морського короля», поступово об'єднувалися, і Європа побачила утворення справжніх армій; таким було «Велике військо» *(magnus exercitus)*, яке, сформувавшись на Темзі, потім пройшло узбережжям Фландрії і, підсилившись приєднанням окремих розпорошених ватаг, піддало жахливому спустошенню Галлію, від 879 до 892 р., щоб повернутися на узбережжя Кенту й там знову розсіятись. Для цих нападників стало неможливим щороку повертатися до себе на Північ. Тож вікінги призвичаїлися зимувати, між двома походами, в тій же таки країні, яку вони обрали за місце для свого полювання. Так робили вони, починаючи з 835 року або десь близько того в Ірландії; в Галлії вони вперше зазимували у 883 році, в Нуармутьє; у 851 році — в гирлі Темзи, на острові Танет. Спочатку вони розташовувалися зимувати на узбережжі, та незабаром перестали

боятися заходити далеко вглиб суходолу. Часто вони розбивали свій табір на якомусь острові, посеред річки. А бувало, вдовольнялися тим, що селилися неподалік того чи того водного шляху. Збираючись залишитися на тривалу зимівлю, деякі брали з собою жінок і дітей; у 888 році парижани могли чути з-поза своїх мурів, як у протилежному таборі жіночі голоси оплакували загиблих воїнів. Попри той жах, який витав над цими розбійницькими гніздами, звідки здійснювалися нові й нові вилазки, деякі сусідні жителі зважувалися приходити до зимівників і пропонувати їм свою продукцію на продаж. Розбійницьке лігво на якийсь час перетворювалося на ринок. Ось так, завжди будучи піратами, але віднині ставши піратами напівосілими, нормани готувалися стати завойовниками суходолу.

Усе, якщо сказати правду, схиляло недавніх простих розбійників до подібного перетворення. Ці вікінги, яких приваблювали широкі можливості грабунку в країнах Заходу, належали до народу селян, ковалів, різьбярів по дереву та купців, окрім того що воїнів. Приваблені в далекі краї любов'ю до грабунку та авантюрних пригод, іноді змушені податися в це заслання через криваву родинну помсту або суперництво між вождями, вони, проте, не переставали відчувати за собою традиції суспільства, яке мало свої фіксовані рамки. Ще в сьомому сторіччі скандинави стали колоністами, оселяючись на західних архіпелагах, від Фарерських островів до Гебридських; вони зробилися також колоністами, коли, починаючи з 870 року, почали селитися в Ісландії, захопивши собі там великі обшири цілинних земель, які взялися обробляти, про що розповідається у збірнику ісландських саг під назвою «Ланднамабук» («Книга про захоплення земель»). Звичні поєднувати комерцію з піратством, вони створили навколо Балтійського моря велике кільце оточених фортечними мурами ринків, і перші князівства, що їх заснували впродовж дев'ятого сторіччя на двох кінцях Європи кілька їхніх військових ватагів — в Ірландії, навколо Дубліна, Корка та Лімеріка; в Київській Русі на етапах великого річкового шляху — мали ту спільну характеристику, що виникли вони як держави істотно міського типу, які з одного міста, що було центром, правили навколишньою сільською людністю.

Ми змушені обминути тут, хоч би якою цікавою вона здавалася, історію колоній, утворених на західних островах: Шетландських та Оркадських, які, будучи приєднані з дев'ятого сторіччя до Норвегії, відійшли до Шотландії лише в самому кінці середніх віків (1488 р.); Гебридських та острові Мен, на яких аж до середини тринадцятого сторіччя існувало незалежне скандинавське князівство; а також історію королівств Ірландського узбережжя, експансію яких було зупинено лише на початку одинадцятого сторіччя, але остаточно вони зникли тільки через століття, впавши під натиском англійських завоювань. На цих землях, розташованих на далеких околицях Європи, скандинавська цивілізація увійшла в контакт із суспільствами кельтськими. Ми повинні лише більш або менш детально простежити за оселенням норманів у двох великих «феодальних» країнах: старо-

давній державі франків та у Великій Британії англосаксів. Хоча між першою й другою — як і з сусідніми островами — до самого кінця відбувався постійний людський взаємообмін, хоча озброєні ватаги завжди з легкістю перетинали Ла-Манш чи Ірландське море, хоча їхні вожді, якщо якась невдача спостигала їх на одному з узбереж, мали за постійну звичку йти шукати щастя на протилежному березі, нам треба, задля більшої ясності, розглянути окремо кожен із двох теренів норманських завоювань.

III. СКАНДИНАВСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ: АНГЛІЯ

Спроби скандинавів закріпитися на британській землі чітко вималювалися ще від їхньої першої там зимівлі: це було, як ми вже згадували, 851 року. Відтоді скандинавські ватаги, більш або менш часто змінюючи одна одну, вже не відпускали свою здобич. Деякі з англосаксонських держав позникали, коли їхніх королів було повбивано: так зникла Дейра на західному узбережжі, між Гамбером і Тісом, а також Іст-Англія між Темзою і Вошем. Інші, такі як Бернісія на крайній півночі та Мерсія в центрі, якийсь час проіснували, але дуже зменшені в своїх розмірах і перебуваючи під певним протекторатом. І тільки Вессекс, який тоді займав увесь південь, зумів зберегти незалежність, витримавши чимало тяжких воєн, позначених від 871 року далекоглядним і терплячим героїзмом короля Алфреда. Будучи досконалим продуктом англосаксонської цивілізації, людиною, яка краще, аніж будь-хто інший у тих варварських королівствах, зуміла сплавити в оригінальний синтез здобутки протилежних культурних традицій, Алфред, король-учений, був також королем-воїном. Близько 880 року він спромігся підкорити те, що залишилося від Мерсії, вивівши її в такий спосіб із-під данського впливу. Натомість йому довелося укласти чинний договір із завойовниками, відступивши їм усю східну частину острова. Не можна сказати, щоб ця величезна територія, приблизно відокремлена від західної частини острова римською дорогою, яка з'єднувала Лондон із Честером, утворювала тоді, під владою завойовників, якусь одну державу. Країну поділили між собою різні скандинавські королі або «ярли», то там, то там, безперечно, правили й дрібні вожді англосаксів, такі як нащадки володарів Бернісії, причому іноді ці вожді були об'єднані всілякими узами союзництва або підлеглості, а іноді зчиняли між собою сварки. Деінде утворювалися невеличкі аристократичні республіки, на зразок тієї, яка існувала в Ісландії. Будувалися укріплені «бурґи», які правили за фортецю, а також і за ринок для розмаїтих «армій», що переходили на осілий спосіб життя. А що треба було якось годувати війська, які прибули з-за моря, то землі були розподілені між воїнами. А тим часом на узбережжі інші ватаги вікінґів і далі чинили розбій та грабунки. Тож не випадає дивуватися, що під кінець свого царювання, коли його пам'ять була ще наповнена стількома сценами жаху, Алфред, перекладаючи з «Розради» Боеція оповідь про Золотий вік, не міг утриматися від того,

щоб не додати до картини цього ідеального стану людства таку характеристику: «В ті часи ніхто не чув про кораблі, споряджені для війни»[21].

Стан анархії, в якому перебувала «данська» частина острова, пояснює, чому, починаючи з 899 року, королям Вессексу, які одні тоді в усій Британії мали владу над великими територіями й володіли досить значними ресурсами, вдалося, опираючись на мережу поступово споруджених фортець, розпочати відвоювання тих земель і успішно його завершити. Від 954 року, після запеклої боротьби, їхню верховну владу було визнано над усією країною, яка була раніше загарбана ворогом. Проте аж ніяк не можна твердити, що сліди скандинавської колонізації були там бодай почасти стерті. Щоправда, деякі ярли з ватагами своїх послідовників, більш або менш добровільно, посідали на свої кораблі й вийшли в море. Але більшість колишніх завойовників позалишалися там, де були: їхні вожді зберегли під королівською гегемонією свої права на управління; люди прості зберегли за собою свої землі.

Тим часом глибокі політичні зміни відбувалися й у самій Скандинавії. Понад хаосом невеличких племінних груп формувалися справжні держави. Ті держави були ще дуже нестабільні, роздиралися незліченними династичними чварами й майже безперервно воювали між собою, проте були іноді спроможні, бодай на короткий час, здійснити грізну концентрацію сил. Поруч із Данією, де влада суверенів значно укріпилася наприкінець десятого сторіччя, поруч із королівством шведів, яке поглинуло колишню державу ґетів, виникає й наймолодша з північних монархій, яку створила близько 900 року родина локальних вождів, що спочатку оселилися на відносно вільних і родючих землях навколо фіорда Осло та озера Мйоса. Це було королівство, яке називалося Дорога Півночі, або, як ми говоримо сьогодні, Норвегія: сама ця назва, в якій відбилася проста орієнтація без жодного етнічного резонансу, нагадує про сильну владу, пізніше накинуту партикуляризмові колись дуже різних народностей. Але ж для монархів, володарів цих могутніх політичних утворень, життя вікінґа було чимось дуже знайомим; у своїй молодості, перш ніж прийти до влади, вони виходили в море; згодом, коли якісь невдачі примушували їх рятуватися втечею, сховатися на якийсь час від щасливішого суперника, вони, як правило, вирушали у великі заморські походи. Тож тепер, коли вони діставали змогу розпоряджатися великою кількістю людей і кораблів, хіба могли вони обминути спокусу знову спрямувати погляд у море, в надії, що десь там, за далеким обрієм, їх чекають нові подвиги та завоювання?

Коли після 980 року набіги на Велику Британію стали знову відбуватися все частіше й частіше, характерним було те, що незабаром на чолі головних ватаг ми побачимо двох претендентів на престоли нордичних королівств: одного — на корону Норвегії, другого — на корону Данії. Обидва вони згодом стали королями. Норвежець Олав Трюгвасон більше ніколи не повернувся на острів. Натомість данець Свейн

Роздвоєна Борода не забув туди дорогу. Правду кажучи, спершу він потрапив туди внаслідок своєї участі в одній з історій кревної помсти, від якої жоден скандинавський герой не міг відмовитися, не покривши себе ганьбою. Позаяк у той час грабіжницькі походи тривали, вже під проводом інших вождів, король Англії Етелред не придумав кращого способу захиститись від цих розбійників, як найняти кількох на свою службу. Зіштовхнути отак вікінгів із вікінгами було класичною грою, яку вже не раз практикували континентальні монархи і майже завжди з дуже скромним успіхом. Потерпівши, у свою чергу, від невірності своїх «данських» найманців, Етелред помстився, наказавши 13 листопада 1002 року — в день святого Бріса — повбивати тих, які були в межах його досяжності. Пізніша традиція, достовірність якої ми не можемо перевірити, розповідає, що серед жертв тієї різанини була й рідна сестра Свейна. З 1003 року король Данії почав палити англійські міста. Відтоді почалася безперервна війна, яка пустошила країну. Вона змогла припинитися лише зі смертю Свейна, а потім і Етелреда. В перші дні 1017 року останні представники королівського дому Вессекс повтікали в Ґаллію або були вислані переможними данцями до далекої країни слов'ян, а «мудрі люди» країни — під цим розумілося зібрання великих баронів та єпископів — визнали королем над усіма англійцями Свейнового сина Кнута.

Власне, йшлося лише про зміну правлячої династії. Хоча в момент свого прибуття до Англії Кнут і не був королем Данії, де правив один з його братів, він став ним через два роки. Далі він підкорив Норвегію. Він принаймні намагався поширити свою владу й на слов'ян та фіннів, що жили на протилежному березі Балтійського моря, аж до Естонії. На зміну розбійницьким походам, дорогою для яких було море, прийшла, цілком природно, спроба створити велику морську імперію. Англія розглядалась лише як її найзахідніша провінція. Хоча Кнут обрав саме англійську землю, щоб провести там решту свого життя. Саме до англійського духівництва він звертався найбільш охоче з проханнями організувати місіонерські церкви у своїх скандинавських державах. Бо сам Кнут, син короля-поганина, який, можливо, десь у свої останні роки і став християнином, був побожним прихильником римської церкви, засновником монастирів, благочестивим законодавцем моралізаторського зразка, у стилі Карла Великого. В такий спосіб він намагався прихилити до себе своїх підданих у Великій Британії. Коли, вірний традиції своїх англосаксонських попередників, він здійснив у 1027 році паломництво в Рим «задля спокути своєї душі та спасіння своїх народів», він був там присутній на коронації наймогутнішого монарха Заходу, імператора Конрада Другого, короля Німеччини й Італії, крім того, мав окрему зустріч із королем Бургундії і, будучи добрим сином народу, не тільки войовничого, а й схильного до комерції, зумів здобути від цих воротарів Альп для купців Англії надзвичайно вигідні пільги у сплаті дорожнього мита. Але свої головні сили, за допомогою яких Кнут утримував владу над великим островом, він черпав зі скандинавських країн. «Ааль поставив цей камінь. Він збирав податки для короля Кнута, що правив у Англії. Боже, прийми його душу». Такий напис рунічними літерами досі можна прочитати на похоронній стелі біля одного села у шведській провінції Упланд[22]. Леґально християнська, попри присутність на своїх різних землях численних елементів ще поганських або дуже поверхово християнізованих, сполучена, через канал християнства, з джерелами античної літератури, поєднавши спадщину англосаксонської цивілізації, яка у свою чергу була сумішшю германістики та латини, з традиціями скандинавських народів, ця держава, центрована навколо Північного моря, мала нагоду спостерігати, як дивно перетинаються та зливаються всі види цивілізаційних потоків. Можливо, саме в той час, а може, трохи раніше, в Нортумбрії, населеній стародавніми вікінґами, якийсь англосаксонський поет переклав на вірші стародавні леґенди про країну ґетів та данських островів і написав поему «Беовулф», наповнену відгомінням поетичної епічності, ще цілком поганської, — поему дивну й похмуру, населену казковими страховищами; ніби засвідчуючи цю гру суперечних впливів, у рукописі, якому ми завдячуємо її знахідку, вона сусідить на початку з листом Александра до Арістотеля, а в кінці — з фрагментом перекладу Книги Юдиф[23].

Але ця незвичайна держава завжди була досить-таки слабко скріпленою. Комунікації, розтягнуті на такі великі відстані й прокладені через бурхливі моря, завжди наражалися на ризик багатьох випадковостей. Тривожні ноти можна почути у відозві 1027 року, з якою Кнут, добираючись від Риму до Данії, звернувся до англійців: «Я неодмінно повернуся до вас, після того як мені вдасться замирити моє східне королівство...і як тільки я зберу цього літа великий флот». Управління тими частинами імперії, в яких володар не був присутній, доручалося віце-королям, які не завжди були вірними. По смерті Кнута союз, який він створив і який утримував силою, розпався. Англія відокремилася першою як королівство, що відійшло до одного із синів Кнута, потім, на короткий час, возз'єдналася з Данією (Норвегія тоді відкололася остаточно й безповоротно). Нарешті, в 1042 році, до влади там знову прийшов король із династії Вессекс, Едуард, пізніше прозваний Сповідником.

А тим часом ані скандинавські вторгнення на узбережжя цілком не припинилися, ані пригасли амбіції нордичних вождів. Знекровлена стількома війнами та грабунками, дезорганізована у своїй політичній та церковній структурі, збурена суперництвом різних баронських династій, англійська держава явно була спроможна хіба що на дуже млявий і слабкий опір. І на цю безпорадну здобич уже чатували хижаки з двох боків: з-поза Ла-Маншу на неї зазіхали французькі дюки Нормандії, чиї піддані протягом першого періоду правління Едуарда, що сам був вихований при дворі дюка, заполонили оточення англійського короля та вище духівництво; а з-поза Північного моря сюди позирали заздрісним оком королі скандинавських держав. Коли по смерті Едуарда одного з магнатів королівства, Гаролда, що сам мав скандинавське

ім'я і був напівскандинавом за своїм походженням, висвятили на короля, дві армії, з інтервалом у кілька тижнів, висадилися на англійський берег. Одна з них, що висадилася біля Гамбера, була армією короля Норвегії, ще одного Гаролда, або Гаральда, Гаральда Глухого-до-Порад, яким описують його в сагах: то був справжній вікінґ, який здобув корону лише після тривалих мандрівних пригод, колишній командувач скандинавської гвардії в Константинополі, при дворі візантійського імператора, командир візантійського війська, яке воювало проти арабів на Сицилії, тесть одного новгородського князя і, нарешті, відважний дослідник арктичних морів. Другою армією, що вийшла на узбережжя Сассекса, командував норманський дюк Ґійом Бастард[24]. Гаральд Норвезький був розгромлений і вбитий біля Стемфордського мосту. Ґійом здобув перемогу на пагорбі біля Гастінґса. Безперечно, що нащадки Кнута не відмовилися так відразу від своєї мрії про.королівську спадщину. За царювання Ґійома данці двічі висаджувалися в Йоркширі. Але ті військові виправи виродилися в чистий розбій: скандинавські походи, у своєму кінці, повернулися до характеру, який був їм притаманний на початку. Вихоплена з нордичної орбіти, в яку вона в один момент, здавалося, була навічно втягнута, Англія десь майже на півтора століття увійшла до складу держави, чиї землі лежали по обидва боки Ла-Маншу, щоб уже назавжди приєднатися до політичних інтересів та цивілізаційних потоків близького Заходу.

IV. СКАНДИНАВСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ: ФРАНЦІЯ

Але той-таки дюк Нормандії, переможець Англії, хоч і був за своєю мовою та стилем життя цілковитим французом, і сам не меншою мірою належав до найавтентичніших нащадків скандинавських вікінґів. Тому що на континенті, як і на острові, не один «морський король» став, у кінцевому підсумку, сеньйором або монархом земних володінь.

Ця еволюція почалася досить давно. Десь відразу після 850 року дельта Райну стала свідком першої спроби заснування скандинавського князівства, що увійшло до політичної структури держави франків. Десь близько цієї дати два представники королівської династії Данії, вислані зі своєї країни, одержали «в подарунок» від імператора Людовіка Благочестивого країну, яка лежала навколо Дурстеде, що був тоді головним портом імперії на Північному морі. Згодом, побільшена кількома іншими, більшими або меншими, клаптями Фрисландії, віддана в такий спосіб територія, певно, залишалася майже постійно у володінні персонажів із цієї родини аж до того дня, коли останній із них був підступно вбитий, у 885 році, за наказом короля Карла Товстого, його суверена. Хоч нам і дуже мало відомо про історію тих людей, але досить, аби ми переконалися в тому, що, обертаючи свій погляд то на Данію, з її династичними чварами, то на франкські провінції, на які вони не боялися, хоч і стали добрими християнами, здійснювати грабіжницькі наскоки, вони були невірними васалами й поганими охоронцями довіреної їм землі. Але ця нідерландська Нормандія, яка довго не прожила, має в очах історика велику цінність першого симптому. Трохи згодом якась група норманів, ще поган, здається, жила доситьтаки довго в Нанті, чи в його околицях, у добрій згоді з бретонським графом. Кілька разів королі франків брали до себе на службу вождів норманських ватаг. Якби, наприклад, той Велунд, від якого король Карл Лисий прийняв у 862 році знаки шани, не загинув трохи згодом у судовому поєдинку, то немає жодного сумніву, що незабаром його довелося б наділяти ленними володіннями і що цей неминучий наслідок був відомий усім наперед. Очевидно, що на початку десятого сторіччя ідея подібних поселень витала в повітрі.

Яким же чином, у кінцевому підсумку, і в якій формі один із подібних проектів був утілений у життя? Ми про це знаємо дуже мало. Але технічна проблема тут має надто велику вагу, й історик із чистою совістю просто не може не поділитися нею зі своїм читачем. Отже, відчинімо на якусь мить двері лабораторії.

В ті часи були в різних церквах християнського світу клірики, які рік за роком записували події. То був дуже давній звичай, що виник у процесі користування хронологічним календарем, до якого час від часу заносили прикметні явища минулого або поточного року. Так, на порозі середніх віків, коли дати визначалися ще консулами, користувалися консульськими хронологічними таблицями (фастами); згодом, для цієї ж таки мети, вже застосовували пасхальні таблиці, що вказували на дату Великодня (яка щороку змінювалася), цього свята, що командує майже всім літургічним списком. Далі, десь на початку доби Каролінґів, історичні довідники були відокремлені від календаря, зберігши, проте, свій строго річний характер. Природно, що перспектива цих мемуаристів істотно відрізнялася від нашої. Вони цікавилися випаданням граду, нестачею вина або збіжжя, чудесами, не менше уваги приділяли й війнам, смерті монархів, революціям у державі або в церкві. Вони, крім того, не тільки дуже відрізнялися за рівнем свого інтелекту, а й були дуже неоднаково поінформовані. Цікавість, вміння розпитувати, старанність були різні в різних індивідів. А головне, що кількість і цінність добутих відомостей залежали від місця розташування релігійної обителі, її важливості, від її зв'язків, більш або менш тісних, із королівським двором або вельможами. Наприкінці дев'ятого сторіччя і впродовж десятого найкращими анналістами Галлії були, безперечно, один анонімний чернець із великого абатства Сен-Ваас-д'Аррас і один священнослужитель із Реймса, Флодоар, який до переваг свого розкутого духу додав ще й ту перевагу, що йому випало жити в незрівнянному середовищі інтриг та новин. На жаль, «Аннали Сен-Вааса» уриваються на самій середині 900 року; що ж до анналів Флодоара, принаймні тих, які збереглися до наших днів, — бо треба, звичайно ж, брати до уваги й руйнівну дію часу, — то вони починають свій відлік десь у межах 919 року. Й унаслідок надзвичайно прикрого збігу обставин, цей розрив якраз припадає на період оселення норманів у Західній Франції.

Правда, ці щоденні записи були не єдиними історичними працями, що їх залишила нам епоха, яка так цікавилася своїм минулим. Менш як через століття після заснування норманського князівства на Нижній Сені дюк Річард Перший, онук засновника, вирішив скласти звіт про подвиги своїх предків і про свої власні. Він доручив це завдання канонікові Доонові з Сен-Квентіна. Ця праця, завершена десь перед 1026 роком, дає чимало відомостей. Ми ніби наглядно бачимо, як трудиться над дорученим йому завданням письменник одинадцятого сторіччя, докладаючи всіх зусиль, щоб зібрати докупи відомості з попередніх анналів, яких він ніколи не цитує, з тих або тих усних оповідок, на які він дуже часто посилається, оздоблюючи їх безліччю прикрас, що їх бере іноді зі своїх книжних спогадів, а іноді, простіше, зі своєї уяви. Ми знаходимо там чимало елементів яскравої орнаменталістики, яку освічений клірик вважав придатною для того, щоб додати блиску своїй оповіді, та помірковані лестощі, якими він намагався полоскотати пиху своїх високих покровителів. За допомогою кількох автентичних документів, що ними можна проконтролювати його оповідь, ми маємо змогу переконатися в тому, яке глибоке забуття та спотворення позначали вже через кілька поколінь історичну пам'ять людей того часу. Одне слово, якщо йдеться про ментальність того середовища й тієї епохи, то ми маємо справу зі справді неоціненним документом. Що ж до фактів і подій, про які там розповідається, принаймні в тому, що стосується первісної історії герцогства Нормандія, то цінність поданих там свідчень дорівнює майже нулю.

Ось що ми можемо з'ясувати про ці події, сховані за майже непроникною темрявою історичного забуття, орієнтуючись на деякі вельми посередні аннали та кілька архівних документів.

Хоча вікінги не обминали своєю увагою і гирла Райну та Еско, але, починаючи з 885 року, вони спрямували свої головні зусилля на долини Луари й Сени. Зокрема, навколо Нижньої Сени одна з їхніх ватаг прилаштувалася на постій у 896 році. Звідти вона посилала в усі кінці своїх озброєних людей, що шастали в пошуках здобичі. Але ці далекі походи не завжди давали бажані результати. Кілька разів грабіжників було розгромлено в Бургундії, а 911 року — під мурами Шартра. Зате в Румуа та в прилеглому регіоні вони були повновладними господарями і, звичайно ж, щоб прогодуватися під час своїх зимівель, вони вже мусили на той час обробляти землю або примушувати до цього місцевих селян: у такий спосіб це поселення стало своєрідним центром тяжіння, й до перших прибульців, яких було не так багато, почали приєднуватися нові й нові ватаги авантюристів. Хоча досвід і свідчив, що не було неможливим боронитися від їхніх грабіжницьких наскоків, проте вибити їх із їхніх лігвищ вочевидь було надсилу єдиній владі, яка була в цьому зацікавлена, — владі короля. Бо про представників ближчої влади не було й мови: в цьому жахливо спустошеному краї, центром якого було геть зруйноване місто, кадри місцевого управління майже повністю зникли. З другого боку, новий король Західної Франції, Карл Простак, коронований 893 року

й повсюди визнаний по смерті його суперника Одона, мабуть, від самого початку свого правління плекав задум укласти договір із загарбником. Він спробував здійснити цей свій задум протягом 897 року, запросивши до себе вождя, який верховодив тоді норманами Нижньої Сени, й ставши йому хрещеним батьком. Ця перша спроба не дала бажаних результатів. І можна тільки подивуватися, що через чотирнадцять років Карл Простак повернувся до свого задуму й цього разу вступив у переговори з Роллоном, який очолив ту саму «армію», успадкувавши владу від колишнього Карлового хрещеника. Саме в той час Роллон був розбитий під Шартром. Ця поразка не могла не відкрити йому очі на те, які труднощі чекають на них попереду, в разі вони й далі чинитимуть збройні грабунки. Він визнав за слушне пристати на пропозицію короля. Власне, обидві сторони просто визнали реальність фактичного стану речей. Але крім того, з погляду Карла та його радників, вони дістали ту перевагу, що прив'язали до себе узами васальної залежності князівство, вже по суті утворене, і цим зобов'язали його надавати королю військову допомогу, причому відтепер у нього з'являлися найобґрунтованіші причини боронити узбережжя від нових піратів. У своїй грамоті від 14 березня 918 року король згадує про пільги, які даруються «норманам, оселеним на Сені, тобто Роллонові та його побратимам...у відповідь на обіцянку захищати королівство».

Ми не маємо жодних даних, які допомогли б нам визначити точну дату, коли було укладено цю угоду: безперечно, це сталося після битви під Шартром (20 липня 911 року); і, мабуть, через короткий час після цієї битви Роллон і чимало його людей були охрещені. Що ж до територій, над якими Роллон відтепер мав здійснювати практично спадкову владу, маючи найвищий титул у ієрархії Франкської держави, графа, то вони включали, як повідомляє нам єдине гідне довіри джерело — Флодоар у своїй «Історії Реймської церкви» — «кілька графств» навколо Руана: за всіма ознаками, це була та частина Руанської єпархії, яка простягалася від Епти до моря, й частина діоцези Евре. Але нормани не були тими людьми, які могли довго задовольнятися такою обмеженою територією. До того ж і нові хвилі колоністів спонукали їх побільшити свої володіння. Поновлення в королівстві династичних воєн не забарилося надати їм нагоду попросити високу ціну за свою допомогу. В 924 році король Рауль віддав Роллонові Бессенському[25], а в 933 році його синові та наступникові, єпархії Авранша й Кутанса. Ось так, поетапно, нейстрійська Нормандія набула своїх контурів, які відтоді майже не змінювалися.

Тим часом залишалася ще Нижня Луара з її вікінгами: це була та сама проблема, що й у іншому гирлі, й розв'язали її спочатку так само. В 921 році дюк і маркіз Роберт, який, будучи братом колишнього короля Одона, мав на Заході велику владу й фактично був там незалежним сувереном, віддав річковим піратам, лише декотрі з яких погодилися охреститись, графство Нант. Проте тамтешня скандинавська ватага, здається, була менш сильною, а та привабливість, яку мали для

нових прибульців поселення Роллона, узаконені років десять тому, перешкоджала їй збільшуватися. Крім того, Нантська округа не була ані такою безлюдною, як графства навколо Руана, ані такою ізольованою. Безперечно, що в королівстві або герцогстві арморіканських бретонців, куди вона увійшла десь відразу після 840 року, боротьба між претендентами на престол та й ті ж таки скандинавські вторгнення призвели до неймовірної анархії. Проте дюки або претенденти на дюкський титул, зокрема й передусім графи дю Ванте, вважали себе легітимними господарями цієї провінції, що була на крайніх рубежах романомовних територій; щоб відвоювати її, вони опиралися на підтримку війська, яке набирали серед своїх прихильників у власне Бретані. Один із них, Ален Кучерява Борода, повернувшись у 936 році з Англії, де він був на вигнанні, прогнав завойовників. Отож Нормандія на Луарі, на відміну від Нормандії на Сені, проіснувала недовго[26].

Поселення побратимів Роллона на Ла-Манші не відразу поклало край грабіжницьким набігам. То там, то там окремі вожді, тим більше настроєні на грабунок, що були вкрай обурені, оскільки їм земель не дісталося[27], нападали на тамтешніх селян. Бургундія була знову спустошена в 924 році. Бувало, що руанські нормани приєднувалися до розбійників. Та й самі дюки не відразу порвали зі своїми давніми звичаями. Чернець із Реймса Ріше, який писав у останні роки десятого сторіччя, рідко проминає нагоду, щоб не назвати їх «дюками піратів». Бо й справді, їхні військові виправи не вельми відрізнялися від колишніх грабіжницьких наскоків. Тим більше, що для цього вони часто набирали у своє військо вікінгів, які щойно прибули з Півночі: таких, наприклад, як ті авантюристи, «сповнені жадібного бажання захопити велику здобич»[28], яких привів претендент на корону Норвегії Олав, тоді ще поганин, але якому судилося після свого охрещення стати національним святим своєї батьківщини, а сталося це більш як через сторіччя після вшанування Роллона титулом дюка. На узбережжі висаджувалися на свій страх і ризик і інші ватаги. Одна з них між 966 і 970 роками наважилася добутись аж до узбережжя Іспанії і взяла приступом Сен-Жак-де-Компостелла. Іншу таку ватагу бачили в 1018 році на узбережжі Пуату. Проте поступово скандинавські кораблі стали забувати дорогу в далекі моря. Поступово майже очистилася від них і дельта Райну, за кордонами Франції. Близько 930 року єпископ Утрехта зміг повернутись у своє місто, звідки його попередник мусив на довгий час виїхати, і звелів відбудувати його. Хоча, звичайно ж, береги Північного моря ще довго залишалися відкритими для нападів із моря. У 1006 році був пограбований порт Тіль, на Ваалі, й виникла безпосередня загроза Утрехтові; жителі міста самі підпалили споруди на набережній та будівлі торгового міста, не захищені ніякими мурами. Один фризький закон, досить пізній, передбачає як майже нормальну подію такий випадок, коли хтось із їхніх краян, захоплений у полон норманами, буде силоміць завербований у одну з ватаг. Отак протягом тривалого часу скандинавські моряки, зі свого боку, сприяли підтриманню на Заході цього стану непевності,

такого характерного для цивілізації, що перебуває в певній тональності. Але епоха далеких походів, із зимівлею на завойованих землях, а після поразки біля Стемфордського мосту й епоха заморських завоювань уже минули.

V. ХРИСТИЯНІЗАЦІЯ ПІВНОЧІ

А тим часом сама Північ помалу християнізувалася. Історик майже не знає феномена, що давав би нагоду для таких цікавих спостережень, як цивілізація, що поступово переходить у іншу віру,а надто тоді, коли, як у цьому випадку, джерела, попри неминучі лакуни, дозволяють досить пильно простежити за мінливостями процесу, щоб поновити його природній перебіг і в такий спосіб прояснити інші рухи аналогічного порядку. Але детальне дослідження виходить за рамки цієї книжки. Нам вистачить і кількох опорних точок.

Було б неточним сказати, що нордичне поганство не вчинило серйозного опору, бо знадобилися аж три століття, аби остаточно його зламати. А проте можна знайти кілька внутрішніх причин, які сприяли його кінцевій поразці. Досконало організованому духівництву християнських народів Скандинавія не могла протиставити ніякого аналогічного корпусу. Єдиними жерцями там були старійшини груп, пов'язаних кревною спорідненістю, або вожді племен. Безперечно, передусім королі мали підстави боятися, що втратять своє право приносити богам жертви, а отже, й істотну складову своєї величі. Але, як ми про це скажемо пізніше, християнство аж ніяк не примушувало їх відмовитися від священного характеру своєї влади. Що ж до старійшин роду або вождів племен, то схоже на те, що глибокі зміни в соціальній структурі, які відбувалися водночас із міграціями та утворенням держав, завдали страхітливого удару по їхньому священному престижеві. Стародавній релігії не тільки бракувало справжньої церковної структури, а й схоже на те, що в часи навернення в ній раптово почався незалежний процес спонтанного внутрішнього розпаду. Скандинавські тексти часто виводять на сцену людей, які були істинними безвірниками. В кінцевому підсумку, такий скептицизм, що дедалі зростав, мусив привести або до цілковитої втрати хай там якої віри, що було малоймовірно, або до прийняття віри нової. До того ж і сам політеїзм відкривав легку дорогу до нових богів. Дух, якому невідома будь-яка критика свідчень, анітрохи не схильний заперечувати надприродне, хоч би звідки воно походило. Коли християни відмовлялися поклонятися богам розмаїтих поганських культів, то здебільшого не тому, що не визнавали їхнього існування; просто вони вважали їх злими демонами, небезпечними, звичайно ж, але слабшими за єдиносущного Творця. Так само численні тексти засвідчують, що коли нормани довідалися про існування Христа та його святих угодників, вони швидко призвичаїлися ставитися до них як до чужоземних божеств, з якими можна було, за допомогою богів власних, боротись і яких можна було висміювати, але чия незнана могутність

уселяла достатній страх, щоб за певних обставин розважливість не радила спробувати здобути їхню прихильність, а отже, й пошанувати таємничу магію їхнього культу. Хіба ж не було так, що у 860 р. один вікінґ, захворівши, дав обітницю святому Рік'єру? А трохи пізніше один ісландський вождь, цілком щиро навернувшись до християнства, і далі звертався за скрутних обставин до Тора з проханням про допомогу[29]. А дистанцію від визнання Бога християн могутньою силою до прийняття його як Бога єдиного, певно ж, можна було подолати майже несвідомо й невідчутно, етап за етапом.

Та й самі грабіжницькі походи, що уривалися замиреннями та переговорами, здійснювали свій вплив. Не один нордичний моряк, повернувшись із далеких країв, куди ходив зі зброєю в руках, привозив додому нову релігію як частку своєї здобичі. Обидва великі королі, що навернули Норвегію на християнство, Олав, син Трюгві, і Олав, син Гаральда, охрестилися — перший на англійській землі, в 994 році, другий у Франції, 1014 року — в ті часи, коли, не маючи ще королівств, верховодили збройними ватагами вікінгів. Ці переходи або сковзування до Христової віри множилися мірою того, як на своїй дорозі шукачі пригод, що прийшли з-за моря, зустрічали все більше співвітчизників, які оселилися на давно християнізованих землях і здебільшого перейшли у віру підкорених або сусідніх народів. Зі свого боку, комерційні стосунки, які розпочалися ще до великих військових походів і ніколи не уривалися, сприяли навернення. У Швеції більшість перших християн були купцями, які часто відвідували порт Дурстеде, тоді головний комунікаційний вузол між імперією франків та північними моряками. В давній ґотландській хроніці написано про жителів цього острова: «Вони мандрували зі своїми товарами до всіх країн... У християн вони познайомилися з християнськими звичаями; декотрі були там охрещені і привезли із собою священиків». І справді, найдавніші християнські громади, сліди яких ми знаходимо, сформувалися в торговельних містах: у місті Бірка, що на озері Мелар, Ріпені та Шлезвігу, що стояли на протилежних кінцях дороги, яка, від моря до моря, перетинала ютландський перешийок. У Норвегії на початок одинадцятого сторіччя, за проникливим спостереженням ісландського історика Снорріі Стурлусона, «більшість людей, які жили на узбережжях, прийняли хрещення, тоді як у високогірних долинах та на широких плоскогір'ях весь народ залишався в поганській вірі»[30]. Протягом тривалого часу ці контакти людини з людиною, спричинювані випадковостями тимчасових міграцій, здійснювали для чужоземної віри набагато ефективнішу пропаганду, аніж місії, що їх організовувала церква.

Одначе такі місії почали утворюватися рано. Трудитися над викоріненням поганства — це завдання Каролінґи сприймали водночас як обов'язок, невіддільний від їхнього покликання християнських монархів, і як найкоротшу дорогу до того, щоб поширити на світ, віднині об'єднаний однією молитвою, свою власну гегемонію. Так само мислили й великі германські імператори, наступники їхніх традицій. Якщо власне Германія вже навернулася до християнства, то як

не подумати й про спасіння своїх нордичних братів? З ініціативи Людовіка Благочестивого були споряджені місіонерські експедиції, які мали прихилити до Христа данців і шведів. Як раніше Григорій Великий додумався робити з англійцями, так і тепер юних скандинавів скуповували на ринках работоргівлі, щоб підготувати з них християнських священнослужителів і вирядити в апостольські місії. Кінець кінцем, робота з християнізації одержала пункт підтримки, коли в Гамбурзі було засноване архиєпископство, першим на чолі якого став пікардійський чернець Аншер, після свого повернення зі Швеції. І хоч на початку в цій митрополії зовсім не було вікарних єпископів, але потойбіч зовсім близьких скандинавських кордонів та кордонів зі слов'янськими землями для неї відкривалися неозорі провінції, які треба було тільки завоювати. Проте предківські вірування мали ще досить міцне коріння, франкські священнослужителі, в яких бачили слуг чужоземних королів, викликали до себе сильну підозру та й самих проповідників, які зголошувалися б на це благочестиве діло, окрім кількох палких душ, таких як Аншер, вербувати було нелегко, тому ці великі мрії втілювалися в життя не так швидко, як декому хотілося б. Гамбурґ був пограбований у 845 році вікінґами, а сама місіонерська церква змогла вижити тільки тому, що до неї вирішили приєднати, відокремивши її від Кельнської провінції, Бременську єпархію, давнішу й не таку бідну.

Отже, на якийсь час довелося відступити й чекати. Але уже в десятому сторіччі Бремен—Гамбурґ докладають нових зусиль, які цього разу мали більший успіх. Водночас, прийшовши з іншого сектора християнського обрію, англійські священнослужителі вступили в змагання зі своїми германськими братами за честь охрещення скандинавських поган. Давно призвичаєні до ремесла ловців душ, вони скористалися з постійних морських сполучень, які єднали порти їхнього острова з протилежними берегами Північного моря і, викликаючи значно менше підозри до себе, здається, зуміли зібрати набагато рясніший врожай. Характерно, що у Швеції, наприклад, словник християнської термінології включає в себе набагато більше англосаксонських запозичень, ніж запозичень німецьких. Не менш характерно й те, що багато тамтешніх парафій мають своїми святими заступниками святих із Великої Британії. І хоча, згідно з ієрархічними правилами, більш або менш ефемерні єпархії, що засновувалися в скандинавських країнах, мали підпорядковуватися провінції Бремен—Гамбурґ, королі, коли вони ставали християнськими, частіше посилали своїх єпископів висвячуватись у Великій Британії. Ще більше було об'єктивних підстав для того, щоб англійський вплив потужно випромінювався на Данію й навіть Норвегію в часи Кнута та його перших наступників.

Бо, якщо сказати правду, ставлення до нової релігії королів та головних вождів мало вирішальну вагу. Церква знала про це добре й тому свої головні зусилля спрямовувала на те, щоб навернути на віру їх. Мірою того як громади християн розмножувалися й, з огляду на свої

успіхи, мали перед собою громади поган, які більше усвідомлювали небезпеку, а отже, й рішучіше були настроєні воювати, обидві супротивні групи покладали свої щонайпевніші надії на силу примусу, який здійснювали суверени, іноді з надзвичайною жорстокістю. Та й чи можливо було б без їхньої допомоги покрити країну мережею єпархій та абатств, без яких християнство було б неспроможне підтримувати свою духовну дисципліну й проникнути в найглибші прошарки населення? З другого боку, у війнах між претендентами на престол, які майже безперервно роздирали скандинавські країни, релігійні розбіжності неодмінно бралися до уваги: не одна династична революція руйнувала, на якийсь час, церковну організацію, що була на шляху свого становлення. Тріумф можна було визнати остаточним тільки тоді, коли в кожному з трьох скандинавських королівств, в одному за одним, стали без перерви змінювати один одного на троні християнські королі: спочатку це сталося в Данії, після Кнута; в Норвегії — після Магнуса Доброго (1035 р.); і значно пізніше у Швеції, після короля Інґе, який, наприкінці одинадцятого сторіччя, зруйнував стародавнє святилище в Упсалі, де так часто його попередники приносили богам у жертву тварин і навіть людей.

Як і в Угорщині, навернення цих нордичних країн, що ревниво оберігали свою незалежність, мало неминуче привести за собою утворення власної церковної ієрархії, що безпосередньо підкорялася Римові. Й одного дня на архиєпископському престолі в Бремені—Гамбурзі з'явився політик, наділений достатньо тонким розумом, щоб змиритися з неминучим і спробувати локалізувати пожежу, аби врятувати бодай щось від верховенства, яке традиційно здійснювалося його церквою. Архиєпископ Адальберт — після 1043 р. — задумав заснувати великий нордичний патріархат, у лоні якого під опікою наступників святого Аншера утворювалися б національні митрополії. Але римська Курія, що не дуже полюбляла правити через посередників, утрималася від схвалення такого проекту й це, а також постійні баронські чвари в самій Германії, не дало змоги авторові втілити його в життя. В 1103 році в Лунді, в данській Сканії, було засноване архиєпископство, що мало юрисдикцію над усіма скандинавськими землями. Потім Норвегія, в 1152 році, домоглася власного архиєпископства, що було засноване в Нідаросі (Трондгейм) біля гробниці, в якій спочивав король-мученик Олав і яка стала справжнім паладіумом нації. І нарешті, й Швеція, в 1164 р., утворила свою християнську митрополію поруч із тим місцем, де в поганські часи стояв королівський храм Упсали. Таким чином, скандинавська церква вийшла з-під влади церкви германської. Так само й у політичній сфері суверени Східної Франції, попри свої незліченні спроби втручання в династичні війни в Данії, ніколи не спромоглися на тривалий час накинути королям цієї країни сплату данини, знак васальної залежності; не вдалося їм і помітно відсунути кордон. Лінія розділу між двома великими гілками германських народів позначалася все чіткіше й виразніше. Материкова Германія (Німеччина) ніколи не була і їй ніколи не судилося бути всією Германією.

VI. У ПОШУКАХ ПРИЧИН

Що ж саме спонукало скандинавів відмовитися від свого звичаю вирушати в заморські грабіжницькі походи та селитися на далеких землях — чи була не їхнє навернення на християнську віру? Розглядати мандрівних вікінгів як людей, що виступали під прапором релігійної війни, розпаленої непогамовним поганським фанатизмом, — а таке пояснення іноді намагалися висунути, принаймні ескізно, — входить у разючу суперечність із усім тим, що нам відомо про душі, схильні шанувати всі різновиди магії. Чи, може, натомість, ми маємо припустити, що зміна віри призвела до глибоких змін у менталітеті? Звичайно ж, історія норманських морських походів та вторгнень буде незрозумілою без тієї палкої любові до війни та пригод, яка в моральному житті Півночі співіснувала із заняттям цілком мирними ремеслами. Ті самі люди, яких можна було зустріти в ролі вправних комерсантів повсюди, на всіх ринках Європи, від Константинополя й аж до дельти Райну, ті самі, які трудилися на припорошених снігом безлюдних цілинних просторах Ісландії, не знали ані більшої втіхи, ані престижнішої слави, як «передзвін мечей» і «стукіт щитів»; це вони були героями стількох поем та леґенд, написаних значно пізніше, уже в дванадцятому сторіччі, в якому, проте, ще голосно бриніло відлуння ери Вікінґів; це про них розповідається на стелах, надгробках або простих кенотафах, які й сьогодні стоять на пагорбах та курганах Скандинавії, біля доріг або в тих місцях, де колись відбувалися народні збори, стоять покриті яскраво-червоним мереживом рунічних написів, викарбуваних на сірому тлі скельного каменю. І поставлено їх здебільшого не в честь людей, які мирно впокоїлися біля домашнього вогнища, як це можна прочитати на багатьох давньогрецьких і римських гробницях. Спогади, які там закарбовано, — це майже виключно спогади про героїв, які дістали смертельні рани в одному з далеких і кривавих походів. Не випадає сумніватися, звичайно ж, що така тональність почуття видається мало сумісною з вірою в Христа, що її ми розуміємо як заклик до лагідності й смирення. Але пізніше ми не раз мали нагоду переконатися, як у народів Заходу, протягом феодальної ери, найщиріша віра в тайнощі християнства поєднувалася — і, як здається, без особливих труднощів — з пристрастю до насильства й грабунку і навіть із цілком свідомим величанням війни.

Безперечно, що скандинави після свого навернення стали сповідувати з іншими народами католицького світу одну й ту саму віру, підживляти свій дух одними й тими самими побожними леґендами, вирушати тими самими дорогами на прощу, читати або просити, щоб їм почитали, ті самі книжки, які передавали, у більш або менш спотвореному вигляді, римсько-еллінську традицію. Але чи глибинна єдність західної цивілізації коли-небудь ставала на перешкоді внутрішнім війнам? Хоча цілком можна припустити, що ідея єдиного і всемогутнього Бога, поєднана з цілком новими уявленнями про по-

тойбічний світ, завдала, в кінцевому підсумку, нещадного удару по тій містиці долі й слави, такій характерній для стародавньої нордичної поезії, поезії, в якій, звичайно ж, не один вікінґ знаходив виправдання своїм пристрастям. Але хто погодиться, що цього було досить, аби відібрати у скандинавських вождів усяке бажання піти слідами Роллона та Свейна або перешкодити їм набрати воїнів, необхідних для реалізації їхніх амбіцій?

Сказати правду, проблема, яку ми виклали вище, була сформульована не повністю й не зовсім коректно. Чи можна запитувати, чому закінчилося те або те явище, не дослідивши спочатку, як воно виникло? Хоча це було б, у певному розумінні, просто перенесенням важкої для розв'язання проблеми назад у часі: бо початок скандинавських збройних виправ і переселень не менш загадковий у своїх причинах, аніж їхній кінець. Звичайно, перше, що спадає на думку, то це шукати головного пояснення в тій привабливості, яку мали для народів Півночі більш родючі й давніше цивілізовані землі, що лежали від них на південь. Хіба історія великих германських інвазій та руху народів, що йшли попереду них, не була всього-на-всього історією тривалого пересування ближче до сонця? Традиція морських походів, здійснюваних задля грабунку, теж простежується в далеку давнину. Так, Григорій Турський і поема «Беовулф» із подиву гідною одностайністю донесли до нас спогад про морський похід на узбережжя Фрисландії, який, близько 520 року, здійснив король ґетів; про інші схожі події ми не знаємо, безперечно, лише з огляду на брак текстів. Проте не менш очевидним є й те, що досить раптово, десь наприкінці восьмого сторіччя, ці морські походи набули доти незнаної інтенсивності.

Чи є підстави вважати, що Захід, погано захищений, став тоді набагато легшою здобиччю, ніж у минулому? Але крім того, що це пояснення погано узгоджується з такими подіями, майже паралельними в часі, як заселення Ісландії та заснування варязьких князівств на річках Русі, було б невиправданим парадоксом припустити, що держава Меровінґів, у період свого розпаду, мала видаватися більш грізною, аніж монархія Людовіка Благочестивого чи навіть його синів. Тож цілком очевидно, що в самих же таки нордичних країнах треба шукати ключ до їхньої долі.

Порівняння кораблів IX сторіччя з кількома іншими знахідками, віднесеними до набагато давніших дат, свідчить про те, що в період, який безпосередньо передував ері вікінґів, моряки Скандинавії набагато вдосконалили будівництво своїх суден. Немає сумніву, що без цього технічного прогресу далекі походи через моря й океани були б неможливими. Але чи справді лише заради втіхи випробувати набагато ліпше сконструйовані кораблі так багато норманів вирішили пошукати щастя далеко від своєї рідної землі? У нас більше підстав вважати, що вони зайнялися вдосконаленням свого морського спорядження саме для того, щоб здобути можливість виходити далі в море.

І нарешті, ще одне пояснення було висунуте в одинадцятому сторіччі тим істориком, який писав про норманів Франції, Дооном із

Сен-Квентіна. Причину міґрацій він пов'язував із перенаселенням скандинавських країн; а причину такого перенаселення він бачив у практиці поліґамії. Залишмо осторонь це останнє витлумачення: крім того факту, що справжні ґареми мали тільки вожді, демографічні дослідження ніколи не підтверджували — далеко від цього, — що поліґамія є фактором надзвичайно сприятливим для зростання людності. Що ж до самої ґіпотези перенаселення, то й вона, на перший погляд, може здатися підозрілою. Народи, які ставали жертвами інвазій, майже завжди висували її в досить-таки наївній надії виправдати свої поразки напливом величезної кількості ворогів; так говорили народи Середземноморського узбережжя про кельтів, римляни — про германців. Тут, проте, вона заслуговує на пильнішу увагу, оскільки Доон, імовірно, висунув її, перебуваючи не в стані переможених, а в стані переможців; а надто тому, що вона виглядає вельми ймовірною зі своїх внутрішніх причин. Пересування народів, які відбувалися з другого по четверте сторіччя і які зрештою спричинилися до загибелі Римської імперії, безперечно, мали своїм наслідком той факт, що на Скандинавському півострові, на островах Балтійського моря, в Ютландії великі території залишилися зовсім без людей. Ті ґрупи, що нікуди звідти не пішли, мали змогу протягом кількох століть розселятися вільно. Потім прийшов час, десь у восьмому сторіччі, коли їм стало бракувати землі. Це стає тим більше зрозумілим, коли ми згадаємо про низький рівень їхнього сільського господарства.

Хоча, правду кажучи, перші походи вікінґів на Захід мали своєю метою не так завоювання територій для облаштування там своїх поселень, як грабунок здобичі, що її привозили потім додому. Але й це був засіб виживати там, де бракувало землі. Грабуючи південні цивілізації, вождь, стривожений зменшенням площі своїх полів та пасовищ, діставав змогу підтримувати колишній стиль життя й виявляти до людей зі свого почту щедрість, необхідну для його престижу. Для людей з нижчих класів виїзд за море надавав можливість молодшим синам покинути сіре безрадісне існування в батьківському домі, де було так багато голодних ротів. Певно, не одна селянська родина була тоді схожа на ту, про яку нам розповідає один шведський надгробок одинадцятого сторіччя: з п'яти синів тільки найстарший і наймолодший залишилися вдома. Троє інших подалися в далекий світ: один у Борнгольм, другий у Шотландію, третій — у Константинополь[31]. І нарешті, хіба рідко бувало, що та чи та сварка або кревна помста, чому вельми сприяла структура тодішнього суспільства та звичаїв, примушували того чи того невдаху покинути предківський *gaard*? Зменшення вільних земель робило для нього значно складнішими, ніж у минулому, пошуки нового пристановища на своїй батьківщині; зацькований і переслідуваний, він часто не бачив для себе іншого притулку, ніж море та далекі краї, до яких воно відкривало доступ. Тим поважнішими були для цього причини, якщо ворог, від якого він утікав, був одним із королів, що їм густіша заселеність земель дозволяла по-

ширювати на значно більші території свою ефективну владу. За допомогою звички та успіху, до потреби дуже швидко додавався смак, й авантюра, яка здебільшого приносила практичну вигоду, ставала водночас і ремеслом, і спортом.

Не більш переконливо, аніж початок, кінець норманських походів можна пояснити ситуацією політичних режимів у країнах, які зазнали вторгнення. Безперечно, що монархія Оттонів була більш спроможна боронити своє узбережжя, аніж держава останніх Каролінґів; Гійом Бастард та його наступники стали, в Англії, грізними супротивниками. Проте події розвивалися так, що ані першим, ані другим не доводилося, або майже не доводилося щось захищати. Та й важко повірити, що Франція після першої половини десятого сторіччя або Англія за правління Едуарда Сповідника були нелегкою здобиччю. Найімовірніше вважати, що саме посилення скандинавських королівств, після того як воно, на своєму початку, збільшило потік еміґрації, викинувши на береги Океану чимало політичних вигнанців та невдатних претендентів на престол, у кінцевому підсумку, висушило джерело цього потоку. Відтепер спорядження кораблів та вербування людей стало монополією держав, які, зокрема, доклали чималих зусиль для того, щоб реквізувати всі кораблі. Королі, з другого боку, аж ніяк не схвалювали окремих самостійних походів, які підтримували дух анархії та неспокою і надавали легкий притулок утікачам, а змовникам — як ми можемо прочитати в «Сазі про Олава Святого» — засоби зібрати кошти на втілення своїх чорних задумів. Розповідали, що Свейн, ставши повним володарем Норвегії, заборонив ці самостійні походи. Вожді стали потроху звикати до рамок більш реґулярного життя, прагнучи задовольняти свої амбіції на самій батьківщині, біля суверена або його суперників. Щоб добути нові землі, стали активніше освоювати цілину вдома. Залишалися завоювання монархічні, як ті, що їх робив Кнут і які намагався здійснити Гаральд Глухий-до-Порад. Але королівські армії були тяжкими на підйом, їх було нелегко задіяти в державах із такою нестабільною структурою. Остання спроба одного данського короля вчинити напад на Англію в часи Гійома Бастарда, зазнала невдачі, перш ніж флот устиг вийти в море, бо саме тоді в Данії відбувся двірцевий переворот. Незабаром королі Норвегії обмежили свої плани зміцненням своєї влади або поширенням її на острови Заходу, від Ісландії до Гебридів; королі Данії та Швеції продовжили тривалі війни зі своїми слов'янськими, латиськими та фінськими сусідами, які, будучи водночас каральними акціями — бо у відповідь на грабіжницькі виправи скандинавів ці народи постійно тривожили своїми піратськими наскоками балтійські береги — та завойовницькими і хрестовими походами, дуже часто мало чим відрізнялися від тих набігів, від яких так довго терпіли береги Еско, Темзи або Луари.

Розділ 3. ДЕЯКІ НАСЛІДКИ ІНВАЗІЙ І ЧОГО ВОНИ НАВЧИЛИ ЄВРОПЕЙЦІВ

I. СУМ'ЯТТЯ

З тяжких випробувань, спричинених останніми інвазіями, Захід вийшов весь покритий ранами. Навіть міста не уникнули лихої долі, особливо вони потерпіли від скандинавів, і якщо чимало з них, після того як були пограбовані й покинуті своїми жителями, більшою чи меншою мірою постали з руїн, цей провал у реґулярному плині їхнього життя на довгий час залишив їх ослабленими. Іншим пощастило навіть менше: два головні порти імперії Каролінґів, Дурстеде в дельті Райну та Кентовік біля впадіння Канша, остаточно захиріли, перший перетворився на пересічне село, а другий — на рибальське селище. Торговельний обмін, здійснюваний по річкових дорогах, став украй небезпечним: у 861 р. паризьких купців, що пливли зі своєю флотилією, наздогнали норманські кораблі й усіх забрали в полон. Особливо тяжко постраждала сільська місцевість, іноді перетворюючись на справжню пустку. В Тулонській окрузі після вигнання бандитів із Френе землю довелося знову піднімати як цілину; колишні межі між окремими володіннями не можна було впізнати, говориться в одній хартії, а тому кожен «обробляв стільки землі, скільки міг»[32]. В Турені, на яку часто нападали вікінґи, зберігся один акт від 14 вересня 900 р., в якому даються відомості про невеличкий маєток у Вонті, в долині Індри, та про ціле село в Мартіньї, на Луарі. У Вонті п'ятеро чоловіків кріпосної залежності «могли б обробляти землю, якби був мир». У Мартіньї ретельно перелічуються орендні виплати. Але про них говориться в минулому часі; бо тепер, якщо тут і можна ще розрізнити сімнадцять земельних ділянок або наділів, то вони не дають більше нічого. Тільки шістнадцять голів родин жили на цій зубожілій землі: тобто на одного менше, аніж було наділів, тоді як за нормальних обставин деякі наділи оброблялися двома або й трьома родинами. Серед цих чоловіків декотрі «не мають ані жінок, ані дітей». І знову ми чуємо той самий трагічний рефрен: «Ці люди могли б обробляти землю, якби був мир»[33]. Проте не всі спустошення були справою рук загарбників. Бо для того щоб здолати ворога, іноді не було іншої ради, як заморити його голодом. У 894 р., коли одна банда вікінґів була змушена знайти собі притулок у старовинній фортеці Честер, англійське військо, як розповідає літопис, «забрало всю худобу навколо того місця, спалило все жниво й пустило своїх коней, щоб вони вискубли пашу в усій навколишній місцевості».

Природно, що селяни більше, ніж будь-який інший клас, були доведені до розпачу. І то настільки, що ми бачимо, як між Сеною та Луарою й біля Мозеля вони кілька разів об'єднувалися й у великому пориві енергії кидалися навздогін за грабіжниками. Їхні погано організовані загони щоразу гинули в нерівному бою[34]. Але не тільки вони тяжко терпіли від спустошення сіл. Люди в містах, навіть у тих випадках, коли фортечні мури добре їх захищали, теж хотіли їсти. Поміщики, які жили на прибутки від землі, зубожіли. Зокрема, церковні маєтки ледь животіли. З цієї причини — як і пізніше, після Столітньої війни — відбувся глибокий занепад чернецтва й, рикошетом, інтелектуального життя. Найбільше від цього потерпіла Англія. В передмові до «Пастирських правил» Григорія Великого, перекладених його трудами, король Алфред із гірким смутком згадує про «час, коли ще до того як усе було пограбоване або спалене, англійські церкви ломилися від скарбів та книжок»[35]. То був справжній подзвін по тій церковній англосаксонській культурі, світло від якої колись проливалося на всю Європу. Але, безперечно, що найтривалішим наслідком повсюди було жахливе марнотратство сил. Коли була відновлена відносна безпека, люди, яких також значно поменшало, опинилися перед широкими пустищами, де колись були оброблені землі, що заросли тепер густими бур'янами й чагарником. Обробіток цілини, якої було ще так багато, затримався більш як на століття.

Та ці матеріальні збитки ще були не всім. Аж ніяк не можна було нехтувати й ментальний шок. А він був тим більш глибокий, що буря налетіла, принаймні на імперію франків, після періоду затишшя, нехай і відносного. Звичайно ж, мир Каролінгів тривав не так довго й ніколи не був повним. Але пам'ять у людей коротка, а їхня спроможність годуватися ілюзіями незглибима. Як приклад можна навести історію з фортечними укріпленнями Реймса, яка до того ж повторилася, з кількома варіаціями, не в одному з інших міст[36]. У часи Людовіка Благочестивого архиєпископ попросив у імператора дозволу розібрати стародавній римський фортечний мур, щоб використати каміння на будівництві свого собору. Монарх, котрий, як пише Флодоар, «тішився тоді глибоким миром і, гордий нездоланною могутністю своєї імперії, не боявся ніякого вторгнення варварів, дав свою згоду. Та не минуло й п'ятдесяти років, як «варвари» повернулися, й треба було поспіхом споруджувати нові укріплення. Фортечні мури та частоколи, якими почала тоді наїжуватися Європа, були наче видимим символом великої тривоги. Відтепер грабіжницькі напади стали звичним явищем, як і передбачали розважливі люди у своїх контрактах. Таким, наприклад, був сільський договір, укладений у 876 р. в околицях Люка, де обумовлювалося припинення плати за наймання помешкань у тому випадку «якщо поганська нація спалить чи пограбує будинки й те, що в них, чи зруйнує млин»[37]; або написаний на вісімнадцять років раніше заповіт короля Вессексу: пожертвування церкві з його земель будуть виплачені лише в тому випадку,

якщо кожен наділ, обкладений цим податком, залишиться заселеним людьми та худобою й не буде перетворений на пустирище»[38]. Різні за своїм застосуванням, схожі за своїм почуттям, палкі молитви, які дійшли до нас у кількох літургічних книгах, розносили в усі кінці Заходу одні й ті самі благання. У Провансі: «Вічна Тройце... визволи свій християнський народ із-під гніту поган» (тут ідеться, безперечно, про сарацинів). В Північній Галлії: «Від лютого народу норманів, який пустошить наші королівства, вибави нас, о Боже». В Модені, де молитва адресувалася святому Джеміньяно: «Від угорських стріл оборони нас і заступи»[39]. Уявімо собі бодай на хвилину стан душі тих віруючих, які щодня зверталися до неба з такими молитвами. Це не минає безкарно, коли суспільство живе в стані безперервної тривоги. Звичайно ж, арабські, угорські або скандинавські набіги не несли всієї відповідальності за темряву, яка огортала душі. Проте вони несли велику її частину.

Ці потрясіння, звичайно ж, не могли не виявляти руйнівного впливу. Із загальної тривоги народжувалися певні її модифікації, іноді дуже глибокі, що деформували лінії напруги в силовому полі західної цивілізації.

В Галлії відбулися великі переміщення людності, які, хай навіть ми можемо тільки здогадуватися про них, звичайно ж, не могли не призвести до великих наслідків. Починаючи від Карла Лисого, ми бачимо, як уряд домагається, без особливого успіху, повернути до їхніх осель людей, які втекли, рятуючись від нападників. Не в одному тексті й не один раз розповідається про те, як люди з Нижнього Лімузена шукають собі притулку в горах — тож чи можемо ми повірити, що кожен із цих утікачів зрештою повернувся в те місце, з якого втік? Схоже на те, що рівнини, зокрема в Бургундії, безлюдніли більшою мірою, аніж гірська місцевість[40]. Але не всі з тих стародавніх сіл, які позникали повсюди, були зруйновані вогнем або мечем. Багато з них були просто покинуті своїми мешканцями, які шукали собі безпечнішого притулку — як то завжди буває, універсальна небезпека сприяла концентрації населення. Про мандри ченців ми знаємо набагато більше, аніж про блукання мирян. А що дорогами свого вигнання вони переносили разом із раками святих мощів свої благочестиві традиції, то це призводило до змішування різних леґенд, що великою мірою сприяло зміцненню як культу святих, так і католицької єдності. Зокрема масове перенесення бретонських реліквій розповсюдило дуже далеко знання цієї вельми оригінальної агіографії, що легко сприймалася душами, які щиро тішилися самою своєрідністю тих чудес.

Але найвідчутніших змін культурна та політична мапа зазнала в Англії, внаслідок чужоземної окупації, під яку потрапили великі території і яка довго тривала. Загибель колись могутніх королівств Нортумбрії, на Північному Сході, та Мерсії, в Центрі, сприяла посиленню могутності Вессексу, яка почала зростати ще в попередній період, і королі, які походили з цього південного краю, в кінцевому

підсумку стали, як говориться в одній із їхніх хартій, «імператорами всієї Британії»[41]: спадок, який Кнутові, а потім Гійомові Завойовнику лишалося тільки підібрати. Міста Півдня, Вінчестер, а потім і Лондон збирали тепер у свої скарбниці, що зберігалися в їхніх замках, цінності, які надходили від податків, що стягувалися по всій країні. Нортумбрійські абатства колись були великими вогнищами вченості. Там жив Беда, звідти вирушив у свої мандри Алкуїн. Грабунки данців, до яких додалися систематичні спустошення, здійснювані Гійомом Завойовником із метою карати й упереджувати заворушення, поклали край цій інтелектуальній гегемонії. Більше того: частина північних територій назавжди відійшла від власне Англії. Відрізані від інших народностей однієї з ними мови, внаслідок утвердження вікінгів у Йоркширі, низовини, заселені людьми англосаксонської говірки й розташовані навколо нортумбрійської цитаделі Единбург, підпали під владу кельтських гірських вождів. Таким чином, королівство Шотландія, у своїй лінгвістичній дуальності, стало рикошетним витвором скандинавського вторгнення.

II. ЛЮДСЬКИЙ ВНЕСОК: ЯКІ ВИСНОВКИ МОЖНА ЗРОБИТИ З АНАЛІЗУ МОВИ, ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ ТА ЛЮДСЬКИХ ІМЕН

Ні сарацинські розбійники, ні, за межами придунайської рівнини, нападники-угри не змішували своєї крові, в помітних кількостях, із кров'ю старої Європи. Скандинави ж, навпаки, не обмежувалися грабунками: у місцях свого поселення, в Англії та в нейстрійській Нормандії, вони ввели, поза всяким сумнівом, новий людський елемент. Як дозувати цей внесок? Антропологічні дані, за сучасного стану науки, не в спромозі сказати нічого певного. Тому ми змушені звернутися, зіставляючи їх, до свідчень різного порядку, непрямих за своєю природою.

У норманів, що оселилися на Сені, навколо Руана, десь близько 940 р. нордична мова перестала бути мовою загального вжитку. В той же час, навпаки, нею й далі розмовляли в Бессені, мабуть, заселеному, пізніше, новою хвилею переселенців; і її вага в герцогстві залишалася достатньо великою, аби правлячий дюк визнав за потрібне навчити її свого спадкоємця. За дивовижним збігом обставин, десь у той самий час ми востаннє спостерігаємо існування груп поганської релігії, достатньо могутніх для того, щоб відіграти певну роль у заворушеннях, які виникли по смерті дюка Гійома Довгий Меч, убитого в 942 р. Ще й у перші роки одинадцятого сторіччя серед цих «руанських ярлів», які довгий час були вірні, розповідає нам одна сага, «спогадам про свої родичівські зв'язки» з нордичними вождями[42], мабуть, ще можна було знайти людей, безперечно, двомовних, які були спроможні розмовляти скандинавськими мовами. Бо як інакше пояснити, що близько тисячного року родичі віконтеси Лімозької, захопленої в полон на узбережжі Пуату бандою вікінгів і вивезеної її викрадачами

«за море», звернулися, щоб домогтися її звільнення, до посередницьких послуг дюка Річарда Другого; що цей же таки правитель, у 1013 р., зміг узяти до себе на службу ватагу Олава; що наступного року кілька його підданих, мабуть, воювали у війську данського короля, який правив у Дубліні[43]. Після цього, одначе, внаслідок одночасних процесів релігійного зближення та уповільнення припливу нових людей, який у період, що настав відразу після організації першого поселення, відбувався через короткі проміжки часу, лінгвістична асиміляція, певно, була завершена дуже швидко; Адемар де Шабан, який писав у 1028 р. або трохи раніше, вважав, що вона вже відбулася[44]. З говірки товаришів Роллона романський діалект Нормандії, а через його посередництво і французька мова повсякденного спілкування запозичили лише кілька технічних термінів, які майже всі — якщо ми тимчасово залишимо осторонь аграрну сферу — стосуються або мореплавства, або топографії узбереж: наприклад *havre* (гавань) і *crique* (бухточка). Якщо слова цього виду залишилися живими, попри романізацію, то це сталося тому, що було неможливо знайти для них еквіваленти в мові сухопутного народу, неспроможного ані будувати кораблі, ані описати берегову лінію моря.

В Англії еволюція відбувалася по інших лініях. Там, правду кажучи, скандинави опиралися не більше, щоб залишитись у своєму лінгвістичному усамітненні. Вони навчилися англосаксонської мови. Але цей процес відбувався в досить-таки своєрідний спосіб. Піддавшись, більше або менше, правилам англосаксонської граматики й засвоївши велику частину тієї лексики, вони, проте, й далі вперто домішували туди, у великій кількості, слова зі своєї первісної говірки. Перебуваючи в тісному контакті з переселенцями, тубільні жителі, у свою чергу, звикли широко користатися словарним запасом цих чужоземців. Націоналізм мови та стилю був тоді почуттям невідомим — навіть у письменників, глибоко відданих традиціям свого народу. Один із найдавніших прикладів, у якому використано запозичення з мови вікінгів, це пісня про битву під Малдоном, що співає славу воїнам Ессексу, які полягли в 991 р., оружно ставши проти банди «вовків-убивць». Тут нам не доведеться гортати словники технічної лексики. Йдеться про слова суто повсякденного вжитку, такі як «небо» *(sky)* або «приятель» *(fellow)*; про такі широко застосовувані прикметники, як «низький» *(low)* або «хворий» *(ill)*; про дієслова, які в кожного крутяться на язиці — наприклад, «кликати» *(to call)* або «брати» *(to take)*; навіть про деякі займенники (скажімо, особовий займенник третьої особи множини). Всі ці слова сьогодні видаються нам настільки англійськими, що більш англійських ми й уявити собі не можемо, а проте всі вони насправді народилися на скандинавській Півночі. Виходить, що мільйони людей, які в двадцятому сторіччі розмовляють у всіх куточках світу найпоширенішою з європейських мов, спілкувалися б у своєму повсякденному житті зовсім іншими словами, якби береги Нортумбрії ніколи не бачили, як наближаються до них кораблі «людей моря».

Проте вельми необачно вчинив би той історик, який, порівнявши це багатство зі скромним внеском скандинавських говірок у мову французьку, дійшов би висновку, що між кількостями скандинавських переселенців у ці країни була приблизно така сама різниця, як і між кількостями лінґвістичних запозичень. Вплив мови, яка помирає, на ту, яка виживає, аж ніяк не можна вимірювати точною кількістю індивідів, яким перша мова служила, на початку, засобом самовираження. Обставини функціонування мови відіграють у цьому не менш важливу роль. Відокремлені справжнім проваллям від римських діалектів Ґаллії, данська та норвезька мови, в добу вікінґів, навпаки, були дуже близькими до давньоанглійської, що народилась, як і вони, зі спільної прагерманської мови. Деякі слова з того й того боку були схожі як своєю семантичною наповненістю, так і своєю фонетичною оболонкою. Інші слова, які мали той самий смисл, могли бути вживані в інших формах, але схожість між ними була очевидною. Навіть там, де скандинавський термін витіснив термін англійський, зовні дуже відмінний, таке впровадження часто полегшувалося присутністю в мові тубільній інших слів, які, будучи одного кореня із запозиченим словом, пов'язувалися з ним категорією аналогічних ідей. Проте всі ці міркування не усувають того факту, що утворення такої змішаної говірки було б непоясненним, якби безліч скандинавів не оселилися на англійській землі й не підтримували постійні взаємини з її давніми жителями.

Якщо багато з цих запозичень, кінець кінцем, проникли в повсякденну мову, то це відбувалося майже завжди через посередництво говірок, поширених у північній та північно-східній Англії. Інші запозичення не вийшли за межі діалектів, якими люди розмовляли в цих регіонах. Бо саме там — зокрема в Йоркширі, Камберленді, Вестморленді, на півночі Ланкаширу та в країні П'ятьох Бурґів (Лінкольна, Стемфорда, Лестера, Ноттінґема та Дербі) — ярли, які прийшли сюди з-поза моря, відтяли собі свої найважливіші та найдовговічніші маєтки. Саме там відбулося велике захоплення земель. У 876 р., розповідають англосаксонські хроніки, вождь вікінґів, який жив у Йорку, віддав країну Дейра своїм товаришам, і відтоді ті «почали обробляти її землі». А трохи згодом, у 877 р.: «Після того як зібрали врожай, данське військо увійшло в Мерсію й відтяло від неї собі частину». Про це захоплення земель селянами свідчать і лінґвістичні факти, які становлять неабиякий інтерес, цілком підтверджуючи свідчення оповідачів. Бо більшість запозичених слів позначали прості предмети або звичні дії, й лише селяни, спілкуючись із селянами, могли навчити своїх сусідів називати такі речі, як «хліб», «яйце» або «корінь» новими словами — *bread, egg, root.*

Важливість цього людського внеску, зробленого на англійській землі, постає з не менш глибокою очевидністю, коли ми досліджуємо імена осіб. Причому найбільше відомостей про це дають не ті наймення, якими користувалися вищі класи. Бо в їхньому середовищі вибір імені завжди підпорядковувався престижним міркуванням ієрархічного плану, на які зважали тим більше, що в десятому й одинадцятому сторіччях жоден інший принцип не змагався з ним ефективно за його привабливість: правила родинної передачі імен утратили всю свою силу; хрещені батьки ще не взяли собі за звичку накидати хрещеникам свої імена, а батьки й матері, навіть із найпобожніших, брати лише святих угодників за епоніми для своїх дітей. У дійсності було так, що після завоювання норманами Англії в 1066 р. імена скандинавського походження, доти дуже поширені в середовищі англійської аристократії, протягом не більш як одного століття були одностайно відкинуті всіма тими, хто бодай якоюсь мірою претендував на більш або менш високий суспільний статус. Натомість вони значно довше залишалися в ужитку селянських мас і навіть буржуазії, які не плекали нездійсненних ілюзій прилучитися до переможної касти: у Східній Англії це спостерігалося до XIII сторіччя; у графствах Лінкольн і Йорк аж до сторіччя наступного; в Ланкастері — аж до кінця середніх віків. Звичайно, немає жодних підстав припускати, шо ці імена носили тоді лише нащадки вікінґів. Натомість, дуже легко повірити в те, що в селах, у лоні одного класу, наслідування, як і змішані шлюби, давало свої звичайні наслідки. Але ці взаємовпливи могли мати місце лише тому, що численні переселенці прибули й прилаштувалися в середовищі давніх жителів, щоб жити біля них тим самим невибагливим життям.

Що стосується нейстрійської Нормандії, то ті припущення, які можна зробити за майже повної, на жаль, відсутності позначених глибокою науковою ерудицією досліджень, приводять до висновку, що еволюція там відбувалася майже так само, як і в найбільш скандинавізованих графствах Англії. Хоча застосування деяких імен нордичного походження, таких як Осберн, збереглося в середовищі вельможної знаті принаймні до дванадцятого сторіччя, вищі класи, у своїй сукупності, як здається, дуже рано перекинулися до французьких звичаїв. Зрештою, хіба сам Роллон не подав їм приклад, звелівши дати при хрещенні своєму синові, народженому в Руані, ім'я Ґійом? Відтоді жоден дюк не повертався в цьому питанні до предківських традицій; вони явно не хотіли в цьому відрізнятися від інших великих баронів королівства. З другого боку, так само як і у Великій Британії, нижні прошарки населення показали себе набагато більше вірними традиції. Про це свідчить той факт, що в норманському краї ще й сьогодні існує певна кількість патронімів, утворених від стародавніх скандинавських прізвищ. Усе те, що нам відомо загалом про тамтешню родинну ономастику, не дає підстав думати, що прізвища людей могли бути зафіксовані спадково до тринадцятого сторіччя або раніше. Як і в Англії, ці факти свідчать про наявність певного селянського населення; менш поширені в Нормандії, ніж у Англії, вони дають підстави вважати, що густота населення там була меншою.

Отже, виявляється, що в тих краях, які вони нещадно пустошили, вікінґи, у свою чергу, заснували чимало нових поселень, і топо-

німіка з достатньою очевидністю це засвідчує. Хоча, сказати правду, в Нормандії не завжди буває легко провести різницю між назвами місцевостей скандинавського походження та тим давнішим германським нашаруванням, яке походить від часів саксонської колонізації, незаперечно засвідченої в епоху вторгнення варварів, принаймні в Бессені. Водночас схоже на те, що цю суперечку слід вирішити на користь більш недавніх переселенців. Якщо, наприклад, скласти — а це можливо зробити з цілком достатньою точністю — список земель, якими володіли навколо Нижньої Сени наприкінці доби Меровінґів ченці монастиря Сен-Вандріль, то з цього можна зробити два характерні висновки: всі ці назви будуть ґалло-римськими або належними до епохи франків, і їх неможливо сплутати з пізнішими нордичними домішками; дуже багато з них сьогодні не піддаються ніякій ідентифікації, безперечно, тому, що в часи норманського вторгнення більшість сіл були або зруйновані, або дехристиянізовані[45]. А втім, тут важать лише масові феномени, які найменш можна піддати сумніву. Села з назвами скандинавського звучання тиснуться дуже близько одне до одного в Румуа та в Ко. Далі вони зустрічаються рідше, тільки де-не-де натрапляємо на більш-менш сконцентровані констеляції. Таким є, скажімо, скупчення сіл між Сеною й Рислою, поблизу Лондського лісу, — назва якого теж є нордичною, — що нагадує про освоєння цілини колоністами, котрі ще з батьківщини були знайомі з життям лісових мисливців. За всією видимістю, завойовники водночас не хотіли надто розпорошуватися й надто віддалятися від моря. Не помічено, як здається, жодних слідів їхнього оселення у Вексені, Алансонне та в провінції Авранш.

По той бік Ла-Маншу ми спостерігаємо ті самі контрасти, але розкидані на багато більшій території. Розташовані надзвичайно густо у великому графстві Йорк та в регіонах, які на південь від затоки Солвей межують із Ірландським морем, характеристичні назви — цілком скандинавські або іноді тільки скандинавізовані — стають рідшими, мірою того як ми заглиблюємося в території, що лежать на південь або в напрямку центру; їхнє число зменшується до кількох одиниць, коли, ступивши на територію Букінґемського та Бедфордського графств, ми наближаємося до пагорбів, які обмежують на північному сході долину Темзи.

Звичайно, що серед населених пунктів, отак названих у стилі вікінґів, не всі були поселеннями новими або такими, людність у яких була цілком оновлена. Були, звичайно, й винятки, про які сперечатися не доводиться. Так, колоністи, які прилаштувалися на берегах Сени, там, де в її широку долину виходить вужча долина одного з її приток, надумали назвати це поселення своєю мовою «холодний струмок», — сьогодні це Кодебек, — тож ми маємо всі підстави припустити, що всі вони, можливо, за невеличким винятком, розмовляли тоді нордичною мовою. Кілька населених пунктів на півночі Йоркширу називаються «селами англійців», *Ingleby* (слово *by*, поза

всяким сумнівом, було скандинавським), а така назва, звичайно ж, була б позбавлена глузду, якби в тій країні, саме в той час, не було великою рідкістю, щоб те або те село мало виключно англійське населення. Там же, де не тільки самі поселення, а й різні ділянки їхньої території діставали назви, так само привезені з-за моря, уявляється очевидним, що скромна топографія полів могла бути переосмислена в такий спосіб лише селянами. Такі випадки часто трапляються в Північно-Східній Англії. В Нормандії, знову ж таки, цю проблему, доводиться визнати, ще не досить досліджено. Інші свідчення, що їх ми маємо, на жаль, не дозволяють робити ніяких певних висновків. Чимало сіл у Великій Британії, як і на берегах Сени, мають складну назву, в якій першим компонентом є ім'я людини скандинавського походження.Те, що цей персонаж-епонім, в якому навряд ми можемо бачити когось іншого, ніж вождя, був іммігрантом, не обов'язково свідчить про те, що й усі його піддані були за своїм народженням не місцевими. Хто нам скаже, скільки серед тих бідолах, з чиєї праці годувалися сеньйор Астайн із Аттентота в Ко або сеньйор Тофі з Тауторпа в Йоркширі, до прибуття цих панів уже, від батька до сина, жили на землі, яку вони поливали своїм потом? Особливо слушними ці міркування видаються в тому випадку, коли у здвоєній назві, перший елемент якої, як ми бачили в попередніх прикладах, був чужоземного походження, другий, навпаки, належав до тубільної мови, — немає підстав сумніватися, що ті люди, які, говорячи про землю сеньйора Гакона,називали її Гаконвіль, забули мову завойовників або, ймовірніше, ніколи нею й не користувалися.

III. ЛЮДСЬКИЙ ВНЕСОК: ЯКІ ВИСНОВКИ МОЖНА ЗРОБИТИ З АНАЛІЗУ ПРАВА ТА СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ

У юридичній сфері так само не всі свідчення мають однакову вагу. Вплив жменьки чужоземних правителів може достатньо переконливо пояснити наявність деяких запозичених елементів. Оскільки в підкореній Англії правосуддя чинили ярли, вони привчили своїх підданих, навіть англійців, називати закон словом, яке було звичним для людей, що прибули з-за моря: *lagu*, *law*. Вони поділили окуповані ними території на округи, як то робилося на Півночі: *wapentakes*, *riding*. Заморські вожді запровадили цілком нове право. Десь у 962 р., після перемог королів Вессексу, один із них, Едґар, заявив: «Я хочу, щоб у данців світське право й далі регулювалося згідно з давнім добрим звичаєм»[46]. І справді, графства, які колись Алфред мусив віддати вікінґам, здебільшого залишалися, аж до дванадцятого сторіччя, об'єднаними під спільною етикеткою «країни данського закону» *(Danelaw)*. Але регіон, що мав таку назву, простягався набагато далі поза межі, в яких топоніміка відкриває наявність густого скандинавського населення. Річ у тому, що на кожній території закони встановлювалися великими місцевими юридичними асамблеями, де можновладці, навіть

якщо вони були іншого походження, аніж людський загал, мали право вирішального голосу. Хоч у Нормандії вірний слуга протягом певного часу позначався завезеним із-за моря словом *dreng*, хоч, із другого боку, мирове законодавство досі зберігає там на собі скандинавський відбиток, ці пережитки належать до тих, які не дозволяють зробити якісь певні висновки про масштаби імміґрації: тому що повсякденна мова розвивалася лише у вузькому колі людей, а суспільний лад був, за самою своєю сутністю, справою володаря[47]. А загалом, за винятком, як ми побачимо пізніше, кількох особливостей, що мали стосунок до ієрархії військових класів, норманське право дуже швидко втратило все своє первісне етнічне забарвлення. Звичайно ж, сама концентрація влади в руках дюків, які досить рано побажали прилучитися до звичаїв високої французької аристократії, створювала набагато сприятливіші умови для юридичної асиміляції, ніж, як у Дейнло, подрібнення влади.

І в тому, і в тому випадку, щоб оцінити глибинні наслідки скандинавського вторгнення, ліпше розглядати структуру менших угруповань, що не виходять за межі провінції або графства: структуру англійських бурґів, кілька з яких, таких як Лестер або Стемфорд, довго зберігали вірність правовим традиціям воїнів та купців, які були запроваджені в момент вторгнення; структуру невеличких сільських громад — передусім у Нормандії, але й у Англії.

Сукупність земель, які належали одному селянському господарству, називалася в середньовічній Данії *bol*. Це слово вікінґи завезли й у Нормандію, де згодом воно було використане в назвах місцевостей або змістило свій смисл, ставши означати обгороджену ділянку із садом, городом та сільськогосподарськими будівлями. На Каенській рівнині та у великій частині Дейнло одним і тим самим терміном позначається ділянка землі, яка складається з кількох видовжених грядок, розташованих паралельно: *delle* — тут, *dale* — там. Такий незвичайний збіг у назвах між двома територіями, які не мають між собою прямого зв'язку, можна пояснити тільки спільним етнічним впливом. Провінція Ко відрізняється від сусідніх французьких регіонів лише особливою формою своїх полів, що мають форму приблизних квадратів і розташовані досить безладно; ця своєрідність наводить на думку про те, що тут було внесено певні зміни в систему обробітку землі вже після заселення навколишніх територій. У «данській» Англії відбувся справжній переворот, коли первісну одиницю земельної площі, *hide*, замінили іншим, меншим еталоном, так званим *charruée*[48]. Чи кілька вождів, задоволених із того, що посіли над селянами, народженими на цій землі, місце їхніх колишніх панів, змогли б знайти в собі бажання чи силу перемінити в такий спосіб убогу лексику полів і радикально перекроїти межі?

Більше того. Соціальні структури Дейнло й Нормандії мають одну спільну характеристику, яка свідчить про глибоку спорідненість інституцій. Кріпосна залежність, яка на решті територій Північної Франції прив'язувала пана до його «людей» такими міцними й такими суворими спадковими узами, була зовсім невідома в норманських селах, а якщо, можливо, вона й почала формуватися, до Роллона, то цей розвиток було раптово зупинено. Так само й у Північній та Північно-Східній Англії селяни тривалий час були звільнені від багатьох повинностей. Серед дрібних хліборобів багато хоч і підлягали, в загальному плані, панським судам, проте мали статус цілком вільних людей; вони могли за своїм бажанням змінити пана; в усіх випадках вони мали право зберегти за собою свою землю, якщо їм цього хотілося, й загалом їхні обов'язки були менш тяжкими й краще визначеними, аніж ті, які мусили виконувати декотрі з їхніх сусідів, яким пощастило менше, або більшість бідняків, що населяли не «данські» землі.

Ми точно знаємо, що в добу вікінґів панський (сеньйоріальний) режим був абсолютно невідомий скандинавським народам. Та коли б ішлося про завойовників, які, будучи нечисленними, прагнули б лише до того, щоб жити з праці підкорених народів, то чи доцільно було б їм відмовитися утримувати їх у стародавній залежності? Та оскільки завойовники принесли у свої нові інституції свої традиційні звичаї селянської незалежності, то це може свідчити тільки про те, що підкорені землі були заселені ними значно густіше; адже не для того щоб потрапити в майже рабську залежність від панів, невідому на їхній батьківщині, прийшли шукати собі щастя в таку далеч прості воїни, які тепер замість списа бралися за плуга або мотику. Проте не випадає сумніватися, що досить скоро нащадки перших прибульців неминуче мали прийняти деякі з тих умов залежного існування, які нав'язували їм нові обставини. Вожді-переселенці намагалися наслідувати плідний приклад своєї рівні з іншої раси. В аналогічному напрямку діяла й церква, що жила переважно на сеньйоріальні прибутки, які мала зі своїх земель. Але впродовж довгих сторіч залежність селян від своїх панів залишалася там менш тяжкою і менш загальною, ніж деінде.

Таким чином, усе приводить нас до одного висновку. Немає нічого більш хибного, як уявляти собі скандинавських переселенців усіх однаково як такий собі клас вождів на зразок «французьких» соратників Ґійома Завойовника. Безперечно, що в Нормандії, як і в Північній та Північно-Східній Англії висадилися з нордичних кораблів чимало воїнів-селян, таких, як ті, котрі зображені на шведській стелі. Заселяючи іноді території, захоплені в колишніх жителів, або землі, покинуті біженцями, а іноді території, що лежали в проміжках давно заселених земель, ці колоністи були достатньо численні, щоб заснувати цілком нові села або перейменувати давні, щоб поширити навкруг себе свою лексику й свою ономастику, щоб модифікувати в кількох вельми важливих пунктах методи селянського господарювання й навіть внести кардинальні зміни в усю структуру селянських громад, уже й так збурених і розвалених чужоземним вторгненням.

Водночас у Франції скандинавський вплив був загалом менш сильний і, за винятком сільського життя, яке є за своєю природою

консервативним, виявився менш тривалим, аніж на англійській землі. Та й археологічні знахідки підтверджують висновки, зроблені раніше на підставі інших міркувань. Незважаючи на прикру недостатність виявленого матеріалу, ми не можемо сумніватися в тому, що нордичне мистецтво залишило в Нормандії значно менше слідів, ніж у Англії. Кілька причин пояснюють ці контрасти. Менша протяжність французького регіону, який був скандинавізований, зробила його більш проникним для зовнішніх впливів. Набагато різкіше виявлена антитеза між цивілізацією автохтонною та цивілізацією імпортованою самим тим фактом, що вона не сприяла обмінам між однією й другою, підштовхнула до асиміляції в її чистому і простому вигляді ту з двох, яка була менш резистентною. Цей край, імовірно, був завжди густіше заселений; внаслідок цього, окрім як у Румуа та в Ко, що були жахливо спустошені, тут збереглося значно більше тубільних громад, які, після вторгнення, залишилися там, де були. І нарешті, завойовники прибули сюди лише кількома хвилями, що набігли в досить короткому часовому проміжку, — тимчасом як у Англії послідовні хвилі припливу накочувалися протягом більше як двох століть, — а тому розселилися тут, навіть пропорційно до захопленої території, в значно меншій кількості.

IV. ЛЮДСЬКИЙ ВНЕСОК: ЗВІДКИ ПРИЙШЛИ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ?

Отже, мало місце більш або менш густе заселення певних європейських територій вихідцями з Півночі — це так. Але з яких саме регіонів Півночі вони прийшли? Провести таке розрізнення не завжди було просто навіть для сучасників тих подій. Люди, які розмовляли різними скандинавськими діалектами, тоді ще легко розуміли один одного, й перші ватаги, здебільшого складені з авантюристів, що об'єдналися для грабунку, були, мабуть, дуже змішаними. А тим часом різні народи мали кожен власні традиції, і завжди живе відчуття своєї національної індивідуальності, яке вони мали, мірою того як утворювалися та зміцнювалися на їхній батьківщині великі королівства, либонь, ставало усе гострішим і гострішим. На полях завоювань після успішних воєн стали входити в суперечність інтереси данців і норвежців. Можна було бачити, як ці брати-вороги спочатку не змогли поділити між собою Гебридські острови, потім зчепилися за невеличкі королівства Ірландського узбережжя, за королівство Йорк, а в П'ятьох Бурґах данські гарнізони покликали собі на допомогу проти ворожого війська англійського короля Вессексу[49]. Цей партикуляризм, який іноді опирався на досить глибокі відмінності в етнічних звичаях, робить ще більш нагальною потребу вміти визначити точне походження завойовників, які засновували те чи те поселення.

Як ми вже бачили, певна кількість шведів прийшли завойовувати Англію під проводом короля Кнута. Інші з них брали участь у грабунках на територіях франкських держав: як отой Гудмар, про чию загибель «далеко на Заході, в Галлії» повідомляє кенотаф у провінції Седерманланд[50]. Проте більшість їхніх співвітчизників віддали перевагу іншим шляхам: східні або південні береги Балтики були надто близькими, здобич, яку обіцяли торговельні каравани на руських річках, надто спокусливою, щоб не манити їх до себе передовсім. Добре знайомі з морським шляхом, який лежав побіля північного узбережжя Британії, норвежці склали найбільший контингент у колонізації архіпелагів, розкиданих по цьому периметру, а також у заснуванні поселень на території Ірландії. Більшою мірою саме звідти, а не зі Скандинавського півострова, вирушили вони на завоювання Англії. Це пояснює той факт, що вони були майже єдиними загарбниками, які заселили графства західного узбережжя, від затоки Солвей аж до Ді. Глибше на суходолі можна ще виявити їхні сліди, відносно численні, на заході Йоркширу, набагато менше їх на решті території цього графства та навколо П'ятьох Бургів. Але тут вони зустрічаються вже впереміш із поселеннями данців, які в цій змішаній зоні були набагато численнішими, ніж норвезькі. Очевидно, що більшість іммігрантів, які оселилися на англійській землі, належали до цього найпівденнішого зі скандинавських народів.

Що стосується Нормандії, то тут наративні джерела є, на жаль, дуже вбогими. А ще гірше те, що вони часто суперечать одне одному: тоді як самі дюки заявляють про своє начебто данське походження, одна норвезька саґа називає Роллона норвежцем. Залишається дослідити, що́ говорить про це топоніміка та сільськогосподарські звичаї; обидві ці теми ще далеко не досить досліджені. Присутність данських елементів видається незаперечною; так само не випадає сумніватися й у тому, що були тут і люди з півдня Норвегії. В яких пропорціях? І в якому географічному розподіленні? Про це сьогодні неможливо стверджувати щось певне; і якщо я зважуся вказати на те, що такі очевидні контрасти між землями в провінції Ко, з одного боку, та землями Каенської рівнини, з другого, можна, в кінцевому підсумку, звести до різниці в населенні, — адже безладно розкидані поля в Ко скидаються на поля Норвегії, а видовжені поля Бессена на поля Данії, — я ризикую висунути цю гіпотезу, все ще дуже слабеньку, лише тому, що хочу донести до читача думку, яка мені дуже дорога: нагадати йому, аби він завжди пам'ятав про те, що історія досі ховає в собі всі чари ще незавершених археологічних розкопок.

V. ЧОГО НАВЧАЄ НАС РОЗГЛЯНУТИЙ ВИЩЕ ПЕРІОД ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Те, що жменька розбійників, які отаборилися на одному з провансальських пагорбів, змогла протягом майже століття сіяти паніку на всій території величезного гірського масиву й наполовину перетяти кілька з найбільш життєвих доріг християнського світу; те, що протягом ще тривалішого часу невеличким ватагам степових вершників бу-

ло дозволено безкарно грабувати Захід, перетинаючи його з краю в край; те, що з року в рік, від Людовіка Благочестивого до перших Капетінгів, а в Англії навіть довше, до епохи Гійома Завойовника, нордичні кораблі, нічого не боячись, висаджували на береги Германії, Ґаллії та Британії банди лютих грабіжників; те, що, аби умиротворити цих розбійників, хоч би кими вони були, доводилося сплачувати їм величезні викупи, а найстрахітливішим із них, у кінцевому підсумку, віддати чималі території — усі ці факти видаються вкрай неймовірними. І як ото розвиток хвороби відкриває лікареві таємниці життя людського організму, так і переможний поступ великого лихоліття набуває в очах історика значення такого собі симптому.

Саме морем сарацини Френе одержували свої підкріплення; його хвилі приносили кораблі вікінґів до тих земель, на яких вони призвичаїлися чинити грабунок. Перетнути морські шляхи, якими ходили завойовники, було б найпевнішим засобом запобігти їхнім бандитським наскокам. Про це свідчать успіхи іспанських арабів, які закрили для скандинавських піратів південні води; а згодом і перемоги флоту, побудованого нарешті королем Алфредом; а в одинадцятому сторіччі — очищення Середземного моря, яке здійснили італійські міста. Так от, принаймні на початку, командування військовими силами християн виявляло щодо цього майже цілковиту безпорадність. Хіба ж володарі цього Провансальського узбережжя, де сьогодні тулиться стільки рибальських сіл, не просили допомоги в далекого грецького флоту? Не посилаймося на те, що тодішні європейські монархи не мали військових кораблів. Мистецтво кораблебудування перебувало тоді на такому рівні, що, безперечно, досить було б реквізувати рибальські та купецькі судна й удосконалити їх, найнявши для цього лише кількох конопатників; матросів можна було б набрати з яких завгодно приморських країн. Але Захід, як здається, не мав тоді ані найменшого досвіду в тому, що стосувалося моря, і ця дивовижна неспроможність — це далеко не найменш несподіване відкриття з тих, які нам пропонує історія інвазій. На узбережжі Провансу міста, які колись, за римського панування, стояли на берегах заток, тепер відсунулися вглиб суходолу[51]. Алкуїн у своєму листі, якого він написав королю та вельможам Нортумбрії після першого вторгнення норманів, які пограбували Ліндісфарне, сказав таке, що можна тільки дивом подивуватися: «Ніколи, — пише він, — я не повірив би в можливість подібного морського переходу»[52]. А йшлося ж тільки про те, щоб перетнути Північне море! Коли, майже через століття, Алфред вирішив зітнутися з ворогом у його власній стихії, він мусив набрати частину своїх матросів у Фризії, жителі якої давно спеціалізувалися в ремеслі, майже забутому їхніми сусідьми, каботажного плавання понад північним узбережжям. А плавання в ближньому морі було по-справжньому організоване лише його правнуком Едґаром (959—975 рр.)[53]. Ґаллія забарилася ще надовше, перш ніж зважилася виглянути у відкрите море з-поза своїх скель та піщаних дюн. Не випадково, що у своїй найважливішій частині словник французьких

морських термінів, принаймні на західному узбережжі, утворився пізно і складений зі слів, запозичених або в скандинавів, або в самих же таки англійців.

Коли ж сарацинські або норманські банди проникали на суходіл, їх, як і орди угрів, було надзвичайно важко зупинити. Поліційну охорону легко налагодити там, де люди живуть близько одне від одного. А в ті часи, навіть у регіонах, найсприятливіших для життя, населення, за нашими сьогоднішніми мірками, мало надзвичайно низьку густоту. Повсюди були безлюдні території, ланди, ліси, які давали змогу нападникам пересуватися непоміченими й з'являтися зненацька. Ті самі болотяні хащі, які одного дня приховали втечу короля Алфреда, могли так само добре маскувати наближення завойовників. Одне слово, перешкоди тоді були тими самими, з якими нещодавно зіткнулися наші офіцери, коли намагалися налагодити охорону безпеки на марокканських кордонах або в Мавританії. Й вони були вдесятеро більшими — це зрозуміло само собою — через відсутність будь-якої вищої влади, спроможної контролювати ті великі території.

Ні сарацини, ні нормани не були озброєні краще, аніж їхні супротивники. Найліпші мечі, знайдені в могилах вікінґів, мають марку франкського виробництва. Це так звані «мечі Фландрії», про які так часто говориться в скандинавських леґендах. Ті ж таки тексти охоче покривають голови своїх героїв «валлійськими шоломами». Степові вершники та мисливці, угри, певно, краще їздили на конях, а передовсім, краще стріляли з лука, ніж воїни Заходу; та, попри це, вони були кілька разів переможені у відкритих битвах. І якщо завойовники мали воєнну перевагу, то вона була не так технічною, як соціальною. Як пізніше монголи, угри були підготовлені до війни самим стилем свого життя. «Коли дві сторони рівні за своєю кількістю та силою, то перемогу здобуває та, яка більше звична до кочового життя». Це спостереження належить арабському історикові Ібн-Халдунові[54]. У стародавньому світі воно мало майже універсальну істинність; принаймні до того дня, коли осілі народи змогли мобілізувати собі на допомогу ресурси вдосконаленої політичної організації та зброї, виготовленої за останніми досягненнями науки. Бо кочовик завжди «народжується» воїном, він завжди готовий виступити в похід зі своїм конем, своїм спорядженням, своєю провізією; він уміє також користуватися стратегічним інстинктом простору, якого не знають народи осілого способу життя. Що ж до сарацинів, а надто до вікінґів, то їхні ватаги від самого свого початку формувалися для війни. Що могли вдіяти проти цих нещадних і професійно навчених вояків загони імпровізовано й поквапно скликаного з усіх чотирьох сторін уже окупованої країни народного ополчення? Порівняйте, з розповідей у англійських хроніках, рухливість данської армії з незграбною вайлуватістю англосаксонського вкрай неповороткого війська, солдатів якого можна було примусити воювати лише в тому випадку, якщо завдяки системі перезмін кожен чоловік мав регулярну можливість повертатися до праці на своєму полі. Ці контрасти,

правду кажучи, були особливо відчутними на початку. Мірою того як вікінґи перетворювалися на колоністів, а мадяри, оселившись на Дунаї, — на селян, нові турботи стали на заваді їхній мобільності. А втім, хіба Захід, зі своєю системою ленів або феодів, не створив також на світанку своєї історії цілий клас професійних воїнів? Неспроможність цього механізму, створеного для війни, протягом усього вказаного періоду, організувати справді ефективний опір нападникам переконливо свідчить про притаманні йому внутрішні вади.

То були справді професійні воїни — але чи погоджувалися вони воювати? «Усі втікають», — писав десь у 862 р. чи трохи пізніше чернець Ерментер[55]. Справді-бо, навіть у цих людей, досконало натренованих для війни, перші завойовники, мабуть, пробудили відчуття панічного страху, який просто паралізує людину, що примушує згадувати розповіді етнографів про те, як утікають, мовби збожеволівши від жаху, від першого-ліпшого чужинця деякі первісні племена, що в усіх інших випадках відзначаються надзвичайною войовничістю[56]: хоробрі перед лицем знайомої небезпеки, грубі душі, як правило, неспроможні встояти перед чимось несподіваним і таємничим. Зверніть увагу, з яким тривожним акцентом розповідає чернець монастиря Сен-Жермен-де-Пре через якийсь час після тієї події про норманські кораблі, що піднялися по Сені у 845 р.: «Про щось таке ніколи не чувано й ніким ніколи не розповідалося, навіть не читано про щось подібне в книжках»[57]. Ця емоційна стурбованість підживлювалася атмосферою леґенди й апокаліпсису, яка омивала мізки. «Схоже на те, — повідомляє нам Ремі Оксер, — що в уграх безліч людей упізнали народи Ґоґа й Магоґа, провісників появи Антихриста»[58]. Сама думка про те, універсально розповсюджена, що ці страшні випробування були карою Божою, примушувала схиляти голову. Листи, які Алкуїн надіслав до Англії після нещастя під Ліндісфарне, є не чим іншим, як *закликами до доброчесності й покаяння; про організацію опору* — там жодного слова. Приклади особливо панічного боягузтва датуються здебільшого найдавнішим періодом. Згодом люди трохи оговталися від першого неусвідомленого страху.

Суть істини полягає в тому, що вожді були набагато більш схильні битися, якщо йшлося про їхнє життя або їхнє добро, ніж методично організувати оборону й — за кількома винятками — усвідомити зв'язок між інтересом особистим і інтересом загальним. Ерментер не помилявся, коли серед причин, які сприяли перемогам скандинавів, він поміщав поруч із слабкодухістю та приголомшеністю християн їхні «чвари». Адже король однієї з італійських держав був увійшов до спілки зі страхітливими бандитами Френе; а інший король ще однієї італійської держави, Беренджер Перший, узяв до себе на службу угрів, а король Аквітанії Пепін Другий — норманів; а парижани у 885 р. нацькували вікінґів проти Бургундії; а місто Ґаета, яке тривалий час перебувало в союзі із сарацинами Монте-Ардженто, лише за землі та золото погодилося надати свою підтримку Лізі, утвореній, щоб прогнати розбійників: ці епізоди, разом із багатьма іншими, проливають невблаганне світло на тодішню спільнотну ментальність. Чи, попри всі ці випадки, намагалися європейські суверени стати до боротьби? Дуже часто подібні спроби закінчувалися так, як закінчилася спроба Людовіка Третього, який, побудувавши замок на Еско, щоб перетяти шлях норманам, «не зміг знайти жодної людини, яка погодилася б охороняти його». Не було, либонь, такого королівського війська, про яке не можна було б сказати принаймні те, що сказав одного разу, певно, не без нотки оптимізму, один паризький чернець про паризьке ополчення 845 р.: «З тих воїнів, яких було скликано, прийшло чимало, але не всі»[59]. Та, безперечно, найпромовистішим прикладом є приклад Оттона Великого, який, будучи наймогутнішим серед монархів свого часу, так і не спромігся зібрати бодай невеличке військо, щоб узяти штурмом Френе й покінчити з тією ганьбою. Якщо в Англії королі Вессексу, аж до свого остаточного краху, відважно й досить ефективно воювали проти данців, якщо в Германії Оттон домігся успіхів у війні з уграми, то в цілому на континенті єдиний справді успішний опір нападникам чинили регіональні власті, які, будучи сильнішими за королівства, бо перебували ближче до людського матеріалу й менше плекали широкі амбіції, поступово конституювалися на попелі дрібних маєтностей.

Хоч би яким багатим на плідні висновки було вивчення останніх інвазій, ми не повинні допустити, щоб ці міркування приховали від нас ще значущіший факт, а саме: припинення тих інвазій. Доти грабіжницькі наскоки розбійницьких орд і ватаг, що приходили ззовні, та великі переселення народів утворювали реальну інтриґу історії Заходу, як це було й у всіх інших частинах світу. Опісля Захід став жити зовсім іншим життям. Згодом ані монголи, ані турки не змогли досягти чогось більшого, як злегка порушити його кордони. Безперечно, що чвари триватимуть і далі; але тепер вони клекотітимуть у закритій посудині. Внаслідок чого виникнуть умови для значно стабільнішого культурного й соціального розвитку, що не буде ані розколотий якимсь зовнішнім нападом, ані затоплений чужою людською повінню. Подивіться, для контрасту, на долю Індокитаю, де в чотирнадцятому сторіччі блискуча цивілізація шамів і кхмерів обвалилася під ударами аннамських та сіамських завойовників. А насамперед погляньте на значно ближчу до нас Східну Європу, на яку до новітніх часів накочувалися орди степовиків і турків. Замисліться бодай на хвилину, якою була б доля Русі, коли б не половці та монголи. Є всі підстави думати, що ця дивовижна недоторканість, привілей якої ми поділяємо хіба що з Японією, стала одним із фундаментальних чинників європейської цивілізації в найглибшому, в найточнішому значенні цього слова.

Книга друга

УМОВИ ЖИТТЯ І МЕНТАЛЬНА АТМОСФЕРА

Розділ 1. МАТЕРІАЛЬНІ УМОВИ ТА ЕКОНОМІЧНА ТОНАЛЬНІСТЬ

I. ДВІ ФЕОДАЛЬНІ ДОБИ

Система інституцій, яка управляє суспільством, може бути пояснена, в кінцевому підсумку, лише через пізнання людського середовища в усій його повноті. Бо хоч ми й не можемо працювати без робочих гіпотез, що примушують нас виокремлювати в істоті з плоті й крові такі фантоми, як *homo œconomicus, philosophicus, juridicus*, але їх можна застосовувати тільки в тому разі, якщо не дозволяти собі бути ними ошуканим. Ось чому попри те що в цій самій серії публікуються інші томи, присвячені різним аспектам середньовічної цивілізації, мені не здається, що наявність описових досліджень, здійснених під іншими кутами зору, аніж наше, може звільнити нас від необхідності нагадати тут про фундаментальні характеристики історичного клімату, в якому існував європейський феодалізм. Мабуть, така необхідність усе-таки є, але, описуючи ці характеристики майже на початку нашої книжки, ми аж ніяк не маємо на думці постулювати якусь ілюзорну першість, я не знаю, яку вже послідовність або чітко визначений порядок фактів, що будуть тут коротко викладені. Коли йдеться про зіставлення двох окремих феноменів, які належать до двох різних серій, — наприклад, певний розподіл густоти населення зіставляється з певними формами юридичних груп, — звичайно ж, постає делікатна проблема причини та наслідку. Якщо ж, натомість, упродовж еволюції, що триває іноді сотні років, ми зведемо докупи два ланцюжки феноменів, за своєю природою не подібних, а потім скажемо: «Ось поцейбіч усі причини; а потойбіч — усі наслідки», то важко уявити щось безглуздіше, аніж подібна дихотомія. Хіба суспільство, як і дух, не сплітається з одвічних взаємодій? Водночас усяке дослідження має свою власну вісь. Точки завершення з погляду інших досліджень, інакше центрованих, аналізу економіки або ментальності, можуть бути для історика соціальної структури відправними точками.

В цій попередній картині свідомо обмеженого об'єкта неминуче може бути збережене тільки істотне й таке, що найменш піддається сумніву. Один умисний пропуск заслуговує тут, більш за інші, на кілька слів пояснення. Чудовий мистецький розквіт феодальної ери, принаймні з одинадцятого сторіччя, в очах нащадків не є лише тією славою цієї епохи людства, яка тривала найдовше. Він правив тоді за мову для найвищих форм релігійного світосприймання, а ще сприяв

тому характерному взаємопроникненню священного й світського, що, наприклад, залишило по собі такі наївні свідчення, як деякі фризи та капітелі церков. Він був також, дуже часто, ніби притулком для цінностей, які десь-інде не змогли себе виразити. Стриманість, на яку епопея була цілком неспроможна, треба шукати в романській архітектурі. Строгість розуму, якої нотарі, у своїх хартіях, ніколи не могли досягти, керувала працею будівничих, які споруджували склепіння. Але зв'язки, які поєднують пластичне вираження з іншими аспектами тієї або тієї цивілізації, ще дуже мало досліджені, нам вони здаються надто складними, надто схильними до затримок або відхилень, аби ми не дійшли висновку, що треба обминути тут проблеми, порушені зв'язками, такими тонкими й невідчутними, та суперечностями — на перший погляд такими приголомшливо разючими.

Було б, одначе, великою помилкою розглядати феодальну цивілізацію як такий собі суцільний блок у часі. Безперечно, що ціла низка дуже глибоких і дуже загальних перетворень сталися десь близько середини одинадцятого сторіччя — вони були спричинені або вможливлені припиненням останніх інвазій, але, відбувшись унаслідок цього ґрандіозного факту, вони разом із тим відстали від нього на кілька генерацій. Звичайно ж, то був не різкий злам, а тільки зміна орієнтації, яка попри неминучі зміщення та розбіжності залежно від того, в яких країнах вона відбувалася і про які явища йшлося, модифікувала одну за одною всі криві на графіку соціальної активності. Тобто ми мали дві «феодальні» доби, послідовно розташовані в часі, з дуже різними тональностями. Далі ми спробуємо віддати належне не лише спільним характеристикам, а й контрастам, що були притаманні цим двом фазам.

II. ПЕРША ФЕОДАЛЬНА ДОБА: НАСЕЛЕННЯ

Ми не можемо й ніколи не зможемо виразити в цифрах, нехай навіть приблизно, яким було населення наших країн протягом першої феодальної доби. До того ж існували, безперечно, великі регіональні відмінності, постійно акцентовані перемінами в інтенсивності соціальних проблем і тривог. На відміну від справжньої пустелі, яка на іберійських високогір'ях позначила на кордонах християнського та ісламського світів безмежні обшири справжньої *no man's land* *, на відміну навіть від давньої Германії, де повільно стулялися провалини, утворені міґраціями попередньої доби, сільська місцевість Фландрії або Ломбардії справляла враження відносно сприятливих зон. Та хоч би якою була важливість цих контрастів, як і їхнього впливу на всі аспекти цивілізації, фундаментальною характеристикою тієї доби залишається універсальне й глибоке падіння демографічної кривої. Людей на всій території Європи було тоді набагато менше, аніж ми бачимо їх там не лише в часи, що настали після

* Нічийна земля *(англ.)*.

вісімнадцятого сторіччя, а й у часи після сторіччя дванадцятого, та й, за всією видимістю, населення в провінціях, що колись входили до складу Римської держави, було значно рідшим, аніж у епоху розквіту імперії. Навіть у містах, найзначніші з яких нараховували не більш як по кілька тисяч душ, поміж будинками повсюди тяглися пустирища, сади й навіть поля та пасовища.

Ця мала густота населення ускладнювалася ще й дуже нерівномірним його розподілом. Немає підстав сумніватися, що фізичні умови, як і суспільні звичаї, у своєму поєднанні, спричиняли велике розмаїття в заселеності сільської місцевості. Іноді родини або принаймні декотрі з них будували свої житла далеко одна від одної з таким розрахунком, щоб будинок стояв у центрі земельної ділянки, яка їм належала: так, наприклад, було в провінції Лімузен. Іноді ж, навпаки, як у Іль-де-Франсі, вони тиснулися, майже всі, в селі. Проте в загальному плані тиск властей, а передусім турбота про власну безпеку перешкоджали надто великому розсіянню. Безлад, який панував упродовж високого середньовіччя, примушував людей часто збиратися докупи. У тих скупчених містах і селах люди жили пліч-о-пліч. Але між ними лежали великі безлюдні території, яких було дуже багато. Навіть орної землі, з якої село добувало собі харчі на прожиток, треба було, пропорційно до кількості жителів, значно більше, аніж у наші дні. Бо сільське господарство тоді пожирало великі простори. На полях, які були не досить глибоко скопані чи розорані і яким, до того ж, завжди бракувало добрив, колоски наливалися дрібненькі й ніколи не росли густо. Ніколи не було так, щоб уся округа була засіяна. Найудосконаленіші системи сівозміни вимагали, аби щороку половина або третина орної землі залишалася під паром. А часто бувало, що ділянки засівалися без чіткої послідовності, земля була під паром надто довго, тобто бур'яни одержували у своє розпорядження більше часу, аніж сільськогосподарські культури; в таких випадках засіяне поле було тільки тимчасовою й недовговічною перемогою над цілиною. Таким чином у самому лоні обробленої землі природа знову й знову намагалася взяти гору. А поза полями, оточуючи їх, проникаючи в них, тяглися безконечні ліси, чагарники та ланди, неозорі дикі території, де людина рідко бувала повністю відсутньою, але де вона блукала лише в тих випадках, коли зважувалася на тривалу розлуку з до себе подібними, — в ролі вугляра, пастуха, пустельника або розбійника.

III. ПЕРША ФЕОДАЛЬНА ДОБА: ЗВ'ЯЗОК МІЖ ЛЮДЬМИ

Спілкування між людськими групами, що були настільки розсіяні, наражалося на багато труднощів. Крах імперії Каролінгів призвів до загибелі останньої влади, достатньо розумної, щоб потурбуватися про здійснення робіт громадського призначення, достатньо сильної, щоб реалізувати принаймні деякі з них. Навіть стародавні римські дороги, споруджені не так міцно, як іноді собі уявляють,

руйнувалися через відсутність належного догляду. Мости, що їх давно не лагодили, стали небезпечними для проїзду, і їх було недосить. Додайте сюди відсутність безпеки, підсилену депопуляцією, якої вона ж таки почасти була причиною. Який подив пережили у 841 р. придворні короля Карла Лисого, коли цей монарх прийняв у себе в Труа посланців, що привезли йому з Аквітанії королівські прикраси: так мало людей, обтяжених таким дорогоцінним вантажем, змогли перетнути без перешкод такі широкі простори, які кишіли грабіжниками![60] Англосаксонський літопис дивується значно менше, коли розповідає, як у 1061 р. один з найбільших баронів Англії, граф Тостіґ, був зупинений і пограбований жменькою бандитів перед самою брамою Рима.

Порівняно з тим, що нам пропонує сучасний світ, швидкість людських переміщень у ті часи видається дуже малою. Проте вона не була тоді значно меншою, аніж та, з якою люди пересувалися аж до кінця середніх віків, ба навіть майже до початку вісімнадцятого сторіччя. На відміну від того що ми спостерігаємо сьогодні, вона була тоді найбільшою на морі, і то значно більшою, аніж на суходолі. Пройти від 100 до 150 кілометрів за день не було для корабля якимсь надзвичайним рекордом: у тому, звісно, випадку, якщо вітер не був надто несприятливим. Денний перехід по суходолу становив, мабуть, кілометрів тридцять-сорок. Це в тому випадку, коли подорожнього не змагала гарячкова нетерплячка — з такою швидкістю пересувалися, скажімо, купецький караван, великий сеньйор, який мандрував від замку до замку, від абатства до абатства, зі своїм багажем та збройною охороною. Кур'єр або жменька рішучих людей, напружуючи всі сили, могли здолати удвічі довшу відстань, а то й більше. Лист, якого написав Григорій Сьомий у Римі 8 грудня 1075 р., був доставлений у Гослар, біля підніжжя Гарца, 1 січня наступного року; кур'єр, який його віз, долав, по прямій лінії, близько 47 кілометрів у день, а насправді, мабуть, набагато більше. Щоб пересуватися, не надто втомлюючись і не надто повільно, треба було їхати верхи або в екіпажі — кінь або мул не тільки долали відстань швидше, аніж людина; вони також краще пристосовувалися до пагористої та болотяної місцевості. Звідси сезонні перерви багатьох зв'язків і не так через погану погоду, як через відсутність корму для коней. Гінці (*missi*) імперії Каролінгів не здійснювали своїх подорожей доти, доки не виросте трава на луках [61]. Тим часом, як і сьогодні в Африці, досвідчений пішохід міг подолати за кілька днів навдивовижу довгі дистанції і, звичайно ж, він був спроможний долати певні перешкоди набагато успішніше, ніж верхівець. Саме за допомогою бігунів Карл Лисий, готуючись у другий похід на Італію, мав намір забезпечити зв'язок через Альпи з Галлією[62].

Погані й небезпечні дороги та стежки, проте, не були безлюдними. Якраз навпаки. Там, де транспортне сполучення погане, людина з більшою готовністю йде до речі, аніж влаштовує так, щоб річ прийшла до неї. Головне, що жодна інституція, ніяка техніка не мог-

ли замінити персональний контакт між людськими створіннями. Неможливо було правити державою з глибини палацу: щоб утримати країну, не було іншої ради, як мандрувати по ній безперевно, в усіх напрямках. Королі першої феодальної доби буквально вбивали себе поїздками. Так, наприклад, протягом одного року, який нічим особливо не був відзначений — ідеться про рік 1033 — імператор Конрад Другий послідовно проїхав від Бургундії до польського кордону, а звідти — до Шампані, щоб нарешті від Шампані повернутися в Лаузіц. Барон, зі своїм почтом, безперервно переїздив від одного свого маєтку до іншого. І це робилося не тільки для того, аби краще їх доглянути. Вельможа мусив їхати у свої володіння, щоб на місці спожити продукцію, перевозити яку до спільного центру було незручно, а також дорого. Жоден купець не знався з посередниками, на яких він міг би перекласти турботу купівлі й продажу, до того ж він ніколи не був певен, що знайде десь у одному місці достатню кількість покупців, щоб забезпечити собі прибуток, а тому він перетворювався на коробейника, брав ноги на плечі й мандрував у пошуках свого купецького щастя через гори й долини. Прагнучи вкусити плодів науки або віддатися аскезі, молодий клірик мусив бити ноги, блукаючи по Європі в пошуках жаданого навчителя: Жербер д'Орійяк вивчав математику в Іспанії, а філософію — в Реймсі; англієць Етьєн Гардінґ знайшов свій ідеал монастирського життя в Бургундському абатстві Молезм. Ще до нього святий Евд, майбутній абат Клюні, обходив усю Францію в надії знайти обитель, у якій люди жили б за правилами.

Також, попри давнє вороже ставлення бенедиктинського закону до «волоцюг», поганих ченців, які «без кінця блукають світом», усе в церковному житті сприяло цьому кочовому способу життя: міжнародний характер церкви; застосування латини як спільної мови між священнослужителями та освіченими ченцями; зв'язки між монастирями; розпорошеність їхніх територіальних володінь; і нарешті, «реформи», які, вряди-годи потрясаючи цей великий церковний організм, перетворювали місця, які першими переймалися новим духом, водночас на вогнища приваби, куди люди сходилися з усіх сторін, щоб навчитися добрих правил, і тими центрами випромінювання нових ідей, звідки на всі сторони розходилися палкі зелоти на завоювання католицького світу. Скільки чужоземців були в такий спосіб прийняті в Клюні! Скільки клюнійських ченців роями розлетілися до чужих країн! За Гійома Завойовника майже всі діоцези, майже всі великі абатства Нормандії, на які почали накочуватися перші хвилі «григоріанського» пробудження, були очолені італійцями або вихідцями з Лотарингії; руанський архиєпископ Моріль був родом із Реймса — причому, перш ніж обійняти свою нейстрійську кафедру, він навчався у Льєжі, викладав у Саксонії й жив у Тоскані життям пустельника.

Але й простих людей можна було бачити на дорогах Заходу не менше; то були втікачі, зігнані зі своїх насиджених місць війною або

голодом; шукачі пригод, напівсолдати, напівбандити; селяни, які прагнули кращого життя й сподівалися знайти десь далеко від своєї батьківщини ніким не зайняті цілинні землі, придатні для обробітку; і нарешті, прочани. Бо сама ж таки релігійна ментальність штовхала в дорогу, й не один добрий християнин, багатий чи вбогий, клірик чи мирянин, вважав, що зможе купити спасіння свого тіла й душі лише ціною далекої подорожі.

Не раз помічали, що властивістю добрих доріг є створювати навколо себе порожнечу, на свою користь. У феодальну добу, коли всі дороги були поганими, жодна з них не могла привласнити весь рух. Безперечно, що особливості рельєфу, традиція, наявність тут ринку, там — святилища створювали певні переваги для тих або тих шляхів. Проте ці переваги були далеко не такими постійними, як це уявляють собі іноді історики, що перебувають під впливом літературних або естетичних теорій. Якоїсь цілком випадкової події — нещасливого випадку з пограбуванням, вимог місцевого сеньйора, якому були потрібні гроші, — було досить, щоб відвернути потік, іноді надовго. Будівництво на античній римській дорозі замку, в якому оселився рід рицарів-грабіжників, — сіри де Меревіль, — заснування, за кілька льє звідти, Сен-Денійського монастиря Турі, де купці й прочани, навпаки, знаходили добрий прийом, і цього стало досить, щоб у вирішальний спосіб відвернути на Захід той відрізок дороги з Парижа до Орлеана, який перетинав провінцію Бос, розлучивши його з античними плитами. Головне, що від самого свого від'їзду й до прибуття мандрівник майже завжди мав вибір між кількома маршрутами, до жодного з яких він не був абсолютно прив'язаний. Одне слово, дорожній рух не був каналізований по кількох великих артеріях; він примхливо розтікався по мережі з безлічі дрібних капілярів. Не було такого замку, бурґа або монастиря, хоч би в якій вони стояли глушині, котрий не міг би сподіватися прийняти кілька разів на рік якихось подорожніх, що були його живими зв'язками із зовнішнім світом. Натомість дуже рідкісними були такі місця, де мандрівники з'являлися б регулярно.

Таким чином, дорожні перешкоди та небезпеки аж ніяк не ставали на заваді подорожам. Але кожну з них вони перетворювали на експедицію, майже на авантюру. І якщо все ж таки люди, під тиском необхідності, не боялися вирушати в досить-таки тривалі мандри, — либонь, боялися менше, аніж у часи, значно ближчі до нас, — то вони завжди вельми неохоче вирушали в оті ходіння туди-сюди, на коротку відстань, які в інших цивілізаціях немов човники снують тканину повсякденного життя, а надто коли йшлося про людей скромного достатку, чиє ремесло вимагало осілого життя. Звідси — дивовижна й незвична для наших очей структура системи людських зв'язків. Не було майже такого куточка землі, який не мав би якихось контактів, хай і уривчастих, із цим різновидом броунівського руху, водночас безперервним і непостійним, яким було пронизане все суспільство. І навпаки, між двома населеними пунктами, зовсім близь-

кими, зв'язки були набагато рідшими, а людська віддаленість, якщо можна так висловитися, набагато більшою, ніж у наші дні. І якщо під тим кутом, під яким ми її розглядаємо, цивілізація феодальної Європи здається іноді навдивовижу універсалістською, а іноді партикулярною до крайнощів, то ця антиномія передусім має своїм джерелом режим комунікацій, такий сприятливий для далекого розповсюдження дуже загальних течій впливу й такий негодящий для налагодження стосунків дуже конкретних, для уніформізаторської дії взаємин сусідства.

Більш або менш регулярний поштовий зв'язок, який функціонував у феодальну еру, поєднував Венецію з Константинополем. На Заході такого регулярного зв'язку фактично не знали. Останні спроби поставити на службу монархові систему перекладних на зразок тієї, якою користувалися в Римській імперії, пішла в небуття разом з імперією Каролінгів. Досить прикметною характеристикою загальної дезорганізації є те, що навіть самі германські суверени, автентичні спадкоємці тієї імперії та її амбіцій, не мали чи то необхідної влади, чи то необхідного розуму, аби відродити інституцію, таку незамінну для владарювання над великими територіями. Суверени, барони, прелати мусили довіряти своє листування кур'єрам, яких добирали окремо для кожного конкретного випадку. Або — так здебільшого робили в середовищі людей менш високого стану — зверталися до послуг випадкових перехожих, наприклад до паломників, які йшли на прощу до гробниці святого Якова в Галісію[63]. Відносна повільність таких гінців, небезпеки, які чатували на них на кожному кроці, створювали ситуацію, коли єдиною ефективною владою була та, яка здійснювалася на місці. Поставлений перед необхідністю постійно ухвалювати дуже важливі рішення, — історія папських леґатів дає нам у цьому чимало повчальних прикладів, — кожен місцевий представник великого володаря волів, поступаючись цілком природній схильності, ухвалювати їх на свою власну користь і, в кінцевому підсумку, засновувати незалежну династію.

Що ж до знання про те, що́ там відбувається десь далеко, то кожен, хоч би яким був його ранґ, мусив покладатися на відомості, добуті під час випадкових зустрічей. Образ тогочасного світу, який складали собі навіть найбільш поінформовані люди, мав багато лакун; про це можна скласти уявлення з тих пропусків, яких не уникали навіть найкращі з монастирських анналів, що є ніби протоколами тодішніх ловців новин. І цей образ рідко позначав правильний час. Хіба не дивовижно, наприклад, бачити, що такий персонаж, чиє становище, здавалося б, надавало йому можливість бути в курсі всіх подій, як шартрський єпископ Фуберт, страшенно здивувався, коли одержав для своєї церкви дарунки від Кнута Великого: бо, признається єпископ, він думав, що король Кнут досі перебуває в поганській вірі, хоча той був охрещений ще в дитинстві[64]. Дуже непогано обізнаний із германськими справами, чернець Ламберт із Герсфельда, коли переходить до розповіді про великі події, які відбувалися в його час у Фландрії, що сусідила з імперією й почасти була імперським феодом, починає городити найдивовижніші нісенітниці. Такі рудиментарні уявлення були вкрай поганою основою для творення будь-якої політики широких задумів!

IV. ПЕРША ФЕОДАЛЬНА ДОБА: ОБМІНИ

Європа першої феодальної доби не жила, абсолютно замкнувшись у собі. Між нею та сусідніми цивілізаціями струменіла не одна течія обмінів. Найбільш активно такий обмін, певно, відбувався з мусульманською Іспанією: доказом можна вважати численні золоті арабські монети, які з цією течією проникали на північ від Піренеїв, де ними дуже дорожили, беручи їх за зразок для підробок, які там часто виготовлялися. Західне Середземномор'я, навпаки, майже не знало судноплавства на великі відстані. Головні артерії комунікацій зі Сходом пролягали в інших місцях. Одна, морська, перетинала Адріатику, в глибині якої Венеція була ніби уламком Візантії, закинутим у чужий світ. На материку дорога по Дунаю, яку часто перетинали угри, була майже безлюдною. Але далі на північ, на стежках, які поєднували Баварію з великим ринком Праги, а звідти, по терасах північних схилів Карпатських гір, тяглися далі, до Дніпра, ходили каравани, які на зворотному шляху вантажилися товарами з Константинополя або Азії. В Києві їхній шлях перетинався з великим поперечним потоком, який через рівнини та від річки до річки пов'язував країни Балтійського узбережжя з Чорним і Каспійським морями та оазами Туркестану. Бо ремесло посередництва між Північчю або Північним Сходом континенту та східним Середземномор'ям було тоді невідоме на Заході; і безперечно, той не мав нічого такого на своїй власній землі, що міг би включити в потужний потік товарів, який забезпечував процвітання Київської Русі.

Отак розподілена по дуже невеликій кількості струмочків, ця комерція була, до того ж, дуже анемічною. А ще гірше, що її баланс був явно дефіцитним для Заходу. Принаймні в торгівлі зі Сходом. З країн Леванту Захід одержував майже виключно всілякі предмети розкоші, вартість яких була дуже великою у відношенні до їхньої ваги, що дозволяло мати від такої торгівлі бодай якусь вигоду, попри транспортні видатки та дорожній ризик . Навзамін Захід не міг запропонувати майже нічого, крім рабів. Але схоже на те, що більшість цієї людської худоби, захопленої в слов'янських та латвійських землях по той бік Ельби або перекупленої в торговців Великої Британії, переправлялася до ісламської Іспанії; східне Середземномор'я само мало вдосталь цього товару, щоб потребувати його імпорту у великих кількостях. Отже, прибутки з його продажу сукупно були не дуже значними, і їх невистачало, щоб компенсувати на ринках візантійського світу, Єгипту або Близької Азії закупівлю дорогоцінностей та прянощів. Тому струмочок срібла, а надто золота був дуже тонким. І якщо кілька купців, безперечно, й завдячували свій статок цій далекій комерції, то су-

спільство в цілому мало з цього лише збитки, бо завжди відчувало брак готівкових грошей.

Звичайно ж, гроші на «феодальному» Заході не були цілком вилучені з обігу, навіть у середовищі селян. Передусім вони ніколи не переставали відігравати роль еталона обмінів. Боржник часто сплачував свій борг товарами; але то були товари, як правило, «оцінені», зіставлені між собою, один із одним, у такий спосіб, щоб сукупна сума оцінок збігалася з ціною, вираженою в ліврах, су та деньє. Отже, ми не станемо користуватися терміном «натуральна економіка», надто загальним і надто туманним. Тут ліпше говорити про монетарний голод. Нестача готівкових грошей ще більше підсилювалася анархією, яка панувала у сфері карбування монет, що була, у свою чергу, результатом як політичної роздробленості, так і труднощів зв'язку: бо кожен великий ринок, під загрозою цілковитої нестачі грошей, мусив мати свою власну карбувальну майстерню. Якщо не брати до уваги підробки екзотичних монет та кількох малозначущих винятків, то в таких місцевих майстернях виготовлялися майже виключно деньє, срібні монети з досить незначним вмістом дорогоцінного металу. Золото було в обігу тільки у формі монет арабських і візантійських або їхніх копій. Лівр і су лише дорівнювали певній арифметичній кількості деньє і не мали власного матеріального забезпечення. Але різні деньє, що мали одну й ту саму назву, були, залежно від їхнього походження, різної металевої вартості. Гірше того, в одному й тому самому місці кожна або майже кожна емісія спричиняла зміни у вазі або в характеристиках сплаву. Отже, з огляду на свою відносно малу кількість у загальному плані та на свою примхливість, що робила їх незручними в користуванні, гроші надходили в обіг надто повільно й надто нерегулярно, аби можна було їх завжди мати, в разі потреби. Звідси й досить часті випадки цілковитої відсутності обміну.

Але остережімося також від застосування іншої поквапної формули — формули закритої економіки. Вона не була повністю застосовною навіть до малого селянського господарства. Ми знаємо про існування ринків, де сільські жителі, поза всяким сумнівом, продавали деякі продукти зі своїх земельних ділянок та пташників — городянам, духовним особам, людям військовим. Саме в такий спосіб вони добували собі деньє, необхідні для сплати оброку. І хіба що тільки найубогіші бідняки ніколи не купували собі кілька унцій солі або якісь вироби із заліза. Що ж до «автаркії» великих панських маєтків, то в цьому випадку доведеться припустити, що їхні власники обходилися без зброї й коштовностей, ніколи не пили вина, якщо, на їхній превеликий жаль, їхні землі були непридатні для вирощування винограду, й задовольнялися, в тому, що стосувалося одягу, грубою матерією, яку ткали жінки їхніх орендарів.Отже, навіть такі фактори, як низький рівень сільськогосподарської техніки, суспільні або природні катаклізми часто сприяли пожвавленню певної внутрішньої торгівлі. Бо навіть коли був великий неврожай, коли багато людей

буквально вмирали з голоду, не все населення доходило до таких крайнощів, і ми знаємо, що в такі періоди між краями сприятливішого врожаю й тими, які терпіли від голоду, налагоджувалася торгівля збіжжям, що мала здебільшого спекулятивний характер. Отже, обмін у ту пору не був повністю відсутній; натомість, він був у найвищій мірі нерегулярним. Тогочасне суспільство знало, що́ таке торгівля й що́ таке продаж. Але воно не жило, як сьогодні наше, з купівлі й продажу.

Також торгівля, хай навіть у формі натурального обміну, не була ані єдиним, ані навіть, певно, найважливішим із каналів, по яких цінності перетікали від одного суспільного прошарку до іншого. Дуже велика кількість продукції переходила тоді з рук у руки у вигляді таких собі підношень, які робилися тому або тому володареві як винагорода за його протекцію або просто як визнання його могутності. Те саме було й з тим товаром, яким є людська праця: праця підневільна забирала тоді значно більше робочих рук, аніж праця по найму. Одне слово, обмін, у строгому значенні цього слова, посідав у економічному житті менше місця, ніж трудова повинність; а що обмін таким чином був явищем рідкісним і позаяк тільки вбогі бідняки могли миритися з тим, щоб жити лише з власного виробництва, то багатство й добробут здавалися невіддільними від владних повноважень.

Водночас і для самих можновладців економіка, побудована в такий спосіб, надавала, в кінцевому підсумку, лише дуже обмежені можливості для збагачення. Хто каже «гроші», той каже можливість накопичення, спроможність мати прибуток, «сподівання на вигоди в майбутньому»; і навпаки, за відсутності грошей досягти таких переваг надзвичайно важко. Безперечно, що люди намагалися накопичувати багатство й іншими способами. Барони й королі складали у своїй скрині золотий або срібний посуд та дорогоцінності; церкви нагромаджували літургічні коштовності. Якогось дня виникала гостра потреба в непередбаченій траті грошей? Продавали або віддавали в заставу корону, чашу чи розп'яття; або віддавали їх на переплавку до найближчої монетної майстерні. Але ця ліквідація, саме з огляду на вповільнений обмін, ніколи не була справою легкою й ніколи не обіцяла негайного прибутку; та й самі скарби, у своїй сукупності, не складали дуже великої суми. Можновладці, як і знедолені, жили від дня до дня, покладаючись на ті ресурси, які мали в даний момент і майже змушені витрачати їх негайно.

Млявий характер обмінів та грошового обігу мав іще один наслідок — і то дуже серйозний. Він зводив до мізерної крайності соціальну роль заробітної платні. Адже система її виплати передбачає, що роботодавець має достатню кількість готівки, джерело якої не ризикує в будь-яку хвилину вичерпатися; а що стосується працівника, який платню отримує, то він повинен мати певність у тому, що одержані в такий спосіб гроші зможе витратити на придбання товарів, необхідних йому для життя. А саме ці умови й були відсутні за часів

першої феодальної доби. На всіх ступенях ієрархії, чи то королю, який хотів забезпечити собі вірну службу високого царедворця, чи дрібному поміщикові, що брав до себе на службу озброєного охоронця або наймита на ферму, людям доводилося вдаватися до таких способів винагороди, які не мали нічого спільного з періодичною видачею певної суми грошей. Були два розв'язання цієї проблеми: взяти людину до себе в дім, годувати її й одягати, тобто забезпечити їй, як тоді казали, «провізію»; або віддати їй як компенсацію за її працю ділянку землі, яка через її пряме використання або у формі оброку, накладеного на тих, хто її оброблятиме, дозволить винагородженому в такий спосіб самому подбати про своє утримання.

Але й перший, і другий спосіб, попри свою протилежність, сприяли виникненню людських зв'язків, що дуже відрізнялися від системи з видачею заробітної платні. Хіба не очевидно, що між тим, хто був «на провізії», й володарем, у затінку якого він жив, мали скластися набагато інтимніші взаємини, аніж між роботодавцем і оплачуваним робітником чи службовцем, який мав повну волю, завершивши свою працю, піти куди йому заманеться зі своїми грішми в кишені? Але ці стосунки майже неминуче відразу послаблювалися, щойно підлеглий оселявся на своїй землі, яку поступово, з цілком природних причин, він починав вважати своєю власною, водночас усіляко намагаючись поменшити тягар своїх службових обов'язків. Додаймо до цього, що в часи, коли незручність комунікацій та анемія обмінів робили невигідним утримувати у відносному достатку велику кількість домашньої прислуги, система «провізії» була приречена на меншу розповсюдженість, аніж система земельних винагород. І якщо феодальне суспільство постійно коливалося між цими двома крайнощами: близькими стосунками людини з людиною і слабкими узами, які створювало наділення підлеглого землею, — то відповідальність за це великою мірою лягає на економічний лад, який, принаймні на своєму початку, виключав систему грошової оплати.

V. ЕКОНОМІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ ДРУГОЇ ФЕОДАЛЬНОЇ ДОБИ

Ми спробуємо, в другій частині цієї книжки, описати рух населення, який з 1050 по 1250 рік повністю змінив обличчя Європи: на кордонах західного світу відбулася велика колонізація іберійських плато та великої рівнини по той бік Ельби; в самому серці старої країни ліси та цілинні землі відступили під натиском плуга; на відкритих галявинах, посеред дерев і кущів повиростали на ще не обробленій землі нові села; а в тих місцях, які були заселені сотні років тому, значно збільшилися площі орної землі коштом викорчуваних лісів. Нам треба вирізнити етапи цього процесу, схарактеризувати регіональні відмінності. Але передусім, разом із суттю самих цих явищ, ми розглянемо їхні головні наслідки.

Найпершим і найвідчутнішим із них було, безперечно, зближення між собою різних людських спільнот. Між різними поселеннями,

за винятком кількох особливо знедолених країн, уже не було широких безлюдних просторів. Ті відстані, які ще залишилися, було тепер набагато легше долати. Бо саме завдяки демографічному поступові виникли або консолідувалися нові сили, яким їхні розширені обрії накинули нові завдання: міська буржуазія, котра без засобів сполучення була б нічим; королівства та князівства, також зацікавлені в процвітанні комерції, з якої вони добували, через податки та дорожні мита, великі суми грошей, усвідомлюючи, до того ж, значно більше, ніж у минулому, життєву важливість, яку мало для них вільне розповсюдження наказів та вільне пересування військ. Діяльність Капетінгів на тому вирішальному історичному зламі, який позначає правління Людовіка Шостого, їхні військові зусилля, їхня політика у відношенні державного майна, їхня роль у організації заселення незалюднених земель відповідали, у своїй значній частині, на потреби такого роду: зокрема йшлося про збереження контролю за сполученням між двома столицями, Парижем і Орлеаном; про те, щоб по той бік Луари або Сени забезпечити вільний доступ чи до Беррі, чи до долин Уази й Ени. Правду кажучи, хоч охорона доріг і поліпшилася, але самі вони навряд чи стали набагато кращими. Проте їхнє технічне обладнання зробило великий крок уперед. Скільки мостів були побудовані протягом дванадцятого сторіччя через усі річки Франції! Майже в той самий час було вдосконалено кінську збрую, а це значно підвищило рентабельність перевезень.

У взаєминах із сусідніми цивілізаціями відбулися такі самі метаморфози. Середземне море стали борознити все більше й більше кораблів; його порти, від скелі Амальфі до Каталонії, піднеслися до рангу великих центрів комерції; радіус венеційської торгівлі безперервно збільшувався; по дорозі, яка перетинала Дунайську рівнину, теж покотилися колеса важких возів торговельних валок: усі ці зрушення вже мали неабияку вагу. Але взаємини зі Сходом не просто стали легшими й інтенсивнішими. Їхньою визначальною характеристикою було те, що вони змінили свою природу. Ще вчора Захід був майже виключно імпортером, а сьогодні він перетворився на великого постачальника готових виробів. Товари, які він став завозити в масових кількостях у візантійський світ, у ісламський або латинський Левант, навіть, хоча й у менших масштабах, у Маґриб, належали до найрозмаїтіших категорій. Одна з них, проте, великою мірою домінувала над усіма іншими. В експансії західної економіки в середні віки сукно зіграло ту саму провідну роль, яку в дев'ятнадцятому сторіччі зіграли для Англії продукція металургійної промисловості та бавовняних тканин. Якщо у Фландрії, в Пікардії, в Буржі, в Лангедоці, в Ломбардії та й деінде — бо центри сукняного виробництва були розкидані майже скрізь, — чувся гуркіт верстатів і стукіт суконалок, то працювали вони майже виключно на обслуговування екзотичних ринків, а не на внутрішнє споживання. А щоб пояснити цю революцію, завдяки якій наші країни розпочали зі Сходу економічне завоювання світу, нам довелося б згадати про численні її причини,

подивитися — якщо нам це вдасться — не тільки на Захід, а й на Схід. Та це не поменшує істинності твердження, що тільки явища демографічного зростання, про які ми щойно згадували, зробили її можливою. Якби населення Європи було не більшим, аніж колись, а поверхня обробленої землі залишилася такою самою; якби на полях не стало трудитися значно більше людей, якби їх не засівали тепер частіше, внаслідок чого вони стали давати значно багатший урожай, чи змогли б зібратися в містах стільки ткачів, фарбувальників та стригалів вовни й чи змогли б вони себе прогодувати?

Північ була підкорена, як і Схід. Уже з кінця одинадцятого сторіччя в Новгороді продавали сукна, виготовлені у Фландрії. Поступово шлях через руські рівнини занепадає і припиняє існування. Віднині Скандинавія та Прибалтійські країни звертають свої погляди на Захід. Переміни, що почалися в такий спосіб, завершаться, коли впродовж дванадцятого сторіччя німецька торгівля анексує Балтику. Відтоді порти Нідерландів, і передусім Брюгге, де обмінюватимуться на продукцію північного виробу не тільки товари самого Заходу, а й товари, які він завозитиме зі Сходу. Могутня течія світових зв'язків з'єднає в Німеччині, а особливо на ярмарках Шампані, два фронти феодальної Європи.

Зовнішня торгівля, так сприятливо зрівноважена, не могла не притягти в Європу гроші та дорогоцінні метали, а отже, й побільшити в значних пропорціях засоби платіжного розрахунку. До цього монетарного достатку, принаймні відносного, додався, підсилюючи його ефект, прискорений ритм грошового обігу. Бо в самих європейських країнах демографічне зростання, більша легкість зв'язків, припинення інвазій, які були пригнітили західний світ тяжкою атмосферою тривоги й паніки, а також інші причини, які було б надто довго тут перелічувати, оживили обмін.

Утримаймося, проте, від перебільшень. Ця картина відзначається багатьма тонкими нюансами, різними для різних регіонів та суспільних класів. Жити з продукції власного виробництва, мабуть, залишалося протягом тривалих сторіч ідеалом — який рідко, проте, досягався — багатьох селян і більшості сіл. З другого боку, глибокі зміни в економіці відбувалися в досить повільному ритмі. Про це, наприклад, свідчать два істотні симптоми, які можна відзначити в монетарному світі: перший — карбувати великі срібні монети, набагато важчі, ніж деньє, почали тільки на початку тринадцятого сторіччя (і навіть тоді — тільки в Італії), а другий — довелося чекати аж до другої половини цього ж таки сторіччя, перш ніж знову стали карбувати й золото, за тубільними зразками. В багатьох відношеннях, друга феодальна доба бачила не так зникнення колишніх умов, як їхнє пом'якшення. Це зауваження стосується як тієї ролі, що її відігравали відстані, так і режиму обмінів. Позаяк тоді королі, великі барони, сеньйори дістали змогу зібрати, через стягування податків, досить великі багатства, то, часто в юридичних формах, недоречно підказуваних стародавньою практикою, система грошової оплати поступово

зайняла чільне місце серед інших способів винагороди за службу, а ці перші ознаки економіки, яка стала на шлях оновлення, у свою чергу вплинули, починаючи з дванадцятого сторіччя, на всю мережу людських взаємин.

Та це було ще не все. Розвиток економіки привів за собою справжню ревізію суспільних цінностей. Завжди існували ремісники й купці. В індивідуальному плані, ці останні іноді навіть могли, тут і там, відігравати важливу роль. Проте як окремі суспільні групи ані ті, ані ті ніколи не бралися до уваги. Починаючи з кінця одинадцятого сторіччя, клас ремісників і клас торговців стали набагато численнішими й набагато потрібнішими для життя всіх, вони все більше й більше утверджувалися в рамках міського життя. І насамперед — клас торговців. Бо в середньовічній економіці після великого оновлення протягом цих вирішальних років завжди панували не виробники, а комерсанти. Проте не для цих людей конституювалася юридична структура попередньої доби, де вони посідали досить-таки пересічне становище. Народжений у супільстві дуже слабкої текстури, де обмін важив мало, а гроші були рідкістю, європейський феодалізм зазнав глибоких змін відразу по тому, як вічка людської мережі звузились, а обмін товарів та готівкових грошей став більш інтенсивним.

Розділ 2. ЯК ТОДІ ВІДЧУВАЛИ Й ДУМАЛИ

I. ЛЮДИНА ВІЧ-НА-ВІЧ ІЗ ПРИРОДОЮ ТА ТРИВАЛІСТЮ ЧАСУ

Людина двох феодальних діб була набагато ближчою, ніж ми, до природи, а природа, зі свого боку, була набагато менш приборканою і пригладженою. Сільський краєвид, де цілинні землі займали великі простори, ніс на собі набагато менш помітний відбиток людської присутності. Хижі звірі, яких ми сьогодні зустрічаємо лише в дитячих казках, ведмеді, а надто вовки, блукали в усіх пустельних місцях, а часто навіть у полях поблизу від сіл. Полювання було тоді не так спортом, як способом необхідного самозахисту, а також можливістю побільшити свої харчові припаси, яка теж відігравала важливу роль у виживанні людей. Збирання диких плодів та дикого меду далі практикувалися, як і в первісні часи людства. В знаряддях праці визначальну роль відігравало дерево. Ночі, які тоді освітлювалися набагато гірше, були темнішими, холод, навіть у залах панських замків, — значно суворішим. Одне слово, суспільне життя тоді минало на тлі первісної примітивності, позначене безпорадністю перед силами, які годі було приборкати, різкими, нічим не пом'якшеними фізичними контрастами. Не існує інструменту, який дозволив би виміряти вплив подібного середовища на людські душі. Проте як не припустити, що він сприяв їхньому огрубленню?

Історія, набагато більше гідна цієї назви, аніж ті невпевнені спроби описати її, до яких нас приводять наші засоби дослідження, має надавати великої ваги умовам існування тіла. Це велика наївність — намагатися зрозуміти людей, не знаючи, як вони себе почували. Але стан текстів, а ще більшою мірою недосконалість наших наукових методів обмежують наші амбіції. Скажімо, дитяча смертність у середньовічній Європі була, безперечно, дуже великою, що, певно, огрублювало відчуття цієї жалоби, яку доводилося відбувати занадто часто. Що ж до життя дорослих, то воно було, навіть незалежно від нещасливих випадків на війні, відносно коротким: принаймні до такого висновку можна прийти на підставі відомостей про життя коронованих осіб, які є єдиними точними даними, що їх ми маємо. Роберт Благочестивий помер, коли йому було близько шістдесяти, Генріх Перший — у 52 роки; Філіп Перший і Людовік Шостий — у 56. В Германії перші чотири імператори саксонської династії дожили відповідно до 60 років, — або близько того, — 28, 22 і 52 років.

Старість тоді, як здається, починалася дуже рано, в тому віці, який ми сьогодні називаємо зрілим. Цим світом, що, як ми побачимо, вважав себе дуже старим, насправді правили молоді люди.

Серед стількох передчасних смертей багато були наслідком великих епідемій, які часто спостигали людство, погано озброєне, щоб із ними боротися; бідняки, крім того, мерли й від голоду. В поєданні з проявами повсякденного насильства, ці катастрофи позначали життя відчуттям постійної ненадійності. В цьому, мабуть, крилася одна з головних причин нестабільності почуттів, такої характерної для ментальності феодальної ери, а надто протягом її першої доби. Надзвичайно низький рівень гігієни теж сприяв цій підвищеній нервозності. В наші дні довелося докласти чимало зусиль, аби довести, що сеньйоріальне суспільство не цілком нехтувало потребу митися. Є щось украй наївне в тому, що, зробивши це спостереження, ми забуваємо про стільки інших невигод тодішнього життя: про постійне недоїдання в середовищі бідняків; про зловживання ситною їжею в стані багатих. І, нарешті, чи можна обминути увагою дивовижну чутливість до уявно надприродних явищ? Вона примушувала уми постійно й майже хворобливо стежити за всіма видами знаків, снів або галюцинацій. Ця особливість, сказати правду, знаходила особливо сприятливе середовище в монастирях, де самокатування та умисне пригнічення емоцій додавали свій вплив до впливу роздумів, професійно сконцентрованих на проблемах невидимого. Жоден психоаналітик ніколи не колупався в цих снах та мареннях із такою палкою наполегливістю, як це робили ченці десятого або одинадцятого сторіччя. Водночас миряни також брали участь у емоційному житті цивілізації, в якій моральний або світський кодекс ще не вимагав від добре вихованих людей стримувати свої сльози та свої «зомління». Розпач, шаленство, безумні вихватки, раптові зміни настрою становлять великі труднощі для істориків, інстинктивно схильних реконструювати минуле по лініях розумної доцільності; всі ці елементи, безперечно, важать у будь-якій історії, й немає жодних підстав сумніватися, що вони впливали й на розвиток політичних подій у феодальній Європі, і цей вплив можна обминути увагою хіба що з марнославної сором'язливості.

Ті люди, підпорядковані стільком спонтанним зовнішнім та внутрішнім силам, жили у світі, закони якого тим більше були недоступні їхньому розумінню, що вони не мали ніяких засобів вимірювати його характеристики. Дорогі й громіздкі, водяні годинники існували лише в дуже малій кількості екземплярів. Годинники піскові, як здається, були теж не дуже поширені. Недосконалість сонячних циферблатів, а надто в місцях, де небо часто ховалося за хмарами, була очевидною. Звідси, застосування всіляких химерних пристроїв. Прагнучи надати якоїсь регулярності своєму життю, що минало в постійних мандрах, король Алфред надумався возити повсюди з собою свічки однакової довжини, які велів запалювати одну за одною[65]. Таке прагнення жити регулярним життям, ділячи добу на рівні час-

тини, було тоді явищем дуже рідкісним. О будь-якій порі року і день, і ніч за прикладом античності ділили на дванадцять годин, але найосвіченіші люди розуміли, що треба брати обидві ці частини сукупно, що вони відповідно й безперервно зменшуються або збільшуються залежно від річного обертання сонця. Так було доти, доки десь у чотирнадцятому сторіччі було винайдено годинники з гирями, й, механізувавши інструмент, люди примудрилися механізувати й протяжність часу.

Один анекдот, записаний у одній із хронік Ено, чудово висвітлює цю безперервність коливання часу. Якось у Монсі мав відбутися судовий поєдинок. Один із бійців приїздить на місце двобою ще вдосвіта; а коли настає дев'ята година, яка позначає термін чекання, приписаний звичаєм, він вимагає, щоб його противникові зарахували поразку. З погляду права — жодних сумнівів. Але чи справді настав бажаний час? Судді того графства вагаються, дивляться на сонце, розпитують церковників, яких практика літургії схиляє до більш точного знання часового ритму, що його їхні дзвони видзвонюють більш або менш приблизно на спільну користь усім людям. Нарешті суд наважується проголосити, що «дев'ята» година минула[66]. Для нашої цивілізації, що звикла жити, не відриваючи очей від годинника, яким далеким видається те суспільство, де судді змушені довго сперечатися та допитуватися, перш ніж визначити, який момент дня вже настав!

Проте недосконалість часових вимірів була лише одним із виявів, серед багатьох інших, широко розповсюдженої байдужості до часу. Ніщо не було ані більш легким, ані більш корисним, ніж точне визначення таких важливих, із погляду права, дат, як дати народження осіб королівської крові; а проте в 1284 р. знадобилося широке опитування, щоб визначити, бодай приблизно, вік однієї з головних спадкоємиць королівства Капетінгів, молодої графині де Шампань[67]. У десятому й одинадцятому сторіччях у незліченній кількості хартій та повідомлень, єдиним смислом існування яких було зберегти спогад про ту чи ту подію, немає жодної хронологічної згадки. А як щодо інших документів — чи є винятки? Нотар, який користувався водночас кількома системами посилань, часто був не спроможний узгодити між собою ці різні підрахунки. Більше того: туман нависав не тільки над поняттям часової тривалості, а й над сферою числа, в усій її повноті. Безглузді цифри авторів хронік були таким собі літературним перебільшенням, що засвідчувало відсутність будь-якого відчуття статистичної правдоподібності. Тоді як Гійом Завойовник, безперечно, заснував у Англії не більш як п'ять тисяч рицарських феодів, історики наступних сторіч, навіть декотрі урядовці, для яких було б зовсім неважко добути точні відомості, залюбки приписують йому створення від тридцяти двох до шістдесяти тисяч таких військових ленних володінь. Та епоха мала, а надто з кінця одинадцятого сторіччя своїх математиків, які відважно йшли навпомацки слідами стародавніх греків та арабів; архітектори й скульптори вміли застосовувати лише дуже просту геометрію. Але серед тих підрахунків, які до нас дійшли — і так було до самого кінця середніх віків, — майже немає таких, які не містили б у собі дивовижних помилок. Незручності римської системи цифрових позначень, які, проте, вдавалося майстерно обминати за допомогою застосування рахівниці, є недостатнім аргументом, щоб пояснити наявність цих помилок. Істина полягає в тому, що смак до точності, з його найнадійнішою підпіркою, шануванням цифри, залишався глибоко чужим для умів, навіть для тих, які правили тим суспільством.

II. ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ

З одного боку — мова культури, якою була майже скрізь і повсюди латина; з другого — безліч говірок повсякденного вжитку в усьому їхньому розмаїтті: таким був дивовижний дуалізм, під знаком якого жила майже вся феодальна ера. Він був притаманний західній цивілізації, в точному значенні цього слова, й цим вона кардинально відрізнялася від своїх сусідів: кельтського та скандинавського світів, що мали великі літературні багатства, як поетичні, так і дидактичні, національними мовами; грецького Сходу; ісламу — принаймні в тих зонах, які були повністю арабізовані.

Сказати правду, й на самому Заході довгий час існувало суспільство, яке було там винятком — я маю на увазі англосаксонську Велику Британію. І не в тому річ, що там не писали латиною — і добре писали. Але писали там не тільки нею — і то зовсім поруч. Старо-англійська мова дуже рано піднялася до рангу мови літературних та юридичних текстів. Король Алфред хотів, щоб молоді люди вивчали її в школах, перш ніж — для найобдарованіших — перейти до вивчення латини[68]. Поети користувалися нею, складаючи свої пісні, які вони не тільки декламували, а й просили записувати. Так само робили й королі, укладаючи свої закони; канцелярії — у актах, які складали для королів або вельмож; і навіть ченці — у своїх літописах. То було явище на той час унікальне, то була цивілізація, яка зуміла зберегти контакт із засобами вираження народних мас. Норманське завоювання різко урвало цей розвиток. Від листа, якого Гійом надіслав жителям Лондона відразу після битви під Гастінґсом, і аж до кількох наказів, розісланих під кінець дванадцятого сторіччя, не з'являлося жодного королівського акту, який би не був написаний латиною. За одним або двома винятками, англосаксонські літописи мовчать, починаючи від середини одинадцятого сторіччя. Що ж до писань, які, за великого бажання, можна було б назвати літературними, то вони знову з'явилися лише перед самим 1200 р. і тільки, на початку, у формі кількох невеличких творів дидактичного змісту.

Що ж до континенту, то там високий культурний злет каролінзького відродження не повністю знехтував національні мови. Правду кажучи, тоді нікому й на думку не могло спасти подивитись як на гідні для письма на романські говірки, які просто здавалися не чим

іншим, як жахливо скаліченою латиною. Діалекти Германії, навпаки, привертали до себе увагу людей, багато з яких, при дворі та в середовищі вищого духівництва, вважали їх своєю рідною мовою. Там переписували давні поеми, які доти існували лише в усній формі; складалися й нові вірші, переважно на релігійні теми; рукописи тіойською *(thiois)* мовою зберігалися в бібліотеках магнатів. Але й тут політичні події — цього разу, крах імперії Каролінгів із тим лихоліттям, яке після нього настало, — призвели до розриву. З кінця дев'ятого сторіччя по кінець одинадцятого кілька поезій побожного змісту та кілька перекладів — ось убога здобич, яку тільки й пощастило зареєструвати історикам німецької літератури. У порівнянні, латинські твори, написані на тій самій території й протягом того самого періоду як за своєю кількістю, так і літературною цінністю, не можна навіть рівняти з першими.

А втім, остережемося уявляти собі ту латину феодальної ери цілком мертвою мовою з усією тією стереотипністю та застиглістю, що їх передбачає цей епітет. Попри смак до правильності та пуризму, відновлений каролінзьким відродженням, чимало факторів складалися докупи, щоб сприяти, в дуже різних пропорціях, залежно від середовища та від конкретних індивідів, утворенню як нових слів, так і нових зворотів: необхідність виразити реалії, невідомі людям античної доби, або думки, які, а надто у сфері релігійного мислення, були цілком їм чужі; проникнення в ту ж таки латину логічного механізму, дуже відмінного від механізму традиційної граматики, механізму, що формувався в умах під впливом практикування народних мов; і нарешті, недостатність знань або напівосвіченість. А крім того, якщо книжка сприяє нерухомості, то живе слово хіба не завжди є чинником руху? Люди тоді не обмежувалися тим, що писали латиною. Нею співали — доказом чого є поезія, принаймні в тих її формах, які найбільш насичені правдивим почуттям, поезія, що відмовилася від класичної просодії довгих і коротких голосних, щоб перейти до акцентованого ритму, єдиної музики, яка відтепер сприймалася слухом. Латиною також розмовляли. Саме за солесизм, допущений у розмові, один італійський ерудит, запрошений до двору Оттона Першого, був жорстоко висміяний молодим ченцем із монастиря Сен-Ґалль[69]. Коли Ноткер, єпископ Льєзький, проповідував, то якщо він звертався до мирян, він розмовляв по-валлонському; латиною, він натомість промовляв, коли перед ним були його клірики. Безперечно, що багато священнослужителів, а надто серед кюре парафій, були неспроможні наслідувати його приклад чи навіть зрозуміти його. Але для священиків та вчених ченців давня κοινή церкви зберігала свою роль усного інструменту. Без її допомоги як би ці люди, що після тривалих переїздів від абатства до абатства добувалися з різних куточків Європи до Курії або на великі церковні собори, могли спілкуватися між собою?

Звичайно, майже в кожному суспільстві способи вираження змінюються, іноді дуже відчутно, залежно від тих ситуацій, у яких їх хочуть застосувати, або від класового середовища. Але ці контрасти здебільшого обмежуються нюансами в граматичній точності або в якості лексикону. Тут ці контрасти були незрівнянно глибшими. У великій частині Європи мови повсякденного спілкування, пов'язані з германською групою, належали до зовсім іншої родини, ніж мова культури. Самі романські говірки відійшли настільки далеко від спільного стовбура, що перехід від них до літературної латини вимагав тривалого навчання в школі. Ця різниця була настільки великою, що лінґвістичний розкол не зміг, у кінцевому підсумку, не привести до протиставлення двох людських груп. З одного боку, величезна більшість людей неписьменних, кожне з них замкнене у своєму регіональному діалекті, з літературним багажем, що складався з кількох світських віршів, які розповсюджувалися майже виключно живим голосом, та з тих благочестивих кантилен, що їх добромисні клірики складали мовами повсяденного вжитку для простолюду, а бувало, що й записували їх на перґамен. На протилежному березі перебувала жменька людей освічених, які, постійно переключаючись із місцевої повсякденної говірки на мову вчену й універсальну, були досконало двомовними. Для них існували твори з теології та історії, всі написані однаковою латиною; тільки вони могли зрозуміти зміст літургії і навіть зміст ділових документів. Латина була не тільки мовою, якою навчали всіх наук; вона була також єдиною мовою, якої навчали. Одне слово, вміння читати означало знати мову, якою читають. А чи були винятки, коли при складанні якогось юридичного документа використовували національну мову? В разі такої аномалії, хоч би де вона мала місце, ми ніколи не помилимося, припустивши, що йшлося про неосвіченість людини, яка той документ складала. Якщо, з десятого сторіччя, певні хартії Південної Аквітанії пишуться більш або менш неправильною латиною з великими домішками провансальських слів і виразів, то це пояснюється тим, що в розташованих далеко від великих вогнищ каролінзького відродження монастирях Руерґа або Керсі було дуже мало ченців, навчених літературного ремесла. Тому що Сардинія була бідною країною, населення якої, втікаючи з узбережжя, на якому хазяйнували пірати, жило майже ізольовано, перші документи, написані по-сардському, є набагато давнішими, аніж найстаріші італійські тексти півострова.

Найбезпосереднішим і найочевиднішим наслідком такої ієрархізації мов стало те, що образ першої феодальної доби, який вона залишила по собі, є до прикрості розмитим і нечітким. Акти продажу або дарування, закріпачення селян або надання їм волі, судові вироки, королівські привілеї, протоколи виявлених почестей, усілякі практичні документи є найдорогоціннішим джерелом, із якого може черпати свої відомості історик суспільства. І якщо навіть вони не завжди були правдивими, то принаймні на відміну від текстів, написаних для нащадків, вони мають ту перевагу, що хотіли ввести в оману лише своїх сучасників, людей набагато довірливіших, аніж ми з вами. Але, за рідкісними винятками, які ми щойно пояснювали, всі

ці документи, аж до тринадцятого сторіччя, писалися латиною. Але ж ті реалії, про які вони намагаються донести до нас спогад, спочатку знаходили свій вираз зовсім не так. Коли два сеньйори сперечалися про ціну якоїсь земельної ділянки або обговорювали умови відношень залежності, вони, поза всяким сумнівом, не висловлювали свої відповідні думки мовою Цицерона. То було вже справою нотаря знайти потім більш або менш придатну класичну одіж для їхньої домовленості. Таким чином кожна або майже кожна хартія чи будь-який документ, написані латиною, є результатом певної транспозиції понять, і якщо сьогоднішній історик хоче розкрити істину, яка під ними лежить, він мусить розплутати цю плутанину, спробувавши перекласти текст у зворотному напрямку.

Було б іще терпимо, якби подібне складання документів завжди відбувалося за однаковими правилами. Та де там! Від школярської теми, досить грубо сформульованої за ментальною схемою простонародної мови, до латинського дискурсу, ретельно відшліфованого освіченим кліриком, часто приходили, долаючи кілька проміжних ступенів. Іноді — й це, безперечно, найсприятливіший випадок — слово з повсякденної лексики просто маскувалося, краще або гірше, додаванням штучного латинського закінчення: так *hommage* досить легко впізнати в його ледь замаскованій формі *hommagium*. У інших випадках, навпаки, намагалися вживати тільки суто класичні терміни. Скажімо, доходили навіть до того, що писали замість *archevêque* (архиєпископ) *archiflamen* (верховний жрець), ототожнюючи цією майже блюзнірською грою думки жерця Юпітера зі священнослужителем Бога Живого. Найгірше ж, що у своїх пошуках паралелізмів пуристи нерідко воліли брати за провідний принцип не аналогію значень, а схожість звуків; оскільки «граф» *(compte)* було по-французькому в непрямому відмінку *cuens*, то його передавали латиною як *consul* (консул); а «феод» (fief), бувало, перекладали як *fiscus* (державна скарбниця). Звичайно ж, поступово були опрацьовані загальні системи транскрипції, причому деякі з них брали до уваги універсалістські тенденції вченої мови: так,«феод» *(fief)*, який вимовлявся по-німецькому *Lehn*, мав у латинських хартіях Германії за свої регулярні відповідники слова, побудовані на французький узірець. Але навіть у своїх найменш невдалих застосуваннях нотаріальна латина ніколи не могла бути перекладена без певного спотворення тексту.

Таким чином технічна мова права не мала у своєму розпорядженні чогось кращого, як надто архаїчний і надто плинний лексикон, і тому була неспроможна адекватно віддзеркалювати реальність. Що ж до лексики повсякденного вжитку, то вона характеризувалася всією тією неточністю та нестабільністю, яка властива суто усному й народному називанню. Але ж у тому, що стосується суспільних інституцій, безлад у словах майже неминуче веде за собою безлад у речах, які тими словами називаються. Либонь, саме через недосконалість їхньої термінології велика непевність позначала класифікацію людських стосунків. Але це спостереження слід розширити. В будь-якому своєму

застосуванні латина мала ту перевагу для інтелектуалів тієї історичної доби, що надавала їм засіб міжнародного спілкування. Натомість вона мала ту жахливу ваду, що для більшості людей, які нею користувалися, була радикально відірвана від внутрішньої мови; що, в свою чергу, примушувало їх, висловлюючи свої думки, завжди формулювати їх дуже приблизно. Відсутність ментальної точності була, як ми вже бачили, однією з визначальних характеристик того часу і як не включити її до тих численних причин, які сукупно її пояснюють, те безперервне снування туди-сюди між двома планами мови?

III. КУЛЬТУРА І СУСПІЛЬНІ КЛАСИ

Мова культури, якою мірою середньовічна латина була мовою аристократії? До якого пункту, в яких термінах група *litterati** змішувалася з групою володарів? Щодо церкви, то тут ніякого сумніву бути не може. І мало важить те, що недосконалий порядок номінацій то там, то там виштовхував на найвищі посади людей неосвічених. Єпископським дворам, великим монастирям, каплицям суверенів, одне слово, всім штабам церковної армії ніколи не бракувало добре навчених кліриків, які, до речі, часто будучи баронського або рицарського походження, дістали свою освіту в монастирських, а надто в кафедральних школах. Та коли ми переходимо до світу мирян, проблема стає більш делікатною.

Не уявляймо собі, хай навіть ідеться про найтемніші часи, що суспільство було вороже настроєне у стосунку до будь-якої інтелектуальної поживи. Про те, що для провідника людей вважали корисним мати відкритий доступ до роздумів та спогадів, до яких лише знання грамоти, тобто латини, давало ключ, найпереконливіше свідчить той факт, якої ваги надавали багато правителів навчанню своїх наступників. Роберт Благочестивий був у Реймсі учнем славнозвісного Жербера; Ґійом Завойовник дав у вчителі своєму синові Робертові одного клірика. Серед володарів великих земельних угідь можна було зустріти справжніх друзів книжки: навчений, правду сказати, своєю матір'ю, візантійською принцесою, яка привезла зі своєї батьківщини звичаї набагато витонченішої цивілізації, Оттон Третій вільно розмовляв грецькою й латиною; Ґійом III Аквітанський зумів зібрати чудову бібліотеку, в якій іноді засиджувався за книжкою до пізньої ночі[70]. Додайте сюди випадки, далеко не рідкісні, тих правителів, яких спершу готували для Церкви, й вони зберігали від своєї першої науки певні знання та певні вподобання, притаманні клерикальному середовищу: таким був, наприклад, Бодуен Булонський, разом з тим і суворий воїн, який здобув собі корону Єрусалима.

Але для того щоб нащадки монархів мали змогу здобути таку високу освіту, їх мала оточувати атмосфера, в якій вони почувалися б міцно утвердженими у своїй спадковій могутності. Цю думку пере-

* Письменні *(лат.)*.

конливо ілюструє, скажімо, той факт, що, наприклад, у Германії існував майже регулярний контраст між засновниками династій і їхніми наступниками: Оттонові Другому, третьому королю із Саксонської династії, та Генріхові Третьому, другому королю з династії Салійської, які обидва були людьми добре освіченими, можна протиставити їхніх батьків: Оттона Великого, який навчився читати в тридцять років, та Конрада Другого, чий капелан признався, що той «не вмів розібрати літер». Як то часто бувало, і перший, і другий надто молодими розпочали життя, сповнене пригод і небезпек, щоби чогось навчитися, окрім тих практичних навичок і усної традиції, необхідних у їхньому ремеслі володарів. Ще більше причин було для того, аби так відбувалося майже завжди на нижчих щаблях суспільної драбини. Відносно блискуча культура кількох великих родів, королівських або баронських, не повинна вводити нас у оману. Ані та виняткова відданість, яку рицарські класи Італії та Іспанії зберегли педагогічним традиціям, які, до речі, були досить рудиментарними: Сід і Хімена вміли написати своє ім'я, але навряд чи їхня наука заходила набагато далі[71]. Не випадає сумніватися, що, принаймні на північ від Альп і Піренеїв, більшість малих і великих сеньйорів, які обіймали в той час найголовніші владні посади, складалася з людей неписьменних, у прямому значенні цього слова: це настільки відповідало дійсності, що в монастирях, куди деякі з них приходили на схилку свого життя, вважали синонімами слова *conversus*, тобто людина, яка пізно прийшла до релігійного покликання, й *idiota* — так тоді називаличенця, неспроможного прочитати Святе Письмо.

Цим браком освіти пояснюється велика роль кліриків у ту історичну добу водночас як інтерпретаторів думки можновладців і як депозиторів політичних традицій. Володарі були змушені звертатися до цієї категорії своїх слуг, вимагаючи від них тих послуг, яких решта їхнього оточення не могла їм надати. Десь близько середини восьмого сторіччя зникли останні світські «референдарії» королів меровінзької династії; у квітні 1298 р. Філіп Красивий передав печатки кавалерові П'єру Флотові: між цими двома датами збігло понад п'ять сторіч, протягом яких канцелярії суверенів, що правили у Франції, очолювалися лише людьми Церкви. Те саме в загальних рисах діялося й у інших країнах. Не можна вважати фактом малозначущим, що рішення можновладців, які правили цим світом, часто підказувалися й завжди виражалися людьми, котрі, хоч би яким було їхнє ставлення до того чи того класу або того чи того народу, належали, проте, всією своєю освітою до суспільства, яке мало універсалістську природу й було засноване на духовності. Тож не доводиться сумніватись, що вони плекали, понад дрібним безладом невеличких конфліктів локального масштабу, турботу про набагато ширші обрії. З другого боку, маючи за свій обов'язок надавати письмової форми всім актам політики, вони неминуче опинялися перед необхідністю знаходити їм офіційне виправдання, посилаючись на причини, взяті з власного морального кодексу, й у такий спосіб покривати документи майже всієї феодальної ери тим лаком мотивувань, більш ніж наполовину фальшивих, про які, зокрема, свідчать преамбули стількох актів про надання волі за гроші, вбрані в шати некорисливої доброти, або про королівські привілеї, актів, що здавалися продиктованими з однакових міркувань найбанальнішого благочестя. А що протягом тривалого часу історіографія, зі своїми оцінками, була також у руках кліриків, то конвенціональність думки, як і літературна конвенціональність, сукупно зіткали перед цинічною реальністю людських мотивів таку собі завісу, яка затуляла її доти, доки вже на порозі новітніх часів її не роздерли безжальні руки таких рішучих людей, як Коммін або Макіавеллі.

Миряни, проте, залишалися в багатьох відношеннях діючим елементом світського суспільства. Безперечно, що навіть найнеосвіченіші серед них не були з цієї причини цілковитими невігласами. Крім того, що в разі потреби вони завжди могли попросити або наказати, щоб їм прочитали те, чого вони були неспроможні прочитати самі, ми незабаром довідаємося, скільки всіляких усних переказів, що передавалися простонародною мовою, могли донести до них історичні спогади та ідеї. Проте спробуймо уявити собі, в якому становищі перебували більшість сеньйорів та багато високих баронів: управителів, неспроможних особисто ознайомитися зі звітом або з рахунком; суддів, чиї вироки формулювалися — коли вони формулювалися — мовою, якої вони не знали. Тож чи випадає дивуватися, якщо цим володарям, часто змушеним поновлювати свої колишні рішення по пам'яті, абсолютно бракувало послідовності в їхніх діях, послідовності, якою сьогоднішні історики іноді даремно намагаються їх наділити.

Абсолютно не знаючи письма, вони іноді були й цілком байдужі до нього. Коли Оттон Великий одержав у 962 р. імперську корону, він звелів проголосити, від свого імені, привілей, який у дусі «пактів», укладених імператорами династії Каролінгів, а можливо, й під впливом історіографії, визнавав за папами «аж до кінця віків» право на володіння величезною територією; цим актом імператор-король буквально пограбував себе до нитки, не тільки відступивши Престолу Святого Петра більшу частину Італії, а й віддавши під його контроль найважливіші альпійські дороги. Звичайно ж, Оттон і на думці не мав, що ці розпорядження, хоча й сформульовані дуже точно, будуть справді виконуватися. Було б не так дивно, якби йшлося про один із тих фальшивих договорів, які в усі часи підписувалися під тиском обставин із твердим наміром ніколи їх не дотримуватися. Але ніщо абсолютно, крім хіба більш або менш хибно сприйнятої історичної традиції, не приневолювало саксонського короля вдаватися до такої хитрої витівки. З одного боку, перґамен та його чорнила; з другого, без ніякого зв'язку з ними, — дії: таким був остаточний, в цій надзвичайно грубій формі, результат розколу, що мав набагато більш загальний характер. Велика кількість персонажів, яким доля визначила управління людськими справами, абсолютно не розуміли тієї

єдиної мови, що вважалася гідною фіксувати, разом з відомостями, вкрай необхідними для людини та для її духовного спасіння, результати всієї суспільної практики.

IV. РЕЛІГІЙНА МЕНТАЛЬНІСТЬ

Народ віруючих, часто кажуть, коли бажають охарактеризувати релігійний напрям думок феодальної Європи. Якщо розуміти під цим, що всяке уявлення про світ, із якого були б виключені надприродні явища, залишалося глибоко чужим для умів того часу, що, точніше кажучи, те, як вони уявляли собі долю людську та долю Всесвіту, майже повністю вписувалося у схему, накреслену християнською теологією і християнською есхатологією, в їхніх західних формах, то навряд чи можна знайти слова, ближчі до істини. І мало важило, що то там, то там висловлювалися певні сумніви в правдивості «оповідок» Святого Письма; позбавлений будь-якої раціональної основи, цей рудиментарний скептицизм, здебільшого не властивий людям освіченим, танув у день небезпеки як сніг на сонці. Ми з повним правом можемо навіть сказати, що ніколи віра не заслуговувала більше на свою назву, в її найчистішому розумінні. Бо, перервані після згасання античної християнської філософії, ледь воскреслі, тимчасово, під час каролінзького відродження, зусилля вчених укласти містерії в оболонку логічного мислення мали поновитися не раніш як у кінці одинадцятого сторіччя. Проте було б серйозною помилкою вважати, що ця віра була застиглою і незмінною.

І справа не тільки в тому, що католицизм на той час був далекий від того, щоб чітко визначити свою догматику; і то настільки, що найочевидніша ортодоксія мала тоді набагато більше можливостей для маневру, аніж пізніше, після схоластичної теології на початку, після Контрреформації — згодом. І так було не лише на розмитих околицях, де християнська єресь деградувала в релігію, протилежну християнству, де старе маніхейство подекуди зберегло не одного прихильника, так що важко було сказати, чи то ці люди успадкували свою віру від тих груп, які ще від перших сторіч середньовіччя вперто зберігали вірність цій переслідуваній секті, чи то, навпаки, вона прийшла до них, після тривалої перерви, зі Східної Європи. Найсерйознішим було те, що католицизм проник у маси далеко не повністю. Вербоване без достатнього контролю й недосконало навчене — найчастіше це було так, що той або той кюре, сам, мабуть, дуже поверхово освічений, давав кілька випадкових уроків хлопчиськові, котрий, прислуговуючи на месі, в такий спосіб готувався стати священиком, — парафіяльне духівництво було, у своїй сукупності, як інтелектуально, так і морально не готове до своїх високих завдань. Проповідь, яка тільки й могла відкрити людям доступ до тайнощів, захованих у Святому Письмі, практикувалася дуже рідко й нерегулярно. Хіба ж у 1031 р. церковний собор у Ліможі не був змушений остерегти духовних осіб проти помилки, яка передбачала, що казати

проповідь буде дозволено тільки єпископам, так ніби єпископ самодин був у спромозі євангелізувати всю свою єпархію?

Католицька меса правилася більш або менш правильно — а іноді й зовсім неправильно — в усіх парафіях. «Послання для тих, котрі не вміють читати», фрески та барельєфи на стінах головних храмів та їхніх капітелях давали зворушливі, але неточні уроки. Вірні, звичайно ж, мали, всі або майже всі, досить загальні знання про ті християнські репрезентації минулого, теперішнього і майбутнього світу, які найдужче вражали уяву. Але, поруч із цим, їхнє релігійне життя підживлювалося безліччю вірувань та обрядів, які або були передані їм у спадок тисячолітньою традицією магічних ритуалів, або народжені десь у зовсім недавній час, у лоні цивілізації, досі одухотвореної великою міфічною творчою силою, і які здійснювали на офіційну доктрину постійний тиск. У грозових хмарах люди досі не перестали бачити пересування фантасмагоричних армій: то армії мерців, казала юрба, ні, то армії лукавих демонів, казали вчені, менше схильні заперечувати ці візії, аніж знаходити для них більш або менш ортодоксальне пояснення[72]. На лоні природи люди відправляли незліченну кількість ритуалів, серед яких поезія донесла нам особливо багато відомостей про свято травневого дерева. Одне слово, ніколи теологія не була такою далекою від релігії колективної, справді відчутої й пережитої.

Попри незліченні нюанси залежно від середовищ та регіональних традицій, можна відзначити кілька загальних характеристик релігійної ментальності, розглядуваної під таким кутом зору. Ризикуючи пропустити не одну глибоку ознаку або зачепити не одне гостре запитання, наповнене людським змістом, ми обмежимося тут розглядом тих напрямів думки та почуття, вплив яких на соціальну поведінку був, як здається, особливо сильним.

З погляду всіх людей, спроможних на рефлексію, відчутний світ не був чимось більшим як такою собі маскою, за якою відбувалися всі справді важливі речі, або мовою, призначеною виражати, через знаки, глибшу реальність. Оскільки уявна тканина сама по собі не становить великого інтересу, з цього погляду випливало, що спостереження важило значно менше, аніж інтерпретація. У невеличкому «Трактаті про Всесвіт», що, написаний у дев'ятому сторіччі, дуже довго потім був у моді, Рабан Мор пояснював, як він розуміє своє завдання: «Мені спало на думку написати невеличкий твір... у якому йшлося б не тільки про природу речей та властивість слів... а й про їхнє містичне значення»[73]. Цим значною мірою пояснюється той факт, що тодішня наука порівняно мало цікавилася явищами природи, котра, за самою своєю суттю, як здавалося, не надто заслуговувала на те, щоб їй приділяли велику увагу. Техніка, навіть у тих сферах свого поступу, які найбільше вражали, була лише емпіризмом, не більше.

Крім того, хіба не виглядало на те, що ця природа, яку можна було спостерігати й описувати, сама вміла видобувати з себе свою влас-

ну інтерпретацію. Хіба ж не була вона, в безлічі деталей свого ілюзорного існування, задумана передусім як витвір прихованих воль? Те, що таких воль було багато, здавалося очевидним не тільки для простолюду, а й для багатьох людей учених. Тому що під Богом Єдиним і підкорені Його Всемогутності — хоча люди не дуже ясно собі уявляли, наскільки вони Йому підкорялися — існували в уяві людського загалу безліч суперечних воль, що належали цілому сонмові добрих та лихих створінь, які постійно сварилися між собою і серед яких розрізняли святих угодників, ангелів і, передусім, дияволів. «Кому не відомо, — писав священнослужитель Гельмольд, — що війни, урагани, чума, усі, власне, нещастя, які спостигають людський рід, спричинені втручанням демонів?»[74] Варто звернути увагу на те, що війни подаються тут упереміш із бурями; отже, суспільні катаклізми розглядалися тоді в тому самому плані, що й ті, які ми сьогодні називаємо природними. Звідси той напрям думок, про який ми вже писали у зв'язку з інвазіями: люди тоді думали не так про те, щоб усамітнитися від світу, як про те, щоб удатися до тих засобів боротьби з лихом, які вважалися набагато ефективнішими, аніж людські зусилля. Звичайно ж, інстинктивних реакцій здорового реалізму ніколи не бракувало. Але,. відзначаючи той факт, що якийсь Роберт Благочестивий або якийсь Оттон Третій могли надавати своїй паломницькій подорожі не меншої ваги, аніж якійсь битві або якомусь закону, історики, що іноді почувають себе шокованими, а іноді вперто намагаються відкрити за цими благочестивими мандрами якусь таємну політичну мету, лише засвідчують цим свою цілковиту неспроможність скинути зі свого носа окуляри людей дев'ятнадцятого або двадцятого сторіччя. Бо не тільки егоїзм персонального спасіння надихав цих царственних пілігримів. Від святих заступників, до яких вони зверталися зі своїми молитвами, вони сподівалися одержати не тільки вічне блаженство, а й цілком реальні земні блага як для самих себе, так і для своїх підданих. У святилищі, як і в битві або в суді, вони, як їм здавалося, виконували свій обов'язок володарів над народами.

Цей світ видимостей був також світом скороминущим. Невіддільний сам у собі від будь-якого християнського уявлення про Всесвіт, образ кінцевої катастрофи ніколи не промовляв до сучасників так переконливо. Про нього постійно думали, його близькі ознаки помічали всюди. Універсальна серед багатьох інших універсальних історій, хроніка єпископа Оттона фон Фрайзінга починається від Творіння й закінчується картиною останнього Судного Дня. Але в ній є один неминучий пропуск: від 1146 р., коли автор перестав писати, й до дня кінцевого краху. Оттон, звичайно ж, був переконаний, що цей період недовго триватиме. «Ми, які прийшли у світ наприкінці часів», — не раз повторює він. Та було б помилкою вважати, що так думали тільки клірики. Це означало б забути, що між обома групами, церковників і мирян, існувало глибоке взаємопроникнення. Навіть серед тих, котрі не заходили так далеко, як святий Норберт, котрий вважав загрозу

настільки близькою, що сучасне йому покоління не відійде, перш ніж вона нагряне, ніхто не сумнівався в тому, що вона дуже близько. В кожного поганого правителя побожні душі помічали пазурі Антихриста, чия жорстока влада настане раніше від Царства Божого.

Але коли ж видзвонить цей фатальний час, зовсім уже близький? «Апокаліпсис, здавалося, давав на це пряму відповідь: «Коли спливе тисяча років... Чи треба було це розуміти: «Через тисячу років по смерті Христа?» Декотрі так і думали, підрахувавши, що велика подія настане в 1033 р. А може: «Через тисячу років по Його народженні?» Це друге витлумачення, як здається, набуло найбільшого розповсюдження. В усякому разі, точно відомо, що напередодні тисячного року один віщун оголосив у церквах Парижа, що в цей рік настане кінець світу. Якщо все ж таки народні маси не були тоді опановані загальним жахом, який наші метри романтизму не раз помилково описували, то причина насамперед була в тому, що, пильно стежачи за тим, як змінюються пори року, та за річним літургічним ритмом, люди тієї епохи здебільшого не думали про точну цифру року, в який вони живуть, більше того, не думали взагалі ні про які цифри або числа, підраховувані на якійсь єдиній основі. Скільки хартій тоді з'являлося, в яких не було жодної хронологічної згадки! Що стосується інших історичних документів, то скільки там було розмаїття в системах літочислення, здебільшого ніяк не пов'язаних із життям Спасителя — там ішлося про роки царювання якогось монарха або понтифікату того або того папи, про астрономічні дати всіх різновидів, про п'ятнадцятирічний цикл індиктів, що залишився у спадок від давньоримської податкової системи! Ціла країна, Іспанія, користуючись загалом більшою мірою, ніж деінде, цифрами точно визначеної ери, невідомо чому, оперла її на відлік часу, абсолютно невідомий Євангеліям: 38 рік від Різдва Христового. Але ж, як виняток у актах, частіше в хроніках, люди користувалися спільним церковним календарем! Тут треба взяти до уваги, що до цього додавалася ще й плутанина з початком року. Бо церква піддала остракізмові перше січня, поганське свято. Й тому, залежно від провінцій і залежно від канцелярій, так званий тисячний рік мав початися в одну з шістьох або сімох різних дат, які, згідно з нашим календарем, розташовувалися від 25 березня 999 р. до 31 березня 1000 р. Ще гірше було те, що, прив'язані до того або того літургічного моменту пасхального календаря, деякі з цих точок відліку були, за своєю суттю, рухливими, а отже, й непередбачуваними за відсутності таблиць, доступних лише людям ученим, тому вельми придатними для того, щоб остаточно заплутати мізки, бо вони прирікали розташовані послідовно роки на дуже неоднакові часові тривалості. Отож нерідко бувало, що в рік з одним і тим самим номером двічі наставала така-то чи така-то дата або празник того самого святого. В реальній дійсності, для більшості людей західного світу вираз «тисячний рік», що, як нас хотіли б запевнити, був окутаний густою тривогою, аж ніяк не вказував на якийсь відрізок часу, розташований у якійсь конкретно визначеній точці послідовності днів.

Але чи можна вважати цілковитою вигадкою уявлення про тінь, яку відкидало тоді на душі повідомлення про прихід Дня Гніву? Таки неправда, що вся Європа тремтіла від жаху під кінець першого тисячоліття й умить заспокоїлася, коли проминула ця дата, проголошена фатальною. Але було, либонь, іще гірше, бо хвилі страху накочувалися майже безперервно то там, то там і спадали в якомусь пункті лише для того, щоб високо здійнятися трохи далі. Іноді перший поштовх такій хвилі давала якась візія, а іноді велика історична трагедія, як, наприклад, зруйнування Святої Гробниці в 1009 р. або просто велика буря. А бувало, що паніку спричиняли якісь розрахунки літургістів, що від освічених кіл доходили й до юрби. «Майже в усьому світі поширилася чутка, що Кінець настане, коли Благовіщення припаде на Страсну П'ятницю», — писав незадовго до тисячного року Аббон де Флері[75]. Одначе, пам'ятаючи слова святого Павла про те, що Господь захопить людей зненацька, «як злодій уночі», багато теологів засуджували ці нечемні спроби роздерти завісу таємниці, в яку Божественна Потуга воліє загорнути свої блискавки. Та хіба, як людина не знає, коли вдарить грім, очікування стає через це менш *тривожним*? У *тому безладі та заворушеннях, у яких ми, як правило*, воліємо бачити кипіння молодечих сил, тогочасні спостерігачі одностайно вбачали ознаки глибокої «старості» людства. Невтримні соки життя попри все струменіли в людях. Та коли пони починали замислюватися, жодне почуття не було їм більш чуже, аніж уявлення про те, що неозоре майбутнє відкривається перед їхньою молодою снагою.

Якщо людство в цілому, здавалося, швидко біжить до свого кінця, то було ще більше причин для того, аби це відчуття перебування «в дорозі» запанувало над кожним життям, узятим окремо. Згідно з виразом, який так полюбляють чимало письменників релігійного спрямування, хіба людина віруюча не жила на землі таким собі «пілігримом», для якого мета подорожі, природно, означає набагато більше, аніж випадковості дорожніх пригод? Безперечно, що більшість людей не думали постійно про своє духовне спасіння. Та коли вони про це думали, то думали з великою силою й за допомогою вельми конкретних образів. Ці живі репрезентації накочувалися на них такими собі хвилями або уривчастими пульсаціями; бо їхні душі, нестабільні у своїй глибині, були схильні до крутих поворотів. Поєднана з гострим відчуттям того, що світ розкладається, близький до своєї загибелі, турбота про вічну винагороду зупинила напівдорозі через втечу до монастиря не одну долю володаря, ба навіть урвала лінію генетичного розвитку не одного сеньйоріального роду; так учинили, наприклад, шість синів сіра Фонтен-ле-Діжона, подавшись у монастир під проводом найславетнішого серед них Бернара де Клерво. Таким чином, релігійна ментальність, по-своєму, сприяла перемішуванню суспільних прошарків.

Багато християн, проте, не знаходили в собі досить мужності, аби обрати такий суворий спосіб життя. Вони вважали, до того ж, — і, мабуть, недаремно, — що не зможуть потрапити на небо лише у винагороду за свої власні заслуги. Тому вони покладали надії на молитви побожних душ, на ті високі достойності, які нагромаджували на користь усім християнам деякі групи пустельників та аскетів, на втручання святих, матеріалізованих у своїх мощах і репрезентованих ченцями, які їм служили. В цьому християнському суспільстві жодна функція колективного інтересу не здавалася більш потрібною, аніж та, яку здійснювали вищеназвані духовні організми. Але не обманюймося: йшлося лише про їхню духовну функцію. Звичайно, що добродійницька, культурна та економічна роль великих соборних капітулів та монастирів могла бути справді значною. Але, в очах сучасників, вона була тільки допоміжною. Уявлення про земний світ, густо насичений надприродними силами та явищами, тут поєднувався з одержимістю світом потойбічним. Благо короля та королівства в теперішньому часі; спасіння душ королівських предків і самого короля — у Вічності: такою була подвійна вигода, яку Людовік Товстий, засновуючи в Сен-Віктор-де-Парі братство чорних каноніків, сподівався одержати від її заснування. «Ми віримо, — казав у тому *ж таки дусі Оттон Перший*, — що процвітання божественного культу забезпечить охорону нашої Імперії»[76]. Могутні й багаті церкви, що створювали оригінальні юридичні інституції; безліч проблем, порушених обережним пристосуванням цього релігійного «граду» до «граду» світського, проблем, які палко дебатувалися й мали потужно вплинути на загальну еволюцію Заходу: дивлячись на ці характеристики, невіддільні від будь-якого адекватного образу феодального світу, чи можемо ми не визнати, що страх перед пеклом був одним із великих суспільних чинників того часу?

Розділ 3. КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ

I. ІСТОРІОГРАФІЯ

Чимало впливів об'єдналися у феодальному суспільстві, щоб навіяти тогочасним людям любов до історії. Священними книгами релігії були книги з історії; релігійні свята відзначалися на увічнення тих або тих подій; у своїх найпопулярніших формах християнська віра живилася леґендами, в яких розповідалося про дуже давніх святих; і нарешті, твердячи, що людство близьке до своєї загибелі, вона усувала ілюзію, яка спонукає епохи великих надій цікавитися лише своїм сучасним або своїм майбутнім. Канонічне право опиралося на старі тексти; право світське — на прецеденти. Довгі, нічим не заповнені години в монастирі або в замку сприяли довгим розповідям. Правду кажучи, історії не навчали в школах лише задля самої історії, її викладання в принципі було спрямоване на досягнення інших цілей: на засвоєння творів релігійного змісту, в яких шукали теологічних або моральних настанов; на вивчення античної літературної класики, в якій насамперед шукали зразки риторичної майстерності. Незважаючи на це у спільному інтелектуальному надбанні історія займала майже виключне за своєю важливістю місце.

Прагнучи знати про те, що діялося раніше, з яких джерел освічені особи могли добути ці відомості? Історики античності не втратили свого престижу, хоча з їхньої творчості були відомі лише окремі фрагме́нти; попри те що Тіт Лівій не належав до тих авторів, яких найбільше гортали, його ім'я згадується серед книжок, які були роздавалися, між 1039 і 1049 роками, ченцям Клюні для читання в дні Великого Посту[77]. Наративні твори високого середньовіччя теж не були забуті; хроніка Григорія Турського, наприклад, кілька разів переписувалася в період між десятим і дванадцятим сторіччями. Але найбільший вплив тоді мали, безперечно, ті письменники, які на вирішальному зламі четвертого і п'ятого сторіч поставили собі за мету зробити синтез двох історичних традицій, які доти були чужі одна одній, чия подвійна спадщина передалася новому світові, — традиції біблійної і традиції греко-римської. А втім, для того щоб здобути користь із тих спроб примирити ці традиції, до яких удавалися, скажімо, Євсебій Кесарейський, святий Єронім або Павло Оросьский, не було потреби безпосередньо звертатися до цих першопроходців. Субстанція їхніх творів перейшла й переходила далі, знову й знову, в численні трактати, написані набагато пізніше.

Бо стурбованість тим, щоб зробити відчутним поза теперішньою хвилиною могутній натиск великої течії часу, була такою живою, що багато авторів, навіть серед тих, чия увага була спрямована передусім на події зовсім недавні, вважали, проте, за корисне робити, у вигляді преамбули такий собі кавалерійський огляд вселенської історії. В «Анналах», які написав близько 1078 р. у своїй келії в Герсфельді чернець Ламберт, ми не прагнемо знайти щось більше, аніж відомості про процес розпаду імперії, який відбувався за правління Генріха Четвертого; проте автор починає свою розповідь від сотворіння світу. Скільки з тих дослідників, котрі сьогодні досліджують джерела, в яких ідеться про франкські королівства після падіння могутності Каролінгів, літопис Регінона фон Прюма про англосаксонські суспільства, хроніки Вустера або Пітербаре, де подано найдрібніші подробиці з бургундської історії, «Аннали Беза», мають нагоду увіч переконатися, що історичний шлях людства там простежується від часів Боговтілення! І навіть у тих випадках, коли оповідь починається не в таку глибоку давнину, ми часто бачимо, що вона тягнеться від часів, які починаються набагато раніше від спогадів мемуариста. Сконструйовані на основі прочитаних творів, які часто були погано перетравлені або погано осмислені, а отже, й неспроможні нічого повідомити нам про ті далекі події, які вони претендують висвітлювати, ці пролегомени натомість дають нам дуже цікаві свідчення про тодішню європейську ментальність; вони дають нам змогу побачити образ, який феодальна Європа формувала собі зі свого минулого; вони переконливо засвідчують, що люди, які виготовляли літописи або аннали, не обов'язково свідомо звужували свій обрій. На жаль, як тільки автор був змушений покинути безпечний притулок літератури, щоб самому зібрати якісь відомості, подрібненість тодішнього суспільства ставила йому перешкоди на цьому шляху; і то настільки, що часто ми спостерігаємо дивовижний контраст, коли оповідь, мірою того як вона розвивається, збагачується в конкретних деталях, але обмежує своє бачення в просторі. Так, велика історія французів, написана в одному анґулемському монастирі Адемаром де Шабаном, доходить у кінцевому підсумку до того, що починає оповідати лише історію Аквітанії.

До речі, саме розмаїття жанрів, практиковане історіографією, свідчить про ту універсальну втіху, яку люди мали тоді, щось розповідаючи або слухаючи чиюсь розповідь. Усесвітні історії або ті, що такими вважалися, історії народів, історії церков сусідять із простими збірниками новин, які укладалися щороку. Якщо великі події вражали уяву автора, весь наративний цикл розглядав їх як мотиви: в цьому плані можна згадати про боротьбу імператорів із папами, а передусім — про хрестові походи. Хоча письменники — не більше, аніж скульптори, — й не були спроможні описати оригінальні характеристики, які перетворюють людське створіння на індивіда, твори біографічного жанру були в моді. І то не тільки житія святих. Гійом Завойовник, Генріх Четвертий, імператор Германії Конрад Другий,

що не мали, звичайно ж, ніяких шансів бути зображеними на іконах, знаходили кліриків, охочих описати їхні діяння. Один високий барон одинадцятого сторіччя, граф Анжуйський Фульк ле Решен, пішов навіть далі: він написав сам чи звелів написати від свого імені свою власну історію та історію свого роду. Скільки могутніх людей того часу надавали великого значення спогадам! Безперечно, виникає враження, що деякі країни були досить бідні на славну історію. Це пояснюється тим, що в тих країнах менше писали. Набагато бідніші на літописи й аннали, аніж території, розташовані між Сеною й Райном, Аквітанія та Прованс виготовили також набагато менше теологічних трактатів. У тих турботах, якими жило феодальне суспільство, історія посідала досить помітну роль, правлячи у своєму змінному процвітанні за добрий барометр загальних досягнень культури.

Проте не обманюймося: ця доба, яка так охоче зверталася до свого минулого, створювала його описи, які радше вражали своєю кількістю, а не правдоподібністю. Труднощі добування відомостей навіть про події, зовсім недавні, як і загальна схильність умів до неточності призводили до того, що більшість історичних праць годувалися якимись неймовірними покидьками. Вся наративна італійська традиція, яка починається від середини дев'ятого сторіччя, забувши занотувати коронацію 800 року, описує Людовіка Благочестивого як першого імператора династії Каролінґів[78]. Хоч майже й невідокремлювана від інших видів рефлексії, критика свідчень не була чимось абсолютно невідомим, сама по собі; як доказ можна навести химерний трактат Гібера де Ножана про святі реліквії. Але ніхто не думав про те, щоб застосовувати до стародавніх документів якийсь систематичний підхід: принаймні до часів Абеляра; але навіть цей великий учений працював у досить-таки вузькій сфері[79]. Прикра спадщина класичної історіографії, що надавала надто великої ваги ораторським та героїчним елементам, давила на авторів. Якщо хроніки деяких монастирів і напхані архівними документами, то це пояснюється тільки тим, що вони ставили перед собою майже одну і досить-таки скромну мету: обґрунтувати права громади на свою спадщину. Такий собі Жіль д'Орваль, навпаки, пише працю більш високого змісту, проголосивши, що хоче уславити високі діяння єпископів Льєжа; але ми бачимо, як, натрапивши на своєму шляху на одну з перших хартій міських свобод, на хартію Уї, він відмовляється аналізувати її, зі страху «знудити» свого читача. Одна із сильних сторін ісландської школи, що відзначається набагато глибшим розумінням історії, аніж хроніки латинського світу, — це те, що вона зуміла уникнути таких претензій. Зі свого боку, символічна інтерпретація, яку накидала інша ментальна течія, заплутувала розуміння реалій. Книжки з історії, Святе Письмо? Безперечно. Але принаймні в одній великій частині цієї історії, а саме в Старому Заповіті, тлумачення вимагало не так дивитися на картину реальних подій, що мали свій смисл у собі, як угадувати те, що після них буде: бачити «тінь майбутнього», як висловився святий Авґустин[80]. І нарешті й передусім, цей образ терпів

від недосконалого сприйняття відмінностей між послідовними планами перспективи.

Не в тому була річ, що, як дозволив собі висловитися Ґастон Парі, люди вперто вірили в «незмінність» речей. Подібна схильність аж ніяк не була сумісною з уявленням про людство, яке посувається вперед швидкими кроками до заздалегідь визначеної мети. «Про зміну часу» — так, у згоді із загальною опінією, Оттон де Фрайзінґ назвав свою хроніку. Нікого цим не шокуючи, поеми, складені простонародною мовою, однаково зображували паладинів каролінзької доби, гунів Аттіли та античних героїв, наділяючи їх характеристиками рицарів одинадцятого й дванадцятого сторіч. Ніхто не заперечував цієї вічної переміни, але на практиці ніхто не був спроможний осягнути її повноту. Через своє невігластво, звичайно ж. Але передусім через те, що солідарність між «колись» і «сьогодні», яку розуміли надто буквально, маскувала контрасти й навіть усувала потребу їх помічати. Хіба можна було опертися спокусі побачити імператорів античного Риму, зовсім подібними до сьогоднішніх суверенів, адже Римська імперія досі зберігала своє існування, а королі саксонської або салійської династій вели свій родовід по прямій лінії від Цезаря або Авґуста? Всякий релігійний рух мислився як реформа, в прямому значенні цього терміна; тобто як повернення до первісної чистоти. Але хіба традиціоналістський напрям думок, який постійно підтягує сучасне до минулого й у такий спосіб, природно, тяжіє до того, щоб змішувати кольори того й того, не має своїм антиподом розум історичний, над яким панує смисл розмаїття?

Найчастіше неусвідомлений, іноді міраж творився самохіть. Безперечно, що великі підробки, які справили свій вплив на громадську або релігійну політику феодальної ери, дещо передували їй у історичному часі: псевдо «Дарча грамота» Константина датується десь кінцем восьмого сторіччя; діяльність дивовижної майстерні, головними виробами якої стали фальшиві декреталії, випущені під ім'ям Ісидора Севільського, та фальшиві капітулярії Бенедикта Диякона були витвором каролінзького відродження, в добу його розквіту. Але поданий ними приклад мусив перетнути час. Канонічний збірник, скомпільований між 1008 і 1012 роками святим єпископом Бургардом Вормським, переповнений вигаданими атрибуціями та майже цинічними перекрученнями. Фальшиві монети карбували при імператорському дворі. Що ж до інших фальшивок, то їх виготовляли в незліченних кількостях у *scriptoria** церков, які мали в цьому таку погану славу, заслужену чи уявну, що наруга над істиною, яка там повсюди здійснювалася, не в останню чергу сприяла дискредитації письмових свідчень: «Будь-яке перо може записати яку завгодно вигадку», — сказав якось на суді один германський сеньйор[81]. Звичайно ж, якщо виробництво, за своєю природою вічне, фальшивок та міфів, зазнало протягом тих кількох сторіч нечуваного розквіту, то

* Скрипторій, кімната для переписувачів (у монастирях) *(лат.)*.

відповідальність за це лягає, переважно, водночас на умови юридичного життя, опертого на прецеденти, та на безлад, який скрізь тоді панував: не один із підробних письмових текстів виготовлявся для того, щоб замінити знищений автентичний. Та попри те що тоді виготовлялося стільки фальшивих документів, що стільки цілком порядних і благочестивих людей, людей бездоганного виховання, були ними ошукані, що ці фальшивки навіть у той час категорично засуджувалися як законом, так і мораллю, можна вбачати в усьому цьому психологічний симптом, над яким варто замислитись: унаслідок дивовижного парадоксу, глибока пошана до свого минулого навіювала людям прагнення реконструювати його таким, яким вони хотіли його бачити.

А втім, хоч якими численними були історичні твори, вони були доступні лише для досить вузької еліти. Бо, на відміну від англосаксів, їх тут писали латиною. Таким чином, залежно від того, чи провідник людей належав до вузького кола *litterati*, чи не належав, минуле, автентичне або перекручене, впливало на нього з різною силою. Як приклади, можна навести: в Германії після реалізму Оттона Першого Оттон Третій здійснював політику, оперту на історичні ремінісценції; після неписьменного Конрада Другого, який залюбки віддавав Вічне Місто на поталу аристократичних фракцій, що постійно гризлися між собою, та його примарних пап, прийшов глибоко освічений Генріх Третій, «патрицій римлян» і реформатор папської влади. Проте навіть найменш освічені серед можновладців більшою або меншою мірою прилучалися до використання цих історичних скарбів. Наближені до них клірики, безперечно, допомагали їм у цьому. Набагато менш чутливий, безперечно, аніж його онук, до престижу римської атмосфери, Оттон Перший, проте, першим зі своєї династії приміряв на себе корону цезарів; хто нам розповість, які вчителі, перекладаючи або переказуючи йому які твори, навчили цього короля, майже неспроможного читати, імперської традиції, перед тим як її відновити?

Серед людей, котрі не вміли читати, але любили слухати, найпопулярнішими епічними творами були ті, які існували в усній традиції мов простолюду. Проблеми епопеї є одними з найсуперечливіших у середньовічних студіях. Кількох сторінок буде не досить, щоб розглянути їх у всій їхній складності. Та принаймні їх варто порушити тут під кутом, який є найважливішим для історії суспільної структури й, у більш загальному випадку, не найменш придатним для того, щоб відкрити перспективи, що обіцяють нам дуже багато, — під кутом колективної пам'яті.

II. ЕПОПЕЯ

Історія французької епопеї, такої, якою ми її розуміємо, починається близько середини одинадцятого сторіччя, а може, трохи й раніше. В усякому разі точно відомо, що десь від цього часу починають розповсюджуватись у Північній Франції героїчні «шансони» простонародною мовою. Про те, як їх було створено, — а було їх створено досить давно, — ми, на жаль, маємо лише непрямі відомості: окремі згадки в хроніках, фрагмент адаптації латинською мовою (таємничий «фрагмент із Гааги»). Жоден епічний рукопис не датується раніше, як другою половиною сторіччя наступного. Але дата виготовлення копії нічого нам не говорить про дату появи оригінального тексту. Існують досить очевидні вказівки на те, що принаймні три поеми існували десь близько 1100 р. або пізніше у формі, дуже близькій до тієї, в якій ми їх сьогодні читаємо. Це «Пісня про Роланда», «Пісня про Ґійома» — в ній згадуються мимохідь і кілька інших співів, яких ми вже не маємо в їхніх стародавніх версіях — і нарешті, відома водночас у рукописі свого початку та аналізами, перший із яких датується 1088 роком, оповідка, яка має конвенційну назву «Ґормон та Ісамбар».

Інтрига «Пісні про Роланда» має стосунок більше до фольклору, аніж до історії: ненависть між зятем і тестем, заздрість, зрада. Цей останній мотив знову виникає і в «Ґормоні». Розвиток інтриги в «Пісні про Ґійома» — чиста леґенда. І там, і там чимало акторів драми, серед найвизначніших, є персонажами вигаданими: скажімо, Олів'є, Ісамбар, Вівіан. Проте певні історичні події обрамлюють усі ці твори. Це правда, що 15 серпня 778 р. на ар'єргард Карла Великого несподівано напала ворожа банда — басків, як говорить історія, сарацинів, як воліє вважати леґенда — і що в тій запеклій битві загинув граф на ім'я Роланд разом із багатьма іншими воєначальниками. Рівнини Віме, де розгортається дія «Ґормона», бачили у 881 р., як автентичний король Людовік, який був Людовіком Третім династії Каролінгів, здобув перемогу над автентичними поганами. То були насправді нормани, але леґенда знову ж таки перетворила їх на воїнів ісламу. Граф Ґійом, як і його дружина Ґібур, жили в часи Карла Великого. Він доблесно воював із мусульманами, як і в «Пісні», іноді, як і в ній, був переможений, але завжди бився відважно. На задньому плані цих трьох творів, навіть серед дрібних постатей, ледь помітних у самій глибині сцени, неважко помітити, поруч із уявними тінями, не одного персонажа, які, хоч і не завжди були поміщені поетами у свою епоху, проте насправді існували: таких, як архиєпископ Тюрпен, король поганів Ґормон, який був славетним вікінґом і навіть той маловідомий граф де Бурж Естюрмі, якого «Пісня про Ґійома» змальовує такими чорними фарбами, певно, тільки тому, що передає неусвідомлене відлуння зневаги, на яку в його час графа прирекла та обставина, що він походив із невільників.

В поемах, дуже багатьох, що визначаються як написані впродовж дванадцятого й тринадцятого сторіч — той самий контраст. Леґендарних сюжетів там безліч, вони все більш і більш заповнюють ті твори, мірою того як жанр, усе збагачуючись, уже не міг оновлювати свої теми інакше, як удаючись до вигадок. Проте майже завжди, принаймні в творах, загальна схема яких, якщо не редакція, відома

сьогодні, видимо простежується в досить давню епоху, ми також помічаємо то, в самому центрі дії, якийсь незаперечно історичний мотив, то, серед усіляких дрібних подробиць, ту або ту несподівано точну історичну деталь: якусь епізодичну постать, замок, про існування якого, здавалося б, усі давно забули. В такий спосіб перед дослідником постають дві нерозв'язні проблеми. По яких мостах, іноді перекинутих через прірву в кілька століть, відомості про таке далеке минуле дійшли до поетів? Наприклад, яка традиція з'єднала своїми таємничими нитями трагедію, що сталася 15 серпня 778 р., і «Пісню про Роланда», вперше почуту десь у останні роки одинадцятого сторіччя. Від кого довідався трубадур, який склав поему «Рауль із Камбре», в дванадцятому сторіччі, про напад, який учинив у 943 р. на синів Ербера де Вермандуа Рауль, син Рауля де Гуї, про загибель нападника, про імена кількох сучасників героя, що брали участь у подіях, які він помістив у самому осередді своєї драми: Ібера, сіра де Рібемон, Бернара де Ретель, Ерно де Дуе? Ось перша загадка. А ось і друга, яка видається не менш таємничою: чому ці точні відомості подаються в такому дивно спотвореному вигляді? Або спробуймо сформулювати це запитання інакше — бо очевидно, що не можна винуватити лише останніх редакторів тексту за цілковите його перекручення: як сталося, що раціональне зерно подій дійшло до авторів разом із такою безліччю помилок або вигадок? Причому будь- яка спроба інтерпретації, якій не вдасться з однаковою повнотою пояснити обидва елементи, — автентичний та уявний, — цим самим буде приречена на невдачу.

Епічні поеми не були в принципі призначені для читання. Вони створювалися для того, щоб їх декламувати або, радше, виспівувати. Від замку до замку, від одного громадського майдану до іншого з ними ходили професійні декламатори, яких називали менестрелями. *Найбідніші з них жили на ті монетки, які кожен їхній слухач діставав* «із-під поли сорочки»[82], поєднували з ремеслом мандрівних оповідачів ремесло вуличного блазня або акробата. Іншим щастило більше й, здобувши собі протекцію якогось високого сеньйора, що брав їх до свого двору, вони забезпечували цим собі надійніший шматок хліба. Саме із середовища цих виконавців виходили й автори поем. Тобто, якщо висловитися інакше, менестрелі або усно проказували твори інших авторів, або самі «знаходили» співи, що їх декламували перед публікою. Рідко бувало так, щоб трувер* повністю вигадував те, що проказував; рідко бувало, щоб інтерпретатор цілком утримувався від будь-якого особистого втручання у свій текст. Публіка в них була дуже різна, здебільшого неписьменна, майже завжди неспроможна оцінити автентичність фактів, до того ж, набагато менш чутлива до правдоподібності почутого, аніж до розваги та екзальтованого виливу почуттів; щодо артистів, то вони були людьми, які звикли безперервно модифікувати зміст своїх оповідей, а з другого боку,

* По-фр. trouveur — «той, хто знайшов».

жити життям, яке дуже мало надавалося до здобуття бодай елементарної освіти, вони були також змушені вряди-годи навідувати можновладців і робити все від них залежне, щоб їм сподобатися: таким було людське тло цієї літератури. Дослідити, як саме в неї проникло стільки точних даних, — це запитати себе, через які канали менестрелі одержували свої відомості про події та імена.

Було б майже зайвим нагадувати про те, де ці відомості зберігалися: всі правдиві елементи, на які ми натрапляємо у відомих нам епічних піснях, можна знайти, в іншій формі, у хроніках або в хартіях: якби було інакше, чи змогли б ми їх сьогодні просіювати? Проте було б украй неймовірно уявити собі менестрелів у ролі людей, які здійснюють пошук у книгозбірнях. Натомість, є всі підстави запитати себе, а чи не мали вони якогось непрямого доступу до матеріалу хронік, із яким майже не мали змоги ознайомитися безпосередньо? Подумавши про посередників, ми, цілком природно, насамперед згадаємо про тих людей, які були охоронцями цих документів, — про кліриків і, зокрема, про ченців. Ця думка, сама в собі, не має чогось такого, що здавалося б нездійсненним за обставин феодального суспільства. Безперечно, що історики, які надихалися ідеями романтизму, помилялися, коли, вважаючи за необхідне в усіх випадках життя робити протиставлення між «спонтанним» і «науковим», дійшли висновку, що між творцями поезії, яку ми називаємо народною, й тими професійними адептами латинської літератури, що ними були клірики, існувала я не знаю вже яка непроникна перегородка. За браком інших свідчень, аналізу пісні «Ґормон» у літописі ченця Аріульфа, «фрагмента з Гааги», який, певно, є шкільною вправою, латинської поеми, що її один клірик дванадцятого сторіччя склав про зраду Ґанелона, нам досить, аби переконатися в тому, що в тиші монастирів епопея, складена простонародною мовою, не була ані нехтувана, ані *зневажена. Так само «Вальтаріус», чиї верґіліївські гекзаметри вдяг*ли одну германську поему в такі химерні шати, мабуть, народився з учнівського завдання, й до нас дійшли відомості про те, що пізніше, в Англії дванадцятого сторіччя, патетична оповідь про пригоди короля Артура зворушувала не лише людей світських, а й у молодих ченців витиснула не одну сльозу[83]. Додамо до цього, що попри ті анафеми, які деякі ригористи проголошували проти «вуличних блазнів», ченці, у своїй загальній більшості, природно, схильні розповсюджувати славу своїх обителей та святих реліквій, що були їхньою найдорогоціннішою окрасою, були не тими людьми, які не розуміли б, що менестрелі, звичні переходити, на громадському майдані, від найвульґарнішого співу до благочестивих оповідок із житійної літератури, несли в собі силу пропаганди, вплив якої на людські душі було неможливо переоцінити.

Справді-бо, як це довів із дивовижною переконливістю Жозеф Бедьє, монастирську печать можна ясно бачити не на одній із епічних леґенд. Лише наполегливістю ченців Потьєр, а ще більшою мірою — Везле, можна пояснити, чому подвиги Бернара Русильйонського, що

їх усі історичні елементи локалізують на берегах Рони, були перенесені в Бургундію. Без абатства Сен-Дені де Франс, його ярмарку та його святих мощей було б неможливо уявити собі ані поему «Подорож Карла Великого», гумористичні варіації на тему святих реліквій, створеної не так для паломників, що приходили молитися в той храм, як для завсідників монастирських торгів, ані «Флоовант», де розповідається майже про те саме, але з більшою серйозністю й набагато занудніше, ані чимало інших пісень, у яких з'являються на тлі декорацій, де вимальовується профіль монастиря, королі династії Каролінґів, пам'ять про яких було там шанобливо збережено. Про роль цієї великої спільноти, що була союзником і порадником Капетінґів, у опрацюванні теми Карла Великого останнє слово, безперечно, ще далеко не сказане.

Існує, проте, багато інших творів — і причому серед найдавніших — де було б нелегко відкрити бодай якийсь слід монастирського впливу, принаймні ясно вираженого й послідовного. Серед таких можна назвати «Пісню про Гійома», «Рауль із Камбре», весь цикл «Лотаринзьких пісень». Навіть коли ми розглянемо ту ж таки «Пісню про Роланда», яку хотіли прив'язати до паломницьких подорожей у Компостеллу, то як не подивуватись, якщо ця гіпотеза справді слушна, що ані серед багатьох святих там жодного разу не згадується ім'я святого Якова, ані серед стількох іспанських міст — назва великого святилища Галісії. А як пояснити те, що у творі, який нібито надихався ченцями, поет демонструє таку відверту й гостру зневагу до монастирського життя[84]? До речі, хоч і не доводиться сумніватися в тому, що всі автентичні дані, використані в епічних піснях, могли бути в принципі запозичені з хартій та з бібліотек, проте документи, в яких вони фігурують, здебільшого подають їх у досить-таки розпорошеному вигляді, серед багатьох інших відомостей, які чомусь не були використані; це настільки очевидно, що для того, аби добути їх із цих текстів і добути лише їх, треба було б здійснити велику роботу з уважного читання та відсіювання, роботу, що вимагала б неабиякої ерудиції, одне слово, виконати її змогли б лише ченці, знайомі з інтелектуальними звичаями свого часу. І, нарешті й передусім, постулювати біля джерел кожної епічної пісні цю педагогічну пару, де в ролі вчителя виступає освічений клірик, а в ролі учня — слухняний менестрель, це, можливо, й допомогло б нам пояснити наявність у ній елементів істини, але не прояснило б, звідки там беруться помилки. Бо хоч якого невисокого ґатунку була література анналів, хоч якими обплутаними леґендами та вигадками цілком слушно уявляємо ми собі традиції релігійних громад, хоч якими схильними оздоблювати свої оповіді всілякими вигадками та забувати були, з нашого погляду, менестрелі, навіть у найгіршій з оповідок, складених на основі хронік або хартій, не було й чверті тих нісенітниць, у яких ми звинувачуємо найменш брехливу з епічних пісень. До того ж ми маємо й один доказ протилежного характеру: десь близько середини дванадцятого сторіччя двоє кліриків послідовно вдалися до спроби

записати французьким віршем, у стилі, який вони приблизно скалькували з епопеї, історичний матеріал, принаймні більшу частину якого вони запозичили з рукописів. Так от, ні в «Романі про Ру» Васа, ні в «Історії дюків Нормандії» Бенедикта де Сент-Мора, звичайно ж, не бракує ані леґенд, ані плутанини; але поруч із «Піснею про Роланда» їх можна вважати шедеврами точності.

Але в тому разі, коли ми визнаємо малоймовірним, що, принаймні в більшості випадків, трувери кінця одинадцятого й перших років дванадцятого сторіччя в той момент, коли вони складали свої пісні, мали змогу добувати, бодай не безпосередньо, елементи своїх епічних поем із хронік або з архівних матеріалів[85], нам доведеться погодитися з тим, що в основі їхніх сюжетів лежала попередня традиція. Правду кажучи, ця гіпотеза, яка довгий час вважалася класичною, була скомпрометована лише тими формами, в які її так часто вбирали. Мовляв, на початку виникали дуже короткі пісні, які були сучасницями подій; наші епічні пісні, такі, якими ми їх знаємо, були виготовлені пізніше й більш або менш невправно за допомогою отих примітивних кантилен, які штучно зшивають окремі пісенні елементи докупи. Тобто, якщо висловити це трохи інакше: на самому початку — спонтанність народної душі; у кінці — праця літератора. Проте цей образ, простота ліній якого може справити сильне враження, абсолютно не витримує критичної перевірки. Адже очевидно, що далеко не всі пісні мають одне походження; серед них є й такі, що несуть на собі сліди незаперечних подальших грубих доповнень. Але хто, читаючи, без ніякої упередженої думки, «Пісню про Роланда» не побачить у ній твору, створеного на одному подиху, не побачить у ній твору, що належить одній людині і людині великій, чия естетика, тією мірою, якою вона не була суто персональною, виражала концепції свого часу, а не була слабким відблиском давно втрачених гімнів? У цьому розумінні, абсолютно правильним буде сказати, що епічні пісні «народилися» наприкінці одинадцятого сторіччя. Але навіть якщо поет обдарований генієм, — що, звичайно ж, буває не так часто: ми іноді забуваємо, наскільки естетика «Пісні про Роланда» є неповторною, — чи спроможний він на щось інше, як використати, згідно зі своїм мистецтвом, теми, які передала йому через покоління колективна спадщина?

Ми вже знаємо, з яким інтересом люди феодальної епохи ставилися до свого минулого і як любили слухати розповіді про нього, тож чи випадає нам дивуватися, якщо наративна традиція протягувала свою ниточку крізь віки? Свої вузлики вона любила зав'язувати в тих місцях, де зупинялися перехожі — ті, які йшли на прощу, і ті, які йшли на ярмарок, де схрещувалися торговельні та паломницькі шляхи, що про них складено стільки поем. Завдяки одному з давніх текстів ми знаємо, що німці — ці комерсанти далеких доріг — свого часу занесли у скандинавський світ деякі германські леґенди[86], тож які в нас підстави не повірити, що французи теж не робили так само, що разом зі своїми тюками сукна або мішками пряноші вони не пе-

реносили та перевозили з кінця в кінець знайомих їм доріг чимало героїчних тем, а то й просто імен? Це, безперечно, їхні розповіді, разом із розповідями паломників, навчили менестрелів орієнтуватися в географічній номенклатурі Сходу, й саме від них поети Півночі довідалися про красу оливкових гаїв Середземномор'я, які з наївним смаком до екзотики та з подиву гідною зневагою до місцевого колориту пісні сміливо поміщають на пагорбах Бургундії або Пікардії. Хоча не можна твердити, що монастирі диктували леґенди, вони, проте, завжди були місцями, особливо сприятливими для їхнього виникнення та розвитку: тому що через них проходило багато подорожніх; тому що пам'ять там зачіпалася не за один старий монумент; і тому, нарешті, що ченці завжди полюбляли щось розповідати — полюбляли аж занадто, на думку пуритан, таких як П'єр Даміан[87]. Найстародавніші оповідки про Карла Великого були записані в дев'ятому сторіччі в монастирі Сен-Галль; складена на початку одинадцятого сторіччя хроніка Новалезького монастиря, на дорозі в Мон-Сені, переповнена безліччю леґендарних подробиць.

Проте не уявляймо собі, що все виходило зі святилищ. Сеньйоріальні родини, зі свого боку, мали власні традиції, звідки, певно, вийшов не один спогад, точний або спотворений; в залах старовинних замків не менш полюбляли говорити про предків, аніж під аркадами монастирів. До нас дійшли згадки про те, що дюк Годфруа Лотаринзький ніколи не пропускав нагоди обдарувати своїх гостей усілякими історійками з життя Карла Великого[88]. Чи є в нас підстави думати, що така слабкість була притаманна лише йому? До речі, ми не помилимося, якщо побачимо в епопеї два образи великого Каролінґа, що кардинально суперечать один одному: шляхетному монархові з «Пісні про Роланда», до якого всі ставляться з майже релігійною шанобою, протистоїть похітливий і «недоумкуватий» стариган зі стількох інших пісень. Перший портрет відповідає як традиціям церковної історіографії, так і потребам капетінзької пропаганди; в другому — як не впізнати віддзеркалення антимонархічних настроїв баронату?

Оповідки можуть передаватися в такий спосіб, від покоління до покоління, без того, щоб це набуло поетичної форми. Але, в кінцевому підсумку, ці поеми були створені. Коли саме були створені — ця проблема є майже нерозв'язною. Бо ми маємо справу з французькою мовою, тобто з мовою, яка, перейшовши через стадію простого спотворення латини, протягом кількох сторіч піднялася до високого літературного рівня. Чи в ті «сільські пісеньки», тобто в ті, які були складені народними говірками, пісеньки, що їх один орлеанський єпископ визнав за потрібне заборонити для використання своїми священнослужителями, вже проник якийсь героїчний елемент? Ми про це ніколи нічого не довідаємося, бо все це відбувалося у сфері, розташованій багато нижче від зони інтересів людей освічених. Водночас, хоч ми й не можемо надавати аргументові «мовчанки» перебільшеної ваги, ми мусимо констатувати, що перші згадки про

епічні пісні з'являються лише в одинадцятому сторіччі; раптова поява цих свідчень після тривалої ночі, як здається, наштовхує на думку, що версифіковані епічні твори виникли не набагато раніше, принаймні в достатньо великих кількостях. З другого боку, вельми цікаво відзначити, що в більшості стародавніх поем Лаон виступає як узвичаєне місце перебування королів каролінзької династії; навіть у тій же таки «Пісні про Роланда», яка повернула Екс-ла-Шапелю його справжній ранг, ми знаходимо кілька слідів лаонської традиції, так, ніби вони потрапили туди з неуважності автора. А проте ця традиція могла виникнути не раніш як у десятому сторіччі, тоді, коли «Мон-Лун» справді відігравав приписувану йому роль. Пізніше, як і раніше, вона була б непоясненною[89]. Отже, за всією видимістю, саме в цьому сторіччі сформувалися основні теми епопеї, і якщо навіть вони ще й не набули тоді просодичної форми, то принаймні вже були готові її набути.

Варто звернути увагу на те, що однією з істотних характеристик епічних пісень було прагнення переказувати лише давні події. Виглядало на те, що з подій більш недавніх лише хрестові походи посправжньому заслуговували на те, щоби бути оспіваними в епопеї. Бо вони мали все, щоб потрясти уяву; не було також сумніву, що вони переносили в теперішній час певну форму християнського героїзму, відомого, від одинадцятого сторіччя, поемам. Ці події сучасності надавали менестрелям можливість здійснювати на своїх меценатів подвійний тиск: коли Арнуль д'Ардр відмовився подарувати одному з них червоні шаровари, його ім'я було викреслене з «Пісні про Антіохію»[90]. Та попри втіху, яку барони могли мати, почувши з людських уст розповідь про свої подвиги, попри ту вигоду, що її поети могли здобути зі складання таких поем, сучасні війни, якщо вони мали своїм театром не Святу землю, здебільшого не знаходили охочих оспівувати їх у цей спосіб. Чи означає це, що, як писав Гастон Парі, «епічне бродіння» затихло в той самий момент, коли французька нація остаточно конституювалася? Ця теза, малоймовірна сама по собі, мала б означати, що відповідні оповіді дев'ятого та десятого сторіч негайно набували поетичної форми— в чому аж ніяк не можна бути впевненим. Істина, безперечно, в тому, що, просякнуті глибокою пошаною до минулих часів, люди вміли тоді знаходити екзальтацію лише в спогадах, які вже набули престижу, притаманного речам дуже давнім. Один менестрель у 1066 р. супроводжував у Гастінґс норманських воїнів. Про що ж він співав? «Про Карла Великого та Роланда». Інший, десь близько 1100 р., очолив банду бургундських грабіжників, у невеличкій локальній війні. Про що ж він співав? «Про високі подвиги предків»[91]. Коли великі битви одинадцятого й дванадцятого сторіч, у свою чергу, відступили в глибину віків, потяг до минулого зберігся й надалі; але тепер він задовольнявся інакше. Історія, досі іноді версифікована, але оперта віднині на розповсюдження в письмовому варіанті, а тому значно менше заражена леґендою, замінила епопею.

Любов до історичних і леґендарних переказів не була, у феодальну епоху, властива тільки Франції. Але, спільна для всієї Європи, вона задовольнялася в різних місцях по-різному.

В ту історичну давнину германських народів, у яку ми можемо проникнути, вони вже мали звичай уславляти віршами подвиги своїх героїв. Проте, як здається, і в германців континенту, і в германців Британії та й у скандинавів також водночас практикувалися два різновиди героїчної поезії: одна була присвячена діянням персонажів дуже давніх, іноді міфічних; у другій співали славу вождям, на той час іще живим або померлим зовсім недавно. Потім, у десятому сторіччі, почався період, коли майже нічого не писали, а в тих рідкісних винятках, коли щось усе-таки писали, користувалися тільки латиною. Те, що протягом тих темних сторіч старі леґенди на германській землі вижили, засвідчується майже виключно їхньою латинською транспозицією — «Waltharius» — та еміґрацією певних тем у нордичні країни, де джерело народної літератури завжди струменіло щедро. Проте вони ніколи не переставали ані жити, ані зваблювати людей. Так, єпископ Ґунтер, який з 1057 по 1065 рік правив єпархією в Бамберзі, якщо вірити одному з його каноніків, віддавав перевагу оповідкам про Аттілу та про Амалів, тобто стародавню династію остґотів, згаслу в шостому сторіччі, перед читанням святого Августина або святого Ґригорія. Можливо, навіть — текст є досить темним — він сам «складав вірші» на світські теми[92]. Отже, виходить, що навколо нього й далі розповідали про пригоди королів із давноминулих часів. Немає сумнівів і в тому, що про них і далі співали мовою, яка була для всіх зрозуміла; але що саме співали, про це ми нічого не знаємо. Житіє архиєпископа Анно, викладене германськими віршами, десь відразу після 1077 р., одним кліриком із Кельнської діоцези, належить радше до аґіоґрафії, аніж до наративної літератури, доступної для широких мас.

Ця завіса підіймається перед нашими очима лише в сторіччі, яке настало десь після того, в якому виникли французькі епічні пісні й уже по тому, як наслідування цих епічних пісень або більш недавніх, але того самого походження, творів десь за життя одного покоління привчило германську публіку цінувати великі поетичні фрески, створені простонародною мовою. Перші героїчні поеми, які надихалися тубільними темами, були складені у формі, близькій до тієї, в якій ми сьогодні їх знаємо, наприкінці дванадцятого сторіччя. Залишивши віднині хронікерам або латинській версифікації високі діяння своїх сучасників, вони, як і у Франції, брали свої сюжети з пригод, викристалізуваних у процесі тривалої передачі від покоління до покоління. Але дивує те, що тут це минуле, якому віддавали перевагу, було розташоване набагато далі в історичному часі. Лише одна *Lied* — пісня про герцоґа Ернста — розповідає про подію, яка сталася на початку одинадцятого сторіччя, але при цьому в дивний спосіб її спотворює. Інші до чистих леґенд і до чудесних явищ, часто ще цілком поганських за своєю природою, домішують давні спогади ще

про часи інвазій, проте, зменшених у своїй значущості від масштабу вселенських катастроф до таких собі банальних персональних вендет. Головні герої, яких вдалося ідентифікувати й назвати в сукупному масиві тієї літератури, вишиковуються від ґотського короля, що помер 375 року, до короля ланґобардів, який помер у році 575-му. Але ж хіба іноді не з'являється, там або там, персонаж, який жив десь у ближчий час? Чи не промайнув у «Пісні про Нібелунґів» один єпископ із десятого сторіччя, що опинився в компанії, уже напрочуд різношерстій, де, крім тіней без будь-якої історичної наповненості, таких як Зіґфрід та Брунґільда, були також Аттіла, Теодоріх Великий і бурґундські королі Райну? Така поява більш близької до сучасності постаті мала суто епізодичний характер і, либонь, пояснювалася якимись місцевими або клерикальними впливами. Цього ніколи не було б, безперечно, якби поети одержували свої теми від кліриків, після перегляду останніми письмових документів: серед своїх засновників германські монастирі не мали варварських вождів, і якщо автори хронік і згадували про Аттілу, навіть про «тирана» Теодоріха, то вони завжди малювали їх значно чорнішою фарбою, ніж епопея. А чи маємо ще більш разючі контрасти, аніж цей? Франція, чия цивілізація радикально переплавилася в тиглі високого середньовіччя, чия мова як справді диференційована лінґвістична сутність була відносно молодою, якщо оберталася до своєї найвіддаленішої в часі традиції, відкривала там Каролінґів (меровінзька династія, наскільки нам відомо, оспівується лише в одній пісні, у «Флоованті», пісні досить пізнього походження, яка, до того ж, як ми вже бачили, була створена під безпосереднім впливом учених ченців із монастиря Сен-Дені); натомість Германія мала у своєму розпорядженні, для підживлення своїх леґенд, субстанцію, набагато давнішу, тому що її течія оповідок, а може, й співів ніколи не уривалася, хоча протягом тривалого часу й не виходила на поверхню.

Кастилія також показує нам не менш повчальний досвід. Спрага спогадів була там не меншою, ніж деінде. Але в цій країні Реконкісти найдавніші національні спогади були зовсім недавніми. Внаслідок цього менестрелі, тією мірою, якою вони не наслідували чужоземних зразків, черпали своє натхнення в подіях, які ще й не прохололи. Загибель Сіда сталася 10 липня 1099 р.; «Поема про Сіда», єдина з великої родини *cantares*, присвячених героям недавніх війн, що дійшла до нас, була створена приблизно в 1150 р. Ще більш незвичайним є випадок Італії. Вона не має і, здається, ніколи не мала автохтонної епопеї. Чому? Було б невиправданою зухвалістю спробувати передати в двох словах суть цієї загадкової проблеми. Проте одна з причин заслуговує на те, щоб її назвати. У феодальну епоху Італія була однією з тих рідкісних країн, де в середовищі аристократії, як і в купецькому, безперечно, велика кількість людей уміли читати. І якщо любов до минулого не спричинила там появи пісень епічного жанру, то чи не тому так сталося, що вона достатньо задовольнялася читанням латиномовних хронік?

Епопея, там, де вона змогла розвинутися, впливала на уяву тим сильніше, що, на відміну від книжки, вона адресувалася не виключно до очей, а застосовувала всю теплоту живої людської мови і той схожий на удари молотом інтелектуальний тиск, який утворюється внаслідок повторювання вголос тих самих тем, навіть тих самих куплетів. Запитайте в будь-якого сьогоднішнього уряду, чи радіо не є значно ефективнішим засобом пропаганди, аніж газета? Безперечно, що тільки десь від кінця дванадцятого сторіччя, в колах, віднині набагато освіченіших, люди з вищих класів стали насправді жити своїми леґендами: наприклад, той або той рицар, прагнучи якнайболючіше дошкулити суперникові в суперечці, не знаходить для цього кращого засобу, як скористатися алюзією, запозиченою з куртуазного роману; пізніше одна група аристократів на Кіпрі поставила собі на меті персоніфікувати всіх дійових осіб циклу «Ренара», як уже в часи, значно ближчі до нас, у певних світських колах було модно зображувати героїв бальзаківського циклу[93]. До речі, французькі епічні пісні ще не встигли й народитись, як уже десь після 1100 р. сеньйори приохотилися давати своїм синам імена Олів'є та Роланда, тоді як, позначене печаттю неслави, ім'я Ґанелона назавжди зникло з французької ономастики[94]. А бувало, що до цих леґенд звертались як до автентичних документів. Син епохи, вже набагато більш книжної, знаменитий сенешаль Генріха II Плантаґенета, Ренуль де Ґланвіль, відповідаючи на запитання про причини тривалої слабкості королів Франції у їхній боротьбі з дюками Нормандії, послався на війни, які колись «призвели майже до загибелі» французького рицарства: про що свідчать, сказав він, такі епічні твори, як «Ґормон» і «Рауль із Камбре»[95]. Немає сумніву, що саме на матеріалі тих поем цей великий політик навчався міркувати над історією. Правду кажучи, концепція життя, яку виражали епічні пісні, в багатьох аспектах, тільки віддзеркалювала погляди своєї публіки: в будь-якій літературі суспільство завжди споглядає власний образ. Проте зі спогадами, хоч би якими вони були спотвореними, про давні події прийшла не одна традиція, реально запозичена з минулого, й сліди таких традицій ми знаходимо дуже часто.

Розділ 4. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В ДРУГУ ФЕОДАЛЬНУ ДОБУ

I. КІЛЬКА ХАРАКТЕРИСТИК НОВОЇ КУЛЬТУРИ

Поява великих епічних поем у Франції одинадцятого сторіччя може розглядатися як один із ранніх симптомів, які провіщали потужний культурний розвиток наступного періоду. «Відродження дванадцятого сторіччя» — так часто кажуть. Якщо сприйняти це слово, яке у своєму прямому смислі означає не зміну, а просте відновлення, з достатньою осторогою, то цю формулу можна визнати слушною; за тієї лише умови, що ми не станемо надавати їй надто точного хронологічного значення. Бо якщо цей розвиток і справді набуває всієї своєї повноти лише протягом сторіччя, назву якого йому звичайно дають, його перші ознаки, як і ознаки супровідних демографічних та економічних метаморфоз, датуються тією справді вирішальною епохою, якою були два або три десятиліття, що безпосередньо передували 1100 рокові. Саме тоді з'являються, якщо назвати лише кілька прикладів, філософські твори Ансельма Кентерберійського, юридичні праці найдавніших італійських фахівців із римського права та їхніх суперників, фахівців із права канонічного, докладаються перші зусилля налагодити математичну освіту у школах Шартра. Не більше як і в інших галузях, ця революція у сфері інтелекту не була тотальною. Але хоч друга феодальна доба своєю ментальністю у багатьох відношеннях і наближалася до першої, її все ж таки позначають певні нові характеристики інтелектуального плану, дію яких ми й спробуємо тут проаналізувати.

Поступ у людських стосунках, такий очевидний на економічній мапі, не менш чіткими лініями позначається й на мапі культурній. Велика кількість перекладів із давньогрецької, а надто з арабської мов, — хоча ці останні були здебільшого витлумаченнями еллінської думки, — вплив, який вони справляли на свідомість та філософію Заходу, засвідчували, що ця цивілізація була вже значно ліпше забезпечена джерелами інформації. Було вже ніяк не випадковістю, якщо серед перекладачів зустрічалися люди, які жили в купецьких колоніях, заснованих у Константинополі. В самій середині Європи стародавні кельтські леґенди, занесені із Заходу на Схід, пройняли своїми дивовижними чарами уяву французьких оповідачів. У свою чергу поеми, складені у Франції, — старовинні епічні пісні або твори пізнішого походження, — наслідуються в Германії, в Італії, в Іспанії. Вогнищами нової науки стають великі міжнародні школи: в Болоньї, в Шартрі,

в Парижі, ці щаблі «драбини Якова, приставленої до Неба»[96]. Романське мистецтво, в тому, що воно мало універсального понад своїми незліченними регіональними варіантами, виражало передусім певну спільність цивілізації або взаємодію безлічі малих вузлів впливу. Мистецтво ґотичне, навпаки, подає приклад експортованих естетичних форм, що хоч і піддавалися, природно, переробкам усілякого виду, проте випромінювалися з кількох точно визначених центрів: Франції між Сеною й Еною, цистерціанських монастирів Бургундії.

Абат Гібер де Ножан, який, народившись у 1053 р., написав близько 1115 р. свою «Сповідь», такими словами протиставляє дві крайні точки свого життя: «В час, який безпосередньо передував моєму народженню, й уже тоді, коли я прийшов у світ, шкільних учителів так не вистачало, що дарма було й шукати їх у бурґах; нечасто вони зустрічалися й у більших містах. А в тих, яких випадково й щастило знайти, знання були такими вбогими, що їх годі рівняти навіть зі знаннями сьогоднішніх мандрівних дрібних кліриків»[97]. Немає жодного сумніву, що й справді освіта протягом дванадцятого сторіччя досягла величезного поступу в усіх суспільних прошарках як у своїй якості, так і в своєму розповсюдженні. Більше аніж будь-коли, вона опиралася на наслідування античних зразків, які тепер, можливо, шанувалися й не більше, але краще вивчалися, краще осмислювалися, краще відчувалися: і то настільки, що іноді в деяких поетів, котрі перебували на околицях клерикального світу, як у знаменитого райнського Архіпоета, вони спричиняли вибух своєрідного морального поганізму, зовсім чужого попередній історичній добі. Але новий гуманізм був у більш загальному розумінні гуманізмом християнським. «Ми карлики, що видерлися на плечі велетнів», — цей вислів Бернара з Шартра, часто повторюваний, ілюструє величину боргу, який найсерйозніші уми тієї епохи визнавали у відношенні до класичної культури.

Цей новий подих досяг світського середовища. Віднині вже не був винятковим випадок із графом Шампані, Генріхом Лібералом, який читав тексти Веґеція та Валерія Максима; або з графом Анжуйським, Жофруа Красивим, який, щоб збудувати фортецю, знову ж таки звернувся по допомогу до Веґеція[98]. Найчастіше, проте, ці бажання наштовхувалися на перешкоду освіти, досі надто рудиментарної, щоб допомогти охочим проникнути в таємниці, записані мовою вчених. Проте вони не відмовлялися від цих спроб. Погляньмо на Бодуена де Гінеса (помер 1205 р.). Мисливець, пияк, гульвіса й жіночий зальотник, чудовий виконавець як епічних пісень, так і грубих фабліо, цей пікардійський сеньйор попри свою «неписьменність» цікавився не лише героїчними легендами та непристойними оповідками. Він шукав товариства кліриків, чиї вчені розповіді вельми любив слухати, платячи їм за це своїми «поганськими» історійками, й завдяки цим ученим розмовам здобув не гіршу освіту, ніж будь-який священнослужитель у його країні. Є всі підстави вважати, що теологічні знання, добуті ним у цих бесідах, він потім використовував, щоби вступати у вчені диспути зі своїми вчителями. Але одних таких розмов йому було мало. Він звелів перекласти французькою мовою для того, щоб їх потім читали йому вголос, не одну латинську книжку: там були не тільки «Пісня над піснями», Євангелії та «Житіє святого Антонія», а й велика частина Арістотелевої «Фізики» та стара «Географія» римлянина Соліна[99]. З цих нових потреб народжувалася в такий спосіб, майже по всій Європі, література народними мовами; призначена для людей того сторіччя, вона мала на меті не лише розважати їх. І не так важливо, що на початку вона майже повністю складалася з досить довільних тлумачень оригінальних текстів. Це не перешкоджало їй відкрити людям широкий доступ до великої традиції. А разом з тим і до минулого, намальованого більш реалістичними барвами.

Правду кажучи, досить довго історичні розповіді національними мовами залишалися вірними просодичному вбранню й тонові старих епічних поем. Щоб побачити, як вони стануть користуватися прозою, природним інструментом літератури фактів, ми будемо змушені почекати до перших десятиліть тринадцятого сторіччя, коли з'являться перші мемуари, написані персонажами, що були чужі як світу менестрелів, так і світу кліриків — великим бароном Вілярдуеном, скромним рицарем Робертом де Кларі, — а також компіляції, вочевидь призначені для просвіти широкої публіки: «Діяння римлян», підсумкова праця, що без фальшивої скромності проголосила себе «Всією історією Франції», «Саксонська універсальна хроніка». Мають збігти ще приблизно стільки ж років, перш ніж спочатку у Франції, потім у Нідерландах та в Германії з'являться перші хартії, ще дуже рідкісні, написані мовою повсякденного спілкування, які дозволять нарешті людям, які укладатимуть той або той контракт, безпосередньо ознайомитися з його змістом. Провалля, яке розверзалося між дією та її письмовим вираженням, поступово замощувалося.

Водночас, при великих дворах, де було чимало освічених людей, які гуртувалися навколо великих володарів — Плантаґенетів, що правили анжуйською імперією, графів Шампані, германських Вельфів — ткала свій престиж ціла література фабули та мрій. Звичайно ж, більш або менш пристосовані до смаків дня та доповнені безліччю вигаданих епізодів, епічні пісні не перестали подобатись. Проте мірою того як правдива історія помалу-малу займала в колективній пам'яті місце епопеї, виникали нові поетичні форми, провансальські або французькі за своїм походженням, і звідти розповсюджувалися на всю Європу. То були романи чистої вигадки, в яких дивовижна вправність володіння мечем, великі подвиги, які завжди любило суспільство, що у своїй глибині залишалося войовничим, відбувалися віднині на тлі знайомого, але наповненого таємничими чарами світу; відсутністю будь-яких історичних претензій, як і цією втечею у світ фей, вони виражали вподобання епохи, віднині надто рафінованої, щоб відрізнити описи реального від втечі в чисту літературу. То були також короткі ліричні поеми, перші приклади яких своєю

давністю майже не поступалися давності епічних пісень, але їх складали все більше й більше й щодалі з витонченішою винахідливістю. Бо набагато гостріший естетичний смак надавав усе більшої цінності знахідкам, навіть манірності форми; саме тим часом датуються соковиті рядки, в яких, згадуючи про Кретьєна де Труа, що в ньому наше дванадцяте сторіччя визнало свого найспокусливішого оповідача, один з його суперників не знайшов для нього кращих слів похвали, аніж ці: «Він черпав французьку мову повними пригорщами».

Зокрема, романи та ліричні поеми не обмежуються більше описом ситуацій та дій; вони намагаються, часто досить-таки невправно, але з великою старанністю, аналізувати почуття. Навіть у воєнних епізодах поєдинок між двома суперниками витісняє збройні сутички між великими арміями, що їх так полюбляли стародавні героїчні пісні. Всіма способами нова література намагалася реінтеґрувати індивідуальне й запрошувала читачів замислитися над своїм «я». У цій своїй схильності до інтроспекції вона діяла в тому самому напрямку, що й релігія, яка запроваджувала практику сповіді «на слух», між священиком і віруючим, котра, будучи довгий час замкненою в монастирському світі, поширилася, протягом дванадцятого сторіччя, й на мирян. Багатьма своїми якостями людина, що жила близько 1200 року, у вищих класах суспільства, скидається на свого предка з попередніх генерацій: той самий дух насильства, ті самі різкі переміни настрою, та сама стурбованість надприродним, можливо, навіть підсилена в тому, що стосувалося присутності диявольських сил унаслідок дуалізму, який навіть у ортодоксальному середовищі сприяв розповсюдженню маніхейських єресей, що тоді процвітали на околицях християнського світу. Проте в двох пунктах вона глибоко інша. Вона більш освічена. Вона глибше себе усвідомлює.

II. САМОУСВІДОМЛЕННЯ

Щодо цього самоусвідомлення, то воно вийшло за межі однієї окремої людини й поширилося на все суспільство. Перший поштовх цьому був даний у другій половині одинадцятого сторіччя великим релігійним «пробудженням», яке, за ім'ям папи Григорія Сьомого, що був одним із головних його ініціаторів, дістало назву григоріанської реформації. То був рух складний, якщо він справді був, у якому до прагнень кліриків, а надто ченців, обізнаних у стародавніх текстах, домішувалися чимало уявлень, які підіймались із самого дна народної душі: так, переконаність у тому, що священнослужитель, який забруднив свою плоть статевим актом, стає неспроможний ефективно здійснювати церковні таїнства, знайшла своїх найпалкіших адептів у середовищі мирян, хоча була досить популярною також у аскетів чернецтва, а надто — в теологів. То був рух надзвичайно потужний, і саме ним, без ніякого перебільшення, слід датувати остаточне утворення латинського католицизму, що саме тоді, а не

значно пізніше і то внаслідок випадкового збігу обставин, назавжди відколовся від східного християнства. Хоч би якими розмаїтими були вияви цього духу, набагато більш нового, аніж це уявляли собі його учасники, його суть можна резюмувати в кількох словах: у світі, де раніш священне та мирське настільки змішувалися, що їх годі було розплутати, зусилля григоріанського руху були спрямовані на те, щоб утвердити оригінальність як визначальну характеристику духовної місії, депозитарієм якої була Церква, відокремити священнослужителя від простого вірного й поставити його над ним.

Безперечно, що найригористичніші серед реформаторів аж ніяк не були друзями інтелекту. Вони не довіряли філософії. Вони зневажали риторику, хоча й самі досить-таки часто підпадали під її вплив. «Моя граматика — Христос», — казав П'єр Даміан, який, проте, відмінював та дієвідмінював слова дуже правильно. Вони вважали, що місія ченця — радше плакати, ніж навчатися. Одне слово, у великій драмі свідомості, яка, починаючи від святого Єроніма, розшматувала не одне християнське серце, що розколювалося між захватом перед античною думкою та мистецтвом і ревнивими вимогами релігії аскетизму, вони рішуче стали на бік непримиренних, тих, котрі, далекі від того, щоб шанувати у філософах поганського світу, як Абеляр, людей, «натхнених Богом», не хотіли, за прикладом Ґергога фон Райхерсберґа, бачити в них когось іншого, крім «ворогів Ісусового хреста». Але у своїх спробах оновлення, а потім і в процесі боротьби, яку їхня програма вимагала від них вести проти світської влади й, зокрема, проти імперії, вони були змушені надавати інтелектуальної форми своїм ідеям, раціонально міркувати, вдаватися до логічної аргументації. Несподівано проблеми, які доти хвилювали лише жменьку вчених людей, набрали надзвичайно актуальної ваги. Хіба ж не читали, як розповідають, у всіх куточках Германії, навіть на майданах її міст і сіл, або не просили перекласти ті твори, в яких клірики, ще розпалені колотнечею, проповідували, посилаючись на всі можливі аргументи, загибель держави, королівських привілеїв та їхніх народів або пап?[100] У інших країнах ці процеси розвивалися не так бурхливо. Проте ніде ця полеміка не залишалася без наслідків. Віднині значно більшою мірою, ніж раніш, людські проблеми вважали темою для роздумів і рефлексії.

Ще один вплив сприяв утвердженню цієї вирішальної метаморфози. Відновлення вченого права, яке ми розглянемо далі, заторкнуло в той час, коли кожна людина дії мусила бути трохи юристом, найширші кола; воно також примушувало бачити в соціальних реаліях щось таке, що можна було методично описати й науково опрацювати. Але, звичайно ж, найочевидніші наслідки нової юридичної освіти треба було шукати в іншому напрямку. Передусім, хоч би яким був матеріал логічного мислення, воно привчало уми міркувати формально. В такий спосіб воно сприяло прогресові філософської думки, яка, до того ж, тісно з ним пов'язана. Звісно, що логічні зусилля святого Ансельма, того ж таки Абеляра, того ж таки П'єра Ломбара

могли дати свої наслідки лише в середовищі небагатьох людей, які були, до того ж, майже виключно кліриками. Але ці клірики часто прилучалися до найактивнішого життя: колишній учень паризьких шкіл Рейнальд де Дассель, канцлер Імперії, потім архиєпископ Кельна, керував протягом тривалих років германською політикою; прелат-філософ Етьєн Ланґтон очолив під час правління Іоанна Безземельного повсталий англійський баронат. Та й, зрештою, хіба для того щоб відчути на собі вплив якоїсь думки, треба обов'язково брати участь у її найвищих творіннях? Порівняйте між собою дві хартії, одну, написану десь близько тисячного року, другу — в останні роки дванадцятого сторіччя. Майже завжди друга буде більш експліцитною, більш точною, не так погано впорядкованою. Не можна, звичайно, сказати, що в тому ж таки дванадцятому сторіччі не існує дуже істотна різниця між документами залежно від того, з якого середовища вони вийшли. Продиктовані представниками буржуазії, позначені радше обачливістю, ніж освітою, міські хартії, хоч би як вони були добре відредаговані, звичайно, значно поступаються формулюванням, які вийшли з канцелярії Барбаросси чи когось такого. Та попри все це різниця між згадуваними двома епохами завжди буде відчутною. А форма документа була тоді невіддільною від його змісту. Тож чи можна вважати малозначущим той факт, що наприкінці другої феодальної доби люди дії майже всюди мали у своєму розпорядженні інструмент ментального аналізу набагато менш недосконалий, аніж раніш, у історії, досі такій таємничій, зв'язків між мисленням і практикою?

Розділ 5. ОСНОВИ ПРАВА

I. ІМПЕРІЯ ЗВИЧАЮ

Як здійснював правосуддя суддя в дофеодальній Європі дев'ятого сторіччя? Його найпершим обов'язком було проконсультуватися з текстами: з римськими компіляціями, якщо процес мав відбуватися згідно із законами Риму; зі збірниками звичаїв, притаманних германським народам, які поступово були майже повністю записані; і нарешті, із законодавчими едиктами, що їх виготовляли у великій кількості суверени варварських королівств. Там, де говорили ці стародавні пам'ятки, він мусив лише підкорятися. Але його завдання не завжди було таким простим. Облишмо навіть той випадок, який на практиці траплявся, безперечно, досить часто, коли з тієї причини, що рукопису або зовсім не було, або — як у випадку грубезних кодексів римського права — проконсультуватися з ним було справою малореальною, відповідна стаття, хоч і походила з книги, проте була відома лише з практики її застосувань. Набагато серйознішим було те, що жодна книга не могла всього передбачити. Цілі ділянки суспільного життя — відносини всередині сеньйоріальних володінь, стосунки людини з людиною, де вже владарював феодалізм, — якщо й регулювалися текстами, то дуже недосконало, а найчастіше зовсім ними не були передбачені. Таким чином, поряд із правом записаним існувала вже широка зона суто усної традиції. Однією з найважливіших характеристик періоду, який настав, — тобто, іншими словами, тієї доби, коли реально конституювався феодальний лад, — був той факт, що ця зона значно розширилася, і то настільки, що в деяких країнах цілком заповнила всю сферу права.

В Германії та у Франції ця еволюція досягла своїх крайніх меж. Законодавства там, по суті, не залишилося: у Франції останній «капітулярій», до речі, дуже мало оригінальний, датувався 884 роком; у Германії це джерело, як здається, пересохло відразу по розпаді імперії, після Людовіка Благочестивого. Хіба що лише кілька територіальних володарів — один дюк Нормандії, один герцог Баварії — ухвалили, там і там, одне або два рішення досить загального порядку. В цій відсутності законів іноді були схильні вбачати наслідок слабкості, до якої скотилася влада монархів. Але це пояснення, яке можна було б прийняти, якби йшлося лише про Францію, очевидно, не годиться у випадку набагато могутніших суве-

ренів Германії. А крім того, хіба ці саксонські або салійські імператори, які, на північ від Альп, торкалися у своїх грамотах лише індивідуальних випадків, не виступали в ролі законодавців у своїх італійських державах, де вони, звичайно ж, не мали дуже великої сили? Якщо там, за горами, й не відчували більш потреби щось додати до колись чітко сформульованих правил, то істинна причина була в тому, що ці самі правила давно пішли в забуття. Протягом десятого сторіччя як закони варварів, так і ордонанси Каролінгів поступово припиняють записувати чи згадувати, крім кількох випадкових і малозначущих посилань. Чи той або той нотар коли-небудь звертався до римських законів? Таке звертання, в трьох випадках із чотирьох, привело б його до банальності або суперечності. Та й хіба могло бути інакше? Розуміти латину, — спільну мову всіх стародавніх документів, що існували на континенті, — було майже абсолютною монополією кліриків. А церковне суспільство створило собі своє власне право, що все більше й більше ставало ексклюзивним. Засноване на текстах — і то настільки, що єдиними франкськими капітуляріями, які й далі коментувалися, були ті, що стосувалися Церкви, — канонічне право викладалося у школах, які всі були церковними. Світське право, навпаки, ніде не було матеріалом для навчання. Звичайно, якесь знайомство з давніми збірниками права все ж таки збереглося, якщо існувала професія правників. Але судова процедура не включала адвокатів, і кожен володар був суддею. А це означало, що більшість суддів не вміли читати, що, звичайно, аж ніяк не сприяло їхньому ознайомленню з писаним правом.

Тісні зв'язки, що поєднували в такий спосіб у Франції та в Германії занепад античного права із занепадом освіти в середовищі мирян, десь у інших місцях спричинялися до протилежної практики. В Італії подібний зв'язок був абсолютно точно підмічений одним чужоземним спостерігачем, імперським капеланом Віпо; в цій країні, де, пише він, «усю молодь» — розумійте під цим молодь прав поту»[101], ані закони варварів, ані капітулярії Каролінгів, ані римське право не перестають вивчати, підсумовувати, тлумачити. Так само й низка актів, розрізнених, звичайно, але безперервність яких є видимою, засвідчує постійне існування там законодавчого звичаю. В англосаксонській Англії, де мова законів була мовою всіх, де, отже, як пише біограф короля Алфреда, навіть ті судді, котрі не знали грамоти, могли попросити когось іншого прочитати їм рукописи й зрозуміти їх[102], монархи, аж до Кнута, не раз намагалися, по черзі, кодифікувати звичаї або навіть спеціально доповнити їх чи змінити своїми едиктами. Після норманського завоювання виникла потреба донести до відома завойовників або принаймні їхніх кліриків зміст цих текстів, мова яких була для них незрозумілою. Ця спроба виявилася такою успішною, що на острові виникла тоді, десь на початку дванадцятого сторіччя, річ нечувана й небачена на той момент по

той бік Ла-Маншу: юридична література, яка, будучи латинською за своїм виразом, була англосаксонською за змістом своїх джерел[103].

Проте, хоч якою значною здавалася відмінність, що позначила в такий спосіб різні сектори феодальної Європи, вона не зачепила самої основи розвитку. Там, де право перестало грунтуватися на письмових документах, багато стародавніх правил різного походження збереглися, проте, завдяки тому, що передавалися усною традицією. І навпаки, в країнах, у яких і далі знали та шанували старі тексти, суспільні потреби спричинили виникнення великої кількості нових звичаїв, що іноді доповнювали ці давні правила, а іноді замінювали. Одне слово, повсюди одна й та сама влада вирішувала в кінцевому підсумку роль, яка відводилася юридичній спадщині попередньої доби. Це був звичай, на той час єдине живе джерело права, джерело, яке володарі навіть тоді, коли вони видавали закони, претендували лише тлумачити.

Прогрес цього звичаєвого права супроводжувався глибокою перебудовою юридичної структури. В континентальних провінціях античної *Романії*, окупованої варварами, пізніше в Германії, підкореній франками, присутність пліч-о-пліч людей, які належали за своїм народженням до різних народів, спричинила спочатку найдивовижнішу строкатість, яку професор права може уявити собі хіба що в найстрахітливішому кошмарі. На початку, попри всі ті труднощі застосування права, які неминуче виникли б між двома позовниками протилежного походження, індивід, хоч би де він жив, повинен був підкорятися правилам, які регулювали життя його предків; це було справді так і, як знаменито пожартував один архиєпископ Ліонський, коли у франкській Ґаллії сходилися докупи п'ятеро людей, то не слід було виключати, що кожен із них — наприклад, римлянин, салійський франк, рипуарський франк, вестґот і бургунд — підкорявся своєму окремому закону, що відрізнявся від усіх інших. Що, накинутий колись владною необхідністю, подібний режим став став жахливо незручним, що він усе гірше й гірше узгоджувався з умовами життя в суспільстві, де злиття етнічних елементів майже завершилося, в цьому жоден розважливий спостерігач десь уже від початку дев'ятого сторіччя не міг сумніватися. Англосакси, які майже не рахувалися з потребами тубільних народностей, ніколи на це не зважали. Монархія вестґотів після 654 р. свідомо цей порядок скасувала. Але там, де права окремих народностей були зафіксовані на письмі, їхня сила опору залишалася великою. Важливо відзначити, що країною, де найдовше — аж до початку дванадцятого сторіччя — зберігалося це розмаїття юридичних залежностей, була вчена Італія. Але така ситуація призводила до дивних спотворень. Оскільки ставало дедалі важче визначити, хто має підкорятися якому закону, розвинулася така звичка, коли кожна особа в той момент, коли мала взяти участь у якомусь акті, сама називала той закон, що його визнавала над собою, причому в цей спосіб він міг

змінюватися залежно від бажань учасника контракту та суті справи. На решті континенту забуття, в яке з десятого сторіччя пішли тексти попередньої доби, дало змогу розвинутися цілком новому порядку. То був такий собі режим територіальних звичаїв, як іноді його називають. Більш доцільно, звичайно ж, говорити про звичаї груп.

Справді-бо, кожна людська спільнота, велика чи мала, вписана чи не вписана в певну територію з чітко означеними контурами, прагне розвинути власну юридичну традицію, і така ситуація часто призводить до того, що та або та людина, залежно від різних аспектів своєї діяльності, послідовно переходить від однієї з цих зон права до іншої. Ось наприклад місто з усіма його передмістями. Сімейний статус селян тут, безперечно, улягає нормам, дуже подібним до тих, які діють у всій навколишній місцевості. Натомість, їхнє аґрарне право підкоряється звичаям, специфічним для їхньої спільноти. Серед їхніх обов'язків, ті, які вони мусять виконувати у своїй ролі орендарів, накладаються на них звичаєм сеньйора, межі територіальних володінь якого можуть зовсім не збігатися з межами земель даного села; інші обов'язки, які можуть випливати із їхнього закріпаченого становища і стосуються їхньої особи, регулюються законом групи, здебільшого значно вужчої, яку складають кріпаки одного пана, що приписані до одного маєтку. До всього цього, само собою зрозуміло, додаються ще різні контракти або прецеденти, іноді строго персональні, а іноді такі, що передають свої наслідки від батька до сина, по всій генеалогічній лінії родини. Слід також відзначити, що тоді як у двох невеличких спільнотах, які живуть поруч і мають аналогічну структуру, звичаєві системи первісно конституювалися в дуже схожих формах, було абсолютно фатальним, що, не будучи кристалізовані в письмовій формі, вони поступово розходилися. Опинившись перед такою роздрібненістю, який історик не відчує іноді спокусу віднести на свій рахунок зневірені висновки автора такого собі «Трактату про англійські закони», виданого при дворі Генріха Другого: «Записати, в усій їхній універсальності, закони й права королівства було б у наші дні завданням цілковито неможливим... настільки вони заплутані у своїй сукупності»[104].

Проте всі ці відмінності спостерігалися передусім у деталях та у формі виразу. Між правилами, які практикувалися всередині різних груп, у даному регіоні, здебільшого була велика подібність. Нерідко навіть ця подібність заходила набагато далі. Іноді притаманні лише тому або тому з європейських суспільств, іноді спільні для всієї Європи, кілька колективних ідей, очевидних і простих, панували над правом феодальної ери. І хоч немає підстав сумніватися в тому, що розмаїття їхніх застосувань було нескінченним, не менш також очевидно, що ця призма, розкладаючи численні фактори еволюції, збагачувала історію винятково мінливою грою природних досвідів.

II. ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА

Традиціоналістська у своїй глибині, як і вся тогочасна цивілізація, юридична система першої феодальної доби ґрунтувалася, отже, на ідеї, що все, що було, тим самим має право бути. Не без кількох винятків, звичайно, натхнених вищою мораллю. Маючи перед собою світське суспільство, чия спадщина була далека від того, щоб узгоджуватися з їхніми ідеалами, клірики, зокрема, мали слушні підстави не завжди ототожнювати справедливе з уже баченим. Так, Інкмар Реймський проголосив тоді, що король не повинен судити згідно зі звичаєм, якщо цей звичай виявиться жорстокішим за «християнську правоту». Інтерпретуючи григоріанську спадщину, яка надихала людей із чистими помислами справді революційним духом, а також посилаючись на думки іншого борця з традиціями, яким у ті часи вважали старого Тертулліана, папа Урбан II писав у 1092 р. графу Фландрії: «То ти, кажеш, досі не робив нічого іншого, як узгоджувати всі свої дії з найдавнішими звичаями твоєї країни? Ти мусиш, проте, знати, що твій Спаситель сказав: Моє ім'я — Істина. Він не сказав: Моє ім'я — Звичай»[105]. Тож, виходячи з таких міркувань, могли бути й «погані звичаї». Справді, в практичних документах ми часто знаходимо ці слова. Але це майже завжди робилося для того, щоб затаврувати в такий спосіб правила, недавно запроваджені, або ті, які вважалися недавно запровадженими, — «ці огидні нововведення», «ці нечувані неподобства», що їх так часто осуджують монастирські тексти. Іншими словами, звичай вважали гідним осуду передусім у тих випадках, коли він був зовсім новий. Чи то йшлося про реформацію Церкви, чи про судову тяганину між двома сусідніми поміщиками, престиж минулого якщо й міг бути заперечений, то хіба лише посиланням на ще більш шановане минуле.

Дивовижним уявляється той факт, що це право, в очах якого всяка переміна здавалася злом, не тільки не залишалося непорушним, а й насправді було одним із найгнучкіших серед тих, які будь-коли знала історія. Так було тому, що воно фіксувалося в практичних документах, а не у формі законів, стабілізованих письмом. Більшість судів задовольнялися тоді усними вироками. Треба було поновити когось у його правах на ленне володіння? Для цього опитували суддів, якщо вони були ще живі. Під час укладання контрактів свою волю договірні сторони виражали жестами, а іноді ритуальними словами, тобто вдавалися до формалізму, спроможного вразити уяву людей, мало чутливих до абстрактного. В Італії як виняток письмові документи відігравали певну роль у договірних зобов'язаннях. Але й там їхня роль обмежувалася таким собі ритуалом. Скажімо, йшлося про передачу права на землю — і тоді з рук у руки передавали хартію, як деінде — грудку землі або соломинку. На північ від Альп перґамен, якщо, в рідкісних випадках, і втручався в справу,

то ним користувалися лише як пам'яткою: позбавлена будь-якої автентичної цінності, ця «бомага» мала за головну мету зберегти список свідків. Бо все, в кінцевому підсумку, опиралося на свідчення: навіть у тих випадках, коли користувалися «чорнилом», але передусім, звичайно, в тих, набагато численніших, коли без нього обходилися. Оскільки спогад, очевидно, мав тривати тим довше, чим довше житимуть на світі учасники договору, договірні сторони нерідко приводили із собою дітей. А як щодо неуважності, притаманної цьому вікові? Щоб запобігти їй вигадували всілякі процедури, спрямовані на утворення асоціації образів: ляпас, невеличкий подарунок, іноді — силуване купання.

Отже, чи йшлося про якісь окремі угоди, чи про загальні правила застосування звичаю, традиція не знала інших ґарантій, крім пам'яті. Але людська пам'ять, плинна, «обтічна» пам'ять, як назвав її Бомануар, є чудовим інструментом елімінації й перетворення — а надто, коли йдеться про так звану колективну пам'ять, яка будучи не чим іншим, як передачею від покоління до покоління, додає, коли не користується письмом, до індивідуальних помилок реєстрації, даних кожним окремим мозком, непорозуміння, притаманні слову. Було б іще терпимо, якби у феодальній Європі існувала одна з тих професійних каст, які зберігають спогади юридичного характеру і які були добре знані в інших цивілізаціях, наприклад у скандинавів. Але у феодальній Європі, в її світських колах, більшість людей, яким належало застосовувати право, робили це лише від випадку до випадку. Не здобувши методичних знань у цій сфері, вони найчастіше були змушені, як нарікав один із них, «діяти відповідно до своїх можливостей або своєї фантазії»[106]. Одне слово, юриспруденція виражала не стільки знання, скільки потреби. А що у своїх зусиллях наслідувати минуле перша феодальна доба могла користуватися лише кривими дзеркалами, то вона дуже швидко змінювалася, якщо погодитися з тим, що вона якийсь час тривала.

А втім, у певному розумінні, змінам сприяла сама авторитетність, яку визнавали за традицією. Бо кожен акт, будучи здійсненим або, ліпше, повтореним три або чотири рази, мав усі шанси перетворитися на прецедент: навіть у тому випадку, якщо він був, на початку, винятковим або навіть відверто несправедливим. Якось, десь у дев'ятому сторіччі, коли в королівських погребах, у Вері, закінчилося вино, ченців монастиря Сен-Дені попросили занести туди двісті барилець. Відтоді цього дару стали вимагати від них щороку в обов'язковому порядку, й знадобилася королівська грамота, щоб цю практику скасувати. Розповідають, що був одного разу, в Ардрі, ведмідь, якого привів туди місцевий поміщик. Селяни, яким сподобалося дивитись, як він б'ється з їхніми собаками, запропонували годувати його. Потім звір здох. Але поміщик і далі вимагав, щоб селяни приносили йому хліб[107]. Правдивість цієї анекдотичної історії, можливо, й викликає сумнів. Натомість її символічна зна-

чущість є незаперечною. Багато повинностей виникли в такий спосіб — з добровільного дару, назву якого потім зберігали довго. І навпаки, орендна плата, яку не сплачували протягом кількох років, або інший учасно не поновлений ритуал підлеглості майже неминуче скасовувалися за терміном давності. Ця практика була такою поширеною, що виникла необхідність створювати, в усе більшій кількості, ті чудернацькі документи, які дипломати називають «хартіями незавдання шкоди». Барон або єпископ просять притулку в якогось абата; король, відчуваючи нестачу грошей, звертається до щедрості одного зі своїх підлеглих. Гаразд, відповідає персонаж, до якого звернулися з таким проханням. За однієї умови, проте: нехай буде зазначено, чорним по білому, що моя послужливість не призведе до виникнення правового прецеденту мені на збиток. Проте ці заходи остороги, вдаватися до яких було дозволено лише людям певного рангу, були більш або менш ефективними лише в тих випадках, коли нерівність сил не була надто кричущою. Одним із наслідків звичаєвої концепції була, надто часто, легітимізація брутальності, яка ставала прибутковою, а тому застосовувалася все більше. Хіба не виник у Каталонії, коли відчужувалася земля, звичай уточнювати, вдаючись до вкрай цинічної формули, що вона віддається разом з усіма вигодами, якими користувався її власник, «безкоштовно або внаслідок застосування насильства»[108].

Ця пошана до факту, який мав місце в давнину, з особливою силою впливала на систему реальних прав. Протягом усієї феодальної ери дуже рідко можна було почути про власність чи то на землю, чи то на якусь владну посаду; ще набагато рідше — якщо поза межами Італії такий випадок узагалі траплявся — про те, щоб якісь люди за неї судилися. Майже в усіх таких процесах сторони обстоюють свою «пряму спадковість» (по-фр. *saisine*, по-нім. *Gewere*). У тринадцятому сторіччі навіть парламентський суд королів династії Капетінгів, що перебував під повним впливом римського права, мусив ужити заходів для того, щоб у всіх вироках, які стосувалися прямої спадковості, залишити місце для «петитуарного позову», тобто для дебатів про власність. Проте ми не знаємо випадків, щоб процедура, передбачена в такий спосіб, була здійснена на практиці. Що ж означала та знаменита пряма спадковість? Вона означала, що лише те володіння землею або правом слід шанувати, яке було освячене тривалістю. Двоє позовників сперечаються за якесь поле і вимагають справедливості? Незалежно від того, хто володіє цим полем у даний момент, воно дістанеться тому, хто зуміє переконати суд, що обробляв його або вважав своїм власним упродовж попередніх років або, ще ліпше, доведе, що його батьки робили те саме ще раніш від нього. З цією метою, якщо справа не доходила до «Божого суду» або судового поєдинку, позивач, як правило, звертався до «людської пам'яті, наскільки далеко вона сягає». Чи подавав він якісь документи? Якщо й так, то лише для того щоб допо-

могти спогадам, або в тому випадку, коли вони підтверджували передачу землі, тобто його пряму спадковість. Як тільки вдавалося в такий спосіб довести тривалість користування, ніхто не вважав, що є потреба в якихось інших підтвердженнях.

Таким чином, — але були для цього й інші аргументи, — слово «власність», застосоване до нерухомого майна, було майже позбавлене смислу. Або принаймні треба було сказати, — як і полюблятимуть казати пізніше, коли матимуть краще опрацьованого словника юридичних термінів, — власність або пряме спадкове право на капітал. Майже на кожну ділянку землі й на багато людей справді існувало в той час безліч усіляких прав, різних за своєю природою, але, як здавалося, однаково респектабельних. Жодне з них не характеризувалося тією застиглою ексклюзивністю, яка була притаманна власності римського типу. Орендар або власник лену, який — від батька до сина в переважній більшості випадків — обробляє землю і збирає врожай; його безпосередній сеньйор, якому він сплачує феодальну повинність і який, за певних обставин, може відібрати в нього його лен; сеньйор цього сеньйора і так далі, по всій довжині феодальної драбини — скільки тут людей, кожен із котрих із не меншим правом, аніж будь-який інший, могли сказати: «Це моє поле!» І ще ми порахували не всіх. Бо горизонтальних розгалужень було там не менше, аніж згори донизу, й треба було брати до уваги також сільську громаду, яка знову здобувала право на користування своїм полем, як тільки врожай з нього було зібрано; а ще родину ленного власника, без чиєї згоди маєтність не могла бути відчужена; а ще — родини всіх послідовно розташованих на феодальній драбині сеньйорів. Ця ієрархізована плутанина зв'язків між людиною і землею брала свій початок, звичайно, з далекого минулого. У більшій частині тієї ж таки *Романії* хіба квіритальна власність була чимось іншим, крім як фасадом? Проте у феодальні часи ця система набула неймовірного розвитку. Але подібне взаємопроникнення «прямих спадкóвостей» на одну й ту саму маєтність не мало в собі нічого такого, що могло б вразити ці уми, так мало чутливі до логіки суперечностей, і можливо, для того аби краще визначити цей стан права та опінії, ліпше було б запозичити в соціології її знамениту формулу, сказавши: то була ментальність юридичної «участі».

III. ВІДНОВЛЕННЯ ПИСАНИХ ПРАВ

Вивчення римського права, як ми вже бачили, ніколи не припинялося в школах Італії. Але під кінець дев'ятого сторіччя, за свідченням одного марсельського ченця, вже справжні «юрми» студентів прагнули потрапити на уроки, які давалися вже цілими командами вчителів, набагато тепер численніших і набагато краще організованих[109]; особливо яскраво палахкотів «смолоскип права» в Болоньї, яку прославив великий Ірнерій. Водночас навчальний матеріал також зазнав великих трансформацій. Ще зовсім недавно нехтувані на користь пересічних скорочених переказів, оригінальні джерела знову виходять на чільне місце. Зокрема, «Дігесте», який був майже цілком забутий, надав тепер доступ до латинського юридичного мислення, до того, що було в ньому найрафінованішого. Нічого не було очевиднішого, як те, що це оновлення перебувало в тісному зв'язку з іншими інтелектуальними рухами епохи. Криза григоріанської реформи розбудила повсюди спроби осмислити її як політично, так і юридично; аж ніяк не було випадковістю те, що укладання великих канонічних збірників, яке вона безпосередньо надихала, збіглося в часі з появою перших праць Болонської школи. А як, до речі, не впізнати в цих останніх водночас повернення до античності й смак до логічного аналізу, які розквітали в новому латиномовному письменстві та у філософії, що відроджувалася?

Аналогічні потреби виникали приблизно в ту саму пору й у інших місцях Європи. Там, зокрема, високі барони теж почали відчувати бажання звертатися за порадами до професійних юристів: приблизно від 1096 р. ми бачимо, як з'являються серед суддів, із яких складався трибунал графа де Блуа, персонажі, які не без гордості величають себе «докторами в галузі законів»[110]. Можливо, що вони здобули свої знання з тих кількох текстів із античного права, які ще збереглися в монастирських бібліотеках, по той бік гір. Але ці елементи були надто бідними, щоб забезпечити весь той матеріал, який був потрібний для тубільного відродження. Імпульс надійшов з Італії. Завдяки сприятливій атмосфері взаємин, інтенсивніших, ніж будь-коли, діяльність болонської групи розповсюджувала свій вплив через процес навчання, відкритого для чужоземних слухачів, через розповсюдження писемних творів і нарешті завдяки еміграції кількох із тамтешніх професорів. Суверен не тільки Германії, а й Італійського королівства, Фрідріх Барбаросса брав до свого почту, під час своїх поїздок у Італію, ломбардських знавців права. Колишній учень Болонського університету Пласентен прилаштувався невдовзі після 1060 р. в Монпельє; іншого, Ваккарія, покликали кількома роками раніше до Кентербері. Повсюди протягом дванадцятого сторіччя римське право проникало в школи. Його викладали, наприклад, близько 1170 р. разом із канонічним правом під затінком собору в Сансі[111].

Це відродження римського права не могло не розбудити активної ворожнечі. Глибоко світське за самою своєю суттю, воно тривожило своїм латентним поганізмом чимало церковників. Охоронці монастирської доброчесності звинуватили його в тому, що воно відвертає ченців від молитви. Теологи дорікали йому в тому, що воно замінює ті єдині теми роздумів, які здавалися їм гідними кліриків. Навіть королі Франції та їхні радники, принаймні після Філіпа-Авґуста, здавалося, були стривожені тим, що воно постачає надто легкими аргументами тих теоретиків, які намагалися виправдати імперську гегемонію. Проте всі ці анафеми були безсилі зупинити цей процес і тільки засвідчували його могутність.

У Південній Франції, де звичаєва традиція зберегла значний вплив римського права, зусилля юристів, які надали змогу всім охочим звертатися до оригінальних текстів, призвели до того, що «писане» право піднялося до рангу такого собі звичаєвого права, яке застосовувалося на шкоду звичаям виразно протилежного спрямування. Те саме відбувалося в Провансі, де від середини дванадцятого сторіччя знання Юстиніанового Кодексу здавалося таким важливим у суто світських колах, що було докладено зусиль, аби підготувати для них його резюме простонародною мовою. В інших місцях вплив відроджуваного римського права був не таким прямим. Але й там, де воно знаходило для себе особливо сприятливий ґрунт, предківські правила були надто міцно вкорінені в «людську пам'ять», до того ж надто міцно пов'язані з усією системою суспільної структури, надто відмінної від структури античного Риму, щоб так легко бути перекинутими одним бажанням кількох професорів права. Безперечно, що повсюди ворожнеча, з якою люди нині ставилися до давніх способів доказу, зокрема до судового поєдинку, опрацювання, в публічному праві, поняття образи-величності дещо завдячували прикладам, узятим із *Corpus Juris* та його тлумачення. Крім того, наслідування античних зразків було підтримане, певною мірою, багатьма іншими впливами: осуд, із яким Церква ставилася до пролитої крові, як і до іншої практики, що могла бути прирівняна до «спокушання Бога»; потяг, а надто в середовищі купців, до зручніших і раціональніших процедур; відновлення престижу монархії. Якщо ми бачимо, як протягом дванадцятого й тринадцятого сторіч деякі нотарі зазнають невдачі у своїх спробах виразити через словник кодексів реалії свого часу, ці невдалі спроби не проникали вглиб людських стосунків.Річ у тому, що наукове право впливало тоді на право живе зовсім під іншим кутом — воно навчало його більш ясно усвідомлювати свою власну суть.

Поставлені перед присутністю суто традиційних рецептів, які досі, краще або гірше, правили суспільством, люди, що навчалися в школах римського права, неминуче мусили докладати зусиль для того, щоб стерти його суперечності та невизначеність. А що таким ментальним нахилам властиво швидко розповсюджуватися, то вони дуже скоро вийшли за межі відносно вузьких кіл, які були безпосередньо ознайомлені з навдивовижу ефективними інструментами інтелектуального аналізу, що їх залишила в спадщину людству антична доктрина. Вони також добре узгоджувалися не з однією спонтанною течією. Цивілізація, що вже не була цивілізацією невігласів, прагнула навчитися читати й писати. Сильніші спільноти — передусім спільноти міські — вимагали зафіксувати правила, плинний характер яких призводив до стількох зловживань. Перегрупування суспільних елементів у великих державах або у великих князівствах сприяло не лише відродженню законодавства, а й ще, на широких територіях, розповсюдженню уніфікаторської юриспруденції. Аж ніяк не випадково автор «Трактату про англійські закони» в продовженні уривку, який ми цитували вище, протиставив безладному розмаїттю місцевих звичаїв набагато впорядкованішу практику королівського двору. Для королівства Капетінгів було характерним, що десь близько 1200 р. ми бачимо, як поруч із давніми згадками про місцеві звичаї в найвужчому значенні цього виразу з'являються назви набагато ширших звичаєвих зон: Франція навколо Парижа, Нормандія, Шампань. Усе це свідчило про те, що готувалася велика робота з кристалізації, яку мали спостерігати останні роки дванадцятого сторіччя, а якщо не її саму, то принаймні її провістя.

В Італії, після появи в 1132 р. хартії Пізи, міські статути стали швидко множитися. На північ від Альп акти про надання буржуазії всіляких пільг мають тенденцію все більше й більше перетворюватися на детальні описи звичаїв. Генріх Другий, король-юрист, «обізнаний у впровадженні та виправленні законів, тонкий винахідник незвичайних суджень»[112], розгортає в Англії бурхливу законодавчу діяльність. Під покривом руху за мир практика законодавства знову проникає навіть у Германію. У Франції Філіп-Август, схильний у всьому наслідувати своїх англійських суперників, урегульовує, через ордонанси, різноманітні феодальні справи[113]. І нарешті, знаходяться автори, які, не маючи на те ніякого офіційного доручення і лише задля зручності практиків, удаються до спроб об'єднати в таблиці юридичні норми, що мають силу навколо них. Ця ініціатива прийшла, як і слід було сподіватися, із середовищ, давно звичних не вдовольнятися суто усною традицією: з Північної Італії, де близько 1150 р. один компілятор об'єднав у такий собі *corpus* консультації з права феодів, на які надихнули юристів його країни закони, видані на тему цього предмета імператорами в їхньому ломбардському королівстві; з Англії, що бачила, як вийшов близько 1187 р. в оточенні феодального судді Рануля де Ґланвіля «Трактат», який ми вже кілька разів цитували. Потім з'явилися близько 1200 р. найдавніший збірник норманського звичаєвого права; близько 1221 р. — «Дзеркало саксів», що було написане простонародною мовою[114] одним рицарем і в такий спосіб подвійно засвідчило глибокі здобутки нового розуму. Ця праця, мабуть, активно тривала впродовж життя наступних поколінь: і так успішно, що, аби зрозуміти суспільну структуру, недосконало описану до тринадцятого сторіччя, структуру, від якої, попри істотні перетворення, ще залишалося багато характеристик у Європі великих монархій, доводиться часто звертатися, з усією необхідною обережністю, до цих творів, відносно пізніх, але в яких віддзеркалена організаторська ясність, притаманна добі соборів та Сум. Який би історик феодалізму відмовився від допомоги найвидатнішого аналітика середньовічного суспільства, рицаря, поета і юриста, судді королів — сина та онука Людовіка Святого, — автора написаного в 1283 р. твору «Звичаї жителів Бове», Філіпа де Бомануара?

Відтепер право, будучи зафіксованим почасти в законодавчий спосіб, а загалом тому, що його навчали і його записували, — хіба не мало втратити воно, значною мірою, свою пластичність разом зі своїм розмаїттям? Звичайно ж, йому абсолютно ніщо не заважало розвиватися й далі — що воно загалом і робило. Але воно змінювалося тепер менш несвідомо, а отже, й рідше. Бо обмірковувати зміну — це завжди наражати себе на ризик відмовитися від неї. Отже, на зміну періодові, який був незвичайно рухливим, на зміну добі неясного і глибоко захованого бродіння, прийшла, починаючи з другої половини дванадцятого сторіччя, ера, коли суспільство намагатиметься віднині організовувати людські взаємини з більшою строгістю, спробує встановити чіткіші межі між суспільними класами, стерти багато локальних відмінностей і, нарешті, дозволяти лише дуже повільні перетворення. За цю вирішальну метаморфозу, що відбулася близько 1200 р., звичайно ж, несуть відповідальність не лише мінливі нахили юридичної ментальності, які до того ж тісно пов'язані з іншими ланцюжками причин. Проте немає жодного сумніву, що вони значною мірою їй сприяли.

ЧАСТИНА ДРУГА

ЗВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ З ЛЮДИНОЮ

Книга перша

КРЕВНІ ЗВ'ЯЗКИ

Розділ 1. СОЛІДАРНІСТЬ РОДУ

І. «ПЛОТСЬКІ ДРУЗІ»

Зв'язки, що опиралися на спільність крові, виникли набагато давніше й були чужі людським стосункам, характерним для феодалізму, але вони й далі відігравали в самому осередді нової структури надто помітну роль, щоб можна було дозволити собі виключити їх із її образу. Проте, вивчати їх, на жаль, дуже важко. Були поважні підстави на те, щоб у стародавній Франції сімейну спільноту в селах позначали назвою «тиха». Тобто мали на увазі, що вона «мовчазна». Природа стосунків між близькими людьми є такою, що дозволяє їм обходитися без письма. А чи були винятки, коли вони до нього вдавалися? Ці документи, що стосувалися переважно життя в середовищі вищих класів, здебільшого до нас не дійшли. Принаймні ті, які існували до дванадцятого сторіччя. Бо майже всі давніші архіви, які збереглися, — це архіви церковні. Але це не єдина для нас перешкода. Сукупна картина феодальних інституцій може бути намальована, оскільки вони виникли в той самий час, коли реально конституювалася Європа, а тому розповсюдилися, без фундаментальних відмінностей, на весь європейський світ. Інституції кревної спорідненості, навпаки, для кожної з груп різного походження, що їм доля визначила жити поруч, були неодмінною спадщиною її специфічного минулого, спадщиною, якої вона не змогла б позбутись, якби й хотіла. Спробуймо, наприклад, порівняти майже однаковість правил, що стосуються успадкування військового феоду, з нескінченним розмаїттям тих, які фіксують передачу іншого майна. В наступних рядках ми будемо змушені більшою мірою, ніж будь-коли, задовольнитися тим, що розглянемо лише кілька головних тенденцій.

Отже, по всій феодальній Європі існували групи кревної спорідненості. Терміни, якими їх позначали, були досить плинними: у Франції для цього найчастіше вживали слова *parenté* або *lignage*. Натомість зв'язки, утворені в такий спосіб, були надзвичайно міцними. Тут можна навести характерний приклад. У Франції, коли говорили про близьких людей, звичайно лаконічно казали *amis* (друзі), в Германії — *Freunde* (друзі). «Його друзі», перелічені в одинадцятому сторіччі в одному з актів провінції Іль-де-Франс, включали «його матір, братів, сестер та інших близьких йому людей, по крові або по шлюбу»[115]. Лише в тих рідкісних випадках, коли прагнули абсолютної точності, могли конкретизувати: «amis *charnels*» (плотські друзі).

Так, мовби не могло існувати іншої правдивої дружби, крім як між людьми, поєднаними спорідненістю крові!

Найкраще служать тому герою, всі воїни якого поєднані з ним або новими і властиво феодальними стосунками васальної залежності, або стародавніми зв'язками кревної спорідненості. Ці два види взаємин здебільшого згадуються в одному плані, бо вони однаково зобов'язують, вони, як здається, вивищуються над усіма іншими. *Magen* und *mannen** — ця алітерація, в германській епопеї, підноситься майже до рангу прислів'я. Але поезія може сказати далеко не все, й мудрий Жуенвіль ще в тринадцятому сторіччі добре знав, що якщо військо Гі де Мовуазена творило чудеса під Мансурагом, то це тому, що воно цілком складалося або з людей, які перебували в ленній залежності від воєначальника, або з рицарів його роду. Відданість підлеглих досягає найвищого горіння, коли обидва види зв'язків зливаються; саме так було, розповідає епопея, у випадку з дюком Беґом, чиї тисяча васалів були «всі однієї крові». В чому сила того чи того барона, на думку авторів хронік, незалежно від того, звідки він походить, з Нормандії чи з Фландрії? В його замках, безперечно, в його високих прибутках, в кількості його васалів, але також і в кількості його родичів. Те саме відбувалося й нижче, на всіх щаблях суспільної драбини. Ті городяни з Гента були купцями, про яких один автор, який добре їх знав, писав, що вони мали дві великі сили: «свої башти» — величні башти, кам'яні стіни яких, у містах, відкидають густу тінь на скромні дерев'яні будиночки простолюду — і «своїх родичів». Були, принаймні почасти, вільними простолюдинами, зі скромним *wergeld* у 200 шилінґів, а можливо, й селянами,ті клани родичів, проти яких у другій половині десятого сторіччя лондонці, як вони заявили, були готові виступити збройно, «якщо вони й далі перешкоджатимуть нам користуватись нашими правами, підтримуючи грабіжників»[116].

Коли людину притягували до суду, вона знаходила в родичах своїх природних захисників. Колективної присяги «клятводавців» там, де ця стародавня германська процедура ще застосовувалася, було досить, щоб повністю виправдати звинуваченого або підтвердити скаргу позивача, й для «плотських друзів» така присяга була іноді правилом, а іноді скласти її вимагали від них правила доброго тону: так, наприклад, в Усаґрі, в Кастилії, четверо родичів однієї жінки прийшли з нею в суд і склали присягу, що вона стала жертвою грабунку[117]. А що було в тих випадках, коли перевагу віддавали судовому поєдинку? В принципі, повідомляє нам Бомануар, його могла вимагати лише одна зі сторін. Проте, були два винятки: дозволялося ленному васалові зажадати судового поєдинку для свого сеньйора, й кожна людина могла це зробити, якщо йшлося про когось із її родичів. Знову ж таки ці два види зв'язків підносяться до одного рангу. Так, ми бачимо, як у «Пісні про Роланда» родичі Ганелона відряджають одного зі своїх, щоб він вступив у поєдинок із тим, хто винуватив зрадника. А втім, у

* Родичі і васали (дружинники) *(нім.)*.

«Пісні про Роланда» солідарність сягає набагато далі. Після поразки їхнього представника тридцятеро родичів, які за нього «поручилися», будуть повішені ґроном на дереві в Проклятому лісі. Поетичне перебільшення, в цьому немає сумніву. Епопея була таким собі збільшувальним склом. Але її вигадки могли розраховувати на успіх лише в тому випадку, якщо вони були до вподоби загалу. Близько 1200 р. сенешаль Нормандії, представник більш розвиненого права, мав великі труднощі в тому, щоб перешкодити своїм помічникам покарати разом зі злочинцем усіх його родичів[118]. Настільки той індивід і вся група видавалися їм нерозлучними.

Рідня не тільки надавала людині підтримку, вона була, по-своєму, і її суддею. До неї, якщо вірити епічним пісням, линули думки рицаря в день небезпеки. «Прийди мені на допомогу — щоб я не виявив себе боягузом — за що дорікали б моїй рідні» — з такими наївними благаннями звертається Вільгельм Оранзький до Святої Діви[119]; і якщо Роланд відмовляється покликати собі на допомогу військо Карла Великого, то робить це зі страху, щоб його рідню не звинуватили за його слабкодухість. Честь або безчестя одного із членів упаде на всю невеличку спільноту.

Проте насамперед у вендеті кревні зв'язки проявилися в усій своїй силі.

II. ВЕНДЕТА

Середні віки майже на всій своїй протяжності, а надто у феодальну еру, жили під знаком особистої кревної помсти. Не випадає сумніватися, що на індивіда, якому було завдано кривди, обов'язок вендети накладався як найсвященніший із обов'язків. Від якого його не звільняла й смерть. Народжений у одній з тих комун, яким сама їхня незалежність від великих держав дозволяла зберігати тривалу вірність правилам традиційної честі, один багатий флорентієць, Веллуто ді Буонкрістіано, будучи смертельно поранений одним зі своїх ворогів, склав 1310 р. свій заповіт. У цьому акті, продиктованому як благочестям, так і мудрою розважливістю, акті, який у ті часи мав за головну мету щедрими пожертвами забезпечити спасіння душі небіжчика, він не побоявся відписати окрему спадщину на користь свого месника, якщо такий знайдеться[120].

Людина окрема, в цьому плані, могла мало що вдіяти. Тим більше, що найчастіше йшлося про її смерть, яка вимагала спокути. Ось тоді й виходила на сцену родина й виникало поняття, спочатку назване стародавнім германським словом *faide*, яке поступово поширилося на всю Європу. «Помста родичів, яку ми називаємо *faide»*, — писав один германський фахівець із канонічного права[121]. Жодне моральне зобов'язання не вважалося більш священним, ніж це. У Фландрії наприкінці дванадцятого сторіччя жила одна шляхетна дама, чоловік і два сини якої були вбиті їхніми ворогами; після чого вендета стала пустошити ту країну. Святий чоловік, єпископ Суассонський

Арнуль, приїхав, щоб умовити супротивників замиритися. Але вдова не захотіла його слухати і звеліла підняти міст, щоб він не зміг потрапити в її замок. У фризів навіть труп убитого волав про помсту; він засихав, підвішений у домі аж до того дня, коли його рідні, здійснивши кревну помсту, здобували цим право поховати його[122]. Чому у Франції вже в останні десятиліття тринадцятого сторіччя мудрий Бомануар, слуга королів і один з найпереконаніших оборонців миру, вважає бажаним, щоб кожен умів визначати ступені спорідненості? Для того, пише він, щоб у приватних війнах можна було звернутися з «проханням про допомогу до друга».

Отож уся рідня, згуртувавшись, як правило, навколо «військового старшини», що віддавав накази, бралася за зброю, щоб помститися за вбивство або лише за кривду одного зі своїх. Але йшлося не тільки про те, щоб покарати безпосереднього винуватця. Бо солідарності активній відповідала солідарність пасивна, що вважалася не менш сильною. Смерть убивці не була необхідною умовою у Фрисландії для того, щоб труп, віднині умиротворений, можна було нарешті віддати землі; досить було, щоб помер хтось із його родини. І якщо через двадцять чотири роки після свого заповіту Веллуто, як нам розповідають, нарешті знайшов серед своєї рідні жаданого месника, спокутна кара й цього разу спіткала не самого винуватця, а одного з його родичів. Про те, наскільки ці уявлення про справедливість були могутніми й тривалими, ніщо, безперечно, не свідчить краще, аніж один досить пізній вирок Паризького парламентського суду. В 1260 р. кавалер Луї Дефе, поранений таким собі Тома д'Узуером, подав на свого нападника позов у суд. Звинувачуваний самого факту не заперечував. Але він висунув пояснення, що на нього самого якийсь час тому напав племінник жертви. В чому ж його провина? Хіба він, згідно з королівськими ордонансами, не чекав сорок днів, перш ніж здійснити свою помсту? (Стільки часу вважали достатнім для того, щоб усі родичі були, як годилося, попереджені про небезпеку.) Нехай і так, відповів йому скривджений кавалер, але річ у тому, що до свого небожа я не маю жодного стосунку. Проте його аргумент не визнали слушним; будь-яка дія індивіда стосувалася всіх його родичів. Так принаймні вирішили судді благочестивого й миролюбного Людовіка Святого. Кров, так би мовити, озивалася до крові, нескінченні сварки, що часто виникали з нікчемних причин, зводили в нещадній боротьбі між собою рід проти роду. В одинадцятому сторіччі одна суперечка між двома шляхетними родинами Бургундії, яка виникла в день збирання винограду, тривала потім протягом тридцяти років; починаючи від перших сутичок, одна зі сторін утратила в цій війні одинадцятеро людей[123].

Серед цих історій, пов'язаних із кревною помстою, хроніки часто розповідають про боротьбу між могутніми рицарськими родами: такою була «довготривала ненависть», перемішана з жорстокими випадками зради, яка в Нормандії дванадцятого сторіччя виникла між родами Жируа і Тальва[124]. В переказах, які виспівувалися менестрелями,

сеньйори знаходили відлуння своїх пристрастей, що виростали до розмірів епопеї. Вендети, які спричинили війну між «лотаринзцями» та «бордосцями», між річкою Рауля із Камбре та родичами Ербера де Вермандуа, заповнюють кілька з наших найкращих епічних пісень. Смертельний удар, якого в один святковий день завдав один з інфантів Лари родичеві своєї тітки, спричинив цілу низку вбивств, які, поєднуючись у ланцюг, утворюють сюжет знаменитої іспанської *cantar**. Одні й ті самі звичаї тріумфують від самих верхів до самих низів суспільства. Безперечно, що коли в тринадцятому сторіччі аристократія остаточно конституювалася в спадковий суспільний організм, вона була схильна зберегти за собою як ознаку честі всі форми права застосовувати зброю. Органи державної влади — як, наприклад, графський суд у Ено в 1276 р.[125] — та юридична доктрина охоче йшли їй назустріч: із симпатії до аристократичних забобонів; але й тому, що володарі або юристи, прагнучи зберігати мир, відчували потребу локалізувати пожежу. Заборону вдаватися до будь-яких заходів кревної помсти було неможливо запровадити для військової касти і з практичного, і навіть із морального погляду, і влада вирішила зосередити свої зусилля на тому, щоб домогтися цього від решти населення. Таким чином, насильство перетворилося на класовий привілей. Принаймні в принципі. Бо ті ж таки автори, котрі, як Бомануар, пишуть про те, що «не дворяни не можуть воювати між собою», не залишають нам ніяких ілюзій щодо реального дотримання цього правила. Ареццо було не єдиним містом, звідки святий Франциск, такий, яким ми бачимо його на мурах собору в Ассізі, міг би повиганяти демонів розбрату. І якщо перші міські конституції проголошували мир своєю головною турботою, а часто навіть виходили під назвою, яку самі собі давали, цим підкреслюючи свій головний зміст, «актів миру», то так було, зокрема, тому, що серед інших причин для стурбованості народжувана буржуазія роздиралася всередині, як знову ж таки нагадує нам Бомануар, «чварами та звадами, що штовхали рід проти роду». І хоч ми небагато знаємо про приховане життя в селах, там, по суті, відкривається та сама картина.

Проте не можна твердити, що ці почуття панували неподільно. Вони входили в суперечність із іншими ментальними силами: жахом перед пролитою кров'ю, якого навчала церква; традиційним уявленням про громадський мир; а передусім, потребою в цьому мирі. Далі ми розповімо про відчайдушні зусилля, спрямовані на те, щоб досягти внутрішнього суспільного спокою, які протягом усієї феодальної ери були одним із найочевидніших симптомів того самого зла, проти якого, з більшим або меншим успіхом, вона намагалася боротись. «Смертельна ненависть» — це словосполучення стало тоді майже технічним терміном, — безперервно породжувана зв'язками кревної спорідненості, була, звичайно ж, однією з головних причин навколишнього неспокою. Але вона ж таки була інтегральною частиною

---

* Пісні *(ісп.)*.

морального кодексу, якому, в глибині їхніх сердець, залишалися вірними найпалкіші апостоли порядку, а тому лише кілька утопістів могли мріяти про те, щоб накласти на неї радикальну заборону. Передбачаючи всілякі заходи покарання за застосування насильства, хоч би якої воно було природи, чимало мирних конвенцій відверто визнавали легітимність кревної помсти. Державна влада здебільшого діяла так само. Вона намагалася захищати невинних від найкричущіших зловживань, спричинених колективною солідарністю, й запроваджувала терміни, необхідні для вжиття заходів остороги проти можливої небезпеки. Вона прагнула дати визначення випадкам простого розбою, що прикривалися необхідністю відплати за чиюсь смерть[126]. Вона іноді намагалася обмежити кількість і природу злочинів, які належало обмивати кров'ю: згідно з нормандськими ордонансами Гійома Завойовника, до них відносили лише вбивство батька або сина. Вона все частіше й частіше, мірою того як почувала себе все сильнішою, наважувалася випереджати приватну помсту, караючи винних або за очевидні злочини, або за ті, які підпадали під рубрику порушення миру. А головне, вона докладала неабияких зусиль, щоб послабити напруженість між супротивними групами, пропонуючи їм укласти мир або перемир'я на тих умовах, які будуть опрацьовані в суді. Одне слово, крім Англії, де після Завоювання, скасування будь-якого леґального права на кревну помсту було одним із аспектів королівської «тиранії», влада обмежувалася тим, що намагалася пом'якшити надуживання практикою, якій вона не могла перешкодити, а може, навіть і не хотіла. До того ж, і судові процеси самі по собі, коли, в рідких випадках, скривджена сторона віддавала їм перевагу перед прямими діями, ніколи не були чимось іншим, як регуляризованими вендетами. Ось, наприклад, який поділ передбачала у випадку навмисного вбивства муніципальна хартія, ухвалена 1232 р. у місті Арк, що в провінції Артуа: сеньйорові — майно винного; його тіло, в разі якщо його буде скарано на смерть, — родичам жертви[127]. Можливість подати позов належала майже виключно близьким скривдженого[128]; і ще в тринадцятому сторіччі, в містах та герцоґствах, що управлялися найліпше, наприклад, у Фландрії або в Нормандії, убивця міг одержати помилування від суверена або суддів лише в тому випадку, якщо воно було попередньо узгоджене з родичами вбитого.

Бо, хоч би якою респектабельною здавалася «ця стародавня, добре збережена злопам'ять», що про неї з такою замилуваністю оповідають нам іспанські поети, навряд чи можна було сподіватися, що вона триватиме вічно. Раніше чи пізніше, а треба було якось класти край цій «кревній помсті мерців», як говориться в «Жирарі з Русильйона». За дуже давнім звичаєм, сторони, як правило, укладали мир після сплати певного відшкодування. «Якщо не хочеш списа в груди, відкупися» — мудрість цієї стародавньої англосаксонської приказки ніколи не піддавалася сумніву[129].

Правду кажучи, регулярні тарифи полюбовних угод, що їх колись із такою ретельністю опрацювали закони варварів і, зокрема, ті, які

стосувалися вбивства, — така собі науково вивірена таблиця «оцінок людського життя», — тепер застосовувалися, причому в значно переробленому вигляді, лише подекуди: у Фрисландії, у Фландрії, в кількох місцях Іспанії. У Саксонії, країні загалом дуже консервативній, якщо «Дзеркало» початку тринадцятого сторіччя ще й знає подібну конструкцію, проте розглядає її як фіґуру очевидного архаїзму; а «викуп за людину», що його в часи Людовіка Святого деякі тексти в долині Луари ще оцінювали в 100 су, виплачувався лише за виняткових обставин[130]. Та й хіба могло бути інакше? На зміну старому етнічному праву прийшли звичаї групи, які віднині стали спільними для народів із протилежними традиціями карного права. Влада, колись зацікавлена в строгій виплаті передбачених сум, тому що стягувала з них частину на свою користь, протягом анархії, яка панувала в десятому та одинадцятому сторіччях, утратила силу, щоб вимагати нехай там що. І нарешті й передусім, глибоко змінилися відмінності між класами, на яких ґрунтувалися всі давні підрахунки.

Але зникнення стабільних розцінок ще не означало скасування самого викупу. Він зберігався до самого кінця середніх віків, конкуруючи з карними методами, запровадженими в моду загальним прагненням до миру та спокою як таких, що мали дужче настрахати злочинців. Тільки що ціна за кривду або за кров, до якої ще іноді додавали благочестиві пожертвування на спасіння душі небіжчика, віднині призначалася для кожного окремого випадку спільною домовленістю, арбітражем або рішенням суду. Так, якщо ми наведемо лише два приклади, розташовані на двох протилежних кінцях суспільної ієрархії, в 1160 р. єпископ Байо одержав церкву від одного з родичів сеньйора, який убив його небогу, а в 1127 р. одна сенонезька селянка — невеличку суму грошей від убивці свого чоловіка[131].

Як і кревна помста, виплати, що клали їй край, стосувалися не окремих людей, а цілих груп. Хоча коли йшлося про звичайну кривду, то, як здається, існував дуже давній звичай надавати компенсацію лише скривдженому індивідові. Та коли справа стосувалася вбивства, а іноді навіть і тяжкого каліцтва, то виплату за людське життя, у своєму повному або неповному складі, одержувала рідня загиблого. В усіх випадках гроші давали родичі винного: там, де чітко визначені тарифи залишалися в силі, це відбувалося строго за законом і згідно з наперед запровадженими нормами; деінде умови виплати визначав звичай або навіть добропристойність, умови, які були достатньо жорсткими в обох випадках, щоб державна влада мала підстави визнати за ними силу закону. «Фінансова підтримка друзів» — так назвали цей акт клірики канцелярії Філіпа Красивого, після того як, здійснивши дослідження, що встановило звичай, записали на своєму формулярі королівське розпорядження, яке визначало квоту різних «плотських друзів», зобов'язаних давати на це гроші, і яке, звичайно ж, вони мали намір застосовувати часто[132].

Проте, як правило, сплата відшкодування не була достатньою для того, щоб укласти договір. Вимагалося, крім того, здійснити ритуал

почесного штрафу — або, радше, покори — у відношенні до жертви або до її родичів. Найчастіше, принаймні між особами досить високого рангу, цей ритуал відбувався у формі найпринизливішого вияву покірливості з тих, які тоді знали, а саме вшанування суперника «словом і жестами». В цих випадках також зустрічалися частіше групи, ніж індивіди. Коли в 1208 р. управитель ченців монастиря Сен-Дені, в Аржантейлі, уклав мир із мажордомом сіра де Монморенсі, якого він поранив, він мусив привести із собою на церемонію спокутного вшанування двадцять дев'ятеро зі своїх «друзів»; а в березні 1134 р., після вбивства помічника орлеанського декана, можна було бачити, як зійшлися близькі небіжчика, щоб відбути ритуал ушанування з боку не лише одного з убивць, його поплічників та його васалів, а й також «кращих людей із його рідні» — усіх їх загалом назбиралося там сто сорок осіб[133]. Отже, вчинок однієї людини розходився тоді колективними хвилями в середовищі всіх її родичів.

III. ЕКОНОМІЧНА СОЛІДАРНІСТЬ

Феодальний Захід одностайно визнавав легітимність індивідуальної власності. Але на практиці солідарність родини часто знаходила своє продовження в усуспільненому володінні майном. Повсюди в селах численні «братства» гуртувалися навколо одного «вогнища» й одного «казана», а на одному й тому самому неподільному полі виникало по кілька господарств, поєднаних узами спорідненості. Сеньйор часто заохочував або навіть нав'язував створення цих «товариств»; він вважав, що для нього буде ліпше, коли його піддані хоч-не-хоч почуватимуть себе солідарними у сплаті належного йому оброку та виконанні інших феодальних повинностей. У великій частині Франції режим успадкування кріпаків не знав іншої системи переходу, як продовжити час існування колишньої спільноти. А що тоді, коли природний спадкоємець, син, а іноді брат, ще до того, як одержував право на спадщину, покидав колективне вогнище? Тоді й тільки тоді його права повністю стиралися на користь його пана. Безперечно, що ці звичаї мали менш загальний характер, коли йшлося про вищі прошарки суспільства: бо подрібнення власності неминуче полегшується, мірою того як зростає багатство; а ще одна причина, мабуть, полягає в тому, що прибутки сеньйора були тісно пов'язані з його владними повноваженнями, які за своєю природою було набагато менш зручно здійснювати колективно. Проте чимало дрібних сеньйорів, зокрема в центрі Франції та в Тоскані, як і селяни, були несхильні ділити батьківську спадщину, користуючись нею спільно, живучи всі разом у предківському замку або принаймні спільно його обороняючи, коли виникала в цьому потреба. То були ті самі «лицарі в дірявих плащах», типовим представником яких можна вважати відомого трубадура Бертрана де Борна; а можна, в цьому плані, згадати й про тридцятеро людей, які ще в 1251 р. спільно володіли однією фортецею в провінції Жеводан[134]. А що, коли в якихось виняткових випадках до групи хотів

приєднатися чужинець? Незалежно від того, чи йшлося про селян, чи про людей, які стояли на суспільній драбині набагато вище, акт приєднання до спільноти «чужого» здебільшого відбувався у формі такого собі фіктивного «побратимства» — складалося враження, що лише той суспільний договір вважався міцним, який, не можучи опертися на узи крові, принаймні намагався їх наслідувати. Навіть великі барони не завжди нехтували ці спільнотні звичаї: хіба ж не бачено, протягом життя кількох генерацій, як Босоніди, володарі кількох провансальських графств, кожен зберігаючи за собою свою окрему зону впливу, розглядали як щось неподільне свою владу над феодом і всі однаково величали себе одним і тим самим титулом «графа» або «князя» всього Провансу?

А втім, навіть у тих випадках, коли володіння було відверто індивідуалізованим, воно ніколи не могло скинути з себе всі пута родинних зв'язків. Між цими двома термінами, що їх ми схильні розглядати як протилежні, ця доба «співучасті» не вбачала ніякої суперечності. Погортаймо акти продажу або дарування, які мають стосунок до десятого, одинадцятого та дванадцятого сторіч і які збереглися в церковних архівах. Дуже часто в преамбулі, написаній кліриками, відчужувач проголошує своє право вільно розпоряджатися своїм майном. Бо саме такою була позиція Церкви: безперервно збагачуючись коштом дарів, несучи на собі, крім того, тягар турботи про спасіння людських душ, чи могла вона дозволити, аби та чи та перешкода стояла на шляху вірних, які щедрими пожертвами хотіли б забезпечити своє спасіння або спасіння дорогих їм людей? Інтереси високої аристократії, чия спадщина зростала коштом тих земель, які їм відступали, більш або менш добровільно, власники дрібніші, розвивалися в тому самому напрямку. Аж ніяк не випадково, що саксонський закон, чинний від дев'ятого сторіччя, перелічуючи обставини, за яких можливе відчуження, хай навіть воно матиме своїм наслідком позбавлення спадкоємців спадщини, називає, крім щедрот у відношенні до церков та до короля, такий випадок, коли вбогий бідняк «під тиском голоду» віддає свою ділянку комусь багатшому, за умови, щоб той узяв на себе турботи з його прогодування[135]. Та майже завжди хартії або інші документи, хоч би як високо підносили вони права індивіда, тут-таки згадують і про те, що необхідно мати згоду від різних родичів продавця або жертводавця. Ті вияви згоди, мабуть, були настільки необхідними, що особи зацікавлені не вагалися винагороджувати їх. А чи бувало, що той або той родич, у якого свого часу не запитали згоди, через багато років намагався домогтися, щоб угоду проголосили недійсною? В таких випадках ті, хто склав угоду й мав із неї користь, здіймали крик про несправедливість або навіть безбожність, зверталися до суду й іноді вигравали справу[136]. Проте в дев'ятьох випадках із десяти попри їхні протести та звертання до суду особам зацікавленим доводилося, в кінцевому підсумку, шукати домовленості. Зрозуміймо чітко, що тоді не існувало, як у наших законодавчих кодексах, законів, які захищали б права прямих спадкоємців, у вузькому значенні цього терміна.

Оскільки ніякий принцип не обмежував коло людей, чиєї згоди треба було домагатися, в такі справи постійно втручалися представники бічних відгалужень роду, а бувало й так, що вимагалася згода від різних поколінь однієї й тієї самої гілки. Ідеалом було, як у випадку з одним судовим приставом із Шартра,здобути — хай навіть дружина, діти та сестри вже дали свою згоду, — сприятливу думку від «якнайбільшої кількості родичів та близьких»[137]. Вся рідня почувалася скривдженою, коли якесь майно виходило з-під її контролю.

Проте від дванадцятого сторіччя звичаї, часто нечітко визначені, але підпорядковані кільком великим ідеям колективізму, стали поступово витіснятися правом, якому були притаманні більша строгість та ясність. З другого боку, зміни в економіці робили все менш і менш стерпними перешкоди, що виникали на шляху обмінів. Колись продаж нерухомості був явищем рідкісним; навіть його легітимність була сумнівною в очах громадської думки, якщо йому не правила за виправдання велика «вбогість». Коли покупцем була церква, такі оборудки, як правило, маскувалися назвою «милостині». Хоча, якщо бути точнішим, від цього маскування, оманливим тільки наполовину, продавець, безперечно, сподівався мати подвійну вигоду: на цьому світі ціну, яка, можливо, й видалася б йому низькою, якби він не сподівався іншої винагороди; на тому світі спасіння його душі, здобуте йому молитвами служителів Божих. Відтепер, навпаки, продаж у його чистому вигляді стає операцією поширеною і такою, що відверто визнавалася. Безперечно, щоб зробити її абсолютно вільною, треба було б мати суспільство зовсім іншого типу, позначене духом комерції та зухвалістю могутнього класу великої буржуазії. За браком такого середовища, задовольнилися тим, що наділили продаж нерухомого майна власним правом, що чітко відрізнялося від права дарунків. Це право ще було підпорядковане не одному обмеженню, але вони були менш вузькими, ніж у минулому, й набагато точніше визначеними. Спочатку було сформульовано вимогу, що перед тим як здійснювати будь-яке примусове відчуження майна, воно ставало об'єктом попередньої пропозиції, на користь родичів. Принаймні так мало бути в тому випадку, коли це добро мало якийсь стосунок до спадщини — це обмеження було вже серйозним і тривало довго[138]. Потім, починаючи десь від початку тринадцятого сторіччя, стали обмежуватися тим, що визнавали за членами родини, радіус і порядок яких точно визначався, право, вже по тому як було здійснено продаж, перекуповувати майно в того, хто його придбав, повернувши йому вже сплачену ціну. І не було в середньовічному суспільстві більш універсальної інституції, як оце «перекуповування на правах родича». За винятком лише Англії[139], — та й то в її містах подекуди було інакше, — вона панувала від Швеції до Італії. Не було також інституції, більш міцно заякореної в ґрунті тодішніх звичаїв: у Франції її змогла скасувати лише Революція. Ось у таких формах, водночас менш плинних і більш пом'якшених, ще тривалий час зберігалася економічна потуга родини.

Розділ 2. ХАРАКТЕР І МІНЛИВІСТЬ ЗВ'ЯЗКІВ СПОРІДНЕНОСТІ

I. РЕАЛІЇ СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ

Та хоч якими міцними були ці зв'язки родичівства, у своїх функціях підтримки та примусу, було б великою помилкою уявляти собі життя тодішньої родини лише в ідилічних барвах. Те, що родичі охоче брали участь у війнах «кревної помсти», які точилися між сім'ями, ніколи не заважало тому, що в їхньому ж таки внутрішньому середовищі вибухали жорстокі чвари. Попри те що Бомануар оцінює війни між родичами як явище прикре, він вочевидь не вважає їх ані чимось винятковим, ані категорично неприпустимим — крім тих хіба, які спалахують між рідними братами. Чимало таких прикладів можна було знайти в історії родин можновладців; так, простежмо, від покоління до покоління, долю Анжу, справжніх Атрідів середньовіччя; згадаймо про «більш аніж громадянську» війну, в якій більш як сім років граф Фульк Нерра мусив битися проти свого сина Жофруа Мартела; як Фульк ле Решен, позбавивши свого брата його володінь, кинув його до в'язниці, звідки випустив лише через вісімнадцять років, уже божевільного; згадаймо про те, яка ненависть штовхала синів проти батька за правління Генріха Другого; і нарешті, вбивство Артура королем Іоанном, його дядьком. Одним щаблем нижче на суспільній драбині ми бачимо криваві чвари безлічі сеньйорів середньої та малої величини навколо родинного замку. Такою була історія того кавалера з Фландрії, якого двоє братів викинули з його оселі, убили його молоду дружину й дитину, а потім один із них загинув від його рук[140]. Про щось подібне розповідає й епопея про віконтів де Комборн, одна з тих напоєних терпким духом тодішньої реальності оповідок, які нічого не втратили, будучи донесені до нас незворушним голосом монастирського автора[141].

Спочатку ми в ній бачимо віконта Аршамбо, який, щоб помститися за покинуту матір, убиває свого брата, народженого в другому шлюбі, потім, через багато років, купує батькове прощення вбивством рицаря, який колись завдав старому сеньйорові невигойної рани. По смерті, він, у свою чергу, залишає трьох синів. Старший, який унаслідував від батька титул віконта, незабаром помирає, залишивши спадкоємцем лише малого сина. Не довіряючи другому зі своїх братів, він довіряє опіку над своїми землями, поки його син стане повнолітнім, наймолодшому з них, Бернарові. Досягши рицарського віку, «малий» Ебле марно домагається своєї спадщини. А поки що,

завдяки втручанню друзів, він одержує, за браком кращого, принаймні замок Комборн. Він живе в ньому, тамуючи гнів у серці, аж поки випадок віддає йому в руки тітку, яку він ґвалтує, сподіваючись, що цим примусить чоловіка покинути її. Але Бернар приймає свою зганьблену дружину й готує помсту. Одного чудового дня він з'являється перед мурами замку Комборн із невеликим почтом, мовби для бравади. Ебле, який вийшов із-за столу з головою, затуманеною після пиятики, по-дурному кидається йому навздогін. Промчавши якусь відстань, удавані втікачі обертаються, хапають молодика і завдають йому смертельної рани. Цей трагічний кінець, несправедливість, якої зазнав убитий, зворушують народ, і протягом кількох днів люди приносять на його тимчасову могилу, на те саме місце, де він поліг, дари й пожертви, наче до раки з мощами святого мученика. Але дядько, клятвопорушник і вбивця, та його нащадки без проблем зберігають за собою і фортецю, й віконтство.

Нехай нас не дивує ця суперечність. У ту добу насильства й нервозності якісь суспільні узи могли здаватися дуже міцними, ба навіть реально бути такими, а проте вони завжди могли порватися від одного спалаху пристрасті. А проте, навіть поза цими брутальними розривами, спричиненими не тільки гнівом, а й скнарістю, залишається той факт, що за найнормальніших обставин дуже сильно розвинене почуття колективізму вживалося з дуже стриманою любов'ю до окремих осіб. Либонь, це було цілком природним для суспільства, в якому зв'язки спорідненості сприймалися передусім як засіб взаємодопомоги, але група важила в ньому набагато більше, аніж проста сукупність її членів, узятих кожен окремо. Ми завдячуємо офіційному історикові, призначеному на цю посаду однією великою баронською родиною, спогад про характерні слова, мовлені одного дня одним старійшиною роду. Коли Джон, маршал Англії, відмовився, попри свої зобов'язання, віддати королю Етьєнові одну зі своїх фортець, вороги пригрозили, що накажуть стратити в нього на очах його юного сина, якого він раніш віддав у заручники. «Навіщо мені той хлопець, — відповів добрий сеньйор, — якщо я маю добре кувадло та добрий молот, яким і викую собі ще кращого?»[142] Що ж до шлюбу, то він часто був, у найбезпосередніший спосіб, лише об'єднанням інтересів, а для жінок — інституцією захисту. Послухайте, в «Поемі про Сіда», дочок героя, яким батько повідомив, що він пообіцяв їх у дружини інфантам Карріона. Дівчата, які, самі собою зрозуміло, ніколи не бачили своїх наречених, дякують своєму вітцеві: «Коли ви нас одружите, тату, ми станемо багатими дамами». Ці уявлення були такими могутніми, що в народів глибокохристиянської віри вони спричинили дивну й подвійну суперечність між звичаями та релігійними законами.

Церква дуже стримано ставилася до других і третіх шлюбів, якщо навіть і не була настроєна до них відверто вороже. А тим часом, від верхніх до нижніх щаблів суспільства другий шлюб став майже незламним правилом. Причиною цього було, безперечно, прагнення ос-

вятити тілесну втіху таїнством релігії. Але це відбувалося також у тих випадках, коли чоловік покидав цей світ першим, бо життя в самотині таїло велику небезпеку для жінки, а ще тому, що сеньйор убачав велику загрозу для нормального господарювання, коли чиясь земля потрапляла в жіночі руки. Коли в 1119 р., після нищівного розгрому антіохійських рицарів на Полі крові, король Єрусалиму Бодуен Другий вирішив реорганізувати своє королівство, він запровадив однаковий обов'язок зберігати за сиротами їхню спадщину й знаходити для вдів нових чоловіків. А коли шість його рицарів загинули в Єгипті, Жуенвіль зауважив просто: «Треба, щоб їхні дружини повиходили заміж, усі шестеро»[143]. Іноді сеньйор своєю владою категорично наказував, щоб його підлеглі подбали про чоловіків для тих селянок, яким недоречне вдівство перешкоджало добре обробляти своє поле та виконувати всі передбачені законом феодальні повинності.

З другого боку, Церква проповідувала нерозривність шлюбних зв'язків. Проте це аж ніяк не перешкоджало розлученням, які відбувалися досить часто, а надто у вищих класах. Свідченням про це, серед тисяч інших, можуть служити матримоніальні пригоди Жана Марешаля, про які розповів, в одному й тому самому незворушному тоні, трувер, який перебував на службі в його онуків. Він одружився з дамою високого походження, обдарованою, якщо вірити поетові, всіма перевагами тіла й розуму: «І великою для них радістю було жити вдвох». На превеликий жаль, Жан мав також «дуже могутнього сусіда», якого обачливість рекомендувала замирити. Він відіслав свою чарівну дружину й побрався із сестрою того небезпечного персонажа.

Але ми, безперечно, дуже спотворили б реальності феодальної ери, якби помістили шлюб у центр сімейної групи. Дружина тільки наполовину належала до роду, куди примусила увійти її доля, можливо, на дуже короткий час. «Замовкніть! — грубо кинув Ґарен ле Лоррен вдові свого вбитого брата, яка плакала й тужила над тілом. — Якийсь шляхетний кавалер вас забере... Це мені належить носити глибоку жалобу»[144]. Якщо в поемі, досить пізнього походження, «Нібелунґи» Крімгільда помщається на своїх братах за смерть Зіґфріда, її першого чоловіка, — хоча легітимність цього акту аж ніяк не видається очевидною, — то в її первісному варіанті вона, як здається, навпаки, взялася довести до кінця кревну помсту своїх братів проти Аттіли, свого другого чоловіка і їхнього вбивці. Як своєю сентиментальною тональністю, так і своїми розмірами середньовічна рідня була чимось зовсім іншим, аніж невеличка шлюбна родина новітнього зразка. Як же визначалися її реальні контури?

II. СТРУКТУРА РОДИНИ

Справжні великі *роди*, зцементовані почуттям, істинним чи фальшивим, спільного походження і тим самим чітко окреслені, Захід у феодальну еру знав тільки на своїх далеких околицях, поза землями,

реально феодалізованими: на берегах Північного моря це були *Geschlechter* Фрисландії або Дітмаршену; на заході — кельтські племена або клани. За всією очевидністю, групи такої природи ще існували в германців у добу інвазій; такими були *farae* ланґобардів і франків, назви яких і сьогодні носить не одне село, італійське або французьке; такими були також аламанські й баварські *genealogiae*, що, як зазначається в деяких текстах, володіли землею. Але з часом ці дуже великі утворення поступово зменшувалися.

Навряд чи є підстави сумніватися в тому, що свою винятково суворую долю римський gens завдячував абсолютному пріоритетові спадкоємності по чоловічій лінії. Нічого подібного ми не спостерігаємо у феодальну епоху. Ми бачимо, що вже в Стародавній Германії кожен індивід мав дві категорії родичів, одні «з боку меча», другі — «з боку спідниці», й почував себе солідарним, правда, в неоднаковій мірі, як із першими, так і з другими; річ у тому, що в германців перемога принципу чоловічого наслідування ніколи не була достатньо повною, щоби стерти всякі сліди набагато стародавнішої спадкоємності по жіночій лінії. На жаль, ми майже нічого не знаємо про родинні тубільні традиції країн, підкорених Римом. Але хоч би що ми там думали про ці проблеми походження, очевидно, в усякому випадку, що на середньовічному Заході спорідненість набула або зберегла чітко роздвоєний характер. Сентиментальна значущість, якої епопея надає взаєминам між дядьком з материнського боку та його небожем, є лише одним із віддзеркалень того режиму, за якого зв'язки спорідненості через жінок бралися до уваги майже так само, як зв'язки батьківської єдинокровності[145]. На це, серед інших, указують і надійні свідчення ономастики.

Більшість особових германських імен утворювалися з двох стулених докупи елементів, кожен із яких мав своє власне значення. Й оскільки свідомість проводила різницю між цими двома значеннями, якщо не стало правилом, то увійшло в звичай часто позначати спорідненість між дитиною та її батьками запозиченням одного з двох елементів. Так само було й у романських землях, де престиж завойовників сприяв широкому розповсюдженню серед тубільного населення їхньої ономастики. Так от, цей словесний прийом прив'язував нащадків, майже з однаковою частотністю, або до їхньої матері, або до їхнього батька. Наприклад, у селі Палезо, на початку дев'ятого сторіччя, колон *Teud-ricus* і його дружина *Ermenberta* назвали одного зі своїх синів *Teut-hardus*, другого — *Erment-arius*, а третього — подвійною кличкою *Teut-bertus*[146]. Потім звичай змінився, і від покоління до покоління стали передавати імена вже повністю. І в цьому процесі, знову ж таки, дві лінії спадкоємності чергувалися. Так, із двох синів Лізуа, сеньйора Амбуазького, який помер близько 1065 р., один дістав ім'я свого батька, а другому, старшому, дали наймення Сюльпіс — як звали діда й брата його матері. Згодом, коли до імен стали додавати й прізвище, то ще довгий час вагалися між двома способами передачі. «Мене іноді називають Жанною д'Арк, а іноді — Жанною Роме», — сказала своїм суддям дочка Жака д'Арка та Ізабель Роме, та, яку ми знаємо лише під першим із цих імен; і вона зауважила, що в її країні звичай був більше схильний давати дівчатам прізвище їхньої матері.

Ця дуальність відносин призвела до поважних наслідків. Виходило так, що кожне покоління мало своє коло родичів, яке не збігалося з колом родичів покоління попереднього, й тому зона родичівських зобов'язань постійно змінювала свої контури. Обов'язки були строго визначені; але група була надто нестабільною, щоб правити за основу для всієї суспільної організації. Гірше того: коли дві родини вступали в конфлікт, цілком могло статися так, що один і той самий індивід належав до них обох: до однієї з батьківського боку, до другої — з боку матері. Котру вибрати? Бомануар мудро радить іти до того з родичів, який тобі ближчий, а якщо обоє однаково близькі, то не йти нікуди. Немає жодного сумніву, що на практиці рішення часто диктувалися особистими вподобаннями. Ми знову зустрінемося з такою юридичною плутаниною, коли розглядатимемо власне феодальні стосунки, у випадку васала двох сеньйорів, — вона була характерна для тодішньої ментальності; з плином часу зв'язки такого виду не могли не послабитись. Якою ж внутрішньо ламкою мала бути система родинних зв'язків, котра примушувала, як це було в Бове, в тринадцятому сторіччі визнати легітимною війну між двома братами, синами одного батька, якщо, будучи дітьми від різних шлюбів, вони втягувались у вендету, яка ділила на два ворожі табори їхніх родичів по материнських лініях!

До якої межі сягали, по двох лініях, обов'язки щодо «плотських друзів»? Ці межі, більш або менш точно, визначалися тільки в тих спільнотах, у яких збереглися давні розцінки мирових угод. Але всі ці умови були записані лише у відносно пізню добу. Тим більший подив викликає те, що вони фіксують навдивовижу широкі зони активної та пасивної солідарності. Правда, ці зони були розмиті, а розміри сум, які виплачувалися або одержувалися, змінювалися залежно від того, про наскільки близького родича йшлося. У Сепульведі, в Кастилії, в тринадцятому сторіччі, для того щоб кревна помста за вбивство родича не розглядалась як злочин, було досить мати з жертвою спільного прапрадіда або прапрабабусю. Цей самий зв'язок давав право, згідно із законом Оденарда, на одержання частки від плати за кров, а в Ліллі накладав на людину обов'язок брати участь у виплаті. У Сент-Омері, в цьому останньому випадку, такий обов'язок на людину накладається уже тоді, коли вона має з убивцею спільного родича, не давнішого в часі, аніж дід її прадіда чи бабуся її прабабусі[147]. В інших місцях ця межа була менш чітко визначеною. Але, як було вже зазначено, обачливість вимагала у випадках сплати грошей чи відчуження якогось майна здобути згоду стількох близьких із бічних відгалужень роду, скількох пощастить зібрати й умовити. Що ж до мовчазних сільських спільнот, то вони часто збирали під одним дахом безліч людей: так, у Баварії одинадцятого

сторіччя їх якось нарахували півсотні, а в Нормандії сторіччя п'ятнадцятого — аж шістдесят два[148].

Та коли ми придивимося до цього явища уважніше, то побачимо, що, починаючи з тринадцятого сторіччя, його масштаби майже скрізь стали поступово зменшуватися. На зміну колишнім неозорим родичівським угрупованням стали приходити групи, набагато ближчі до наших сучасних вузьких родин. Уже наприкінці того сторіччя Бомануар має відчуття, що коло осіб, поєднаних обов'язком кревної помсти, зменшується. Так він помітив, що в його час, на відміну від попередньої епохи, воно включало в себе вже тільки троюрідних братів, а коли йшлося про те коло, де цей обов'язок відчувався по-справжньому гостро, то воно обмежувалося братами двоюрідними. Від останніх років дванадцятого сторіччя ми помічаємо, у французьких хартіях, тенденцію обмежувати найближчими родичами коло осіб, від яких вимагали сімейного схвалення. Потім прийшла система права на викуп. Установивши різницю між добром набутим і добром родини й виділивши цьому останньому ту його частку, на яку, з огляду на її походження, могли претендувати родичі як по батьківській, так і по материнській лініях, вона набагато менше, аніж давня практика, відповідала поняттю майже безконечного кола родичів. Ритм цієї еволюції, безперечно, дуже змінювався залежно від місця. Тут досить буде накреслити, швидкими штрихами, найзагальніші та найімовірніші причини трансформації, що призвела до таких значущих наслідків.

Безперечно, що державна влада у своїх діях, спрямованих на збереження миру, сприяла ослабленню сімейної солідарності. Вона робила це багатьма способами й зокрема, як Гійом Завойовник, обмежуючи коло людей легітимної кревної помсти; а передусім, мабуть, закликаючи їх відмовлятися від будь-якої участі в такій помсті. Добровільна відмова рідні прилучатися до вендети була явищем давнім і широко розповсюдженим; але якщо це дозволяло уникнути багатьох ризикованих ситуацій, така відмова позбавляла також, на майбутнє, підтримки, що вважалася вкрай необхідною. Проте протекція держави, після того як вона стала набагато сильнішою, робила ці ситуації менш небезпечними. Влада часом не вагалася вдаватися до рішучих заходів: так, у 1181 р., граф провінції Ено після одного вбивства негайно спалив усі будинки родичів винного, щоб видерти в них обіцянку не приходити йому на допомогу. Проте розпад і зменшення роду як економічного утворення й водночас як інструменту кревної помсти стало, як здається, насамперед, наслідком набагато глибших суспільних змін. Прогрес обмінів сприяв обмеженню родинних претензій на майно; зміни в структурі людських стосунків спричиняли розпад надто широких людських спільнот, котрі, не маючи ніякого офіційного громадянського стану, могли зберігати відчуття єдності лише в тому випадку, коли залишалися згуртованими, живучи на одному місці. Також інвазії завдали майже смертельного удару по *Geschlechter* Стародавньої Германії, набагато міцніше конституйованих. Тяжке лихоліття, пережите Англією, — скандинавські наскоки та міграції, норманське завоювання, — звичайно ж, великою мірою посприяло передчасному руйнуванню давніх родових рамок. Майже по всій Європі, під час великого освоєння цілинних земель, притягувальна сила нових урбаністичних центрів та сіл, що виростали на розкорчованих територіях, зруйнувала, безперечно, не одну селянську громаду. Аж ніяк не було випадковим те, що, принаймні у Франції, ці великі родинні утворення найдовше проіснували в найбідніших провінціях.

Цікаво відзначити, хоч нічого непоясненного в цьому й нема, що той період, у якому широкі родинні утворення минулих віків почали отак подрібнюватися, став також свідком виникнення прізвищ, правда, у формі ще дуже рудиментарній. Як і римські *gentes*, *Geschlechter* Фрисландії та Дітмаршену мали кожен свою традиційну етикетку. Мали їх, у германську епоху, й династії вождів, наділені спадковими характеристиками священної влади. Натомість родинні утворення феодальної ери тривалий час залишалися дивно анонімними: це пояснювалося, безперечно, невизначеністю їхніх контурів; але ще й тому, що генеалогії були надто добре відомі, аби відчувалася потреба в якомусь вербальному довіднику. Потім, особливо десь починаючи від дванадцятого сторіччя, виник звичай часто додавати до колишнього єдиного імені — до того, яке й сьогодні є нашим ім'ям, — таку собі кличку або, іноді, просто друге ім'я. Забуття, в яке помалу пішли багато стародавніх імен, а також зростання людності мали своїм наслідком ту незручність, що надзвичайно збільшилася кількість омонімів. Водночас трансформації права, віднині знайомого з письмовими актами, та зміни в ментальності, яка набагато більше, аніж у минулому, прагнула ясності, робили все менш і менш стерпними непорозуміння, що виникали внаслідок цієї бідності ономастичного матеріалу й штовхали на пошуки засобів розрізнення. Але поки що це були тільки індивідуальні позначення. Вирішальний крок було зроблено лише тоді, коли друге ім'я, хоч би якою була його форма, стало передаватись у спадок і перетворилося на прізвище, на патронім. Характерним було те, що застосування по-справжньому родинних означень народилося спочатку в середовищі високої аристократії, де людина була водночас більш мобільною і більше прагнула, коли кудись віддалялася, не втратити підтримку групи. В Нормандії дванадцятого сторіччя вже звичайними були розмови про родини Жируа і Тальва; на латинському Сході, близько 1230 р., «про представників роду, які носять прізвище Ібелін»[149]. Потім цей рух захопив і середовище міської буржуазії, також звичної до далеких подорожей, спричинених потребами комерції, а отже, вона мала всі підстави боятися плутанини між особами, а то й між родинами, яка могла негативно відбитися на успішному здійсненні ділових оборудок. Далі він розповсюдився на все суспільство.

Але треба добре розуміти, що групи, які чіпляли на себе етикетку в такий спосіб, не були ані чітко фіксованими, ані близькими за

своїми розмірами до масштабів стародавньої рідні. Передача прізвищ у спадок, як ми вже бачили, коливалася між двома лініями, батьківською й материнською, а часто й узагалі уривалася. Різні гілки роду, віддаляючись, нерідко ставали відомі під різними прізвищами. Слуги, навпаки, охоче брали собі прізвища їхніх володарів. Одне слово, тепер ішлося не так про назви родів, як про етикетки, навішувані, відповідно до загальної еволюції кревних зв'язків, на певний дім із усіма його домочадцями, тривалість яких у часі залежала від першого-ліпшого нещасливого випадку, що міг вплинути на долю групи або індивіда. Строго визначена спадковість була запроваджена лише значно пізніше, разом із громадянським станом, державною владою, яка прагнула в такий спосіб полегшити свої обов'язки з поліційної та адміністративної діяльності. Таким чином, уже через багато років після останніх подій, що відбулися в лоні феодального суспільства, незмінне прізвище, яке сьогодні об'єднує під своїм спільним знаком людей, часто чужих будь-якому живому відчуттю солідарності, мало стати, в кінцевому підсумку, в Європі творінням не духу спорідненості, а інституції, глибоко протилежної цьому духові, — суверенної держави.

III. КРЕВНІ ЗВ'ЯЗКИ І ФЕОДАЛІЗМ

Остережімося, проте, уявляти собі, що після того далекого часу, коли люди жили племенами, безперервно й поступово відбувалася емансипація індивіда. Принаймні на континенті в еру перших варварських королівств, як здається, відчуження майна набагато менше залежало від доброї волі родичів, аніж це було в часи першої феодальної доби. Те саме можна сказати й про заходи, пов'язані зі смертю. У восьмому й дев'ятому сторіччях як римський заповіт, так і розмаїті системи, що розвинулися з германських звичаїв, дозволяли людині самій регулювати, з більшим або меншим ступенем свободи, передачу свого добра. Починаючи з одинадцятого сторіччя, крім як у Італії та в Іспанії, — обидві ці країни, як ми пам'ятаємо, зберігали виняткову вірність давнім записаним правам, — ця спроможність, можна сказати, закотилася за обрій; навіть якщо йшлося тільки про посмертну волю, щедроти віднині майже виключно набували форми дарів, що, за своєю природою, могли бути зроблені лише за згодою рідні. Такі правила не дуже влаштовували Церкву. Під її впливом у дванадцятому сторіччі відродився заповіт у притаманному йому розумінні, сфера дії якого спочатку обмежувалася благочестивою милостинею, потім, із кількома застереженнями, включила в себе й прямих спадкоємців, дедалі збільшуючи свій радіус. Це був той самий момент, коли, зі свого боку, пом'якшений режим викупу прийшов на зміну правилам родинного схвалення. Сфера дії кревної помсти була також відносно звужена законодавством держав, у період інвазій. Коли ці бар'єри впали, вона знову посіла чільне місце в карному кодексі, й так тривало до того дня, коли вона знову стала

мішенню нападок із боку королівської або монаршої влади. Одне слово, тут спостерігався цілковитий паралелізм. Той період, який був свідком розквіту взаємин персональної протекції та персональної підлеглості, характерних для суспільного ладу, який ми називаємо феодалізмом, був позначений також істотним зміцненням зв'язків крові. Оскільки часи були тривожні, а державна влада слабка, людина значно сильніше відчувала свої зв'язки з невеличкими групами, хоч би якої вони були природи, бо сподівалася, що знайде в них підтримку й що вони допоможуть їй у хвилину скрути. Сторіччя, які згодом спостерігали за поступовим руйнуванням або метаморфозою автентично феодальної структури, знали також розпад великих родинних утворень, що започаткував поступовий занепад опертої на кревні узи солідарності.

Разом з тим для індивіда, якому загрожували численні небезпеки, народжувані атмосферою насильства, рідня, навіть у часи першої феодальної доби, не була цілком певним і достатньо надійним прихистком. Вона не була ним, безперечно, з огляду на ту форму, в якій вона тоді існувала, надто розмита й надто змінна у свої контурах, надто глибоко розхитана, внутрішньо, роздвоєністю зв'язків спадкоємності, чоловічої та жіночої. Ось чому люди мусили тоді шукати або терпіти інші зв'язки. В цьому плані ми можемо послатися на вельми переконливий досвід: саме ті регіони, в яких зберігалися могутні групи, побудовані на кревних зв'язках батьківської лінії, — германські землі на узбережжі Північного моря, кельтські країни на островах, — разом із тим не знали васальної залежності, феоду та сільської панщини. Сила зв'язків кревної спорідненості була однією з істотних складових феодального суспільства; її відносна слабкість пояснює, чому виник феодалізм.

Книга друга

ВАСАЛЬНА ЗАЛЕЖНІСТЬ І ФЕОД

Розділ 1. ВАСАЛЬНА ПРИСЯГА НА ВІРНІСТЬ

I. ЛЮДИНА ІНШОЇ ЛЮДИНИ

Бути «людиною» іншої людини: у феодальному словнику не було більш поширеного словосполучення або такого, яке мало б повніший і точніше визначений смисл. Спільне для романських і германських говірок, воно позначало персональну залежність, залежність у собі. Коли так казали, то не думали ані про точну юридичну природу цього зв'язку, ані про хай там які класові відмінності. Граф був «людиною» короля, як і кріпак — свого сільського пана. Іноді в одному й тому самому тексті з відстанню в кілька рядків цим словом позначали осіб, які стояли на зовсім різних щаблях суспільної драбини: для прикладу, можна згадати про ту скаргу нормандських черниць, яка датується кінцем одинадцятого сторіччя, де вони повідомляють, що «їхні люди» — тобто їхні селяни — були примушені одним високим бароном працювати в замках «його людей» (тут, звичайно ж, ідеться про рицарів, його васалів)[150]. Ця двозначність тоді нікого не шокувала, бо попри провалля, яке розверзалося між суспільним становищем тих і тих, там наголошувалося на фундаментальному спільному елементі — підлеглості індивіда іншому індивідові.

А проте хоча цей принцип людської залежності й лежав тоді в основі всього суспільного життя, форми, яких він набував, могли бути напрочуд різними. Від найвищих до найприземленіших, із переходами, які іноді були майже невідчутними. Додайте до цього відмінності, характерні для різних країн. Нам буде зручно взяти за провідну нитку один із найбільш значущих зв'язків залежності — васальний, і ретельно дослідити, як він був реалізований у «найфеодалізованішій» зоні Європи. Ми маємо на увазі саме осереддя стародавньої імперії Каролінгів — Північну Францію, райнську та швабську Германію. Потім ми спробуємо, перш ніж удатися до хай там яких ембріологічних досліджень, описати бодай найочевидніші характеристики цієї інституції в добу її найповнішого розквіту, тобто в період від десятого до дванадцятого сторіччя.

II. РИТУАЛ ПРИСЯГИ НА ВІРНІСТЬ У ФЕОДАЛЬНУ ЕРУ

Ось, один перед одним, двоє чоловіків: один із них — той, хто хоче служити; а другий — той, хто погоджується або прагне бути його володарем. Перший стуляє долоні й кладе їх, отак стулені, в долоні

другого: то був очевидний знак покори, смисл якого іноді ще й акцентувався ставанням навколішки. Водночас персонаж зі стуленими долонями промовляв кілька слів, дуже коротких, якими він визнавав себе «людиною» свого візаві. Потім володар і його підданий цілувалися — то був символ порозуміння й дружби. Такими були — дуже простими і, цим самим спроможними надзвичайно глибоко вразити розум людей, таких чутливих до всього побаченого, — жести, які служили для того щоб зав'язати один із найміцніших суспільних зв'язків, що їх знала феодальна ера. Сотні разів описана або згадана в текстах, відтворена на печатках, на мініатюрах, на барельєфах, ця церемонія називалася «ритуал присяги на вірність» (*hommage* французькою мовою, *Mannschaft* — німецькою). Для позначення зверхника, якого вона створювала, не застосовували інших термінів, окрім однієї, дуже загальної назви «сеньйор»[151]. Часто підлеглий, аналогічно, не називався інакше, як «людиною» цього сеньйора, іноді уточнювалося, що це його «людина руками й устами». Але вживали й більш спеціалізовані слова: «васал» або — принаймні до початку дванадцятого сторіччя — «коменд» (commendé), тобто «відданий під опіку».

Задуманий у такий спосіб, цей ритуал був позбавлений хай там якого християнського змісту. Його символізм був запозичений зі стародавніх германських джерел, але, звичайно ж, таку ваду не могли довго терпіти в суспільстві, де жодна обіцянка не вважалася вартісною, якщо Бог не виступав у ролі ґаранта. Сам ритуал присяги, в його формі, ніколи не був змінений. Але, найімовірніше в каролінзький період, до нього додали ще один обряд, цього разу суто релігійний: поклавши руку на Євангелію або на святі реліквії, новий васал давав обіцянку зберігати вірність своєму володарю. Цей другий ритуал називали «актом вірності» (по-французькому *foi*, по-німецькому *Treue*, а в найдавніші часи — *Hulde*). Отже, церемоніал відбувався двічі. Дві його фази, проте, мали далеко не однакову вартість.

Бо акт вірності не мав у собі нічого специфічного. В розтривоженому суспільстві, де недовіра була правилом, а накликання кари Божої здавалося одним із небагатьох, бодай уявно ефективних засобів стримування, люди мали тисячі причин вимагати від якихось інших людей, щоб ті заприсяглися їм у вірності. Службовці короля або сеньйорів, усякого рангу, давали таку обіцянку щоразу, перед тим як обійняти свою посаду. Прелати полюбляли вимагати її від своїх кліриків. Поміщики, нерідко, — від своїх селян. На відміну від ритуалу, в якому людина брала участь ніби всім своїм єством і який, загалом, вважали за неможливе повторити, цієї обіцянки, майже банальної, могли знову й знову вимагати від однієї особи. Отож можна було уявити собі багато «актів вірності» без ритуалу присяги на вірність. Проте ми не знаємо ритуалів без акту вірності. Одне слово, коли обидва обряди були об'єднані, більша значущість ритуалу присяги на вірність визначалася вже його місцем у загальній церемонії: він завжди відбувався першим. До того ж, лише він взаємно поєднував у

тісному союзі двох людей; акт вірності васала був зобов'язанням однобічним, у відповідь на яке дуже рідко проголошувалася аналогічна обіцянка з боку сеньйора. Одне слово ритуал присяги на вірність був справжнім творцем васального зв'язку в його подвійному аспекті підлеглості та протекції.

Утворений у такий спосіб зв'язок у принципі тривав доти, доки жили двоє людей, яких він поєднував. Та коли смерть забирала або того, або того, він відразу сам собою уривався. Правду кажучи, ми ще побачимо, що на практиці васальна залежність дуже швидко просувалася в напрямку інституції, позначеної спадковим характером. Але цей фактичний стан дозволив, проте, до кінця існувати, в його незмінному вигляді, властиво юридичному правилу. Мало важило те, що син покійного васала в більшості випадків приходив відбути ритуал присяги на васальну вірність перед сеньйором, який приймав ритуал від його батька; що спадкоємець попереднього сеньйора майже завжди приймав ритуали присяги на вірність від батькових васалів: церемоніал усе одно мав бути неодмінно повторений щоразу, коли композиція пари зазнавала змін. Так само ритуал присяги на васальну вірність не можна було ані передати, ані прийняти через посередництво або доручення: протилежні випадки датуються набагато пізнішою епохою, коли смисл давніх церемоній було майже забуто. У Франції, у відношенні до короля, ця можливість була легалізована лише за Карла Сьомого і то не без тривалих вагань[152]. Настільки вважали істинним, що васальний зв'язок набував нерозривної міцності лише завдяки тому, майже фізичному контакту, який цей формальний акт установлювавв між двома чоловіками.

Загальний обов'язок допомоги та послуху, який накладався на васала, був таким самим, як і аналогічні обов'язки, що їх мала виконувати кожна «людина» іншої людини. Але він відрізнявся від них у нюансах, деякими особливими зобов'язаннями, детально про які ми поговоримо пізніше. Їхня природа відповідала умовам, досить вузько визначеним, рангу та стилю життя. Бо, попри великі відмінності в багатстві та в престижі, васали не набиралися байдуже в яких прошарках населення. Васальна залежність була формою залежності, притаманною вищим класам, які відрізнялися передусім своїм покликанням до війни та командування. Принаймні такою вона стала в кінцевому підсумку. Щоби краще проникнути в її характеристики, тепер треба буде дослідити, як вона поступово звільнилася від усього комплексу особистих стосунків.

III. ГЕНЕЗА СТОСУНКІВ ПЕРСОНАЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ

Знайти собі захисника, почувати себе під захистом: такі мрії притаманні всім часам. Але вони спричиняють виникнення оригінальних юридичних інституцій лише в тих цивілізаціях, де інші рамки суспільної структури є не досить міцними й надійними. Так було в Галлії після краху Римської імперії.

Справді, уявімо собі суспільство епохи Меровінгів. Ні держава, ні родина більше не забезпечували в ньому надійного прихистку. Сільська громада мала сил не більше, як тільки для підтримання свого внутрішнього порядку. Міська спільнота по суті не існувала. Повсюди слабкий відчував потребу прихилитися до когось сильнішого, аніж він. Сильний, у свою чергу, мав можливість зберігати свій престиж і своє багатство та навіть свою безпеку лише за умови, що йому вдасться, умовлянням чи засобами примусу, здобути собі підтримку людей нижчого рангу, які зобов'яжуться допомагати йому. З одного боку, люди прагнули згуртуватися навколо сильного володаря; з другого, цей останній пнувся до влади, іноді не гребуючи найбрутальнішими методами. А що поняття слабкості та могутності — це поняття завжди відносні, то в багатьох випадках бувало, що одна й та сама людина водночас виступала в ролі підданого й помічника когось сильнішого й захисника людей нижчого суспільного становища, ніж він. Так почала утворюватися широка система персональних зв'язків, ниті якої, часто перетинаючись, тяглися з одного поверху суспільної будівлі на другий.

Отак підкоряючись потребам моменту, ті покоління не мали щонайменшого бажання створювати якісь нові форми суспільного буття й навіть не відчували, що вони їх створюють. За велінням простого інстинкту, кожен прагнув здобути якнайбільшу вигоду з життя за умов тієї соціальної арматури, яка вже існувала, і якщо, в кінцевому підсумку, став докладати зусиль, цього не усвідомлюючи, аби збудувати нову, це було через спроби пристосувати стару до нових потреб. Спадщина інституцій та практичного досвіду, що її мало у своєму розпорядженні суспільство, яке почало оговтуватися після інвазій, була надзвичайно строкатою: до римських традицій і порядків, до традицій і порядків народів, що їх Рим підкорив, ніколи не змігши, проте, викоренити їхні власні звичаї, домішалися тепер і германські традиції. Не впадаймо тут у помилку й не пробуймо дошукуватися чи то у васальних порядках, чи, загальніше, у феодальних інституціях якоїсь специфічної етнічної приналежності, не намагаймося, знову ж таки, замкнутися у рамках давньої дилеми: Рим або «ліси Германії». Треба полишити ці ігри сторіччям, які, будучи менш обізнані, аніж ми, з творчою могутністю еволюції, могли повірити Буленвільєрові, що майже вся аристократія сімнадцятого сторіччя походила від франкських воїнів, або дійти висновку, разом із юним Гізо, що Французька революція стала реваншем ґалло-римлян. Так само й фізіологи колись вважали, що в спермі вже перебуває цілком сформований гомункул. Проте словник феодалізму не залишає жодних підстав для сумніву. Хіба ця термінологія, в якій сусідять, як ми побачимо, елементи найрозмаїтішого походження — одні запозичені або з мови переможених, або з мови переможців, інші створені заново, як, наприклад, той таки *hommage* — не дає нам правдиве дзеркало суспільного ладу, що, хоч і несе на собі чіткий відбиток минулого, яке теж було дуже складним, проте передусім став результатом своєрідних умов

існування, характерних для того моменту? «Люди, — говорить нам одне арабське прислів'я, — більше схожі на свій час, аніж на свого батька».

Серед слабких, які шукали собі захисту, найубогіші просто віддавалися в рабство, цим прирікаючи на підневільне існування не лише себе, а й своїх нащадків. Проте багато інших, навіть серед бідняків, хотіли зберегти свій статус людини вільної. Найчастіше особи, які набирали собі підлеглих, не мали поважних причин заперечувати проти такого бажання. В ті часи, коли персональні зв'язки ще не витіснили державних інституцій, зберігати за собою те, що називалося «свободою», означало по суті належати, в якості людини, наділеної всіма правами, до народу, яким правили суверени династії Меровінгів; до *populus Francorum*, казали часто, змішуючи під однією назвою завойовників і підкорених. Народжена з цієї еквівалентності, синонімія двох слів *libre** і *franc**, мабуть, тривала не одну сотню років. А для володаря оточити себе підлеглими, які зберігали б за собою судові та військові привілеї, що характеризували вільну людину, було, в багатьох відношеннях, ліпше, аніж мати у своєму розпорядженні лише орду безправних кріпаків.

Ці види підлеглості «людей, наділених свободою» — так говориться в одній формулі, якою користувалися в Турені, — називалися за допомогою слів, більшість яких були чисто латинськими за своїм походженням. Бо, попри всі мінливості розбурханої історії, античні терміни патронату ніколи не переставали вживатися у світі романському або романізованому. Зокрема в Ґаллії вони приживалися тим успішніше, що відповідали звичаям тамтешніх підкорених народів. Не було такого ґалльського вождя, навколо якого, до прибуття легіонів, не гуртувалася б група його прихильників, почасти селян, почасти воїнів. Ми дуже погано знаємо, що́ могло залишитися від цих стародавніх тубільних звичаїв після завоювання та під лаком уселенської цивілізації. Водночас усе наводить на думку, що, більш або менш глибоко модифіковані під тиском зовсім іншого політичного ладу, вони, безперечно, мали своє продовження. В усякому разі, очевидно, що в усій імперії лихоліття її останніх часів зробили більш необхідним, аніж будь-коли, застосовувати ближчі й ефективніші засоби врядування, аніж інституції державного права. Від верхніх до нижніх шарів суспільства кожен, хто в четвертому або в п'ятому сторіччях шукав порятунку від суворих вимог працівників державної системи оподаткування, прагнув схилити на свою користь добру волю суддів або просто забезпечити собі почесну кар'єру, не бачив іншого виходу, як прихилитися, сам залишаючись, проте, вільним і зберігаючи за собою свій почесний ранг, до людини, розташованої на вищому ярусі суспільної ієрархії. Нехтувані, а то й заборонені офіційним правом, ці зв'язки не мали в собі нічого леґального. А проте вони були чи не найміцнішим цементом у структурі тогочасної

* Вільний *(фр.)*.

суспільної будівлі. Отож примножуючи договірні зв'язки протекції та послуху, жителі Ґаллії, яка стала франкською, не вважали, ніби вони винаходять щось таке, чого не можна було б назвати словами, що існували в мові їхніх предків.

Правду кажучи, давній термін «клієнтела», якщо не брати до уваги літературних ремінісценцій, вийшов з ужитку в останні сторіччя існування імперії. Але в Ґаллії Меровінгів, як і в Римі, й далі говорили про вождя, що він «узяв на своє утримання» *(suscipere)* людину, нижчу за нього рангом, цим самим ставши її «патроном»; про підлеглого казали, що він «віддав себе під опіку» *(commendait)* свого захисника. Зобов'язання підлеглого, які він брав на себе в цей спосіб, часто розглядались як «служба» *(servitium)*. Колись це слово жахало вільну людину; бо класична латина знала його лише як синонім рабства; єдиними обов'язками, сумісними зі свободою, були *officia*. Але з четвертого сторіччя *servitium* утратило це своє первісне прикре значення.

Германія тим часом теж зробила свій внесок. Протекція, яку могутній дарував слабкому, часто називалася *mundium*, *munderburdum* — слово, яке у французькій мові, певно, дало *maimbour* — або ще *mitium*, причому цей останній термін означав, більш вузько, право та місію представляти залежну від себе особу в суді: все це слова германського походження, погано замасковані латинською оболонкою, якої їм надали в хартіях.

Майже взаємозамінні, ці різні слова та вирази застосовувалися незалежно від того, яким було походження, романським чи германським, людей, які складали між собою угоду. Взаємини приватної підлеглості спочатку не мали ніякого стосунку до етнічних законів, тому що вони все ще залишалися на околицях нехай там якого права.

Не будучи регламентовані, вони саме тому могли пристосовуватися до безконечного розмаїття ситуацій. Сам король, який, будучи володарем усього народу, мусив би надавати підтримку всім своїм підданим, не проводячи між ними різниці, й мав право на їхню вірність, санкціоновану загальною присягою вільних людей, проте дарував свій особливий «мембур» лише певній кількості спеціальних обранців. Той, хто завдавав кривди цим особам, що були під захистом «його слова», як вважалося, завдавав йому прямої образи, а отже, ризикував накликати на себе винятково сувору кару. З їхнього досить-таки строкатого натовпу виділялася набагато вужча й обдарована набагато більшими почестями група вірних королівських слуг, яких називали ледами *(leudes)* монарха, тобто його «людьми», і які, посеред анархії останніх меровінзьких часів, не раз розпоряджалися короною і державою. Як колись у Римі, молодик із доброї родини, що хотів досягти високого становища у світі, «віддавався» під протекцію когось великого, якщо тільки його майбутнє не було забезпечене йому вже з дитинства турботами передбачливого батька. Всупереч соборному статутові, чимало церковнослужителів усілякого рангу не боялися віддаватися під заступництво мирян. Але, мабуть, нижчі прошарки

суспільства були тими, де взаємини підпорядкування були віддавна найпоширенішими, як і такими, що найбільш зобов'язували. Єдина формула такої залежності, що дійшла до нас, виводить на сцену вбогого бідака, який віддає себе під опіку хазяїна лише тому, що «не має ані чого їсти, ані в що вдягтися». Проте нам не відомо, щоби вбачали якусь різницю, чи то виражену в словах, чи то, принаймні чітко, в ідеях, між цими двома аспектами залежності, такими протилежними, проте, у своїй соціальній тональності.

Та хоч би ким був той, хто віддався під опіку, він, як здається, майже завжди давав присягу на вірність своєму володарю. Чи вимагав від нього звичай також відбути якийсь формальний церемоніал послуху? Ми про це знаємо мало. Виключно прив'язане до давніх рамок народу та зв'язків спорідненості, щодо цього офіційне право зберігає мовчанку. Що ж до конкретних угод, то вони майже завжди укладалися без втручання письма, яке тільки й спроможне залишити слід. Хоча з другої половини восьмого сторіччя документи починають згадувати про ритуал «долоні-в-долоні». Правда, спочатку йшлося про його застосування лише між персонажами високого рангу: протеже — чужоземний володар; високий заступник — король франків. Проте така позиція авторів не повинна вводити нас у оману. Ця церемонія, як, певно, вони вважали, заслуговувала бути описаною лише тоді, коли, пов'язана з подіями високої політики, вона була одним із епізодів якоїсь зустрічі між монархами. В повсякденному плині життя вона виглядала банальною, а отже, й приреченою на замовчування. Звичайно ж, вона увійшла в побут задовго до того, як з'явилася в текстах. Її відповідність франкським, англосаксонським та скандинавським звичаям свідчить про її германське походження. Але її символіка була надто очевидною, щоб не бути легко сприйнятою всім населенням. Ми бачимо, що в Англії та в скандинавів вона виражала дуже різні форми підлеглості: раба своєму хазяїну, вільного компаньйона — своєму воєначальникові. Все наводить на думку, що так само було тривалий час і у франкській Ґаллії. Цей ритуал супроводжував укладання договорів про опіку дуже різної природи й, іноді здійснюваний, іноді нехтуваний, нікому не видавався чимось конче обов'язковим. Будь-яка інституція вимагає термінології, яка не була б надто двозначною, та відносно стабільного ритуалу. Але у світі Меровінґів персональні взаємини були ще не більш як експериментом.

IV. ДОМАШНІ ВОЇНИ

Проте на той час уже існувала одна група підлеглих, що відрізнялася від усіх умовами свого життя. Йдеться про ту, яку складали, гуртуючись навколо кожного могутнього володаря й самого короля, їхні домашні воїни. Бо найнагальнішою з проблем, яку мали розв'язувати тоді правлячі класи, було не так управляти, в часи миру, державою або окремими маєтностями, як забезпечити собі засоби, необхідні для того, щоб вести війну. Публічна чи приватна, розв'язана задля весе-

лощів і розваги чи для того, щоб захистити майно або життя, війна, певно, протягом багатьох сторіч здавалася повсякденною рамкою життя для будь-якого володаря і глибинним смислом існування будь-якої верховної влади.

Коли франкські королі стали господарями Ґаллії, вони одержали у спадок дві системи, обидві з яких передбачали для формування армії звернення до народних мас: у Германії кожен вільний чоловік був воїном; Рим тією мірою, якою він ще користувався послугами тубільного війська, набирав його, головним чином, у середовищі людей, які обробляли землю. Франкська держава, за своїх двох династій, що послідовно в ній правили, зберігала принцип загального призову, який, зрештою, був чинним протягом усієї феодальної ери й не був скасований після того, як вона закінчилася. Королівські ордонанси марно намагалися привести виконання цього обов'язку у відповідність зі статками, об'єднати найбідніших у невеличкі групи, кожна з яких мала б давати одного солдата. Змінюючись залежно від вимог моменту, ці заходи практичного застосування залишали непорушним саме правило. Крім того, великі сеньйори, що постійно воювали між собою, не вагалися вербувати до війська своїх селян.

Проте у варварських королівствах машина рекрутського набору працювала з великими перебоями, а люди, які мали запускати її в рух, були все менш і менш спроможні виконувати своє бюрократичне завдання. З другого боку, завоювання розламало старі рамки, в яких жили германські суспільства як у мирі, так і у війні. Й нарешті, утримуваний турботами про сільське господарство, яке тепер значно стабілізувалося, простий германець, що в епоху великих переселень був радше воїном, ніж селянином, потроху ставав більше селянином, ніж воїном. Звичайно ж, і колишній римський колон, коли війна відривала його від своєї ниви, тямив у військовій справі не більше. Проте він потрапляв у ряди організованих леґіонів, які швидко навчали його воювати. У Франкській державі, навпаки, окрім охорони, якою оточували себе король та великі маґнати, не було постійного війська; а отже, не було й регулярного навчання новобранців. Недосвідченість рекрутів і їхня нехіть до війни, а також труднощі з озброєнням армії — так, у часи Карла Великого довелося видати спеціальну заборону приходити до війська лише з палицею в руках, — ці проблеми, звичайно ж, від самого початку завдавали великої шкоди мілітарній системі періоду Меровінґів. Але вони ставали все більш і більш очевидними мірою того, як перевага, на полях битви, переходила від піхотинця до кавалериста, що потребував важкого озброєння, як оборонного, так і наступального. Бо для того, щоб придбати собі бойового коня й озброїтися з ніг до голови, треба було мати певний достаток або одержувати допомогу від когось багатшого. За рипуарським законом, кінь коштував ушестеро дорожче, ніж віл; «бруань» — така собі шкіряна кіраса, укріплена металевими пластинами, — коштувала стільки ж; і тільки шолом можна було придбати вдвічі дешевше. Хіба в 761 р. один дрібний поміщик у Германії не обміняв батьківську ни-

ву та раба на коня й меч?[153] Крім того, треба було довго навчатися, щоб набути вміння ефективно управляти своїм скакуном у бою й майстерно фехтувати під важким обладунком. «Хлопцем у підлітковому віці ти зможеш стати кавалеристом; згодом — ніколи». Ця максима за перших Каролінгів увійшла в прислів'я[154].

Чому ж відбувся цей занепад піхотинця, соціальне відлуння якого було таким значущим? Іноді висловлювали думку, що це сталося внаслідок арабських вторгнень: нібито для того, щоб мати змогу стримувати натиск сарацинських вершників та переслідувати їх, Карл Мартел і перетворив своїх франків на кавалеристів. Тут ми маємо справу з очевидним перебільшенням. Навіть якщо припустити, — а це припущення не є незаперечним, — що кіннота відігравала тоді в арміях ісламу таку вирішальну роль, франки, які в усі часи мали озброєних вершників, не чекали Пуатьє, щоб зробити їх головною ударною силою свого війська. Коли в 755 р. Пепін переніс щорічну зустріч магнатів та війська з березня на травень, тобто на той час, коли виростала паша на луках, цей дуже важливий захід позначив лише завершення еволюції, яка тривала протягом кількох сторіч. Вона була спільною і для багатьох варварських королівств, і навіть для Східної імперії, проте її причини розуміли не завжди добре, з одного боку, тому, що не досить зважували певні технічні фактори, а з другого, тому, що в самій галузі мистецтва війни дуже часто приділяли увагу виключно тактиці битви, нехтуючи процес підготовки до неї та її наслідки.

Невідомі в класичних суспільствах Середземномор'я, стремено та підкова для бойового коня з'явилися в ілюстрованих документах Заходу десь перед дев'ятим сторіччям. Але схоже, що цей малюнок значно відстав від життя. Винайдене, мабуть, сарматами, стремено було тим дарунком, який піднесли нашій Європі кочовики євроазійського степу, а його запозичення — одним із наслідків контакту, значно тіснішого, ніж колись, який епоха інвазій установила між осілими народами Заходу та кінними цивілізаціями великих рівнин: іноді це відбувалося безпосередньо, завдяки міграціям аланів, які колись постійно жили на північ від Кавказу й частина яких, підхоплена германською хвилею, знайшла собі притулок у самому серці Галлії або в Іспанії; а іноді через посередництво тих германських народів, що, як ґоти, жили якийсь час на узбережжі Чорного моря. Кінська підкова також, імовірно, прийшла зі Сходу. А на підкованих конях, звичайно ж, було значно легше здійснювати далекі переходи та воєнні наскоки в місцевостях, найменш сприятливих для таких дій. Стремено, зі свого боку, не тільки давало змогу верхівцеві менше стомлюватися; воно допомагало йому краще утримувати рівновагу в сідлі, а отже й побільшувало потужність його розгону.

Що стосується битви, то кінна атака стала, безперечно, однією з найчастіших її складових. Але не єдиною. Коли цього вимагали умови місцевості, вершники спішувалися з коней і на якийсь час, для тієї або тієї атаки, ставали піхотинцями; воєнна історія феодальної ери

знає безліч прикладів цієї тактики. Але за відсутності добрих доріг та війська, навченого тим розумно скоординованим маневрам, які становили головну силу римських легіонів, лише кінь дозволяв успішно здійснювати або тривалі переходи, яких вимагали війни між монархами, або раптові й навальні наскоки, до яких полюбляли вдаватися володарі дрібнішого масштабу; швидко прибувати, через розорані поля, видолинки й болота на поле битви; збивати з пуття супротивника несподіваними переміщеннями; а в разі, якщо справи оберталися погано, рятуватися втечею від цілковитого винищення. Коли в 1075 р. сакси зазнали поразки від германського імператора Генріха Четвертого, аристократія, завдяки швидкості своїх коней, зазнала значно менш тяжких втрат, аніж селянська піхота, неспроможна так швидко покинути поле, на якому відбувалася різанина.

Отож усе складалося таким чином, у франкській Галлії, що ставала все більш і більш очевидною необхідність набору професійних воїнів, які були б обізнані з традиціями групових дій і вміли добре воювати верхи на конях. Хоча кінна служба на користь короля й далі, аж до кінця дев'ятого сторіччя, вважалася, в принципі, обов'язком усіх вільних людей, достатньо багатих, щоб мати змогу її відбувати, ядро цього кінного війська, добре навченого й добре спорядженого, тобто ті його підрозділи, від яких чекали по-справжньому ефективних дій, природно, складалося з озброєних людей, які віддавна гуртувалися навколо короля та магнатів.

Якщо рамки кревних та етнічних зв'язків у стародавніх германських суспільствах і були достатніми для підтримання нормального режиму життя, то дух авантюр та амбіцій, навпаки, ніколи не міг ними задовольнитися. Вожді, й насамперед вожді молоді, гуртували навколо себе «товаришів» (по-давньогерманському це слово звучало *gisind*, з точним значенням «товариш у поході»; Тацит дуже точно переклав його латинським *comes*). Вони водили їх у битви та в грабіжницькі походи; під час перепочинку вони надавали їм притулок у великих «залах» дерев'яних будівель, де було зручно влаштовувати тривалі пиятики. Невеличке військо було головною силою його командира, що її він застосовував як у війнах, так і у вендетах. Воно підпирало його авторитет на всіх зібраннях вільних людей, де ухвалювалися важливі рішення; щедрі дарунки, якими він його наділяв — їжа, раби, золото — були невід'ємним елементом його престижу. Таким описав товариство Тацит у Германії першого сторіччя; таким воно постає перед нами й кількома століттями пізніше в поемі «Беовулф» та, з деякими неминучими варіантами, у стародавніх скандинавських сагах.

Оселившись на руїнах Римської імперії, вожді варварів мали тим менше підстав відмовитися від цієї практики, що в тому світі, в який вони проникли, користування послугами приватних солдатів давно процвітало. В останні сторіччя існування Риму там майже не було такого представника високої аристократії, який би не мав власного почту. Цих людей часто називали *buccellarii*, від назви бісквіта *(buccella)*, якими їх годували частіше, аніж хлібом, призначеним для постачан-

ня звичайного війська: власне, то були набагато більшою мірою найманці, аніж товариші, але достатньо численні й достатньо лояльні для того, щоб особиста гвардія, з якою приходили на війну римські аристократи, що стали воєначальниками імперії, часто відігравала провідну роль у діях військ загального призначення.

Посеред проблем епохи Меровінгів застосування подібних озброєних почтів було нагальним, як ніколи. Король мав свою гвардію, яка називалася його «дружиною» *(truste)* і яка в усі часи, принаймні в більшій своїй частині, складалася з верхівців. Так само мали власний озброєний почет і всі його головні піддані, незалежно від того були вони франками чи римлянами за своїм походженням. Навіть церкви вважали необхідним у такий спосіб подбати про свою безпеку. Ці «гладіатори», як називає їх Григорій Турський, утворювали досить змішані групи, де не бракувало авантюристів усілякого гатунку. Володарі не боялися набирати в таку гвардію своїх найдужчих рабів. Проте, як здається, вільних людей було там набагато більше. Але за своїм народженням вони далеко не завжди належали до найпривілейованіших станів. Безперечно, що така служба підіймала їх на вищий щабель як у смислі престижу, так і з погляду винагороди. Тим не менш цікаво відзначити, що в сьомому сторіччі одна й та сама формула використовувалася незалежно від того, дарували якийсь «клапоть землі» своєму рабові чи своєму дружинникові *(gasindus)*.

В цьому останньому терміні ми впізнаємо давнє слово, яке в германців позначало побратима воєнних походів. А згодом, мабуть, як у Ґаллії Меровінгів, так і в усьому варварському світі так стали називати всякого приватного воїна. Та з часом це слово поступилося слову тубільного походження «васал» *(vassus, vassalus)*, на яке чекало таке велике майбутнє. Цей новий прибулець народився не в римському світі. Він був кельтським, за своєю етимологією[155]. Але, звичайно ж, він проник у розмовну латинську говірку Ґаллії задовго до того, як ми вперше зустрічаємо його в письмовому тексті, в «Салійському праві»; бо це запозичення могло бути зроблене не пізніш як у ті часи, дуже далекі від часів Хлодвіга, коли на нашій землі ще жили поруч із народностями, що їх підкорила мова Риму, великі групи, які залишалися вірними мові предків. Отже, вшануймо в цьому слові, якщо в нас виникне таке бажання, одне з тих автентичних дітей Ґаллії, чиє життя досі триває в найглибших шарах французької мови. Проте остережімося від висновку, що сам факт його запозичення феодальною лексикою свідчить про я не знаю яке давнє походження військової васальної залежності. Безперечно, що ґалльське суспільство, до того як Ґаллія була завойована Римом, як і всі кельтські суспільства загалом, практикувало систему «побратимства», в багатьох відношеннях схожу на аналогічну систему, що існувала в Стародавній Германії. Та хоч би якими були ті кельтські слова, яким пощастило проникнути в латинську суперструктуру, один факт не викликає сумніву: назви озброєного «клієнта» в тій формі, в якій нам їх подає Цезар, — *ambacte* або, в Аквітанії, *soldurius*, — зникли, не залишивши по собі слідів[156].

Значення слова «васал» у момент його проникнення у вульґарну латину було набагато буденнішим. Воно означало просто «хлопчик», — це його значення зберігалося протягом усього середньовіччя у зменшувальному *valet*, — а вже потім, унаслідок семантичного зміщення, аналог якого латина відбула у слові *puer*, стало позначати домашнього раба. Хіба володар не має звичку називати тих людей, яких постійно бачить біля себе, своїми «хлопцями»? Це друге значення є тим, яке постійно пов'язують із цим словом, у франкській Ґаллії, розмаїті тексти, які можна вишикувати від шостого до восьмого сторіччя. Потім, поступово, зі старого значення виділилося нове, що, як ми бачимо, стало у восьмому сторіччі конкурувати з попереднім, а в сторіччі наступному повністю замінило його. Не один із домашніх рабів був «ушанований» зарахуванням до гвардії. Інші члени цієї когорти хоч і не були рабами, проте так само жили в оселі свого володаря, заприсягшись служити йому всіма можливими способами й безпосередньо одержуючи від нього накази. Вони також були його «хлопцями». Таким чином, їх об'єднали разом із їхніми товаришами підневільного походження під назвою васалів, яка відтоді набула значення «озброєний супутник». Згодом ця етикетка, колись будучи спільною й свідчачи про гідну всякої хвали товариськість у стосунках, збереглася лише за тими воїнами озброєного почту, які були людьми вільними.

Ця історія одного слова, яке вийшло з глибин суто рабської залежності, щоб поступово набути почесного відтінку значення, відтворює лінію розвитку самої інституції. Хоч яким скромним було, на початку, становище багатьох «найманих убивць», що їх набирали собі маґнати й навіть сам король, воно вже тоді включало в себе певні елементи престижу. Узи, які єднали побратимів війни з їхнім вождем, належали до тих контрактів вірності, які вільно укладаються й узгоджуються з найреспектабельнішими суспільними ситуаціями. Термін, яким називалася королівська гвардія, був наповнений глибоким значенням: «дружина» — тобто «друзі». Кожен новачок, що вербувався до цього війська, мусив складати присягу на вірність; король у відповідь урочисто обіцяв «надавати йому підтримку й допомогу». Такими були головні принципи цієї «вірної служби». Немає сумніву, що маґнати та їхні дружинники *(gasindi)* або васали обмінювалися аналогічними обіцянками. До того ж, бути під протекцією високого персонажа давало ґарантію не лише безпеки, а й поваги. Мірою того як в умовах розпаду держави будь-який правитель мусив шукати собі помічників усе частіше й частіше серед людей, які були безпосередньо йому підлеглі, мірою того як на тлі занепаду стародавніх воєнних звичаїв із кожним днем усе більше виникала потреба звертатися до послуг професійних воїнів і все більший захват і повагу викликали ті, хто носив зброю, ставало все очевиднішим і очевиднішим, що з усіх форм підлеглості індивіда індивідові найвищою була та, при якій підданий служив мечем, списом і верхи на бойовому коні своєму володарю, якому він урочисто присягав зберігати вірність.

Але вже починав відчуватися вплив, який, глибоко змінивши природу васальної залежності, сприяв тому, що з часом вона істотно змінила свою первісну орієнтацію. Це було втручання в людські стосунки, доти чужі державі, держави якщо й не нової, то принаймні оновленої — імперії Каролінгів.

V. КАРОЛІНЗЬКА ВАСАЛЬНА ЗАЛЕЖНІСТЬ

Про політику Каролінгів — що під нею слід розуміти, незалежно від персональних намірів монархів, кілька з яких були, безперечно, людьми видатними, погляди їхніх провідних урядовців — можна сказати, що вона водночас керувалася набутими звичками й принципами. Вийшовши з аристократії, піднявшись нагору внаслідок тривалої боротьби з традиційною королівською владою, перші представники цього роду в кінцевому підсумку зуміли поступово стати володарями всього народу франків, а досягли вони цього, зумівши згуртувати навколо себе війська тих озброєних магнатів, які від них залежали, й накинути свою волю іншим вождям. Тож чи випадає дивуватися, якщо, опинившись на вершині, вони й далі вважали за потрібне зміцнювати зв'язки саме цієї природи? З другого боку, їхніми амбіціями, після Карла Мартела, було відновити ту державну потугу, щоб знищити яку вони, разом зі своїми союзниками, доклали стільки зусиль. Вони прагнули домогтися, щоб у їхніх державах правили порядок і християнський мир. Їм потрібні були солдати, щоб поширити на великі території свою владу й вести проти невірних Священну війну, яка робила їх могутніми на цьому світі й обіцяла їхнім душам спасіння на тому.

Але стародавні інституції здавалися їм непридатними для виконання цих завдань. Монархія мала у своєму розпорядженні лише невелику кількість державних службовців, на яких до того ж було важко покластися і — за винятком кількох служителів Церкви — людей, позбавлених традиції та професійної культури. Також економічні умови перешкоджали запровадженню широкої системи оплачуваного чиновництва. Комунікації були довгими, незручними, малонадійними. Отже, головною трудністю, яка поставала перед центральною владою, було дістатися до індивідів, щоб домогтися від них виконання їхніх обов'язків і накласти на них відповідні санкції, якщо вони їх не виконуватимуть. Звідси виникла ідея застосувати для цілей управління державою мережу стосунків залежності, які вже були так твердо конституйовані; сеньйор на всіх щаблях суспільної ієрархії мусив узяти на себе відповідальність за свою «людину», повинен був домогтися від неї сумлінного виконання її обов'язків. Каролінги аж ніяк не мали монополії на цю концепцію. Вона вже надихнула свого часу вестготську монархію в Іспанії на ухвалення кількох законодавчих актів; іспанські втікачі, яких зібралося чимало при франкському дворі після арабського вторгнення, мабуть, посприяли тому, щоб там довідалися про її принципи й належно їх оцінили. Та недовіра, з якою пізніші англосаксонські закони ставилися до «людини, що не має над

собою сеньйора», свідчить про існування там вельми аналогічних поглядів. Але рідко де подібна політика здійснювалася більш свідомо і — наважуся я додати — подібна ілюзія підтримувалася з такою послідовною переконаністю, як у франкському королівстві десь близько року вісімсотого. «Нехай кожен старійшина примушує до послуху своїх підлеглих, щоб ті все ліпше й ліпше підкорялися, зі згодою в серцях, імперським розпорядженням і велінням»[157], — ця фраза з капітулярію 810 року подає в надзвичайно стислому й виразному резюме одну з фундаментальних максим споруди, вибудуваної зусиллями Пепіна та Карла Великого. Так, і в Росії, за часів кріпаччини, цар Микола Перший похвалявся, що має у своїх поміщиках, цих сеньйорах російського села, «сто тисяч поліцмейстерів».

Найнагальнішим із заходів, який треба було здійснити, реалізуючи цю програму ідей, очевидно, полягав у тому, щоб інтегрувати в закон васальні стосунки й разом із тим надати їм стабільності, яка тільки й могла перетворити їх на міцну опору держави. Люди підлеглі з нижчих прошарків суспільства, звичайно ж, віддали своє життя в заставу дуже давно, як отой голодний із туренського тексту. Не випадає сумніватися, що й воєнні побратими здавна часто на практиці зберігали глибоку вірність своїм зверхникам і були готові віддати за них життя чи тому, що дали таку клятву, чи тому, що звичай або їхній власний інтерес накладав на них цей обов'язок, але ніщо не дає нам найменших підстав вважати, що в часи Меровінгів така поведінка була загальним правилом. У Іспанії вестготське право ніколи не переставало визнавати, що приватні солдати мають можливість змінити свого володаря, бо, проголошував цей закон, «вільна людина завжди зберігає владу над своєю персоною». За Каролінгів, навпаки, всілякі королівські або імперські едикти намагалися зі скрупульозною точністю визначити, які провини з боку сеньйора давали васалові право на розрив договору. Тобто вважалося, що, як не брати до уваги цих виняткових випадків та розлучення зі взаємної згоди, узи між сеньйором та його васалом мали бути нерозривними протягом усього їхнього життя.

Сеньйор, з другого боку, мав за офіційно визнаний обов'язок під свою відповідальність забезпечувати появу васала, коли його викликали в суд або до війська. Коли той-таки сеньйор брав участь у воєнних діях, його васали воювали під його орудою. І тільки за його відсутності вони переходили під пряме командування королівського представника — графа.

Чи був якийсь сенс у тому, щоб користуватися отак послугами сеньйорів із метою дістатися до їхніх васалів, якби ці сеньйори, у свою чергу, не були міцно прив'язані до суверена? Саме зусиллями реалізувати цю неодмінну умову свого великого задуму й зробили Каролінги найбільший внесок у те, щоб довести до крайньої межі суспільну вигоду від васальної залежності.

Добувшись до влади, вони насамперед визнали за свій найперший обов'язок винагородити своїх «людей». Вони роздали їм землі, керу-

ючись правилом, про яке ми поговоримо трохи згодом. Крім того, будучи майордомами, потім королями, вони мусили, щоб забезпечити собі належну підтримку, а головне, щоб організувати сильну армію, підбити під свою безпосередню владу, нерідко користуючись і для цього роздаванням земель, велику кількість людей, які здебільшого вже посідали досить високе становище. Давні наближені з військового почту, оселившись на землях, подарованих монархом, не перестали вважатися його васалами. В тому самому стосунку до нього перебували й ті його нові прихильники, які ніколи не були його побратимами. І ті, й ті служили йому у війську, супроводжувані своїми власними васалами, якщо вони їх мали. Але тепер вони були змушені проводити більшу частину свого часу далеко від нього, й умови їхнього життя глибоко відрізнялися від того, яким вони колись жили на правах його домашніх воїнів. Натомість, оскільки тепер кожен із них був центром більш або менш великої групи підлеглих, від них сподівалися, що вони триматимуть цих людей у належній покорі; а в разі потреби здійснюватимуть подібний нагляд і за своїми сусідьми. Таким чином, серед населення величезної імперії вирізнявся один клас, сам по собі пропорційно досить численний, клас так званих «васалів Сеньйора» — розумілося «сеньйора Короля» *(vassi dominici)*, — людей, які, користуючись особливою протекцією суверена й зобов'язані забезпечувати йому велику частину його війська, повинні були, крім того, утворювати, в усіх провінціях, ніби вузли величезної мережі лояльності. Коли у 871 р., здобувши перемогу над своїм сином Карломаном, Карл Лисий захотів повернути до їхнього обов'язку спільників молодого бунтівника, він не придумав кращого способу реалізувати цей задум, як примусити кожного з них обрати собі сеньйора, за їхнім бажанням, серед королівських васалів.

Каролінги зробили навіть більше: вони надумалися використати цей зв'язок васальної залежності, силу якої, здавалося, підтвердив досвід, щоб забезпечити собі вірність своїх чиновників, яка постійно хиталася. На них завжди дивились як на людей, що перебували під спеціальною «опікою» суверена; вони завжди присягали йому на вірність; вони все частіше й частіше набиралися серед людей, які, перш ніж одержати від нього це доручення, служили йому як васали. Ця практика поступово була узагальнена. Принаймні починаючи від правління Людовіка Благочестивого, не було такої посади при дворі чи серед вищого військового командування, а надто такого графства, претендент на яку чи на яке не мусив би, перед тим як її чи його обійняти, скласти руки й присягти на васальну вірність монархові. Навіть від тих чужоземних володарів, які визнавали над собою франкський протекторат, вимагалося, від середини восьмого сторіччя, щоб вони відбували цю церемонію, після якої їх відповідно називали васалами короля або імператора. Звичайно ж, ніхто не сподівався, що ці високі персони відбуватимуть, як ото колишні побратими по зброї, обов'язки охоронців у оселі свого володаря. Проте, у свій спосіб вони тепер належали до його військового дому, бо повинні були сумлінно й добросовісно надавати йому збройну допомогу під час війни.

Зі свого боку, маґнати здавна звикли бачити в добрих товаришах, які утворювали ватаги їхніх довірених спільників, людей, готових виконати яке завгодно їхнє доручення. А що, як далека служба, подарована земля або одержана спадщина примушували одного з цих лояльних хлопців покинути персональну службу? Володар і тоді не переставав вважати його своїм вірним слугою. Одне слово, васальна залежність і тут, унаслідок цілком природного розвитку подій, прагнула вирватися з вузького кола сеньйоріального домашнього вогнища. Приклад королів, вплив правил закону, який вони формували, стабілізували ці плинні звичаї. Сеньйори, як і їхні підлеглі, не могли, звичайно ж, обминути форму контракту, яка віднині передбачала леґальні санкції за його порушення. Через узи васальної залежності графи прив'язували до себе службовців нижчого порядку: єпископа або абата, мирян, яким вони доручали допомагати їм чинити правосуддя або керувати армією своїх підданих. Таким чином маґнати, хоч би якими вони були, намагалися затягнути в орбіту свого впливу якомога більше дрібних сеньйорів, а ті, у свою чергу, діяли так само у відношенні до ще менш сильних. Ці приватні васали утворювали змішане суспільство, куди входили і люди, досить убогі. Серед тих, кого єпископам, абатам та абатисам дозволялося залишати в країні, коли скликали військо, були й люди, котрим, як, скажімо, *vassi dominici* меншого масштабу, доручалася благородна місія підтримувати внутрішній мир. Натомість інші виконували більш практичні обов'язки — стерегли дім свого пана, організовували збирання врожаю, наглядали за домашніми слугами[158]. Це вже були функції управління, обов'язки, які вважалися респектабельними. Навколо володарів усякого рангу, як і навколо королів, колишня суто домашня служба утворила певні форми, які формували підлеглих, чиї обов'язки вважалися більш або менш почесними.

VI. ФОРМУВАННЯ ВАСАЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ КЛАСИЧНОГО ТИПУ

Настав момент, коли держава Каролінгів зазнала краху: то була швидка й трагічна поразка жменьки людей, які доклали чимало зусиль, часто архаїчних і не дуже вправних, але які надихалися глибоким щирим прагненням зробити людям добро, зберігши певні цінності порядку та цивілізації. Й тоді почався тривалий період лихоліття, в лоні якого водночас виношувалися нові цінності. Васальна залежність мала остаточно сформувати й чітко визначити там свої характеристики.

В перманентному стані війни, в якому відтепер довелося жити Європі, — вторгнення чужоземних банд, внутрішні чвари, — більшою мірою, аніж будь-коли, людина шукала собі володаря, володарі шукали собі людей. Але мережа цих зв'язків протекції перестала

діяти на вигоду королям. Віднині стали множитися стосунки більш домашнього, приватного характеру. Передусім навколо замків, які після скандинавських або мадярських наскоків у все більшій і більшій кількості виростали в сільській місцевості, сеньйори, які від свого власного імені або від імені наймогутнішого серед них командували цими фортецями, намагалися згуртувати васалів, яким доручалося їх стерегти. «Король є тепер королем лише тому, що так називається й носить корону... він неспроможний захищати від небезпек, які їм загрожують, ані своїх єпископів, ані своїх інших підданих. Тому ми й бачимо, як і ті, й ті, склавши долоні, йдуть служити маґнатам. У такий спосіб вони забезпечують собі мир». Такою є картина, яку близько 1016 р. намалював один германський прелат, описуючи анархію, яка панувала в Бургундському королівстві. В Артуа, в наступному сторіччі, один чернець переконливо пояснює, як у середовищі «аристократів» лише невелика кількість людей змогли, уникаючи сеньйоріальних зв'язків залежності, «відбувати лише ті обов'язки, які накладала на них держава». До того ж під терміном «держава» тут треба розуміти не так владу монарха, яка була надто далеко, як владу графа, що, будучи місцевим сувереном, уособлював ті рештки верховної влади, які, за своєю природою, вимагали персональної покори від підлеглих[159].

Само собою зрозуміло, що в усіх прошарках суспільства, згори донизу, а не лише в середовищі «аристократів», про яких говорить наш чернець, розповсюджувалися в такий спосіб зв'язки залежності. Але демаркаційна лінія між цими різними формами, що визначалися різними станами суспільної атмосфери, лінія, яку почало накреслювати суспільство Каролінґів, тепер була остаточно проведена.

Звичайно ж, мова, самі звичаї тривалий час зберігали сліди давнього нерозрізнення. Кілька груп дуже скромних підданих місцевих сеньйорів, змушених займатися принизливою працею на землі та виконувати обов'язки, які віднині вважалися рабськими, десь аж до дванадцятого сторіччя зберігали назву «коммендів» (відданих під опіку), яку незабаром «Пісня про Роланда» застосовуватиме тільки до найвищих васалів. Про кріпаків, оскільки вони були «людьми» свого сеньйора, часто казали, що вони склали йому «присягу на вірність». Майже не було такого формального акту, яким один індивід віддавав себе в кріпацьку залежність від іншого, що або не дістав би такої назви, або навіть то там, то там не включав би в себе характерного жесту ритуалу васальної присяги на вірність (стулених долонь)[160].

Проте цей ритуал кріпацької залежності там, де він мав місце, відрізнявся від ритуалу залежності васальної однією дуже прикметною ознакою: його не треба було поновлювати з кожним новим поколінням. Бо поступово стали проводити різницю, з усе більшою і більшою чіткістю, між двома способами віддати себе під опіку володаря. Один із варіантів цієї опіки був спадковим. Він позначений усіма видами зобов'язань, за своєю природою досить принизливих. А що він зовсім не передбачав права на вибір для людини залежної, то

він переводив людину в стан, протилежний тому, який ми сьогодні назвали б «свободою». Це й було кріпацтво, в яке скотилися більшість людей нижчого суспільного прошарку, що свого часу віддалися під опіку, попри той характер «щирості», яким первісно, за тих часів, коли суспільні класифікації підкорялися іншим принципам, було позначене їхнє прагнення поставити себе в підлегле становище. Другий варіант опіки, який називався васальною залежністю, був чинний юридично, якщо не практично, лише до того дня, коли уривалося життя одного з двох людей, у такий спосіб пов'язаних. Уже самою цією своєю якістю, що вигідно відрізняла її від успадкованої з кров'ю гнітючої необхідності коритися примусу, вона пасувала до благородної служби мечем. Форма допомоги, яку вона передбачала, була за самою своєю суттю допомогою воїна. Тут можна відзначити характерну синонімію, коли в латинських хартіях від кінця дев'ятого сторіччя повідомляється, майже не проводячи різниці між цими двома термінами, що якийсь чоловік є або васалом, або *miles* свого сеньйора. В точному перекладі другий термін мав би означати «солдатом». Але французькі тексти від самої своєї появи стали вживати в цьому випадку слово chevalier (вершник), і саме в цьому значенні його колись запозичили з усної мови найдавніші нотарі. Солдатом тоді переважно називали того, хто служив верхи на коні, маючи все необхідне військове спорядження, а обов'язки васала полягали передусім у тому, щоб воювати, спорядженому в такий спосіб, за свого володаря. Про те, що це було саме так, свідчить і друге смислове перетворення давнього слова, колись такого пересічного за своїм значенням, бо, кінець кінцем, у мові повсякденного вжитку стали називати *vasselage* найвищу з чеснот, яку тільки може знати суспільство, змушене постійно носити зброю, — а саме хоробрість. Стосунки залежності, визначеної в такий спосіб, скріплювалися ритуалом стулених долонь, що віднині спеціалізувався, майже цілком, для церемоніального скріплення саме такого зв'язку. Але цей обряд глибокої відданості від десятого сторіччя був, як здається, доповнений поцілунком, який, переводячи обох індивідів у один план дружби, надавав підлеглості васального типу більше гідності. І справді, вона стала тепер єднати між собою лише осіб певного рангу, іноді навіть дуже високого. Вийшовши в процесі повільної диференціації зі стародавньої і дуже різної за своєю суттю опіки, військова васальна залежність, безперечно, була її найвищим виявом.

Розділ 2. ФЕОД

I. «БЕНЕФІЦІЯ» І ФЕОД: ПЛАТНЯ ЗЕМЕЛЬНОЮ ДІЛЯНКОЮ

Серед людей, що віддавалися під опіку в епоху франкських королівств, більшість сподівалися одержати від свого нового володаря не лише протекцію. В цього могутнього чоловіка, який був водночас і багатим, вони просили також, щоб він допоміг їм прожити. Від святого Августина, що описував у останні часи існування імперії, як люди бідні шукають собі заступника, який «дав би їм їсти», до меровінзької формули, яку ми вже не раз цитували, лунав один і той самий розпачливий крик — крик порожнього живота. Також і сеньйор, зі свого боку, плекав не одну тільки амбіцію панувати над людьми; завдяки їм він сподівався побільшити свої статки. Одне слово, від самого початку взаємини залежності мали також економічний смисл. Те саме можна було сказати й про залежність васальну. Щедроти володаря у стосунку до своїх бойових побратимів видавалися такими істотними для підтримання міцності цього зв'язку, що нерідко, в добу Каролінгів, піднесення якихось подарунків — коня, зброї, коштовностей — було майже неодмінним доповненням до ритуалу персональної відданості. Капітулярії забороняли васалові порушувати клятву вірності, яку він дав своєму володарю? Так, вони це забороняли, але тільки за умови, як проголошувалося в одному з них, що він уже одержав від свого сеньйора цінностей вартістю не менш як у одне су золотом. Справжнім володарем вважали тільки такого, який дає.

Але тодішні обставини економічного життя робили для керівника групи васалів, як і для кожного роботодавця, можливим обирати лише між двома способами винагороди. Він міг надати підлеглому притулок у своєму домі, годувати його, вдягати та споряджати своїм коштом. Чи, подарувавши йому землю або принаймні давши йому право одержувати фіксовані прибутки з якоїсь земельної ділянки, полишити на нього самого клопіт подбати про своє утримання: «вирядити його на хату» *(le chaser)*, як казали в тих краях, де панувала французька мова, одне слово, подарувати йому власний дім *(casa)*. Залишається тільки з'ясувати, як саме, в цьому другому випадку, відбувалася передача землі.

Звичайний дар, не обмежуваний умовою, яка забороняла передавати землю в спадок або обмежувала право на таку передачу, мабуть, дуже часто практикувався в стародавні часи. Ми бачимо, як саме в цій

формі один володар дарує в сьомому сторіччі невеличкий маєток своєму «побратимові»; а трохи згодом три сини Людовіка Благочестивого виявляють у цей самий спосіб — і не один раз — свою щедрість у відношенні до васалів, не приховуючи, що прагнуть цим заохотити їх до виконання свого обов'язку, й іноді зберігаючи за собою право забрати подароване назад, якщо їхні сподівання будуть обмануті. Зрештою, було вельми важливо, щоб сеньйор міг повернути собі без труднощів те добро, яке він регулярно роздавав людям зі свого почту радше як платню за їхню службу, а не як винагороду за вірність, після того як вони перестануть йому служити — щонайпізніше принаймні, коли смерть урве цей зв'язок. Іншими словами, васальна залежність не передавалася з кров'ю, а тому не було ніякого парадоксу в тому, що винагорода за службу васала не могла передаватися в спадок.

Для подібних операцій із передачею земель, які, за своїм визначенням, мали тимчасовий характер і які, принаймні на початку, були позбавлені будь-яких ґарантій, ані офіційне римське право, ані германський звичай, з їхніми жорсткими системами двосторонніх контрактів, не могли запропонувати жодного прецеденту. Натомість практика в імперії франків уже, під тиском маґнатів, надала широкого розповсюдження угодам цього зразка, які, природно, асоціювалися з потребами патронату, оскільки вони регулювали утримання володарем його протеже. Термінологія цих угод, як і все, що перебуває на околицях легального права, була досить плинною. Говорили про *precarium** — на тій підставі, що той, хто одержував дар, перед цим звертався, або вважалося, що звертався з відповідним проханням *(preces)* до того, хто його йому дав — а іноді вживали термін «бенефіція» *(beneficium**)*. Те, що закон, ігноруючи ці домовленості, не надавав у розпорядження дарувальника засоби вимагати в судовому порядку надання йому послуг, за які він віддавав своє добро, мало для нього важило, оскільки він завжди був спроможний забрати назад те, що, власне, було всього лише дарунком, зробленим із його доброї волі. І перше, й друге слово протягом якогось часу паралельно вживалися у франкській Ґаллії. Проте *precarium* відбув певне граматичне перетворення, яке не раз бентежило істориків. Це слово стали потім уживати не в його середньому роді, а в жіночому: *precaria*. Проте, як здається, це був лише окремий випадок досить загального лінґвістичного феномену, який знайшов широке розповсюдження в простонародній латині; йдеться про той самий процес, який через контамінацію, спричинену тим, що іменники середнього роду закінчувались у множині на *a*, перетворив, серед інших подібних слів, *folium* (листок) на наше (тобто французьке. — *Пер.*) *feuille*. Трансформація полегшувалася тут тим притягуванням, що його здійснювало слово *epistola*, яке позначало звертання від прохача («лист-прохання») і було словом жіночого роду: *epistola — precaria*.

---

* Щось надане в тимчасове користування *(лат.)*.

** Привілей *(лат.)*.

Прекарія, бенефіція — ці два терміни, як здається, вживалися спочатку майже в одному значенні. Але мірою того як прекарія, інкорпоруавши в себе елементи, запозичені з права найму, поступово перетворювалася на назву контракту з досить чіткими контурами, цей термін стали застосовувати переважно для концесій, які передбачали сплату оброку. Що ж до етикетки «бенефіція», то вона, будучи набагато туманнішою й почеснішою, оскільки не включала в себе ідею прохання, стала навішуватися здебільшого на щедроти тимчасового характеру, що були винагородою за службу й призначалися для осіб, близьких до сеньйоріального дому, й зокрема для васалів. Одна подія, досить-таки значуща, сприяла закріпленню цієї різниці. Щоб добути землі, потрібні їм для завоювання підтримки своїх численних прихильників, Каролінги не соромилися зазіхати на величезні маєтності духівництва. Перше вилучення цих земель, здійснене за Карла Мартела, було брутальним. Його наступники не відмовилися від цих реквізицій; але, вирішивши якось упорядкувати операцію колишню, а також теперішні й ті, котрі передбачалися на майбутнє, вони поставили собі на меті певною мірою зберегти права законних власників. Віднині єпископ або монастир могли брати певну орендну плату за ту землю, яку їх зобов'язували віддати королівському васалові в довічне користування; король одержував за це службу. Отже, у стосунку до церкви ця земля юридично була прекарією. А від короля васал одержував її як бенефіцію.

Використання цього останнього слова для позначення земель, відданих у обмін на якісь послуги й, зокрема, васалові за його службу, певно, мало місце в латині канцелярій та авторів хронік до самого дванадцятого сторіччя. На відміну від справді живих юридичних термінів, таких як *commendé* (відданий під опіку), *beneficium* не дало ніяких похідних у сучасних романських мовах: це є доказом того, що, затримавшись у словнику серед інших закам'янілостей, які так полюбляли клірики, воно давно вже в розмовній мові було замінене іншим словом. Протягом усієї феодальної доби, можливо, вже з одинадцятого сторіччя, щоразу, коли французькі писарі вживали *beneficium*, вони мали на увазі *fief* (феод).

Попри деякі труднощі, пов'язані з фонетичними змінами, які, зрештою, більше впливали на романські форми, аніж на їхні латинські транскрипції, історія цього знаменитого терміна є очевидною[161]. Усі давні германські мови мали слово, яке, будучи віддалено споріднене з латинським *pecus*, служило, по черзі або по-різному в різних говірках, для позначення або нерухомого майна взагалі, або найрозповсюдженішого та найціннішого тоді з видів цього майна — худоби. Німецька мова, яка вірно зберегла друге значення цього слова, досі має його у своєму словнику, де воно сьогодні пишеться: *Vieh*. Галлоримська мова, запозичивши це слово в германських завойовників, перетворила його на *fief* (у провансальській мові — на *feu*). Спочатку воно зберігало за собою принаймні одне з двох своїх традиційних значень, а саме ширше з них, тобто значення нерухомого майна в його загальному розумінні. Це значення засвідчується кількома бургундськими хартіями десь аж до початку десятого сторіччя. Один персонаж, розповідається там, придбав ділянку землі. Ціну на неї було встановлено в еталоні тодішніх грошей-монет. Але покупець не мав необхідної суми. Тому він заплатив, згідно з вельми поширеним тоді звичаєм, майном еквівалентної цінності. Ось як про це написано в тексті: «Ми одержали від тебе домовлену ціну у *feos*, що дорівнюють вартості стількох ліврів, су або деньє»[162]. Порівняння цього документа з іншими підтверджує, що під тим словом розуміли здебільшого зброю, одяг, коней, іноді — харчові припаси. Це було приблизно те саме добро, яке роздавали прихильникам великого пана, що оселялися в його домі або споряджалися його коштом. Не випадає сумніватися, що там також говорили про *feos*.

Ал, вийшовши з мов, яких у романській Галлії ніхто більше не розумів, урвавши, внаслідок цього, всі зв'язки зі словником, на який він первісно опирався, цей термін неминуче мусив легко відійти від свого етимологічного змісту. В сеньйоріальному оточенні, де його вживали повсякденно, поступово звикли пов'язувати з ним лише ідею винагороди, саму по собі, не звертаючи більше найменшої уваги на природу, рухому чи нерухому, дарованого майна. Скажімо, бойовий товариш, який доти був на утриманні у свого пана, тепер одержував від нього ділянку землі. В таких випадках казали, що це *feus* того чоловіка. Потім, мірою того як земля ставала нормальною формою оплати за службу васала, ця давня назва, первісно протилежна за своїм значенням, стала вживатися саме в стосунку до цієї винагороди. Таким чином, як це не раз бувало, семантична еволюція завершилася протилежним смислом. Про ці феоди *(fiefs)*, земельні наділи, що роздавалися васалам, ми знаходимо найдавнішу згадку в одному з письмових документів, який належить до останніх років дев'ятого сторіччя[163]. Це одна з тих південних хартій, написаних мало освіченими кліриками, що відводили словам розмовної лексики винятково велике місце. В наступному сторіччі з'явилися ще кілька подібних текстів, які теж походили з Ланґедоку. Щодо канцелярій Бретані, Північної Франції та Бургундії, то там дбали про пуризм набагато більше, й вони поступилися перед натиском повсяденної мови лише десь трохи раніше чи трохи пізніше року тисячного. Причому в перші часи це слово простонародного вжитку часто зводилося до рангу глоси, призначеної розтлумачити загалові смисл класичного терміна. «Бенефіція *(beneficium)*, яку в простолюді називають феод *(fief)*, сказано в одному з актів провінції Ено, укладеному 1087 р.[164].

Проте в країнах, де розмовляли германськими мовами, *Vieh* зберегло своє значення худоби, не набувши якихось шляхетніших відтінків смислу. Правду кажучи, ніщо не перешкоджало мові хартій запозичити в нотарів Галлії якусь із латинських кальок, що їх їхня винахідливість утворила з романського *fief*; і найпоширеніша з них, *feodum*, була відома германським канцеляріям, як і канцеляріям Капетінзького королівства. Але щоб відображати повсякденну реальність,

простонародна мова потребувала свого власного слова. Оскільки роздачі землі на користь служилих людей мали в принципі характер тимчасовий, люди взяли собі за звичай позначати такі ділянки іменником, утвореним від дуже поширеного дієслова, значенням якого було «давати тимчасово», «позичати». Тобто феод був позичкою: *Lehn*[165]. Але позаяк зв'язок між цим терміном та його дієслівним коренем, широке застосування якого зберігало його живим, залишався постійно відчутним, він ніколи не набув такої досконалої спеціалізації, як його французький еквівалент. Принаймні в повсякденному вжитку він не перестав застосовуватися до земельних концесій усіх різновидів. Тут іще раз підтвердилася та очевидна істина, що запозичені слова легше, аніж будь-які інші, набувають термінологічного значення, нового й точно окресленого.

«Бенефіція», «феод», «лен» — те, що всі ці синоніми намагалися передати, було поняттям досить-таки очевидним; поняттям, за своєю суттю, економічного порядку. Той, хто казав «феод», мав на увазі землю, віддану в обмін, по суті, не за зобов'язання заплатити за неї — якщо про це йшлося, то тільки як про умову допоміжного характеру — а за зобов'язання щось робити. А якщо висловитись точніше, то для того аби вважати землю феодом, не досить було лише надавати якісь послуги в обмін за неї. Треба ще було, аби ці послуги включали в себе ясно виражений елемент професійної спеціалізації, а також індивідуалізації. Сільська цензива, якій уже хартії одинадцятого сторіччя, випереджаючи в цьому юристів сторіччя тринадцятого, виразно протиставляють феод, теж передбачала виконання певних робіт, окрім сплати оброку. Але обробіток землі, перевезення, навіть постачання продукції домашнього виробництва, тобто завдання, які вона зобов'язувала виконувати, належали до різновидів праці, доступних, як вважали, для кожної людини. До того ж вони регулювалися колективним звичаєм. А що, як землю, натомість, давали «управителю» сеньйора за умови, що він здійснюватиме ретельний нагляд за іншими орендарями? Або маляру, який зобов'язувався за це розписати церкву ченцям, своїм господарям? Або теслі чи ювелірові, які зобов'язувалися віднині надати своє професійне вміння в розпорядження сеньйора? Або навіть священикові як винагороду за те, що він дбав про спасіння душ своєї парафії? Або, нарешті, васалові, товаришу по зброї й професійному воїнові? Такий земельний наділ, який надавався в користування за послуги дуже конкретного характеру й передбачав угоду, що в кожному конкретному випадку регулювалася різними звичаями або традиціями, визначався передусім своєю властивістю винагороди за службу. Одне слово, це була платня земельною ділянкою, яку й називали феодом[166]. Причому це робилося незалежно від міркувань суспільного рангу, й, само собою зрозуміло, що у випадку зі скромним трудівником не вимагало ритуалу присяги на вірність. Службовець сеньйора часто був кріпаком, і ні кухарі бенедиктинського монастиря в Майлезе чи графа Пуату, ані спритник із ланцетом, який мав за обов'язок періодично пускати кров ченцям із Тріра, не

здобували великого престижу за те, що виконували свою звичну роботу. Але в тих випадках, коли ті або ті одержували за свою службу земельні наділи, замість просто жити на харчах, які роздавалися в домі їхнього пана, ці службовці, наділені певним професійним умінням, вважалися людьми, які володіють власним феодом. Деякі історики, які натрапляли на випадки володіння такими скромними феодами, вважали їхнє існування досить пізнім відхиленням. І даремно. Цензові реєстри дев'ятого сторіччя вже згадують про «бенефіції», якими володіли сільські мери, ремісники, конюхи; Ейнгард згадує про існування в часи Людовіка Благочестивого бенефіції, яка належала одному художникові; коли вперше в Райнланді з'явилося, десь між 1008 і 1016 роками, саме слово «феод», у його латинській оболонці, воно було застосоване до земельної ділянки, яка належала одному ковалеві. Інституція, яка на початку мала дуже широке значення, а потім поступово перетворилася на інституцію класову за своїм характером — такою була лінія розвитку феоду, як і васальної залежності й багатьох інших юридичних форм у часи феодалізму. Зворотних процесів не спостерігалося.

Бо само собою зрозуміло, що було якось незвично для пересічного світосприймання позначати отак однією назвою володіння, які не тільки глибоко відрізнялися за своїми розмірами та природою, а й належали людям такого різного становища, як мер невеличкого села, кухар, воїн, сеньйор у своєму оточенні з багатьох селян, граф або дюк. Адже навіть у наших відносно демократичних суспільствах хіба не відчуваємо ми потребу поставити, за допомогою слів, якийсь бар'єр респектабельності між заробітком чорнороба, платнею державного службовця, гонорарами представників вільних професій? Проте двозначність існувала довго. У Франції тринадцятого сторіччя й далі говорили про феоди людей, які працюють на сеньйора, та феоди ремісників, і ця практика була настільки поширеною, що, прагнучи виділити в окрему категорію феоди васалів, юристи часто характеризували ці останні, застосовуючи до них епітет «вільні» *(francs)*, тобто ті, які надавалися в обмін на зобов'язання людини цілком вільної. Інші мови, які запозичили це слово з французького узусу, набагато довше зберігали за ним загальне значення платні, яке могло зовсім не мати стосунку до земельних дарів: в Італії, в тринадцятому сторіччі, грошове утримання певних урядовців або службовців міського магістрату називалося *fio*. Англія й сьогодні вперто називає *fee* гонорари лікаря або адвоката. Проте з часом усе більше й більше, в тих випадках, коли слово вживалося без якогось конкретного означення, його розуміли як таке, що стосувалося феодів, які були водночас найчисленнішими й найбільш значущими в соціальному плані, навколо яких і розвинулося, власне, «феодальне» право: тобто ділянок землі, за які належало нести васальну службу в тому чітко спеціалізованому розумінні, якого давно вже набув цей термін. І нарешті, в чотирнадцятому сторіччі Коментар до «Дзеркала саксів» проголосив: «Феод (Lehn) — це платня рицаря».

II. ЯК ВАСАЛІВ «ВИРЯДЖАЛИ НА ХАТУ»

Між двома способами винагороди васалів, через феод і через провізію, несумісність не була абсолютною. Оселившись у своєму маєтку, підданий аж ніяк не відмовлявся з цієї причини від інших виявів сеньйоріальної щедрості: зокрема від коней, зброї, а надто від одягу, плащів, хутер, дарунків, що їх звичаї зробили майже правилом і від яких не відмовлялися навіть найвищі персонажі — такі, наприклад, як такий собі граф де Ено, васал єпископа Льєзького. А бувало іноді й так, як у 1166 р. у оточенні одного високого англійського барона, що деякі рицарі, належним чином наділені землею, все одно жили біля свого володаря, одержуючи від нього «все їм необхідне»[167]. Проте, за винятком кількох рідкісних ситуацій, васали, що були на провізії, і васали, «виряджені на хату», тобто наділені власною землею, насправді репрезентували два окремі різновиди васалів, які були досить чітко розділені і, з погляду сеньйора, по-різному корисними: такий погляд на них був настільки загальноприйнятим, що від часів Карла Великого вважалося ненормальним, якщо королівський васал, що служив у палаці, «незважаючи на це», одержував і бенефіцію. Попри всі ті види допомоги, якої можна було реально сподіватися від васалів, котрі володіли феодами, в годину небезпеки або необхідності ухвалити якесь важливе рішення чи здійснювати нагляд за своїми підданими в часи миру, лише васали, які жили при домі, а отже, були постійно присутні, могли надавати тисячі дрібних послуг, пов'язаних із ескортом або всілякими домашніми ритуалами. А що ці дві категорії не були, отже, взаємозамінними, протиставлення між ними, так би мовити, не належало до тих, які бувають між послідовними етапами розвитку. Безперечно, що тип бойового побратима, якого утримували при домі сеньйора, був найдавніший. Але він тривалий час потім співіснував із більш недавнім типом васала, наділеного феодом. А що було, коли васал, який відбув певний період служби в особистому почті, наділявся землею? Тоді якийсь інший — часто це був зовсім юний хлопець, який ще не одержав своєї спадщини, або молодший син у родині — займав за сеньйоріальним столом місце, яке залишилося порожнім; і гарантована в такий спосіб надійність життя й притулку видавалася такою гідною заздрості, що чимало рицарських родин із середнім достатком іноді просили цієї честі для своїх найменших синів[168]. На початку правління Філіпа-Августа ці васали без феоду були ще досить численними, аби король у своєму ордонансі про збирання десятини на хрестовий похід, турбуючись про те, щоб не проминути жодної категорії податкодавців, визнав за потрібне згадати їх окремим текстом.

Проте не випадає сумніватися, що від каролінзької епохи між двома групами васалів — і на користь тих, кого наділяли феодами, — почала утворюватися диспропорція, яка щодалі зростала. Про цей розвиток або принаймні про кілька його причин ми маємо винятково живе свідчення в одному епізоді, який, хоч і відбувся поза межами Франції, проте з повним правом може бути згаданий тут, з огляду на автентично французьке походження інституцій, які він заторкнув.

Коли Гійом Бастард підкорив Англію, його найпершою турботою було перенести у своє нове королівство досконалу організацію феодального рекрутського набору, приклад якої йому подавало його нормандське герцогство. Тому він наклав на своїх головних прибічників обов'язок завжди мати у своєму розпорядженні певну кількість рицарів, точна цифра яких була раз і назавжди визначена для кожного баронства. Таким чином, кожен великий сеньйор, що безпосередньо залежав від короля, був зобов'язаний, у свою чергу, тримати при собі щонайменше певну, точно визначену кількість військових васалів. Але, звичайно ж, він мав повну волю самому вирішувати, до яких удаватися йому засобів, щоб забезпечити їхнє утримання. Чимало єпископів та абатів спочатку визнали за ліпше оселяти та годувати всіх «у себе в маєтку», не наділяючи їх землею. Природно, що в усіх країнах, з погляду церковних керівників, таке розв'язання проблеми здавалося найспокусливішим, оскільки воно, як здавалося, вберігало від будь-яких зазіхань невідчужувану спадщину, яка їм дісталася; через сто років по тому житіє архиєпископа Конрада I Зальцбурзького ще вихваляло свого героя за те, що він умів вести війни, «здобуваючи прихильність своїх рицарів інакше, аніж роздаванням нерухомого майна». Проте, за незначними винятками, англійські прелати мусили дуже скоро відмовитися від системи, що здавалася їм такою зручною, й надалі покласти тягар постачання рекрутів для королівського війська на феоди, що нарізалися від церковних земель[169]. Літописець Елі розповідає, що васали, в ті часи, коли їх годували в самому монастирі, стали нестерпними з огляду на ті домагання, з якими вони чіплялися до келаря. І справді, легко повірити, що галасливий гурт озброєних чоловіків із нескромними вподобаннями та нетактовною поведінкою створював атмосферу, яка мало пасувала до мирного укладу монастирського життя; безперечно, що й у самій Ґаллії подібні проблеми не могли не призвести до швидкого зменшення галасливої людності тих домашніх васалів, оселених при церквах, яка ще на початку дев'ятого сторіччя була такою численною побіля великих релігійних спільнот, що в Корбі, наприклад, ченці випікали для них спеціальний хліб, біліший за той, який призначався для інших утриманців. А тим часом до цієї незручності, притаманної сеньйоріальним домам певного виду, додалася ще серйозніша трудність, котра, якщо й не повністю виключила домашнє утримання найманих рицарів, то принаймні значною мірою спричинилася до обмеження цієї практики. Справа в тому, що за часів першої феодальної ери було дуже й дуже нелегко регулярно годувати досить велику групу людей. Не один монастирський літописець згадує про голод у трапезній. У більшості випадків було набагато ліпше як для самого сеньйора, так і для його бойового товариша покласти на цього останнього відповідальність за добування собі харчів, надавши йому для цього необхідні засоби.

Була й ще одна дуже поважна причина, з якої режим прогодування був незастосовним — це коли васали, чию вірність доводилося оплачувати, були людьми надто високого рангу, щоб погодитися на існування, яке повністю минатиме в тіні їхнього володаря. Таким рицарям треба було мати незалежні прибутки, які, в поєднанні з можливістю мати під своєю командою певну кількість людей, дозволили б їм створити собі умови життя, що відповідало б їхньому престижу. А іноді до цього їх зобов'язували також умови несення їхньої служби. Роль, покладена на каролінзького *vassus dominicus**, передбачала, що він повинен був жити більшість своїх днів у провінції, здійснюючи над нею нагляд. Тож і було так, що в добу Каролінгів широке розгалуження мережі васальних зв'язків, причому розгалужувалася вона не тільки горизонтально, а й, якщо можна так висловитися, вертикально, спричинило роздачу великої кількості «бенефіцій».

Проте наша картина швидкого розширення мережі феодальних стосунків дуже мало б відповідала дійсності, якби ми уявили собі, що кожен феод утворювався тоді, коли якийсь сеньйор дарував землю своєму васалові. Радше навпаки, хоч би яким парадоксальним це видавалося, більшість феодів насправді виникли після того, як васал робив подарунок сеньйорові. Чоловік, який шукав собі заступника, часто мусив купувати собі цю протекцію. Сильний, який примушував слабшого до підлеглості, полюбляв вимагати, щоб той віддавав під його опіку не тільки людей, а й речі. Отож люди нижчого стану пропонували володареві і свою службу, і свої землі. Цей останній, після того як було встановлено зв'язок персональної залежності, повертав своєму новому підлеглому землю, віддану в його тимчасове користування, але перед тим підпорядкувавши її своєму вищому праву, яке знаходило свій вираз у накладенні на її попереднього й теперішнього власника певних обов'язків. Цей великий рух передачі землі тривав протягом франкської епохи та першої феодальної доби, захопивши верхи й низи суспільства. Але залежно від рангу того, хто віддавав себе під опіку, та стилю його життя форми такої передачі були різними. Земельна ділянка селянина поверталася йому обтяжена оброком, що сплачувався натурою або грішми, та працею в полі. Персонаж із вищого суспільного прошарку та зі звичками воїна, відбувши ритуал присяги на вірність, забирав назад свою колишню спадщину в якості почесного васального феоду. Отоді остаточно сформувалося протиставлення між двома великими класами реальних прав: з одного боку, скромні наділи селян, які підпорядковувалися колективним звичаям поміщицького землеволодіння, і феоди; з другого — «алоди» *(alleux)*, вільні від будь-якої залежності.

Як і феод, слово «алод» було германського походження, причому його етимологія була набагато прозорішою (*od* — «добро», *al*, певно, — «все»); як і феод, запозичене романськими мовами, воно змогло вижити лише в цьому новому для себе середовищі. Германець ужив, у цьому самому значенні, інше слово, *Eigen* (власний). Попри наявність то там то там деяких неминучих відхилень, значення цих синонімічних слів залишалося напрочуд стабільним від франкської епохи до кінця феодальних часів і навіть довше. Іноді це поняття визначали як «Повна власність». Таке визначення обминає увагою той факт, що цей вираз дуже погано узгоджується з особливостями середньовічного права. Навіть незалежно від перешкод родинного характеру, які були присутні повсюди, власник алода, якщо він був сеньйором, міг, імовірно, мати під собою орендарів чи навіть васалів, чиї права на користування землею — а вони на практиці найчастіше були спадковими — істотно обмежували його права. Іншими словами, алод не обов'язково був абсолютним правом, якщо дивитися вниз. Але він був ним, якщо дивитися вгору. «Феод сонця» — тобто такий, що не має над собою людського сеньйора, — так красиво висловлювалися про нього германські юристи наприкінці середніх віків.

Природно, що всі різновиди нерухомого майна або прибутків від нерухомості могли бути наділені таким привілеєм, незалежно від того, якою була природа цього майна — від невеличкого селянського господарства до земельного наділу, що з нього його власник мав цілий комплекс прибутків і якнайширші владні повноваження — і яким був суспільний ранг того, хто ним володів. Отже, існувала також антитеза алод—цензива, а не тільки алод—феод. Проте в даний момент нас має цікавити лише друга. З цього погляду, французька та райнська еволюції були позначені, в різні часи, двома ритмами неоднакової амплітуди.

Анархія, яка супроводжувала занепад держави Каролінгів і тривала після її розпаду, надала багатьом із тих, що сиділи на феодах, нагоду привласнити, цілком і повністю, ті ділянки землі, які були надані в їхнє розпорядження на певних тимчасових умовах. Це особливо часто мало місце в тих випадках, коли йшлося про землю, роздану церквою або королем. Ось, наприклад, дві лімузенські хартії, між якими тридцять два роки відстані. 876 рік: Карл Лисий віддає своєму прихильникові Альдеберту землю Кавальяк «у тимчасове користування як бенефіцію». 914 рік: Альжер, син Альдеберта, віддає в дар канонікам Ліможа «мій алод, який називається Кавальякус і який дістався мені в спадщину від батьків»[170].

Проте, за винятком тих алодів, котрі, як цей, потрапили в руки духівництва, ані ті з них, що були самозванно привласнені, ані ті, які були давнього й автентичного походження, недовго зберігались у своїй якості. Були якось, розповідає один літописець, двоє братів, на ім'я Ерруа й Акке, які, по смерті їхнього батька, багатого сеньйора з Поперінга, поділили між собою свої алоди. Відразу ж граф Булонський і граф де Гінес зробили спробу примусити братів, щоб вони дали їм васальну клятву на вірність, разом із цими землями. Акке, який «боявся людей більше, ніж Бога, поступився домаганням графа де Гінеса. Ерруа, натомість, не бажаючи піддатися жодному з двох, які чинили на нього тиск, підніс свою частку спадщини в дар єпископові

* Хазяйський васал *(лат.)*.

Теруанському й одержав її від нього як феод[171]. Ця оповідка була записана дуже пізно, мабуть, із чуток, і,можливо, не дуже точна у своїх подробицях. Проте, у своїй основі, вона дає досить добре уявлення про те, як здебільшого складалася доля тих дрібних сеньйорів, які володіли алодами й ставали жертвами суперницьких амбіцій високих баронів, що жили по сусідству. Так само ми можемо прочитати в точній хроніці Жильбера ле Монса, як замки, споруджені на алодних землях провінції Ено, були поступово зведені графами Ено або Фландрії до становища феодів. Позаяк феодальний режим, суть якого полягає у створенні певної мережі стосунків залежності, ніколи не досяг, навіть у тих країнах, які дали йому життя, стану системи, досконалої з усіх поглядів, алоди існували завжди. Але якщо за перших Каролінгів їх було дуже багато, — настільки багато, що володіння одним із них, який був би розташований у тому самому графстві, становило необхідну умову для того, щоб людину могли призначити «повіреним» церкви, тобто її світським представником, — їхня кількість, починаючи з десятого сторіччя, стала швидко зменшуватися, тоді як кількість феодів невпинно зростала. Земля потрапляла в залежність разом із людьми.

Хоч би яким було реальне походження васального феоду, — чи то він був частиною попередніх володінь сеньйора, чи був «повторно взятим», як говоритимуть згодом юристи, тобто колишнім алодом, від якого його первісний власник спочатку відмовився, а потім «забрав його назад» на правах феодального володіння, — він розглядався офіційно як подарований сеньйором. Цим пояснюється здійснення церемоніального акту, задуманого згідно з формами, які були тоді спільними для всіх традицій реальних прав, які у Франції називалися «інвеститурами». Сеньйор вручав васалові предмет, який символізував майно. Часто, для цієї мети, задовольнялися звичайною паличкою. Правда, іноді віддавали перевагу чомусь більш наглядному: передавали грудку землі, яка нагадувала б про поле; спис — як символ оружної служби; прапор, якщо власник феоду мав стати не лише воїном, а й воєначальником, що, у свою чергу, збирав під своїм штандартом інших рицарів. По цій канві, первісно дуже невиразній, звичай та геній юристів поступово вишивали безліч усіляких відмінностей, свою для кожної з країн. Коли дар передавався новому васалові, інвеститура ставала чинною відразу після ритуалу та присяги на вірність. Але не раніше[172]. Церемоніал, який створював відношення вірності, обов'язково передував винагороді за неї.

Не мало значення, про який саме феод ішлося. На практиці, проте, суспільне становище бенефіціаріїв, що одержували васальні феоди, накладало деякі обмеження. Принаймні після того, як між різними формами опіки виникли чітко визначені класові відмінності. Формула дару, пропонованого «товаришеві», така, якою нам її зберіг один із документів сьомого сторіччя, здається, передбачала, що від нього може вимагатися праця на землі. Проте васал наступних століть уже не погоджувався виконувати ручну роботу. Отже, він міг жити лише з

праці інших. Коли він одержував землю, він ставив за умову, щоб вона була заселена орендарями, які, з одного боку, були б зобов'язані сплачувати оброк, а з другого — забезпечувати робочі руки для обробітку тих ділянок, які він брав у своє безпосереднє володіння. Одне слово, більшість васальних феодів були панськими маєтками, великими або малими. Проте були й інші, які включали в себе лише доходи, що надавали їхнім власникам можливість жити у шляхетному неробстві, але не передбачали, крім, хіба, іноді у формі додаткового привілею, права користуватися іншими прибутками з тієї самої землі: десятиною, церковними, ринковими або митними зборами.

Правду кажучи, навіть права цього останнього типу, будучи якоюсь мірою прив'язаними до землі, згідно із середньовічною класифікацією потрапляли в категорію нерухомого майна. Лише значно пізніше, коли прогрес обмінів, а також удосконалення адміністративної організації дали змогу в королівствах або у великих князівствах нагромадити відносно значні грошові капітали, королі та високі барони стали роздавати як феоди звичайну грошову ренту, і хоча феоди такого зразка не були прив'язані до земельних угідь, вони не звільняли від обов'яку давати ритуалізовану присягу на вірність. Ці «феоди палати», тобто скарбниці, мали численні переваги. Вони уникали будь-якого відчуження, на відміну від земель. Не піддавшись, загалом, деформаціям, що, як ми побачимо, перетворили більшість земельних феодів на спадкове майно, вони зберегли здебільшого свою властивість прижиттєвого володіння, а тому більш надійно утримували того, хто ними володів, у підлеглості до того, хто їх надав. Керівникам держав вони давали змогу забезпечувати собі лояльність далеких прихильників, навіть тих, які жили поза територією, що перебувала під їхнім безпосереднім управлінням. Королі Англії, що забагатіли дуже рано, здається, першими вдалися до цього засобу й застосували його наприкінці одинадцятого сторіччя, щоб купити собі прихильність фламандських сеньйорів, на чолі з графом, чиєї військової підтримки вони домагалися. Потім Філіп-Авґуст, завжди готовий наслідувати Плантаґенетів, своїх суперників, спробував змагатися з ними тим-таки методом і на тих-таки територіях. У цей самий спосіб, у тринадцятому сторіччі Штауфени намагалися привернути на свій бік радників Капетінґів, а Капетінґи — радників Штауфенів. У цей же таки спосіб Людовік Святий здобув безпосередню підтримку Жуенвіля, який доти був лише підданим одного з його васалів[173]. А якщо, скажімо, йшлося про тих, хто входив до домашнього збройного почту? Грошова винагорода дозволяла обминути труднощі їхнього прогодування. І якщо протягом тринадцятого сторіччя кількість васалів, які були на провізії, дуже швидко зменшилася, то це сталося, в більшості випадків, безперечно, тому, що утримання у своєму найбезпосереднішому варіанті було замінене наданням, у формі феоду, постійного утримання у формі регулярних виплат грішми.

А чи справді прибуток, який надходив від нерухомого майна, міг законно бути об'єктом феодалізації? Ця проблема не була суто словес-

ною. Бо це було те саме, що запитати, до якої межі були застосовні юридичні правила, дуже специфічні, які поступово опрацьовувалися навколо поняття васального феоду. Саме з цих причин в Італії і в Германії, де, за різних умов, які ми проаналізуємо трохи далі, властиво феодальне право досягло найбільших успіхів у своїх намаганнях конституюватися в автономну систему, доктрина та юриспруденція, в кінцевому підсумку, відмовилися визнати за грошовою рентою якість феоду. У Франції ж, навпаки, ця трудність, як здається, анітрохи не збентежила юристів. Користуючись давньою назвою військового феоду, великі баронські та герцоґські роди змогли там невідчутно перейти до режиму майже грошової оплати, притаманної новій економіці, що стояла на продажу та купівлі.

Будучи утриманням узятого під опіку (коменда), концесія на володіння феодом мала своєю природною тривалістю тривалість людського зв'язку, що був причиною її існування. Десь приблизно з дев'ятого сторіччя васальна залежність стала поєднувати два життя. Тому тривалість існування «бенефіції» або феоду стала відтоді прирівнюватися до тривалості життя даного васала або даного сеньйора і ніяк не могла тривати довше. Таким було до самого кінця правило, записане у формалізмі закону: отже, васальні взаємини між тим, хто ще жив із первісної пари, і наступником його партнера могли тривати лише в тому випадку, коли вони повторювали ритуал присяги на вірність, оскільки утримання феоду наступником його попереднього власника або підтвердження такого права наступником сеньйора за колишнім власником вимагало поновлення інвеститури. Проте факти не забарилися категорично спростувати принципи, і саме цей процес ми й маємо намір далі розглянути. Та позаяк еволюція цих відносин була явищем спільним для всієї феодальної Європи, уявляється доцільним спочатку простежити за розвитком інституцій, або подібних до щойно нами описаних, або їм аналогічних, у країнах, які досі залишалися поза нашим обрієм.

Розділ 3. ОГЛЯД ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОБРІЮ

I. РОЗМАЇТТЯ ФРАНЦУЗЬКЕ: ПІВДЕННИЙ ЗАХІД І НОРМАНДІЯ

Те, що Франції від середніх віків випало на долю згуртовувати в усе тіснішу й тіснішу національну єдність — як Рона об'єднується з Дюранс, за влучним порівнянням Містраля, — цілий жмут суспільств, первісно розділених разючими контрастами, про це кожен знає або кожен це відчуває. Але важко уявити собі сьогодні менш просунуте дослідження, аніж дослідження цієї соціальної географії. Тому ми будемо змушені обмежитися тут тим, що вкажемо дослідникам на кілька прикметних віх.

Ось спочатку аквітанський Південь: Тулуза, Ґасконія, Ґвіана. В цих країнах із дуже оригінальною з усіх поглядів структурою, країнах, у яких вплив франкських інституцій був слабким, розповсюдження зв'язків залежності наштовхнулося на багато перешкод. Алоди до самого кінця залишалися там дуже численними — як у вигляді дрібних селянських господарств, так і у формі панських маєтків. Саме поняття феоду, яке попри все було запроваджене, дуже швидко втратило тут чіткість своїх обрисів. Із дванадцятого сторіччя так називали навколо Бордо або Тулузи всі різновиди оренди, які були обкладені скромним земельним оброком або працею в полі.

Щось подібне відбулося на Півночі, де вживали також термін *honneur* (честь, почесний дар), який унаслідок семантичної еволюції, що її ми розглянемо далі, став майже синонімом слова «феод» *(fief)*. Безперечно, що спочатку обидві назви застосовувалися там у їхньому узвичаєному, чітко спеціалізованому значенні. Відхилення, якого ніколи не знали країни, по-справжньому феодалізовані, відбулося згодом. Це пояснювалося тим, що регіональне суспільство, де панували зовсім інші звичаї, неточно сприйняло самі юридичні поняття, позначені цими термінами.

Звикши до режиму побратимства, дуже подібного до первісних франкських звичаїв, скандинави Роллона, після того як вони оселилися в Нейстрії, натомість не знайшли у своїх національних традиціях нічого схожого на систему феодів та васальної залежності в тому її вигляді, в якому вона на той час розвинулася у Ґаллії. Проте їхні вожді пристосувалися до неї з дивовижною гнучкістю. Ніде краще, як на цій завойованій землі, володарі не вміли використати на вигоду своїй владі мережу феодальних відносин. А тим часом у глибоких прошар-

ках суспільства деякі екзотичні характеристики і далі пробивалися назовні. В Нормандії, як і на берегах Ґаронни, слово «феод» *(fief)* дуже швидко набуло загального значення землі, відданої в оренду. Але тут це відбулося з причин, які не можна вважати цілком еквівалентними. Бо тут, як здається, бракувало відчуття, яке тоді розвинулося так потужно, диференціації класів, а отже, й різниці між землями залежно від способу життя тих, хто ними користувався. Про це свідчить утворення такого своєрідного терміна, як «вавасал». Саме слово не має в собі нічого виняткового. На всіх тих територіях, де панували романські говірки, воно позначало тих власників, які розташовувалися в самому кінці ланцюга військових феодів, тобто тих, які в стосунку до короля або високих баронів були лише васалами васалів *(vassus vassorum)*. Але оригінальність нормандського вавасала полягала в неймовірній заплутаності повинностей та обов'язків, що, як правило, тяжіли над його леном. Окрім обов'язку збройної служби, з конем або без нього, вавасальна залежність накладала також зобов'язання сплачувати певний оброк, а іноді навіть працювати в полі: тобто, по суті, такі люди були напівфеодалами, напівкріпаками. В цій аномалії хіба не видно сліди вікінгівських звичаїв? Щоб усунути будь-які сумніви, досить скинути поглядом на англійську Нормандію: тобто на графства Півночі та Північного Сходу, де, як говорилося, панував «данський звичай». Ті самі подвійні повинності накладалися на землі, які були там у володінні людей, що їх називали дренґами *(drengs)*. Це слово первісно означало — як і у випадку «васала» — просто «хлопці»; цього разу ми маємо справу з терміном відверто нордичним і, як ми вже бачили, він, певно, був також у вжитку, відразу після норманського вторгнення, й на берегах Сени[174]. Вавасал і дренґ, кожен зі свого боку, протягом наступних сторіч, певно, задали не одну загадку юристам, що завжди перебувають у полоні послідовно кристалізованих класифікацій. У світі, що ставив збройне ремесло над усіма іншими видами суспільної діяльності й окремо від них усіх, вони були наче постійним і докірливим нагадуванням про ту добу, коли в «людей Півночі», як це ми досі можемо прочитати в ісландських сагах, не було ніякого провалля між життям селянина і життям воїна.

II. ІТАЛІЯ

Італія ланґобардів була свідком того, як спонтанно розвивалася практика персональних стосунків, майже в усіх відношеннях аналогічна взаєминам опіки, що розвинулися в ґаллів; починаючи від найпростіших традицій суто рабської залежності до військового побратимства. Товариші по зброї, принаймні ті, які гуртувалися навколо королів, дюків, найголовніших вождів, носили загальну германську назву «ґасинди» *(gasindi)*. Чимало з них одержували землі. Проте, як правило, вони не були зобов'язані повертати їх хазяїнові, якщо вони виходили в нього з підлеглості. Бо за звичаєм, який ми знаходимо повсюди на початку виникнення стосунків такого виду, цей зв'язок

ніколи не був нерозривним: за вільним ланґобардом, якщо тільки він не покидав королівства, закон зберігав очевидне право «йти зі своєю родиною, куди йому заманеться». Проте поняття юридичної категорії майна, призначеного винагороджувати підлеглого за його службу, як здається, не було чітко визначене доти, доки держава ланґобардів не увійшла в державу Каролінґів. «Бенефіція» в Італії була предметом франкського імпорту. Проте й тут незабаром, як і на батьківщині цієї інституції, було віддано перевагу терміну «феод» *(fief)*. Це слово було в мові ланґобардів, де воно мало давнє значення нерухомого майна. Але наприкінці дев'ятого сторіччя вже було засвідчене нове його розуміння як землі, відданої за військову службу, в околицях Люка[175]. Водночас ґалло-франкське «васал» поступово витіснило германське *gasindus*, яке набуло вужчого значення дружинника зі збройного почту, не наділеного землею. Тобто чужоземне панування наклало тут свій відбиток і на самі реалії. Не тільки суспільна криза, спричинена завойовницькими війнами, про які один каролінзький капітулярій дає нам дуже цікаві свідчення[176], не тільки амбіції аристократії, що прибула з-за кордону й розпоряджалася високими посадами, сприяли примноженню всіх видів опіки. Але й політика Каролінґів по цей бік Альп, як і по той, водночас упорядкувала й розширила досить слабко спершу розвинену систему персональної та земельної залежності. Якщо в усій Європі Північна Італія була, безперечно, тією країною, де васальна залежність та феод максимально наблизилися до цих реалій у самій Франції, то причина полягала в тому, що в обох країнах первісні умови були майже однаковими: в основі лежав суспільний субстрат того самого типу, де звичаї римської клієнтели змішувалися з традиціями Германії; це початкове місиво потім набуло певної форми внаслідок організаційних зусиль, докладених першими Каролінґами.

Водночас на цій землі, де ні законодавча діяльність, ні юридична освіта ніколи не уривалися, феодальне та васальне право мало дуже скоро відійти від тієї досить плинної сукупності традиційних або юриспрудентських настанов, майже виключно усних, на які воно тривалий час було оперте у Франції. Навколо ордонансів, проголошених на цю тему після 1037 р. суверенами королівства Італія, — якими були реально германські королі, — виникла велика технічна література, яка, крім тлумачення цих законів, ще й заповзялася описати «добрі звичаї судів». Головні її фрагменти, як відомо, були зібрані в знаменитій компіляції «Libri Feudorum». Цікаво, що васальне право в тому вигляді, в якому воно подане в цих текстах, має одну прикметну особливість: у ньому ніде не згадується про ритуал присяги на вірність, ні про ритуальний поцілунок, ні про символіку складених рук; схоже на те, що там досить було проголосити клятву усно. Це, мабуть, пояснюється тим духом системного сприйняття дійсності, яким були просякнуті майже всі доктринальні праці того часу. Практичні документи засвідчують, що в Італії, у феодальну добу, відбували ритуал зі складеними долонями. Проте, мабуть, не завжди, а може, й не дуже час-

то. Цей ритуал не здавався необхідним для створення зв'язку. Будучи церемонією, завезеною з-за кордону, він, безперечно, ніколи не був повністю засвоєний юридичною опінією, яка була тут набагато більше схильна, ніж по той бік гір, визнавати договірні зобов'язання, не скріплені жодним формалістичним актом.

Дуже яскраве світло проливає на саме поняття васального феоду його історія в іншому регіоні Італії — у Вотчині святого Петра. В 999 році з ласки імператора Оттона Третього на апостольський престол зійшов чоловік, який, народившись у самому серці Аквітанії, протягом своєї блискучої й бурхливої життєвої кар'єри добре засвоїв досвід монархій та великих церковних князівств як стародавньої країни франків, так і Італії лангобардів. Це був Жербер д'Орійяк, який узяв собі ім'я папи Сильвестра Другого. Він констатував, що його попередники нічого не знали про феод. Звичайно ж, Римська церква мала своїх вірних. Вона не нехтувала можливість наділяти їх землями. Але вона робила це ще в давніх римських формах: зокрема, це був емфітевзис. Пристосовані до потреб суспільства зовсім іншого типу, ці договори погано узгоджувалися з вимогами сучасності. Вони не включали в себе зобов'язань нести службу. Хоч вони й були тимчасовими, але їхня тривалість була значно довшою за тривалість людського життя, й вони не передбачали дуже зручної умови повернення дарованого майна з кожним новим поколінням. Жербер вирішив замінити цю систему договорами феодального типу й пояснив, чому він так робить[177]. Хоча, як здається, йому не вдалося досягти великих успіхів у цьому своєму першому зусиллі, феод і феодальна присяга на вірність після нього все ж таки поступово проникли в практику папського врядування. Настільки ця подвійна інституція здавалася віднині незамінною для всякої доброї організації системи залежностей у рамках військового класу.

III. ГЕРМАНІЯ

У провінціях Маас і Райн, що від давніх часів були інтегральними частинами королівства, заснованого Хлодвіґом, і вогнищами каролінзької могутності, германська держава в тому своєму вигляді, в якому вона остаточно конституювалася на початок десятого сторіччя, об'єднала широкі території, які залишилися осторонь від великого перемішування людей та інституцій, характерним для ґалло-франкського суспільства. Такою була, насамперед, саксонська рівнина, від Райну до Ельби, приєднана до власне Заходу лише після Карла Великого. Проте практика феоду та васальної залежності поширилася на всю зарайнську Германію. Але ніколи, а надто на Півночі, вона не проникла там так глибоко в тіло суспільного організму, як у старій країні франків. Не будучи засвоєний вищими класами так повністю, як у Франції, не будучи сприйнятий як людський зв'язок, що пасує їхньому рангу, ритуал присяги на вірність залишився тут ближчим до своєї первісної суті, тобто виявом послуху в його чистому вигляді. Поцілунок дружби, який підносив майже на один рівень сеньйора та васала, додавався тут до накладання рук лише у виняткових випадках. Цілком можливо, що на початку представники великих родин почували певну нехіть віддавати себе в залежність, що на той час була ще наполовину рабською. В дванадцятому сторіччі в родині Вельфів розповідали, як один із їхніх предків, довідавшись, що його син дав присягу на вірність королю, так розгнівався, сприйнявши цей акт як замах на «шляхетність» та «свободу» своєї крові, що, заточивши себе в монастир, до кінця своїх днів не хотів бачити винуватця. Цю легенду, в якій знаходимо чимало генеалогічних помилок, не можна з цілковитою певністю вважати автентичною. Проте це не робить її менш симптоматичною; в інших регіонах феодального світу не помічено нічого подібного.

З другого боку, протиставлення збройної служби та обробітку землі, з якого реально й утворилася розколина між класами, тут виникло значно пізніше. Коли в перші роки десятого сторіччя король Генріх I Саксон особисто подбав про те, щоб побудувати лінію фортець на східному кордоні Саксонії, де існувала постійна загроза від слов'ян та угрів, він довірив її захист воїнам, що відбували туди, як нам повідомляють, групами по дев'ятеро чоловік. Восьмеро перших перебували поза фортецею й приходили її боронити лише у випадку тривоги. Дев'ятий у ній жив постійно, щоб наглядати за будівлями та провіантом, який призначався для його товаришів. На перший погляд ця система дуже схожа на ту, яку застосовували в ті ж таки часи для оборони різних французьких замків. Та коли ми придивимося до неї ближче, то помічаємо одну надзвичайно істотну відмінність. Ці охоронці саксонського кордону не розраховували, як це робили «оселені на землі» васали Заходу, добувати собі засоби для прожитку ні безпосередньо від свого сеньйора, ні у формі оброку з наданих ним феодів, бо вони були справжніми селянами, які обробляли землю своїми руками, такими собі *agrarii milites**.

Дві характеристики до самого кінця середніх віків визначали цю значно менш передову феодалізацію німецького суспільства. По-перше, кількість і величина алодів, зокрема алодів, які належали вождям. Коли Вельф Генріх Ліонський, дюк Баварії і Саксонії, був позбавлений рішенням суду в 1180 р. своїх феодів, які він одержав від імперії, його алоди, які потім перейшли в руки його нащадків, були настільки значними, що утворили справжнє герцоґство, яке, у свою чергу, перетворившись через шістдесят п'ять років на імперський феод і діставши назву герцоґства Брунсвікського та Люнебурзького, стало основою для створення в майбутній германській конфедерації держав Брунсвік і Ганновер[178]. До речі, в Германії феодальне та васальне право, замість стати, як у Франції, невід'ємною частиною всієї юридичної мережі, дуже рано було організоване в цілком окрему систему, за дотриманням правил якої, застосовних лише до певних земель і до

* Селяни-воїни *(лат.)*.

певних осіб, наглядали спеціальні суди: приблизно, як у нас сьогодні, де від загального кодексу цивільного права відокремлено закони, що регулюють комерцію та умови діяльності комерсантів. *Lehnrecht* — право феодів; *Landrecht* — загальне право країни: великі підручники тринадцятого сторіччя всі побудовані на цьому дуалізмі, який ніколи не додумався запровадити наш Бомануар. Якщо він і мав якийсь смисл, то тільки тому, що в середовищі вищих класів чимало юридичних зв'язків не вдавалося підвести під феодальну рубрику.

IV. ПОЗА ІМПЕРІЄЮ КАРОЛІНҐІВ: АНГЛОСАКСОНСЬКА АНГЛІЯ ТА ІСПАНІЯ АСТУРО-ЛЕОНСЬКИХ КОРОЛІВСТВ

По той бік Ла-Маншу, який навіть у найгірші часи ніколи не переставали перетинати човни й кораблі, варварські королівства Великої Британії не були вільні від франкського впливу. Захват, із яким острівні монархії дивилися на державу Каролінґів, іноді, як здається, виливався у спроби прямого наслідування. Свідчення про це, серед інших, ми знаходимо в кількох хартіях та в кількох наративних текстах, де вживається явно запозичене слово «васал». Але ці чужоземні впливи не проникали глибше поверхні. Англосаксонська Англія пропонує історикові феодалізму найдорогоцінніший із усіх природних досвідів — досвід суспільства германської структури, яке відбувало десь аж до кінця XI сторіччя еволюцію, що була абсолютно спонтанною.

Навіть більшою мірою, аніж їхні сучасники, англосакси не знаходили у зв'язках етнічних та зв'язках кревної спорідненості тих стосунків, які повністю могли б задовольнити потребу слабких у захисті та амбіції могутніх стати ще могутнішими. Від того моменту, коли, на початку сьомого сторіччя, підіймається перед нашими очима завіса, яка ховала історію, доти позбавлену письмових документів, ми бачимо, як вимальовуються вічка мережі залежностей, остаточне формування якої завершило через дві сотні років велике лихоліття данського вторгнення. Закони, від самого початку, взяли до уваги й регламентували ці стосунки, які тут також позначалися, коли йшлося про те, щоб назвати підлеглість нижчого латинським словом *commendatio**, а якщо, напаки, наголошувалося на протекції, яку надавав володар, то вживали германський термін *mund*. Королі, принаймні від десятого сторіччя, ставилися до цих законів схвально. Вони вважали їх корисними для підтримання громадського порядку. Якийсь чоловік, пише десь між 925 і 935 роками Етелстан, не має над собою сеньйора? Якщо буде вирішено, що це перешкоджає здійсненню леґальних санкцій, його рідня, на вимогу влади, повинна призначити йому *лорда*. А якщо вона не захоче або не зможе цього зробити? Він буде проголошений поза законом, і кожен стрічний має право вбити його як розбійника. Це правило вочевидь не стосувалося персонажів,

* Рекомендація *(лат.)*.

які посідали становище достатньо високе, аби перебувати під безпосередньою владою суверена; ці люди мали право відповідати самі за себе. Але таким, яким воно було, принаймні в інтенції, — бо ми не можемо знати, наскільки ретельно його дотримувалися на практиці, — це право заходило набагато далі, аніж те, яке наважилися б застосувати Карл Великий та його наступники[179]. Слід сказати, що королі ніколи не гребували можливістю використовувати цю систему на свою користь. Їхні військові піддані, що називалися їхніми «теґнами» *(tegnes)*, були, як і безліч *vassi dominici* у Франкській державі, розсіяні по всьому королівству, захищені тарифами спеціального призначення та наділені поважними функціями державного управління. Якщо ж усе-таки, внаслідок одного з тих відхилень, які часто робить крива лінія історичного розвитку, стосунки залежності в Англії, до завоювання її норманами, ніколи не вийшли з того плинного стану, який був характерний для них у Галлії на тій стадії її розвитку, коли там правила династія Меровінґів, то причину цього слід шукати не так у слабкості королівської влади, вкрай розхитаної данськими війнами, як у стабільному існуванні первісної суспільної структури.

З юрми підлеглих дуже рано виокремилися тут, як і деінде, озброєні прихильники, якими оточували себе маґнати та королі. Різні назви, які мали між собою спільного лише те, що всі звучали по-домашньому й досить буденно, позначали, іноді конкуруючи між собою, а іноді — послідовно, цих домашніх воїнів: *gesith*, звичайно ж, слово, яке нам уже не раз стрічалося; *gesella*, тобто товариш по залі; *geneat*, товариш по харчуванню; *tegn*, слово, яке, будучи далеким родичем грецького τέγνον, мало, як і «васал»,своїм первісним значенням «хлопець»; *knight*, те саме слово, що й у німецькій мові *Knecht*, слуга або раб. Після Кнута зі скандинавської мови залюбки запозичували, застосовуючи його до людей зі збройного почту королів або маґнатів, термін *housecarl*, «домашній хлопець». Сеньйор — як володар озброєного рицаря, так і господар найпересічнішого підлеглого, навіть раба — мав назву *hlaford* (звідки походить слово *lord*, що вживається в сучасній англійській мові), тобто, буквально «роздавач булочок»; аналогічно й тих чоловіків, які служили в його домі, називали «їдцями хліба» *(hlafoetan)*. Будучи захисником, хіба він не був водночас і годувальником? Одна цікава поема передає нам тужливий плач одного з тих побратимів по зброї, змушеного по смерті свого володаря блукати дорогами в пошуках нового «роздавача скарбів»: це гіркий лемент такого собі суспільного ізгоя, що водночас утратив протекцію, приязнь і всі втіхи, без яких так важко обійтися в житті. «Іноді йому мариться, що він обіймає й цілує свого сеньйора, кладе руки й голову йому на коліна, як було колись біля високого трону, з якого надходили подарунки; потім чоловік без друзів прокидається й не бачить перед собою нічого, крім неясних тіней... Де ви, радощі великої зали? Де ти, о осяйний келих?»

Алкуїн, описуючи у 801 р. одну з таких озброєних дружин, а саме почет архиєпископа Йоркського, повідомляє, що там пліч-о-пліч зі

«шляхетними воїнами» були й «воїни нешляхетного походження»; це водночас свідчить і про строкатість, притаманну спочатку дружинам такого виду, й про те, що між цими воїнами вже були схильні проводити різницю. Одна з великих послуг, яку нам роблять англосаксонські документи, це те, що вони підкреслюють у цьому плані наявність причинного зв'язку, який не дозволяє нам простежити гідна жалю вбогість меровінзьких джерел: диференціація була в природі речей, але вона явно була прискорена звичаєм, який швидко поширювався, садовити своїх оружних людей на землі. Розміри та природа таких концесій, що змінювалися залежно від якості людини, мали своїм наслідком вирізнення цих контрастів. Ніщо не дає більш надійної інформації, як мінливості термінології. З тих слів, які ми щойно розглядали, декотрі, в кінцевому підсумку, вийшли з ужитку. Інші спеціалізувалися, змістивши своє значення або вгору, або вниз. *Geneat* — це на початку сьомого сторіччя справжній воїн і персонаж досить високого становища; в одинадцятому сторіччі – це скромний орендар, який відрізняється від інших селян лише тим, що має за обов'язок нести оружну службу біля свого сеньйора та відвозити його послання. *Tegn*, навпаки, залишиться етикеткою, яку навішуватимуть на військових підданих значно більш високої категорії. Та оскільки більшість індивідів, які позначалися цим словом, поступово були наділені землею, виникла потреба знайти новий термін, щоб позначити ним озброєних чоловіків домашнього використання, які приходили їм на заміну відбувати військову службу в домі сеньйора. Цим словом стало *knight*, що в такий спосіб позбулося притаманного йому відтінку рабської залежності. Проте рух, у який було втягнуто інституцію земельної винагороди, був такий невтримний, що напередодні норманського завоювання не один *knight* у свою чергу був наділений землею.

Сказати правду, рухливий характер цих вербальних відмінностей, які ми щойно розглянули, свідчить про те, що реальні відмінності, які вони віддзеркалювали, так і залишилися досить неясно окресленими. Ще одне свідчення про це ми знаходимо в самому формалізмі актів визнання підлеглості, що до самого кінця, хоч би яким було їхнє соціальне наповнення, могли включати в себе ритуал зі стуленими долонями, а могли й не включати. У франкській Галлії великий принцип розколу, який, у кінцевому підсумку, так чітко розділив васальну залежність та інші форми опіки, був подвійний: з одного боку, несумісність між двома способами життя, а отже, й обов'язками, які доводилося виконувати воїну та селянинові; з другого — різниця між зв'язком, який тривав протягом одного життя, згідно з вільно обраним правом, і тими узами, що передавалися в спадок. Але ні перший, ні другий чинники не діяли з такою самою інтенсивністю в суспільстві англосаксонському.

Agrarii milites, «воїни-селяни» — це словосполучення, яке ми вже зустрічали в Германії, один літописець застосував, у свою чергу, в 1159 р., щоб охарактеризувати певні традиційні елементи військових

сил, які Англія, чия структура не була повністю розвалена норманським завоюванням, і далі надавала в розпорядження свого чужоземного короля[180]. На той момент реалії, до яких має стосунок ця згадка, були вже пережитками, але на сотню років раніше мали широке практичне розповсюдження. Хіба й справді не були водночас воїнами й селянами ці *geneat* або й ці *radmen*, чиї наділи, такі численні в десятому сторіччі, надавалися як у обмін на службу в збройному ескорті та розвезення послань, так і за виплату оброку та працю в полі; або навіть деякі з тих *tegnes*, що за надану їм землю зобов'язувалися не лише служити збройно, а й по-чорному трудитися в полі? Таким чином, усе поєднувалося тут, щоб сприяти змішуванню цих видів служби: відсутність того суспільного римо-галльського прошарку, про точні наслідки діяльності якого хоч і мало відомо, проте, як здається, він таки значною мірою сприяв формуванню в Галлії звички проводити цю різницю між класами; вплив нордичних цивілізацій, бо саме в графствах Півночі, глибоко скандинавізованих, ми передусім зустрічаємо, поруч із дренгами, про яких нам уже відомо, теґнів-селян; і нарешті, той факт, що коневі тут надавали значно меншої ваги. І не те, щоб багато англосаксонських підданих не мали своїх коней. Але в битви вони регулярно ходили пішки. Битва під Гастінґсом була в істотній мірі поразкою, якої завдало піхоті змішане військо, де кіннота підтримувала своїми маневрами піхотинців. Англія, до норманського завоювання, не знала еквівалентності, добре відомої на континенті, між «васалом» і «вершником» (або «рицарем» — *chevalier*) і якщо слово *knight* після вторгнення норманів зрештою, не без певних вагань, почало вживатися як переклад другого з цих слів, то це сталося, безперечно, тому, що кінні рицарі, яких спочатку привели завойовники, були, як і більшість *knights*, воїнами без землі. Необхідність постійно муштруватися, для того щоб навчитися водити в битву бойового коня та орудувати верхи важкою зброєю, робила для селянина недоцільним завдавати собі всієї цієї мороки, аби тільки мати можливість приїхати на збірний пункт верхи на коні.

Щодо контрастів, які мали стосунок до більшої або меншої тривалості зв'язку, то вони не могли проявитися дуже сильно в Англії. Бо — за винятком, само собою зрозуміло, випадків абсолютного закріпачення — відносини залежності на всіх щаблях суспільної драбини залишалися такими, що їх завжди легко було порвати. Закони й справді забороняли людині покинути свого сеньйора без згоди з боку цього останнього. Але такого дозволу не можна було не дати, якщо майно, віддане в обмін на службу, поверталося і жодні зобов'язання, які мали стосунок до минулого, не залишалися чинними. Вічний пошук нового володаря здавався невід'ємним привілеєм вільної людини. «Нехай жоден сеньйор, — писав Етелстан, — не ставить цьому перешкод, якщо він одержав те, що йому належить». Безперечно, що особливості конкретних угод, місцеві або фамільні звичаї та й зловживання силою, нарешті, виявлялися іноді могутнішими за леґальні правила: не одна підлеглість практично перетворювалася на зв'язок

на все життя, а іноді й передавалася в спадок. Та незважаючи на це численні піддані, іноді люди вельми скромного суспільного становища, зберігали, проте, спроможність, як сказано в Кадастровій книзі Гійома Завойовника *(Domesday Book)*, «піти собі до іншого сеньйора». До речі, жодна застигла класифікація земельних стосунків не переносила свою структуру на режим стосунків персональних. Немає підстав сумніватися, що, навіть якщо серед тих земель, якими сеньйори наділяли своїх прихильників, багато, як і на континенті, в часи першої васальної залежності, віддавалися в довічне користування, багато з них натомість залишалися в користуванні підлеглого лише доти, доки тривала його вірна служба. Ці тимчасові концесії тут часто мали назву, як і в Германії, «позичок» *(laen*, латиною *praestitium)*. Але ми не бачимо, щоб поняття оплати майном, з обов'язковим його поверненням тому, хто його надав, із кожною смертю, було тут чітко опрацьоване. Так, скажімо, єпископ Вустерський на початку одинадцятого сторіччя мав звичай роздавати землі, вимагаючи водночас визнання підлеглості, сплати оброку та військової служби. Він застосовував для цього давній спосіб, відомий Церкві, — орендного договору, що укладався на термін життя трьох поколінь. Бувало, що два види зв'язку, між людиною і людиною та людиною і землею, не збігалися: за Едуарда Сповідника персонаж, який одержував від сеньйора-священнослужителя земельний наділ, також на тривалість життя трьох генерацій, разом із тим одержував дозвіл «переходити протягом цього терміну з цією землею до будь-якого іншого сеньйора»; тобто віддатися під опіку, разом зі своїм земельним наділом, не того пана, який йому його нарізав, а зовсім іншого: така роздвоєність була б абсолютно немислимою у Франції тієї самої доби, принаймні в середовищі вищих класів.

Та хоч би якої великої ваги набула в англосаксонській Англії роль суспільного цементу, яку відігравали стосунки протекції, там було далеко до того, щоб вони задушили всі інші зв'язки. Сеньйор відповідав перед державою за своїх людей. Але поруч із цією солідарністю володаря з підлеглим далі існували надзвичайно міцні й ретельно організовані законом давні види колективної солідарності, між кревними родичами та близькими сусідьми. Зберігався й військовий обов'язок для всіх представників народу, більш або менш пропорційний до статків кожного. Він зберігся настільки, що навіть відбулася контамінація, яка багато про що говорить. Два види воїнів служили королю в повному озброєнні: це були його теґн, що майже відповідав французькому васалові, і звичайний вільний чоловік, за умови, що він мав певний статок. Природно, що ці дві категорії почасти перекривалися, оскільки теґн, як правило, не був бідняком. Отож десь від десятого сторіччя почали називати теґнами — малося на увазі «королівськими» — і розглядати як наділених привілеями, передбаченими для цієї категорії, всіх вільних підданих короля, які, не будучи поміщені під його спеціальну опіку, мали достатньо великі землі й навіть із вигодою для себе займалися почесною заморською

торгівлею. Тут одне й те саме слово позначало, по черзі, то ситуацію, створювану актом персональної підлеглості, то приналежність до певного економічного класу: двозначність, яка, навіть коли ми візьмемо до уваги дивовижну нечутливість умів до принципу суперечності, могла бути прийнята лише тому, що зв'язок людини з людиною не мислився як така могутня сила, з якою ніщо не може зрівнятися. Можливо, не було б абсолютно неправильним витлумачити крах англосаксонської цивілізації як розпад суспільства, що хоч і бачило, — бо не могло не бачити, — як розламуються старі суспільні рамки, проте не спромоглося замінити їх надійною структурою добре визначених і чітко ієрархізованих залежностей.

Не на північний схід Іспанії повинен дивитися історик феодалізму, якщо він хоче знайти на Піренейському півострові поле для справді партикуляризованих порівнянь. Будучи прикордонною областю імперії Каролінґів, Каталонія зазнала глибокого впливу франкських інституцій. Спізнав на собі цей вплив і сусідній Араґон, хоч і непрямо. І навпаки, важко уявити собі щось оригінальніше, аніж структура суспільств астуро-леонської групи: Астурії, Леону, Кастилії, Галісії, пізніше Португалії. На жаль, дослідження в цій галузі ще не зайшли далеко. Ось у кількох словах те, що можна побачити, якщо скинути на ті краї побіжним поглядом[181].

Спадщина вестґотського суспільства, що перейшла від перших королів та аристократії, умови життя, тоді спільні на всьому Заході, сприяли там, як і деінде, розвитку персональних залежностей. Зокрема, вожді мали своїх близьких воїнів, яких вони здебільшого називали своїми *criados*, тобто своїми «годованцями», і яких тексти іноді помилково розглядають як «васалів». Але це останнє слово було запозиченим; і факт його, хоч і досить рідкого, вжитку цікавий для нас насамперед тому, що нагадує: навіть у цьому досить автономному секторі піренейського світу відчувався і, як здається, навіть наростав вплив феодальних держав, розташованих по той бік Піренеїв. Та й чи могло бути інакше, якщо стільки французьких рицарів та кліриків постійно прокладали собі шлях крізь гірські проходи? Так само ми іноді зустрічаємо і згадку про ритуал присяги на вірність, а отже, тут відбували і сам ритуал. Але тубільний жест відданості був іншим: це було цілування рук, до речі, супроводжуване набагато менш строгим формалізмом, і воно могло повторюватися дуже часто як акт звичайної чемності. Хоча слово *criados* передусім створює в уяві образ вірних домашніх слуг та й у «Поемі про Сіда» говориться про те, що ближній почет героя — це ті, «котрі їдять його хліб», еволюція, яка повсюди мала тенденцію замінювати роздавання харчів і подарунків наділенням землею, скоро стала відчутною й тут: щоправда, тут вона була пом'якшена винятково багатою здобиччю, яку після наскоків на територію маврів грабунки приносили в руки короля та маґнатів. Виділилося й стало досить чітким поняття наділу, що надавався у винагороду за службу й відбирався назад, коли служба уривалася. В кількох документах, що надихалися чужоземною лексикою, а іноді

складалися кліриками, які прийшли з Франції, цю ділянку називали «феодом» (у його латинських формах). Мова повсякденного вжитку виробила, цілком незалежно, власний термін *prestamo*, слово, яке буквально означало — за дивним паралелізмом ідей із германським або англосаксонським *lehn* — «позичка».

Ніколи, проте, ця практика не призвела до утворення, як у Франції, могутньої, всеохопної і добре впорядкованої мережі васальних та феодальних залежностей. Річ у тому, що два великі фактори надали історії астуро-леонських суспільств вельми специфічної тональності: Реконкіста та заселення земель. На широких просторах, відібраних у маврів, селяни оселялись як колоністи, котрі здебільшого уникали більш або менш жорстких форм підлеглості сеньйору; натомість тут неминуче мали зберегтися воєнні звичаї, оскільки населенню доводилося часто самому дбати про охорону своїх кордонів. Результатом стало те, що тут набагато менше васалів, аніж у Франції, могли бути наділені прибутками, які вони одержували б із праці орендарів, що платили б їм оброк і мали за обов'язок трудитися на їхній землі; і те, що хоч озброєний вірний слуга й був насамперед воїном, він не був тут єдиним воїном і навіть не був єдиним воїном-вершником. Окрім кавалерії *criados*, тут існувала «сільська кавалерія», що складалася з найбагатших серед вільних селян. З другого боку, влада короля, головного воєначальника, залишалася тут набагато більш дієвою, аніж на північ від Піренеїв. Тим більше, що королівства тут були набагато менш протяжними, і їхні суверени не мали таких труднощів у своїх спробах безпосередньо входити в контакт із основною масою своїх підданих. Тому тут не було ніякої плутанини між васальною залежністю й підлеглістю чиновника, між конторою і феодом. Не було й чітко вибудуваної піраміди залежностей, сходинки якої здіймалися б, лише подекуди уриваючись алодами, від найдрібнішого рицаря до короля. То там, то там були групи вірних прихильників, часто наділені землями, які винагороджували їх за службу. Недосконало пов'язані між собою, вони були далекі від того, щоб утворювати один великий каркас суспільства й держави. З цього стає ще більш очевидним, що два фактори були неодмінною умовою існування будь-якого завершеного феодального режиму: професійна майже-монополія васала-рицаря; і стирання, більш або менш добровільне, інших засобів функціонування державної влади на користь стосунків васальної підлеглості.

V. ІМПОРТОВАНІ ФЕОДАЛЬНІ РЕЖИМИ

Коли нормандські дюки оселилися в Англії, це було одним із виявів дивовижного феномена юридичної міґрації: перенесенням на підкорену землю французьких феодальних інституцій. Протягом того сторіччя таке перенесення відбувалося тричі. Через Ла-Манш, після 1066 р. У Південній Італії, де, після 1030 р. або близько того, авантюристи, які теж прийшли з Нормандії, почали засновувати герцоґства,

які наприкінець сторіччя об'єдналися й утворили так зване Сицилійське королівство. І нарешті, це відбулося в Сирії, в державах, які після 1099 р. були засновані там хрестоносцями. На англійському ґрунті наявність серед переможених уже майже васальних звичаїв полегшило запровадження там чужоземного ладу. В латинській Сирії події розгорталися на чистому столі. Що ж до Південної Італії, то вона була поділена до прибуття норманів на три зони управління. У ломбардських князівствах Беневенто, Капуя і Салерно практика персональних підлеглостей була дуже розповсюджена, але при цьому вони не були організовані в добре ієрархізовану систему. У візантійських провінціях земельні, військові, а часто й купецькі олігархії панували над юрбою бідняків, що часто визнавала за ними права певного патронату. І нарешті, там, де правили арабські еміри, не існувало нічого схожого, навіть іздалеку, на васальну залежність. Але хоч якими різкими були ці контрасти, пересадка сюди феодальних та васальних відносин була скрізь полегшена завдяки їхньому характеру класових інституцій. Над сільським простолюдом, а іноді й над буржуазією — і ті, й ті були предківського типу — правлячі групи, що складалися переважно із завойовників, до яких у Англії, а надто в Італії додалися кілька елементів, запозичених із тубільної аристократії, утворили такі собі колоніальні суспільства, де правили звичаї, як і вони, екзотичні.

Ці імпортовані феодальні режими мали своєю спільною характеристикою те, що були набагато краще систематизовані, аніж там, де їхній розвиток відбувався чисто спонтанно. Правду кажучи, в Південній Італії, яка завойовувалася поступово, радше за допомогою мирових угод, аніж воєн, і де цілком не зникли ані вищі класи, ані їхні традиції, ніколи не переставали існувати алоди. Їхньою характерною ознакою було те, що вони належали давній аристократії міст. Натомість, ані в Сирії, ані в Англії — якщо ми знехтуємо деякі коливання в термінології — володіння алодами не було дозволене. Вся земля належала сеньйорові, й цей ланцюжок, що ніде не уривався, ланка за ланкою, тягся до короля. Кожен васал, як наслідок, був прив'язаний до суверена не лише як його підданий, а й тими узами, які поєднують людину з людиною. Давній каролінзький принцип «примусу» сеньйором таким чином знаходив на цих землях, які не входили до складу старої імперії, своє майже ідеальне застосування.

В Англії, що управлялася могутньою королівською владою, яка принесла на завойовану землю адміністративні звички, добре розвинені та вдосконалені в її рідному герцоґстві, запроваджені в такий спосіб інституції не тільки створили надійну структуру, набагато впорядкованішу, аніж будь-де, вони проникли також у всі пори її суспільства, згори донизу. В Нормандії, як ми вже знаємо, слово «феод» *(fief)* зазнало глибоких семантичних змін і зрештою стало позначати будь-який наділ землі, відданий у оренду. Це відхилення імовірно почалося раніше від 1066 р., але ще цілком не завершилося на ту дату. Бо якщо воно й відбувалося паралельно на обох берегах

Ла-Маншу, то по різних лініях. Англійське право в другій половині дванадцятого сторіччя мусило проводити дуже чітку різницю між двома великими категоріями відданих у оренду земельних ділянок. Одні з них, які, безперечно, включали в себе більшість невеличких селянських господарств, розглядались як недовговічні утворення, що передбачали виконання тяжкої чорної праці, а тому вважалися підневільними. Другі, — володіння якими було під протекцією королівського двору, — утворювали категорію вільних земель. Саме на ці наділи, взяті в їхній сукупності, й поширилася назва «феод» *(fee)*. Феоди рицарів сусідили там із сільськими або буржуазними цензивами. Але не уявляймо собі, що йдеться про суто вербальну асиміляцію. По всій Європі одинадцятого та дванадцятого сторіч військовий феод, як ми скоро побачимо, перетворився на володіння практично спадкове. До того ж, у багатьох країнах він мислився як неподільний, а тому передавався лише старшому синові. Так було, зокрема, в Англії. Але тут право первородства розповзлося, як масна пляма на воді. Воно стало застосовуватися до всіх земель, які називалися феодами *(fees)*, а іноді розповсюджувалося й нижче. Таким чином цей привілей старшинства в сім'ї, що мав стати однією з найоригінальніших характеристик англійських суспільних звичаїв і однією з найсерйозніших за своїми наслідками, виразив у своїй основі певний вид піднесення феоду до рангу реального права, що стосувалося переважно вільних людей. В якомусь розумінні, Англія на драбині феодальних суспільств розміщується на протилежному кінці від Германії. Вона не вдовольнилася, як Франція, лише тим, що конституювала звичай людей, наділених феодами, в окремий юридичний корпус, для неї будь-яка значна частка *Landrecht* — тобто земельного права — ототожнювалася з *Lehnrecht*, феодальним правом.

Розділ 4. ЯК ФЕОД ПЕРЕЙШОВ У СПАДКОВУ ВЛАСНІСТЬ ВАСАЛА

I. ПРОБЛЕМА УСПАДКУВАННЯ: ФЕОДИ «ПОЧЕСНІ» І ПРОСТІ

Запровадження права на передачу феодів у спадок Монтеск'є характеризував як один із конститутивних елементів «феодального врядування», протиставленого «політичному врядуванню каролінзьких часів. І небезпідставно. Проте ми повинні взяти до уваги, що в строгому розумінні термін «передача в спадок» є тут неточним. Ніколи володіння феодом по смерті його попереднього власника не передавалося в спадок автоматично. Але, за винятком наявності істотних мотивів, які вузько визначалися, сеньйор утратив спроможність відмовляти природному спадкоємцю в реінвеститурі, якій передував новий ритуал присяги на вірність. Тріумф принципу спадковості, осмислюваної в такий спосіб, став тріумфом суспільних сил над застарілим правом. Щоб проникнути в його причини, важливо — тимчасово обмежившись найпростішим випадком: коли васал залишав сина, причому лише одного — спробувати конкретно уявити собі, якими були інтереси зацікавлених сторін.

Те, що навіть за відсутності будь-яких земельних концесій стосунки вірності мали тенденцію поєднувати не так двох індивідів, як дві родини, призначенням однієї з яких було командувати, а другої — підкорятись, хіба могло бути інакше в суспільстві, де кревні зв'язки були такими міцними? Всі середні віки надавали великої сентиментальної цінності виразу «природний сеньйор»: розумійте, сеньйор за своїм народженням. Та коли йшлося про володіння землею тривалістю в одне життя, інтерес сина стати спадкоємцем свого батька в його клятві на вірність ставав майже примусовим. Відмовитися дати таку клятву або домогтися, щоб її було прийнято, означало б утратити разом із феодом значну частину батьківської спадщини, а то й усю спадщину. Ще більше причин було на те, щоб триматися за батьківський феод, якщо він був «узятий і повернений», тобто насправді був стародавнім фамільним алодом. Отже практика земельної винагороди майже з фатальною неминучістю приводила до необхідності закріплювати право на володіння дарованим наділом за всією родиною.

Позиція сеньйора була менш очевидною. Для нього насамперед важило, щоб васал-«клятвопорушник» був покараний, щоб феод у разі невиконання васалом його зобов'язань міг бути відданий кращому

слузі. Одне слово, його інтерес спонукав його твердо наполягати на принципі можливості повернення собі феоду. Право на його успадкування, натомість, не було для нього геть неприйнятним, його ставлення до цього не було наперед визначеним. Бо потреба в людях вивищувалася над усіма проблемами. А де можна набрати їх із більшим успіхом, як не серед нащадків тих людей, які йому вже служили? Додайте до цього, що, відмовивши синові в батьківському феоді, він ризикував не тільки зробити прикрість претендентові на нову службу. Він наражав себе ще на серйознішу небезпеку викликати невдоволення інших васалів, які слушно стривожилися б за долю, вготовану для їхніх власних нащадків. Як висловився чернець Ріше, котрий писав у часи Юґа Капета, позбавити дитину батьківського майна — це вселити розпач у душі всіх «славних людей». Але могло бути й так, що цей володар, який тимчасово позбувся частки своєї спадщини, владно прагнув повернути собі землю, замок, можливість вільно розпоряджатися своїм майном; або навіть, якщо він і хотів знову віддати його у феодальну оренду, то волів мати своїм васалом не спадкоємця васала попереднього, а зовсім іншого чоловіка, якого він вважав більш надійним або більш корисним. І нарешті, церкви, охоронці маєтностей, що були, в принципі, невідчужуваними, чинили особливо затятий опір тому, щоб визнати право на довічне володіння феодами, які вони й так, найчастіше, віддавали з великою нехіттю.

Ніколи комплексна гра цих розмаїтих тенденцій не виступала на поверхню з більшою очевидністю, як це було за перших Каролінгів. В подальшому «бенефіції» вже часто передавалися нащадкам васала: так було з тією землею Фолембре, королівською «бенефіцією» й водночас прекарією Реймської церкви, яку від часів Карла Великого до епохи правління Карла Лисого чотири послідовні генерації васалів передавали з рук у руки[182]. Нерідко виникала ситуація, коли доводилося брати до уваги ще живого колишнього васала, який, завдяки несподіваним витівкам долі, міг назвати свого сина спадкоємцем феоду. Якщо васал ослабне, внаслідок похилого віку або хвороби, говорить нам архиєпископ Інкмар, то чи слід вважати, що він неспроможний виконувати свої обов'язки? Якщо його син зможе заступити батька на службі, сеньйорові не дозволено позбавляти його майна[183]. Це було майже те саме, що наперед визнати за цим сином право на спадщину, якою він став розпоряджатися ще за життя свого батька. Потім склалася думка, що було б несправедливим відбирати батьківську «бенефіцію» в сироти, оскільки він ще малий, а тому неспроможний нести збройну службу. Хіба ми не знаємо, як у подібному випадку Людовік Благочестивий дозволив пом'якшити своє серце, зглянувшись на благання матері одного з таких сиріт? Як Лу де Фер'єр закликав одного прелата виявити добрість душі? Проте тоді ще ніхто не дозволяв собі засумніватися в тому, що згідно з вимогами права «бенефіція» могла тривати лише протягом одного життя. У 843 р. такий собі Адалар подарував монастиреві Сен-Ґалль великі землі, частина яких була раніше розподілена між васалами. Ці останні, відійшовши під опіку

церкви, мали право зберегти за собою свої «бенефіції» впродовж усього свого життя; таке саме право мало бути надане і їхнім синам, якщо ті погодяться продовжити службу. Після чого абат зможе розпоряджатися цими землями як йому заманеться[184]. Певно, Адалар вважав за суперечне добрим правилам повністю зв'язати йому руки. Але схоже й на те, що він переймався долею тільки тих дітей, яких міг знати; ще близький до свого джерела ритуал честі й вірності породжував лише вузькоособисті почуття.

На цьому першому тлі зручностей та правил пристойності поступово формувалася справжня спадковість протягом тривожного і плідного періоду новацій, який розпочався з розпадом імперії Каролінгів. Повсюди еволюція вела до цієї мети. Але проблема не формулювалася в однакових термінах для всіх аспектів природи феоду. Одну категорію треба відсунути вбік, а саме ті феоди, що їх пізніше фахівці з феодального права назвуть «посадовими». Під ними розуміються ті, які були роздані королем людям, які несли державну службу, що її він зобов'язав їх виконувати.

Від перших Каролінгів, як ми вже бачили, король прив'язував до себе узами васального послуху людей, яким він довіряв виконувати найважливіші державні обов'язки й, зокрема, управління великими територіями, графствами, прикордонними областями (марками) або герцогствами. Але між цими функціями, які зберегли за собою давню латинську назву «обов'язки честі» *(honneurs)*, і тими, які мали виконувати люди, наділені «бенефіціями», проводили ретельну різницю. Ці перші феоди й справді відрізнялися від других однією разючою, порівняно до інших, характеристикою: відсутністю будь-яких ознак прижиттєвого володіння. Людину завжди можна було скинути з цієї посади, без ніякої провини з її боку, і навіть їй на вигоду. Бо зміна посади часто означала підвищення; так, наприклад, сталося з тим маленьким графом із берегів Ельби, якого у 817 р. настановили на чолі дуже важливої марки Фріулі. «Обов'язки честі», «бенефіції» — описуючи милості, якими суверен обдарував тих чи тих зі своїх вірних підданих, тексти першої половини дев'ятого сторіччя ніколи не забувають проводити між ними межу.

Тим часом, за відсутності будь-якої оплати грішми, неможливої, з огляду на тодішні економічні обставини, сама посада була своєю власною винагородою. Граф не тільки мав право забирати собі третю частину податків, стягнених у його окрузі. Йому було також дозволено користуватися деякими землями, що належали державній скарбниці, але були віддані в цілковите його розпорядження. В кінцевому підсумку, навіть та влада, яку він мав над жителями своєї провінції — не кажучи вже про ті нелеґальні надбання, одержати які ця влада не раз надавала йому нагоду, — мала здаватися йому, сама по собі, справжнім прибутком у ті часи, коли всяке реальне багатство повинне було мати ранг володаря. Тобто більш як у одному розумінні надання управління графством було одним з найдорогоцінніших дарів, якими можна було винагородити васала. Те, що обдарований такими ми-

лостями граф був ще й суддею та воєначальником, по суті, якщо й відрізняло його від тих, котрі володіли простими «бенефіціями», то тільки рангом, бо їхні обов'язки теж передбачали здійснення сеньйоріальних прав. Залишалася можливість того, що тебе змістять. Але мірою того як королівська влада, починаючи від Людовіка Благочестивого, все більше послаблювалася, цей принцип, ґарант ефективності центральної влади, ставав усе важчим до застосування. Бо графи, повертаючись до звичок, які були притаманні аристократії в часи занепаду династії Меровінгів, усе з більшим успіхом трудилися в напрямку перетворення себе на могутніх територіальних володарів, міцно вкорінених у землю. Хіба ж у 887 р. Карл Лисий не зазнав невдачі, марно намагаючись відібрати у свого бунтівного слуги графство Бурж? Ніщо відтепер не перешкоджало асиміляції, підготовленій незаперечною схожістю. Уже в часи розквіту імперії Каролінгів почали охоче називати «почесними» всі бенефіції королівських васалів, яких їхня роль у державі ставила так близько до урядових чиновників у властивому значенні цього слова. Зрештою вираз «почесний феод» перетворився на синонім слова «феод», за тим винятком, що, принаймні в кількох країнах, — таких як нормандська Англія, — була тенденція обмежувати його застосування феодами, найбільшими у своїх розмірах, володіння якими було пов'язане з обов'язком управління великими територіями. Паралельно землі, що роздавалися як винагорода за державну службу, внаслідок значно серйознішого відхилення, у свою чергу, стали кваліфікуватись як «бенефіція» або феод. У Германії, де традиції каролінзької політики залишалися винятково живими, єпископ-літописець Тітмар, вірний першому зі своїх двох амплуа, розрізняє ще дуже чітко, близько 1015 р., графство Мерсебурґ та «бенефіцію», приєднану до цього графства. Але повсякденна мова давно вже не зважала на ці тонкощі; те, що в ній іменувалося «бенефіцією» або феодом, позначало всю сукупність обов'язків, неподільне джерело могутності та багатства. Десь після 881 р. «Аннали Фульди» писали про Карла Товстого, що в тому році він подарував Югові, своєму родичу, «щоб він був йому вірний, кілька графств у бенефіцію».

Але ті, кого церковні письменники полюбляли називати новими «сатрапами» провінцій, марно намагалися знайти в королівських повноваженнях усю ту силу, яку віднині вони прагнули обернути собі на вигоду; щоб міцно тримати у своїх руках віддану під їхній нагляд країну, їм ще треба було: постійно приєднувати до своїх володінь нові землі; будувати замки на перехрестях доріг; виставляти себе в ролі палких оборонців головних церков; а передусім, вербувати собі на місці прихильників. Ця довготривала, за самою своєю сутністю, праця вимагала терплячих зусиль багатьох поколінь, які змінювали б одне одного на тій самій землі. Одне слово, прагнення здобути спадкові права природно виникало з потреб територіальної могутності. Тому було б серйозною помилкою розглядати його лише як наслідок уподібнення почесних феодів і феодів узагалі. Воно підкоряло собі не

лише франкських графів *(comptes)*, а й англосаксонських ярлів *(earls)*, чиї великі володіння ніколи не розглядалися як феоди, і ґастальдів *(gastaldes)* ломбардських князівств, які взагалі не були васалами. Та позаяк у державах, які утворилися після розпаду Франкської імперії, герцоґства, марки або графства дуже рано посіли своє місце серед феодальних концесій, історія їхньої трансформації у фамільні маєтності нерозривно пов'язана з історією спадковості феодів у загальному розумінні цього терміна. Та попри це вона ніколи не переставала бути окремою течією в цьому процесі. Тільки що ритм еволюції не був скрізь однаково різним для феодів звичайних і феодів почесних. Коли ми переходимо від держави до держави, то бачимо, як це протиставлення змінює свій напрямок.

II. ЕВОЛЮЦІЯ: ЯК ЦЕ БУЛО У ФРАНЦІЇ

У Західній Франції та в Бурґундії передчасна слабкість королівської влади мала своїм результатом те, що «бенефіції», конституйовані державною посадовістю, були серед перших, які вибороли собі право на успадкування. В цьому відношенні навряд чи можна навести повчальніший приклад, аніж ті розпорядження, що їх зробив Карл Лисий на знаменитих зборах у К'єрзі. Збираючись вирушити в Італію, він вирішив упорядкувати управління королівством протягом своєї відсутності. Що робити, якщо в цей час помре якийсь граф? Найперше — повідомити суверена. Цей останній у будь-якому випадку зберігає за собою право на остаточний вибір. Своєму синові Людовіку, призначеному регентом, він залишає тільки спроможність обирати своїх власних тимчасових адміністраторів. У цій загальній формі королівський наказ віддзеркалював ревниве прагнення суверена до одноосібної влади, якому ми знаходимо стільки доказів у інших рядках капітулярію. Водночас він також надихався, принаймні не меншою мірою, бажанням підтримати магнатів у їхніх фамільних амбіціях, доказ чому ми знаходимо у згадці про два можливі окремі випадки. Графові було дозволено, залишивши замість себе свого сина, вирушати з військом за гори. Відмовляючи регентові в праві на самостійні зміщення, Карл, якщо дотримуватися цієї гіпотези, мав на увазі, передусім, уселити надію своїм товаришам по зброї: нехай не думають, що їхня вірна служба ніколи не дасть їм можливості здобути омріяне право на спадкове володіння своїми землями. А що в тому разі, коли син, який мав залишитись у Франції, був іще «зовсім малий»? Тоді аж до того дня, коли стане відоме рішення монарха, графством управлятимуть, ім'ям цієї дитини, службовці його батька. Цей едикт не йде далі. Очевидно, суверен не вважав за доцільне буквально записувати в закон принцип спадкового права на передачу дарованих ним маєтностей і привілеїв. Натомість ми вже не знаходимо цих умовчань у відозві, яку імператор звелів зачитати своєму канцлерові перед асамблеєю. Там він уже без недомовок обіцяє передати синові, — який воює в Італії або ще перебуває в малому віці, —почесний фе-

од його батька. То були, звичайно, заходи, спричинені тиском обставин, продиктовані необхідністю великодушної політики. Вони офіційно підтверджували, на певний час, привілей, освячений звичаєм.

Досить також простежити, крок за кроком, там, де це можливо, послідовність графів, які правили в найбільших графствах, щоб наочно уявити собі живий процес зміщення в напрямку спадковості. Ось, наприклад, предки третьої династії наших королів. У 864 р. Карл Лисий ще зміг відібрати в Роберта Сильного його почесний феод у Нейстрії, із тим щоб перекинути його на іншу службу. Але не надовго. Коли Роберт загинув у битві під Брісартом у 866 р., він знову правив своїми територіями, між Сеною і Луарою. Та хоч після нього й залишилося двоє синів, — правду кажучи, ще зовсім малих, — жоден із них не наслідував його графства, які король віддав іншому маґнатові. Довелося чекати, поки помре цей самозванець, у 886 р., щоб старшому, Евдові, вдалося прибрати до своїх рук Анжу, Турень і, можливо, Блезуа. Відтоді ці території вже не вилучалися з фамільної спадщини. Принаймні до того дня, коли нащадків Роберта прогнали звідти їхні власні службовці, які, у свою чергу, перетворилися на спадкових власників. У ланцюжку графів, які всі належали до одного роду і змінювали один одного в Пуатьє десь приблизно від 885 р. до 1137 р., коли ця династія згасла, ми знаходимо лише один інтервал: він був, до речі, дуже короткий (від 890 р. по 902 р.) і спричинений тим, що син померлого був неповнолітній і до того ж, як підозрювали, незаконнонароджений. Проте за дивним і знову ж таки вельми характерним збігом обставин це зміщення, здійснене за наказом монарха, всупереч його намірам, дало нагоду іншому персонажеві, синові ще давнішого графа, утвердити спадкові права свого роду. І якщо через багато століть по тому спочатку Карлові П'ятому, а потім навіть Йосифові Другому пощастить прибрати до своїх рук Фландрію, то це станеться тільки тому, що, від шлюбу до шлюбу, до них також дійшло по кілька крапель крові від отого Бодуена ле Ферре, який у 862 р. так хвацько викрав дочку короля франків. Усе, як бачимо, приводить нас до одних дат: немає підстав сумніватися в тому, що вирішальним етапом цього процесу стала друга половина дев'ятого сторіччя.

Що ж тим часом відбувалося зі звичайними феодами? Розпорядження, зроблені в К'єрзі, явно мали стосунок не тільки до графств, а водночас і до «бенефіцій» королівських васалів, що теж, у певному розумінні, були «почесними». Але едикт і відозва не обмежуються тільки цим. Карл вимагає від своїх васалів, щоб ті, у свою чергу, поширили правила, які він запровадив на їхню користь, на вигоду своїм власним людям. Це розпорядження знову ж таки було продиктоване, за всією очевидністю, інтересами італійського походу: бо хіба не слід було внести необхідний спокій у душі не тільки кількох великих маґнатів, а й душі всього свого війська, що складалося переважно з васалів васалів? Але ми тут торкаємося чогось значно глибшого, аніж

звичайні принагідні заходи остороги. В суспільстві, де стільки індивідів були водночас підлеглими і володарями, здалося б неприпустимим, якби котрийсь із них, здобувши для себе певні вигоди як васал, не міг би у своїй ролі сеньйора надати їх і тим, котрі були прив'язані до нього такими самими узами залежності. Від стародавнього каролінзького капітулярію до Великої хартії, що є класичним фундаментом англійських «вольностей», подібна рівність у привілеях, що в такий спосіб легко переходили згори донизу, мала залишатися одним із найплідніших принципів феодального звичаю.

Дія цього звичаю, а ще більше відчуття, дуже могутнє, що існує суспільний механізм, який у кожній родині дає змогу у винагороду за послуги батька передавати певні права його дітям, керували тоді громадською думкою. А вона, в цивілізації без записаних кодексів, без організованої юриспруденції була близька до того, щоб ототожнюватися з правом. Вона знайшла у французькій епопеї правдиве відлуння. Хоча та картина, яку нам малюють поети, не може бути прийнята без ретуші. Історичні рамки, які нав'язувала їм традиція, примушували їх ставити цю проблему лише в стосунку до великих королівських феодів. Крім того, виводячи на сцену перших імператорів із династії Каролінґів, вони уявляли їх собі — і не без слушної причини — як володарів набагато могутніших, аніж королі одинадцятого або дванадцятого сторіч, а отже, й достатньо сильних, щоб вільно розпоряджатися почесними феодами королівства, хай навіть на шкоду природним спадкоємцям. Це була та сфера діяльності, в якій Капетінґи виявили абсолютну неспроможність. Тому їхні свідчення не мають іншої цінності, крім як спроби реконструювати з приблизною точністю минуле, яке давно пішло в небуття. Натомість саме їхньому часу належить судження про його практику, яке вони, безперечно, поширюють на всі види феодів. Вони не вважають, що та практика суперечила праву. Але вони оцінюють її як щось варте морального осуду. Вони описують усілякі катастрофи, вважаючи їх помстою Неба: хіба причиною нечуваного лиха, яким переповнена епічна пісня «Рауль із Камбре», не було подвійне пограбування такого зразка? Добрим володарем вважають такого, який ніколи не забуває про настанову, що її одна з пісень описує як повчання, яке, серед інших, Карл Великий дав своєму наступникові:

«Ніколи не відбирай у малого сироти його феод»[185].

Але скільки їх було, добрих володарів або таких, яких обставини примушували бути добрими? Якби ми захотіли написати історію утвердження спадкового права, нам довелося б, період за періодом наводити статистичні дані про кількість феодів, які переходили в спадок, і кількість тих, що не переходили: враховуючи той стан, у якому перебувають історичні документи, ця мрія завжди б залишалася нездійсненною. Безперечно, що рішення, в кожному конкретному випадку, тривалий час залежало від балансу сил. Слабкіші, а іноді й позбавлені доброго управління церкви, як здається, ще від початку десятого сторіччя загалом поступилися перед тиском своїх васалів.

Натомість у великих світських князівствах ми бачимо, що десь аж до середини наступного сторіччя цей звичай іще був дивовижно несталим. Ми маємо змогу простежити історію одного анжуйського феоду, який називався Сен-Сатурнін, за правління графів Фулька Нерри та Жофруа Мартеля (987—1060 рр.)[186]. Граф відбирав його не тільки помітивши перший знак невірності, а й навіть у тих випадках, коли від'їзд васала в сусідню провінцію міг стати перешкодою для його служби. Не видно найменшого натяку на те, що він вважав за потрібне бодай задля пустої пристойності шанувати права родини. Серед п'ятьох тимчасових власників феоду лише двоє — два брати, — здається, були кревно споріднені. Проте навіть між ними зумів утиснутися один чужинець. Хоча двоє рицарів були визнані гідними утримувати Сен-Сатурнін упродовж усього свого життя, по їхній смерті земля виходила з-під контролю їхніх родин. Хоча, якщо говорити щиро, ніщо не вказує на те, що вони залишили по собі синів. Але навіть якщо ми припустимо відсутність, у обох випадках, спадкоємців по чоловічій лінії, ніщо не є красномовнішим, аніж та мовчанка, яку зберігає щодо цього факту досить деталізований документ, якому ми завдячуємо наші відомості. Якщо ми візьмемо до уваги, що даний документ мав на меті обґрунтувати права ченців Вандомського монастиря, до яких у кінцевому підсумку й перейшла ця земля, той факт, що він не вважає за потрібне згадувати про відсутність живих спадкоємців, що могла б виправдати кілька актів передачі, які мали за кінцеву мету вигоду абатства, то причина цього, за всією очевидністю, полягає в тому, що відібрати феод у спадкоємця аж ніяк не вважалося тоді чимось незаконним.

Проте така рухливість уже на той час була чимось майже ненормальним. У тому ж таки Анжу десь близько тисячного року сформувалися головні династії сеньйорів-кастелянів. Є всі підстави припустити, що нормандський феод, у 1066 р., повсюди розглядався як майно, що його можна передавати в спадок, бо в Англії, куди його тоді імпортували, ця його властивість практично ніколи ніким не заперечувалася. В десятому сторіччі, коли якийсь сеньйор волею випадку погоджувався визнати за тим або тим феодом право на передачу його в спадок, ця умова мала бути чіткими термінами записана в акті передачі. Та від середини дванадцятого сторіччя ситуація змінилася: єдиними застереженнями, в яких тепер відчувалася потреба, були ті, що передбачали рідкісний, але завжди законний виняток, обмежуючи термін володіння феодом життям його першого користувальника. Презумпція тепер грає на користь права спадковості. У Франції, як і в Англії, на той час хто казав феод, той мав на увазі земельний наділ, що міг передаватися в спадок, і коли, наприклад, церковні спільноти, всупереч давнім модусам мови, декларують, що вони не визнають цього права за людьми, яких беруть до себе на службу, вони хочуть цим сказати тільки те, що знімають із себе будь-які зобов'язання найняти сина, після того як відслужить його батько. Сприятливо настроєна до нащадків каролінзької епохи, укріплена в цій своїй

схильності існуванням численних феодів, «узятих повторно», яким саме їхнє походження надавало майже неминучого спадкового характеру, практика в часи останніх Каролінгів і перших Капетінгів майже скрізь нав'язувала необхідність надавати інвеституру синові по смерті його батька. Протягом другої феодальної доби, що всюди характеризувалася певним юридичним самоусвідомленням, ця практика стала правом.

III. ЕВОЛЮЦІЯ: ЯК ЦЕ БУЛО В ІМПЕРІЇ

Ніде конфлікт між суспільними силами, які визначали еволюцію феоду, не проступав на поверхню з такою рельєфністю, як у Північній Італії. Уявімо собі феодальне суспільство ломбардського королівства у вигляді піраміди: на самому її вершечку розташовується король, який із 955 р., із короткими перервами, сидить також на троні Германії, а коли він ще й висвячується Папою, то стає імператором; відразу під ним — його головні довірені особи, високі барони Церкви або меча; ще нижче — скромний натовп васалів цих баронів, які, отже, є васалами королівських васалів і з цієї причини часто називаються «вавасалами». Серйозна суперечка спалахнула на початку одинадцятого сторіччя між цими двома угрупованнями. Вавасали прагнули обернути свої феоди на майно, яке передається в спадок; головні довірені особи короля, навпаки, наполягали на пожиттєвому характері концесії та на постійному праві забирати її назад. В 1035 р. ці чвари, нарешті, спричинилися до справжньої класової війни. Давши взаємну присягу, вавасали з Мілана та його околиць завдали армії магнатів нищівної поразки. Звістка про ці заворушення доходить до імператора Конрада Другого в його далекій Германії, і він прибуває на місце подій. Порвавши з політикою Оттонів, своїх попередників, які високо цінували невідчужуваність церковних маєтностей, він стає на бік васалів нижчої категорії, а що Італія досі є країною законів і, як він висловився, «має голод на закони», то 28 травня 1037 р. він видає справжній законотворчий ордонанс, у якому фіксує право на вигоду своїм протеже. Віднині, вирішує він, мають бути визнані спадковими, на користь сина, онука або брата, всі «бенефіції», які мають за володаря світську особу найвищого рангу, єпископа, абата або абатису; ті самі права надаються й дрібнішим феодам, які конституюють згадані «бенефіції». В тому ордонансі окремо нічого не було сказано про колишні алоди, власники яких погодилися феодалізувати їх. Уявляється очевидним, що Конрад видав той закон не так у своїй якості суверена, як у якості найвищої особи у феодальній ієрархії. В такий спосіб він змінив умови існування величезної більшості малих і середніх рицарських феодів. Хоча, либонь, на це його рішення і вплинули, якоюсь мірою, певні причини випадкового характеру й, зокрема, персональна ворожнеча, з якою він ставився до головного супротивника вавасалів, архиєпископа міланського Аріберта, але схоже на те, що він умів бачити набагато далі, аніж підказували йому інтереси моменту

або його неприязнь. Проти великих феодалів, які завжди становили грізну небезпеку для монархій, він намагався укласти своєрідний союз із їхнім власним військом. За доказ може правити те, що в Германії, де йому бракувало зброї закону, він доклав чимало зусиль, спрямованих на досягнення цієї ж таки мети іншими засобами: певно, він робив це, відвертаючи, як міг, юриспруденцію королівського суду в бажаному для нього напрямку. Тут також, за свідченням його капелана, «він підкорив серця рицарів, не зробивши нічого більшого, як домігшись, щоб бенефіції, надані батькам, могли передаватися у спадок їхнім нащадкам».

Сказати правду, це втручання імперської монархії на користь принципу спадковості стало одним зі штрихів, доданим до лінії еволюції, на той час уже наполовину завершеної. Хіба, від початку одинадцятого сторіччя, в Германії не мало місця швидке примноження особистих угод, які визнавали право успадкування на той чи той окремий феод? Якщо в 1069 р. дюк Годфруа Лотаринзький ще вважав себе спроможним вільно розпоряджатися «подарованими земельними наділами» своїх рицарів і передав їх одній церкві, то «ремствування» його прихильників, скривджених у цей спосіб, стали лунати так гучно, що його наступник по смерті батька мусив обміняти цей дарунок на інший[187]. В законослухняній Італії, в Германії, де правили досить могутні королі, у Франції, яка не знала законів і жила, практично, без королів, паралелізм ліній розвитку свідчить про дію сил набагато глибших, аніж політичні інтереси. Принаймні в тому, що стосувалося феодів звичайних. Але в тому, як складалася доля почесних феодів у Німеччині та в Італії, можна знайти й оригінальний відбиток центральної влади, яка була в тих країнах сильніша, аніж десь-інде.

До тих васалів, котрі залежали безпосередньо від імперії, закон Конрада Другого, за своїм визначенням, не мав стосунку. Проте залишався суспільний забобон, який завжди віддавав перевагу праву кревної спорідненості. Свою роль він відігравав і в цьому випадку. Від дев'ятого сторіччя суверен лише у виняткових випадках зважується порушувати цю традицію, таку гідну пошани. А якщо він усе-таки зважувався? Опінія, відлуння якої до нас доносять літописці, волала про свавілля монарха. Та все ж таки, коли йшлося або про те, щоб винагородити вірного слугу, або про те, щоб усунути підлеглого, який або ще був надто малий, або вселяв підозру в невірності, суверен нерідко переступав цей поріг. Проте, як правило, скривджений у такий спосіб спадкоємець одержував відшкодування — його брали на якусь іншу, аналогічну службу. Тому що графства, зокрема, переходили з рук у руки лише в межах досить невеликої кількості родин, і покликання графа, саме по собі, було, в якомусь розумінні, спадковим ще задовго до того, як спадковими стали графства, взяті окремо. Найбільші територіальні утворення, герцогства та марки, були також серед тих, які найдовший час залишалися мішенню для свавільних рішень верховної влади. Так, протягом десятого сторіччя герцогство Баварське двічі відбиралося в сина королівського намісника, який

ним до того правив. Те саме сталося, в 935 р., з маркою Місні, а в 1075 р. — з маркою Лужиця. Внаслідок одного з тих архаїзмів, до яких середньовічна Германія була звична, становище головних почесних феодів імперії, у своїй сукупності, залишалося там аж до кінця одинадцятого сторіччя приблизно таким, яким воно було у Франції за часів Карла Лисого.

Але тільки до цього часу. Вже від початку сторіччя рух дедалі прискорювався. Від Конрада Другого стало можливим одержувати дозвіл на управління графством на правах спадковості. Його онук Генріх Четвертий, його правнук Генріх П'ятий визнали те саме право за герцогствами Каринтія і Швабія, за графством Голландія. У дванадцятому сторіччі принцип спадковості вже ніким не ставився під сумнів. Тут також права сеньйора, навіть якщо це був сам король, мусили потроху відступити перед правами васальних родин.

IV. ТРАНСФОРМАЦІЇ ФЕОДУ У СВІТЛІ ЙОГО ПРАВА ПЕРЕДАВАТИСЯ В СПАДОК

Один син, один-єдиний син і спроможний перейняти посаду батька: ця гіпотеза могла бути зручною відправною точкою для нашого аналізу. Реальна дійсність часто бувала менш простою. Від того дня, коли опінія стала схильна визнавати право кревної спорідненості, вона опинилася перед безліччю дуже різних фамільних ситуацій, кожна з яких порушувала свої власні проблеми. Дослідження, принаймні підсумкове, розв'язань, які різні суспільства пропонували для цих не завжди простих ситуацій, дозволить нам осмислити, в потоці самого життя, метаморфози феоду та васального зв'язку.

Син або, якщо його не було, онук здавався природним наступником батька або діда на службі, яку часто, ще за його життя, він допомагав йому здійснювати. Натомість брат або кузен, як правило, служили десь-інде і вже зробили там свою кар'єру. Ось чому саме визнання колатеральної спадковості дає справжній вимір, в його чистому вигляді, перетворення колишньої «бенефіції» на спадкову маєтність[188]. Опір був великим, а надто в Германії. В 1196 р. імператор Генріх Шостий, який домагався від своїх магнатів, щоб вони дали згоду на запровадження іншої спадковості, а саме права передавати в спадок королівську корону, ще мав змогу запропонувати їм як ціну за такий чудовий дар офіційне визнання права на передачу феодів спадкоємцям по бічних лініях. Цей проект не був здійснений. Окрім спеціальних випадків, обумовлених у первісній концесії, або специфічних звичаїв, як той, який у тринадцятому сторіччі регулював управління феодами посадових осіб імперії, ніколи в середні віки германським сеньйорам не дозволялося передавати свою інвеституру іншим спадкоємцям, крім своїх прямих нащадків. Що аж ніяк не заважало тому, що досить часто такий дозвіл їм надавався. В інших місцях визнали за логічне запровадити одне розрізнення: феод міг передаватися в усіх напрямках у межах потомства, яке пішло від першо-

го бенефіція. Але не за ці межі. Такий вихід запропонувало ломбардське право. Воно стало джерелом натхнення як у Франції, так і в Англії, починаючи від дванадцятого сторіччя, для досить численних статей закону про феоди, заново створені. Але це був відступ від загального права. Бо в королівствах Заходу рух за визнання прав на успадкування був надто сильний, щоб експериментувати з різними ступенями спорідненості. Панувала єдина думка, що феодальний звичай утвердився під знаком служби: протягом тривалого часу не хотіли визнавати, а в Англії так ніколи й не визнали, що батько померлого васала має право стати його наступником; військовий феод не міг відійти від молодшого до старшого — це могло статися хіба що внаслідок якогось парадоксального винятку.

Ніщо не могло здатися більш суперечним природі феоду, як дозволити, щоб він міг передаватися у спадок жінкам. І не те, щоб середні віки завжди вважали жінку неспроможною виконувати обов'язки, які передбачали б керування людьми. Ніхто не був шокований, спостерігаючи, як висока дама управляє баронатом за свого відсутнього чоловіка. Але жінки не бралися за зброю. Характерно, що в Нормандії кінця дванадцятого сторіччя звичай, який уже ставився схвально до претензій дівчат на спадщину, був свідомо скасований Річардом Левине Серце відразу після того, як спалахнула непримиренна війна з Капетінгом. Ті системи права, які з найбільшою ревністю прагнули зберегти за інституцією її первісний характер — юридична доктрина Ломбардії, збірники звичаєвого права латинської Сирії, юрисдикція германського королівського роду — ніколи не перестали в принципі відмовляти спадкоємиці в тому, в чому вони не відмовляли спадкоємцеві. Те, що Генріх Шостий запропонував своїм великим васалам усунути цю неспроможність, як і ту, яка вилучала з права успадкування бічні лінії, свідчить про те, наскільки в Германії це правило залишалося ще живим. Але цей епізод також багато говорить про прагнення баронської опінії: тим більше, що поступки, якою Штауфен мав намір утихомирити своїх вірних підданих, трохи згодом зажадають від свого суверена й засновники латинської імперії в Константинополі. Та ми маємо пам'ятати й про те, що навіть там, де виключення жінок із права на спадщину зберігалося в теорії, на практиці воно здавна обмежувалося численними винятками. Крім того, що сеньйор завжди міг знехтувати його, бувало, що воно відступало перед тим або тим особливим звичаєм або безпосередньо скасовувалося актом самої концесії: так сталося в 1156 р. в герцогстві Австрія. У Франції та в нормандській Англії на той час уже давно було вирішено визнати за дівчатами, коли не було синів, ба навіть за простими родичками, коли не було родичів такого самого рангу, ті самі права на успадкування феодів, що й на успадкування іншого майна. Дуже скоро збагнули, що хоч жінка й неспроможна нести військову службу, її чоловік міг це робити за неї. Можна відзначити характерний паралелізм, завдяки якому найдавніші приклади, коли первісний васальний звичай, як здається, отак відхилився на користь дочки або зятя, всі занотовані в

тих великих французьких князівствах, які також першими домоглися права на успадкування в найзагальнішому розумінні й уже майже не передбачали приватної служби. Чоловік дочки «головного графа Бургундії», Робертінг Оттон, завдячував цьому шлюбові володіння, від 956 р., графствами, що стали матеріальною базою його майбутнього герцогського титулу. Таким чином — до речі, право на успадкування феодів по жіночій лінії було визнане майже в той самий час, як і загальні жіночі права — феодальні родини, малі й великі,побачили, як відкривається перед ними політика шлюбів.

Наявність спадкоємця неповнолітнього віку стала, безперечно, найтривожнішою з проблем, яку, від самих своїх початків, мусив розв'язувати феодальний звичай. Аж ніяк не було випадковістю те, що художня література завжди розглядала переважно під цим кутом великі дебати про право успадкування. Передати дитині військовий феод — який алогізм! Але відібрати в «малого» батьківське майно — яка жорстокість! Розв'язання, що мало покласти край цій дилемі, було знайдене, десь починаючи з дев'ятого сторіччя. «Неповнолітній» визнається як спадкоємець; але до того дня, коли він стане спроможний виконувати свої обов'язки васала, тимчасовий управитель від його імені візьме на себе обов'язки дбати про феод, дасть присягу на вірність і відбуватиме службу. Не називаймо цього чоловіка опікуном. Бо «управитель» *(baillistre)*, який візьме на себе в такий спосіб турботи з нагляду за феодом, матиме також із нього всі прибутки, на свою власну вигоду, не маючи інших зобов'язань щодо неповнолітнього спадкоємця, крім як забезпечити його утримання. І хоча створення тимчасового васала такого зразка було істотним ударом по самому поняттю васальної залежності, мислимої як зв'язок між двома людьми на все їхнє життя, ця інституція досить успішно примирила із сімейним почуттям потреби служби, внаслідок чого знайшла широке розповсюдження скрізь, де існувала система феодів, яка брала свій початок із імперії франків. І тільки Італія, не дуже схильна примножувати на користь феодальних інтересів виняткові режими, задовольнилася простою опікою

Тим часом дуже скоро виникло дивне відхилення. Щоб заступити дитину в управлінні феодом, найприроднішим варіантом здавалося обрати на це місце когось із її родичів. Таким, за всією видимістю, і було спочатку універсальне правило; чимало звичаїв залишилися йому вірними до кінця. Хоча сеньйор теж мав обов'язки щодо сироти, що випливали з присяги, чинність якої урвала смерть, думка про те, що він сам би міг протягом його неповноліття і коштом його родичів бути наступником свого власного васала, спочатку здавалася всім абсурдною: цьому володареві була потрібна людина, а не земля. Але реальність дуже швидко порушила принципи. Вельми значущим уявляється те, що одним із найдавніших прикладів такої ситуації, коли сеньйор принаймні вдався до спроби виступити в ролі «управителя» власного феоду, є та, в якій брали участь король Франції Людовік Четвертий і юний спадкоємець одного з найбільших феодів королівства —

Нормандії. Звичайно ж, ліпше було самому взяти на себе управління десь у Байо або в Руані, аніж покластися на непевну допомогу якогось регента. Запровадження, в кількох країнах, сеньйоріального «управління» позначає той момент, коли цінність феоду як землі, що дає прибуток, стала переважати цінність служби, яку можна було за неї отримати.

Ніде цей звичай не вкоренився міцніше, як у Нормандії та в Англії, де, за всіма ознаками, васальний режим організувався на вигоду силам, які діяли згори. Англійські барони терпіли від нього, коли сеньйором був король. І навпаки, вони мали з нього вигоду, коли самі застосовували це право до своїх підлеглих. Воно їм було так до вподоби, що коли 1100 року їм надали можливість повернути собі свої фамільні землі, вони не зуміли чи не захотіли перешкодити тому, щоб ця концесія не перетворилася на мертву букву. Зокрема, в Англії ця інституція дуже рано настільки відійшла від свого первісного призначення, що здебільшого сеньйори — і король насамперед — намагалися віддати або продати опіку над дитиною разом з управлінням її феодами. Подарунок такого виду був при дворі Плантаґенетів однією з *найомріяніших винагород. Справді, як то гарно було виконувати таку* почесну місію: розмістити своїх солдатів у замках, збирати ренту, полювати в лісах, ловити рибу в ставках, та й земля була в подібних випадках лише меншою частиною дару. Сама особа спадкоємця або спадкоємиці важила навіть більше. Бо на сеньйора-опікуна або на його представника накладався також обов'язок одружувати своїх підопічних; і вони не забарилися добути вигоду для себе також і з цього права.

Те, що феод за самим принципом свого утворення був неподільним, уявлялося цілком очевидним. Ішлося про виконання важливих державних обов'язків? Дозволивши їхній поділ, вища влада наражала себе на небезпеку водночас ослабити управління, здійснюване від її імені, й почасти втратити можливість ефективного контролю за ним. Про звичайний рицарський феод? Його подрібнення вносило плутанину в здійснення служби, яку було б нелегко поділити між різними людьми, що мали б спільно її виконувати. Крім того найперша концесія була розрахована так, щоб дати засоби для життя одному васалові з його почтом, а її фрагментів уже могло не вистачити для утримання нових людей, що примусило б їх або погано озброюватися, або йти шукати собі щастя деінде. Отож треба було подбати про те, щоб, ставши спадковим, феод принаймні міг передаватися лише одному спадкоємцеві. Але в цьому пункті вимоги феодальної організації вступали в конфлікт зі звичайними правилами спадкового права, які були прихильними в більшій частині Європи до рівності спадкоємців одного рангу. Під дією антагоністичних сил ці серйозні юридичні дебати знаходили різне розв'язання залежно від місця й від часу.

Перша трудність, яка тут виникала, була такою: між претендентами, які були однаково близькі небіжчикові, між його синами, наприклад, за яким критерієм обирати єдиного спадкоємця? Століття дво-

рянського права і права династичного привчили нас дивитись як на щось очевидне на привілей старшинства. Насправді йдеться лише про один із тих багатьох міфів, на яких сьогодні стоять наші суспільства; *для прикладу, можна згадати про мажоритарний міф, який розглядає* людську більшість як легітимного арбітра між двома суперечними сторонами. Навіть у королівських родинах, у середні віки, порядок старшинства приймався не завжди охоче. В деяких сільських місцевостях звичаї, що дійшли з глибини віків, справді виділяли одного із синів; але то був син найменший. А як же було у випадку з успадкуванням феоду? Первісний звичай, як здається, визнавав за сеньйором право віддавати його тому із синів, який, на його думку, був найздібніший. Таким було, близько 1060 р., правило в Каталонії. Іноді бувало, що батько сам призначав свого наступника у володінні феодом, після того як більш або менш залучав його, ще за свого життя, до виконання службових обов'язків. А бувало, що неподільний феод одержували разом усі спадкоємці й інвеститура ставала колективною.

Ніде ці архаїчні правила не жили так довго, як у Германії. Вони зберігали там усю свою силу ще протягом усього дванадцятого *сторіччя. Поруч із ними*, принаймні в Саксонії, існував іще один звичай, який виражав глибину родинного почуття: сини самі обирали з-поміж себе того, кому дістанеться спадок. Природно, що могло статися — і часто так і було, — що вибір, незалежно від того який метод був застосований, падав на старшого. Проте германське право відмовлялося визнати за цією преференцією обов'язкову силу. Це був, як висловився один поет, «не наш звичай, а завезений із чужих земель»[189]. Хіба в 1169 р. сам імператор Фрідріх Барбаросса не розпорядився, що корона має дістатися наймолодшому з його синів, на той час іще неповнолітньому? Але відсутність будь-якого чітко визначеного принципу вибору між спадкоємцями призводила до того, що *принцип неподільності було дуже важко реалізувати на практиці.* Отож на землях імперії давні колективні уявлення, вороже настроєні до нерівності між людьми однієї крові, не знаходили у феодальній політиці королівської або князівської влади такої потужної противаги, як десь-інде. Менш залежні, аніж у Франції, від служби своїх васалів, королі та територіальні князі Германії, яким система, успадкована від Каролінзької імперії, здавалася протягом тривалого часу достатньою для того, щоб забезпечити свої права на здійснення влади, природно, приділяли значно менше уваги системі феодів. Зокрема королі, як здається, обмежувалися тим, що забороняли — як це зробив, наприклад, Фрідріх Барбаросса в 1158 р. — ділити «графства, марки та герцоґства». Бо десь близько тієї дати подрібнення принаймні графств уже почалося. А в 1225 р. вперше був поділений герцоґський титул, титул дюка Баварського, а з ним — і територія герцоґства. Щодо феодів звичайних, то закон 1158 р. мусив визнати, що їхній поділ не суперечив праву. Одне слово, *Landrecht*, у кінцевому підсумку, перенесло його й на *Lehnrecht*. Супротивна реакція проявилася набагато пізніше, вже наприкінці середніх віків і під дією різних сил. У вели-

ких князівствах самі ж таки князі, опрацьовуючи відповідні закони про спадщину, доклали зусиль, щоб запобігти подрібненню влади, завойованої з такими труднощами. Що ж до феодів узагалі, то запровадження принципу старшинства як одного з варіантів майорату було задумане як засіб зміцнити власність нобілітету. Таким чином, династичні турботи та класові зацікавлення здійснили, пізніше, те, чого феодальне право так і не спромоглося реалізувати.

На більшості територій Франції еволюція відбувалася зовсім у інших напрямках. Там утворилися великі князівства, внаслідок злиття кількох графств, і королі були зацікавлені забороняти їхнє подрібнення лише в тому випадку, якщо могли використовувати ці угруповання сил для оборони своєї країни. Але дуже скоро ті провінційні володарі стали для королівської влади більше суперниками, ніж слугами. Графства, взяті окремо, ділилися рідко; проте в тих сукупностях, які з них утворювалися, сини забирали собі кожен свою частку спадщини. Внаслідок цього була постійна небезпека, що те або те територіальне утворення розпадеться вже при наступному поколінні. Князівські родини досить швидко усвідомили цю небезпеку й там раніше, там пізніше відвернули її, запровадивши правило старшинства. В тринадцятому сторіччі це правило було вже запроваджене майже скрізь. Як і в Германії, але значно раніше, великі територіальні утворення повернулися в стан неподільності, але тепер уже не як феоди, а, більшою мірою, як держави нового типу.

Що стосується феодів менш важливих, то інтереси служби, які набагато більше цінувалися на цій обраній землі феодалізму, дуже рано, після кількох не дуже впевнених спроб, підкорили їх зрештою точно сформульованому й чіткому законові первородства. Але мірою того як колишній лен перетворювався на спадкову маєтність, здавалося все більш несправедливим позбавляти молодших спадщини. Лише в *кількох виняткових випадках, як, наприклад, у країні Ко, звичаї до* кінця зберігали цей принцип у всій його строгості. В інших місцях допускалося, що старший син, морально зобов'язаний не залишати своїх братів без засобів до життя, міг або навіть мусив дозволити їм одержувати прибутки з кількох клаптів батьківської землі. Так виникла в багатьох провінціях інституція, здебільшого відома під назвою «родовий поділ» *(parage)*. Лише старший брат відбував ритуал присяги на вірність сеньйорові, а отже, й сам-один брав на себе відповідальність за здійснення служби. Його молодші брати одержували свої наділи вже від нього. Іноді, як у Іль-де-Франсі, вони, у свою чергу, присягали йому на вірність. Іноді, як у Нормандії та в Анжу, вважали, що сила сімейного зв'язку робить непотрібними будь-які зовнішні ритуали вірності: принаймні до того дня, коли, внаслідок того що головний феод та феоди підлеглі кілька разів перейдуть від покоління до покоління, стосунки кревної спорідненості між спадкоємцями первісних наділів стануть, у кінцевому підсумку, надто далекими, аби розважливість не рекомендувала далі покладатися лише на солідарність крові.

Ця система попри все була далека від того, щоб усунути всі незручності подрібнення феодів. Саме тому в Англії, де вона була спершу запроваджена після норманського завоювання, десь уже на середину дванадцятого сторіччя від неї відмовилися на користь чітко визначеного первородства. В тій-таки Нормандії дюки, які, набираючи своє військо, уміли здобути з феодальних зобов'язань величезну вигоду, дозволяли «родовий поділ» лише тоді, коли спадщина включала *в себе кілька рицарських феодів, що їх можна було розподілити, по* одному, між спадкоємцями. Якщо ж ішлося лише про один феод, він повністю переходив до старшого сина. Але подібна строгість у делімітації землі, призначеної у винагороду за службу, була можливою лише під пильним наглядом територіальної влади, яка була винятково могутньою й наділеною великими організаційними можливостями. На решті території Франції теорія звичаєвого права марно намагалася вберегти від подрібнення принаймні найважливіші феоди, які здебільшого кваліфікувалися як баронати, але на практиці було так, що спадкоємці ділили між собою всю сукупну спадщину, не роблячи різниці між її елементами. Лише присяга на вірність, яку молодші брати давали старшому та його нащадкам у порядку їхнього старшинства, якоюсь мірою допомагала зберегти стародавню неподільність. Але кінець кінцем зник і цей захід остороги за умов, які проливають яскраве світло на останні перетворення феодальної інституції.

Спадковість тривалий час була ласкою, до того як вона стала правом. Тому увійшло в звичай, що новий васал виражав свою вдячність сеньйорові, підносячи йому подарунок, — про це ми маємо свідчення, починаючи з дев'ятого сторіччя. А в тому суспільстві, що великою мірою стояло на звичаях, кожен добровільний дар, хоч би яким він був далеким від усталеного звичаю, майже неминуче перетворювався на обов'язок. Подібна практика з тим більшою легкістю набувала *сили закону, що вона знаходила, навкруг* себе, чимало прецедентів. Безперечно, що від дуже давніх часів ніхто не міг заволодіти селянським наділом, обтяженим сплатою оброку та службою сеньйорові, не одержавши спочатку від цього останнього інвеститури, за яку, звичайно, треба було платити. Так само й військовий феод, незважаючи на те, що був орендованою власністю дуже специфічного виду, не міг не інкорпоруватися в цю систему вкрай заплутаних реальних прав, яка характеризувала середньовічний світ. «Відступне» *(relief)*, «викуп» *(rachat)*, «право мертвої руки» *(mainmorte)* — цими однаковими, з кінця в кінець Франції, словами позначали той факт, що майно як васала, так і вілана, і навіть кріпака обкладається податком на право успадкування.

Проте властиво феодальне відступне відрізнялося своїми модальностями. Аж до тринадцятого сторіччя, як і більшість подібних зборів, воно найчастіше виплачувалося, принаймні почасти, натурою. Але там, де спадкоємець селянина віддавав, наприклад, одну голову худоби, спадкоємець військового васала мусив піднести військове «спорядження», тобто або коня, або зброю, або й те й те разом. Та-

ким чином, що було цілком природним, сеньйор пристосовував свої вимоги до форми послуг, які надавалися йому за цю землю[190]. Іноді новий володар інвеститури не мусив віддавати більш нічого, крім цього «спорядження» або, за спільної домовленості, еквівалентної суми грошей. Іноді до повного обладунку для бойового коня додавалася ще й певна сума готівкою. Іноді навіть усі форми натуральної виплати виходили з ужитку й розрахунок повністю обчислювався грішми. Одне слово, розмаїття, пов'язане з цим дійством, було майже безконечним у своїх деталях, оскільки звичай, у кінцевому підсумку, кристалізував для певного регіону, для тієї або тієї групи васалів або навіть для того чи того окремого феоду елементи, часто народжені з найпримхливіших випадковостей. Але тільки фундаментальні відмінності мають вагу симптомів.

У Германії дуже рано обов'язок сплачувати викупне закріпився виключно за феодами нижчого порядку, якими володіли слуги сеньйорів, що часто походили з кріпаків. Безперечно, це був один із виявів ієрархізації класів та статків, такої характерної в середні віки для структури германського суспільства. Наслідки цього не могли не бути значними. Коли, десь від тринадцятого сторіччя, внаслідок занепаду служби феод майже перестав постачати солдатів, германський сеньйор уже не міг добути з нього майже ніякої користі: це стало серйозним лихом і передусім для держав, бо саме від князів і королів, природно, залежали найчисленніші та найбагатші феоди.

Натомість королівства Заходу знали проміжну стадію, коли феод, зведений майже нанівець як джерело служби, залишався вельми корисним як джерело прибутку. І це, передусім, завдяки викупному, стягнення якого було тут загальним правилом. Королі Англії в дванадцятому сторіччі мали з нього величезні суми. У Франції саме з цієї причини Філіп-Авґуст домігся, щоб йому відступили фортецю Ж'єн, яка відкривала йому вихід на Луару. Що стосується загальної маси невеличких феодів, то сеньйоріальна опінія, вся цілком, дійшла висновку, що вони не становлять іншого інтересу, крім можливості стягувати з них цей податок на спадщину. Хіба ж не дійшло до того, що в чотирнадцятому сторіччі, в паризькому регіоні, було офіційно визнано, що сплата «викупного» звільняє васала від будь-яких персональних зобов'язань, окрім одного, суто негативного: ніколи не шкодити своєму сеньйорові? Тим часом, мірою того як феоди все далі й далі просувалися на шляху свого перетворення у спадкові маєтності, ті, хто ними володів, усе менш і менш охоче погоджувалися розв'язувати свої капшуки для того, щоб утримати інвеституру, яка тепер належала їм начебто по праву. Неспроможні домогтися скасування цієї повинності, вони в кінцевому підсумку домоглися, щоб її було значно полегшено. Певні рештки цього звичаю збереглися лише у випадку передачі майна колатеральним особам, чиї права на спадщину видавалися менш очевидними. А насамперед — унаслідок кампанії, яка розгорнулася, починаючи від дванадцятого сторіччя, — згори донизу суспільної піраміди — замість довільних виплат, сума яких визначалася в кожному випадку як кому заманеться або в результаті напружених переговорів спробували запровадити регулярні тарифи, градація яких не могла бути змінена. Найкращим варіантом тут було, коли — як часто робили у Франції — за норму брали річний доход, який давала земля: така база оцінки дозволяла уникнути грошових коливань. Там же, де, натомість, сума збору встановлювалася для всіх у однаковій цифрі — найвідомішим прикладом тут є англійська «Велика хартія вольностей» — цей податок, у кінцевому підсумку, відбув той самий процес прогресивного зменшення, який від дванадцятого сторіччя й до новітніх часів став фатальною долею всіх кредитів, сума яких була зафіксована раз і назавжди.

Тим часом увага, яку приділяли правам цього виду, спричинилася до цілковитої зміни термінів проблеми успадкування. «Родовий поділ» хоч і дозволяв зберегти службу, зменшував прибутки від сплати відступного, яке він обмежував тими змінами, що відбувалися в межах старшої гілки, яка тільки й була безпосередньо пов'язана із сеньйором первісного феоду. Це було терпимо, поки служба цінувалася вище, аніж будь-що інше, проте стало нестерпним, відтоді як їй стали надавати значно менше ваги. Це, зрештою, призвело до того, що, на вимогу баронів Франції, перший закон стосовно феодів, ухвалений 1209 року одним із королів династії Капетінґів, який сам був найбільшим сеньйором у королівстві, а отже, охоче пішов їм назустріч, проголошував якраз скасування «родового поділу». Не було, звичайно, й мови про те, щоб узагалі заборонити подрібнення, воно вже міцно увійшло в звичай. Але віднині всі наділи мали залежати від найпершого сеньйора, без посередників. Хоча, якщо сказати правду, то «постанови» Філіпа-Авґуста дотримувалися не вельми. Ще раз давні традиції фамільного права увійшли в конфлікт із суто феодальними принципами: після того як вони спричинилися до подрібнення феодів, вони тепер намагалися перешкодити, аби наслідки цієї фрагментації не призвели до підриву родинної солідарності. Фактично родовий поділ якщо й зник, то це сталося дуже повільно. Радикальна зміна в ставленні до нього баронів Франції з дивовижною точністю позначає той момент, коли в нашій країні феод, який раніше був винагородою за збройну службу, впав до рівня орендного наділу, що передусім мав давати достатній прибуток[191].

V. ВІРНІСТЬ У КОМЕРЦІЇ

В часи перших Каролінґів думка про те, що васал міг привласнити феод, за власним бажанням, була подвійно абсурдною: бо це майно аж ніяк йому не належало, а до того ж, було йому довірене в обмін на виконання вузькоперсональних обов'язків. Проте, мірою того як первісна нетривкість концесії відчувалася дедалі менше, васали, під тиском безгрошів'я або скнарості, все більше схилялися до того, щоб розпоряджатися на свій смак тим, що вважали тепер своєю власністю. До цього їх заохочувала Церква, яка, зрештою, доклала в середні віки

чимало зусиль, що виявилися досить-таки ефективними, аби порвати пута, як сеньйоріальні, так і фамільні, що ними старі права обплутали індивідуальну власність: адже милостиня майже перестала надходити, і пекельний вогонь, який вона мала гасити «наче водою», палахкотів невтримно й невблаганно; релігійним громадам, у кінцевому підсумку, загрожувала голодна смерть, якщо стільки сеньйорів, котрі не мали за душею нічого, крім феодів, і далі були б неспроможні відірвати щось від своїх статків на користь Бога та його святих. Фактично відчуження феоду відбувалося, залежно від конкретного випадку, в двох дуже різних формах.

Бувало так, що відчужувалася лише якась частина майна. Традиційні повинності, які колись накладалися на всю землю, тепер переносилися на ту частку, яка залишалася в руках васала. Крім як у гіпотетичних випадках конфіскації або позбавлення спадщини, що були все більш і більш винятковими, сеньйор, отже, начебто не втрачав нічого. Проте він мав підстави боятися, що феод, зменшившись у такий спосіб, буде недостатнім для того, аби утримувати підлеглого, спроможного виконувати свої обов'язки. Одне слово, часткове відчуження підпадало — разом, скажімо, зі звільненням від сплати оброку людей, які жили на землі, — під рубрику того, що французьке право називало «скороченням феоду»: під цим розумійте його знецінення. До нього, як і до скорочення взагалі, звичай ставився по-різному. В одних випадках він дозволяв його, за певних обмежень. У інших — до самого кінця вперто вимагав добути схвалення безпосереднього сеньйора або навіть різних сеньйорів, розташованих один над одним. Природно, що за цю згоду доводилося платити, й оскільки вона була джерелом прибутку, то майже не випадало чекати, що в ній буде відмовлено. Знову ж таки, гонитва за прибутком суперечила інтересам служби.

Інтегральне відчуження було ще більш суперечне духу близьких стосунків. І не те щоб сеньйорові загрожувала небезпека втрати службовця, адже обов'язки служби були прив'язані до землі. Але змінювався слуга. Парадокс, який виникав уже з визнання права спадковості, в такий спосіб доходив до своєї крайньої межі. Бо чи можна було сподіватися на вірність цілковитого незнайомця, якому васальна залежність, що її обов'язки він узяв на себе, дісталася лише завдяки тому, що в потрібний момент він опинився на потрібному місці з того напханим капшуком, вірність, якої, при певному оптимізмі, можна було чекати від послідовних поколінь однієї родини? Насправді небезпека значно поменшувалася, якщо перед здійсненням оборудки запитували згоди в сеньйора. Довгий час так і було. Точніше кажучи, він спочатку реституював феод; і лише потім, якщо такою була його воля, він реінвестував нового васала, спершу прийнявши від нього присягу на вірність. Само собою зрозуміло, що майже завжди існувала попередня домовленість, за якою продавець або дарувальник міг віддати своє майно лише після того, як домагався від свого сеньйора, щоб той схвалив претендента на володіння феодом, з яким він уклав

оборудку. В такому вигляді ця операція, безперечно, здійснювалася майже відтоді, як з'явилися феоди або «бенефіції». Як і у випадку з правом на успадкування, вирішальний поріг тут було перейдено тоді, коли сеньйор утратив — спочатку під тиском опінії, а потім права — спроможність відмовляти в новій інвеституре.

Остережімося, проте, уявляти собі лінію цього розвитку суцільною, без розривів. Унаслідок анархії, яка панувала в десятому та одинадцятому сторіччях, права сеньйорів на феоди часто провалювалися в забуття. Протягом наступних сторіч їм щастило іноді їх поновлювати, як унаслідок прогресу юридичної логіки, так і під тиском деяких держав, зацікавлених у досконалій організації феодальних стосунків. Так було в Англії Плантаґенетів. А в одному пункті це підсилення давніх правил було майже універсальним. Те, що сеньйор може абсолютно не погодитися з передачею феоду церкві, визнавалося в тринадцятому сторіччі набагато більшим загалом і набагато категоричніше, ніж будь-коли в минулому. Ті зусилля, яких докладало духівництво, щоб вийти з рамок феодального суспільства, здавалося, виправдовували більш ніж будь-коли правило, яке посилалося на неспроможність клініків нести збройну службу. Королі та князі були схильні його підтримувати і як засіб остороги проти привласнень, що загрожували стабільності в державі, і як засіб, що давав змогу стягувати більше податків для державної скарбниці.

Якщо не брати до уваги цього конкретного випадку, необхідність брати згоду сеньйора дуже швидко відбула процес узвичаєної деградації; вона була зрештою зведена до легітимізації права на стягування податку за зміну користування. Правда, сеньйорові досить часто надавалося інше право: повернути феод собі при його переході за певне відшкодування тому, хто бажав придбати його. Таким чином, ослаблення сеньйоріального верховенства спричинило виникнення тієї самої інституції, що й занепад тиску родини: цей паралелізм вражав тим більше, що там, де зникало «право на повернення» (*retrait*) по лінії родинних зв'язків, як у Англії, так само не мало сили і «право на повернення» феодальної власності. А втім, ніщо краще, аніж цей останній привілей, визнаний за сеньйорами, не засвідчує, як міцно феод уже був заякорений у спадковому майні васала: адже щоб повернути собі майно, яке належало йому згідно з легальним правом, сеньйорові відтепер доводилося платити ту саму ціну, що й будь-якому іншому покупцеві. Фактично, принаймні від дванадцятого сторіччя, феоди продавалися й дарувалися майже вільно. Васальна вірність увійшла в світ комерції. Це аж ніяк її не зміцнило.

Розділ 5. КІЛЬКА ПАНІВ НАД ОДНІЄЮ ЛЮДИНОЮ

I. КІЛЬКА ПРИСЯГ НА ВІРНІСТЬ

«Самурай не підкоряється двом володарям» — ця максима стародавньої Японії, яку маршал Ногі нагадав своєму імператорові, обґрунтовуючи своє небажання жити далі, виражає неуникний закон будь-якої системи вірностей, якщо вона хоче бути міцною. Таким було, в цьому не доводиться сумніватися, й правило франкської васальної залежності на початку її існування. Якщо каролінзькі капітулярії й не формулюють цього принципу в точних термінах, то, мабуть, тому, що він уявлявся їм цілком очевидним; усі їхні положення постулюють його. Васал міг змінити сеньйора лише в тому випадку, якщо персонаж, якому він дав присягу на вірність, погоджувався повернути йому її. Заприсягтись у вірності другому володарю, залишаючись людиною першого, категорично заборонялося. Під час кожного поділу імперії вживалися необхідні заходи, щоб уникнути будь-якого перебіжництва васалів. Пам'ять про цю первісну строгість зберігалася довго. Близько 1160 р. один чернець із Райхенау, записуючи правила військового статуту, який імператори його часу вимагали для своїх римських походів, надумав апокрифічно підписати цей документ шанованим ім'ям Карла Великого. «Якщо волею випадку, — писав він у термінах, що, на його думку, відповідали духу стародавніх звичаїв, — станеться так, що один і той самий рицар поставить себе в залежність від кількох сеньйорів, позаяк володітиме різними «бенефіціями», *Бог цього не схвалить...*»[192]

А тим часом уже давно на ту пору, коли цей чернець писав свій апокриф, увійшло в звичай, що ті, хто входив до рицарського класу, служили як васали відразу двом, а то й кільком володарям. Найдавніший приклад із тих, відомості про які до нас дійшли, датується 895 роком і мав місце в Турені[193]. В наступних сторіччях такі випадки занотовуються все частіше: вони стали явищем настільки звичайним, що в одинадцятому сторіччі один баварський поет, а наприкінці дванадцятого — один ломбардський юрист визнавали цю ситуацію за цілком нормальну. Кількість послідовно даних присяг на вірність іноді досягала великих цифр. У останні роки тринадцятого сторіччя один німецький барон визнавав себе феодальним підлеглим двадцятьох різних сеньйорів, другий — сорока трьох[194].

Про те, що така велика кількість залежностей була прямим запереченням тієї відданості всім тілом і душею, якої васальний контракт, у своїй первісній свіжості, вимагав від обіцянки, даної добровільно обраному володареві, найвдумливіші серед сучасників знали так само добре, як і ми. Час від часу той або той юрист, літописець або й сам король, як, наприклад, Людовік Святий, меланхолійно нагадують васалам про слова Христа: «Ніхто не повинен служити двом панам». Наприкінці одинадцятого сторіччя один добрий знавець канонічного права, єпископ Ів де Шартр, дійшов висновку, що він повинен звільнити одного рицаря від присяги на вірність, за всією видимістю васальної, яку той дав Гійомові Завойовнику; бо, сказав той прелат, «це зобов'язання суперечить тим, які цей чоловік дав раніше кільком легітимним сеньйорам, за правом свого народження, і від яких він одержав свої спадкові бенефіції». Дивує те, що це очевидне відхилення мало місце так рано й у такому масштабі.

Історики полюбляють складати за це відповідальність на звичку, яка виникла дуже рано, винагороджувати васалів феодами. Справді, не випадає сумніватися, що принада добрих земель під сонячним небом спокусила не одного воїна примножити кількість своїх присяг на вірність. Хіба ж не було, в часи Юга Капета, що один прямий васал короля погодився надати підтримку одному графові лише за умови, що той, у свою чергу, візьме у свої долоні його стулені руки й проголосить його своєю людиною? «Це тому, — пояснив він, — що немає звичаю серед франків воювати інакше, як у присутності свого сеньйора або за його наказом». Привід був шляхетний і гарний. Але реальна дійсність була більш прозаїчною. Бо ми знаємо, що ціною за цю нову присягу було одне село в провінції Іль-де-Франс[195]. Залишається, проте, пояснити, чому сеньйори з такою легкістю приймали, навіть заохочували, ці половини, третини або четвертини вірної служби і як васали змогли, без скандалу, давати стільки суперечних обіцянок. Чи треба буде, для більшої точності, нагадати читачеві про те, як на тому місці, де раніше був військовий феод, відбулася еволюція, що перетворила колишню персональну концесію на спадкове володіння та об'єкт комерції? І якщо, скажімо, рицар, який уже давши присягу своєму першому володареві, несподівано одержував у власність, через спадщину або купівлю, ще один феод, який був під опікою іншого сеньйора, то важко уявити собі, щоб він не погодився, як найчастіше бувало, віддати себе під нову протекцію, аніж відмовитися від такого щасливого побільшення свого статку.

Проте остережімося від хибних висновків. Подвійна клятва вірності як явище виникла тоді не внаслідок того, що феод став передаватися в спадок; найдавніші випадки цієї практики зафіксовані ще тоді, коли процес перетворення феодів на спадкові володіння лише зароджувався, Не могла вона бути необхідним наслідком цього процесу і з погляду логіки. Японія, яка ніколи не знала, крім як під знаком страхітливого клятворушництва, випадків, коли присягу давали не один раз, мала свої спадкові, навіть відчужувані феоди. Але оскільки кожен васал мав над собою лише одного сеньйора, перехід від покоління до покоління зводився лише до зафіксування зв'язку між тією

або тією генерацією слуг і сучасною їм генерацією володарів. Якщо ж якась лінія уривалася, то перехід був дозволений лише у вузькому колі вірних людей, згуртованих навколо спільного володаря. То були дуже прості правила, друге з яких, до речі, часто накидалося, навіть у нашому середньовіччі, підлеглим нижчого суспільного стану — орендарям сільських сеньйорів. Ніщо не заважало сформулювати з них закон васальної опіки. Проте нікому, як здається, це не спало на думку. Правду кажучи, той факт, що одній людині було дозволено давати присягу на вірність відразу кільком сеньйорам, хоч і був, безперечно, однією з головних руйнівних течій, які підмивали васальне суспільство, він спочатку був лише одним із кількох симптомів майже природженої слабкості, притаманної — з причин, які ми далі збираємося дослідити — зв'язку, що на перший погляд був, здавалося, міцним і нерозривним.

В усі часи таке розмаїття зв'язків підлеглості призводило до багатьох незручностей. У моменти кризи ця дилема ставала надто гострою, щоб доктрина або звичаї могли уникнути необхідності пошукати на неї відповідь. Коли двоє з таких сеньйорів вирушали на війну, до кого з них мав приєднатися добрий васал? Залишитися вдома означало б лише подвоїти зраду. Отже, треба було робити вибір. Але як? Для цього була вироблена ціла казуїстика, на яку юристи не мали монополії. Вона знайшла також свій вираз, у формі дбайливо збалансованих застережень, у хартіях, завдяки яким щойно викладені на письмі правила ставали чинними, присяги на вірність стали даватися все частіше й усе більш охоче. Опінія, як здавалося, коливалася між трьома принциповими критеріями. По-перше, можна було розкласифікувати критерії згідно з календарними датами: давніша мала перевагу над більш недавньою; а бувало й так, що в самій формулі, де він визнавав над собою опіку нового сеньйора, васал окремо наголошував на своїй вірності попередньому володарю. А тим часом виникла нова ідея, яка у своїй наївній відвертості відкидає дуже яскраве світло на заднє тло стількох запевнень у відданості: більш шанованим із сеньйорів слід було вважати того, який дав найбагатший феод. Уже у 895 р., за трохи інших обставин, граф дю Манс, якого каноніки монастиря Сен-Мартен просили закликати до порядку одного з його васалів, відповів, що той персонаж був, передусім, васалом графа-абата Роберта, «позаяк він одержав від цього останнього більш важливий феод». Таким було, ще в кінці одинадцятого сторіччя, правило, якого дотримувались у випадку конфліктних ситуацій, спричинених тим, що одна людина давала кілька присяг на вірність, при графському дворі Каталонії[196]. І нарешті було зроблено спробу перенести вузол суперечок на протилежний кінець мотузки й узяти за пробний камінь саму суть воєнних стосунків: у відношенні до сеньйора, який особисто брав участь у боротьбі, боронячи свою справу, обов'язок визнавався нагальнішим, аніж у відношенні до того, який волів розв'язувати свої проблеми лише руками «друзів».

А втім, жодне з цих розв'язань не вичерпувало проблеми. Те, що чоловік був змушений воювати проти свого сеньйора, вже було погано; а чи можна було терпіти, якщо до того ж він користувався для цього ресурсами феодів, що були довірені йому із зовсім іншою метою? З цієї халепи спробували знайти вихід, дозволяючи сеньйорові тимчасово конфісковувати аж до того дня, коли настане мир, майно, колись віддане у феодальне користування васалові, який у даний момент легітимно порушував свою клятву вірності. Або приходили до ще парадоксальнішого рішення, зобов'язуючи васала, змушеного віддати свою особу на службу тому з двох супротивників, присяга на вірність якому важила в даній ситуації більше, набирати на тих своїх землях, які він одержав від другого супротивника військо, сформоване саме з його феодальних підданих, якщо він їх мав, для того щоб надати його в розпорядження свого другорядного пана. Таким чином, у продовження первісної конфліктної ситуації, слуга двох панів наражав себе на можливість зітнутися на полі битви зі своїми власними підданими.

Але на практиці всі ці тонкощі, які до того ж ускладнювалися *постійними зусиллями примирити між собою різні системи, майже не* давали інших результатів, крім як полишити на розсуд самого васала рішення, за яке нерідко довго з ним торгувалися. Коли в 1184 р. вибухнула війна між графствами Ено і Фландрія, сір д'Авен, васал двох баронів, відразу випросив, щоб двір першого з них ухвалив рішення, в якому були чітко сформульовані його зобов'язання щодо нього. Після чого з усім своїм військом перейшов до фламандців. Таку плинну вірність чи ще можна було вважати вірністю?

II. ВЕЛИЧ І ЗАНЕПАД АБСОЛЮТНОЇ ПРИСЯГИ НА ВІРНІСТЬ

А тим часом у цьому суспільстві, яке ані в державі, ані навіть у родині не знаходило міцного цементу, потреба міцно прив'язати підлеглих до їхнього володаря була такою нагальною, що, позаяк звичайна *клятва на вірність зазнала сумної невдачі, не змігши виконати* свою місію, було зроблено спробу створити, понад нею, певний різновид «найвищої присяги». Це була так звана «абсолютна» (*lige*) присяга на вірність.

Попри деякі фонетичні труднощі, які були спільними в середні віки для багатьох термінів права, — мабуть, тому що, будучи водночас науковими й популярними, вони постійно переходили з одного мовного регістру в другий, — майже немає підстав сумніватися, що цей славнозвісний прикметник *lige* походив від франкської вокабули, відповідником якої в сучасній німецькій мові є *ledig*: вільний, чистий. Уже райнські писарі, котрі в тринадцятому сторіччі переклали *homme lige* як *ledichman*, відчули цей паралелізм. А втім, хоч би як розв'язувалася ця проблема походження, — в кінцевому підсумку другорядна — сам смисл цього епітета, такий, яким його сприймала середньо-

вічна французька мова, не має в собі нічого темного. Райнські нотарі, знову ж таки, зрозуміли його правильно, коли, цього разу латиною, витлумачили його як *absolutus*. Навіть сьогодні слово «абсолютний» є найменш неточним перекладом. Про келію, в якій оселяли кліриків, у їхніх церквах, казали, наприклад, що вона має бути «персональною і *lige*» *(personnele* et *lige)*, але частіше цим словом кваліфікували застосування права. На ринку Осера гирю, яка була монополією графа, називали « *lige* графа» *(lige du compte)*. Звільнена смертю з-під будь-якої опіки чоловіка, вдова поширювала на власне майно своє «*lige* вдівство» *(lige viduité)*. В Ено земля, яка безпосередньо використовувалася сеньйором, у протилежність наділам, відданим у оренду, називалася його «*liges* землями» *(liges terres)*. Два монастирі в Іль-де-Франсі поділили між собою маєтність, доти неподільну? Кожна половина віднині переходить у *ligesse* святої обителі, яка віднині буде її єдиним власником. Не виражалися по-іншому й тоді, коли ця виключна влада поширювалася не на речі, а на людей. Не маючи над собою іншого каноніка, крім як свого архиєпископа, абат Моріньї проголосив себе « *lige* монсеньйора Санського». В багатьох регіонах кріпак, прив'язаний до свого пана найсуворішими узами залежності, які тільки могли бути, називався його «*lige* людиною» *(homme lige)* (в Германії іноді вживали, в цьому самому значенні, *ledig)*[197]. Отож було цілком природним, коли серед присяг, що їх один васал дав різним сеньйорам, намагалися виділити одну, ознакою якої була начебто вірність настільки «абсолютна», що вивищувала б її над усіма іншими обіцянками й у таких випадках говорили про «абсолютні *(liges)* присяги на вірність», про «абсолютних *(liges)* сеньйорів», а також — із тією подиву гідною зневагою до двозначності, яку ми вже зустрічали — про «абсолютних *(liges)* людей», тобто васалів, які не були закріпачені.

Цей розвиток починався із зобов'язань, які досі не мають конкретної термінології: сеньйор, приймаючи від васала присягу на вірність, просто примушував його заприсягтися, що він віддаватиме укладеній у цей спосіб угоді перевагу перед усіма іншими своїми обов'язками. Але за винятком кількох регіонів, куди словник абсолютності *(ligesse)* проник досить пізно, ця фаза анонімного розвитку губиться для нас у тумані часів, коли навіть найсвятіші обіцянки не знаходили свого виразу на письмі. Бо на дуже великих територіях вихід на сцену назви «абсолютна вірність» відбувся майже відразу після розповсюдження звички давати присягу на вірність водночас кільком володарям. Переглядаючи тексти, ми знаходимо, що присяги на вірність, кваліфіковані в такий спосіб, починають даватися в Анжу десь у 1046 р. або близько того, трохи пізніше — в Намюрі, а потім, починаючи з другої половини сторіччя — в Нормандії, Пікардії і в графстві Бургундському. В 1095 р. ця практика вже достатньо поширилася, щоб привернути увагу Клермонського собору. Десь у той же таки момент вони з'являються, під іншою етикеткою, у графстві Барселонському: замість «людина абсолютна» *(homme lige)*, каталонці казали, чистою

романською мовою, «людина тверда» *(soliu)*. З кінця дванадцятого сторіччя ця інституція поширилася на всі ті регіони, де її могли сприйняти. Принаймні тією мірою, в якій слово «абсолютний» *(lige)* відповідало живій реальності. Пізніше його первісний смисл, як ми побачимо, значно послабився, і його застосування стало, в канцеляріях, майже предметом моди. Якщо ми переглянемо документи за період приблизно до 1250 р., то мапа, попри всю розмитість її контурів, спричинену неповнотою даних, показує, проте, досить ясну картину. Разом із Каталонією — такою собі колоніальною прикордонною областю, сильно феодалізованою, — Галлія, між Маасом і Луарою, та Бургундія були справжньою батьківщиною цієї нової форми, в якій давали присягу на вірність. Звідти вона емігрувала у феодальні країни свого імпорту: Англію, норманську Італію, Сирію. Навколо її первісного вогнища її застосування розповсюдилося на південь, аж до Ланґедоку, але досить спорадично, як здається; на північний схід, аж до долини Райну. Ні зарайнська Германія, ні Північна Італія, де ломбардська «Книга феодів» дає класифікацію, організовану згідно з датами, ніколи не знали її в її справжній силі. Ця друга хвиля васальної залежності — хвиля підсилення, наважуся я сказати — прийшла з тих самих країн, що й перша. Але вона не докотилася так далеко.

«Хоч би якою була кількість сеньйорів, що їх визнає над собою людина, — говориться десь близько 1115 р. в одному англо-нормансько-му збірнику звичаєвого права, — вона найбільше винна тому, до якого її прив'язує абсолютна присяга на вірність». І трохи нижче: «Треба виконувати обов'язки щодо всіх сеньйорів, яким ти дав присягу, захищаючи передусім того, що йому ти присягнув раніше. Проте найсильніша присяга належить тому, з яким ти пов'язаний абсолютним зв'язком». Те саме знаходимо в Каталонії, у «Звичаях» графського суду: «Сеньйор людини *soliu* користується її допомогою задля всіх і проти всіх; ніхто не повинен користуватися нею проти нього»[198]. Отже абсолютна присяга на вірність вивищується над усіма іншими, незалежно від дати. Вона не підвладна жодній класифікації. В усіх відношеннях, цей «чистий» зв'язок відновлював, у всій їхній цілісності, стосунки первісної спорідненості між людьми. Васала вбито? Серед усіх його сеньйорів саме «абсолютний сір» має право взяти плату за кров, якщо до цього дійде. Стали збирати, за Філіпа Авґуста, десятину на хрестовий похід? Кожен сеньйор мав право одержати свою частку з феодів, розданих у користування васалам; але сеньйор абсолютний стягував спеціальний податок на нерухомість, яка в середні віки вважалася майном, особливо близьким до людини. В цікавому аналізі васальних стосунків, який зробив знавець канонічного права Гійом Дюран незабаром по смерті Людовіка Святого, слушно наголошується на цьому «принципово особистому» характері абсолютної присяги на вірність. Саме вона мала свідчити про повернення до живого джерела франкської системи опіки.

Але якраз тому, що абсолютна присяга на вірність була лише воскреслим варіантом первісної клятви на вірність, вона не могла не бу-

ти підвладною, у свою чергу, тим самим причинам занепаду. Вона мала стати їхньою жертвою тим більш легко, оскільки ніщо, окрім мало значущих відмінностей у словах, усних або написаних, не відрізняло її від звичайної присяги на вірність, модифікації та ритуали якої вона точно відтворювала. Виглядало так, ніби після дев'ятого сторіччя люди раптом утратили спроможність винаходити новий символізм. Чимало тих, хто дав абсолютну присягу, дуже рано одержали інвеститури земель, владних посад, замків. То чи можна було позбавити цієї винагороди або цих узвичаєних інструментів могутності своїх підлеглих, на чию вірність сеньйор передусім міг покластися? Тож володіння феодом і в цьому випадку призводило до своїх звичайних наслідків: підлеглий віддалявся від свого володаря; обов'язки все більше відокремлювалися від особи й переносилися на землю, так що зрештою стали говорити про «абсолютний феод»; абсолютна васальна залежність ставала спадковою і, що навіть гірше, об'єктом комерції. Накопичення підлеглостей, ця справжня проказа васальної служби, у свою чергу виявляла свою руйнівну дію. Абсолютна феодальна залежність теж виникла передусім у інтересах військової служби. Але в останні роки одинадцятого сторіччя барселонські «Звичаї» передбачають тривожний виняток. «Ніхто, — говорять вони, — не може стати *soliu* більш як одного сеньйора, окрім тих випадків, коли йому дасть на це дозвіл той, кому він приніс цю присягу вперше». Ще через століття цей етап був уже майже всюди пройдений. Тепер стало звичним явищем, коли одна людина визнавала над собою двох або й більше абсолютних сеньйорів. Обіцянкам, що були оздоблені цією етикеткою, і далі віддавалася перевага. Але тепер виникла необхідність уже між ними встановлювати якісь градації вищості за допомогою тих самих засобів, украй непевних, які вже застосовувалися, щоб упорядкувати випадки простої васальної присяги. Принаймні в теорії. На практиці знову ж таки широко відчинилися двері для порушення вірності, що були в цій ситуації майже неминучими. Отже, було тільки надбудовано другий поверх васальної залежності. Нічого більше.

А проте й сама ця ієрархізація незабаром перетворилася на фігуру пустого архаїзму. Бо абсолютна присяга на вірність мала тенденцію стати майже узвичаєною назвою для будь-якої васальної присяги. Уявляли собі, що існують дві модальності васального зв'язку: одна — сильніша. Друга — слабша. Який сеньйор був настільки скромним, щоб задовольнитися другою? Близько 1260 р. із сорока восьми васалів графства Форез, у Роанне, щонайбільше четверо склали присягу просту[199]. Коли це зобов'язання було винятковим, воно, можливо, й мало якусь ефективність; але, ставши банальним, воно втратило будь-який специфічний зміст. У цьому плані особливо промовистим є випадок Капетінгів. Переконавши найбільших баронів королівства, щоб вони визнали себе їхніми абсолютними васалами, чи домоглися вони чогось більшого від цих територіальних володарів, чиє становище було несумісним із вірним виконанням обов'язків збройного васала, аніж надто легкої згоди з неминуче пустою формулою? Це було тільки поновлення, на другому ступені, ілюзії Каролінгів, які вірили, що, засновуючи ритуал простої васальної присяги, вони доб'ються непохитної вірності від своїх підданих.

Проте, у двох суспільствах, куди феодальні стосунки було імпортовано, в англо-норманській державі, після завоювання, та в Єрусалимському королівстві, еволюція пішла трохи іншим шляхом, під тиском краще озброєних монархій. Вважаючи, що тільки «абсолютна» присяга на вірність, тобто та, що стоїть над усіма іншими, є тією присягою, яку мають давати їм, королі від самого початку доклали зусиль — і не без успіху — щоб заволодіти монополією на присягу, кваліфіковану в такий спосіб. Але вони не стали обмежувати її колом своїх власних васалів. Кожен їхній підданий, навіть якщо він не одержував землю безпосередньо від Корони, мусив визнавати свою залежність від верховної влади. Таким чином, у цих країнах поступово призвичаїлися застосовувати назву «абсолютна» лише до вірності, часто підкріплюваної проголошенням присяги, яка вимагалася, у відношенні до суверена, від усього загалу вільних людей, хоч би яке місце вони посідали у феодальній ієрархії. Отже, поняття цієї «абсолютної» відданості зберегло якусь частку від свого первісного значення лише там, де воно було відокремлене від системи васальних ритуалів, щоб сприяти як акт підлеглості, закріплений у публічному праві, перегрупуванню сил у рамках держави. Що ж до давнього персонального зв'язку, враженого хворобою фатального занепаду, то неефективність цих ліків була очевидною.

Розділ 6. ВАСАЛ І СЕНЬЙОР

І. ДОПОМОГА І ЗАХИСТ

«Служити» або, як ще казали, «допомагати» — «захищати»; в таких дуже простих термінах стародавні тексти підсумовують взаємні обов'язки озброєного прихильника та його володаря. Зв'язок ніколи не відчувався таким сильним, як у ті часи, коли його наслідки визначалися в таких найтуманніших, а отже, в надзвичайно містких термінах. Хіба визначити не завжди означає обмежити? Було, проте, фатально неминучим, що все сильніше й сильніше відчувалася потреба уточнити юридичні наслідки договору, скріпленого васальною присягою на вірність. Зокрема в тому, що стосувалося обов'язків підлеглого. Як тільки васальна залежність вийшла з вузького кола домашньої служби, певно, не було такого васала, який би не вважав образливим для своєї гідності, коли б йому напрямки заявили, як це робилося в давні часи, що він повинен «служити сеньйорові в усіх його потребах, виконувати кожен його наказ»[200]. Та й чи можна було сподіватися від людей, які тепер, оселившись на своїх феодах, жили далеко від хазяїна, що вони завжди будуть у його розпорядженні?

В роботі з уточнення цих обов'язків, яка потроху посувалася вперед, професійні юристи відіграли досить запізнілу й загалом не дуже ефективну роль. Звичайно ж, ми бачимо, як близько 1020 р. єпископ Фуберт із Шартра, якого канонічне право привчило до юридичної рефлексії, спробував проаналізувати феодальну присягу на вірність та її наслідки. Але, будучи цікавою як симптом проникнення наукового права у сферу, яка доти була йому чужою, ця спроба аж ніяк не змогла піднятися над рівнем досить пустої схоластики. Вирішальна дія тут, як і деінде, належала звичаю, що живився прецедентами й усе більше кристалізувався юриспруденцією двору, де перебувало чимало васалів. Потім сформувалася звичка все частіше й частіше заносити ці умови, колись суто традиційні, в текст самої угоди. На відміну від ритуалу присяги на вірність, де обмежувалися кількома словами, словесна присяга, яку можна було подовжувати скільки завгодно, надавалася до їхнього детального переліку. Таким чином, ретельно деталізований договір прийшов на зміну цілковитій покорі й відданості. З надмірної остороги, яка багато говорить про ослаблення зв'язку, сеньйор вимагав від васала, щоб той не тільки дав обіцянку допомагати йому. Він мусив також узяти на себе зобов'язання не завдавати йому шкоди. У Фландрії, від початку дванадцятого сторіччя, ці суто

неґативні пункти договору набули такої значущості, що було визнано за доцільне укладати окремий акт «безпеки», який зачитувався після ритуалу присяги й, мабуть, сеньйорові надавалося право вимагати певних ґарантій проти його порушення. Само собою зрозуміло, що позитивні зобов'язання все ж таки важили більше.

Найпершим обов'язком васала було, за визначенням, надавати допомогу своєму сеньйорові під час війни. Він повинен був служити йому і словом, і ділом, насамперед і передусім служити персонально, з'являючись на його перший поклик верхи на коні й у повному спорядженні. Проте рідко бувало так, щоб він з'являвся сам-один. Окрім того, що його васали, якщо він їх мав, природно, гуртувалися під його прапором, його комфорт, його престиж і сам звичай, зрештою, вимагали, щоб його супроводжували принаймні один або два щитоносці. Проте піхотинців у його збройному почті, як правило, не було. Вважалося, що з них мало користі в битві, а труднощі прогодування великих людських мас були надто значними, щоб головнокомандувач армії міг задовольнитися пішими селянами, яких він міг набрати на своїх власних землях або на землях церков, заступником яких він офіційно вважався. Нерідко васала також зобов'язували тримати збройну залогу в сеньйоріальному замку, іноді лише на час війни, а іноді — бо фортецю не слід було залишати без охорони — в будь-який час, по черзі з іншими васалами. А якщо він мав свою власну фортецю? Він повинен був відчинити її браму перед своїм сеньйором.

Помалу-малу відмінності в ранзі та могутності, формування традицій, що неминуче розходилися, окремі конкретні угоди та навіть усілякі зловживання, що переходили в традиції, вносили в ці зобов'язання незліченні варіанти. І майже завжди, в кінцевому підсумку, це робилося для того, щоб полегшити їхній тягар.

Вельми поважна проблема виникла з ієрархізації васальних стосунків. Будучи водночас підданим і володарем, не один васал, у свою чергу, мав своїх власних васалів. Здавалося б, що обов'язок, який велів йому допомагати сеньйорові всіма своїми силами, мав зробити законом для нього з'являтися в сеньйоріальне військо в оточенні всіх людей, від нього залежних. Звичай, проте, дуже рано надав йому дозвіл приводити із собою лише певну кількість слуг, наперед визначену для всіх таких випадків і набагато меншу, аніж число тих, кого він міг мобілізувати для своєї власної війни. Ось, наприклад, єпископ із Байо. Йому збройно служили більш як сто рицарів. Але в його обов'язки входило надавати лише двадцять воїнів дюкові, своєму безпосередньому сеньйорові. Гірше того: якщо військо скликав король, чиїм феодом вважалася Нормандія, й у зв'язку з цим дюк звертався за допомогою до прелата, кількість воїнів, яких останній повинен послати в цей найвищий ешелон війська, зменшується до десятьох. Таке послаблення, знизу догори, військового обов'язку — проти якого монархія Плантаґенетів у дванадцятому сторіччі намагалася, без особливого успіху, боротися — стало, в цьому не доводиться

сумніватись, однією з головних причин кінечної неефективності васальної системи як засобу оборони або завоювань у руках державної влади[201].

Передусім васали, великі й малі, прагнули, щоб їх не безконечно довго затримували на службі. Але ні традиції Каролінзької держави, ні первісний звичай васальної залежності не давали прямих прецедентів для того, щоб якось обмежити її термін: коли підданий був домашнім воїном, він мусив залишатися при зброї доти, доки його присутність, на думку його короля або сеньйора, була необхідною. Натомість, стародавнє германське право широко застосовувало поняття типового терміну, який дорівнював сорока дням або, як воліли висловлюватися в давнину, сорока ночам. Воно не регулювало лише численні акти процедури. Військове законодавство франків запозичило його, в свою чергу, щоб обмежити час на відпочинок, на який рекрути мали право, між двома призовами. Ця традиційна цифра, яка природно спадала на думку, позначила, з кінця одинадцятого сторіччя, узвичаєну норму обов'язку, накладеного на васалів. Після того як спливав цей термін, вони були вільні повернутися до себе, здебільшого на весь рік. Безперечно, бувало й так — і досить часто, — що вони затримувалися у війську надовше. Деякі звичаї намагалися навіть перетворити таке продовження на обов'язок. Але тільки коштом сеньйора, який мусив давати цим своїм підлеглим платню. Колись бувши винагородою збройного сателіта, тепер феод став так погано виконувати свою місію, що доводилося доповнювати його іншими видами оплати.

Але не тільки на битву сеньйор скликав своїх васалів. У часи миру він формував із них свій «двір», який у більш або менш регулярні дати, що, як правило, збігалися з головними літургічними святами, він скликав із великою помпою. То був, по черзі, або суд, або така собі рада, питатися думки якої тогочасна мораль зобов'язувала сеньйора за всіх поважних обставин, а іноді просто врочистий почет. З'являтися на люди в оточенні великої кількості підлеглих, чимало з яких і самі належали до досить високого рангу, публічно приймати всі ті вияви пошани, — посади стайничого, виночерпія, — яким епоха, така чутлива до всього видимого, надавала високого символічного значення: чи могло бути, для володаря, більш ефектне виявлення його престижу чи більш витончений засіб милуватися ним?

Епічні поеми, які були однією зі звичайних окрас цих «багатолюдних, чудових і щедрих дворів», наївно перебільшували їхній блиск. Навіть ті з них, де королі з'являлися згідно з ритуалом із короною на голові, зображувалися на цих картинах занадто розкішно. Тим більше це стосується тих скромних зібрань, на яких верховодили малі або середні барони. Що саме на цих сходинах вирішувалося багато справ; що найблискучіші з них надавали всьому оточенню церемоніального характеру й приваблювали, крім нормальної для них публіки, зміщаний люд авантюристів, скоморохів, навіть кишенькових злодіїв; що сеньйор мусив, з огляду як на звичай, так і на свій добре зрозумілий

інтерес, дарувати там своїм людям коней, зброю, одяг, які були водночас запорукою їхньої вірності й знаком їхньої залежності; і що нарешті, присутність там васалів — причому кожен мусив, як приписував абат де Сен-Рік'єр, приходити «одягненим відповідно до своїх статків і своєї могутності» — ніколи не переставала суворо від них вимагатися: щодо всього цього найповажніші тексти не дають нам жодних підстав сумніватися. Граф повинен, повідомляють нам «Звичаї Барселони», *коли він збирає свій двір, «чинити правосуддя... надавати* допомогу пригнобленим...перед трапезою оголошувати про неї звуком сурми, щоб люди шляхетні й нешляхетні могли взяти в ній участь; роздавати своїм магнатам плащі; збирати військо, яке піде пустошити землі Іспанії; висвячувати нових рицарів». На нижчому щаблі суспільної ієрархії один дрібний пікардійський рицар, даючи в 1210 р. васальну присягу на абсолютну вірність відамові Ам'єнському, обіцяв йому, за одним подихом, надавати військову допомогу протягом шістьох тижнів, а також «приходити, коли мене покличуть на свята, які влаштовуватиме згадуваний вище відам, і залишатися там за свій кошт, зі своєю дружиною, протягом тижня»[202].

Цей останній приклад, разом із багатьма іншими, показує, як разом із військовою службою була поступово регламентована й обмежена служба придворна. Проте це не означає, що ставлення васалів до цих своїх двох обов'язків було в усьому однаковим. Служба у війську була тільки нелегким обов'язком. Присутність при дворі, натомість, обіцяла багато вигод: щедрість сеньйора, дармовий стіл, можливість у такий спосіб наблизитися до влади. Отож васали тут менше старалися, щоб її уникнути. До самого кінця феодальної ери ці асамблеї, врівноважуючи певною мірою віддаленість, породжувану практикою від'їзду на феод, сприяли підтриманню між сеньйором та його людьми персонального контакту, без якого неможливі близькі стосунки між людьми.

Присяга на вірність, дана васалом, накладала на нього обов'язок «допомагати» своєму сеньйорові в усіх випадках життя. Служити йому своїм мечем і своєю порадою — це розумілося само собою. Але додавався тут іще один момент — своїм гаманцем також. Жодна інституція так переконливо не свідчить про глибоку єдність системи залежностей, на якій було побудоване феодальне суспільство, як ця інституція підтримки грішми. Кріпак; так званий «вільний» орендар панського маєтку; підданий королівства; і, нарешті, васал; кожен із них мав за обов'язок виручати свого пана або володаря грішми в разі його потреби. Але чи існує більше зло, аніж зло грошей? Назви цієї контрибуції, яку сеньйор, у разі потреби, мав право збирати зі своїх людей, принаймні у сфері французького феодального права, були на всіх щаблях суспільної драбини однакові. Казали просто «допомога» *(aide)*; а ще вживали «відріз» *(taille)*, слово, утворене від дієслова «відрізати» *(tailler)*, тобто відтяти шмат від чийогось статку (образно: стягти з нього певний податок)[203]. Природно, що попри всю подібність принципу історія цього обов'язку в різних суспільних середо-

вищах, які мали до неї стосунок, розвивалася в дуже різних напрямках. Поки що в даному контексті нас цікавить лише «відріз» васалів.

На самому початку ми бачимо просту практику подарунків, випадкових і більш або менш добровільних. Германія та ломбардська Італія, здається, ніколи не пішли далі цього етапу. Один вельми значущий уривок із «Дзеркала саксів» виводить на сцену васала, який «служить сеньйорові своїми дарунками». В цій країні васальний зв'язок не був достатньо міцним, аби після того як головні обов'язки були належним чином виконані, сеньйор, потребуючи додаткових послуг, міг би наказувати замість просити. Зовсім інакше було в зонах французького впливу. Там у останні роки одинадцятого і в перші роки дванадцятого сторіччя — тобто приблизно тоді ж таки, коли в іншому суспільному прошарку поширився звичай стягувати «відріз» із простолюду; або, загальніше, коли грошовий обіг повсюди став інтенсивнішим і як наслідок нагальнішими стали потреби володарів і менш обмеженими можливості тих, хто мав давати — звичай розвивався в напрямку зробити виплати обов'язковими, а, в компенсацію, зафіксувати ті випадки, в яких вони мали стягуватися. Так, у 1111 р. над анжуйським феодом висіли вже чотири прямі «відрізи»: на викуп сеньйора, якщо він потрапив у полон; коли його старший син висвячуватиметься в рицарі; коли його старша дочка виходитиме заміж; коли йому самому потрібні будуть гроші на купівлю [землі]»[204]. Останній випадок, який можна було трактувати надто довільно, досить швидко зник із більшості звичаїв. Натомість три перші були визнані майже всюди. Іноді до них додавалися й інші: серед них можна назвати допомогу на хрестовий похід або ті гроші, які сеньйор вимагав зі своїх підлеглих, коли його зверхники накладали «відріз» на нього самого. Таким чином, елемент грошей, який ми вже бачили у формі «залишку» *(relief)*, поступово проникав у давні стосунки, що складалися з дотримання вірності та з певних дій.

Він мусив туди проникнути ще й під іншим кутом. Іноді виникали обставини, за яких васал не міг відбути свою військову службу. Тоді сеньйор накладав на нього штраф або вимагав відшкодування; а бувало, васал сам пропонував такий вихід заздалегідь. Таку виплату називали «службою» *(service)*, згідно з поширеним у середньовічних мовах звичаєм, коли компенсаційній виплаті часто давали ту саму назву, яку носив обов'язок, що за нього сплачували відшкодування. У Франції казали «відріз на військо» *(taille de l'ost)*. Сказати правду, практика цих розрахунків за допомогою грошей набула поширення лише в стосунку до двох категорій феодів: тих, які потрапили в користування релігійних спільнот, неспроможних нести військову службу; й тих, які безпосередньо залежали від великих монархій, які вміли обернути на вигоду своєї податкової системи навіть вади системи рекрутського набору васалів. Що ж до більшості феодальних володінь, то військовий обов'язок, починаючи з тринадцятого сторіччя, просто ставав усе менш і менш примусовим, без окладення його податком

відшкодування. Навіть грошова допомога часто виходила зі звичаю. Феод перестав постачати добрих слуг, але й не перетворився через це на плідне джерело прибутків.

Від сеньйора звичай, як правило, не вимагав ніякого усного чи письмового зобов'язання, що було б відповіддю на присягу васала. Ці обіцянки стали давати значно пізніше, й вони завжди були винятком із загального правила. Певно, не було можливості визначити зобов'язання володаря так само детально, як обов'язки підлеглого. Адже, зрештою, обов'язок протекції значно менше надавався до точного визначення, аніж служба. «Проти всякого створіння, яке живе чи помирає», сеньйор обіцяв захищати свою людину. Насамперед і передусім — її тіло. Її майно теж і, зокрема, її феоди. Цей захисник, як ми побачимо, згодом перетворився й на суддю, передбачалося, що він чинитиме справедливе й швидке правосуддя. Додайте сюди ті вигоди, непередбачувані, а проте неоціненні, які давала в суспільстві, де панувала анархія, опіка людини могутньої. Нехтувати всі ці переваги аж ніяк не випадало. Але від цього не стає менш очевидним той факт, що, в кінцевому підсумку, васал, безперечно, мусив віддавати значно більше, аніж одержував. Будучи винагородою за службу, феод спочатку відновлював рівновагу. Але в кінцевому підсумку, коли він перетворився практично на спадкову власність і його первісна функція провалилася в забуття, нерівність обов'язків стала більше впадати в око; а отже, тим сильнішим було бажання полегшити цей тягар у тих, кому його доводилося нести.

II. ВАСАЛЬНІ СТОСУНКИ ЗАМІСТЬ СТОСУНКІВ РОДИННИХ

Проте якщо ми обмежимося цим балансом обов'язків та вигод, ми одержимо навдивовижу безкровний образ цього зв'язку, дуже глибокого за своєю природою. Ці стосунки персональної залежності увійшли в історію як такий собі замінник родинної солідарності, що стала не досить ефективною, або доповнення до неї. Той, хто не мав над собою сеньйора, у випадку, якщо його рідня відмовлялася взяти на себе відповідальність за його долю, був поза законом згідно з англосаксонським правом десятого сторіччя[205]. Васал у відношенні до сеньйора, сеньйор у відношенні до васала тривалий час були ніби ще одним додатковим родичем, який самохіть брав на себе обов'язки, схожі на ті, які його прив'язували до кревних родичів. «Коли якийсь палій, — говорить у одному зі своїх законодавчих актів Фрідріх Барбаросса, — попросить надати йому притулок у замку, — господар фортеці повинен, якщо він не хоче, аби його визнали спільником злочину, передати втікача в руки правосуддя «проте лише за умови, що той не є його сеньйором, васалом або родичем». І аж ніяк не випадково, що стародавній нормандський збірник звичаєвого права, говорячи про вбивство сеньйором васала або сеньйора васалом, заносив ці злочини до тієї самої категорії, до якої включав найжахливіші вбивства,

здійснені в лоні власної родини. З цього майже сімейного характеру васальної залежності мали випливати як у юридичних правилах, так і в звичаях кілька тривалих характеристик.

Найпершим обов'язком родича була помста. Те саме стосувалося й людини, яка проголосила або одержала присягу на вірність. Хіба стародавня германська ґлоса не перекладала наївно латинське слово *ultor* (месник) стародавнім верхньогерманським *mundporo* (патрон, хазяїн)?[206] Ця рівність у покликанні між ріднею і васальною залежністю визнавалася не тільки за обставин кревної помсти, а й у суді. Той, хто не був особисто присутній при злочині, говориться в англійському збірнику звичаєвого права, не може висунути звинувачення в убивстві, за винятком тих випадків, коли він доводиться вбитому родичем, є його сеньйором або людиною, яка склала йому присягу на вірність. Передбачалося, що обов'язки сеньйора в стосунку до його васала мають однакову силу з обов'язками васала до його сеньйора. Проте різниця в ступені цих почуттів мала місце, в цілковитій відповідності з духом цього зв'язку підлеглості. Якщо вірити поемі «Беовулф», бойові товариші вбитого вождя мали право на свою частку у виплаті за кров. У норманській Англії цього вже не було. Сеньйор мав право на свою частку в компенсації, яка сплачувалася за смерть його васала, васал такого права вже не мав. Втрата слуги оплачувалася; втрата володаря — ні.

Син рицаря дуже рідко виховувався в батьківському домі. Традиція, що шанувалася доти, доки звичаї феодальної ери мали бодай якусь силу, вимагала, щоб батько довіряв його, ще в дитячому віці, своєму сеньйорові або одному зі своїх сеньйорів. Перебуваючи біля цього володаря, хлопець виконував обов'язки пажа й удосконалював свої здібності в мистецтві ловів та війни, а згодом — і в придворних манерах. Таким був, в історії, молодий Арнуль де Гінес на службі у графа Філіпа Фландрського, а в легенді — малий Гарньє де Нантей, який так добре служив Карлові Великому:

> Коли король вирушає в ліс, хлопець від нього не відстає,
> То несе його лук, то тримається за його стремено.
> Король їде на річку? Гарньє теж із ним.
> Іноді він несе яструба або сокола, які полюють на журавлів.
> А як король засинає, Гарньє стоїть біля його узголів'я
> І, щоб його розважити, співає йому та грає.

Інші суспільства середньовічної Європи вдавалися до аналогічних заходів, метою яких було оживити для молодих зв'язок, який постійна віддаленість загрожувала ослабити. Але *fosterage* в Ірландії, здається, мав своїм результатом лише зміцнення зв'язку дитини з кланом матері, а іноді ще сприяв підвищенню педагогічного престижу корпорації вчених священнослужителів. У скандинавів був звичай, що накладав на васалів обов'язок виховувати юне покоління свого володаря: цей звичай був до такої міри розвинений, що коли Гаральд Норвезький захотів продемонструвати перед усіма, що король Англії Етелстан, як він вважав, є його підданим, він не знайшов для цього

ліпшого засобу, розповідає сага, як несподівано посадити свого сина на коліна цьому названому батькові всупереч його волі. Своєрідність феодального світу полягає в тому, що він зумів досконало організувати стосунки між нижніми та верхніми щаблями суспільної драбини. Обов'язки поваги та вдячності, набуті в цей спосіб, були дуже міцними. Протягом усього свого життя колишній хлопець мав спогадувати, що він був «годованцем» сеньйора — це слово *(nourri)*, як і те, що воно позначає, походить із Галлії, з її франкської епохи, і його можна знайти ще під пером Комміна[207]. Безперечно, що тут, як і скрізь, реальність часто спростовує правила честі. А проте як можна сумніватися в ефективності звичаю, який — разом із тим, що він віддавав у руки сеньйора неоціненного заручника — воскрешав для кожного покоління васалів бодай щось від того існування в затінку володаря, в якому первісна васальна залежність, безперечно, й набула своєї людської цінності.

В суспільстві, в якому індивід важив так мало, шлюб, що, як ми вже знаємо, приводив у дію стільки інтересів, просто не міг бути актом персональної волі. Рішення, передусім, залежало від батька. «Він хоче, щоб за його життя син узяв собі жінку; для цього він купує дочку вельможі», — так висловлюється без викрутасів давня «Поема про святого Олексія». Іноді разом із батьком, але частіше там, де його вже не було, у справу втручалися й інші родичі. А також і сеньйор, якщо сирота народився в його васала. І навіть, якщо йшлося про сеньйора, його васали. Правда, в цьому останньому випадку правило ніколи не переступало межу звичайної благопристойності; за всіх поважних обставин барон був зобов'язаний радитися зі своїми васалами; в цьому — теж, як і в інших. І навпаки, права сеньйора у відношенні до васала були окреслені набагато точніше. Традиція живилася з найдавніших джерел васальної залежності. «Якщо приватний солдат *(buccellarius)* залишає по собі одну дочку, — проголошує в п'ятому сторіччі один вестґотський закон, — ми хочемо, щоб вона жила під протекцією патрона, який повинен знайти їй чоловіка, що був би їй рівнею за своїм суспільним становищем. Проте якщо вона сама обере собі подружню пару, вона повинна буде повернути цьому останньому всі ті подарунки, які її батько одержав від нього[208]. Спадковість феодів — до речі, вже присутня в цьому тексті, хоч у своїй рудиментарній формі — надавала сеньйорам ще один дуже могутній мотив, щоб наглядати за шлюбами, які, коли земля переходила в жіночі руки, могли призвести до того, що в давно знайомій їм родині раптом з'являвся абсолютний незнайомець. Проте їхня влада над матримоніальними союзами повністю розвинулася лише у Франції та в Лотарингії, справжніх батьківщинах васальної системи, та в тих країнах, куди феодалізм був імпортований. Немає сумніву, що родини рицарського стану не були єдиними з тих, які мусили терпіти подібні втручання; бо й багато інших були прив'язані якимись іншими узами до влади, що мала сеньйоріальну природу, й самі ж таки королі іноді вважали, що їм дозволено розпоряджатися долею дівчат принаймні з тих ро-

дин, які були від них у безпосередній васальній залежності. Але в стосунку до васалів — іноді також у відношенні до кріпаків або інших персонально залежних людей — майже всюди вважалися цілком легітимними дії, які стосовно інших підлеглих, розташованих на різних щаблях суспільної драбини, розглядалися б як зловживання силою. «Ми не станемо одружувати вдів та дівчат супроти їхньої волі, — пообіцяв Філіп-Август своїм підданим із Фалеза й Каена, — за винятком тих випадків, коли вони мають від нас, повністю або почасти, кольчужний феод» (цебто військовий феод, за володіння яким належало з'являтися на виклик володаря в кольчузі). Правила доброго тону вимагали, щоб сеньйор узгоджував свій вибір із родичами дівчини: це була співпраця, яку в тринадцятому сторіччі, наприклад, орлеанський звичай намагався впорядкувати і яка вивела на сцену за Генріха Першого, короля Англії, дивовижну королівську хартію[209]. Проте коли сеньйор був достатньо могутній, йому вдавалося усунути всіх суперників. У Англії Плантаґенетів ця інституція, оперта на принципи опіки, в кінцевому підсумку, виродилася в екстравагантну торгівлю. Королі й барони — королі особливо — наввипередки віддавали або продавали заміж осиротілих дівчат і так само одружували осиротілих хлопців. Або в тих випадках, коли вдові не подобався запропонований їй чоловік, вона платила добрі гроші за дозвіл відмовитися від цього шлюбу. Незважаючи на дедалі більше послаблення васального зв'язку, він, як ми бачимо, не зумів уникнути цієї іншої небезпеки, тінь якої відкидає майже всякий режим персональної протекції, — поступово виродився в механізм експлуатації слабкого сильним.

III. ВЗАЄМНІСТЬ І РОЗРИВИ

Васальна угода поєднувала двох людей, які, за визначенням, не належали до одного рівня. Під цим кутом зору ми не знайдемо нічого промовистішого, як один із пунктів старого нормандського права: хоча й убивство васала його сеньйором і вбивство сеньйора його васалом однаково караються смертю, злочин, скоєний проти володаря, є, безперечно, набагато тяжчим, і лише він передбачає ганебне повішення[210]. Проте хоч би якою великою була нерівновага між обов'язками, що вимагалися від однієї сторони та від другої, вони все одно утворювали нерозривну цілість; послух васала мав своєю неодмінною умовою ретельне виконання сеньйором своїх обов'язків. Підкреслена ще в одинадцятому сторіччі Фубертом із Шартра, ця взаємність у нерівних обов'язках, що з великою силою відчувалася до самого кінця, була справді визначальною характеристикою європейського феодалізму. Цією своєю якістю вона відрізнялася не лише від античного рабства; вона була також глибоко відмінною від тих форм вільної залежності, які були властиві іншим цивілізаціям, наприклад японській і навіть деяким набагато ближчим до нас суспільствам, розташованим на кордонах автентично феодальної зони. Ті ж таки ритуали вельми переконливо віддзеркалюють цю антитезу: «низькому по-

клонові» російських слуг, цілуванню руки в кастильських воїнів протиставляється наш ритуал присяги на вірність, в якому вкладання рук у руки та поцілунок свідчили про те, що сеньйор тут сприймається не як просто володар, чия роль — тільки одержувати, а як одна зі сторін рівноправного договору. «Стільки, — писав Бомануар, — скільки людина віддає своєму сеньйорові віри й лояльності, стільки ж і сеньйор має віддати своїй людині».

Водночас вважали, що врочистий акт, яким скріплювалася угода, має таку силу, що, скажімо, у випадку найочевидніших порушень договору ніхто не бачив можливості усунути їхні наслідки, не звертаючись до певного контрформалізму. Принаймні в старих франкських країнах. У Лотарингії та Північній Франції навіть сформувався певний ритуал розриву присяги на вірність, у якому, мабуть, ожив спогад про ті жести, до яких удавався в далекі часи салійський франк, коли хотів зректися своєї рідні. Зрідка сеньйор, частіше — васал, заявляючи про свій намір «відкинути» партнерство, яке не виправдало надій, жбурляли на землю гілочку — іноді зламавши її перед цим — або ворсину зі свого підбитого хутром плаща. Але для того, щоб ця церемонія виглядала не менш переконливою, аніж та, силу якої вона прагнула зруйнувати, треба було, щоб як і там, тут були присутні обидва індивіди. А зводити їх віч-на-віч іноді було небезпечно. Тому замість жбурляння «соломинки», яке пішло в забуття ще навіть не досягши етапу, на якому звичай перетворюється на правило, все частіше й частіше вдавалися до простої відмови — в етимологічному значенні цього слова, тобто відмови від своєї присяги на вірність — листом або через герольда. Люди менш совісні, які, проте, були аж ніяк не менші за своєю кількістю, природно, задовольнялися тим, що переходили до ворожих дій без завчасного попередження.

Але у величезній більшості випадків персональний зв'язок підкріплювався зв'язком реальним. Після розриву васальної залежності, якою мала бути доля феоду? Якщо винним був васал, ніяких труднощів не виникало: майно поверталося скривдженому сеньйорові. Це мало назву «комізія» *(commise)*. «Позбавлення спадщини» дюка Генріха Ліонського Фрідріхом Барбароссою, Іоанна Безземельного Філіпом-Августом — найвідоміші приклади. Коли ж відповідальність за розрив, навпаки, лягала, як вважали, на сеньйора, проблема була більш делікатною. Безперечно, що феод, будучи винагородою за службу, яка припинилася, втрачав смисл свого існування. Але чи годилося відбирати його в невинного? Ієрархічна структура залежностей дозволяла вийти з цього скрутного становища. Права сеньйора, який учинив несправедливо, переходили до його власного сеньйора. Все відбувалося так, ніби після того як розривалась одна ланка, ланцюг стулявся поверх неї. Правда, якщо цей феод був у безпосередній власності короля, тобто ланка розриву була найвищою, таке розв'язання проблеми було неможливим. Але, як здається, вважали, що у випадку короля жодна відмова від присяги на вірність не могла бути тривалою. Лише в Італії все було інакше. Якщо васал ста-

вав там жертвою віроломства сеньйора, його феод просто перетворювався на алод. Ця характерна особливість, одна з багатьох, зайвий раз нагадує про те, якими слабкими були в тій країні феодальні концепції.

Каролінзьке законодавство визначало ті несправедливі діяння, що, на його думку, давали васалові право покинути свого сеньйора. Ці настанови тоді ще не зовсім стерлися з пам'яті. В поемі «Рауль із Камбре» «годованець» Берньє, попри стільки причин для ненависті, відмовляється від служби в Рауля лише тоді, коли той його побив. А в каролінзькому капітулярії сказано: «Ніхто не має права покинути свого сеньйора, якщо дістав від нього майна бодай на одне су... крім тих випадків, коли сеньйор ударить його палицею». Цей мотив розриву, згаданий також пізніше в одному куртуазному романі, де подано дуже цікаву дискусію на тему феодальної казуїстики, був також чітко сформульований в тринадцятому сторіччі в кількох тодішніх збірниках французького звичаєвого права, а на початку сторіччя наступного на нього не раз посилалися в королівському суді першого Валуа[211]. Проте навіть найавторитетніші серед давніх юридичних правил виживали в добу феодалізму лише тоді, коли вони інкорпорувалися в плинну традицію. Свавілля, яке виникало з цього перетворення правового кодексу на розмиту сукупність моральних законів, певно, можна було уникнути через організацію діяльності судів, спроможних фіксувати та застосовувати юридичні норми. Справді, такі норми іноді запроваджувалися й ставали темою напружених дебатів. Спочатку суд сеньйора, що складався з тих же таки васалів, які вважалися природними суддями, розбирав конфлікти, які виникали між сеньйором, володарем суддів-придворних та його людиною, що була їм рівнею. Потім справу передавали на вищий щабель, тому володареві, якому підсудний сеньйор сам колись склав присягу на вірність. Деякі звичаї, дуже рано записані, як, наприклад, звичай Бігорри, намагалися сформулювати процедуру, якої васал мусив дотримуватися, аби його «відхід» було визнано легітимним[212]. Але найбільшою вадою феодалізму було якраз те, що він не спромігся побудувати судову систему, яка справді була б несуперечною й ефективною. На практиці індивід, жертва вчинку, який він розцінював або вдавав, що розцінює як порушення його прав, сам вирішував порвати васальний зв'язок, і наслідок такого конфлікту залежав від балансу сил. То був такий собі шлюб, який включав у себе розлучення, мотиви якого не були сформульовані заздалегідь, до того ж не існували й судді, спроможні їх аналізувати.

Розділ 7. ПАРАДОКС ВАСАЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ

I. СУПЕРЕЧНОСТІ СВІДЧЕНЬ

Над усіма проблемами, такими численними, що їх порушує історія європейської васальної залежності, підноситься одна людська проблема, яка панує над ними всіма: якою була справжня природа, в людських діях і людських серцях, цього міцного суспільного цементу? Так от, коли ми переглядаємо документи, які мають до цього стосунок, перше враження, яке вони на нас справляють, — це відчуття якоїсь дивної суперечності, що, проте, не повинна завести нас на манівці.

Бо немає потреби довго колупатися в цих текстах, аби скласти з них зворушливу антологію хвали інституції васальної залежності.

У ній вони насамперед вихваляють дуже міцний і дуже щирий зв'язок. «Васал» має своїм звичайним синонімом слово «друг» *(ami)*, а ще частіше вживається як його майже повний еквівалент стародавнє, певно, кельтське слово *dru*, смисл якого, проте, включає в себе точніший відтінок вибору; бо якщо іноді воно й виражає закоханість, воно, на відміну від «друга», ніколи, мабуть, не поширюється на стосунки з родичами. До речі, це термін спільний для ґалло-романської та германської мов і зустрічається в найповніших текстах протягом багатьох віків. «У твою смертну годину, — звертаються у 858 р. єпископи Галлії до Людовіка Германського, — ніхто тобі не поможе, ані жінка, ані син; не порятує тебе й товариство друзів *(drus)* та васалів». Само собою зрозуміло, що любов і прихильність — це не тільки почуття людини до сеньйора, а й сеньйора до своєї людини. «Жирар став абсолютним васалом Карла Великого, — говорить один персонаж із французького епосу. — І тоді він одержав від нього дружбу й високе заступництво». «Літературщина!» — можливо, викрикнуть тут історики, чиї вуха звичні лише до сухого голосу хартій. Що ж, загляньмо в хартії. «Я хазяїн цієї землі, — так передають ченці монастиря Сен-Серж слова одного анжуйського дворянчика, — бо Жофруа, який нею володів, одержав її від мене як феод, у знак дружби». А хіба можна якось інакше витлумачити ось ці рядки з поеми «Дон із Майнца», де з такою щирою простотою оспівується справжнє єднання сердець, які не мислять життя одне без одного:

Якщо мого сеньйора вб'ють, нехай і мене вбивають.
Повісять? Тоді повісьте й мене.
Укинуть у вогонь? Тоді й мене підсмажте.
А якщо втопиться, стрибну у воду і я[213].

До речі, це зв'язок, який прагне відданості без слабкості, зв'язок, що, як говориться в «Пісні про Роланда», витримає і «жар і холод». «Я любитиму те, що любитимеш ти; ненавидітиму те, що й тобі ненависне», — присягається один англосаксонський васал. А ось із іншого тексту, на континенті: «Твої друзі будуть моїми друзями; твої вороги — моїми ворогами». Найперший обов'язок доброго васала — це, природно, вміти померти за свого володаря, з мечем у руці; доля — вельми завидна, бо це доля мученика, й вона відкриває двері до раю. Хто так говорить? Поети? Звичайно ж, вони. Але й церква також. Один рицар у хвилину небезпеки вбив свого сеньйора. «Ти мусив прийняти смерть за нього, — проголошує єпископ ім'ям Лімозького собору в 1031 р., — твоя вірність зробила б із тебе мученика Господнього»[214].

Це зв'язок такий, нарешті, що знехтувати його є найжахливішим із гріхів. Коли народи Англії стали християнами, — пише король Алфред, — вони встановили за більшість гріхів тарифи милосердя, щоби їх спокутувати, — крім тих випадків, коли людина зрадила свого сеньйора, бо ніяке милосердя такого злочину не годне спокутувати... адже й Христос не дав його тим, які послали його на смерть». «Не існує спасіння для людини, яка вбила свого сеньйора», — повторює більш як через два століття інтервалу в Англії, що вже феодалізувалася за прикладом континенту, збірник звичаєвого права під назвою «Закони Генріха Першого», — він заслуговує лише смерті в найжахливіших тортурах». Розповідали, в Ено, як один рицар, убивши в битві молодого графа Фландрії, який був його абсолютним сеньйором, поїхав просити спокутного прощення в Папи. Як Тангейзер із відомої леґенди. Папа звелів, щоб йому відрубали руки. Та позаяк вони в нього не затремтіли, він відпустив йому його гріх. Але за умови, що протягом усього свого подальшого життя він оплакуватиме свій злочин у монастирі. «Він мій сеньйор, — сказав у тринадцятому сторіччі сір д'Ібелін, якому запропонували вбити імператора, що став його заклятим ворогом. — Хоч би що він робив, ми збережемо йому вірність»[215].

Ця прив'язаність відчувалася так сильно, що її образ проектувався на всі інші людські стосунки, давніші, ніж вона, а отже, й такі, які начебто мали здаватися більш гідними шани. В такий спосіб васальна залежність проникла в родину. «В судових процесах, де батьки позивають синів, а сини — батьків, — до такого рішення приходить графський суд у Барселоні, — треба, ухвалюючи вирок, трактувати батьків як сеньйорів, а синів як їхніх людей, що склали васальну присягу на вірність із вкладанням долонь у долоні». Коли провансальська поезія винайшла куртуазну любов, то вірність ідеального коханця вона побудувала за моделлю васальної відданості. Це було тим легше, що закоханий часто належав до нижчого суспільного стану, аніж дама, за якою він тужив. Це уподібнення заходило так далеко, що внаслідок химерного мовного звороту ім'я або прізвище коханої охоче вживалося в чоловічому роді, як годилося називати володаря.

«Прекрасний сеньйор» — під цим псевдонімом неважко впізнати одну з тих, кому Бертран де Борн віддав своє мінливе серце. На своїй печатці рицар викарбував свої руки в стулених руках прекрасної Дульсинеї. А хіба спогад про цей символізм, про цю суто феодальну ніжність — мабуть, відроджений у часи першого романтизму, в такий собі археологічний спосіб — не ожив також у наші дні, відбившись у правилах світської пристойності, які приписують нам складати майже однобічні вияви шани, що називаються словами, значення яких уже досить поблякло? Навіть релігійна ментальність не змогла не забарвитись у ці запозичені відтінки... Віддатися дияволові означало стати його васалом; разом із любовними печатками, сцени, де людина продається лукавому, є одними з найкращих репрезентацій ритуалу присяги на вірність, які ми маємо у своєму розпорядженні. Для англосаксонського Синевулфа янголи є «теґнами» Бога; для єпископа Ебергарда з Бамберґа Христос — це васал Отця. Але, безперечно, ніщо переконливіше не свідчить про всюдисущість васального почуття, як мінливості самого ритуалу присяги на вірність: замінивши позу античних молільників із простягненими перед собою руками, жест зі стуленими долонями, запозичений із феодального ритуалу присяги, став у всьому католицькому світі класичним жестом молитви[216]. У глибині своєї душі добрий християнин почувався перед Богом як його васал, що опускається навколішки перед своїм сеньйором.

Було, проте, неможливо, щоб васальний обов'язок не входив іноді в конфлікт із іншими обов'язками людини; наприклад, обов'язком підданого або родича. І майже завжди він здобував тріумф над своїми суперниками. Не лише на практиці, а й у сфері права. Коли Юґ Капет у 991 р. знову захопив Мелен, віконт, який захищав проти нього фортецю, був повішений разом зі своєю жінкою. Не так за те, що він збунтувався проти свого короля, як за те, що вчинив набагато тяжчий злочин, порушив присягу на вірність графові, своєму безпосередньому сеньйорові, який був у королівському таборі. Натомість оточення Юґа зажадало, щоб він пощадив рицарів замку. Адже вони були васалами віконта і, ставши співучасниками його бунту, чи вчинили вони щось інше, як виразили в такий спосіб, за висловом літописця, свою «доблесть»? Тобто свою вірність тій клятві, яку вони дали своєму сеньйорові і яка, отже, переважала вірність у стосунку до своєї держави[217]. Навіть узи крові, які звичайно ж, вважалися набагато священнішими, аніж будь-які вимоги публічного права, поступалися перед обов'язками персональної залежності. «Можна, — проголошують у Англії закони Алфреда, — підняти зброю за свого родича, на якого несправедливо напали. Але тільки не проти свого сеньйора. Цього ми категорично не дозволяємо». У знаменитому уривку англосаксонський літопис виводить на сцену членів однієї родини, що їх вендета двох різних сеньйорів, між якими розподілявся їхній послух, кинула один проти одного. Вони приймають цю свою долю: «Жодний родич нам не дорожчий, аніж наш лорд», — говорять вони. Це серйозні слова, яким луною відповідає посеред дванадцятого сторіччя і

в Італії, що шанує закони, фраза з «Книги феодів»: «Проти всіх васали повинні допомагати своєму сеньйорові: проти своїх братів, проти своїх синів, проти своїх батьків»[218].

Зупинімося тут! Проте варто ще процитувати рядок з англо-нормансього звичаєвого права: «Проти Божих заповідей і заповідей католицької віри жоден наказ буде недійсний». Так думали церковники. Опінія рицарів не була такою прямолінійною, вона вимагала деталізації. «Рауль, мій сеньйор, може бути більшим зрадником, аніж Юда. Але він — мій сеньйор»: на цю тему епічні пісні оркестрували безліч варіантів. У практичних документах про це іноді сказано теж. «Якщо абат судитиметься при дворі короля, — проголошується в одному контракті на англійський феод, — васал повинен його підтримати, навіть проти самого короля». Обминімо увагою останнє застереження: воно передає лише ту надзвичайну повагу, яку зуміла вселити до себе монархія, народжена після завоювання. Лише перша частина твердження, у своїй цинічній щирості має загальну цінність: очевидно, що обов'язок васальної вірності стояв надто високо, щоб васал міг запитувати, на чиєму боці правда. Та й навіщо забивати собі голову непотрібними сумнівами? Мало важить, що мій сеньйор не має слушності, — так собі мислить Рено де Монтобан. — Гріх буде на ньому». Той, хто віддається цілком, цим самим складає з себе персональну відповідальність[219].

Чи не слід остерігатися, що в цьому досьє, куди ми змушені були зібрати свідчення різних суспільних устроїв та різних епох, давні тексти, юридична література та поезія взяли гору над більш живими та менш далекими реальностями? Щоб розвіяти ці сумніви, досить буде звернутися до Жуенвіля, холоднокровного та врівноваженого спостерігача, якщо такі бувають, що писав у часи Філіпа Красивого. Я вже цитував із нього уривок і процитую ще раз: у битві особливо відзначився один корпус; та чи варто цьому дивуватися? Майже всі воїни, з яких він складався, були або родичами командувача, або його абсолютними васалами.

А ось і зворотна сторона медалі. Історія цієї ж таки епохи, яка так високо підняла доблесть васалів, є не чим іншим, як довгою розповіддю про війни, яку проти своїх сеньйорів розв'язували васали. Іноді поет звинувачує їх за це. Але частіше він милується цими ситуаціями, які примушують людей розв'язувати нелегкі проблеми власної совісті. Звичайно ж, він розуміє, в цьому сумніватись не випадає, що такими бунтами живиться трагічна повсякденність існування. В цьому плані, якщо епічні пісні й віддзеркалювали реальність, то те віддзеркалення було досить бляклим. Війни великих феодалів проти свого короля; заколоти проти високих баронів їхніх же власних людей; втечі зі служби; слабкість васальних армій, неспроможних на ранньому етапі феодального ладу зупинити вторгнення чужоземних завойовників та грабіжників, — про все це можна прочитати на кожній сторінці феодальної історії. В одній із хартій одинадцятого сторіччя ми читаємо про ченців монастиря Сен-Мартен-де-Шам, що

міркують, як їм бути з рентою, накладеною на млин, у тому випадку, якщо його пограбують під час війни, підтримуваної двома дворянчиками, яким належало сплатити цю суму. В тому тексті ми читаємо такі слова: «Якщо вони розв'яжуть війну проти своїх сеньйорів або проти інших людей»[220]. Отож серед усіх причин воювати — війна проти свого сеньйора була першою, яка спадала на думку. Причому життя ставилося набагато поблажливіше до цих, так званих злочинів, аніж література. Про Ербера де Вермандуа, який так підло зрадив Карла Простака, свого сеньйора й свого короля, леґенда розповідає, що він повісився, померши смертю Юди. Але історія нам повідомляє, що він віддав Богові душу в старості, упокоївшись найприроднішою зі смертей.

Звичайно ж, було неминучим, що були добрі васали й погані васали; що чимало з них, залежно від своїх інтересів або під впливом хвилинного настрою, могли перейти від глибокої відданості до абсолютної зради. Маючи стільки свідчень, які нерідко спростовують одне одне, ми можемо хіба що повторити слова поета, який написав «Коронацію Людовіка»:

Тут усі складали присягу.
І ті, хто буде їй глибоко вірний,
І ті, хто й не думав її берегти.

Попри всю його наївність, це пояснення аж ніяк не слід нехтувати. Міцно прикута до традиції, але водночас живучи у світі, де панувало насильство й нестабільність, людина феодальної ери була, в усіх відношеннях, набагато більше схильна шанувати правила, аніж дотримуватися їх послідовно. Хіба ми вже не відзначали, стосовно зв'язків кревної спорідненості, ці суперечливі реакції? Водночас видається очевидним, що тут вузол антиномії треба шукати далі: в самій інституції васальної залежності, в її мінливостях та її розмаїтті.

II. ЗВ'ЯЗКИ ДЕ-ЮРЕ І ЛЮДСЬКИЙ КОНТАКТ

Згуртовуючи навколо володаря його озброєних прихильників, найдавніша васальна залежність навіть у самому своєму словнику пахла домашнім хлібом. Хазяїна називали «старий» *(senior, herr)* або «роздавач хлібин» *(lord)*. Близькі до нього люди були його побратимами (gasindi), його хлопцями *(vassi, tegnes, knights)*, його їдцями хліба *(buccelarii, hlafoetan)*. Одне слово, вірність опиралася на персональний контакт, а підлеглість була зафарбована у відтінки товариськості.

Отже ці зв'язки спочатку зародилися в домашніх умовах, але сталося так, що потім поле їхньої дії збільшилося неймовірно. Це сталося тому, що володар і далі прагнув, аби люди, які, проживши протягом певного часу в його оселі, потім роз'їжджалися, щоб оселитися далеко від нього, часто на тих землях, які він їм подарував, і далі зберігали йому вірність. Це сталося, передусім, тому, що в умовах дедалі більшої анархії магнати, а надто королі вірили в те, що знайдуть

у цій, такій сильній прихильності певний засіб проти невірності й зради, а з протилежного боку чимало осіб, яким загрожувала постійна небезпека, хотіли прихилитися до надійного захисника. Всякий, хто, перебуваючи на певному щаблі суспільної драбини, хотів або мусив служити, уподібнювався до збройного дружинника.

Але не так просто було домогтися майже домашньої вірності від персонажів, які не ділили вже ані стіл свого патрона, ані його долю, чиї інтереси тепер нерідко суперечили його інтересам, які навіть іноді не тільки не збагачувалися з його дарів, а навпаки, мусили віддавати йому, щоб потім знову одержати з його рук, обкладену новими повинностями, свою власну батьківську спадщину. Внаслідок такого розвитку ця вірність, якої всі так прагнули, зрештою втратила будь-який живий зміст. Залежність однієї людини від другої незабаром перетворилася на результанту залежності одного земельного наділу від іншого.

Сама спадковість, замість зміцнювати солідарність між двома родинами, навпаки, спричинила ослаблення цього зв'язку, тому що вона мала стосунок, передусім, до інтересів земельних: спадкоємець давав присягу на вірність тільки тому, що хотів зберегти за собою феод. Ця проблема існувала як для маленьких феодів ремісничого люду, так і для почесних феодів рицарства. В обох випадках вона була розв'язана засобами, на перший погляд, дуже схожими. Син маляра або теслі успадковував батьківське майно лише в тому випадку, якщо він успадкував також і його ремесло[221]. Так само й син рицаря одержував інвеституру лише тоді, коли зобов'язувався продовжувати батьківську службу. Але майстерність кваліфікованого робітника було набагато легше перевірити на практиці, аніж відданість воїна, який міг легко пообіцяти й потім не виконати своєї обіцянки. В цьому плані можна відзначити один вельми значущий факт, а саме, що коли ордонанс 1291 р., перераховуючи мотиви, які можна вважати істотними в разі, коли одному із суддів французького королівського суду дається відвід, він визнає сумнівною неупередженість лише того васала одного з позовників, чий феод є пожиттєвим: настільки слабкою вважали тоді вірність, яка переходила в спадок![222]

Почуття вільного вибору було тоді настільки втрачене, що коли васал відчужував свій феод, то вважали, що з ним він позбувається і своїх васальних обов'язків, а сеньйор, який віддавав або продавав своє поле, ліс або замок, разом із тим віддавав або продавав і лояльність своїх людей. Безперечно, що, в принципі, феод не міг змінити хазяїна без дозволу сеньйора. Звичайно ж, і васали, зі свого боку, ставили вимогу, щоб їх не передавали іншому сеньйорові без їхньої згоди. Це бажання було таке сильне, що визнання його офіційним правом стало, в 1037 р., однією з головних милостей, які імператор Конрад надав вавасалам Італії. Практика, одначе, не забарилася подолати цей нестійкий бар'єр. Якщо не брати до уваги Германію, що їй, як ми побачимо, пощастило майже уникнути цих зловживань завдяки винятковому відчуттю ієрархії, то вступ феодальних відносин у ко-

мерцію мав, крім усього, той абсурдний наслідок, що часто людина досить могутня опинялась у васальній залежності, скріпленій ритуалом «губів і рук» від багато слабшого, ніж вона: чи великий граф, якому дістався феод від дрібного поміщика, міг сприймати всерйоз ритуал присяги на вірність, що його пустий звичай примушував його відбувати? І нарешті, попри спробу врятувати васальний зв'язок через запровадження поняття зв'язку абсолютного, той факт, що присяга на вірність тепер давалася не одна, що теж було спричинене послабленням зв'язку, кінець кінцем позбавив цей зв'язок будь-якої сили. З товариша по зброї, чия відданість живилася постійно отримуваними дарунками та людською присутністю, васал перетворився на такого собі пожильця, що мусить дбати тільки про те, аби якось оплатити своє комірне службою та послухом. Проте одне гальмо ще залишалося: пошана до присяги. Воно було достатньо дієвим. Та коли міркування персонального інтересу або пристрасті озивалися надто голосно, ця абстрактна перешкода могла вчинити їм слабкий опір.

Принаймні так усе відбувалося тією мірою, в якій васальна залежність відійшла від свого первісного характеру. Бо цей рух був багатоетапним. Було б серйозною помилкою вимірювати силу васального почуття стосунками, які так часто уривалися, великих або середніх баронів із королями або територіальними князями, їхніми сеньйорами. Звісно, що хроніки та пісенний епос запрошують нас саме туди. Річ у тім, що, будучи драмами, які відбувалися на першому плані політичної сцени, бучні зради цих магнатів у першу чергу привертали увагу як історії, так і літератури. Але хіба вони доводять щось інше, крім того, що Каролінги та ті, хто їх наслідував, дуже помилялися, гадаючи, що ефективно прив'язали до себе своїх головних службовців путами зв'язку, запозиченого із зовсім іншої сфери?

На нижчих щаблях суспільної драбини тексти дають нам змогу побачити групи, набагато міцніше згуртовані навколо володарів, яких вони ближче знали і яким краще служили. Це були насамперед ті рицарі, не наділені землею, ті молоді дворяни домашньої служби, чиї умови життя протягом довгих сторіч і на всьому Заході й далі відтворювали, майже всіма своїми характеристиками, життя перших васалів[223]. Французький епос у цьому не помилявся. Його великі бунтівники, такі собі Ож'є, Жирари та Рено, були могутніми феодалами.Але чи зміг він, натомість, описати доброго васала? Тут ми маємо Берньє з «Рауля із Камбре»: Берньє, що зберігає вірність своєму сеньйорові, попри несправедливу війну, яку той розв'язав проти його родичів, зберігає її навіть після того, як його мати гине в пожежі, розпаленій цим юдою, Берньє, який навіть тоді, коли жорстока образа таки примусила його покинути наймерзеннішого з володарів, так і не може зрозуміти, як, до речі, й поет, слушно чи неслушно він учинив, порушивши в цей спосіб свою присягу; Берньє, простий зброєносець, чия відданість укріплюється не спогадом про одержану землю, а спогадом про подарованого коня та одяг. Ці лояльні слуги складали також численніше військо, набране зі скромних «вавасалів», чиї маленькі

феоди часто обмежувалися околицями замку, військо, в якому вони відбували по черзі свою службу як «сезонники»: як правило, вони були надто бідні, щоб мати земель більш як на одну присягу або принаймні більш як на одну абсолютну присягу[224]; надто слабкі, щоб надавати надто мало ваги протекції, здобути яку вони могли лише ретельним виконанням своїх обов'язків; надто мало замішані у великі афери свого часу, аби їхні інтереси, як і їхні почуття, не зосереджувалися навкруг одного сеньйора, який регулярно скликав їх до свого двору, дуже доречними подарунками доповнював убогі прибутки з полів та цензив, приймав до себе їхніх дітей як своїх «годованців» і, нарешті, водив їх на війну, веселу й багату на здобич.

Таким було середовище, де, попри неминучу руйнівну дію пристрастей, довго зберігався в усій своїй свіжості закон васальної вірності; де також, коли давні ритуали остаточно стерлися, виникли, як ми ще побачимо, нові форми персональної залежності, що прийшли на зміну колишнім. Спочатку вона була оперта на дружнє побратимство домашнього вогнища та авантюр; потім, вийшовши зі свого домашнього кола, змогла зберегти трохи від своєї людської цінності лише там, де відхід від давнього звичаю був не таким значним: саме в цій долі європейська васальна залежність утвердила свою сутність, саме в ній треба шукати пояснення її видимих парадоксів.

Книга перша

ЗВ'ЯЗКИ ЗАЛЕЖНОСТІ В НИЖЧИХ КЛАСАХ

Розділ 1. ПАНСЬКА МАЄТНІСТЬ

I. ПАНСЬКА ЗЕМЛЯ

Відносно високі суспільні прошарки, в яких мала місце військова васальна залежність, не були єдиними, де існували люди інших людей. Але на нижньому щаблі стосунки залежності знаходили свою природну рамку в утворенні, яке було набагато давніше, ніж васальна залежність, і якому судилося надовго пережити її занепад: це був земельний панський маєток. Ані походження сеньйоріального режиму, ані його роль у економіці нас тут не обходять. Для нас важливо лише розглянути, яке місце займав він у феодальному суспільстві.

Тоді як права командування, джерелом яких була васальна присяга на вірність, породили прибутки вже досить пізно і внаслідок незаперечного відхилення від свого первісного смислу, в панській маєтності економічний аспект був первісним. Право володаря там від самого початку мало на меті якщо не виключно, то головним чином забезпечити йому прибуток через привласнення певної частки продукції, яку давала земля. Отже, панський маєток (або сеньйорія — *seigneurie*) — це насамперед «земля» (простонародна французька мова і не знала для нього іншої назви, як «*terre*»), але то була земля заселена, земля, на якій жили люди, підлеглі сеньйорові (панові). За нормальних обставин, земля, делімітована в такий спосіб, у свою чергу ділилася на дві частини, між якими існувала тісна взаємозалежність. З одного боку, був «маєток» (domaine), який історики ще іноді називали «резерватом» *(réserve)* і з якого сеньйор забирав увесь урожай собі. З другого боку, існували «наділи» *(tenures)*, малі або середні ділянки селян, які, в більшій або меншій кількості, групувалися навколо панського маєтку. Вище реальне право сеньйора, яке поширювалося на оселю, працю та землю селянина, знаходило свій вияв у новій інвеституpі, яка рідко була безоплатною і яку він надавав щоразу, коли змінювався власник наділу; у його спроможності привласнити собі землю, якщо на неї не було спадкоємця, або законно конфіскувати її; і нарешті й передусім, у стягненні з неї податків та примусової служби. Ця остання здебільшого полягала в тому, що сеньйор примушував підлеглих йому селян обробляти землі маєтку (резерват). Ця система була настільки усталеною, що — принаймні на початку феодальної ери, тоді, коли ці робочі повинності були особливо тяжкими — орендні наділи не тільки додавали зайві снопи та деньє свого оброку до прибутку з полів, весь урожай із яких діста-

вався панові, без посередників; вони були, крім того, мовби резервуаром робочої сили, без якої поля сеньйора залишалися б необробленою цілиною.

Не всі панські маєтності, це зрозуміло само собою, були однакових розмірів. Найбільші з них, у краях зі скупченим населенням, займали всю територію села. Цей варіант, десь починаючи від дев'ятого сторіччя, мабуть, не був найчастотнішим. Навпаки, якщо не брати до уваги кількох щасливих винятків, він, певно, з плином часу, на всій території Європи зустрічався все рідше й рідше. Це, безперечно, відбувалося внаслідок спадкових поділів земельних угідь. Але воно було також небажаним результатом практики роздавання феодів. Щоб винагородити васалів, не один володар мусив відривати клапоть за клаптем від своєї маєтності. Крім того, досить часто виникали ситуації, коли внаслідок дарунків, продажу або одного з тих випадків земельного підпорядкування, механізм яких буде описано далі, якийсь маґнат підбивав під свою залежність селянські землі, розкидані в досить широкому радіусі, й таким чином панські маєтності нерідко простягували свої мацаки на кілька територій водночас, не збігаючись цілком із жодною. В дванадцятому сторіччі вони мали чітко визначені межі лише в зонах нещодавно піднятої цілини, де панські маєтності та села виникали водночас на ще необроблених землях. Таким чином, більшість селян належали водночас до двох груп, межі яких постійно зміщувалися: одна була сформована підданими одного пана; друга — членами однієї сільської спільноти. Бо хлібороби, чиї хати стояли поруч, а поля теж сусідили, підлягали різним володарям і були об'єднані в окремі групи всіма видами зв'язків спільного інтересу, навіть тим, що мали виконувати одні й ті самі примусові обов'язки, які прив'язували їх до землі. Ця роздвоєність неминуче мала призвести, з плином часу, до серйозного ослаблення командних позицій сеньйоріального класу. Що ж до тих регіонів, де родини патріархального типу жили або зовсім окремо, або об'єднані по-двоє, по-троє в невеличких хутірцях, то в таких місцевостях панська маєтність включала в себе, як правило, по кілька таких малих населених пунктів. І немає сумніву, що ця розпорошеність робила її структуру набагато слабшою.

II. ЗДОБУТКИ ПАНСЬКОЇ МАЄТНОСТІ

Отже, як далеко поширювалася влада цих панських маєтностей? І якщо правда, що завжди існували острівці незалежності, то якою була, залежно від часу або місця, їхня змінна пропорція? Розв'язати цю проблему надзвичайно важко. Бо лише панські маєтності — принаймні маєтності Церкви — мали свої архіви, і поля без сеньйорів — це також поля без історії. І якщо те або те з них випадково виринало у світлі текстів, то це здебільшого відбувалося в той момент, коли воно вже було приречене зникнути, коли письмовий документ констатує його остаточне входження в комплекс сеньйоріального права.

Тобто чим довше воно зберігало свою незалежність, тим менше в нас надій щось про нього довідатися. Аби розвіяти бодай трохи цю темряву, треба буде принаймні спробувати провести чітку межу між двома формами залежності: тією, яка стосувалася самої людини, в її особі; і тією, яка мала стосунок до неї лише як до власника певного земельного наділу. Безперечно, що між цими двома формами існував тісний зв'язок до тієї міри, що часто вони взаємно підтримували одна одну. Проте у сфері, яка стосувалася нижчих класів, — на відміну від світу, де давали присягу на вірність і одержували феод, — вони були далекі від того, щоб змішуватися. Залишивши зв'язки персонального характеру для наступного розділу, розгляньмо спочатку залежність землі або залежність, яка диктувалася володінням певною ділянкою землі.

У тих краях, де римські інституції, що, у свою чергу, наклалися на стародавні традиції, італійські або кельтські, глибоко позначили сільське суспільство, панська маєтність, за перших Каролінґів, являла собою вже дуже чіткі контури. До того ж зовсім неважко відкрити, у *віллах* франкської Ґаллії або в Італії, сліди різних нашарувань, які їх утворили. Серед орендних наділів або «мансів» — так називали найголовніші з них, ті, які характеризувалися своєю неподільністю — певна кількість кваліфікувалася як «кріпацькі»: цей епітет, як і ті важкі та свавільні обов'язки, що їх вони накладали, нагадував про ті часи, коли володарі утворили їх, нарізаючи своїм колишнім рабам, яких вони перетворили на фермерів, великі клапті від своїх стародавніх *латифундій*, які, у формі прямого використання, стали майже нерентабельними. Таке подрібнення, в якому брали участь і вільні хлібороби, не могло не сприяти виникненню водночас і концесій іншого виду, яким судилося увійти в загальну категорію «самостійних» *(ingenuiles)* мансів, назва яких нагадувала про те, що їхні перші власники були вільні від хай там якої кріпосної залежності. Але у великій масі наділів, які позначалися цим прикметником, більшість мали зовсім інше походження. Вони не мали ніякого зв'язку з роздаванням шматків великих земельних володінь, які було необхідно зменшити, й були одвічними селянськими землями, що оброблялися споконвіку, відколи існувало саме рільництво. Повинності та примусова праця, які на них накладалися, були первісно лише ознакою тієї залежності, в якій сільські жителі перебували у стосунку до старійшини села, вождя племені або клану, або патрона клієнтели, які поступово перетворювалися на справжніх сеньйорів. І нарешті, — так само як зовсім недавно в Мексиці сусідили з «асьєндами» групи власників-селян, — існувала ще значна кількість автентичних сільських алодів, над якими не було ніякої панської влади.

Що ж до суто германських регіонів — найчистішим різновидом яких була, безперечно, саксонська рівнина, між Райном і Ельбою, — то там теж, поза всяким сумнівом, можна було знайти рабів, вільновідпущеників і навіть вільних фермерів, оселених, як і ті, так і ті, на землях маґнатів, за що вони мусили сплачувати їм подат-

ки та виконувати всіляку роботу. Але в основній масі селян різниця між людьми, залежними від панських маєтностей, та власниками алодів була значно менше виражена, тому що там з'явилися лише перші ознаки інституції панських маєтностей. Там лише зовсім недавно люди переступили через той поріг, за яким старійшина села або частини села готувався стати сеньйором; тобто подарунки, які підносили йому традиційно, — як засвідчує Тацит, таким було правило щодо германських вождів, — стали перетворюватися на повинності.

Але й на тих, і на тих землях еволюція протягом першої феодальної доби відбувалася в одному напрямку. Вона однаково всюди тяжіла до все більшої і більшої сеньйоріалізації. Відбувалося більш або менш повне злиття земельних наділів усілякого виду. Панські маєтності здобували все більшу й більшу владу; передусім, багато алодів переходили в розпорядження того або того магната. Ці події тоді відбувалися всюди або майже всюди. Але, крім того, там, де на початку існували лише вкрай слабкі й заплутані стосунки земельної залежності, вони мало-помалу впорядковувалися й призводили до виникнення справжніх панських маєтностей. Але не уявляймо собі, що це утворення було суто спонтанним. Гра впливів, яким сприяла імміграція та завоювання, теж зіграла тут свою роль. Так відбувалося в Германії, де на Півдні, ще до каролінзької епохи, потім, за Каролінгів, і в самій Саксонії єпископи, абати, магнати, які прийшли з Франкського королівства, сприяли розповсюдженню суспільних звичаїв своєї батьківщини, що легко наслідувалися тубільною аристократією. Так само, проте ще з більшою чіткістю, відбувалося й у Англії. Поки англосаксонські або скандинавські традиції там переважали, мережа земельних залежностей залишалася вкрай заплутаною й дуже слабкою; система зв'язків між головною маєтністю та орендними наділами була дуже недосконалою. Запровадження сеньйоріального режиму, що відзначався надзвичайною суворістю, відбулося тільки після 1066 р., внаслідок брутальних зусиль, яких доклали задля досягнення цієї мети чужоземні володарі.

До речі, ніде в цьому тріумфальному поступі панської маєтності зловживання силою не відігравало помітної ролі. Цілком слушно офіційні тексти каролінзької доби вже волали про пригноблення «бідних» «можновладцями». Ці останні, в загальному випадку, ніколи не намагалися зганяти людей із землі; бо земля без робочих рук була нічого не варта. Вони прагнули лише підкорити собі малих людей разом із їхніми земельними наділами.

Щоб досягти цього, багато з них знаходили в адміністративній структурі Франкської держави неоціненну зброю. Кожен, хто в якийсь спосіб уникав будь-якої залежності від сеньйора, залежав у принципі безпосередньо від короля. А це практично означало, що він залежав від його чиновників. Граф та його представники посилали цих людей у військо, головували на судах, що розбирали їхні позови, стягували з них належні податки та примушували їх виконувати належну їм

службу. Й усе це робилося, звичайно ж, від імені короля. Але чи ті, з кого все це стягувалося, бачили якусь різницю між собою і людьми, залежними від якогось сеньйора? У всякому разі, цілком очевидно, що з вільних підданих, у такий спосіб відданих під їхню опіку, королівські чиновники не забарилися вимагати, щоб ті сплачували податки на їхню власну користь або виконували для них якусь дармову працю. Усе це, звичайно, робилося під благородною етикеткою подарунка або добровільних послуг. Але, як говориться в одному капітулярії, ці зловживання незабаром стали «звичаєм»[225]. У Германії, де стара каролінзька будівля давно почала руйнуватися, нові права, які виникли з цієї узурпації, досить часто залишалися прив'язаними до державної служби; граф вимагав виконання цих обов'язків як особа офіційна від тих людей, чиє майно не було приєднане до сеньйоріальних земель. У інших місцях, унаслідок подрібнення графської влади, — між спадкоємцями першої офіційно призначеної особи, підлеглими графа або його васалами — колишній власник алоду, віднині змушений сплачувати повинності та відбувати примусову працю, кінець кінцем зливався, остаточно й безповоротно, з масою людей, що залежали від панських маєтностей, а його поля переходили в стан земель орендованих.

Також не обов'язково було мати якесь офіційне призначення для того, щоб легітимно виконувати певну роль у системі державної влади. Внаслідок дії «франкського» імунітету, який ми розглянемо далі, більшість сеньйорів Церкви і багато світських магнатів здобували можливість здійснювати принаймні частину функцій державного судочинства; крім того, вони мали право одержувати на свою користь певні прибутки. Все це, звичайно, відбувалося лише на тих землях, які вже перебували в їхній залежності або мали відійти до них у майбутньому. Імунітет підсилював владу сеньйорів; але він не створював її. Принаймні в принципі. Але панські маєтки рідко належали одному власникові. В них були часто вкраплені невеличкі алоди. Дістатися до них для королівських чиновників було надзвичайно незручно. Досить часто, як здається, вони, за прямим наказом суверена, передавалися під юрисдикцію та судочинство особи, наділеної імунітетом. Набагато частіше й набагато раніше вони потрапляли в поле цього тяжіння, якого годі було уникнути.

Бували також, і не менш часто, випадки нічим не прикритого насильства. Десь на початку дев'ятого сторіччя жила в Лотарингії, на своєму алоді, одна вдова. Оскільки по смерті чоловіка вона залишилася без захисника, прислужники сусіднього сеньйора хотіли примусити її сплачувати земельний чинш, який би означав, що її земля потрапляє в залежність від цього пана. Проте ця спроба зазнала невдачі, позаяк вдова віддала себе під протекцію ченців[226]. А скільки інших людей, не таких обізнаних у питаннях права, виходили з подібних ситуацій з куди меншим успіхом! «Domesday book», яка пропонує нам два зрізи в історії англійської землі, один безпосередньо перед норманським завоюванням, а другий через вісім-десять років після нью-

го, показує, як протягом проміжного періоду багато незалежних малих земельних володінь були, без жодних законних підстав, «приєднані» до панських маєтностей або, висловлюючись мовою англо-норманського права, до сусідніх «замків» (*manoirs*). Якась би германська або французька «Domesday book», написана в десятому сторіччі, якби така була, безперечно, згадала б не про одне просте «приєднання» такого зразка.

Проте панські маєтності розширювали свої володіння також, а може, й переважним чином, за допомогою іншого процесу, який був набагато більш пристойним — через укладання контрактів. Власник дрібного алоду віддавав свою землю — іноді, як побачимо, разом зі своєю персоною — щоб потім забрати її назад уже як орендний наділ: тут відбувалося те саме, що й у випадку рицаря, який перетворював свій алод на феод і то з тієї ж таки причини — щоб знайти собі захисника. Ці угоди подаються без винятку як цілком добровільні. А чи справді вони були добровільними, повсюди й завжди? Ми повинні застосовувати цей прикметник із великою осторогою. Адже існує багато засобів, щоб накинути свою протекцію слабшому, аніж ти. Іноді досить почати переслідувати його. Додайте до цього те, що первісної угоди далеко не завжди дотримувалися. Обравши своїм захисником одного сусіднього поміщика, жителі Волена, в Германії, обіцяли лише сплачувати йому чинш; проте дуже скоро їх уподібнили до інших орендарів цього ж таки пана й примусили працювати на його користь, а користуватися ближнім лісом їм було дозволено лише за сплату відповідного оброку[227]. Досить було всунути в ці зчеплення один палець, і вони затягували туди все тіло. Проте остережімося від хибного припущення, що ситуація людини, яка не мала над собою володаря, була дуже завидною. Отой селянин із Фореза, який уже досить пізнього часу, в 1280 р., перетворив свій алод на цензиву за умови, що відтепер його нові сеньйори, госпітальєри з Монбрізона, «охоронятимуть, захищатимуть його й гарантуватимуть йому безпеку, як і іншим людям цього дому», безперечно, не думав, що уклав вельми невигідну для себе оборудку[228]. А проте часи тоді були набагато менш тривожні, аніж у першу феодальну добу. Траплялося, що й село, все цілком, віддавалося отак під владу магната. Особливо часто так бувало в Германії, оскільки там ще зберігалася, на самому початку своєї еволюції, велика кількість сільських спільнот, які спромоглися повністю уникнути будь-якої підлеглості хай там якому сеньйорові. У Франції та в Італії, де, від дев'ятого сторіччя, влада сеньйорів набагато більше розширила сферу свого впливу, акти законної передачі землі мали здебільшого індивідуальний характер. Але вони аж ніяк не були менш численними через це. Десь близько 900 р. аж чотирнадцятеро вільних людей добровільно віддали своє майно під опіку одного абатства в Брешії, зобов'язавшись за це працювати на нього[229].

Насправді, як найочевидніше насильство, так і найбільш спонтанні та щиро укладені договори, віддзеркалювали дію однієї глибокої причини — вони свідчили про слабкість незалежних селян. Не

уявляймо собі, що все пояснювалося трагедією економічного характеру. Це означало б забути, що перемоги панської маєтності мали місце не тільки в сільській місцевості: навіть у античних римських містах, принаймні в багатьох із них, які під владою Риму не знали, звичайно, нічого подібного, запроваджувався, за зразком античних сільських *villae*, режим орендної власності з характерними для нього повинностями. Це означало б, передусім, намагатися встановити, орієнтуючись на антагонізм, який у інших цивілізаціях протиставляв методи великої і малої власності, порівняння, хибне за самою своєю суттю. Бо панська маєтність була, насамперед, агломерацією невеличких підлеглих селянських господарств; і власник алоду, сам перетворюючи себе на орендаря й беручи на себе нові зобов'язання, не змінював нічого в умовах своєї експлуатації. Він шукав собі господаря або переходив у залежність від нього лише з причини неефективності інших суспільних рамок, таких як родинна солідарність або сила держави. Вельми значущим можна вважати випадок, що стався з жителями Волена, які, будучи жертвами найвідвертішої тиранії, вирішили подати скаргу королю і, загубившись у густому натовпі придворних, не змогли навіть добитися, аби хтось зрозумів їхню селянську мову. Безперечно, що, неспроможність державної влади значною мірою пояснювалася млявістю обмінів та грошового обігу. Безперечно також, що позбавивши рільників будь-якого резерву інструментів оплати, вона значною мірою сприяла анемії їхньої спроможності до опору. Але тільки в такий непрямий спосіб економічні умови справляли якийсь вплив на суспільну кризу селянства. У скромній драмі селянського життя треба вбачати один із аспектів того самого руху, який щаблем вище спонукав стількох людей самохіть накинути на себе пута васальної підлеглості.

Щоб пояснити ці стосунки, нам, певно, вистачить розглянути той розмаїтий досвід, який пропонує нам Європа. Правду кажучи, середні віки знали суспільство, у великих масштабах сеньйоріалізоване, проте не феодалізоване, — Сардинію. Чи маємо ми якісь підстави дивуватися, що на цій землі, так довго захищеній від великих потоків впливу, які перекочувалися через континент, змогла втриматися стародавня система сільського вождівства, регуляризована впродовж періоду римського панування, без того щоб могутність місцевих аристократій набула специфічної форми франкської васальної системи? Натомість ми не знаємо такої країни, де відсутність панських маєтностей не вела б за собою і відсутність васальної залежності. Для прикладу, можна назвати більшість кельтських острівних суспільств; Скандинавський півострів; і нарешті, саму Германію, низовини, що межують із Північним морем: Дітмаршен, по той бік гирла Ельби; Фрисландію, від Ельби до Зейдерзе. Принаймні в цій останній країні, так було доти, доки десь у чотирнадцятому й п'ятнадцятому сторіччях не почали вивищуватися понад юрбою вільних селян певні родини вождів (французьке слово *chefs* точно відтворює фризьке *hoveling*). Завдяки земельним надбанням, що накопичувалися від по-

коління до покоління, озброєним ватагам, що їх вони утримували, завдяки тому що вони прибрали до своїх рук певні функції судочинства, ці сільські тирани зуміли згодом конституювати свої господарства у справжні ембріони панських маєтностей. І лише тоді давні рамки фризького суспільства, що істотно опиралися на узи крові, почали розламуватися. В ту епоху, коли в інших місцях феодальні інституції знайшли широке розповсюдження, ці розмаїті цивілізації, що тулилися на околицях нашого Заходу, безперечно не могли не знати ані підлеглості малого хлібороба, закріпаченого або звільненого чи вільного, комусь багатшому, аніж він, ані відданості бойового побратима своєму монархові чи вождеві своїх авантюр; проте ніщо тут не нагадувало широкої ієрархізованої мережі селянських залежностей та системи військової вірності, що їх ми називаємо феодалізмом.

Чи маємо ми підстави скласти відповідальність за цю неспроможність на загальну відсутність будь-яких помітних слідів колишнього франкського управління (бо в тій-таки Фрисландії адміністративна організація, на якийсь час накинута Каролінгами, дуже рано зазнала краху)? Цей факт, звичайно, має велику вагу; але він, передусім, стосується неспроможності бойового побратимства трансформуватися у васальну залежність. Домінантні події виходили за межі цього впливу. Там, де вільна людина, хоч би ким вона була, залишалася воїном, завжди готовим бути призваним на війну, а елітне військо у своєму спорядженні нічим особливим не відрізнялося, селянинові щастило легко уникати пазурів сеньйора, а угруповання товаришів по зброї так і не змогли породити рицарський клас, чітко спеціалізований і наділений юридичною арматурою *sui generis*. Там, де люди, на всіх щаблях суспільної драбини, мали змогу опертися на інші сили та інші солідарності, ніж персональна протекція — кревну спорідненість, передусім у фризів, людей із Дітмаршена та кельтів; також кревну спорідненість, але й інституції громадського права, за зразком германських народів, у скандинавів, — ні стосунки підлеглості, притаманні панським маєтностям земельного типу, ні васальна присяга на вірність із одержанням феоду не заполонили все суспільне життя.

Більше того. Так само як і власне феодальна система, сеньйоріальний режим зміг досягти стану абсолютної досконалості лише в тих країнах, куди його було імпортовано в уже готовому вигляді. Англія нормандських королів не тільки не визнавала алодів рицарських, вона також не знала й алодів селянських. Що ж до континенту, то там ці останні жили, але їхнє життя було нелегким. Правду кажучи, у Франції, між Маасом та Луарою і Бургундією, вони стали в дванадцятому й тринадцятому сторіччях великою рідкістю; на великих територіях вони, як здається, і зовсім зникли. Натомість вони збереглися, в більш або менш значній, але цілком достатній кількості на Південному Заході Франції, в деяких провінціях Центру, таких як Форез, в Тоскані, а надто в Германії, де Саксонія була їхнім обраним краєм. Це були ті самі регіони, де, завдяки дивовижному паралелізмові, збереглися й

алоди вождів, цілі скупчення орендних наділів, маєтків та командних посад, володіння якими не зобов'язувало давати присягу на вірність. Сільська панська маєтність була інституцією набагато старшою, аніж ті, які були справді характерними для першої феодальної доби. Але її здобутки, протягом цього періоду, як і її часткові невдачі, пояснювалися — і всі факти сукупно засвідчують це — тими самими причинами, які сприяли або перешкоджали успіхам васальної залежності та феоду.

III. СЕНЬЙОР І ОРЕНДАРІ

Якщо не брати до уваги договорів індивідуальної підлеглості, умови яких, до речі, були, в загальному випадку, так само неточно визначеними, як і швидко забувалися, стосунки сеньйора зі своїми орендарями не мали іншого закону, крім як «земельний звичай»: і то настільки, що у французькій мові повинності мали усталену назву «звичаї» *(coutumes)*, а того, хто був ними обкладений, називали «людина звичаю» *(homme coutumier)*. Відколи існував сеньйоріальний режим, хай навіть ще у своєму зародковому стані, — від часів Римської імперії, наприклад, або англосаксонської Англії, — ця специфічна традиція була тим, що реально визначало всяку панську маєтність, протиставляючи її сусідам. Прецеденти, які визначали в такий спосіб життя спільноти, повинні були й самі мати колективну природу. Мало важить те, що якийсь орендний наділ не сплачує податків ще з незапам'ятних часів — говориться, по суті, в одному з рішень парламентського суду за часів Людовіка Святого; якщо інші земельні наділи протягом цього інтервалу регулярно їх сплачували, то вони залишаються обов'язковими й для того, хто досі від цієї сплати ухилявся[230]. Принаймні так вважали юристи. Практика ж, безперечно, була набагато менш упорядкованою. Шанувати ці предківські правила належало, в принципі, всім: як володарю, так і його підлеглим. Проте жоден приклад не довів би переконливіше, що ця уявна вірність уже зробленому була досить-таки оманливою. Бо хоч панська маєтність дев'ятого сторіччя і панська маєтність сторіччя тринадцятого й були, так би мовити, пов'язані непорушним звичаєм, ніщо не відрізнялося між собою більше, аніж вони.

І звинувачувати за це аж ніяк не слід усну передачу традиції. В часи Каролінгів багато сеньйорів після ретельного опитування зафіксували звичай, який правив їхніми землями, у формі деталізованих описів, які пізніше буде названо «цензитаріями» *(censiers)*, або «поземельними розписами» *(terriers)*. Але тиск навколишнього суспільного середовища був більш владним, аніж пошана до минулого.

З огляду на тисячі конфліктів повсякденного життя, юридична пам'ять безперервно поповнювалася новими прецедентами. Що стосується звичаю, то він лише там по-справжньому зобов'язує, де знаходить собі охоронця у вигляді неупередженої юридичної влади, яка вміє примусити собі підкорятися. В дев'ятому сторіччі у Франкській

державі справді бувало так, що королівські суди брали на себе цю роль; і якщо ми знаємо тільки про такі їхні рішення, які були однаково несприятливими у стосунку орендарів, то причина цього, можливо, ховається лише в тому, що церковні архіви не подбали про те, щоб зберегти й інші. А згодом захоплення юридичної влади сеньйорами усунуло саму можливість сподіватися на об'єктивність судів. Навіть найсовісніші серед них ніколи не боялися порушити традицію, коли вона завдавала шкоди їхнім інтересам або тим, які були їм довірені: хіба не бачимо ми, як абат Сюже у своїх мемуарах вихваляється тим, що зловживши свою владу, зумівши примусити селян однієї зі своїх земель замінити виплату грошового чиншу, що його вони завжди платили, повинністю, яка була пропорційна розмірам зібраного врожаю і від якої, отже, можна було сподіватися більших прибутків?[231] Зловживання силою з боку володарів майже не мали іншої противаги — правду кажучи, іноді досить-таки ефективної, — як подиву гідна схильність селянської маси до інертності та безлад, що панував у їхньому самоуправлінні.

Нічого не було більш мінливого, залежно від місця, в кожній панській маєтності, нічого більш розмаїтого, аніж повинності орендаря в першу феодальну добу. Можна було бачити, як у призначені для цього дні він приносить управителю поміщика або кілька монет, або, що бувало частіше, снопи зі свого поля, курей зі свого пташника, шматки воску, зібраного зі своїх вуликів або з диких роїв у сусідньому лісі. В інші дні він трудився на полях або луках маєтку. Або ось він перевозить на підводі, для свого пана, міхи з вином або мішки зі збіжжям до якихось інших, далеких маєтків. Це його потом лагодяться мури замку й поглиблюється його рів. Пан приймає гостей? Селянин оголяє свої власні ліжка, щоб їм було на чому спати. Пан влаштовує велике полювання? Селянин годує хортів. Вибухає війна? Під прапором, який несе мер села, він перетворюється на піхотинця або збройносця. Детальне вивчення всіх цих обов'язків належить, передусім, вивченню панської маєтності як економічного «підприємства» та джерела прибутків. Ми тут обмежимося тим, що наголосимо на фактах еволюції, що справлять глибокий вплив на суто людські стосунки.

Залежність селянських наділів від спільного пана реалізувалася через сплату певної орендної плати. Тут головним процесом, який відбувався в першу феодальну добу, було, передусім, спрощення. Досить велика кількість повинностей, які в епоху франків сплачувалися або відбувалися окремо, кінець кінцем злилися в одну земельну ренту, яка у Франції, коли її сплачували грішми, була відома загалом під назвою чиншу *(cens)*. Але серед первісних податків були й такі, спочатку, що в принципі стягувалися панськими управителями, але йшли на користь держави. Такими були поставки для королівської армії або компенсаційні виплати, які прийшли їм на зміну. Їхнє об'єднання в один податок, вигоду з якого мав лише сеньйор і яке мислилося як реалізація його вищого права на землю,

засвідчує, з дивовижною очевидністю, ту перевагу, що її здобула ближча влада малого вождя групи коштом будь-якої вищої влади.

Проблема успадкування, одна з найгостріших серед тих, які порушила інституція військового феоду, не посіла майже ніякого місця в історії селянських орендних наділів. Принаймні протягом феодальної ери. Майже скрізь і завжди селяни змінювали одне одного, покоління за поколінням, трудячись на тому самому полі. Іноді, правда, як буде пояснено трохи далі, бічні гілки виключалися, в тому випадку, коли орендар був кріпаком. Проте право нащадків на предківську землю завжди шанувалося, за умови, що вони перед цим не покинули родинне коло. Правила успадкування були зафіксовані давніми регіональними звичаями без іншого втручання з боку сеньйорів, крім, як було в певні часи в певних краях, тих випадків, коли вони дбали про неподільність майна, яку вважали необхідною умовою ретельного виконання повинностей. До того ж спадкові права орендарів видавалися чимось таким самоочевидним, що найчастіше тексти, вважаючи цей принцип установленим наперед, не завдавали собі клопоту згадувати про це, крім хіба що випадкових алюзій. Тому що таким був, для селянських наділів, стародавній звичай, який існував ще до того, як землі сільських вождів перетворилися на панські маєтки, звичай, що потім поступово поширився й на ділянки, щойно відрізані від панського поля? Безперечно. Але також і тому, що сеньйори не мали жодного інтересу поривати з цією звичкою. У ті часи, коли землі було ще значно більше, ніж людей, коли, до того ж, економічні умови не дозволяли обробляти надто великі масиви за допомогою оплачуваної робочої сили або людей, яких годували вдома, набагато вигідніше було, радше ніж приєднувати до своїх земель ділянку за ділянкою, мати у своєму постійному розпорядженні руки та податкову спроможність підлеглих людей, які утримували б самі себе.

З усіх цих нових «поборів», що накладалися на орендарів, найхарактернішими були, безперечно, монополії, що їх сеньйор запроваджував їм на шкоду. Іноді він, протягом певних періодів року, не дозволяв нікому, крім себе, продавати вино або пиво. Іноді залишав за собою виключне право надавати за плату послуги бугая або кнура, необхідні для відтворення стада, або коней, яких у певних регіонах Півдня використовували для обмолоту збіжжя, на токах. Ще частіше він примушував селян молоти борошно у своєму млині, випікати хліб у своїх печах, виготовляти вино на своїх пресах. Вельми значущою була навіть загальна назва, якою позначали ці селянські обов'язки. Як правило, їх називали «дрібничками» *(banalités)*. Невідомі у франкську епоху, вони мали лише одне призначення, а саме: визнання за сеньйором права розпоряджатися й усьому давати лад, права, яке позначалося стародавнім германським словом *ban*. Це право, само собою зрозуміло, було невіддільне від влади вождя, а отже, саме в собі, було ніби частиною влади сеньйора, влади дуже давньої, але яка надзвичайно зміцніла в руках місцевих князьків, коли за ними поступово закріпилися функції правити суд. Територіальний розподіл цих

дрібничок теж уявляється вельми повчальним. Франція, де ослаблення державної влади та свавільне захоплення суддівських посад зайшло найбільш далеко, була їхньою улюбленою батьківщиною. Але й там вони переважно здійснювалися тими сеньйорами, які утримували за собою найвище право чинити суд, що називалося «високим правосуддям». У Германії, де вони, до речі, не поширювалися на таку велику кількість видів діяльності, вони, як здається, часто потрапляли в руки прямих спадкоємців графів, що переважно чинили суд у Франкській державі. В Англії вони були запроваджені — до речі, не повністю — лише після норманського завоювання. Вочевидь сеньйоріальне управління могло стати таким усеосяжним та прибутковим насамперед тому, що воно зустрічало досить слабку конкуренцію з боку іншого «бану» — того, який здійснювався королем та його представниками.

Парафіяльна церква майже повсюди залежала від сеньйора або, якщо їх було кілька в одній парафії, від одного з них. Безперечно, що найчастіше вона була збудована одним із їхніх попередників на території свого маєтку. Це, проте, не було необхідним для обґрунтування її підлеглості. Бо тоді вважалося, що колективний культ має належати його вірним. Там, де, як, наприклад, у Фрисландії, не було панських маєтностей, церква належала самій сільській громаді; в решті Європи селянська група, не маючи леґального існування, могла бути представлена лише своїм старійшиною або одним зі своїх старійшин. Це право власності — так казали до григоріанської реформи — або «патронату» — як казали пізніше і більш скромно — полягала передусім у праві називати або призначати священика. Але сеньйори також обґрунтовували цим правом свої претензії на те, щоб стягувати на свою користь певну частку парафіяльних прибутків. Із цих прибутків плата священикові за його послуги хоч і не була незначною, але загалом і дуже високою не була. Десятина приносила значно більше. Довгий час її розглядали як суто моральний обов'язок, але потім її виплату накинули на всіх віруючих; у Франкській державі це було зроблено першими Каролінґами, у Великій Британії, десь у той самий час, англосаксонськими королями, що їх наслідували. Це був, у принципі, податок, що становив десяту частину від усіх прибутків, без винятку, і мав сплачуватися натурою. В реальній дійсності він дуже скоро почав стягуватися виключно із сільськогосподарської продукції. Привласнення його сеньйорами аж ніяк не було тотальним. Англія якоюсь мірою була захищена від цього запізнілим розвитком сеньйоріального режиму. На самому континенті часто кюре, рідше — єпископ мали звичай привласнювати собі певну частину. Крім усього іншого, релігійне відродження, що стало наслідком григоріанської реформи, досить швидко призвело до «реституції» на користь духівництва — тобто практично, в більшості випадків, на користь монастирів, — але також і на користь багатьох церков, чималої кількості десятин, які раніше потрапляли в руки світських осіб. Проте привласнення цих податків, сплачуваних на духовні потреби, володарями суто світськими протягом першої феодальної доби все одно було одним із найбільш разючих, як і найбільш прибуткових наслідків завойованої влади, яка, здавалося, категорично не хотіла ні за ким іншим визнавати право щось вимагати від своїх підданих.

«Допомога» грішми, або «відріз», що накидався сільським орендарям, виник, як і відріз васалів, і приблизно в той самий час, із загального обов'язку, що для кожного підлеглого робив законом у всьому виручати свого володаря. Як і грошова «допомога» васалів, вона охоче маскувалася на початку видимістю подарунка, про що досі нагадують певні назви, якими її позначали: у Франції «вимога» *(demande)* або «запит» *(queste)*, у Германії *Bede*, що означає «прохання». Але її називали також, більш відверто, словом «взяток» *(toulte)*, утвореним від дієслова *tolir*, «брати». Її історія, хоч вона й почалася пізніше, проте мала свої аналогії з історією панських монополій. Дуже розповсюджена у Франції, завезена до Англії нормандськими завойовниками, в Германії вона залишалася привілеєм меншої кількості сеньйорів: тих, які мали право чинити вищий суд, у тій країні не так подрібнене, як у нас. Це зайвий раз свідчить про те, що володар серед володарів був завжди, у феодальну еру, суддею. Не більшою мірою, аніж відріз васалів, відріз сільських жителів міг уникнути регуляторної дії звичаю. Правда, тут результати цієї дії були істотно іншими. Оскільки ті, на кого накладався цей відріз, найчастіше не мали тут істотної сили, необхідної для того, щоб домогтися чіткого визначення випадків, податок, який спершу стягувався лише за виняткових обставин, сеньйори почали вимагати — мірою того як грошовий обіг ставав дедалі інтенсивнішим — через усе менші й менші проміжки часу. Проте в різних панських маєтностях це відбувалося дуже порізному. В провінції Іль-де-Франс, близько 1200 р., землі, де ці побори стягувалися раз на рік або на два роки, сусідили з іншими, де їх вимагали лише вряди-годи. Право майже скрізь було вельми розмитим. Бо для того, щоб легко інкорпоруватися в мережу «добрих звичаїв», ця остання з повинностей була не тільки надто недавньою. Її нечітко зафіксована періодичність і, навіть там, де ритм уже більш або менш стабілізувався, нерегулярність суми, яка щоразу вимагалася, надавали їй відтінку сваволі. В церковних колах «славні люди», як сказано в одному паризькому тексті, заперечували її легітимність. Вона була особливо ненависна для селян, часто штовхаючи їх на відвертий бунт. Напівкристалізована в епоху, коли грошей було дуже мало, традиція панської маєтності не могла не увійти в суперечність із потребами нової економіки.

Таким чином, орендар кінця дванадцятого сторіччя сплачував десятину, відріз, оплачував численні права на «дрібнички»: тобто робив усе те, чого навіть у тих країнах, де панська маєтність мала найдовшу історію, його предок, скажімо, з восьмого сторіччя не знав. Немає сумніву, що обов'язки платити стали набагато тяжчими. Не без — принаймні в деяких країнах — певної компенсації у сфері обов'язків праці.

Тому що — ніби продовжуючи той процес подрібнення, жертвою якого колись стала римська *латифундія* — сеньйори у великій частині Європи активно заходилися розбивати на ділянки великі порції своїх земель: іноді це робилося для того, щоб роздати їх, клапоть за клаптем, своїм давнім орендарям; іноді — щоб нарізати з них нові наділи, часто для того, щоб утворити невеличкі васальні феоди, які незабаром, у свою чергу, розбивалися на селянські цензиви. Викликаний, насамперед, причинами економічного порядку, розглядати які ми тут не будемо, цей рух, як здається, почався з десятого та одинадцятого сторіч у Франції та Лотарингії, а також і в Італії; трохи згодом він досяг і зарайнської Германії, ще пізніше, і не без примхливих відхилень лінії розвитку, — Англії, де сам-таки сеньйоріальний режим утвердився не так давно. А коли панська маєтність зменшувалась у своєму обсязі, то неминуче скасовувалися або полегшувалися накладені на селян обов'язки обробляти панські поля. Там, де орендар, за часів Карла Великого, мусив трудитися на панському полі або луках по кілька днів на тиждень, у Франції Філіпа-Августа або Людовіка Святого його бачили там лише кілька днів протягом усього року. Запровадження все нових і нових «здирств», країна за країною, відбувалося не тільки пропорційно концентрації, більш або менш активній, права наказувати. Воно було також прямою причиною того, що сеньйор утратив бажання видобувати зі своєї землі персональні прибутки. Маючи тепер більше часу й більше землі, селянин міг і платити більше. І володар, природно, прагнув надолужити в другому місці те, що він утратив у першому: не маючи тих мішків збіжжя, які надходили з панського поля, хіба не мусив би припинити свою роботу млин французького сеньйора, якби не монополія на «дрібнички»? Тим часом, переставши вимагати від своїх підданих, щоб вони трудилися в нього на полях протягом усього року, перетворивши їх у вирішальний спосіб на виробників, обкладених великими податками, звичайно, але економічно незалежних, сам перетворившись на земельного рантьє в чистому вигляді, сеньйор там, де ця еволюція відбулася в усій її повноті, неминуче дозволяв трохи послабитися стосункам людської домінації. Як і історія феоду, історія сільського орендного поля, в кінцевому підсумку, була історією перетворення суспільної структури, опертої на службу, на систему земельних рент.

Розділ 2. КРІПАЦТВО І СВОБОДА

I. ВІДПРАВНА ТОЧКА: ПЕРСОНАЛЬНІ УМОВИ У ФРАНКСЬКУ ЕПОХУ

Уявімо собі — у Франкській державі, якою ми тимчасово обмежимо поле нашого зору, — персонажа, який, дивлячись на людський натовп, намагається вирізнити в ньому людей різного юридичного стану: високого судовика, що виїхав у провінцію з якоюсь місією, прелата, який лічить свою паству, сеньйора, заклопотаного тим, щоб переписати своїх підданих. Ця сцена не має в собі нічого надуманого. Ми знаємо не про одну таку спробу. Враження таке, що жодна з них не обходилася без вагань і розбіжностей. У одному й тому самому регіоні, в приблизно однаковий історичний час ми не знайдемо двох таких сеньйоріальних цензових реєстрів, які застосовували б схожі критерії. Очевидно, що й людям того часу структура суспільства, в якому вони жили, не здавалася дуже чітко окресленою. Річ у тому, що там перетиналися дуже різні системи класифікації. Одні з них, які запозичували свою термінологію з традицій, теж суперечливих, давньоримських або германських, могли тільки дуже приблизно бути застосовані до сучасності; інші робили все від них залежне, щоб адекватно виразити реальність, проте їм це рідко вдавалося.

В реальній дійсності виникало первісне протиставлення, дуже просте у своїх термінах: з одного боку, були люди вільні, з другого — раби (латиною *servi*). Зі скидкою на пом'якшення, привнесені в суворість принципів рештками гуманітарного законодавства римських імператорів, рештками, які на той час ще були живі, духом християнства та неминучою необхідністю рахуватися з вимогами повсякденного життя, *servi* залишалися юридично власністю якогось володаря, котрий міг вільно розпоряджатися їхнім тілом, їхньою працею і їхнім майном. Цим самим позбавлений власної індивідуальності, раб жив мовби на околицях народу, був таким собі чужоземцем. Його не призивали до королівського війська. Він не міг засідати в судових асамблеях, не міг прямо подавати туди свої скарги, а судити його могли лише в тому випадку, коли за скоєння тяжкого злочину на шкоду якійсь третій особі його хазяїн передавав його в руки громадського правосуддя. Доказом того, що тільки вільні люди, незалежно, до речі, від їхньої етнічної приналежності, складали *populus Francorum**, може слу-

* Народ франків *(лат.)*.

жити синонімія, яка, в кінцевому підсумку, встановилася між назвою нації і назвою юридичного стану: слова «вільний» (libre) і «франк» (franc) стали взаємозамінними.

Проте якщо придивитись до неї ближче, ця антитеза, на вигляд, так чітко окреслена, давала тільки дуже приблизне уявлення про живе розмаїття умов. Серед самих рабів, — яких, до речі, було не так багато, — модуси існування демонстрували глибокі відмінності. Певна кількість серед них, що виконували або чорну домашню роботу, або працювали в полі, годувалися в домі хазяїна або на його фермах. Ці невільники справді були зведені на рівень людської худоби й офіційно вважалися різновидом нерухомого майна. Раб-орендар, навпаки, мав власну домівку; він сам здобував собі засоби до існування. Ніщо йому не перешкоджало, за сприятливої нагоди, продати на свою вигоду лишки свого врожаю; він не залежав прямо в тому, що стосувалося його утримання, від свого хазяїна, й рука останнього досягала його лише вряди-годи. Звичайно ж, він мав виконувати щодо того, хто був на чолі панського «двору», обов'язки, які були неймовірно тяжкими. Але вони були принаймні обмеженими, де-юре — іноді, де-факто — завжди. І хоч деякі чиншеві книги повідомляють нам, що ця людина «повинна служити завжди, коли їй буде наказано», на практиці зрозумілий інтерес хазяїна командував йому надавати можливість кожному дрібному підневільному самому визначати ті дні, в які він мусив трудитися на полях маєтку: без такого дозволу ефективність його повинностей різко зменшувалася. Живучи в такий спосіб життям, аналогічним тому, яким жили інші, так звані «вільні» орендарі, з чиїми родинами його нерідко пов'язували шлюбні узи, наділений землею *servus* став наближатися до стану, який мав надзвичайно важливу для нього юридичну ознаку. Королівські суди визнали, що його обов'язки також мають бути зафіксовані земельним звичаєм: така стабільність була абсолютно суперечна самому поняттю рабства, кардинальною характеристикою якого є якраз цілковита сваволя. Декотрі з рабів, нарешті, як ми вже знаємо, входили до збройного почту, який завжди супроводжував володаря. Престиж зброї, довіра, якою вони були наділені, одне слово, як говорилося в одному капітулярії, «честь васала», забезпечували їм у суспільстві ранг та можливості дій, які настільки вивищували їх над їхнім підневільним становищем, що королі вважали за потрібне як виняток вимагати від них, щоб вони давали ту присягу на вірність, до якої, в принципі, допускалися лише справжні «франки».

В тому, що стосувалося людей вільних, спостерігалася ще більша строкатість. Різниця в статках, що була значною, не могла не знайти свого віддзеркалення у відмінностях юридичних. Якщо той або той персонаж, хоч би до якого високого належав він роду, був надто бідний, щоб придбати необхідне військове спорядження, а тому не міг бути призваний до війська або принаймні не міг озброїтися за власний кошт, чи слід було вважати його автентичним членом народу франків? Він був не більше, говориться в одному капітулярії, як

«вільнонародженим нижчого ґатунку»; інший ордонанс висловлюється з цього приводу набагато брутальніше, протиставляючи «людей вільних» і «людей убогих»[232]. До того ж більшість теоретично вільних людей були також залежними від того або того конкретного володаря, і саме майже безконечні відтінки цієї субординації визначали, головним чином, у кожному окремому випадку, суспільне становище індивіда.

Орендарі панських маєтностей, якщо вони не належали до рабського стану, мають, як правило, в офіційних документах, написаних латиною, назву «колонів». Багато з них і справді, в тих регіонах Франкської держави, які колись були римськими, мали своїми предками людей, що підлягали законам колонату. Але прив'язаність до землі, яка колись була істотною характеристикою цього стану, поступово вийшла зі звичаю. За кілька сторіч до того в Нижній імперії народився задум прив'язати, або майже прив'язати кожну людину до праці, яка стала б для неї спадковою, й водночас закріпити за нею певну частку податків: тобто влаштувати так, щоб солдат ніколи не зміг покинути свою армію, ремісник — своє ремесло, «декуріон» — свій муніципальний сенат, селянин — свою ділянку землі, щоб він сам ніколи не міг її покинути, і жоден великий землевласник не міг його з неї зігнати. Могутність тодішньої адміністрації, що правила неозорими територіями, дала змогу перетворити цю мрію майже на реальність. Натомість варварські держави, так само як і більшість середньовічних держав, які прийшли їм на зміну, не мали достатньої влади для того, щоб покарати втеклого селянина або перешкодити новому володарю прийняти його до себе. До того ж занепад земельного податку в руках недосвідчених урядів відібрав майже всякий інтерес до подібних зусиль. Важливо відзначити, що в дев'ятому сторіччі багато колонів розташувалися на «рабських» мансах, тобто на тих ділянках землі, які були колись роздані рабам, а багато рабів — на мансах «вільних», що первісно призначалися для колонів. Ця суперечність між якістю людини і якістю землі — специфічні вимоги до якої й тепер нагадували про минуле — не лише сприяла перемішуванню класів. Вона також свідчить про те, наскільки безперервність успадкування одного й того самого «ґрунту» *(motte)* перестала шануватися.

Який же сенс могло зберегти це поняття римського права, що перетворило колона, людину вільну за своїм персональним статусом, на людину залежну, але залежну не від іншого індивіда, а від речі, після епохи надто реалістичної для того, щоб не привести всі суспільні взаємини до обміну послухом і протекцією між істотами з плоті й крові? Уже там, де імперська конституція стверджувала, що «колон належить тій землі, де він народився», в підручнику з римського права, відредагованому на початку шостого сторіччя для потреб вестґотської держави, говорилося, що «він належить своєму господарю»[233]. Звичайно ж, що колон дев'ятого сторіччя, як і його далекий попередник, з погляду закону був людиною вільною. Він давав при-

сягу на вірність суверенові. Він брав участь іноді в засіданнях судових асамблей. Проте його стосунки з державною владою були рідкими й досить далекими. Чи призивали його до війська? Призивали, але тільки під прапором володаря, від якого він мав свій орендний наділ. Чи могли його притягти до судової відповідальності? Система імунітетів, а ще більшою мірою самі звичаї, санкціонуванням яких здебільшого обмежувалися ці привілеї, знову ж таки, як правило, накидали йому в судді його сеньйора. Одне слово, все більше й більше його місце в суспільстві визначалося його підлеглістю іншій людині: причому та підлеглість була настільки тісною, що вважалося цілком природним обмежувати його сімейний статус, забороняючи йому одружуватися поза панською маєтністю, якій він належав; що його союз із цілком вільною жінкою розглядали як «нерівний шлюб»; що канонічне право мало тенденцію відмовляти йому у вступі до того чи того релігійного ордену, а право світське вважало за можливе піддавати його тілесним покаранням, у давнину застосовуваним лише до рабів; і що, нарешті, коли сеньйор знімав із нього його повинності, це розглядалося як відпущення на волю. І то не випадково, що, на відміну від стількох термінів юридичного латинського словника, *colonus*, у кінцевому підсумку, не дало потомства в галло-романських говірках. Уперте виживання інших слів, що також позначають умови людського існування, стало можливим, само собою зрозуміло, коштом великих зміщень у смислі; проте цей факт аж ніяк не порушує відчуття чи ілюзію безперервності. Натомість колон, починаючи від епохи Каролінгів, почав губитися в одноманітному натовпі людей, що були залежні від панських маєтностей і яких хартії об'єднували під назвою *mancipia* (колись у класичній латині це слово було синонімом слова «раби»), а простонародна мова під ще більш невиразною назвою «людей» хазяїна. Дуже близький, з одного боку, до рабів, «наділених землею», він майже змішувався, з другого, — до тієї міри, що іноді, в термінології, всяка різниця стиралася — з людьми, які перебували під протекцією у прямому значенні цього слова, в тих випадках, коли вони не були воїнами.

Бо практика опіки, як ми вже знаємо, не обмежувалася вищими класами. Чимало вільних людей скромного достатку шукали собі захисника, не погоджуючись заради цього віддаватися в рабство. Водночас із тим, як вони віддавали йому свою землю, щоб відразу ж одержати її від нього як орендний наділ, між двома індивідами виникали стосунки більш персонального характеру, які протягом тривалого часу, одначе, залишалися не досить чітко визначеними. Коли вони почали визначатися, це відбувалося в процесі того, як вони запозичували не одну характеристику від іншої форми залежності, дуже поширеної і яка була ніби призначена для того, щоб правити за модель для всіх стосунків залежності нижчої категорії: йдеться про становище звільненого «на умовах послуху».

У країнах, які складали Франкську державу, після останніх сторіч існування Римської імперії мали місце численні звільнення рабів.

Щороку надавали рабам свободу й у часи Каролінгів. Усе радило володарям здійснювати таку політику. Трансформація економіки вимагала розбивати великі команди, які колись обробляли *латифундії*, сьогодні подрібнені. А що багатство віднині також, як здавалося, більше опиралося на стягування оброку й повинностей та на службу, а не на безпосередню експлуатацію великих маєтностей, воля до влади, у свою чергу, знаходила в протекції, що надавалася вільним людям, які були часткою народу, інструмент набагато ефективніший, аніж могло їй надати володіння людською худобою, позбавленою прав. І нарешті, турбота про спасіння душі, що особливо загострювалася з наближенням смерті, схиляла прислухатися до голосу Церкви, котра якщо й не виступала проти рабства як такого, все ж таки вважала, що дати волю рабові-християнину — це діяння благочестиве в повному значенні цього слова. Отже, вихід на волю був у всі часи як у Римі, так і в Германії нормальним фіналом багатьох рабських доль. Але схоже на те, що у варварських королівствах цей ритм дедалі прискорювався.

Якщо володарі й видавалися такими великодушними, то тільки тому, що не було формальних актів, які примушували б їх до цього. Не було нічого заплутанішого, на перший погляд, аніж юридичний режим звільнень у Франкській державі дев'ятого сторіччя. Традиції римського світу, з одного боку, всілякі германські права — з другого, надавали безліч засобів для здійснення цієї операції й визначали умови існування тих, кого вона облагодіювала, в термінах разючого розмаїття. Якщо, проте, розглянути практичні результати, то вони узгоджено пропонували вибір між двома великими категоріями дій. В одному випадку звільнений раб визволявся віднині з-під будь-якої приватної влади, крім тієї, в якої він згодом самохіть шукатиме підтримки. В другому, — навпаки, за ним залишалися, в його новому статусі, певні обов'язки коритися або своєму колишньому хазяїну, або новому патронові, — наприклад церкві, — якому цей хазяїн погоджувався його віддати. Ці обов'язки загалом розглядалися як такі, що мають передаватися від покоління до покоління, а тому вони спричинилися до виникнення справжньої спадкової клієнтели. «Визволення» *(manumission)* — якщо говорити мовою того часу — першого типу давали рідко. «Визволитель», якщо він погоджувався відмовитися від раба, волів зберегти підлеглого. Сам-таки «визволений», який не зважувався жити без захисника, відразу знаходив, у цей спосіб, бажану протекцію. Зв'язок підлеглості, який утримував випущеного на волю біля свого колишнього хазяїна, був таким міцним, що Церква, схильна вимагати від своїх священнослужителів цілковитої незалежності, відмовлялася висвячувати в духовний сан цих нових вільних людей які, попри свій новий статус, були ще, на її думку, обплутані надто міцними путами. Зазвичай звільнений раб був водночас і орендарем у свого патрона, чи то він був наділений землею ще до того, як скинув із себе своє рабське ярмо, чи одержував земельний дарунок разом із волею. До того ж цю підлеглість виз-

воленого раба підкреслювали його повинності, що часто мали персональний характер. Іноді це був податок на спадщину, який патрон стягував за кожної смерті. Ще частіше це був податок на голову, який щороку мусив сплачувати визволений раб, як і кожен індивід із його потомства. Даючи регулярний прибуток, загальна сума якого була чималою, ці «побори» *(chevage)*, завдяки короткій періодичності сплати, перешкоджали тому, щоб через несумлінність підлеглого або неуважність зверхника зв'язок залежності пішов у забуття. Ця модель була запозичена з певних зразків визволення рабів, що здавна практикувалося в германців. Дуже скоро її стали застосовувати майже повсюди, де визволення раба передбачало його «послух».

Податок на спадщину; шеваж: цим двом варіантам підтвердження залежності судилося довге життя в середньовічних суспільствах. Принаймні другий із них дуже скоро перестав обмежуватися лише маленьким світом осіб, звільнених від рабства. Як це відзначають, у очевидних термінах, певні акти визволення, кілька деньє або шматків воску, які віддавалися щороку, були ціною протекції, яку надавав своєму колишньому рабові його хазяїн, що тепер перетворився на патрона. Але визволені раби були не єдиними людьми вільного статусу, що самохіть або з примусу віддавали себе під «опіку» *(maimbour)* когось могутнього. Від дев'ятого сторіччя шеваж уже знайшов широке розповсюдження, ставши таким собі специфічним знаком цілої категорії персональних залежностей, які своїми спільними характеристиками, незалежними від будь-яких термінологічних капризів, передбачали, з боку підлеглого, досить смиренний послух, у загальному випадку спадковий, а з боку патрона могутні командні функції, джерело високих прибутків. Таким чином, у хаосі взаємин людини з людиною, ще надто заплутаних, почали вимальовуватися кілька силових ліній, побіля яких мали поступово кристалізуватися інституції наступної доби.

II. ФРАНЦУЗЬКЕ КРІПОСНЕ ПРАВО

У власне Франції та в Бургундії ціла низка дій, які сходилися в одну точку, спричинилася протягом першої феодальної доби до справжнього очищення від античної суспільної номенклатури. Писані закони були забуті. Що стосується цензових реєстрів франкської епохи, то певна кількість була втрачена; а інші, як унаслідок трансформації словника, так і тих радикальних змін, що відбулися в системі розподілу земель, читалися з великими труднощами. До того ж сеньйори та судді були здебільшого надто великими невігласами, щоб сушити собі голову юридичними спогадами. Проте в новій класифікації умов людського існування, яка була тоді опрацьована, знову була відведена значна роль поняттю, що його колективна свідомість знала з незапам'ятних часів: я маю на увазі антитез між свободою і рабством. Але це відбулося коштом глибокої зміни смислу.

Та й чи можна дивуватися, що стародавнє протиставлення перестало озиватися до душі й розуму? Адже у Франції майже не залишилося рабів у точному значенні цього слова. Стиль життя підневільних орендарів не мав нічого спільного з рабством. Що ж до невеличких груп тих рабів, які колись були на утриманні хазяїна, то смертність у поєднанні з наданням волі утворювали там порожнини, які вже годі було заповнити. Бо й справді, релігійне почуття забороняло перетворювати на рабів військовополонених-християн. Лишалася, щоправда, работоргівля, яка годувалася збройними набігами на землі «поган». Але її найпотужніші потоки або зовсім не досягали наших країн, або — з тієї очевидної причини, що не знаходили там достатньо багатих покупців — лише перетинали їх, прямуючи далі або до мусульманської Іспанії, або на Схід. Крім того, ослаблення держави позбавляло всякого конкретного значення стародавню відмінність між людиною вільною, суб'єктом повного права, і рабом, що перебував поза межами функціонування громадських інституцій. Проте звичай уявляти собі суспільство як таке, що складається з людей вільних і людей невільних, зберігся; за цими останніми збереглася давня латинська назва *servi*, що у французькій мові перетворилася на *serfs*. Це була лінія розколу між двома групами, яка невідчутно зміщувалася.

Мати над собою сеньйора — це, на думку тих часів, аж ніяк не суперечило поняттю свободи. Хто їх над собою не мав? Але мислили тоді так, що ця якість закінчувалася там, де людина була позбавлена права вибору, яким вона могла б скористатися бодай раз у житті. Одне слово, тоді вважали, що всяка підлеглість, яка має спадковий характер, несе в собі ознаки підневільного становища. Хіба той нерозривний зв'язок, що обплутував дитину ще «в лоні матері», не був однією з найтрагічніших ознак традиційного рабства? Відчуття цих майже фізичних пут чудово передається у виразі «людина тіла» *(homme de corps)*, яке простонародна мова викувала як синонім кріпака *(serf)*. Васал, чия присяга на вірність не передавалася в спадок, був, як ми вже бачили, людиною істотно «вільною». Натомість, увійшло в звичай навішувати етикетку рабської залежності не тільки на не дуже численних нащадків рабів-орендарів, а й на тих підлеглих, чиї предки віддали в неволю не тільки власні персони, а й своїх нащадків, які утворювали тепер набагато густіший натовп: на спадкоємців тих рабів, які за свого життя одержали волю, або вбогих орендарів. Туди ж таки потрапляли внаслідок узагальнення, що видається дуже значущим, чужоземці, або «чужинці», іноді — євреї. Позбавлені будь-якої природної опори в родині або в народі, вони автоматично передавалися стародавнім правом під опіку монарха або володаря тих земель, де вони оселилися; феодальна ера перетворила їх на кріпаків, що мусили підкорятися, в цій своїй ролі, сеньйорові тієї території, на якій вони жили, або принаймні тому з них, який мав там владу здійснювати вищий суд. У каролінзьку епоху дедалі більша кількість узятих під опіку платили шеваж. Проте вони робили це за

умови, що збережуть за собою або отримають статус вільних людей. Бо рабство мало хазяїна, який міг відібрати все, на відміну від захисника, що йому сплачувалася певна компенсація. Поступово, проте, цей обов'язок, що колись вважався цілком почесним, набув відтінку чогось принизливого; потім, у кінцевому підсумку, став розглядатися судами як одна з характерних ознак кріпосної залежності. Він і далі вимагався тими самими родинами, що й колись, і з причин, по суті, тих самих. Лише змінилося місце, яке відводилося в поточній класифікації стосункам, реальним вираженням яких вважали сплату оброку й виконання повинностей.

Майже непомічене сучасниками, як то буває майже з усіма семантичними мутаціями, це велике зміщення таблиці суспільних цінностей дало про себе знати в кінці франкської епохи набагато вільнішим застосуванням словника підневільної залежності, який відтоді почав коливатися між двома значеннями минулого та майбутнього. Ці вживання слів навпомацки тривали довго. Залежно від регіонів, залежно від тих клініків, яким доручали писати хартії, межі застосування слів змінювалися. В кількох провінціях певні групи, що походили від колись звільнених «на умовах послуху» рабів, зберегли майже до початку дванадцятого сторіччя як етикетку свого походження своє окреме визначення «кульвертів» *(culverts)*, що утворилося з латинського *collibertus* («визволений»). Та попри те що колись вони були визволені, тепер їх вважали позбавленими «свободи», в новому значенні цього терміна. Проте на них дивилися як на клас, який був вищим, аніж прості «кріпаки» *(serfs)*. До інших родин, то там, то там, попри фактичне уподібнення всіх їхніх обов'язків до обов'язків людей кріпацького стану, довгий час залишалися прив'язаними такі визначення, як «віддані під опіку» *(commendés)* або «люди визнання» *(gens d'avouerie)* (тобто люди, які визнавали протекцію над собою сеньйора). Якийсь чоловік віддавав себе разом зі своїми нащадками під опіку володаря, якому він обіцяв, крім виконання інших обов'язків, сплачувати шеваж? Бувало, що цей акт прямим текстом формулювався як добровільне закріпачення. А бувало й навпаки, туди, як у стародавню франкську формулу опіки, вставляли пункт, який передбачав збереження свободи. А бувало й так, що в остаточній редакції обачливо утримувалися від будь-якої конкретної заяви, що могла б поставити одну зі сторін у скрутне становище. Проте, коли досьє, як це було в Гентському абатстві Сен-П'єр, розтягується на кілька сторіч, там неважко помітити, мірою того як спливає час, поступову зміну фразеології, що стає все більш і більш сервильною.

А втім, хоч би якою була кількість цих стихійних традицій, надзвичайно висока пропорція яких у стосунку до вбогості наших документів здатна і здивувати, і схвилювати, само собою зрозуміло, що не тільки вони сприяли зростанню кількості людей, які перебували в кріпосній залежності. За відсутності будь-яких точних угод, лише внаслідок простої гри давності, насильства та змін, які відбувалися в юридичній опінії, маса людей, що підлягали панським маєтностям,

давнім або недавнім, повільно сповзала до цього стану, який мав давню назву і визначався зовсім новими критеріями. У селі Тіе-ан-Парісі, де на початку дев'ятого сторіччя на 146 голів родин було тільки 11 рабів проти 130 колонів, а крім того ще 19 узятих під опіку, які платили шеваж, майже все населення за Людовіка Святого складалося з осіб, чий статус кваліфікувався як кріпосний.

До самого кінця залишалися індивіди, навіть цілі спільноти, про які невідомо було точно, куди їх класифікувати. Були чи не були кріпаками монастиря Сент-Женев'єв селяни з Росні-су-Буа? Були чи не були кріпаками свого абатства люди з Ланьї? Ці проблеми займали від часів Людовіка Сьомого до часів Філіпа Третього королів і пап. Змушені від батька до сина сплачувати шеваж та підкорятися кільком іншим «звичаям», які загалом розглядалися як несумісні з поняттям свободи, представники деяких міських буржуазій Півночі в тринадцятому сторіччі не захотіли, проте, дозволити, щоб до них ставилися як до кріпаків. Проте вагання та аномалії не несли в собі чогось справді істотного. Щонайпізніше в першій половині дванадцятого сторіччя — на той час «кульверти» вже перестали існувати як клас і їхня назва стала простим синонімом кріпака — виникла унікальна категорія вбогих персональних підлеглих, прив'язаних до хазяїна самим фактом свого народження, а отже, й «заплямованих» рабським становищем.

Тут ішлося, власне, не тільки про значення слів. Певні обмеження, які раніше мислилися як невіддільні від рабського стану, тепер майже неминуче застосовувалися й до цих невільних людей, які начебто належали до зовсім іншого виду, але в чому саме їхня новизна, ніхто собі чітко не уявляв. Серед цих обмежень можна назвати заборону висвячуватися в духовний сан; позбавлення права свідчити в суді проти вільних людей (якщо не брати до уваги окремого привілею, який надавався спочатку королівським кріпакам і поширився на кріпаків деяких церков); одне слово, ці люди перебували під загальним знаком нижчості та зневаги. З другого боку, був опрацьований спеціальний статут, що визначався цілим пучком специфічних повинностей. Безконечно змінні у своїх модальностях, залежно від місцевих звичаїв, вони в загальному плані були майже скрізь вельми подібними: контраст, який безперервно повторювався в цьому суспільстві, водночас подрібненому й фундаментально єдиному. Це був шеваж. Це була — окрім випадків спеціального дозволу, який коштував дорого — заборона «неправильно одружуватися» *(formarier)*, тобто брати шлюб із особою, яка не належала до того самого суспільного стану й була підлеглою іншого сеньйора. Це був, нарешті, спеціальний податок на спадщину. В Пікардії та у Фландрії це «правило мертвої руки» звичайно реалізувалося у формі регулярного податку на спадщину, коли сеньйор, після кожної смерті, привласнював або невеличку суму грошей, або, частіше, якусь найкращу річ або найкращу голову худоби. В інших місцях можливість стягнення цього податку залежала від визнання зв'язку спорідненості: якщо

небіжчик залишав синів (іноді братів), котрі жили з ним біля одного «вогнища», сеньйор не одержував нічого; в протилежному випадку, він забирав усе.

Та хоч би якими важкими видавалися ці обов'язки, вони були, в якомусь розумінні, антиподами рабству, бо передбачали, що людина, на яку вони накладені, володіє справжнім майном, що його може передавати в спадок. У своїй ролі орендаря кріпак мав достоту ті самі обов'язки й ті самі права, що й будь-який інший: його власність уже не була чимось дуже хистким, і його праця, повинності та служба, один раз відрегульовані, не належали більш нікому, крім нього самого. Проте не уявляймо собі його також у образі колона, прикріпленого до «своєї землі». Звичайно ж, сеньйори намагалися утримати своїх селян. Без людини, чого варта була земля? Але було важко перешкодити їхнім переходам, по-перше, тому, що подрібнення влади перешкоджало більше, аніж будь-коли, зусиллям ефективного поліційного примусу, а по-друге, цілинних земель тоді було ще дуже багато, й тому не було особливого сенсу погрожувати втікачеві конфіскацією, бо він не мав би особливих проблем із тим, щоб прилаштуватися десь-інде. До того ж головні зусилля сеньйора були спрямовані на те, щоб утримати при собі орендний наділ, а конкретний статус того, хто її обробляв, важив мало. Чи були випадки, щоб два персонажі домовилися між собою, що кожен не прийматиме до себе підданих другого? В цьому, власне, не було потреби, бо ніхто ніколи не намагався якось змінити умови існування індивідів, закріпачених чи вільних, тому міняти господаря не було ніякого сенсу.

А втім, не було ніякої потреби в тому, аби поле, у своїй приналежності, йшло тією самою дорогою, що й людина. Ніщо в принципі не перешкоджало рабові володіти навіть алодами, вільними від будь-якої земельної залежності. Хоча, правду кажучи, загалом у таких випадках — а вони, як нам відомо, мали місце аж до тринадцятого сторіччя — існувало правило, що така земля хоч і була вільна від усіх зобов'язань, характерних для цензиви, проте не могла бути відчужена без згоди хазяїна того, хто нею володів: це робило систему володіння алодами досить недосконалою. Набагато частіше бувало, що, володіючи лише орендними наділами, кріпак не одержував їх або одержував не всі від сеньйора, до якого його прив'язував зв'язок, властивий його суспільному становищу; бувало навіть так, що, будучи кріпаком одного сеньйора, він жив на землі іншого. Чи феодальна ера намагалася коли-небудь навести лад у цій плутанині залежностей від різної влади? «Я дарую обителі Сен-П'єр де Клюні цю землю з усім, що до неї належить»— це треба розуміти, як «я відступаю права на володіння цією землею» — крім вілана, який її обробляє, його дружини, синів та дочок, бо вони належать не мені» — так було записано наприкінці одинадцятого сторіччя в одній бургундській хартії[234]. Від самого початку цей дуалізм був притаманний ситуації певних узятих під опіку людей. Рухливість населення поступово робила його все менш рідкісним. Природно, що він знову й знову порушував делікатні проблеми поділу, й не один хазяїн або орендного наділу, або людини, у кінцевому підсумку, втрачав право на володіння ними. Проте бодай у одному вельми значущому пункті зв'язку людини з людиною віддавали очевидний пріоритет. Вважали, що кріпака, принаймні в тому випадку, коли він скоїв злочин «із пролиттям крові», не міг судити інший суддя, окрім того сеньйора, якому він належав «тілом»: причому це робилося незалежно від того, якими були реальні юридичні права цього останнього, і від того, де проживав підсудний. Одне слово, становище кріпака аж ніяк не характеризувалося його зв'язком із землею. Його характерною ознакою було, навпаки, те, що він настільки залежав від іншої людини, що, хоч би куди він подався, ця залежність повсюди переслідувала його й приклеювалася до його нащадків.

Таким чином, кріпаки не тільки не походили, у своїй більшості, від античних рабів, а й умови їхнього життя не являли собою нового, більш або менш підсолодженого, варіанту стародавнього рабства або римського колонату. Під старими словами та з характеристиками, запозиченими на різних етапах свого минулого, ця інституція віддзеркалювала потреби та колективні репрезентації того середовища, в якому вона сформувалася. Безперечно, що доля кріпака була дуже тяжкою. Поза холодною незворушністю текстів неважко реконструювати атмосферу брутального насильства, іноді трагічного. Генеалогія однієї кріпацької родини, складена в Анжу одинадцятого сторіччя, для потреб одного судового процесу, закінчується такою згадкою: «Дама Нів, яку зарізав Віаль, її сеньйор». Хазяїн часто був схильний вважати, хай навіть це йшло всупереч звичаю, що його влада над кріпаком нічим не обмежена. «Він є моїм від своїх ступнів до маківки черепа», — казав про одного зі своїх кріпаків абат монастиря Везле. Але, звичайно ж, не одному з таких залежних усім своїм тілом людей, у свою чергу, щастило, якимись хитрощами або втечею, вислизнути з-під ярма. Та не все, безперечно, є брехнею у словах того ченця з Аррасу, який розповідає нам про кріпаків свого абатства, що вони однаковою мірою прагнуть визволитися від своєї залежності в часи миру й, навпаки, міцно за неї тримаються, коли нагальна небезпека примушує їх шукати захисту[235]. Протекція, гноблення — між цими двома полюсами майже неминуче коливається будь-який режим клієнтели. І не випадає сумніватися в тому, що кріпацтво первісно конституювалося як одна з найефективніших систем цієї категорії.

Але не всі селяни потрапили в кріпосну залежність: навіть у тих випадках, коли їхня земля ставала або залишалася залежною. Серед орендарів панських маєтностей тексти, що утворюють безперервну послідовність протягом усієї феодальної ери, виводять на сцену групи людей, що кваліфікуються як «вільні», хоча живуть і працюють поруч із кріпаками.

Проте було б помилкою уявляти їх собі як простих фермерів, що підтримували з верховним власником землі лише холодні взаємини,

що єднають боржників з їхніми кредиторами. Занурені в суспільну атмосферу, де будь-які стосунки нижчого з вищим набували суто людського характеру, ці люди були прив'язані до сеньйора не лише численними повинностями та обов'язком нести службу, якими були обкладені їхні будинки та їхні поля. Вони були зобов'язані підкорятися своєму володареві й допомагати йому. Вони розраховували на його підтримку. Солідарність, що виникала в такий спосіб, була досить сильною, аби сеньйор мав право на відшкодування, в разі його «вільний» підданий діставав поранення, аби, у випадку вендети чи якоїсь іншої помсти, що йому загрожувала, вважали цілком законним складати цю провину на всю групу його підлеглих, незалежно від їхнього статусу. Ця солідарність вважалася настільки респектабельною, що мала перевагу над обов'язками, які, на перший погляд, здавалися значно вищими. Вони не були кріпаками, ті буржуа з одного містечка, що належало як Людовікові Шостому, так і сірові де Монфору, яких їхня хартія зобов'язувала зберігати нейтралітет у випадку війни між їхніми двома сеньйорами, хоча один із них був водночас і їхнім королем[236]. Проте цей же таки зв'язок, попри всю свою обов'язковість, іноді видається вкрай випадковим. Погляньмо, наприклад, на слова, які його виражають. «Вілан» (vilain) означає просто житель панської маєтності, що латиною називалася villa; «гість» (hôte); «манан» (manant); «кушан і леван» (couchant et levant) — ці терміни, які виражали просто ідею проживання, застосовувалися до всіх орендарів як таких, навіть якщо вони були кріпаками. Але «вільний» орендар не мав якоїсь іншої назви, бо він був «житель» у його чистому вигляді. Припустімо, він продавав, віддавав або покидав свою землю й переселявся жити кудись-інде. Ніщо більше не прив'язувало його до сеньйора, якому належав цей клапоть землі. Ось чому цей «вілан», цей «манан» вважався людиною вільною, а тому — якщо не брати до уваги деякі винятки, характерні для періоду генези та невизначеностей — його не стосувалися ті обмеження матримоніального та спадкового права, які, навпаки, накладалися на людину, «залежну тілом», будучи ознакою суворої підлеглості, в якій перебував не лише сам індивід, а й його родина.

А які цікаві відомості могла б дати нам мапа селянської свободи та селянського закріпачення! Проте, на жаль, тут ми маємо лише кілька дуже грубих наближень. Ми вже знаємо, з яких причин Нормандія, перебудована внаслідок скандинавського вторгнення, буде зображена на цій приблизній мапі великою білою плямою. То там, то там виднітимуться й інші території, вільні від кріпацтва, правда, менші за площею й складніші для витлумачення: скажімо, Форез. У інших регіонах нашої країни ми побачимо, що закріпачені селяни складають величезну більшість. Але поруч із ними бачимо й розсипи вільних віланів більшої або меншої густоти. Іноді вони живуть упереміш із закріпаченим населенням, хата біля хати й під владою одного й того самого сеньйора. Іноді, навпаки, ми бачимо цілі села, що їм у якийсь спосіб пощастило уникнути закріпачення. Навіть якби ми були ліпше

обізнані з грою причин, які тут зіштовхнули селянську родину в прірву спадкової кріпацької залежності, а там допомогли їй затриматися на схилі й не скотитися вглиб, щось би завжди, безперечно, перешкоджало точному аналізу. Конфлікти сил, які були надто делікатними, аби їх вдалося точно зважити, а іноді й сута випадковість, спричиняли розв'язку, якій часто передували чимало коливань. Також і постійне розмаїття умов, мабуть, можна вважати феноменом вельми повчальним. За досконалого феодального ладу не тільки кожен клапоть землі був би або феодом,або селянською орендною ділянкою, а й кожна людина була б або васалом, або кріпаком. Але це добре, що факти нам зайвий раз нагадують: суспільство — не геометрична фігура.

III. ГЕРМАНСЬКИЙ ВИПАДОК

Повне вивчення європейської панської маєтності (сеньйорії) у феодальну еру ставить перед нами вимогу, щоб ми тепер подалися на Південь Франції й відзначили там існування, поруч із персональним закріпаченням, певний вид земельного закріпачення, яке переходило від землі на людину й прикріпляло її до неї. Ця інституція уявляється тим більш таємничою, що її появу надзвичайно важко датувати. Потім варто було б відзначити, в Італії, розвиток поняття кріпосної залежності, близько спорідненої з тією, яка була створена французьким правом, але, як здається, менш розповсюдженої і з більш розмитими контурами. І нарешті, Іспанія запропонує нам очікуваний контраст, який, на відміну від Каталонії з її кріпацтвом у французькому стилі, позначав землі Реконкісти, Астурію, Леон, Кастилію; це були країни, де рабство ніколи не зникало, будучи одним із наслідків Священної війни, але в середовищі тубільного населення стосунки персональної залежності, як і загалом стосунки в суспільстві, не дуже примусовими, а отже, й не позначеними тавром рабсько-кріпацької залежності. Але перш ніж зробити цей огляд, надто довгий і позначений багатьма непевностями, ліпше буде ближче ознайомитися з особливо багатим досвідом двох країн, Германії та Англії.

Говорити про германські села як про щось єдине означало б удатися до досить штучного узагальнення. Вивчення колонізованих земель, на схід від Ельби, дуже мало вкладається в наш період. Але в самому серці старої Германії велика антитеза протиставляла Швабію, Баварію, Франконію, лівий берег Райну, де сеньйоріалізація була відносно давньою й глибокою, Саксонії, яка внаслідок великої кількості своїх вільних селян — вільних своїми землями, вільних своєю персоною — була ніби перехідною зоною між власне Германією й Фрисландією, де зовсім не було сеньйорій (панських маєтностей), а отже, й кріпаків. Якщо ми уважніше придивимося до фундаментальних ліній, то виразно побачимо тут деякі виразно національні характеристики.

Як і у Франції, ми спостерігаємо — і вдаючись до тих самих засобів — широке узагальнення стосунків спадкової підлеглості. Дарчі

акти зустрічаються в германських хартіях не менш часто, аніж у наших. Як і у Франції, між умовами існування людей, узятих під опіку відносно недавно, і давніми підданими панських маєтностей спостерігалася тенденція до зближення, і модель статусу, виробленого в такий спосіб, запозичила чимало характеристик у того типу підлеглості, який створювало визволення рабів «на умовах послуху». Це була спорідненість, яку мова мала неодмінно підкреслити. Словом *Laten*, етимологія якого нагадує про ідею визволення, називали колись у германському праві юридично добре визначений клас, який разом із деякими чужоземцями, що жили в країні, та людьми з підкорених народностей об'єднував звільнених рабів, які були ще прив'язані до своїх колишніх власників узами певного патронату. Під цією самою назвою розуміли на Півночі Германії в дванадцятому сторіччі великі групи залежних людей, де сини рабів, колись перетворених на клієнтів, тепер утворювали незаперечну меншість. Шеваж, податок на спадщину — найчастіше у вигляді якоїсь доброї речі, що її доводилося віддавати з приходом кожного нового покоління — стали характерними повинностями персональної залежності; до цього додавалася заборона брати шлюб поза межами свого панського маєтку або свого стану. І нарешті, так само, як у Франції, відійшовши від первісного смислу понять свободи й несвободи, тут намагалися віднині перетворити на закріпачення всяку залежність, що успадковувалася з народженням на світ. На землях ельзаського абатства Мармутьє вільні та підневільні орендні наділи дев'ятого сторіччя злилися в дванадцятому сторіччі в одну категорію, яку називали кріпацькою. Попри свою назву, *Laten* феодальної ери — достоту так само як і їхні брати по той бік кордону, французькі кульверти — в загальному випадку, перестали вважатися людьми вільними: до тієї міри, що коли сеньйор відмовлявся від своїх прав на них, то казали, що він звільняє цих уже колись звільнених. Натомість, свобода повсюдно визнається за Landsassen («людьми, оселеними на землі»), які називалися також (знову ж таки за аналогією з французькою назвою *hôtes*) «гостями» *(Gäste)* і які були справжніми віланами, вільними від будь-якої іншої залежності, крім тієї, яка виникала із обов'язків, що утворювалися внаслідок проживання на землі, яка комусь належала.

Тим часом розмаїті умови, специфічно германські, істотно порушували цей розвиток. Первісна концепція свободи могла так глибоко змінитися, у Франції, лише внаслідок ослаблення держави, а надто в юридичній сфері. Але в Германії, й передусім на Півночі, протягом усієї феодальної ери місцями зберігалися, конкуруючи з сеньйоріальними органами правосуддя, громадські юрисдикції, створювані за античним зразком. Тож як не могло там вижити й уявлення, хай і туманне, про те, щоб вважати вільними всіх тих і лише тих людей, які могли засідати в цих судах і притягуватися ними до відповідальності? Там, де, як і в Саксонії, селянські алоди були численними, часто виникала інша причина ускладнень. Тому що між власником

алоду і власником орендного наділу, навіть у тих випадках, коли і той, і той були вільні від будь-якої персональної і спадкової залежності, громадська свідомість не могла не бачити різницю в рівнях. Свобода власника алоду, оскільки вона поширювалася й на землю, здавалася повнішою. Тому лише він — принаймні тоді, коли його алод досягав певних розмірів, мав право виступати в ролі судді або, за старою франкською термінологією, в ролі ешевена; він був «вільно ешевенабельним» *(libre échevinable — schöffenbarfrei)*. І нарешті, факти економічного порядку теж мали свою вагу. Не будучи настільки нехтуваним, як у Франції, — бо близькість слов'янських країн була невичерпним джерелом грабунків і работоргівлі — рабство, в прямому значенні цього слова, все ж таки не відігравало у феодальній Германії дуже важливої ролі. Натомість античні *servi*, що були домашніми рабами маєтку, не перетворювалися так масово на орендарів, як у Франції, бо самі маєтки часто зберігали там набагато більші площі. Правда, більшість із них були, на свій манер, «наділені землею», але то були зовсім крихітні клаптики ґрунту. Приневолені до щоденної тяжкої праці, ці «слуги дня» *(Tagesschalken)*, справжні підневільні чорноробы того зразка, який був зовсім не відомий у Франції, жили в стані глибокої залежності, що її не можна було розглядати інакше, як друге рабство.

Забуваючи, що всяка суспільна класифікація, в кінцевому підсумку, існує лише завдяки ідеям, які створюють люди, і що всі суперечності з неї ніколи не можна виключити, певні історики піддалися спокусі силоміць накинути праву, за яким жили люди у феодальній Германії, ясність та регулярність, які були йому абсолютно чужі. Юристи середньовіччя були їхніми попередниками в цих зусиллях. Без особливого успіху. Ми повинні добре усвідомлювати, що системи, які нам пропонують великі автори звичаєвого права, такі, як Айке фон Репґов, у своєму «Дзеркалі саксів», не тільки досить погано узгоджуються у своїй внутрішній структурі; вони до того ж дуже приблизно відповідають тому, що написано в хартіях. Нічого подібного ми не спостерігаємо у відносно простій структурі французького кріпосного права. Практично, всередині кожної панської маєтності залежні люди спадкового статусу майже ніколи не об'єднувалися в один клас, що характеризувався б однаковими повинностями. Крім того, в різних панських маєтностях демаркаційні лінії між групами та їхні термінології відрізнялися до екстремальних меж. Одним із найбільш звичних критеріїв була сплата шеважу, який ще зберігав за собою трохи від свого давнього смислу як знак протекції, що не мала сорому. Люди, які відбували поденну панщину, такі вбогі, що їх іноді навіть доводилося звільняти від податку на спадщину, природно, не були зобов'язані його сплачувати. Але він був також відсутній у традиційному списку повинностей, іноді дуже тяжких, які накладалися на всіх орендарів, що перебували в кріпосній залежності. Це призводило до того, що родини, позначені печаттю цієї повинності, яка нагадувала про залежність, колись узя-

ту на себе добровільно, — попри те що вони також, з огляду на спадковий характер їхньої підлеглості, часто розглядалися як люди невільні — вважалися, принаймні як загальне правило, вищими за своїм рангом, аніж інші «підневільні». В інших місцях нащадки тих людей, які колись давно самохіть віддалися під чиюсь протекцію, і далі називалися старим словом *Muntmen*, що походило від германського терміна *Munt*, який упродовж усіх стародавніх часів позначав владу, що нею був наділений захисник. У романських країнах у цьому випадку вживали термін «коменди» (*commendés* — «взяті під опіку»). Але тоді як у французьких селах «узяті під опіку» селяни дванадцятого сторіччя, до речі, дуже нечисленні, зберегли від свого походження лише не наповнене жодним змістом слово й, по суті, скотилися до кріпацтва, чимало з їхніх германських колеґ зуміли зберегти своє існування як окремого класу, а іноді навіть свою принципову свободу. Між цими різними прошарками підлеглого населення стояли високі бар'єри заборон на шлюби, які могли б спричинитися до пониження суспільного рангу, неминучого в тому випадку, коли укладався шлюбний союз із особою, яка стояла у своєму статусі на щабель або на кілька щаблів нижче.

А втім, можливо, що, в кінцевому підсумку, найочевидніші ознаки своєї оригінальності германська еволюція завдячувала зміщенню в часі. Зі своїми неподільними земельними наділами, що часто розподілялися по кількох юридичних категоріях, з її вельми розгалуженою класифікацією умов людського існування, германська сеньйорія (панська маєтність) близько 1200 р. залишалася дуже близькою, у своїх сукупних характеристиках, до каролінзького типу: вона була, безперечно, набагато ближча до нього, аніж французька панська маєтність того самого періоду. Але протягом двох наступних сторіч і їй судилося відійти від нього дуже далеко. Зокрема, об'єднання спадково залежних людей під однією юридичною рубрикою відбулося десь на кінець тринадцятого сторіччя; тобто на два чи три сторіччя пізніше, аніж у Франції. Тут також нова термінологія запозичила багато чого зі словника, який тхнув рабською залежністю. Означення «власна людина» *(homme propre, homo proprius, Eigen)*, яке спочатку стосувалося, більш вузько, тих підневільних людей, що їх утримували в маєтку як сільськогосподарських рабів, поступово поширило своє значення на багатьох орендарів, якщо тільки їхня залежність від володаря передавалася в спадок, від батька до сина. Потім призвичаїлися доповнювати цей вираз додаванням іншого слова, яке з великою силою виражало персональну природу зв'язку. За дивним паралелізмом з однією з найпоширеніших назв французького кріпака стали все частіше й частіше вживати вираз «людина власна тілом» *(homme propre de son corps — eigen von dem Lipe Leibeigen)*. Природно, що між цією пізньою *Leibeigenschaft* (тілесністю), вивчення якої виходить поза межі феодальної ери, і французьким кріпацтвом дванадцятого сторіччя було чимало контрастів, привнесених відмінностями середовища та епохи. Проте це

аж ніяк не перешкоджає враженню, що цей характер виняткового архаїзму був прикметною ознакою германського суспільства протягом майже всієї феодальної ери.

IV. В АНГЛІЇ: МІНЛИВОСТІ ДОЛІ ВІЛЬНОГО СЕЛЯНСТВА (ВІЛАНІВ)

На відстані приблизно двох століть від каролінзької епохи становище селянських класів у Англії одинадцятого сторіччя було надзвичайно схожим на становище давніх каролінзьких чиншовиків. Правда, земельна панська маєтність була там організована набагато слабкіше, але в системі стосунків людської залежності спостерігалася не менш складна картина. Цей хаос, до якого вони були зовсім не звичні, дуже бентежив континентальних кліриків, яким Гійом Завойовник доручив укласти кадастр свого нового королівства. Запозичена переважно з лексикону Західної Франції, їхня термінологія досить погано узгоджується з фактами. Проте кілька загальних характеристик проступають чітко. Там існували автентичні раби *(theows)*, декотрі з яких були наділені землею. Були й орендарі, які мусили платити оброк та працювати на свого пана, проте вважалися людьми вільними. Й були, нарешті, «віддані під опіку», залежні від свого покровителя, який, проте, зовсім не обов'язково був тим самим сеньйором, що від нього вони одержали свій орендний наділ, якщо вони його мали. Іноді ця підлеглість людини людині була досить слабкою, щоб нижчий міг її за своїм бажанням урвати. Іноді вона, навпаки, була нерозривною і спадковою. І нарешті були — без окремої назви — справжні власники селянських алодів. Окрім того, ще два принципи розрізнення співіснували з попередніми, не обов'язково збігаючись із ними: один випливав із неоднакового розміру земельних наділів; другий — з підлеглості тим чи тим сеньйоріальним судам, які тоді почали утворюватися.

Норманське завоювання, яке майже повністю оновило персонал орендарів панських маєтностей, зруйнувало цей режим і спростило його. Безперечно, що сліди давнього стану залишилися. Передусім на Півночі, де ми вже бачили, як селяни-воїни завдали клопоту юристам, звичним до зовсім іншого поділу між класами. Проте у своїй сукупності ситуація, приблизно через сто років після битви під Гастінґсом, стала дуже близька до тієї, яка мала місце у Франції. Поруч із орендарями, які залежали тільки від одного сеньйора, бо від нього вони одержали свою хату і своє поле, конституювався клас «зв'язаних людей» *(bondmen)*, «людей за народженням *(nativi, niefs)*, персонально і спадково залежних, що їх, із цієї причини, розглядали як людей, позбавлених «свободи». На них накладалися обов'язки та заборони в уже відомій нам майже незмінній сукупності: заборона висвячуватися в священнослужителі та вступати в нерівний шлюб; обов'язок віддавати, після кожної смерті, свою найкращу річ; шеваж (але цей останній, згідно зі звичаєм, аналогічні якому ми знаходимо

в деяких місцевостях Германії, стягувався в більшості випадків лише тоді, коли індивід проживав поза землями свого володаря). Додамо сюди ще одну повинність, яка в досить чудернацький спосіб захищала добрі звичаї й еквівалент якої — настільки це феодальне суспільство було глибоко однорідним — ми знаходимо в далекій Каталонії: дівчина кріпацького стану, яка згрішила, мусила заплатити штраф своєму сеньйорові. Набагато численніші, аніж колишні раби, ці нові підневільні люди не нагадували їх ані стилем свого життя, ані правом, якому вони корилися. Варто відзначити одну вельми значущу характеристику: на відміну від *theow* англосаксонської доби, їхня родина, в разі вбивства, мала право одержати свою частину «ціни за пролиту кров». Родинна солідарність, якої не визнавали за рабом, не була чужою для кріпака нових часів.

Проте в одному пункті намітився один дуже глибокий контраст із Францією. Англійський сеньйор із набагато більшим успіхом умів утримати на своїй землі і своїх кріпаків, і навіть своїх простих орендарів. А річ була в тому, що в цій напрочуд добре об'єднаній країні королівська влада була набагато сильніша й тому спроможна знаходити втеклих кріпаків і карати тих, хто приймав їх до себе. Крім того, в самій же таки панській маєтності володар, щоб тримати в покорі своїх підлеглих, мав у своєму розпорядженні інституцію, корені якої були, безперечно, англосаксонськими, але яку перші норманські королі, що дбали про добру політику, впорядкували й розвинули. Називалася вона *frankpledge*, що означає «порука» — малася на увазі порука взаємна — вільних людей. Вона мала на меті заснувати, в інтересах репресій, широку мережу солідарності. Для цього населення майже на всіх англійських територіях було розділене на групи, по десятеро людей у кожній. Кожна «десятка» колективно несла відповідальність за явку кожного зі своїх членів у суд. Через певні проміжки часу керівник десятки мусив передавати винних або викликаних представникові державної влади, який, у свою чергу, стежив за тим, щоб жодна персона не вислизнула з-під накинутої в такий спосіб сітки. Спочатку передбачалося об'єднати в цю систему лише всіх вільних людей, окрім представників вищих класів, слуг та людей зі збройного почту, які годувалися в домі сеньйора і за яких той, природно, мусив відповідати, і, нарешті, кліриків. Потім, дуже швидко, відбулася кардинальна трансформація. До системи *frankpledge* стали залучати лише тих, хто був залежним від панських маєтностей, і залучали їх туди всіх, без різниці в статусі. Таким чином, навіть назва цієї інституції стала брехливою, оскільки багато з цих підлеглих не вважалися людьми вільними: ще один парадоксальний і промовистий доказ зміни смислу, яку ми спостерігали вже не раз. З іншого боку, право забезпечувати з'яву до суду викликаних туди осіб, бо державні чиновники, з огляду на свою нечисленність, не могли ефективно виконувати цей обов'язок, усе частіше й частіше надавалося самим сеньйорам, принаймні багатьом із них. У їхніх руках воно стало досконалим інструментом примусу.

Тим часом завоювання, яке дало панським маєтностям таку міцну структуру, посприяло також утворенню надзвичайно добре озброєної королівської влади. Своєрідна прикордонна угода, укладена між двома державами, пояснює останнє перетворення, якого зазнали в середньовічній Англії класифікація умов і навіть саме поняття свободи. Від середини дванадцятого сторіччя, внаслідок зусиль, докладених нормандською, а потім анжуйською династіями, юридична потуга монархії зазнала нечуваного розвитку. Проте за ці ранні досягнення довелося платити свій викуп. Змушені шанувати бар'єр, який згодом держави більш повільного розвитку, такі як Франція, подолають без особливих труднощів, судді Плантаґенетів, після певних вагань, відмовляться втручатися в стосунки між лордом «маєтку» та його людьми. Не те, щоб їх було зовсім позбавлено доступу в королівські суди. Але процеси, які стосувалися взаємин між ними та їхнім сеньйором, могли відбуватися лише в присутності цього останнього або його суду. Але справи, визначені в такий спосіб, зачіпали найчутливіші інтереси цих простих людей: тягар повинностей, володіння наділом та передача його в спадок. До речі, кількість зацікавлених у цьому осіб була значною: бо сюди входили, крім *bondmen*, більшість простих орендарів, яких звичайно об'єднували під запозиченою з французької мови назвою «вілани». Таким чином, у англійському суспільстві утворилася лінія нового розлому, практична важливість якого була очевидна для всіх: з одного боку, справжні піддані короля, на яких завжди падала захисна тінь правосуддя; з другого — селянська маса, більш як наполовину віддана свавіллю сеньйорів.

Отже, уявлення про те, що вільна людина мала передусім право на громадське правосуддя, а раб міг претендувати лише на виправне покарання з боку свого пана, мабуть, ніколи не зникло. Навіть юристи мусили дійти обережного висновку, що в стосунку до свого сеньйора, але тільки в стосунку до нього (тому що проти третіх осіб ніщо не забороняло йому вдатися до послуг звичайного суду) вілан не був людиною вільною. Загальна опінія, навіть сама юриспруденція дивилися на це грубіше й простіше. Від тринадцятого сторіччя повсякденна мова визнавала синонімію між цими двома словами, що колись у Франції були майже антонімами: «вілан» і «кріпак». Це була асиміляція дуже серйозна, тому що вона не обмежувалася мовою. Ця остання, зрештою, лише віддзеркалювала живі колективні уявлення. Віднині якість буття віланом теж стала передаватися в спадок; і хоч у масі віланів певна печать нижчості й далі позначала нащадків давніх *bondmen*, що їх до того ж було, як здається, набагато менше, аніж кріпаків французьких, дедалі зміцнювалася тенденція — а всемогутність панських дворів цьому, звичайно ж, сприяла — обкладати членів цього нового сервільного класу тими самими повинностями й обов'язками, які колись накладалися лише на «людей підневільних».

Тим часом, визначити вілана як людину, котра у стосунках зі своїм сеньйором могла судитися лише цим останнім; потім — мірою

того як завдяки мобільності земельних статків статус людини і статус землі стали все рідше й рідше збігатися — визначити у свою чергу земельний наділ вілана як такий, володіння яким не могло захищатися королівськими судами, — це було, безперечно, те саме, що описати характеристики людського класу або певної категорії нерухомого майна. Це не означало чітко окреслити його контури. Бо для цього треба було б ще й знайти засіб, який би давав змогу визначати тих людей і ті землі, що підпадали під цю неспроможність, тоді як інші під неї не підпадали. Звичайно ж, не могло бути й мови про те, щоб підвести під цю принизливу рубрику всіх індивідів, які мали над собою сеньйора, або всі землі, що перебували в ленній залежності. Для цього мало було навіть виключити з цієї категорії рицарські феоди. Серед людей, які володіли цензивами, включеними до великих панських маєтностей, було чимало персонажів досить високого рангу і навіть чимало селян, чия свобода була надто давно й надто твердо засвідчена для того, щоб було можливо одним махом віднести цих людей до загалу кріпаків. Юриспруденція вирішила застосувати тут критерій, який запозичила зі спадщини ідей або забобонів, глибоко вкорінених у спільну свідомість. Раб мусив віддавати всю свою працю своєму хазяїнові. Тому віддавати сеньйорові велику частку свого часу означало, як здається, завдавати великої шкоди своїй свободі. А надто в тому випадку, якщо обов'язки, накладені в такий спосіб, включали в себе різновиди тієї ручної роботи, що вважалася чимось ницим і була відома в усій Європі під симптоматичною назвою «рабської праці». Отже, віланом робив свого власника такий орендний наділ, який передбачав виконання для сеньйора тяжкої селянської праці — настільки тяжкої, що іноді вона здавалася майже позбавленою доцільного глузду — а також інших видів служби, що розглядались як не дуже почесні; і ті люди, які в тринадцятому сторіччі володіли такими землями, стали тим пеньком, з якого виросло гілля класу віланів. У окремих випадках це розрізнення було досить примхливим. Були регіони, яких воно майже не зачепило. Але принцип було знайдено.

Конкретна проблема, яку поставило перед законниками Плантаґенетів співіснування королівського правосуддя, яке розвинулося надто рано, та могутньої земельної аристократії, була, як і самі ці факти, специфічно англійською. Те саме можна сказати й про різницю між класами, яка дала змогу розв'язати її і далекі наслідки якої, вже поза нашим періодом, мали бути надзвичайно серйозними. Натомість, самі концепції, які висунула юридична опінія, щоб опрацювати нове поняття рабства, належали спільній спадщині феодальної Європи. Те, що вілан, навіть вільний, не міг мати іншого судді, крім свого сеньйора, такої думки вже дотримувався в оточенні Людовіка Святого один французький юрист; і ми вже знаємо, до речі, наскільки рівняння «свобода = громадське правосуддя» залишалося живим у Германії. А те, що обов'язок виконувати певну роботу, яка вважалася малопочесною або дуже тяжкою, мав тенденцію розглядатися як ознака рабського становища, то цей погляд, суперечний строгим поняттям права, а тому не підтримуваний у судах, спричинив, проте, в Ільде-Франсі, близько 1200 р., вибух селянської ненависті[237]. Але повільна, прихована і стабільна еволюція французької держави перешкодила тому, щоб у кінцевому підсумку між юридичною владою короля та суддівськими повноваженнями сеньйорів установилася межа, позначена якимись чіткими характеристиками. Що ж до поняття принизливої праці, то якщо воно й відіграло свою роль у делімітації, у Франції, класу аристократії, воно ніколи не змогло замінити давні критерії рабської залежності, тому що там ніколи не виникало потреби в новій класифікації статусів. Таким чином, англійський випадок показує з дивовижною ясністю, як у лоні цивілізації, з багатьох поглядів дуже єдиної, певні ідеї-сили, кристалізуючись під впливом даного середовища, змогли спричинитися до утворення цілком оригінальної юридичної системи, тоді як десь-інде умови середовища прирекли їх на постійне перебування в такому собі ембріональному стані. Тому він набуває для нас великої цінності як справжній урок методу.

Розділ 3. ДО НОВИХ ФОРМ СЕНЬЙОРІАЛЬНОГО РЕЖИМУ

I. СТАБІЛІЗАЦІЯ ОБОВ'ЯЗКІВ

Глибокі перетворення, які, починаючи з дванадцятого сторіччя, почали змінювати стосунки підданого з сеньйором, мали розтягнутися на кількасот років. Нам буде досить показати, як сеньйоріальна інституція вийшла з феодалізму.

Після того як, незастосовні на практиці й усе менш і менш зрозумілі, цензові реєстри каролінзької епохи вийшли з ужитку, внутрішнє життя панських маєтностей, навіть тих, які були найбільшими й найменш погано управлялися,поступово перестало підкорятися іншим правилам, окрім суто усних. Власне, ніщо не перешкоджало запровадити, за аналогічною моделлю, нові правила стосунків та володіння майном, які ліпше відповідали б умовам моменту. Так і справді робили в тих регіонах, де, як у Лотарингії, каролінзька традиція залишалася особливо живою, певні церкви. Звичка складати такі інвентарі, мабуть, ніколи не втрачалася. Проте дуже рано увага змістилася на інший тип письмового документа, який, нехтуючи опис землі, щоб зосередитися на людських стосунках, здавалося, краще відповідав потребам часу, в якому панська маєтність стала передусім своєрідним командним центром. Сеньйор складав автентичного акта, в якому фіксував звичаї, що мали стосунок до тієї або тієї землі. Ці своєрідні малі локальні конституції, в принципі, укладалися володарем, але, як правило, вони здебільшого були результатом попередніх домовленостей із підданими. Така домовленість видавалася тим більш необхідною, що текст найчастіше не обмежувався реєструванням давньої практики; він модифікував її в певних пунктах. Такою була хартія 967 р., в якій абат монастиря Сент-Арнуль, що в Метці, полегшив обов'язки людей із Морвіль-сюр-Ньє; таким був і «пакт» протилежного змісту, яким, близько 1100 р., ченці монастиря Без, у Бургундії, перш ніж дозволити відбудову одного спаленого села, поставили його жителям досить жорсткі умови[238]. Але аж до початку дванадцятого сторіччя такі документи були великою рідкістю.

Проте, починаючи від цього періоду, різні причини сприяли значному збільшенню їхньої кількості. В сеньйоріальних колах сформувався новий смак до юридичної строгості, який забезпечив перемогу письмових документів над усною традицією. Навіть серед людей нижчого стану, внаслідок поступу освіти, вони, як здається, стали цінуватися набагато більше. І не те щоб, у своїй величезній більшості, ці люди стали спроможні прочитати їх самі. Але якщо стільки сільських громад стали замовляти хартії і зберігати їх, це незаперечно свідчить про те, що в їхньому безпосередньому сусідстві можна було знайти людей, — клініків, купців, юристів, — готових розтлумачити їм ці документи.

Передусім трансформації суспільного життя підштовхували до того, щоб зафіксувати повинності та обов'язки й полегшити їхній тягар. Майже в усій Європі тривала велика праця з розорювання цілинних земель. Той, хто хотів привабити першопрохідців на свою землю, мусив пообіцяти їм сприятливі умови; найменше, чого ті люди могли вимагати, це щоб наперед була усунута будь-яка можливість свавілля у стосунку до них. Поданий у цей спосіб приклад неминуче підхоплювався й володарями старих сіл, які були в навколишній місцевості, оскільки вони не були зацікавлені в тому, щоб їхнім підданим заманулося переселитися на землі, обкладені менш тяжкими повинностями. Безперечно, аж ніяк не було випадковістю, що два збірники звичаєвого права, які мали стати зразком для інших подібних текстів, хартія Бомон-ан-Арґон і хартія Лоррі, що біля Орлеанського лісу, укладені одна для зовсім недавнього поселення, а друга, навпаки, для селища, яке існувало дуже давно, але обидва були розташовані біля великих лісових масивів, супроводжувалися, при своєму першому прочитанні, акомпанементом стукоту сокир корчувальників. Не менш значущим уявляється й те, що в Лотарингії «новим селищем» *(villeneuve)* стали, в кінцевому підсумку, називати таке, яке одержувало хартію, хоч би воно й існувало вже тисячу років. Розвиток урбаністичних центрів теж відбувався в цьому напрямку. Позаяк і вони підкорялися сеньйоріальному режимові, чимало з них, від кінця одинадцятого сторіччя, спромоглися здобути для себе значні вигоди, записані на перґамені. Розповідь про їхні тріумфи підбадьорювала селянську масу, і та привабливість, яку могли набути привілейовані міста, примушувала замислюватись володарів. І нарешті, прискорення економічних обмінів схиляло не лише сеньйорів прагнути до певних модифікацій у розподіленні повинностей; оскільки тепер навіть у скринях селян завелися якісь готівкові гроші, перед ними відкрилися зовсім нові можливості. Не такі бідні, а отже, й не такі безсилі й не такі покірні, вони могли тепер або купити те, чого їм досі не дали, або здобути його в боротьбі; бо ж далеко не всі поступки сеньйорів нічого не коштували, й не всі вони надавалися з чисто доброї волі. Ось так повсюди зростала кількість цих невеличких сільських кодексів. Їх називали, у Франції, хартіями «звичаїв» *(coutumes)* або хартіями «пільг» *(franchises)*. Іноді вживалися обидва ці слова. Друге з них, не обов'язково означаючи скасування кріпацтва, нагадувало про різні полегшення тих або тих обов'язків, освячених традицією.

Хартія звичаїв була в Європі феодальних часів та наступного періоду інституцією дуже загальною. Ми зустрічаємо її, в численних екземплярах, у всьому Французькому королівстві, в Лотарингії та в королівстві Арль, у райнській Германії, майже в усій Італії, включаючи

й Норманське королівство, і нарешті, на всій протяжності Іберійського півострова. Безперечно, що *poblaciones* або *fueros* Іспанії, італійські *statuti* відрізняються від французьких хартій не тільки назвою, та й ці останні, у свою чергу, були далекі від того, щоб виготовлятися за одним зразком. Велике розмаїття можна також спостерігати, залежно від країн або провінцій, у густоті розповсюдження; інше, менш акцентоване, в датах появи. Будучи сучасниками християнських зусиль, спрямованих на заселення відвойованих у арабів земель, найдавніші *poblaciones* Іспанії датуються десятим сторіччям. На середньому Райні перші сільські хартії, що виготовлялися, як здається, за зразками більш західних моделей, з'явилися не раніше як десь близько 1300 року.

Тим часом, хоч би якими важливими видавалися нам ці розбіжності, їхні проблеми мало важать поруч із тією, яку порушує присутність на мапі сільських «франшизів» двох величезних білих плям: Англії — з одного боку; зарайнської Германії — з другого. І не те, щоб у цих обох регіонах багато спільнот не одержали від своїх сеньйорів хартії. Але то були передусім урбаністичні групи. Безперечно, що майже в кожному середньовічному місті, за винятком великих комерційних метрополій, ще *залишалося щось сільське*: громада мала там свої пасовища, жителі мали свої поля, що їх найбідніші з них обробляли своїми руками. Сьогодні ми назвали б германські або англійські населені пункти, які домоглися цих привілеїв, радше «бургами», ніж містами. Це, проте, аж ніяк не змінює того факту, що на подібні поступки сеньйори йшли там, де існував ринок, купецький клас, цехи ремісників. У інших місцях, навпаки, цей рух зачепив лише села в їхньому чистому вигляді.

Те, що Англія не знала сільських звичаєвих хартій, може бути досить вичерпно пояснене міцною структурою панського маєтку та його еволюцією в напрямку, що був сприятливий для сеньйоріального свавілля. *Лорди мали там свої цензові реєстри* та сувої судових вироків, які правили їм за письмову пам'ять; тож навіщо було їм кодифікувати ще й звичаї, сама плинність яких дозволяла їм поступово зробити володіння орендними наділами чимось украй хистким і ненадійним? Додайте до цього, що розорювання цілинних земель на острові відбувалося значно менш інтенсивно, й тому сеньйори мали тут значно ефективніші засоби, щоб утримувати при собі своїх підданих, адже одна з причин, яка на континенті примушувала їх іти на поступки, тут *не відігравала ніякої ролі*.

Нічого подібного ми не бачимо в Германії. Тут хартія звичаїв стала чимось винятковим лише тому, що віддавали перевагу іншій процедурі фіксації повинностей та обов'язків: це був *Weistum*, що його Едмон Перрен дотепно запропонував назвати по-французькому «доповіддю про права» *(rapport de droits)*. Оскільки в германських панських маєтностях зберігся звичай скликати підданих на періодичні асамблеї, за зразком стародавніх каролінзьких судових зборів, було визнано за доцільне зачитувати їм за цієї нагоди традиційні розпорядження, які мали ними управляти і яким вони зобов'язувалися підкорятись уже

самим фактом своєї присутності при їхньому оголошенні. Це було ніби таке собі опрацювання звичаїв, яке, будучи постійно оновлюваним, було дуже схоже в принципі на ті результати, які колись були зафіксовані стародавніми цензовими реєстрами. В такий спосіб формувалися тексти, які були, проте, не вільні від того, щоби вряди-годи до них додавалося по кілька доповнень. Сферою, в якій знайшла своє розповсюдження «доповідь про права», була Германія по той бік Райну. На його лівому березі аж до земель *французької мови лежала широка* перехідна зона, яку «доповідь про права» ділила з хартією звичаїв. Як правило, більш деталізована, аніж ця остання, вона зате легше піддавалася різним модифікаціям. Але фундаментальний результат у обох випадках був той самий. І хоча повсюди було безліч сіл, які не *знали ані «доповіді про права»*, ані хартії, й хоча обидва способи врегулювання там, де вони існували, не володіли надмірною спроможністю зупинити життя, проте саме під знаком дедалі більшої стабілізації взаємин між володарями та їхніми підданими відкрилася в історії європейської сеньйорії нова фаза. «Не слід брати жодного чинш у, якщо він ніде не записаний» — ця фраза з однієї русильйонської хартії була ніби програмою ментальності та юридичної структури, однаково далеких від звичаїв першої феодальної доби[239].

II. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЛЮДСЬКИХ СТОСУНКІВ

Водночас із тим як внутрішнє життя панської маєтності ставало все менш рухливим, воно змінювалося в певних пунктах майже в усьому. Загальне послаблення повинностей; заміна почасти цих, а почасти натурального оброку грошовими виплатами; і нарешті, все послідовніше усунення того, що в системі обов'язків мало характер чогось неточно визначеного й випадкового: ці факти віднині записуються на всіх сторінках картуляріїв. Особливо слід відзначити, що «відріз», — виплата, колись абсолютно «свавільна», — був відрегульований майже *по всій Франції*. Тобто перетворений на податок, сума якого була чітко зафіксована і який стягувався з точно визначеною періодичністю.Так само поставки сеньйорові під час його очевидно непостійних перебувань у маєтку тепер теж часто замінювалися чітко визначеним і регулярно сплачуваним податком. Попри численні варіації, регіональні або локальні, було очевидно, що все більше й більше підданий мав тенденцію перетворюватися на платника податку, розміри якого з року в рік зазнавали хіба що дуже незначних змін.

З другого боку, форма залежності, в якій підлеглість людини людині знайшла своє найчистіше вираження, іноді зовсім зникала, іноді дуже змінювалася. Звільнення людей від кріпосної залежності, що часто повторювалися й нерідко застосовувалися до цілих сіл, значно поменшили, починаючи від тринадцятого сторіччя, кількість французьких та італійських кріпаків. Інші групи здобували волю стихійно, внаслідок того що давні звичаї просто виходили з ужитку. Більше того: там, де у Франції кріпацтво ще зберігалося, воно поступово відходило

від давньої «тілесної залежності». Його тепер усе частіше розглядали не стільки як персональний зв'язок між двома людьми, скільки як класову нижчість, яка могла, у формі такого собі заразного захворювання, передаватися від землі до людини. Просто були такі земельні наділи, володіння якими перетворювало людину на кріпака, і позбутися такого наділу часто означало вийти на волю. Стали розпадатися — і то не в одній провінції — навіть пучки специфічних обов'язків. З'явилися нові критерії. Колись незліченні власники орендних наділів мусили сплачувати «відріз», що призначався цілком свавільно; що ж до кріпаків, то їхні обов'язки були більш-менш упорядковані. Віднині ж платити стільки, скільки заманеться вимагати сеньйорові, було вже певною ознакою кріпацького становища. Нововведення тоді набули майже універсального характеру. Попри свою разючу оригінальність, хіба англійська система «віланів» була чимось іншим, як не визначенням статусу через невизначеність обов'язків — за тип було взято тяжку працю — причому обов'язків, прив'язаних до нерухомого майна? Тоді як колись, за тих часів, коли невільними людьми вважалися лише *bondmen*, печаттю рабства був безпосередній зв'язок «людини з людиною», в майбутньому стали бачити як позначених цим тавром людей, які перебували в якості «манана» або «вілана»; а віланом був у першу чергу той, хто, зобов'язаний виконувати невизначені обов'язки, «не знав увечері, що він робитиме завтра вранці». У Германії, де клас «людей, які належали тілом», сформувався досить пізно, еволюція відбувалася повільніше; проте це не завадило їй у кінцевому підсумку прокреслити дуже схожі лінії розвитку.

Сеньйорія (панська маєтність) сама по собі не має ніякого права бути включеною в кортеж інституцій, які ми називаємо феодальними. Як така вона співіснувала колись раніше, співіснуватиме і в майбутньому, з набагато сильнішою державою, з рідшими й менш стабільними стосунками клієнтели, з набагато ширшим обігом грошей. Тим часом у нових умовах життя, які виникли десь починаючи від дев'ятого сторіччя або близько того, цей античний спосіб об'єднання людей не тільки розповсюдив свій вплив на значно більшу частину населення, дуже зміцнивши і свою внутрішню структуру. Як і родина, він зазнав потужного впливу середовища. Панська маєтність тих віків, коли розвивалася й жила васальна служба, була передусім спільнотою залежних людей, причому їхній володар і захищав їх, і командував ними, і примушував їх працювати на себе, і стягував із них податки, людей, чимало з яких були прив'язані до нього своєрідною успадкованою вірністю, що не мала зв'язку ані з володінням землею, ані з проживанням на ній. Коли ж людські стосунки істотно характерні для феодальної доби, втратили свою силу, панська маєтність вижила. Але при цьому вона набула інших характерних ознак, більш земельних, більш чисто економічних. Таким чином, тип суспільної організації, позначений особливою тональністю в людських стосунках, виражає себе не тільки в нових творіннях; він забарвлює у колір минулого, ніби пропустивши його крізь призму, те, що він одержав від нього, щоб передати наступним епохам.

Том другий

КЛАСИ ТА УПРАВЛІННЯ ЛЮДЬМИ

ДО ЧИТАЧА

Мережа зв'язків залежності, що виткала свої нитi від верхніх щаблів людського суспільства до нижніх, надала цивілізації європейського феодалізму її найоригінальнішого відбитку. Яким чином, під дією яких обставин і якого ментального середовища, а також за допомогою яких запозичень, узятих із найдавнішого минулого, змогла народитися й розвинутися така своєрідна структура, ось що ми намагалися розглянути й показати в попередньому томі. Проте ніколи в суспільствах, до яких традиційно приклеюють епітет «феодальних», людські долі не регулювалися виключно цими стосунками тісної підлеглості або безпосереднього командування. Люди розподілялися там також по групах, які розміщувалися на різних ярусах і відрізнялися між собою за професійним покликанням, ступенем могутності або престижу. Крім того, понад порошинками незліченних групок різного виду, організованих навколо якогось дрібного вождя, завжди існували сили, що діяли в набагато більшому радіусі й були іншої природи. Починаючи з другої феодальної доби, ми бачимо, як усе більш строго організуються класи і як усе потужніше концентруються сили навколо кількох великих центрів влади та кількох високих устремлінь. Саме до вивчення цього другого аспекту суспільної організації ми й хочемо тепер перейти. Коли це буде зроблено, ми нарешті зможемо спробувати відповісти на запитання, що, як здається, постали перед нами вже на самому початку нашого дослідження: якими своїми фундаментальними характеристиками, властивими чи невластивими загальній лінії західного розвитку, ці кілька сторіч заслужили назву, яка відокремила їх від нашої історії? Що залишилося від їхнього спадку епохам, які мали прийти після них?

Книга перша

КЛАСИ

Розділ 1. АРИСТОКРАТИ ЯК ФАКТИЧНИЙ КЛАС

I. ЗНИКНЕННЯ СТАРОДАВНІХ АРИСТОКРАТІЙ КРОВІ

Для тих авторів, які першими назвали феодалізм феодалізмом, для діячів Революції, які поставили собі на меті його зруйнувати, поняття аристократії здавалося невіддільним від нього. А проте не існує асоціації ідей, більш помилкової. Принаймні для того, хто прагне зберегти за історичною термінологією бодай якусь точність. Безперечно, що суспільства феодальної ери не мали в собі нічого егалітарного. Але не всякий панівний клас можна вважати аристократією. Щоб заслужити цю назву, він повинен, як здається, відповідати двом умовам: по-перше, мати власний юридичний статус, який би підтверджував і матеріалізовував ту зверхність, на яку він претендує; по-друге, щоб цей статус передавався з кров'ю — за винятком тих випадків, коли видається можливим відкрити в нього доступ кільком новим родинам, але в обмеженій кількості й за строго усталеними нормами. Одне слово, для цього не досить ані фактичної могутності, ані тієї форми успадкування, на практиці досить ефективної, коли разом із передачею майна батьки передають дитині і всі вигоди свого суспільного становища, якщо їх мають; треба ще, аби передача цих суспільних переваг визнавалася правом. Хіба сьогодні ми не з іронією ставимося до наших великих буржуа капіталістичного нобілітету? Навіть там, де, як у наших демократіях, легальні привілеї зникли, саме спогад про них підживляє усвідомлення класової нерівності. Ми нікого не визнаємо автентичним аристократом, якщо він не підтвердить своїх претензій на вищість посиланням на предків. Так от, у цьому розумінні, яке є єдиним легітимним, аристократія була, на Заході, явищем досить пізнім. До початку дванадцятого сторіччя перші обриси цієї інституції ще не почали навіть вимальовуватися. Вона остаточно утвердилася лише в сторіччі наступному, коли феод і васальна залежність уже стали хилитися до занепаду. Перша феодальна доба вся цілком разом із попередньою епохою її не знали.

Цим вона кардинально відрізнялася від цивілізацій, від яких одержала свою далеку спадщину. Нижня імперія мала сенаторський стан, до якого, за перших Меровінгів, попри стирання колишніх юридичних привілеїв, головні серед римських підданих франкського короля ще з гордістю прив'язували свою генеалогію. В багатьох германських народів існували певні родини, що офіційно кваліфікувалися як «аристократичні»: простонародною мовою вони називалися *edelinge*, що

латинські тексти перекладали як *nobiles*, а у франко-бургундському діалекті це слово ще довго жило у формі *adelenc*. Ці родини мали певні точно визначені переваги, зокрема мали право на більш високу ціну за кров; їхні члени, як говориться в англосаксонських документах, «народилися дорожчими», аніж інші люди. Походячи, за всією видимістю, зі стародавніх родин місцевих вождів, — «кантональних володарів», про яких говорить Тацит, — більшість із них там, де держава набула монархічної форми, були позбавлені своєї політичної влади на користь королівської династії, що теж первісно вийшла з їхнього кола. Та все ж їм пощастило зберегти якусь частку свого первісного престижу священних родів.

Але ці відмінності не дожили до епохи варварських королівств. Не доводиться сумніватися в тому, що багато з родин *edelinge* згасли досить рано. Сама їхня велич перетворювала їх на улюблену мішень актів особистої помсти, проскрипцій та війн. Якщо не брати до уваги Саксонію, вони були, починаючи з періоду, що настав відразу після інвазій, дуже нечисленними. Так, наприклад, у Баварії сьомого сторіччя їх було тільки чотири. Якщо ми припустимо, — бо довести це неможливо, — що у франків така аристократія крові існувала в стародавню епоху, то вона зникла ще до появи наших перших писемних пам'яток. Так само й сенаторський стан являв собою олігархію розпорошену і слабку. Отже, ці касти, які черпали свою гордість зі стародавніх спогадів, не оновлювалися в природний спосіб. У нових королівствах живі мотиви нерівності в середовищі вільних людей були зовсім іншого типу: багатство з його неодмінним наслідком — могутністю; і служба в короля. Обидва ці атрибути на практиці часто передавалися від батька до сина, проте це аж ніяк не оберігало їх від раптових злетів і раптових падінь. Внаслідок вельми значущого звуження смислу в Англії від дев'ятого або десятого сторіччя лише особи, наближені до короля, зберігали право називатися *aetheling*.

Також історія родин, що панували в першу феодальну добу, не має іншої такої разючої характеристики, як коротка протяжність їхньої генеалогії. Принаймні якщо ми погодимося відкинути, разом із усіляких вигадками, що виникли ще в ті ж таки середні віки, дотепні, але хисткі припущення, які нагромадили в наші дні різні ерудити стосовно надто гіпотетичних правил передачі у спадок імен. Так, наприклад, найдавнішим із відомих предків Вельфів, які зіграли визначну роль у Західній Франції, а потім від 888 по 1032 р. носили корону Бургундії, був один баварський граф, із чиєю дочкою одружився Людовік Благочестивий. Рід графів Тулузьких теж виник за часів Людовіка Благочестивого; рід маркізів д'Івре, що стали згодом королями Італії, — за Карла Лисого; рід Людольфінг'єнів, герцогів Саксонських, потім королів Східної Франції та імператорів, — за Людовіка Германського. Бурбони, які походять від Капетінгів, є, мабуть, сьогодні найстародавнішою династією Європи; але що нам відомо про походження їхнього предка Роберта Сильного, вбитого 866 року і який уже був одним із магнатів Галлії.? Лише ім'я його батька і те, що

він, мабуть, мав у своїх жилах саксонську кров[240]. Виглядає так, що як тільки ми переступаємо через фатальний поріг 800 року, нас огортає непроглядна темрява. Маємо ще дуже давні династії, які були близько або далеко споріднені з тими родинами, які здебільшого вийшли з Австразії або із зарайнських земель і яким перші Каролінги довірили головні командні посади в усій імперії. В Північній Італії, в одинадцятому сторіччі, Аттоніди володіли великими територіями, горами та рівнинами; вони походили від такого собі Зіґфріда який володів великими маєтностями у графстві Люк і помер десь до 950 року. Далі немає нічого, за що можна було б ухопитися. Середина десятого сторіччя — це той час, коли несподівано з'являються швабські Церінґи, Бабенберґи — справжні засновники Австрії, сіри Амбуази... А коли ми переходимо до скромніших сеньйоріальних родин, то ниточка рветься в наших руках іще раніше.

І в даному випадку не досить буде послатися на поганий стан наших джерел. Звичайно ж, якби ми мали трохи більше хартій дев'ятого та десятого сторіччя, ми змогли б відкрити ще якісь родоводи. Але як подумати, то чому ми маємо відчувати потребу в цих випадкових документах? Людольфінґ'єни, Аттоніди, сіри Амбуази, та й не тільки вони, мали, у часи своєї величі, власних істориків. Як могло статися, що ці клірики нічого не знали або нічого не захотіли нам розповісти про предків своїх володарів? Правду кажучи, генеалогії ісландських селян, які століттями передавалися суто усною традицією, набагато краще нам відомі, аніж родоводи наших середньовічних баронів. У оточенні цих останніх, за всією видимістю, послідовною зміною поколінь починали цікавитися тільки від того моменту, як правило, не дуже давнього, коли одне з них уперше добувалося до справді високого рангу. Безперечно, що в тих людей були достатньо слушні причини вважати, що далі від цієї обраної дати історія родини не могла їм запропонувати нічого визначного: або тому, що починалася вона десь від дуже низьких щаблів — знаменитий нормандський рід Белламів мав, як здається, своїм предком одного простого арбалетника Людовіка Заморського[241], або тому що — це бувало частіше — він тривалий час залишався напівсхованим у юрмі тих дрібних власників панських маєтностей, проблему походження яких як суспільної групи ми розглянемо трохи далі. А тим часом головною причиною цієї мовчанки, на перший погляд такої дивної, було те, що ці магнати не утворювали аристократичного класу в повному значенні цього слова. Якщо ти аристократ, то ти маєш бути аристократом у якомусь коліні. В даному випадку про коліна не йшлося, бо не було аристократії.

II. РІЗНІ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА «АРИСТОКРАТ» (NOBLE) У ПЕРШУ ФЕОДАЛЬНУ ДОБУ

Ми не хочемо, проте, сказати, що від дев'ятого до одинадцятого сторіччя слово «аристократ» (по-фр. *noble*, латиною — *nobilis*) не зустрічається — і то досить часто — в документах. Але воно обмежувалося тим, що позначало, поза будь-яким точним юридичним розумінням, верховенство фактичне або створене опінією, за критеріями, які майже в усіх конкретних випадках були різними. Воно майже щоразу виражало ідею переваги за фактом народження; але також і тієї, яку давало певне багатство. Цікаво відзначити, як, витлумачуючи у восьмому сторіччі один уривок із «Правил» святого Бенедикта, Павло Диякон, чиї думки в інших випадках є набагато прозорішими, вагається між цими двома інтерпретаціями і, зрештою, заплутується в них[242]. Надто рухливі, щоб підкоритися точним визначенням, ці застосування, від початку феодальної ери, відповідали принаймні кільком великим орієнтаціям, мінливості яких є досить повчальними.

У ті дні, коли стільком людям доводилося погоджуватися на те, щоб їхні землі залежали від якогось сеньйора, сам факт уникнення такої підлеглості видавався знаком переваги. Тому не слід дивуватися, якщо володіння алодом — хай навіть він був вельми скромним селянським наділом — розглядалося іноді як достатня причина для того, щоб нагородити його власника назвою *noble* або *edel*. Варто, проте, відзначити, що в більшості текстів, де фігурують власники дрібних алодів, названі цим словом, вони прикрашають себе ним для того, щоб відразу ж від нього й відмовитися, ставши орендарями або кріпаками якогось магната. А якщо з кінця одинадцятого сторіччя ми вже майже не зустрічаємо цих «аристократів», які були насправді досить скромними людьми, то кристалізація, яка відбулася тоді по різних лініях у ідеї аристократизму, не була єдиною тому причиною. Сама суспільна категорія, в більшій частині Заходу, майже повністю зникла, вимерла.

Безліч рабів вийшли на волю, в епоху франків. Природно, що ці непрохані гості не були так легко прийняті як рівні родинами, що ніколи не мали на собі рабського тавра. Людині «вільній», яка могла бути або давнім рабом, випущеним на волю, або нащадком, іще досить близьким, випущеного на волю, римляни колись протиставили людину «вільнонароджену»; але в латині епохи занепаду ці два слова стали сприйматися майже як синоніми. Але якщо твій рід не мав на собі жодної плями, чи не було це справжньою ознакою аристократизму в тому туманному розумінні, з яким завжди пов'язували це слово? «Бути аристократом — це не мати серед своїх предків жодного, який перебував би в становищі раба». Так було написано десь на початку одинадцятого сторіччя в одному італійському коментарі, що систематизував слововжиток, який і деінде залишив по собі не один слід[243]. Слововжиток, який і в цьому випадку не пережив трансформації суспільних класифікацій; адже у своїй більшості спадкоємці колишніх випущених на волю рабів не забарилися перетворитися просто на кріпаків.

Тим часом можна було знайти, навіть серед людей маленьких, індивідів, які, підкоряючись сеньйорові у тому, що стосувалося їхньої землі, проте, зуміли зберегти за собою свою персональну «свободу». Неминуче якість, що стала такою рідкісною, поєдналася з по-

чуттям високої честі, й звичаям того часу аж ніяк не видалося суперечним назвати її «аристократизмом» (*noblesse*). Справді, деякі тексти то там, то там начебто схиляються до цієї еквівалентності. Але вона не могла бути абсолютною. Як вважати аристократами масу людей, званих вільними, багато з яких, будучи власниками орендних наділів, мусили виконувати тяжку й принизливу роботу? Ця ідея не могла нав'язати себе загальній опінії, бо вона була надто далекою від того образу, який ця остання витворила із суспільних цінностей. Синонімія, мигцем підмічена, між словами «шляхетні» і «вільні» змогла залишити тривалий слід лише в лексиконі спеціальної форми підлеглості — у військовій васальній залежності. На відміну від багатьох підлеглих людей, селян або домашньої прислуги, вірність васалів не передавалася в спадок, і їхня служба у високій мірі була сумісною з найдоскіпливіше сформульованим поняттям свободи: серед усіх людей сеньйора васали були його «вільними людьми» в найпершу чергу; більше ніж будь-які інші феоди, їхні земельні наділи заслуговували, як ми знаємо, називатися «вільними феодами». Й оскільки, в строкатому натовпі, який жив у затінку володаря, їхня роль зброєносців та радників виглядала роллю вельми шляхетною, благородна назва «аристократи» стала застосовуватися, щоб відрізнити їх від цього загалу. Невеличка церква, яку ченці монастиря Сен-Рік'єр десь усередині дев'ятого сторіччя надали для обслуговування релігійних потреб персоналу васалів, що служили при дворі абата, мала назву «каплиця шляхетних» на відміну від каплиці простолюду, де слухали месу ремісники та службовці нижчого стану, що також гуртувалися навколо монастиря. Звільняючи від військової служби тих, котрі орендували свої наділи в ченців Кемптена, Людовік Благочестивий окремо уточнював, що це звільнення аж ніяк не стосується «осіб шляхетнішого стану», наділених «бенефіціями» від абатства[244]. З двох значень цього терміна тому, яке мало тенденцію змішувати поняття васальної залежності та шляхетності, судилося набагато довше життя.

І нарешті, на більш високому щаблі це слово-перепустка могло послужити для того, щоб відокремити від маси тих людей, які не були ані підневільними за своїм народженням, ані втягнутими у зв'язки принизливої залежності, родини наймогутніші, найстародавніші, наділені найбільшим престижем. «Хіба немає більше шляхетних людей у королівстві?» — запитали, за свідченням одного літописця, «магнати» Західної Франції, коли вони побачили, що Карл Простак у всьому керується порадами свого фаворита Аганона[245]. А проте цей вискочень, хоч би яким скромним було його походження у стосунку до великих графських родів, звичайно ж, не був нижчий за своїм ранґом, аніж домашні воїни, для яких монастир Сен-Рік'єр відкрив свою *capella nobilium*. Але чи позначав тоді цей епітет щось вище, аніж вищість відносну? Вельми значущим уявляється той факт, що його досить часто вживало в порівняльному ступені: *nobilior*, «шляхетніший», ніж сусід.

Тим часом при дворах першої феодальної доби застосування цього слова до осіб досить скромного становища поступово виходило з ужитку; і ним усе частіше позначали ті групи могутніх людей, яким труднощі, що їх доводилося долати державам, та узагальнення зв'язків протекції дозволяли набувати все більшої й більшої сили в суспільстві. Все це відбувалося ще в не досить чітко визначеному смислі, далекому від будь-якої точності статусу або касти. Але не без сильного відчуття верховенства ранґу, осмислюваного в такий спосіб. Безперечно, що образ ясно усвідомлюваного ієрархічного порядку був присутній в умах тих учасників мирного договору, які в 1023 р. дали врочисту обіцянку не нападати на «шляхетних жінок»; про інших там не було жодної згадки[246]. Одне слово, якщо аристократія як юридично визначений клас ще й залишалася невідомою, є цілком законним, від цього моменту, коштом невеличкого спрощення термінології, говорити про суспільний клас аристократів, а ще більше, мабуть, про аристократичний спосіб життя. Бо звичаї цієї спільноти визначалися, головним чином, через рівень багатства та доступ до найвищих керівних посад.

III. КЛАС АРИСТОКРАТІВ, СЕНЬЙОРІАЛЬНИЙ КЛАС

Клас землевласників — чи є підстави говорити про нього як панівний? Якщо під цим розуміється, в основному, що його члени добували собі засоби до життя з володіння землею, то з цим можна погодитися. А з якого іншого джерела, зрештою, могли вони їх добувати? До цього слід додати, що стягування мита, ринкових зборів та податку з ремісничих цехів там, де це було можливо, теж не вважалися тими вигодами, яких не варто було домагатися. Визначальну характеристику слід було шукати у формі експлуатації. Якщо поля або, значно рідше, крамниці чи майстерні годували аристократа, то це завжди було можливим завдяки праці інших людей. Тобто аристократ був, якщо висловитися в інших термінах, насамперед сеньйором. Або принаймні, навіть якщо не всі персонажі, чий спосіб життя міг бути визначений як аристократичний, володіли панськими маєтностями, — тут можна згадати про васалів, які годувалися в домі володаря, або про менших синів, часто приречених на справжній кочовий спосіб життя мандрівних воїнів, — кожен, хто був сеньйором, цим самим уже належав до вищого прошарку суспільства.

Але тут виникає одна проблема, чи не найтемніша серед усіх тих, які порушує генеза нашої цивілізації. Немає сумніву в тому, що певна кількість сеньйоріальних родин походила від авантюристів, які починали з нуля, воїнів, що ставали коштом свого володаря його наділеними феодом васалами. Інші, можливо, мали своїми предками якихось із тих багатих селян, чиє перетворення на рантьє кількох орендних наділів зафіксоване в деяких документах десятого сторіччя. Проте вважати це загальним випадком ніяк не можна. Сеньйорія в більшій частині Заходу була у своїх формах, що первісно мали досить

рудиментарний характер, інституцією дуже давньою. Створений нею клас сеньйорів, хоч і змішуваний та перемішуваний багато разів, виник не менш давно. Скільки серед тих персонажів, яким селяни феодальних часів мусили платити оброк та відбувати панщину, могли б, якби вони про це знали, вписати у своє генеалогічне дерево таємничі епоніми стількох наших сіл — Брено з Берне, Корнеліус із Корнільяно, Ґундольф із Ґундольфсгайма, Ельфред із Ельверсгама — або імена якихось із тих тубільних вождів Германії, що, як повідомляє нам Тацит, збагачувалися подарунками від селян? В реальній дійсності ці ниточки уриваються. Проте аж ніяк не є неможливим, що у фундаментальному протиставленні володарів панських маєтностей (сеньйорів) та незліченної людності власників орендних наділів ми торкаємося однієї з найдавніших ліній розколу в нашому суспільстві.

IV. ВОЇНСЬКЕ ПОКЛИКАННЯ

Якщо володіння панськими маєтностями було знаком справжньої аристократичної гідності й, разом зі скарбами грошей або дорогоцінностей, єдиною формою успіху, який можна було вважати сумісним з високим суспільним рангом, то причина цього полягала в тому, що воно передбачало владу над іншими людьми. Чи існував коли більш надійний мотив престижу, як мати змогу сказати: «Я хочу»? Але разом із тим саме покликання аристократа забороняло йому займатися будь-якою прямою економічною діяльністю. Він мусив віддавати тіло й душу своєму єдиному обов'язкові — обов'язкові воїна. Ця остання характеристика, яка є визначальною, пояснює ту участь, яку брали військові васали в утворенні середньовічної аристократії. Вони не складали її всю цілком. Хіба можна було виключити з неї володарів алодних панських маєтків, які, проте, досить швидко асимілювалися, своїми звичаями, з васалами, які володіли феодами й іноді були могутніші за них? Але групи васалів складали її основу. Тут знову ж таки еволюція англосаксонського словника чудово ілюструє перехід давнього поняття аристократії як священної раси до нового поняття аристократії, що визначається стилем свого життя. Там, де стародавні закони протиставляли *eorl* і *ceorl*, — аристократа в германському значенні цього слова й просто вільну людину, — закони пізніші, зберігаючи другий термін антитези, замінювали перший такими словами, як *tegn*, *tegnborn*, *gesithcund* (компаньйон або васал, — передусім васал королівський, — або народжений від васала).

Звичайно ж, васал був не єдиний із тих, хто міг, повинен був чи навіть любив воювати. Хіба ж могло бути так протягом цієї першої феодальної доби, яка була вся забарвлена, з верхів до низів суспільства, любов'ю до насильства або страху стати його жертвою? Закони, які мали на меті обмежити або скасувати право на носіння зброї представниками нижчих класів, з'явилися не раніше другої половини дванадцятого сторіччя; вони збіглися в часі як із прогресом юридичної ієрархізації, та і з відносним утихомиренням колотнечі. Караванщик,

купець їздив у своїх справах так, як це описано в конституції Фрідріха Барбаросси, «з мечем на поясі»; а повернувшись за свій прилавок, він зберігав звички, що їх набув протягом того авантюрного життя, яким була тоді торгівля. Про багатьох буржуа в часи неспокійного міського відродження можна було сказати, як Жильбер де Монс сказав про жителів Сен-Трона, що вони «чудово володіли зброєю». Тією мірою, в якій він не належить до легенди, традиційний тип крамаря, що боїться ударів, відповідає історичній добі мирної торгівлі, протиставленої стародавньому номадизмові «покритих дорожнім порохом» ніг. Тобто тій, яка почалася з тринадцятого сторіччя, ніяк не раніше. Хоч би якими малочисельними були армії середньовіччя, їхній призов ніколи не обмежувався елементом нобілітету. Сеньйор набирав собі піхотинців серед своїх селян. І якщо, починаючи від дванадцятого сторіччя, мілітарні обов'язки цих останніх стали все більше звужуватися, якщо, зокрема, обмеження тривалості їхньої присутності рамками одного дня мало своїм наслідком те, що сільські контингенти стали застосовувати лише в простих операціях локального поліційного значення, то ці переміни відбувалися водночас із ослабленням тієї служби, яку передбачало володіння феодами. Селянські списники, або лучники, не поступилися тоді місцем васалам. Їхнє застосування втратило сенс, коли стали звертатися до послуг найманців, що водночас дало змогу усунути ті вади, які були пов'язані зі слабкістю феодальної кавалерії. Але чи був він васалом, чи алодним сеньйором, — там, де вони ще існували, — «аристократ» перших феодальних часів, на відміну від випадкових солдатів, яких набирали тоді багато, був воїном краще озброєним і воїном професійним.

Він воював верхи; або принаймні якщо іноді він і йшов у битву пішки, то всі переходи здійснював лише на коні. Крім того, він воював у повному озброєнні. Наступальне: спис і меч, іноді — булава. Оборонне: шолом, який захищав голову; на тілі одяг, який був весь або почасти металевий; і, нарешті, в руці щит, трикутний або круглий. Але не тільки кінь робив, так би мовити, кавалериста. Хіба не мав він при собі також свого скромного бойового побратима, шталмейстера, якому доручалося доглядати за тваринами і вести за собою, в поході, змінних коней? Іноді навіть у війську були, крім важкої рицарської кінноти, кавалеристи, споряджені значно легше, яких звичайно називали «сержантами». Характерною ознакою воїнів найвищого класу було поєднання коня та повного озброєння.

Вдосконалення цього останнього, після франкської епохи, що водночас робило його дорожчим і ускладнювало його застосування, все більше й більше перекривало доступ до цієї манери воювати всім тим, хто був не багатий або не васал багатого, або не професіонал. Одним із вигідних наслідків застосування стремен стало те, що вершник тепер відмовився від колишнього короткого списа, якого тримали у витягнутій руці, й став користуватися довгим і важким новітнім списом, тримаючи його під пахвою в рукопашному бою, а під час відпочинку — упираючи його в стремено. До шолома приладнали на-

конечник, який захищав ніс, трохи згодом — забрало. Захисну сорочку зі шкіри або тканини, на яку нашивалися металеві кільця або пластини, замінили кольчугою, яку, певно, запозичили в арабів; уся виткана з металевих кілець, вона була набагато досконалішим засобом захисту тіла навіть у тих випадках, коли її виробляли в себе, а не завозили з-за кордону. Поступово, зрештою, класова монополія, спершу спричинена суто практичними потребами, почала переходити в право. Так, ченці Больє заборонили сеньйоріальним службовцям, яких вони передбачливо намагалися утримувати в стані поміркованої пересічності, носити щит і меч; ченці монастиря Сен-Ґалль приблизно в той самий час дорікали своїм мажордомам за те, що ті мають надто гарне озброєння[247].

А тепер спробуймо уявити собі, в його істотній дуальності, тогочасне військо. З одного боку, піхота, погано озброєна як для атаки, так і для захисту, піхота, яка надто повільно йшла в наступ і була надто забарною, коли треба було втікати, піхота, яка швидко виснажувалася довгими переходами по поганих дорогах або просто через поля. З другого, дивлячись із висоти своїх бойових скакунів на бідолах, котрі «селюкувато», як говориться в одному куртуазному романі, місять багно і топчуть дорожню пилюку, їдуть верхи на конях добрі солдати, горді тим, що можуть битися та маневрувати швидко, розумно, ефективно: по суті, єдина сила, з якою, як говорить нам біограф Сіда, варто рахуватися, коли оцінюють силу армії[248]. В лоні цивілізації, де війна була повсякденною справою, не було більш живого контрасту, аніж цей. Ставши майже синонімом васала, «рицар» (вершник) став також еквівалентом аристократа. І навпаки, не один текст підіймає на рівень майже юридичного терміна, застосовуючи його до малих людей, зневажливу назву піших *(pedones)*, «піхотинців» *(fantassins)* — «тих, які топчуть землю» *(pousse-cailloux)*, якщо нам буде дозволено так висловитися. «У франків, — каже арабський емір Усама, — уся перевага належить кавалеристам. Це в них єдині люди, які чогось варті. Лише вони спроможні дати слушну пораду або відправити правосуддя»[249].

Отже, з погляду опінії, що мала слушні причини високо цінувати силу в її найелементарніших аспектах, як міг воїн за самою своєю суттю не вселяти людям страх, любов і пошану? Одна дуже широко розповсюджена тоді теорія репрезентувала людську спільноту як поділену на три «категорії»: ті, що моляться, ті, що воюють, ті, що працюють. Тоді ж таки панувала одностайна думка, що другі стоять набагато вище від третіх. Але свідчення епопеї йде навіть далі: солдат ані хвилини не сумнівався в тому, що його місія є набагато вищою, аніж покликання фахівця з молитов. Гордість — це одна з найістотніших складових усякої самосвідомості класу. Гордістю «аристократів» феодальної ери була передусім гордість воїна.

Таким чином, війна для них не була лише тимчасовим обов'язком у стосунку до свого сеньйора, свого короля, своєї родини. Вона важила для них набагато більше — була самим резоном їхнього життя.

Розділ 2. ЖИТТЯ АРИСТОКРАТА

I. ВІЙНА

* * *

Як мені до вподоби радісний час Великодня,
коли розпускаються листячко й квіти;
і як люблю я слухати
веселий пташиний спів,
що відлунює в лісі.
Але люблю я також дивитись,
як прапори майоріють і височіють шатра на луках;
і втішається моє серце,
коли я бачу, як шикуються в полі
рицарі й коні в бойових обладунках;
і люблю я бачити, як гінці
змушують утікати людей і худобу;
і любо мені дивитися, як за ними
суне військо людей озброєних;
і радіє моє серце, коли перед моїм зором
військо бере в облогу фортецю,
коли падають частоколи й мури,
коли армія на березі річки
обкопується глибоким ровом
за лінією глибоко вбитих у землю паль...
Зброя, мечі, блискучі шоломи,
щити, потрощені на шматки,
кипіння битви,
і купи вбитих васалів,
і мчать назустріч новим пригодам
коні поранених і загиблих.
І коли починається битва,
кожен воїн із доброго роду
думає лиш про те, як трощити голови й руки,
бо ліпше померти, ніж бути живим переможеним.
Повірте, мені не хочеться
ані їсти, ані пити, ані спати,
коли я чую крики: «Бийте їх, бийте!»,
що лунають із двох сторін,
іржання коней без вершників у сутіні присмерку
і крики: «Рятуйте! Рятуйте!»;
коли дивлюся, як падають за ровами
малі й великі на зелену траву;
коли бачу мертвих, у чиїх тілах
стримлять уламки списів із прапорцями, —

так співав у другій половині дванадцятого сторіччя один трубадур, якого, мабуть, можна ідентифікувати з дрібним периґорським поміщи-

ком Бертраном де Борном[250]. Візуальна точність і високий порив, які, звичайно, контрастують із прісною безбарвністю поезії більш конвенційної, є неодмінною частиною таланту, який вивищується над сірою пересічністю. Проте його почуття, безперечно, не мали в собі нічого виняткового: про це свідчать багато інших творів, які вийшли з того самого середовища, де вони теж виражені, з меншим запалом, можливо, але з не меншою безпосередністю. У війні, «бадьорій і веселій», як сказав би в наші дні хтось із тих, кому не судилося бачити її надто близько, аристократ любив передусім можливість застосування фізичної сили, притаманної досконалій тварині, сили, яку він розвивав постійними вправами, починаючи від дитинства. Повторюючи давнє прислів'я каролінзької доби, один німецький поет сказав так: «Той, хто до дванадцяти років навчається в школі, жодного разу не сівши в сідло, годиться лише в священики»[251]. Нескінченні розповіді про незвичайні битви, якими переповнені епічні пісні, є красномовними психологічними документами. Сьогоднішньому читачеві, якого їхня монотонність вкидає в смертельну нудьгу, важко повірити в те, що давній слухач одержував від них велику втіху; це типова реакція кабінетної людини на розповідь про спортивні змагання! У творах, продиктованих художньою уявою, як і в літописах, портрет доброго рицаря підкреслює насамперед його якості атлета: він «худий», «кремезний», «добре збудований» і вкритий благородними шрамами, з широкими плечима, а також із широко поставленими — як і годиться людині, що рідко вилізає з сідла, — ногами. А що цю силу треба підживляти, то добрий апетит вважається однією з неодмінних якостей героя. Послухайте, як у стародавній «Пісні про Ґійома», де так сильно звучать варварські ноти, дама Ґібур, накривши великий стіл у замку юного Жирара, племінника свого чоловіка, звертається до цього останнього з такими словами:

Клянуся Богом, сір! Той буде гідний вашої родини,
Хто одним махом з'їсть свинячого окоста
І вип'є двома залпами сетьє вина;
Тоді сусідові з ним тяжко буде воювати[252].

Зайвим буде говорити, що гнучкого й мускулистого тіла не досить для того, щоб зробити ідеального рицаря. Треба, аби до цього додалася й хоробрість. І саме тому, що війна надає нагоду цій чесноті проявитися, вселяє вона стільки радості в серця людей, для яких відчайдушна сміливість і зневажливе ставлення до смерті є, якоюсь мірою, професійними якостями. Безперечно, що ця доблесть не виключає ані моментів панічної розгубленості, — як не раз бувало, коли нападали вікінги, — ані, особливо, необхідності іноді вдаватися до примітивних хитрощів. Але в тому, що рицарський клас умів воювати, історія погоджується з леґендою. Його незаперечний героїзм живився багатьма розмаїтими елементами, що знаходили свій вияв по черзі або водночас: звичайною розрядкою фізичних сил здорової людини; розпачливим гнівом — сам «мудрий» Олів'є, коли його опановує «смуток

смертельний», завдає своїх жахливих ударів лише для того, щоб «розвіяти свій хміль»; відданість володареві або, коли йдеться про Священну війну, благородній справі; жага слави, персональної або колективної; те фаталістичне смирення перед лицем невідворотної долі, найзворушливіший приклад якого ми знаходимо в кількох рядках, якими завершується «Пісня про Нібелунґів»; і, нарешті, надія знайти винагороду в іншому світі, яка дається не тільки тому, хто помирає за свого Бога, а й тому, хто складає голову за свого володаря.

Звикши не боятися смерті, рицар знаходив у війні ще й інший чар — вона допомагала йому рятуватися від нудьги. Тому що для цих людей, чия культура довгий час залишалася рудиментарною і які — коли не брати до уваги кількох високих баронів та їхнє оточення — аж ніяк не були перевантажені тяжкими турботами управління, повсякденне життя легко скочувалося до нестерпної сірої одноманітності. З цього народжувався потяг до розваг, яких, коли рідна земля не могла їх постачити в необхідній кількості, часто вирушали шукати в далекі краї. Схильний вимагати від васалів ретельного виконання своїх службових обов'язків, Ґійом Завойовник так висловився про одного з них, у якого він збирався конфіскувати феоди, аби покарати його за те, що він, без дозволу, подався у хрестовий похід на Іспанію: «Я не думаю, що можна знайти у війську кращого рицаря; але він непостійний, марнотратний і бавить свій час, блукаючи світом»[253]. А скільки було інших, про яких можна було б сказати те саме? Цей потяг до кочового життя був, безперечно, найбільш поширений серед французів. Причина цього була в тому, що їхня батьківщина не пропонувала їм, як напівмусульманська Іспанія або, меншою мірою, Германія, з її слов'янським кордоном, близьких теренів для завоювань та грабунку; ані, як знову ж таки Германія, злигоднів та втіх великих імперських походів. Мабуть, також рицарський клас там був більш численним, аніж деінде. У самій Франції не раз звертали увагу на те, що Нормандія, з усіх її провінцій, найбагатша на відважних авантюристів. Уже німець Оттон де Фрайзінґ говорив про «вельми неспокійний народ нормандців». Спадщина крові вікінґів? Можливо. Але передусім це було наслідком відносного миру, який у цьому досконало централізованому князівстві дюки зуміли запровадити дуже давно; а тому доводилося шукати десь зовні нагоди завдати бажаних ударів мечем. Фландрія, де політичні умови не дуже відрізнялися, надавала в розпорядження таких воєнних паломництв континґент, який майже не поступався нормандському.

Ці мандрівні рицарі — так їх називали уже тоді[254] — допомогли в Іспанії тубільним християнам відвоювати в ісламу Північ півострова; створили, в Південній Італії, норманські держави; ще до перших хрестових походів воювали на Сході як найманці на службі у Візантії; і нарешті, знайшли в завоюванні та захисті Гробу Господнього улюблене поле для своєї діяльності. Чи то вона відбувалася в Іспанії, чи то в Сирії, Священна війна приваблювала тим, що була не тільки ареною хвилюючих пригод, а й надавала рідкісну можливість догодити Бо-

гові. «Більше немає потреби віддавати себе тяжкій покуті в найсуворішому з орденів... — співав один трубадур. — Що може бути ліпшим, аніж діяння, які покриють тебе честю й водночас допоможуть уникнути пекла?»[255] Ці рицарські мандри давали змогу підтримувати зв'язки між світами, що їх розділяли такі великі відстані й такі разючі контрасти; вони розповсюджували за межами національних територій західну, і передусім французьку, культуру. Хіба не видається гідною захвату, наприклад, доля такого собі Ерве Франкопуля, захопленого в полон одним еміром у той час, як він командував військом на берегах озера Ван? Разом із тим кровопускання, які практикувалися в такий спосіб у стосунку до найнеспокійніших угруповань Заходу, дали змогу його цивілізації не загинути в кривавих внутрішніх війнах. Автори історичних хронік добре знали перед початком кожного з хрестових походів, що тепер старі країни матимуть змогу віднайти трохи спокою й відітхнути з полегкістю[256].

Отже, війна була для рицаря іноді юридичним обов'язком, іноді просто розвагою, а бувало й так, що вона нав'язувалася йому кодексом честі. Хіба в дванадцятому сторіччі не був весь Периґор залитий кров'ю лише тому, що один із його сеньйорів добачив у поведінці одного зі своїх шляхетних сусідів манери коваля й мав несмак сказати йому про це навпростець?[257] Але насамперед вона все ж таки була джерелом прибутку. Таким собі головним ремеслом аристократичної людності.

Вище ми процитували ліричні звіряння Бертрана де Борна. Але він сам не робив ніякої таємниці з того, що причини набагато менш славні спонукали його «не знаходити радості в мирі». «Чому, — говорить він десь-інде, — я прагну, щоб багаті люди ненавиділи один одного?» — «А тому, що багатий буває набагато благороднішим, великодушнішим і щедрішим під час війни, аніж у часи миру». А особливо, під час її оголошення: «Сміх, та й годі. Адже барони так нас любитимуть...І якщо вони хочуть, щоб ми залишилися з ними, вони дадуть нам барбаренів (так називалися лімозькі гроші)». Але ця велика любов до воєнних дій мала ще й іншу причину:

Сурми, барабани, списи і знамена,
прапори розмаяні, коні чорні й білі —
ось що ми побачим за короткий час,
час, який для нас щасливим буде,
бо усе ми заберемо в лихварів,
і не йтимуть більше в'ючні коні
вільно по дорогах, прямо вдень,
і не йтиме там і буржуа безстрашний,
і не мандруватиме до Франції купець;
і забагатіє той, у кого серце мужнє.

Поет належав до того класу дрібних власників феодів, — «вавасалів», як він сам себе називає, — чиє життя в предківському маєтку було не тільки невеселим; воно ще й не завжди було легким. Війна прикрашала його дарами щедрих володарів і доброю здобиччю.

Турбота про свій престиж та й про свій інтерес, само собою зрозуміло, спонукала барона не бути скупим у стосунку до своїх васалів, які несли біля нього точно визначені обов'язки служби. А якщо він хотів утримати біля себе людей, які сиділи на його феодах, довше передбаченого часу, повести їх далі або скликати їх частіше, аніж це передбачав звичай, що ставав усе більше й більше строгим? У таких випадках треба було подвоїти свою щедрість. І нарешті, з огляду на все більшу нестачу васальних континґентів, незабаром не залишилося такої армії, що могла б обійтися без допомоги тієї мандрівної юрби воїнів, яких так сильно приваблював дух авантюрних пригод, а надто в тих випадках, коли до надії знайти добру роботу своєму мечу додавалася ще й надія на велику здобич. Так, наш Бертран цинічно запропонував графові Пуатьє: «Я можу вам допомогти. Я вже тримаю щит біля сідла і вже надів на голову шолом... Але без грошей як я можу йти на битву?»[258]

Та серед усіх дарунків володаря найбільш привабливим, безперечно, був дозвіл брати здобич. Таким був також головний прибуток, що його рицар мав із маленьких локальних воєн, у яких він бився сам за себе. Ця здобич, проте, складалася з двох частин: людей і речей. Звичайно ж, християнський закон не дозволяв перетворювати полонених на рабів: щонайбільше, іноді переселяли силоміць кількох селян або ремісників. Натомість викуп був річчю звичайною. Добре було такому рішучому й розважливому суверенові, як Ґійом Завойовник, не відпускати своїх ворогів до їхньої смерті, якщо вже вони потрапляли йому до рук. Пересічні воїни не дивилися так далеко. Широко розповсюдившись, практика викупу іноді призводила до жорстокіших наслідків, аніж античне рабство. Увечері після битви, розповідає поет, який, безперечно, надихався побаченим, Жирар із Русильйона та його люди влаштували справжню різанину, повбивавши всіх полонених та поранених і пощадивши лише «тих, хто володів замком», бо тільки вони були спроможні викласти їм за себе дзвінку монету[259]. Що ж до грабунку, то традиційно він був таким усталеним джерелом прибутку, що в епохи, знайомі з письмом, юридичні тексти спокійно називають його, перелічуючи ці джерела: варварські закони та контракти військових призовів тринадцятого сторіччя говорять про це в унісон, мовби перегукуючись із кінця в кінець середніх віків. Важкі вози, призначені для перевезення захопленої здобичі, їхали за арміями. Найбільш прикрим було те, що ціла низка етапів, майже невідчутних для пересічних душ, вела від майже легітимних форм такого насильства — реквізицій, необхідних для армій, які не мали інтендантської служби, репресій, здійснюваних проти ворога або його підданих — до відвертого розбою, брутального і дріб'язкового: грабували купців, яких перехоплювали на дорогах; хапали овець, сир, курей просто на селянських подвір'ях, як це робив на початку тринадцятого сторіччя один дрібний каталонський поміщик, що вперто заповзявся допікати своїм сусідам із абатства Канігу. Навіть найкращі люди набували чудернацькі звички. Ґійом ле Марешаль, безперечно, був мужнім рица-

рем. Проте, коли, ще будучи молодим і безземельним, він мандрував по Франції, від турніру до турніру, й зустрів одного разу на дорозі ченця, який утікав із шляхетною дівчиною і, до всього, ще й щиро признався, що має намір віддати свої гроші під лихварський процент, він без найменших докорів сумління заволодів грішми бідолахи під приводом покарання за такі чорні задуми. А один із його товаришів ще й дорікнув йому за те, що він не забрав і коня[260].

Подібні звичаї передбачали, само собою зрозуміло, велику зневагу до життя та до людських страждань. Війна феодальної ери аж ніяк не була війною в білих рукавичках. Вона супроводжувалася звичаями, які сьогодні здалися б нам дуже далекими від куртуазних: такими, наприклад, як винищення або каліцтво гарнізонів, що чинили опір «надто довго». Причому це іноді робилося всупереч даній клятві. Війна включала в себе як цілком природний додаток спустошення ворожих земель. То там, то там якийсь поет, наприклад, автор «Юона з Бордо», а трохи згодом і такий благочестивий король, як Людовік Святий, марно намагалися підняти свій голос проти цієї «чистки» сільської місцевості, що приносила жахливі страждання невинним. Вірна правдивому зображенню дійсності, епопея, як німецька, так і французька, сповнена картинами сіл, над якими клубочиться чорний дим пожеж. «Не буває справжньої війни без вогню й крові», — казав щирий Бертран де Борн[261].

В двох уривках, паралелізм яких хапає за душу, автор поеми «Жирар із Русильйона» та анонімний біограф імператора Генріха Четвертого показують нам, що́ означало повернення миру для «бідних рицарів»: страх перед зневагою, з якою тепер ставитимуться до них магнати, що більше не відчуватимуть у них потреби; вимоги лихварів; вайлуватий робочий кінь замість вкритого піною скакуна, залізні остроги замість острог золотих — одне слово, криза економічна й криза престижу[262]. Натомість для торговця й селянина це була нагода повернутися до праці, до можливості заробити собі на хліб, одне слово, знову почати жити. Дамо слово ще раз розумному труверові Жирарові з Русильйона. Розкаяним вигнанцем Жирар зі своєю дружиною блукає по країні. Герцогиня вважає за ліпше переконувати купців, яких вони зустрічають, що вигнанця, чиї риси вони нібито впізнають, уже немає на світі. «Жирар помер; я на власні очі бачила, як його закопали в землю». «Хвала Богові! — відповідають купці. — Бо він завжди творив війну, й через нього нам довелося пережити багато лиха». На ці слова Жирар спохмурнів; якби він мав при собі меча, «він би вдарив одного з них». Цей реально пережитий епізод ілюструє антитезу, яка визначала класи. Вона була вельми гострою на обох кінцях. Бо рицар, із висоти своєї мужності та своєї військової вправності, зневажливо дивився на простолюд, незвичний до зброї: на селян, що перед наступом армій розбігалися, «як олені»; згодом на буржуа, чия економічна потуга видавалася йому тим більш ненависною, що добувалася вона засобами водночас таємничими й суперечними його власній діяльності. Якщо любов до кривавих подвигів була поширена всюди,

— не один навіть абат став жертвою ненависті, що народилася в його ж таки монастирі, — то уявлення про необхідність війни як джерела честі та способу заробляти собі на прожиток було тим, що відрізняло невеличке суспільство людей «шляхетних».

II. АРИСТОКРАТ У СЕБЕ ВДОМА

Проте ця війна, така улюблена, мала свої мертві сезони. Але й тоді рицарський клас відрізнявся від сусідів своїм стилем життя, властиво аристократичним.

Проте не уявляймо собі, що це життя минало лише на селі. В Італії, в Провансі, в Ланґедоці існував тисячолітній слід середземноморських цивілізацій, структура яких була систематизована Римом. Традиційно там було так, що кожен маленький народ гуртувався навколо міста або бурґа, що були водночас столицею, ринком і святилищем, а отже, маґнати жили саме там. Тобто ці останні ніколи не покидали старих урбаністичних центрів; вони брали участь у всіх їхніх революціях. У тринадцятому сторіччі цей міський характер був однією з визначальних характеристик південних аристократій. На відміну від Італії, повідомляє нам францисканець Салімбен, який, народившись у Пармі, відвідав королівство Людовіка Святого, в містах Франції живуть лише буржуа; рицарство там мешкає на своїх землях. Але ця антитеза хоч приблизно й відповідала дійсності в ті часи, коли писав добрий брат, але вже далеко не тією мірою, як у першу феодальну добу. Безперечно, що за мурами суто купецьких міст, які, передусім у Нідерландах та в зарайнській Германії, повиростали, як гриби, в десятому або в одинадцятому сторіччях — Гент, Брюґґе, Соест, Любек та багато інших — жили як панівна каста лише люди, котрі забагатіли на торгівлі. Хоча присутність королівського або князівського кастеляна іноді приваблювала туди й невеличкий персонал не наділених землею васалів або тих людей, які мали нести там регулярну службу. Натомість у колишніх римських містах — таких як Реймс або Турне — групи рицарів жили, мабуть, із давніх-давен, гуртуючись навколо єпископських або абатських дворів. Але поступово і внаслідок усе більшої диференціації між класами рицарські кола, поза межами Італії та Південної Франції, майже повністю відійшли від життя власне міського населення. І хоча аристократ, звичайно ж, іноді навідувався в місто, він бував там лише від випадку до випадку, приваблюваний туди можливістю розважитись або необхідністю виконувати певні обов'язки.

А втім, усе схиляло його до життя на селі: звичай, який знаходив усе більше й більше розповсюдження, винагороджувати васалів феодами, які, у величезній більшості випадків, складалися з маєтностей, розташованих у сільській місцевості; ослаблення феодальних обов'язків, яке спонукало збройних побратимів, віднині наділених землею, жити кожен у себе вдома далеко від королів, високих баронів та єпископів, що були сеньйорами міст; та й бажання дихати свіжим

повітрям теж було цілком природним для цих любителів атлетичних вправ. Хіба не видається зворушливою історія, що її розповів один германський чернець про сина одного графа, якого родичі віддали в ченці і який, коли його вперше примусили виконувати суворі правила монастирського затворництва, того ж таки дня заліз на найвищу вежу своєї обителі для того, щоб «принаймні втішити свою мандрівну душу видовищем гір та полів, по яких віднині йому не дозволено подорожувати?»[263] Тиск буржуазії, *яка не вельми прагнула допускати* у свої спільноти людей, байдужих до її інтересів, сприяв прискоренню цього процесу.

Проте, хоча ми й зробили кілька поправок, малюючи картину аристократії, що за своїм походженням була виключно сільською, залишається, проте, очевидним, що відколи існували рицарі, більшість — і ця більшість дедалі зростала — тих, які жили на Півночі, й багато навіть із тих, що жили в країнах Середземноморського узбережжя, мешкали переважно у своїх сільських маєтках. Панський дім стояв здебільшого в населеному пункті або поблизу від нього. Іноді їх навіть було по кілька в одному селі. Він дуже відрізнявся від навколишніх хатин — як, до речі, й у містах від бідняцьких осель — і не тільки тим, що він був краще збудований, а й передусім тим, що майже завжди був організований для оборони.

Стурбованість багатих людей тим, щоб убезпечити свої оселі від нападу, виникла, природно, так само давно, як і та смута в суспільстві, що її спричиняла. Про це свідчать, наприклад, укріплені *villae*, поява яких десь у четвертому сторіччі в сільських місцевостях Ґалії засвідчує занепад римського миру. Ця традиція зберігалася в багатьох місцях і у франкську епоху. Проте більшість «дворів», що належали багатим власникам, і навіть ті ж таки королівські палаци тривалий час залишалися позбавленими засобів постійного захисту. І тільки після норманських та мадярських вторгнень від Адріатики до рівнин Північної Англії стали повсюди виростати разом із міськими мурами, що лагодилися або відбудовувалися, сільські «фортеці», які відтоді досі не перестали відкидати свою тінь на поля Європи. Внутрішні війни не забарилися примножити їхню кількість. Про роль великих держав, королівств або князівств, у спорудженні таких замків, про їхні зусилля контролювати це будівництво ми розповімо далі. Поки що в нас немає жодних підстав зупиняти на них свою увагу. Бо, розкидані по горах і долинах, ці фортеці малих сеньйорів майже завжди будувалися без нічийого дозволу згори. Вони відповідали елементарним потребам, які спонтанно відчувалися й спонтанно задовольнялися. Один аґіограф дав про них дуже точний звіт, хоч ніякої симпатії в його словах не відчувалося: «Такі укріплені оселі були вкрай потрібні для цих людей, постійно втягнутих у суперечки та в різанину, постійно заклопотаних тим, щоб заховатись від своїх ворогів, узяти тріумф над собі рівними, пригнобити нижчих»[264]. Одне слово, захистити себе й панувати над іншими.

Ті будівлі були здебільшого дуже простого типу. Найпоширенішою, принаймні в країнах Середземноморського узбережжя, протягом тривалого часу була дерев'яна башта. Цікавий уривок із «Чудес святого Бенедикта» описує, наприкінці одинадцятого сторіччя, надзвичайно простий інтер'єр однієї з таких башт: на другому поверсі зала, де «маґнат... разом зі своїми нахлібниками мешкав, розмовляв, їв, спав»; на першому — комора для провізії[265]. Як правило, башту оточував рів. Іноді на деякій відстані ставили частокіл, оточений іще одним ровом. Він дозволяв створити умови певної безпеки для різних господарчих будівель і для кухні, яку можливість пожежі вимагала ставити осторонь від головної оселі; тут, у разі потреби, могли знайти собі притулок підлеглі; до того ж такий частокіл перешкоджав імовірним нападникам здійснити негайний штурм башти і ускладнював для них, з огляду на наявність цієї перешкоди, застосування найефективнішого засобу атаки, яким був вогонь. Але щоб забезпечити оборону таких укріплень, треба було мати у своєму розпорядженні більшу кількість озброєних підданих, аніж звичайний рицарський почет. І нарешті, башта й частокіл часто споруджувалися на пагорбі, іноді природному, іноді — принаймні почасти — насипаному штучно. Хіба ж не важливо було створити для атаки незручність дертися вгору крутосхилом, а для себе — можливість ліпше бачити околиці? Маґнати першими почали застосовувати камінь для будівництва своїх фортець: ідеться про тих «багатих *будівників*, котрі, як повідомляє нам Бертран де Борн, знаходили втіху в спорудженні «з вапна, піску та обтесаних кам'яних брил... брам і башточок, великих башт, склепінь і кручених сходів». І лише дуже повільно, протягом усього дванадцятого, навіть тринадцятого сторіччя, камінь у спорудженні своїх осель стали застосовувати також рицарі середнього та нижнього прошарку. Поки не завершилося велике розорювання цілинних земель, ліс було добувати значно легше й дешевше, аніж каміння з кар'єрів; і тоді як мулярство потребувало певної спеціалізованої майстерності, орендарі, *що були постійно напохваті й мусили відбувати панщину*, завжди були водночас і трохи теслями, і трохи лісорубами.

Немає жодного сумніву в тому, що селянин завжди міг знайти у фортеці свого сеньйора і захист, і притулок. Проте опінія сучасників мала всі підстави бачити в ній передусім лігво небезпечного хижака. Всілякі спілки, що ставили на меті обстоювати мир, міста, для яких було важливо забезпечити свободу комунікацій, королі чи князі, мабуть, не мали більш нагального клопоту, як руйнувати незліченні башти, що їх місцеві «тиранчики» набудували на безкраїх просторах рівнин. І хоч би що там про це говорили, але не тільки в романах Енн Редкліф замки, як великі, так і малі, мали свої підземні в'язниці. Ламберт із Ардра, описуючи башту Турнем, збудовану в дванадцятому сторіччі, не забуває згадати про глибокі ями, де в'язні в темряві, черві та нечистотах їдять свій гіркий хліб».

Як видно з особливостей його оселі, рицар жив у стані постійної тривоги. Вартовий, персонаж, добре відомий як епічній пісні, так і ліричній поезії, щоночі пильно чатує на башті. Нижче, в двох або трьох кімнатах тісної фортеці, ми бачимо невеличкий гурт постійних

мешканців, перемішаний із гостями, що випадково завітали сюди проїздом, усі ці люди — в стані постійної скупченості: до цього призводив брак місця, але також і звичаї, бо в таких умовах жили тоді всі володарі, навіть із наймогутніших. Барон буквально не міг дихати, якщо не був оточений наближеними до нього людьми — збройними охоронцями, лакеями, васалами, не наділеними землею, молодими аристократами, відданими під його опіку як «годованці», — які охороняли його, розважали бесідою, а коли надходив час лягати спати, то супроводжували до самого подружнього ліжка. Не годиться, щоб сеньйор їв сам-один, так досі вважали в Англії тринадцятого сторіччя[266]. У великій залі столи були довгі з довгими лавами обабіч. Під сходами тулилися вбогі. Там померли двоє знаменитих розкаяних, святий Олексій — із леґенди та граф Симон де Крепі, особа історична. Ці звичаї, суперечні будь-якому уявленню про перебування людини на самоті з собою, були на той час загальними; навіть ченці жили тоді в дортуарах, а не в келіях. Цим, очевидно, пояснюється схильність деяких людей утікати до таких форм життя, які дозволяли б їм утішатися самотою — в ролі пустельника, затворника, мандрівного ченця. У середовищі аристократів такі звичаї сприяли виникненню культури, в якій знання значно меншою мірою передавалися через книжку та навчання, аніж через читання вголос, ритмічну декламацію та людські контакти.

III. ЗАНЯТТЯ Й РОЗВАГИ

Хоча аристократ і був сільським жителем, але землю він ніколи не обробляв. Покласти руки на чепіги сохи або плуга він вважав би для себе ганьбою, як це сталося з бідним рицарем, про якого нам розповідає один збірник анекдотів. І якщо іноді ми й бачимо, що він милується селянами, які працюють у полі, або врожаєм злаків, що достигають на його землях, немає жодних підстав припускати, що він мав звичай керувати обробітком своїх земель[267]. Посібники з ефективного господарювання в маєтку, коли їх напишуть, будуть призначені не для самого пана, а для його управителів, а тип хазяйновитого сільського поміщика належить уже іншому часові, що прийшов після революції статків у шістнадцятому сторіччі. Хоча право чинити суд над своїми орендарями, яким був наділений володар села, були одним із істотних джерел його влади, він, як правило, здійснював її не особисто, а через своїх «сержантів», що самі були селянського походження. Проте практика судочинства була, поза всяким сумнівом, одним із рідкісних мирних занять, що були знайомі рицарю. Але він робив це, найчастіше, лише в рамках свого класу: або в тих випадках, коли йому доводилося судити своїх власних васалів, або тоді, коли він засідав як суддя серед рівних собі при дворі, куди його покликав сеньйор його феоду; а бувало, що там, де існували, як у Англії або Германії, публічні суди, він займав належне йому місце в трибуналі графства або «сотні». Всього цього було досить, щоб дух права став

однією з тих форм культури, які найраніше розповсюдилися в рицарських колах.

Аристократичні розваги здебільшого несли на собі печать духу військових тренувань.

Передусім, полювання. Ми вже говорили про те, що воно було не тільки грою. Бо людина в нашому кліматі тоді ще не жила, як ми, на лоні природи, остаточно пацифікованої винищенням диких звірів. З другого боку, дичина в часи, коли свійська худоба, не досить годована й погано селекційована, давала зовсім мало м'яса, займала в м'ясному раціоні, а надто в людей багатих, панівне становище. А що полювання було майже необхідним видом діяльності, то на нього, строго кажучи, не поширювалася класова монополія. Випадок Біґорри, де на початку дванадцятого сторіччя його заборонили для селян, можна вважати винятком[268]. Проте повсюди королі, князі та сеньйори, кожен у межах своєї влади, прагнули привласнити собі виключне право полювати на дичину на певних зарезервованих територіях: на великих звірів у «лісах» (цей термін спочатку означав будь-яку територію, що охоронялася в такий спосіб, була чи не була вона покрита лісом), на кролів і зайців — у «кролячих заповідниках». Юридичні підстави для цих претензій були темними; судячи з усього, найчастіше вони опиралися лише на закон сильного, й цілком природно, що насамперед у країні завойованій — наприклад, Англії нормандських королів — кодекси законів щодо королівських лісів, часто коштом орної землі, та щодо їхнього захисту часто леґалізували найдивовижніші надмірності. Подібні зловживання свідчать про живучість смаку, який був однією з найтиповіших характеристик цього класу. Сюди входили й ті повинності, які накладалися на орендарів: вони мали за обов'язок тримати в себе та годувати панських хортів; ставити в лісі «курені» в сезон, коли передбачалися великі наїзди шляхетних мисливців. Хіба ж ченці монастиря Сен-Галль не докоряли своїм володарям за те, що ті пнуться в аристократи, маючи передусім на увазі, що вони розводили хортів для полювання на зайців і, гірше того, собак, навчених нападати на вовків, ведмедів і диких вепрів? Зрештою, для того щоб практикувати цей спорт у його найпривабливіших формах — полювання з хортами й, передусім, соколині лови, що їх принесли на Захід, разом з усім іншим, кінні цивілізації азіатських степів, — треба було мати добрий статок, дозвілля, підлеглих людей. Більш як про одного рицаря можна було б сказати, як сказав про графа де Гінеса літописець його роду, що «шурхотіння крил його мисливського яструба хвилювало його більше, аніж молитва священика» або повторити наївні й зворушливі слова, що їх один менестрель уклав в уста одного зі своїх персонажів, який стоїть біля вбитого героя і слухає виття його мисливських собак: «Шляхетна він був людина, і дуже любили його хорти»[269]. Наближаючи цих воїнів до природи, полювання додавало до їхньої ментальної структури елемент, який без цього, безперечно, був би в них відсутній. Якби їх, за традицією їхнього стану, не привчали з дитинства «знати ліс і річку», чи поети-рицарі, які зробили такий ве-

ликий внесок у французьку лірику та в німецький *Minnesang*, змогли б знайти такі слушні ноти, якими вони оспівували світанок або радощі місяця травня?

Потім — рицарські турніри. В середні віки були схильні вірити, що це інституція зовсім недавня і навіть називали ім'я чоловіка, який нібито її винайшов, такого собі Жофруа де Преї, що помер, як казали, 1066 року. Насправді звичай влаштовувати ці несправжні поєдинки виник, безперечно, десь у далекій глибині віків: про це, наприклад, свідчать і «поганські ігри», що іноді закінчувалися смертю одного з поєдинщиків, про які згадує у 895 р. Трибюрський собор. У цьому плані можна також згадати про деякі народні святкування, радше християнізовані, ніж християнські: скажімо, ті інші «поганські ігри» — повторення цього виразу уявляється значущим — під час яких, у 1077 р., було смертельно поранено сина одного вандомського шевця, коли він брав у них участь разом з іншими молодими людьми[270]. Битви юності — хіба вони не позначені майже однією універсальною фольклорною характеристикою? Та й у війську імітація війни в усі часи застосовувалась як для навчання, так і для розваги: під час своєї славнозвісної зустрічі, яку ілюструють «Страсбурзькі присяги», Карл Лисий і Людовік Германський дозволили собі повтішатися видовищем такого жанру й не погордували взяти в ньому персональну участь. Оригінальним внеском феодальної ери було те, що вона взяла від цих військових або народних змагань ідею фіктивної битви з досить чітко визначеними правилами, з призом за перемогу та з умовою, що поєдинщики б'ються верхи на конях і в повному рицарському обладунку: таким чином, рицарські турніри стали справжньою класовою розвагою, що набула неймовірної популярності в аристократичному середовищі.

Оскільки ці видовища, організація яких вимагала досить високих витрат, влаштовувались, як правило, з нагоди великих «дворів», що скликалися час від часу королями або баронами, аматори мали звичай мандрувати світом, від турніру до турніру. Й серед них були не тільки рицарі без майна, що іноді гуртувалися в «товариства», а й дуже високі сеньйори; такі, наприклад, як граф провінції Ено Бодуен Четвертий, або, серед англійських князів, «юний король» Генріх, який, щоправда, особливими подвигами не відзначився. Як і в наших сьогоднішніх спортивних змаганнях, рицарі здебільшого гуртувалися по регіонах: великий скандал вибухнув у той день, коли Еннієри на турнірі в Гурне приєдналися до людей із Франції, замість виступити разом із фламандцями або жителями Вермандуа, які були, принаймні на цьому терені, їхніми природними союзниками. Немає жодного сумніву, що такі угруповання, організовувані для гри, допомагали зміцнювати зв'язки провінційної солідарності. Тим більше, що далеко не завжди йшлося про битву, яка мала тільки насмішити людей: рани і навіть — коли, як висловився поет Рауль із Камбре, «справи на турнірі оберталися погано» — смертельні удари не були такою вже рідкістю. Ось чому найрозважливіші серед суверенів аж ніяк не схвалювали ці забави, де проливалася кров їхніх васалів. Генріх II Плантаґенет формально заборонив їх у Англії. З тих самих мотивів — а також через їхній тісний зв'язок із народними розвагами та святами, де процвітало поганство — їх суворо засуджувала Церква, й доходило до того, що вона відмовляла в християнському похованні рицареві, який знайшов там свою смерть, навіть у тому випадку, коли його гріхи були перед цим відпущені. А що попри як політичні, так і релігійні перешкоди викоренити цей звичай так і не вдалося, то, значить, він і справді відповідав глибоким внутрішнім уподобанням тогочасного суспільства.

Правду кажучи, як і у випадку справдешньої війни, ця пристрасть не завжди була некорисливою. Позаяк переможець часто здобував собі у винагороду бойове спорядження та коней переможеного, а іноді навіть і його самого, щоб потім випустити його на волю лише за викуп, вправність і сила давали певний прибуток. Не один рицар, «фахівець турнірної справи», перетворив своє вміння битися на професію, і дуже прибуткову. Так, любов аристократа до зброї нерозривно поєднувала «прагнення до розваг» і потребу в прибутках[271].

IV. ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ

Було природно, що суспільний клас, так чітко виокремлений своїм стилем життя та соціальною зверхністю, в кінцевому підсумку опрацював свій кодекс поведінки, властивий лише йому. Але ці норми були уточнені, щоб разом із тим набути витонченості, лише впродовж другої феодальної доби, яка була, в усіх відношеннях, добою самоосмислення.

Термін, який десь від року 1100 звичайно застосовується для визначення набору аристократичних якостей, видається вельми характерним — «куртуазність» (слово, утворене від французького *cour* («двір»), яке тоді писалося й вимовлялося з кінцевим «*t*»). Бо й справді ці правила сформувалися під час сходин, тимчасових або постійних, коли люди шляхетного стану збиралися навкруг великих баронів чи королів. Самітне життя рицаря в його башті не було йому дозволене. Він повинен був жити в атмосфері суперництва та людських обмінів. Ось чому цей поступ у сфері моральної чутливості був пов'язаний водночас із консолідацією великих князівств або монархій і з поверненням до життя значно інтенсивніших зв'язків. Казали також і, мірою того як, відповідно до свого походження, «куртуазний» набувало суто світського значення, казали все частіше й частіше, надаючи цьому слову більш високого смислу, «доблесний» *(prudhomme)*. Слово таке велике й благородне, що його просто не можна не вимовити, коли воно «бринить на твоїх губах», стверджував Людовік Святий, який, говорячи про чесноти ченця, прагнув перенести їх на масштаби всього сторіччя й цим його звеличити. Тут семантичний розвиток теж уявляється надзвичайно повчальним. Бо *prudhomme* — це насправді те саме слово, що й *preux* (хоробрий) яке, відійшовши від свого

первісного значення, досить туманного, «корисний» або «чудовий» у кінцевому підсумку стало означати тільки воїнську доблесть. Два терміни розійшлися — причому *preux* зберегло своє традиційне значення, — коли стали думати, що сили й мужності не досить, щоб зробити досконалого рицаря. «Існує велика різниця між людиною хороброю *(homme preux)* і людиною доблесною *(prudhomme)*», — сказав одного дня Філіп-Август, вважаючи другу якість набагато вищою[272]. Тут маємо очевидну витонченість понять; щоб проникнути вглиб речей, варто звернути якнайпильнішу увагу на цю еволюцію, яку відбув рицарський ідеал.

Чи то йшлося про звичайні правила пристойності, чи про суто моральні приписи, про «куртуазність» у вузькому значенні чи про доблесть *(prudhommie)*, новий кодекс мав своєю безперечною батьківщиною двори Франції та Мааського краю, причому цей останній був цілком французьким як своєю мовою, так і своїми звичаями. Починаючи з одинадцятого сторіччя, звичаї, які прийшли від нас, були запозичені в Італії[273]. Протягом двох наступних сторіч ці впливи позначилися ще з більшою силою: про це свідчить хоча б німецький рицарський лексикон, у який проникло безліч французьких *(welches)* слів — назви зброї, одягу, характеристик звичаїв, що приходили, як правило, з Ено, Брабанту або Фландрії. Навіть німецьке слово *höflich* (чемний) є лише калькою з французького *courtois* (куртуазний). Ці запозичення передавалися лише через літературу. Не один молодий «тіойський» аристократ вивчав при дворах французьких князів мову, а з мовою й правила доброго тону. Хіба ж поет Вольфрам фон Ешенбах не називає Францію «землею шляхетного рицарства»? Правду кажучи, це випромінювання однієї з форм аристократичної культури було лише одним із аспектів того впливу, який здійснювала тоді на всю Європу — і, само собою зрозуміло, що, передусім, на її вищі класи — французька культура у своїй сукупності: розповсюдження стилів мистецтва й літератури; високий престиж шкіл Шартра, потім паризьких; майже міжнародне вживання французької мови. І не так важко, зрештою, знайти цьому кілька причин: далекі мандри, що їх здійснювало по землях Заходу найавантюрніше з усіх рицарство; відносне процвітання країни, в якій значно раніше, ніж у Германії (але не раніше насправді, ніж у Італії), став розвиватися обмін; рано акцентована відмінність між рицарським класом і юрбою людей, неспроможних носити зброю; попри безліч локальних воєн, жодного розколу, схожого на той, який спричинив у імперії велику сварку між імператорами й папами. Але сказавши це, ми маємо всі підстави запитати себе, чи не марнуємо ми зусилля, намагаючись пояснити те, що на нинішньому етапі наших знань про людину, як здається, належить до сфери непоясненного: *тонус* тієї чи тієї цивілізації і її магнетичні спроможності.

«Про цей день, — сказав граф де Суассон на полі битви під Мансурагом, — ми потім розповідатимемо в салоні дам»[274]. Цим словам важко знайти відповідник у героїчних піснях, але їх міг би промовити не один герой роману, починаючи від дванадцятого сторіччя, і вони сигналізують про виникнення суспільства, в якому стала відігравати неабияку роль світська атмосфера, а з нею і вплив жінок. Жінка з аристократичних кіл ніколи не була замкнена в гінекеї. Якщо вона керувала домом, оточена цілим натовпом слуг, то бувало, що вона керувала й феодом, виявляючи при цьому неабияку твердість. Проте на долю дванадцятого сторіччя випало створити тип жінки освіченої, яка тримає салон. Це була справді глибока зміна, коли ми згадаємо про незвичайну брутальність поведінки, якою стародавні епічні поети охоче наділяли своїх героїв у їхніх взаєминах із жінками, нехай навіть ті були королевами: доходило навіть до прямих образ, на які мегера відповідала ударами. Можна уявити собі, як реготала тодішня публіка. Публіка куртуазна не стала нечутливою до цих грубих жартів. Але тепер вона дозволяла відпускати їх лише в фабліо, на адресу селянок та буржуазок. Бо куртуазність мала яскраво виражений класовий характер. «Салон шляхетних дам», а в більш загальному розумінні двір стали віднині тим місцем, де рицар намагається показати себе в найвигіднішому світлі й затьмарити своїх суперників: своєю репутацією високих подвигів; своєю вірністю добрим звичаям; а також і своїм літературним талантом.

Ми вже знаємо, що аристократичні кола ніколи не були ані цілком неосвіченими, ані, ще менше, непроникними для впливу літератури, яку частіше слухали, ніж читали. Але сталася велика подія того дня, коли рицарі самі стали літераторами. Вельми значущим уявляється той факт, що жанр, якому вони віддавалися аж до тринадцятого сторіччя, майже виключаючи будь-які інші, це лірична поезія. Найдавніший із відомих нам трубадурів — хоча слід додати, що він, безперечно ж, не був найперший — належав до наймогутніших князів Французького королівства: це був Гійом IX Аквітанський (помер 1127 р.). У списку провансальських співців, які прийшли після нього, так само як і трохи згодом серед ліричних поетів Півночі, що змагалися з поетами Півдня, середовище високого, середнього і малого рицарства було великою мірою репрезентоване. Поруч із, само собою зрозуміло, професійними менестрелями, які годувалися подачками магнатів. Короткі й загалом майстерно скомпоновані п'єси — іноді умисне герметичні, знамениті *trobar clus* — чудово надавалися до постановки на аристократичних сходинах. Усвідомлення того, що вони втішаються радощами, витонченість яких робила їх недоступними для простолюду, допомагало аристократичному класові гостріше смакувати свою зверхність, і це відчуття було для них тим приємнішим, що пережита втіха справді була живою й цілком щирою. Тісно прив'язана до приваби слова — бо читання поетичних рядків, як правило, супроводжувалося співом або акомпанементом — чутливість до музики мала не меншу силу. Вже лежачи на своєму смертному ложі й не наважившись, хоч як йому цього хотілося, заспівати сам, Гійом ле Марешаль, який був таким суворим воїном, сказав останнє «прощай» своїм донькам лише після того, як вони, на

його прохання, востаннє втішили його «солодкими звуками» кількох ротруенж. А бургундські герої з «Пісні про Нібелунгів» засинають своїм останнім сном, насолоду якого їм судилося спізнати на цій землі, під звуки віоли Фолькера.

Що ж до радощів плоті, то загальне ставлення до них рицарського класу було, на практиці, відверто реалістичним. Як, зрештою, і ставлення епохи, в усій її сукупності. Церква вимагала від своїх вірних аскетичного ставлення до життя й наказувала обмежувати статеві зносини шлюбом та продовженням роду. Але вона сама досить погано дотримувалася власних настанов, а надто в середовищі секулярних кліриків, бо навіть григоріанська реформа реально зачепила тільки єпископат. Хіба ж не розповідали з великим захватом про благочестивих персонажів, парафіяльних священиків і навіть про абатів, котрі, «як кажуть», померли дівичами? Приклад духівництва показує, як вимога дотримуватися цноти суперечила людській природі; тож вона була не з тих ідей, якими можна було надихати вірних. Правду кажучи, — якщо обминути увагою такий відверто розважальний епізод, як вихваляння Олів'є своїми чоловічими подвигами в «Паломництві Карла Великого», — епічна пісня є досить цнотливою. Річ у тім, що вона просто не надавала великої ваги забавам, що не мали в собі, по суті, нічого епічного. Навіть у менш здержливих оповідках куртуазної доби чуттєвість часто зображується як властивість радше жінки, аніж героя. Проте то там, то там ми бачимо, як підіймається куточок завіси: так у дуже давній поемі «Жирар із Русильйона» розповідається про васала, якому було доручено гостинно прийняти одного гінця й надати йому на ніч вродливу дівчину. І не все, звичайно ж, було чистою вигадкою в розповідях про ті «перелюбні» зустрічі, для яких, якщо вірити романам, середньовічні замки були вельми сприятливим місцем[275]. Свідчення історії дають щодо цього ще більш очевидні відомості. Одруження аристократа часто було, як ми знаємо, вельми простою й суто практичною справою. Панські будинки кишіли байстрюками. Прихід куртуазної епохи, як здається, привніс у ці звичаї дуже мало змін. Деякі пісні Ґійома Аквітанського оспівують плотську жагу в стилі гауптвахти, й цей струмінь став темою наслідування не для одного з тих поетів, які прийшли за ним. Проте, уже в Ґійома, що, мабуть, успадкував традицію, початки якої від нас вислизають, з'явилася й інша концепція кохання: кохання «куртуазного», яке було, безперечно, одним із найхимерніших витворів рицарського кодексу моралі. Хіба змогли б ми відокремити Дульсинею від Дон Кіхота?

Визначальні характеристики куртуазного кохання можна підсумувати досить просто. Воно не має нічого спільного зі шлюбом або, якщо висловитися точніше, воно прямо суперечить його законам, бо якщо кохана є в загальному випадку жінка одружена, то її коханий ніколи не є її чоловіком. Об'єктом такого кохання часто є дама високого суспільного становища; в усіх випадках чоловік ставиться до своєї коханої з глибокою відданістю. Йдеться про пристрасть, яка поглинає людину всю цілком, пристрасть, змушену долати безперервні перешкоди, пристрасть, сповнену ревнощів і тривог, без яких вона уявляється неможливою, проте це також пристрасть, що від самого свого початку несе в собі ознаки якогось ритуального дійства. Вона не дуже зважає на докори моралі. Й нарешті, як висловився трубадур Жофруа Рудель у одній зі своїх поезій, яка, витлумачена навпаки, сприяла народженню леґенди про принцесу Далечінь, це кохання завжди воліє залишатися коханням «на відстані». Звичайно ж, воно не відмовляється, в принципі, від тілесних утіх, а якщо волею обставин йому доводиться — згідно з висловом Андре ле Шаплена, який побудував на цьому теорію — відмовитись від «радощів найвищого блаженства», воно ніколи не перестане шукати бодай маленької розради у щасті випадкових і швидкоплинних доторків шкіри. Але розлука чи перешкоди не тільки не руйнують його, а й, навпаки, надають йому чару поетичної меланхолії. Володіння, до якого воно завжди прагне, залишається чимось абсолютно неможливим? Почуття, проте, не вмирає, і далі хвилюючи серце та переповнюючи його терпкою й гіркою «радістю».

Таким є образ, який малюють нам поети. Бо ж ми знаємо куртуазне кохання лише з літератури, й тому нам так важко збагнути, що в ньому є від моди або від художньої вигадки. Не випадає сумніватися в тому, що, прагнучи відокремити, певною мірою, почуття від плоті, куртуазне кохання аж ніяк не намагалося перешкодити, радше навпаки, щоб ця остання задовольняла себе, зі свого боку, й досить-таки брутально. А втім, ми знаємо, що в більшості людей афективна щирість розташовується на кількох рівнях. У всякому разі видається незаперечним, що те середньовічне уявлення про любовні стосунки, в якому ми сьогодні впізнаємо стільки елементів, що ввійшли нам у звичку, являло собою, коли воно тільки сформувалося, досить оригінальне поєднання. Воно запозичило дуже мало від античного мистецтва кохати й навіть від тих трактатів — хоча вони й були значно ближчі до нього, — завжди дещо двозначних, що їх греко-римська цивілізація присвятила аналізу чоловічої дружби. Готовність коханця в усьому підкорятися своїй коханій була чимось цілком новим. Ми вже бачили, що вона була схильна виражати себе в термінах, запозичених зі словника васальної клятви на вірність. Причому це запозичення було не тільки вербальним. Змішування коханого створіння зі своїм володарем відповідало головній орієнтації колективної моралі, що була дуже характерною для феодального суспільства.

Ще меншою мірою, хоч би що там іноді про це говорили, був той любовний кодекс залежним від особливостей тодішньої релігійної думки[276]. Якщо ми будемо готові знехтувати кілька поверхових суто формальних аналогій, які були, щонайбільше, лише відбитком середовища, то нам навіть доведеться визнати, що він прямо їй суперечив, хоча вельми сумнівно, щоб ті, хто ним користувався, ясно усвідомлювали цю антитезу. Хіба він не перетворював земне кохання на одну з найвищих чеснот і, безперечно, на ні з чим не зрівняну радість? Бо, зрештою, навіть тоді, коли він не закликав віддаватися

плотським утіхам, хіба не звеличував він настільки, що заповнював ним майже все існування, сердечний порив, народжений, у своїй основі, від тих плотських апетитів, легітимність яких християнство визнавало лише в тісних рамках шлюбу, — що його куртуазне кохання глибоко зневажало, — і схвалювала їх лише як засіб, необхідний для продовження роду, — про що куртуазне кохання зовсім не думало, — щоб, у кінцевому підсумку, занести їх у другорядний реєстр варіантів морального досвіду. Автентичне відлуння тогочасного християнського ставлення до сексуального життя ми знаходимо не в рицарській ліриці, де можна було б сподіватися її знайти. Воно звучить, чисте від будь-яких компромісів, у тексті глибоко побожного й клерикального твору «Пошуки святого Грааля», де ми бачимо, як Адам і Єва, перш ніж поєднатися під Деревом і зачати «Авеля Праведного», благають Господа, щоб Він наслав на них темну ніч, аби їм легше було «пережити» свій сором.

Протиставлення в цьому пункті двох моралей дає нам, можливо, ключ до загадки, яку ставить перед соціальною географією генеза цієї любовної філософії. Як і лірична поезія, що донесла її до нас, вона виникла, десь у кінці одинадцятого сторіччя, в куртуазних колах Півдня Франції. Те, що ми знаходимо від неї трохи згодом на Півночі ще у формі лірики чи вже у вигляді роману, те, що перейде потім у німецький *Minnesang,* буде лише її віддзеркаленням. Звичайно ж, було б цілковитим абсурдом вважати на цій підставі, що цивілізація провансальської мови має якісь переваги над іншими. І в тому випадку, якщо ми звернемо головну увагу на явища мистецького, інтелектуального або економічного плану, ця претензія буде так само необґрунтованою. Це означало б одним махом принизити епопею суто французького походження, ґотичне мистецтво, перші здобутки філософії у школах між Луарою та Маасом, ярмарки в Шампані й урбаністичні вулики Фландрії. Разом з тим, немає жодних підстав заперечувати, що на Півдні Церква, а надто протягом першої феодальної доби, була менш багатою, менш освіченою, менш дієвою, аніж у північних провінціях. Жоден із великих творів церковної літератури, жоден із великих рухів монастирської реформи не вийшли звідти. Лише ця відносна слабкість релігійних центрів може пояснити винятковість успіхи, яких, від Провансу до Тулузи, досягли єресі, інтернаціональні самі по собі. Результатом цього було також, безперечно, те, що вплив кліриків на вищі світські класи був там меншим, а отже, ці останні мали змогу вільніше розвивати суто світську мораль. До речі, той факт, що ці приписи рицарського кохання змогли розповсюджуватися так легко, свідчить про те, наскільки вони відповідали новим потребам цілого суспільного класу. Вони допомогли йому усвідомити себе. Не кохати так, як кохає простолюд, хіба не означає відчути себе іншим?

Те, що рицар чинив грабунок і брав викуп за полонених на війні, а повернувшись додому, накладав на своїх селян тяжкий оброк, нікого не шокувало або майже не шокувало. Його воєнна здобич і побори

вважалися чимось цілком законним. Правда, за однієї умови: що він швидко й щедро розлучатиметься зі своїми набутками. «Запевняю вас, — сказав один трубадур, якому дорікнули за його розбій, — якщо я й брав, то лише для того, щоб віддати, а не для того, щоб накопичувати»[277]. Звичайно, є всі підстави вважати дещо підозрілою ту наполегливість, із якою менестрелі, професійні нахлібники, співали хвалу щедроті, цій дамі й королеві, осяяній усіма чеснотами, підносячи її понад усі інші обов'язки. Безперечно також, що серед малих і середніх сеньйорів, а більше навіть, можливо, серед високих баронів ніколи не бракувало скнар або просто людей обачливих, більше схильних складати в скрині рідкісні монети та коштовності, аніж роздавати їх. Проте не менш істинним залишається і той факт, що, пускаючи отак поміж пальцями свої статки, які швидко набувалися, але швидко і втрачалися, аристократ вважав, що цим він стверджує свою перевагу над класами, менш упевненими у своєму майбутньому або більше схильними турбуватися про нього. Щедрість та розкіш не завжди були єдиними формами, якими обмежувалося це гідне найвищої похвали марнотратство. Один літописець зберіг нам спогад про *незвичайне змагання в розкиданні грошей, сценою якого став одного* дня великий «двір», що зібрався в Лімузені. Один рицар звелів засіяти срібними монетами землю, перед тим розорану; другий розпорядився зготувати собі обід на полум'ї свічок; третій, «з хвастощів», наказав спалити живцем тридцятеро своїх коней[278]. Що подумав би купець про це престижне змагання в умінні розлучатися зі своїм добром? Тут також природа уявлень про честь позначала лінію поділу між двома людськими групами.

Відрізняючись у такий спосіб своєю могутністю, особливостями свого багатства та свого життя, навіть своїми уявленнями про мораль, суспільний клас аристократів на середину дванадцятого сторіччя був цілком готовий консолідуватися в юридичний і спадковий суспільний клас. Відтоді все частіше й частіше для позначення людей, які до нього входили, стало застосовуватися у французькій мові слово *noble* («благородна, шляхетна людина») — тобто людина шляхетного походження, а це свідчило про те, що суспільство стало надавати все більшої і більшої ваги якостям крові. Кристалізація цього аристократичного класу відбувалася навколо одного обряду — врочистого висвячення в рицарі.

Розділ 3. РИЦАРСТВО

I. УРОЧИСТЕ ВИСВЯЧЕННЯ В РИЦАРІ

Починаючи з другої половини одинадцятого сторіччя, в різних текстах, яких стає все більше й більше, з'являються відомості про те, що там або там відбулася церемонія, метою якої було «прийняти когось у рицарі». Цей ритуал складався з кількох актів. Претендентові, що, як правило, тільки-но вийшов із підліткового віку, якийсь старший рицар спочатку вручав зброю, що мала символізувати його майбутній стан. Зокрема, він оперізував його мечем. Потім, майже завжди, цей хрещений батько сильно ляскав хлопця розкритою долонею по карку або щоці (у французьких документах ця частина ритуалу називалася *paumée* або *colée*). Випробування силою? Чи, як вважали ще в середні віки деякі дещо пізні інтерпретатори, спосіб зафіксувати спогад, який би протягом усього його подальшого життя нагадував молодикові про його, як висловився Реймон Лулль, «обіцянку». І справді, поеми полюбляють описувати, як герой мужньо приймає цього брутального ляпаса, єдиного, зауважує літописець, що його рицар повинен прийняти у своєму житті, не давши за нього здачі[279]. З другого боку, ми також знаємо, що, згідно з юридичними звичаями того часу, ляпас був однією з тих процедур, які були спрямовані на те, щоб свідок на суді добре затямив те, що говорилося в його присутності — власне, ця процедура застосовувалася саме до свідків, набагато частіше, аніж до безпосередніх учасників процесу. Але первісний смисл цього жесту, який спочатку мислився настільки важливим для всієї церемонії, що вся вона цілком стала називатися (по-французькому) *adoubement* (від стародавнього германського дієслова, що означало «вдарити»), був, як здається, зовсім іншим і набагато менш раціонально обміркованим. Контакт, що в такий спосіб виникав між долонею старшого рицаря й тілом претендента в рицарі, передавав від першого до другого ніби певний флюїд — як і отой інший ляпас, що його єпископ давав клірикові, коли переводив його в ранг священнослужителя. Нерідко це свято потім завершувалося спортивною виставою. Новий рицар сідав на коня й ударом списа протикав наскрізь або збивав на землю опудало, прив'язане до стовпа — по-французькому *quintaine*.

За своїм походженням і своєю природою висвячення в рицарі явно належало до тих церемоній посвяти, стільки прикладів яких ми знаходимо й у первісних суспільствах, і в суспільствах античних; церемоній, які у своїх розмаїтих формах мають за спільну мету перевести

молодого хлопця в ранг досконалого члена групи, з якої досі він був виключений, з огляду на свій вік. У германців вони виражали саму суть їхньої войовничої цивілізації. Часто включаючи в себе іноді й інші характеристики — як, наприклад, постриження волосся, що згодом увійшло в звичай у Англії й було поєднане з висвяченням у рицарі, — вони мали своєю найістотнішою ознакою передачу зброї, яку описав Тацит і яка ще існувала й у епоху інвазій, про що ми знаходимо згадку в деяких текстах. Між германським ритуалом і ритуалом висвячення в рицарі існує незаперечна єдність традиції. Але, змінивши середовище, цей акт також змінив і свій людський смисл.

У германців усі вільні люди були воїнами. Тому не було жодного чоловіка, який би не міг претендувати на право носити зброю; принаймні там, де народна традиція підтримувала цю практику, про яку ми не знаємо, чи всюди вона була поширена. Натомість, однією з характерних ознак феодального суспільства було, як ми вже знаємо, утворення групи професійних войовників, що складалася, передусім, із військових васалів та їхніх володарів. Природно, що застосування стародавньої церемонії мало обмежитися колом саме цих людей. Під час цього переходу вона могла втратити свою суспільну основу, яка не була твердо фіксована. Вона служила ритуалом висвячення у воїни для всього народу. Тепер же народ, у стародавньому розумінні — невелика громада вільних людей — більше не існував. Вона стала служити ритуалом висвячення для одного класу. Але цей клас ще не мав чітко визначених контурів. І сталося так, що подекуди застосування цієї практики вийшло з ужитку — так, здається, сталося в англосаксів. Проте в країнах, позначених печаттю звичаю франків, воно, навпаки, зберeглося. Але протягом тривалого часу воно не було ані загальним, ані, аж ніяк, не обов'язковим.

Потім, мірою того як рицарське середовище все більш виразно усвідомлювало, що́ саме відокремлює їх від «неозброєної» маси і підносить їх над нею, стала все більш владно відчуватися потреба санкціонувати засобами якогось формального акту вступ до спільноти, визначеної в такий спосіб: чи то претендент був молодим хлопцем, який, народившись у середовищі людей «шляхетних», тепер мав бути прийнятий у суспільство дорослих; чи то йшлося — цей випадок був набагато рідшим — про якогось щасливого вискочня, чия недавно набута могутність, виняткова сила або військова вправність, у якомусь розумінні, зрівняли його з тими, хто вийшов зі стародавніх родів. З кінця одинадцятого сторіччя, в Нормандії, сказати про сина великого васала: «Він — не рицар» означало те саме, що назвати його ще дитиною або підлітком[280]. Безперечно, що прагнення позначити в такий спосіб, якимсь видимим для очей актом, будь-яку зміну юридичного стану або того чи того договору відповідало характерним тенденціям середньовічного суспільства: про це свідчить і ритуал, який часто бував вельми мальовничим, прийняття людей до ремісничого цеху. Але для того щоб успішно застосувати такий формальний акт, треба було, щоби зміна стану була чітко осмислена як така. Ось

чому широке розповсюдження ритуалу висвячення в рицарі стало водночас і симптомом глибокої модифікації в понятті рицарства.

За часів першої феодальної доби, коли казали «рицар», то розуміли іноді фактичну ситуацію, іноді правові взаємини, але на суто персональному рівні. Людину називали рицарем (по-французькому *chevalier* —«вершник»), коли вона воювала верхи на коні, в повному озброєнні. Рицарем називали також людину, від якої мали феод, що зобов'язував служити їй озброєним у такий спосіб. Але суспільство розвивалося так, що зрештою й володіння феодом, і критерій, неминуче надто плинний, способу життя, стали недостатніми аргументами, щоб заслуговувати на цю назву. Виникла потреба в певній посвяті. Ця трансформація завершилася десь на середину дванадцятого сторіччя. Один мовний зворот, який почав застосовуватися ще до 1100 р., допоможе нам збагнути її суть. Віднині з людини вже не «роблять рицаря», а «приймають її до ордену». Так висловлюється, наприклад, у 1098 р., граф де Понтьє, перед тим як урочисто вручити зброю майбутньому Людовікові Шостому[281]. Сукупність висвячених рицарів становить «орден»: *ordo*. Це слова вчені, слова, які належать Церкві, але які ми чуємо від самого початку зі світських уст. Вони аж ніяк не претендували на те, принаймні у своєму першому застосуванні, щоб уподібнити рицарський орден до орденів священних. У тому лексиконі, який християнські автори запозичили від римської античності, *ordo* означало певну суспільну групу, світську так само, як і церковну. Але то мала бути група, утворена в цілком законний спосіб, чітко означена, група, яка відповідала б божественному промислові. Тобто, це, по суті, мала бути інституція, а не лише цілком гола реальність.

Та хіба в суспільстві, яке звикло жити під знаком надприродного, ритуал вручення зброї, спочатку суто світський, міг не одержати відбиток священнодійства? Два звичаї, обидва дуже давні, послужили відправним пунктом для втручання Церкви.

Першим із них було благословення меча. Спочатку ця дія не мала якогось особливого стосунку до ритуалу висвячення в рицарі. Все, що служило тоді людині, здавалося гідним того, щоб убезпечити його від підступів Диявола. Селянин просив благословити своє поле, худобу, колодязь; щойно одружений — подружнє ліжко; прочанин — свою паломницьку палицю. Природно, що й воїн діяв так само в тому, що стосувалося знарядь його професії. Хіба давнє ломбардське право не знало вже присяги «на посвяченій зброї»?[282] Але та зброя, яку молодий воїн приймав уперше, здавалося, особливо потребувала такої посвяти. Ритуал контакту був її неодмінною характеристикою. Майбутній рицар на якийсь момент клав свого меча на олтар. Під час цього жесту або після нього проказувалися молитви. Хоча вони й надихалися загальною схемою ритуалу благословляння, проте досить рано набули особливої форми, спеціально пристосованої до першого висвячення. Такими вони виглядають уже незабаром після 950 р. в єпископському служебнику, укладеному в абатстві Сент-Альбан, у Майнці. Побудований, безперечно, в більшій своїй частині на запозиченнях із набагато давніших джерел, цей збірник швидко розповсюдився по всій Германії, на Півночі Франції, в Англії і навіть дійшов до самого Рима, де теж знайшов своє застосування, оскільки був підтриманий впливом оттонівського двору. Він поширив у всі кінці модель благословення «щойно оперезаного меча». Проте ми повинні пам'ятати, що це освячення було не більш як передмовою до самої врочистої церемонії. Ритуал посвяти в рицарі відбувався за властивою йому схемою.

Але й там Церква змогла зіграти свою роль. Честь вручити зброю юному претендентові спочатку могла належати тільки рицареві, який уже носив цей титул — наприклад, його батькові або його сеньйорові. Але траплялося також що цю справу доручали священнослужителеві. У 846 р. Папа Сергій оперезав мечем Людовіка II Каролінґа. Так само Гійом Завойовник доручив, пізніше, висвятити в рицарі одного зі своїх синів архиєпископові Кентерберійському. Звичайно ж, така честь надавалася не так священнослужителеві, як князеві Церкви, володареві численних васалів. Проте Папа чи єпископ, чи могли вони відмовитися від того, щоб оточити себе релігійною помпезністю? В такий спосіб літургія мовби запрошувалася приєднати до своїх ритуалів церемонію в усій її сукупності.

В дев'ятому сторіччі це вже було зроблено. Безансонський служебник, укладений тоді ж таки, правда, містить у собі лише дві релігійні церемонії благословляння меча, обидві дуже прості. Але друга з усією очевидністю показує, що священнослужитель мав особисто вручати зброю. Проте, щоб знайти справжній релігійний ритуал висвячення в рицарі, треба піти далі на північ, до тих країн між Сеною та Маасом, які були автентичною колискою більшості інституцій, властиво феодальних. Нашим найдавнішим документом тут буде служебник із провінції Реймс, укладений десь на початку сторіччя одним кліриком, який, у всьому надихаючись майнцьким збірником, проте багато чого запозичив і з місцевих звичаїв. Його літургія включає в себе, разом із благословлянням меча, що відтворює райнський оригінал, молитви такого самого змісту, застосовні до інших видів зброї або військових відзнак: прапора, списа, щита, за єдиним винятком шпор, вручення яких до самого кінця доручалося тільки особам світським. Потім передбачалося благословити й самого майбутнього рицаря. Нарешті, ми знаходимо там пряму згадку про те, що мечем нововисвяченого має оперезати єпископ. Потім, через прогалину відстанню майже в два століття, ми знову зустрічаємося з цим церемоніалом, уже повністю відпрацьованим, знову ж таки у Франції, в «Служебнику» єпископа Мендського Гійома Дюрана, укладеному близько 1295 р., але істотні елементи якого датуються ймовірно правлінням Людовіка Святого. Тут роль священнослужителя доведена до своїх крайніх меж. Він не лише оперізує нововисвяченого мечем; він дає також ритуального ляпаса; він позначає, говориться в тому тексті, претендента «рицарськими якостями». Перенесена в чотирнадцятому

сторіччі в «Римський служебник», ця схема, французька за своїм походженням, мала стати офіційним ритуалом усього християнського світу. Що ж до всіляких додаткових дій — очищувальна купель, запозичена з обряду хрещення, безсонна ніч перед висвяченням, — то вони навряд чи були запроваджені раніше дванадцятого сторіччя й, певно, застосовувалися лише у виняткових випадках. До того ж і безсонна ніч далеко не завжди присвячувалася благочестивим роздумам. Якщо вірити одній із поем Бомануара, то бувало, що її нечестиво відбували під музику віол[283].

Проте не обманюймося: жоден із цих релігійних актів не вважався обов'язковим для церемонії. До того ж і обставини часто ставали на перешкоді їхньому здійсненню. Хіба в усі часи в рицарі не висвячували на полі битви, до або після неї? Як приклад, можна згадати про ритуальний удар, — власне, то вже був удар мечем, як увійшло у звичай наприкінці середніх віків, — якого після битви під Мариньяном Баярд завдав своєму королеві. В 1213 р. Симон де Монфор створив надзвичайно благочестиву атмосферу, гідну героя-хрестоносця, навколо висвячення свого сина, якому двоє єпископів під спів *Veni Creator* вручили зброю, благословивши його на рицарське служіння Христові. В ченця П'єра з монастиря Во-де-Серне, який був присутній на цій урочистій церемонії, вихопився характерний крик: «О нова мода висвячення в рицарі! Де це чувано, де це бачено!» Але за свідченням Іоанна із Салісбері[284], досить скромний ритуал благословляння самого меча не був загальним близько середини дванадцятого сторіччя. Проте, як здається, він був тоді досить-таки поширений. Одне слово, Церква прагнула перетворити стародавній ритуал передачі зброї на релігійне «таїнство» — це слово, яке не раз виходило з-під пера кліриків, не могло шокувати нікого в ту епоху, коли теологія, будучи ще дуже далекою від схоластичної закляклості, охоче об'єднувала під цим словом усі різновиди актів посвяти. Вона не домоглася в цих своїх зусиллях повного успіху. Але принаймні вона відтинала собі з кожного якусь частину, тут більшу, там — меншу. Ці її зусилля, свідчачи про ту важливість, якої вона надавала обрядові вступу до ордену, великою мірою сприяли пробудженню відчуття, що рицарство було товариством утаємничених. А що всякій християнській інституції була потрібна санкція легендарних анналів, то агіографія прийшла тут на допомогу. «Коли під час меси читають послання святого Павла, — писав один літургіст, — рицарі повинні слухати їх навстоячки, бо апостол Павло був рицарем»[285].

II. РИЦАРСЬКИЙ КОДЕКС

Проте, вийшовши на сцену подій, релігійний елемент не обмежив свої наслідки тим, що зміцнив у світі рицарства корпоративний дух. Він справив також потужний вплив на мораль цієї суспільної групи. Перед тим як майбутній рицар мав узяти свого меча, покладеного на олтар, від нього, як правило, вимагали дати присягу, яка уточнила б

його обов'язки[286]. Таку присягу давали не всі висвячені, бо не всі вони відбували ритуал благословляння своєї зброї. Але, починаючи від Іоанна із Салісбері, церковні автори стали вважати за очевидне, що внаслідок укладення такого собі квазіконтракту, навіть ті, хто не промовляв присягу устами, давали її «мовчки» одним тим фактом, що приймали рицарство. Поступово правила, сформульовані в такий спосіб, проникли й у інші тексти: спочатку в молитви, іноді дуже гарні, які читалися під час церемонії; згодом, із неминучими варіаціями, в різні твори, написані світською мовою. Таким був знаменитий уривок із «Персеваля» Кретьєна де Труа, створеного десь після 1180 р. Потім, уже в наступному сторіччі, кілька сторінок із роману в прозі «Ланселот»; в німецькому *Minnesang* шматок тексту з «Майснера»; і нарешті, й передусім, невеличка французька поема дидактичного змісту, що мала назву «Орден рицарства». Цей невеличкий твір мав бучний успіх. Дуже скоро перефразований у «вінок» італійських сонетів, наслідуваний у Каталонії Реймоном Луллем, він відкрив шлях для багатої літератури, яка протягом останніх сторіч середніх віків мала вичерпати до самого дна символічну екзегезу ритуалу посвяти в рицарі і своїми крайнощами засвідчити, мірою того як занепадала сама інституція, переходячи зі сфери права у сферу етикету, ослаблення того самого ідеалу, що оспівувався на таких високих нотах.

Проте цей ідеал залишився в чомусь свіжим і не зовсім утратив життя. Він наклався на правила поведінки, раніше встановлені самосвідомістю класу, на васальний кодекс вірності, — цей перехід з усією очевидністю проступає на поверхню наприкінці одинадцятого сторіччя в «Книжці християнського життя» єпископа Бонізона де Сутрі, для якого рицар це, певно, передусім, васал, наділений феодом, — а надто на класовий кодекс людей шляхетних і «куртуазних». У цих варіантів світської моралі нові «Десять заповідей» запозичили принципи, найприйнятніші для релігійної думки: великодушність, прагнення до слави, зневагу до відпочинку, до страждання й до смерті — «той бути рицарем не захоче, — сказав германський поет Томасін, — хто прагне спокою у житті»[287]. Але для цього треба було ще зафарбувати ці норми християнськими відтінками кольорів; а ще більшою мірою очистити традиційний багаж елементів надто світської природи, які займали там раніше і, по суті, займали й далі таке велике місце: те сміття, яке, затавроване стількома ригористами, від святого Ансельма до святого Бернара, спричинило виникнення афористичного виразу, в якому відбилася вся зневага клірика до свого сторіччя: *non militia, sed malitia*[288]*. «Рицарство дорівнює злобі» — після того як церква остаточно приєднала до своєї ідеології рицарські чесноти, який би автор наважився згадати про це рівняння? І нарешті, до стародавніх приписів, очищених у такий спосіб, були додані інші, які несли на собі відбиток виключно духовних зацікавлень.

---

* Не військо, а лукавство *(лат.)*.

Отже, і клірики, й люди світські погодилися на тому, щоб вимагати від рицаря тієї побожності, без якої Філіп-Август не мислив себе самого людиною честі й доблесті *(prudhomme)*. Треба було ходити на месу «щодня» або принаймні «охоче»; треба було постувати в п'ятницю. Проте й християнський герой залишається, за своєю природою, воїном. Хіба, благословляючи свою зброю, рицар не прагнув зробити її більш ефективною? Молитви прямим текстом виражають цю віру. Але освяченого в такий спосіб меча — хоча ніхто б і не подумав забороняти застосовувати його, в разі потреби, проти власних ворогів або ворогів свого володаря — рицар одержував передусім для того, щоб поставити його на службу добрим діянням. Уже давні благословення кінця десятого сторіччя наголошують на цій темі, яку широко розвивають літургії пізнішого часу. Таким чином, відмінність, що становить надзвичайний інтерес, проникла в давній ідеал війни задля самої війни або задля здобичі. Цим мечем нововисвячений захищатиме Святу Церкву, а надто у війнах проти поган. Він захищатиме вдів, сиріт, бідняків. Він каратиме зловмисників. До цих загальних приписів світські тексти часто додають більш спеціальні рекомендації, які стосуються поведінки в битві: не годиться вбивати переможеного, який неспроможний захищатися; практики судів та громадського життя: не можна давати неправдиві свідчення або вчинити зраду — якщо ти неспроможний цьому перешкодити, скромно додає «Орден рицарства», покинь те місце; і, нарешті, випадків із повсякденного життя: не слід давати погані поради дамі, треба, «якщо є змога», виручати ближнього зі скрути.

Та чи варто дивуватися, що реальна дійсність, зіткана з хитрощів та насильства, була далека від того, щоби завжди відповідати цим прагненням? Чи, може, з другого боку, ми звернемо увагу на те, що з погляду як моралі, що надихається «суспільними» ідеалами, так і з погляду суто християнського кодексу, цей список цінностей видається надто коротким? Це означало б намагатись дати оцінку тим фактам, про які об'єктивно може судити лише історик. Набагато важливіше відзначити, що, переходячи від церковних теоретиків або літургістів до світських вульґаризаторів, список рицарських чеснот нерідко досить-таки тривожно скорочувався. «Найвищий суспільний орден, який Бог створив і яким Він командує, — це орден рицарський», — сказав зі своєю звичною пишномовністю Кретьєн де Труа. Але треба признатися, що після цієї звучної преамбули ті настанови, які його доблесний рицар дає молодому хлопцеві, якого він оперезав мечем, вражають своєю надзвичайною вбогістю. Можливо, правда, що Кретьєн репрезентує радше «куртуазність» великих князівських дворів дванадцятого сторіччя, аніж «доблесть», просякнуту релігійним духом, як її розуміли в сторіччі наступному в придворних колах Людовіка Дев'ятого. І, звичайно, аж ніяк не можна вважати випадковістю, що саме в ту епоху й у тому середовищі, в яких жив цей святий, висвячений у рицарі, виникла благородна молитва, яка, будучи записана в «Служебнику» Гійома Дюрана,пропонує нам ніби

літургічний коментар до тих рицарів, яких вирізьбили в камені середньовічні скульптори на порталі соборів, Шартрського або на зворотному боці фасаду Реймського: «Господи Пресвятий, Отче Всемогутній...Ти, який дозволив тут, на землі, оголяти меч, щоб придушувати злобу нечестивих і боронити правду; Ти, який, щоб захистити свій народ, захотів запровадити орден рицарства... зроби так, настроївши своє серце на добро, щоб твій слуга, який тут стоїть, ніколи не застосував цього меча або іншого, щоб завдати кривди нехай там кому; щоб він користувався ним, лише захищаючи Справедливість і Право».

Ось так Церква, поставивши перед ним ідеальне завдання, в кінцевому підсумку легітимізувала існування цього «ордену» воїнів, який, будучи задуманим як один зі станів, необхідних для добре організованого суспільства, все більше й більше ототожнювався зі спільнотою висвячених рицарів: «О Боже, який після гріхопадіння запровадив у всій природі три стани серед людей», — читаємо ми в одній з молитов безансонської літургії. В такий спосіб цей клас одержав також виправдання своєї суспільної зверхності, що тривалий час відчувалася фактично. А хіба вельми ортодоксальний «Орден рицарства» не говорить про те, що рицарів слід шанувати понад усіх інших людей, окрім священнослужителів? А роман «Ланселот», після того як розповідає про те, що їх було створено для того, «аби вони боронили слабких і мирних», хіба не розвиває цю думку, зґідно з любов'ю до символіки, що була властива всій тій літературі, вбачаючи в конях, на яких вони їздять верхи, символ народу, що його вони тримають «у законній покорі»? «Бо над народом має сидіти рицар. І так, як ото підострожують коня і той, хто сидить на ньому верхи, веде його, куди йому заманеться, так рицар повинен вести народ у тому напрямку, який сам обере». Пізніше Реймон Лулль заявить, — вихваляючи досконалий суспільний порядок і не вважаючи, що цим він ображає християнське почуття, — що рицар «забезпечує свій добробут» завдяки тому, що має вигоду з «тяжкої праці» своїх людей[289]. Такими тоді були настрої в середовищі аристократії, які вважали добрим усе, що сприяло її найповнішому розквіту.

Розділ 4. ПЕРЕТВОРЕННЯ АРИСТОКРАТІЇ ДЕ-ФАКТО НА АРИСТОКРАТІЮ ДЕ-ЮРЕ

I. СПАДКОВЕ ПРАВО НА ВИСВЯЧЕННЯ В РИЦАРІ ТА НА ВСТУП ДО СТАНУ АРИСТОКРАТІЇ

Заснований близько 1119 р. для захисту колоній Святої Землі орден Тампліє́рів (орден Храму) об'єднав у собі дві категорії воїнів, що відрізнялися звичаєм, зброєю і рангом: вгорі були рицарі; внизу — прості «сержанти», білі мантії проти мантій коричневих. Немає жодного сумніву, що від самого початку це протиставлення відповідало різниці в суспільному походженні між завербованими до війська. Проте найдавніші «Правила», укладені в 1130 р., не формулюють у цьому плані жодних точних умов. Фактичний стан, що визначався здебільшого громадською опінією, очевидно, брався до уваги, коли вирішували, до якого ступеню зарахувати того чи того новобранця. Проте трохи більше як через століття укладаються другі «Правила», де це питання розв'язується з усією юридичною строгістю. Щоб одержати право вдягти білу мантію, треба було передусім, щоб новобранець перед своїм вступом до ордену був висвячений у рицарі. Але цього було не досить. Він мусив, крім того, бути «сином рицаря або походити від рицарів по батьківській лінії»; одне слово, як говориться в іншому уривку, він мусив бути «дворянином» *(gentilhomme)*. Бо, уточнює далі цей текст, лише за цієї умови людина «повинна й може» одержати звання рицаря. Більше того. Якщо станеться, наприклад, що новобранець приховає своє рицарське походження й буде зарахований до сержантів? Після того як буде встановлено істину, його закують у кайдани[290]. Навіть у цих ченців-воїнів, у тій середині тринадцятого сторіччя, кастова гордість, що вважає за злочин будь-яке добровільне відступництво, говорила гучнішим голосом, аніж християнське смирення. Отже, що́ відбулося між цими двома датами: 1130 роком і роком 1250 або близько того? Не більше й не менше як перехід права на висвячення в рицарі в спадковий привілей.

У тих країнах, де законодавча традиція ніколи не була втрачена або повернулася до життя, нормативні тексти визначили точні контури нового права. В 1152 р. одна мирна конституція Фрідріха Барбаросси водночас заборонила «селюкам» носити списа й меча — тобто рицарську зброю — й визнала за «легітимного рицаря» лише такого, чиї предки були рицарями до нього; друга, в 1187 р., прямим текстом заборонила селянським синам висвячуватися в рицарі. В 1140 р. сицилійський король Роджер Другий, у 1234-му араґонський король

Яків Перший, а в 1294 р. граф Провансу Карл Другий розпорядилися приймати в рицарський орден лише нащадків рицарів. У Франції тоді майже не було законів. Але юриспруденція королівського двору за правління Людовіка Святого була формальною. Те саме можна сказати й про збірники звичаєвого права. Окрім тих випадків, коли король давав на це свій ласкавий дозвіл, жодне висвячення в рицарі не вважалося дійсним, якщо батько висвяченого або його дід по чоловічій лінії вже не були рицарями (можливо, від того самого часу або трохи пізніше провінційний звичай принаймні частини Шампані став дозволяти, щоб ця «шляхетність» могла передаватись і через «лоно» матері). Ця ж таки концепція, як здається, була покладена також у основу одного уривка — правду кажучи, менш прозорого — з великого трактату кастильського права під назвою *Siete Partidas* («Сім частин»), написаного близько 1260 р. за наказом короля Альфонса Мудрого. Не можна не відзначити майже цілковитого збігу в часі й майже досконалої узгодженості цих різних текстів як між собою, так і правилами міжнародного ордену Тампліє́рів. Принаймні на континенті — бо в Англії, як побачимо, події розвивалися трохи інакше — еволюція вищих класів підкорялася фундаментально однаковому ритмові[291].

Немає сумніву в тому, що коли суверени та суди прямим текстом ставили цей бар'є́р, у них навряд чи було відчуття, що вони запроваджують якесь нове правило. Адже завжди переважна більшість висвячуваних добиралися серед нащадків рицарів. З погляду опінії групи, яка ставала все більш і більш виключною, лише народження — «ґарант продовження стародавньої честі», — як висловився Реймон Лулль, — могло забезпечити дотримання життєвого кодексу, до якого зобов'язувала претендента вручена йому зброя. «О Боже! Як погано буде винагороджений добрий воїн, що висвятить у рицарі селюкового сина!» — вигукнув близько 1160 р. поет — автор «Жирара з Русильйона»[292]. Разом із тим самі звинувачення, об'єктом яких були ці випадки обурливого вторгнення, свідчать про те, що вони не були такою вже рідкістю. Жоден закон, жоден звичай не могли їх викорінити. До того ж іноді вони здавалися майже необхідними для набору рекрутів до війська; бо, з огляду на той самий класовий забобон, ніхто не хотів визнавати, що право битися верхи на коні та озброєному з голови до п'ят можна було відокремити від висвячення в рицарі. Тож чи не було так, що в 1302 р., напередодні битви під Куртре, фламандські князі, прагнучи організувати добру кавалерію, дали ритуального ляпаса кількома багатим буржуа, яким їхнє багатство дозволяло придбати собі бойового коня та необхідне спорядження?[293] Отже, той день, коли те, що протягом тривалого часу фактично було тільки спадковим покликанням, яке знало чимало винятків, перетворилося на законний і точно визначений привілей, став великою датою, навіть якщо сучасники не дуже виразно це усвідомлювали. Глибокі суспільні зміни, які відбувалися тоді на кордонах рицарського світу, звичайно ж, значною мірою сприяли запровадженню таких драконівських заходів.

У дванадцятому сторіччі народилася нова сила — сила міського патриціату. В цих багатих купців, які охоче купували панські маєтності й чимало з яких були зовсім не проти, щоб їх або їхніх синів оперезали рицарським мечем, воїни за своїм соціальним походженням не могли не помітити елементів, набагато більш чужих їхній ментальності та їхньому способу життя, — і до того ж їхня кількість тривожила набагато більше, — аніж у тих солдатів фортуни або панських прислужників, серед яких доти майже виключно рекрутувалися, поза колом високонароджених осіб, кандидати у висвячення мечем та ритуальним ляпасом чи потиличником. Ми також добре знаємо, завдяки єпископові Оттонові фон Фрайзінґові, як реагували німецькі барони на те, що в Північній Італії дуже легко, як на них, роздавалися рицарські титули «випадковим людям»; і Бомануар, у Франції, цілком зрозуміло пояснив, як тиск нових суспільних прошарків, що прагнули помістити свої капітали в землі, примусив королів ужити необхідних заходів остороги для того, щоб купівля феоду не давала змоги кожному скоробагатькові зрівнятися з нащадком рицарів. Коли якийсь суспільний клас відчуває загрозу самому своєму існуванню, він завжди прагне замкнутися в собі.

Проте остережімося від того, щоб уявити собі перешкоду, неподоланну в принципі. Клас можновладців не зміг би перетворитися на абсолютну спадкову касту, не прирікши себе на те, щоб виключити зі своїх рядів нові сили, неминуче виникнення яких є самим законом життя; а це фатально призвело б до його ослаблення як суспільної потуги. Еволюція юридичної опінії в кінці феодальної ери загалом мала значно меншу тенденцію суворо забороняти прийом нових людей, аніж узяти її під дуже суворий контроль. Кожен рицар колись міг висвятити нового рицаря. Так думали ще ті три персонажі, яких Бомануар вивів на сцену наприкінці тринадцятого сторіччя. Самі вони походили з рицарства, але в них не було четвертого товариша одного з ними рангу, присутність якого звичай вимагав для здійснення одного процедурного акту. Ет, немає проблем! Вони перестріли на дорозі якогось селянина й нагородили його ритуальним потиличником: «Будь рицарем!» Проте о тій порі цей вчинок уже далеко відстав від актуального права, й великий штраф вважали справедливим покаранням за такий анахронізм. Бо на той час спроможність висвяченого в рицарі висвячувати когось іншого вважалася дієвою лише в тому випадку, коли претендент уже належав до рицарського роду. Реально висвячення було можливим і тоді, коли ця умова не виконувалася. Але за умови, що на нього буде одержано дозвіл від єдиної влади, яку широко розповсюджені тоді уявлення наділяли необмеженою спроможністю скасовувати застосування звичаєвих правил — влади короля, єдиної особи, що, як висловився Бомануар, могла запроваджувати «новинки».

Ми вже бачили, що саме такою була від часів Людовіка Святого юриспруденція французького королівського двору. Незабаром усталився звичай, при дворі Капетінґів, надавати кожному такому дозволу форми грамот королівської канцелярії, що від самого початку були відомі під назвою «дарчі грамоти шляхетного стану», бо бути прийнятим у рицарі хіба не означало зрівнятися з людьми «шляхетними» за своїм походженням? Перші відомі нам приклади документів цього жанру, яким судилося таке велике майбутнє, датуються часом Філіпа Третього або Філіпа Четвертого. Іноді король користувався своїм правом, щоб винагородити на полі битви, згідно з прадавнім звичаєм, той чи той подвиг: так учинив Філіп Красивий, винагородивши за хоробрість одного різника надвечір після битви під Монс-ан-Певель[294]. Найчастіше, проте, цим винагороджували людей за тривалу службу або підтверджували в цей спосіб їхнє фактичне високе становище. Цей акт призводив не лише до створення нового рицаря; позаяк спроможність висвячуватися в рицарі, природно, передавалася від покоління до покоління, то водночас виникав новий рицарський рід. Сицилійські законодавство та практика надихалися схожими принципами. Те саме діялося в Іспанії. В імперії конституції Барбаросси, сказати правду, не передбачали чогось подібного. Проте нам відомо, з другого боку, що імператор визнавав за собою право нагороджувати званням рицаря простих солдатів[295]; отже, виходило, що він не вважав себе зв'язаним, персонально, здавалося б, абсолютними заборонами своїх власних законів. А починаючи від наступного правління, сицилійський приклад не міг не вплинути на суверенів, котрі, на період протягом більш як півстоліття об'єднали свої корони. Після Конрада Четвертого, який почав незалежно правити в 1250 р., ми бачимо, що германські суверени не раз своїми грамотами дозволяли персонажам, які не мали цього права за фактом свого народження, оперізувати себе «рицарським мечем».

Безперечно, що монархіям було не так легко домогтися цієї монополії. Сам Роджер Другий, король Сицилії, зробив виняток на користь абата Кавського монастиря. У Франції аристократи та священнослужителі сенешальства Бокер в 1298 р.ще претендували на право — з яким успіхом? Ми цього не знаємо — приймати в рицарі всіх буржуа, яких їм заманеться[296]. Особливо сильний опір відчувався з боку великих феодалів. За Філіпа Третього королівський двір мусив розпочати процес проти графів Фландрії та Невера, винних у тому, що їм заманулося самохіть висвятити в рицарі «селюків» — які насправді були людьми дуже багатими. Трохи пізніше, під час безладу, що панував у часи Валуа, великим удільним князям було вже не так важко привласнити собі цей привілей. Але цілком природно, що саме в імперії право відкривати в такий спосіб доступ новим людям до рицарства, в кінцевому підсумку, розподілилося серед найбільшої кількості осіб: насамперед, територіальних князів — так у 1281 р. воно було надане Страсбурзькому єпископові[297], а в Італії його одержали навіть деякі міські комуни, такі як, у 1260 р., Флоренція. Але чи йшлося тут про щось інше, як про перерозподіл монарших регалій? Принцип, який надавав право переступати через бар'єр лише суверенові, залишався в силі. Більш серйозною залишалася проблема само-

званців, які, в досить-таки значних кількостях, обертали собі на вигоду фактичну ситуацію, щоб незаконно прослизнути в ряди рицарів. Позаяк аристократія значною мірою залишалася класом, який виділявся своєю могутністю і своїм власним стилем життя, загальна опінія, всупереч закону, ніколи не відмовляла власникові військового феоду, володареві сільської маєтності, воїнові, який постарів під ратним обладунком, хоч би яким було їхнє походження, в праві називатися аристократом, а отже, й у праві висвятитися в рицарі. А коли цей титул привласнювався, як то бувало звичайно, то після того як минав певний час і кілька поколінь уже практично його мали, ніхто більше не думав про те, щоб поставити під сумнів право даної родини ним володіти; і єдина надія, яка, в кінцевому підсумку, залишалася правителям, була, санкціонувавши так чи так ці зловживання, стягнути з тих, хто здобув із них вигоду, бодай трохи грошей. Проте сказане вище аж ніяк не суперечить тому фактові, що перетворення практичної спадковості на спадковість юридичну, підготовлене в процесі тривалого спонтанного розвитку, стало можливим лише внаслідок зміцнення монаршої або князівської влади, що тільки й були спроможні запровадити правила більш суворої соціальної політики та впорядкувати, санкціонувавши їх, неминучі й корисні переходи з одного суспільного стану в інший. Якби не існувало паризького Парламенту (Вищого Суду) або якби він не мав достатньої сили для здійснення своїх вироків, то не було б у королівстві жодного, нехай навіть самого дрібного, володаря, який би й далі не роздавав ритуальні потиличники, як йому заманеться.

Тоді майже не було такої інституції, яка, на службі в правителів, котрих вічно діймали нагальні потреби, не перетворювалася б помалу на машину для добування грошей. Система надання дозволу на висвячення в рицарі не уникла цієї спільної долі. Як і всі інші документи, що виготовлялися в канцеляріях, королівські грамоти, за рідкісними винятками, не видавалися безкоштовно. Іноді доводилося платити навіть за право не доводити своє шляхетне походження[298]. Але Філіп Красивий, здається, був першим сувереном, який відверто перетворив виготовлення нових рицарів на прибуткову комерцію. В 1302 р., після поразки під Куртре, у провінції вирушили королівські емісари, яким було доручено шукати покупців на шляхетні титули й водночас продавати волю королівським кріпакам. Правда, немає доказів, що ця практика відтоді стала в Європі, чи навіть у самій Франції, надто розповсюдженою чи навіть що вона давала високі прибутки. «Відмивання селюків» королі згодом, звичайно ж, зуміли перетворити на одне з регулярних джерел поповнення своєї скарбниці, а люди багаті — на засіб уникнути, сплативши один раз певну суму, податків, від яких звільняла приналежність до шляхетного стану. Але аж до середини чотирнадцятого сторіччя фіскальні привілеї аристократів залишалися так само погано визначеними, як і сам державний податок; а корпоративний дух, дуже сильний у рицарських колах, — відчуття власної приналежності до яких мали й

самі правителі, — не дозволяв, безперечно, надто щедро роздавати привілей, наділення яким людей випадкових переживалося як образа чистоті крові. Якщо група рицарів, наділених спадковими правами, й не була закритою, двері до неї завжди залишалися тільки ледь-ледь прочиненими — й увійти в них було тоді, звичайно ж, набагато важче, аніж у давніший або пізніший періоди. Саме цим пояснюється бурхливий спалах ненависті до аристократії, який, принаймні у Франції, вибухнув у чотирнадцятому сторіччі. А хіба інує промовистіший симптом міцності суспільного класу та його винятковості, аніж шал тих атак, яких він стає об'єктом? «Бунт людей нешляхетних проти шляхетних» — ця майже офіційно застосовувана в часи Жакерії формула багато про що говорить. Не менш говорить про це й той факт, представники яких суспільних верств брали участь у повстанні. Багатий буржуа, перша посадова особа одного з найбільших міст Етьєн Марсель, відверто виступив як ворог аристократів. За правління Людовіка Одинадцятого або Людовіка Чотирнадцятого він сам був би одним із них. Справді-бо, період, який тривав від 1250 по 1400 рік, був на континенті часом найбільш строгої ієрархізації суспільних прошарків.

II. КОНСТИТУЮВАННЯ НАЩАДКІВ РИЦАРІВ У ПРИВІЛЕЙОВАНИЙ КЛАС

Проте саме по собі обмеження права на висвячення в рицарі лише представниками родин, які могли підтвердити свою приналежність до цього стану, або тими, хто ставав об'єктом виняткової монаршої ласки, було недостатнім фактором для того, щоб конституювати справжню аристократію. Бо це означало, що привілеї, уявлення людей шляхетного стану про які вимагало, щоб вони видавалися лише за правом народження, залежали ще й від ритуалу, який міг бути або не міг бути здійснений. Тут ішлося тільки про престиж. Усе більшою й більшою мірою типова ситуація, коли рицарями визнавали тих, хто водночас був «прийнятим до ордену» воїном і васалом, наділеним найвищими військовими й дорадчими обов'язками, мала тенденцію конкретизуватися в точний юридичний кодекс. І починаючи з кінця одинадцятого сторіччя й до перших років сторіччя тринадцятого, одні й ті самі правила відлунюють по всій феодальній Європі. Щоб здобути право на ці переваги, насамперед вимагалося, щоб людина ефективно виконувала свої обов'язки васала, щоб «вона мала необхідну зброю та коней, щоб, окрім тих випадків, коли її примушує залишатися вдома старість, вона брала участь у військових походах і в кавалькадах, була присутня в судах і при дворі», — так говориться в каталонських «Звичаях». Необхідно було також, щоб вона відбула ритуал посвяти в рицарі. Загальне ослаблення васальних обов'язків мало своїм наслідком те, що поступово на першій умові перестали наполягати; пізніші тексти обходять її мовчанкою. Друга, натомість, залишалася чинною досить тривалий час. Ще в 1238 р. в одному при-

ватному сімейному статуті, в провінції Жеводан, де йшлося про спільне володіння замком Гард-Герен, говорилося про те, що перевага має бути віддана молодшому братові, якщо цей був висвячений у рицарі, а той — ні. А що передбачалося в тому випадку, коли якийсь син рицаря так і не відбув цієї церемонії? Якщо він надто довго залишався простим «щитоносцем», згідно з терміном, який, зважаючи на традиційну роль молодого аристократа у стосунку до тих, хто випередив його в цій кар'єрі, звикли застосовувати до тих, хто перебував у цьому становищі очікування? Як тільки він проминав вік, починаючи з якого подібна недбалість вважалася недозволеною, — двадцять п'ять років у Фландрії та Ено, тридцять у Каталонії, — його брутально виштовхували в стан «селюків»[299].

Але відчуття гідності свого роду стало надто владним, щоб ці вимоги змогли існувати вічно. Відхід він них відбувався поетапно. У Провансі в 1235 р., в Нормандії, приблизно в той самий час, переваги батьківського становища ще визнавалися тільки за сином. А якщо він, у свою чергу, матиме сина? Тоді цей останній, уточнює провансальський текст, повинен, якщо він хоче, щоб до нього перейшли ці привілеї, персонально одержати рицарство. Ще промовистішою була серія королівських хартій, дарованих людям Оппенгайма: однакові права надавалися в 1226 р. рицарям, з 1269 р. — «рицарям і синам рицарів», в 1275 р. — «рицарям, їхнім синам і їхнім онукам»[300]. Але чому все-таки вважали за потрібне перелічувати в цих документах конкретні покоління? Безперечно, що врочисте одержання зброї й далі вважали за обов'язок людей, які належали до вищого рангу, обов'язок, що від нього молодий аристократ не міг ухилитися, не понизивши цим свій статус. Можна тільки подивуватися з чудернацького забобону, який існував у династії графів Провансу, що належали до Барселонського дому, внаслідок чого вони прагнули відсунути цю церемонію на якнайпізніший термін, оскільки вона нібито була передвісником близької смерті[301]. Виходячи з тих міркувань, що вона мовбито ґарантувала придбання повного військового спорядження, необхідного для доброї служби, королі Франції, від Філіпа-Авґуста й аж до Філіпа Красивого, намагалися присилувати до неї своїх підданих із рицарських родин. Проте вони не домоглися в цьому успіху; їхня невдача була такою очевидною, що, не змігши навіть одержати добрі прибутки з накладання штрафів або продажу звільнень від цього обов'язку, вони, в кінцевому підсумку, мусили задовольнитися тим, що, коли на обрії починала маячити війна, просто наказували своїм підданим озброюватися.

В останні роки тринадцятого сторіччя ця еволюція майже скрізь завершилася. Віднині аристократа створює вже не колишній ритуал висвячення в рицарі, зведений до стану формальної благопристойності, якої дотримувалися тим менш охоче, принаймні в масі, що вона, як правило, вимагала великих витрат; віднині його створює спадкова спроможність претендувати на одержання вигод від застосування цього ритуалу. Шляхетною людиною називають, писав Бомануар,

кожного, хто походить «із роду рицарів». А трохи згодом, у 1284 р., найдавніший дозвіл, який видала канцелярія королів Франції, на висвячення в рицарі персонажа не народженого в одній із цих родин, одним махом надав, не ставлячи найменших додаткових умов, усім нащадкам облагодіяного, «привілеї, права та вольності, на які мають право люди шляхетні по двох лініях свого родоводу»[302].

III. ПРАВО АРИСТОКРАТІВ

Спільний, тією мірою, якою це дозволяли відмінності в статі, і для «шляхетних дам», і для «шляхетних чоловіків», аристократичний кодекс, конституйований у такий спосіб, помітно відрізнявся, у своїх деталях, залежно від країни. З другого боку, він опрацьовувався дуже повільно й час від часу зазнавав важливих модифікацій. Ми обмежимося тим, що вкажемо на його найуніверсальніші характеристики, такі, якими їх можна виділити впродовж тринадцятого сторіччя.

Традиційно, васальні зв'язки були формою залежності, притаманною вищим класам. Але тут, як і скрізь, на зміну фактичному становищу прийшла монополія права. Раніше людину вважали аристократом, тому що вона була васалом. Але відтепер порядок термінів, можна сказати, змінився на протилежний, і стало в принципі неможливо бути васалом, — інакше кажучи, володіти військовим або «вільним» феодом, — тому, хто вже не був включений до класу аристократів самим фактом свого народження. Цей погляд був загальноприйнятим майже скрізь десь на середину тринадцятого сторіччя. Тим часом зростання статків буржуазії, як і збільшення потреби в коштах, що так часто тиснула на стародавні родини, не дозволяли дотримуватися цього правила в усій його строгості. Й не тільки воно було вельми далеке від того, щоби здійснюватися на практиці, — що відчиняло двері до стану аристократії перед багатьма самозванцями, — треба було передбачити деякі винятки й у формулюваннях права. Деякі з них були досить загальними: ті, наприклад, що висловлювалися на користь осіб, народжених від шляхетної матері й нешляхетного батька[303]. Проте більшість були цілком конкретними. Ці останні знову ж таки обертали собі на вигоду монархії, які, будучи єдино спроможними узаконити подібні порушення усталеного суспільного порядку, ніколи не мали звичаю дарувати свою ласку безкоштовно. А що феод у більшості випадків був панською маєтністю, спроможність командувати малими людьми мала тенденцію, внаслідок цих відхилень, відокремлюватися від аристократичної якості. А чи включала вона в себе підпорядкування своїй волі васалів нижчої категорії? Якщо ці останні були людьми шляхетними, то, як правило, за нешляхетним новим власником феоду не визнавали права вимагати, щоб ті відбували перед ним ритуал присяги на вірність; він мусив задовольнитися тим, що вони платили йому оброк та відбували службу. Звичай навіть відмовлявся визнавати можливість того, що він як феодал має відбувати цей ритуал у стосунку до сеньйора ви-

щого рангу. В таких випадках церемонію присяги зводили тільки до промовляння слів або, щонайменше, нешляхетному васалові та шляхетному сеньйорові забороняли обмінюватися поцілунком, який здавався надто егалітарним. Навіть у манері виявляти свій послух або скріплювати його договором існували форми, заборонені низьконародженому.

Військові васали з давніх-давен були підпорядковані праву, яке відрізнялося від звичайних правил. Вони не підлягали тим судам, які судили інших залежних людей. Їхні феоди не переходили в спадок, як інше майно. Навіть їхній сімейний статус носив на собі відбиток їхнього становища. Коли з власників військових феодів утворилася аристократія, те, що раніше було звичаєм, прив'язаним до виконання певної функції, стало перетворюватися на звичай групи родин. Навіть сама зміна назви видається в цьому випадку повчальною: там, де раніше говорили про «феодальну оренду» *(bail fëodal)* — інституцію, яка була визначена на початку цього тому[304], — тепер стали казати у Франції «шляхетний нагляд» *(garde noble)*. Як і було природним для класу, що запозичив свою оригінальність від віблиску дуже давніх інституцій, приватне право аристократів зберегло вельми архаїчну спрямованість.

Ціла низка інших властивостей позначили ще яскравіше суспільне верховенство цього класу, водночас як і його характер військового ордену. Йшлося про те, щоб забезпечити чистоту крові? Для цього, певне, не було ефективнішого засобу, як заборонити будь-які змішані шлюби. Проте до цього дійшло тільки в одному імпортованому феодалізмі — на Кіпрі — та в ієрархічній Германії. Та навіть у цій останній країні, що характеризувалася, як ми побачимо, досить значним розшаруванням усередині самої аристократії, лише її найвищий прошарок, куди не входило дрібне рицарство, що складалося з нащадків тих людей, які колись були на службі в сеньйорів, закрився в такий спосіб. У інших місцях пам'ять про стародавню рівність між вільними людьми й далі здійснювала свій вплив у плані матримоніальних стосунків, якщо не на практиці, то принаймні у сфері права. Натомість повсюди певні великі релігійні спільноти, які доти виявляли свої аристократичні вподобання лише в тому, що не хотіли висвячувати претендентів у священнослужителі, які походили з рабів або кріпаків, тепер вирішили допускати в цей клан тільки людей аристократичного походження[305]. Можна також констатувати, що повсюди, там раніше, там пізніше, аристократ здобував право на багато ефективніший захист своєї особи, аніж людина нешляхетна; він підлягав окремому карному праву, яке звичайно передбачало стягування набагато більших штрафів, аніж у випадку простолюдина; існувала також тенденція зберегти за ним право на приватну помсту, яке вважали невіддільним від права носити зброю; закони, що обмежували розкіш, також відводили йому окреме місце. Важливість, що її надавали родині як носієві привілеїв, виразилася в трансформації, що перетворила стародавні індивідуальні знаки «розпізнавання», які малювалися на щиті рицаря або карбувалися на його печатці, на герб, що іноді передавався разом із феодом, але частіше переходив у спадок від покоління до покоління, навіть не будучи пов'язаний із майном. Виникнувши спочатку в королівських та князівських династіях, де родова гордість була особливо сильною, потім запозичений багатьма скромнішими домами, звичай користуватися цими символами безперервності в часі віднині став монополією родин, що класифікувались як аристократичні. Й нарешті, хоча звільнення від податків ще було строго визначене, військова повинність, перетворившись зі стародавнього васального обов'язку на обов'язок переважно аристократичний, мала віднині своїм наслідком той факт, що звільнила людину шляхетного стану від звичайних грошових стягнень, на зміну яким прийшла, у стосунку до неї, військова служба.

Та хоч би якою була сила прав, набутих від народження, вона була недостатньою для того, щоб зберегти їх у тому разі, якщо їхній власник займався діяльністю, що вважалася несумісною з величчю його рангу. Безперечно, що поняття позбавлення привілеїв шляхетного стану було ще далеко не повністю опрацьоване. Заборона торгувати, як здається, накидалася тоді аристократам передусім певними міськими статутами, які значно більше дбали про те, щоб захистити квазімонополію купецької буржуазії, аніж, щоб зберегти гордість супротивної касти. Але цілком одностайною була думка про те, що сільськогосподарська праця була несумісна з честю носити зброю. Навіть у тому випадку, коли рицар на це погоджується, сказано в постанові Паризького парламентського суду, він не повинен, коли одержить феод у сільській місцевості, виконувати селянську працю. «Орати землю, довбати її мотикою, перевозити на спині вислюка дрова або гній» — ось види праці, які, згідно з одним провансальським ордонансом, автоматично ведуть за собою втрату рицарських привілеїв. А хіба в Провансі також не характеризували шляхетну жінку як таку, котра «не пере, не пече й не меле»?[306] Аристократія перестала визначатися через здійснення певної функції — а саме функції вірної військової служби. Не була вона вже й класом висвячених. Натомість вона залишилася і назавжди залишиться класом, що виокремлювався за стилем свого життя.

IV. АНГЛІЙСЬКИЙ ВИНЯТОК

В Англії, де васальні та рицарські інституції були всі імпортовані, еволюція фактичної аристократії відбувалася майже по тих самих лініях, що й на материку. Але для того, щоб у тринадцятому сторіччі відхилитися в зовсім іншому напрямку.

Будучи всемогутніми володарями острівного королівства, що на нього вони дивилися передусім як на державу, яка наділить їх спроможністю здійснити свої справді імперські амбіції, нормандські, а потім і анжуйські королі робили все від них залежне, щоб видобути максимум зі своїх військових ресурсів. Для цієї мети вони викорис-

товували два конкурентні принципи, породжені різними епохами: масовий призов до війська вільних людей і спеціалізовану службу, яка вимагалася від васалів. Від 1180 та 1181 років Генріх Другий почав вимагати від своїх підданих, спочатку у своїх континентальних володіннях, а потім і в Англії, щоб кожен із них озброювався відповідно до свого суспільного становища. Англійська постанова (assise) специфікує, разом із іншими, зброю, яку мусив мати напоготові той, хто сидів на рицарському феоді. В тій постанові не згадується про висвячення в рицарі. Проте ми вже знаємо, що цей ритуал розглядався як певна ґарантія належного спорядження. Також у 1224 та 1234 роках Генріх Третій визнав за доцільне, цього разу, зобов'язати кожного, хто володів таким феодом, негайно відбути цю церемонію. Принаймні — це обмеження було введене в другому ордонансі — в тих випадках, коли присягу треба було давати самому королю.

Досі, правда, в цих заходах не було нічого такого, що істотно відрізняло б їх від одночасного їм законодавства Капетінґів. І все ж таки англійський уряд, із його сильними адміністративними традиціями, не міг не зрозуміти, що віднині давня система служби, оперта на роздавання феодів, приречена на неминучий крах. Багато феодів були вже надто подрібнені. Інші прослизали крізь вічка переписів, що знай повторювались і були щоразу недосконалими. І нарешті, їхня сукупна кількість теж була неминуче обмеженою. Тож чи не було доцільніше рішуче оперти обов'язок служити, а отже, й озброюватися на реальність, набагато відчутнішу — на земельну власність, незалежно від того, якої вона була природи? Цей принцип, до речі, в 1180 р. Генріх Другий уже мусив запровадити в життя у своїх володіннях на континенті, де феодальна організація була далеко менш досконалою, аніж у Англії або в Нормандському герцогстві. Те саме було зроблено й на острові, починаючи з 1254 р., із застосуванням різних економічних критеріїв, детальний опис яких тут мало важить. Але там, де Генріх Другий говорив лише про обов'язок озброюватися, згідно з міцно вкоріненим звичаєм, тепер стали вимагати, щоб кожен вільний власник певної ділянки вільної землі неодмінно висвячувався в рицарі. Уряд пристав на це тим більш охоче з тієї, мабуть, очевидної причини, що передбачуваний непослух обіцяв для королівської скарбниці приємні прибутки з чималих штрафів.

Проте, навіть у Англії державна машинерія не була так добре налагоджена, щоб забезпечити неодмінне виконання подібних розпоряджень. Певно, десь від кінця сторіччя і протягом сторіччя наступного вони ставали все менш і менш дієвими. Треба було від них відмовитися; і практикована все рідше й рідше, рицарська церемонія, як і на континенті, була зрештою відкинута до інших аксесуарів архаїчного етикету. Але королівська політика — до якої ще й додався неминучий наслідок відсутності будь-яких спроб перешкодити торгівлі феодами — призвела до одного дуже серйозного результату. В Англії висвячення в рицарі, трансформувавшись у цензову інституцію, не змогло стати центром для утворення класу, опертого на спадковість.

От і вийшло так, що цей клас просто не зміг там виникнути. У французькому або німецькому значенні цього слова, середньовічна Англія не мала аристократії. Тобто йдеться про те, що в середовищі вільних людей не конституювалася жодна група вищого рангу, наділена особливим правом, яке передавалося б із кров'ю. Структура, на перший погляд, дивовижно егалітарна! Проте якщо заглянути в суть речей, вона все ж таки опиралася на існування надзвичайно чітко визначеної ієрархічної межі, тільки що вона була проведена нижче. В той самий час, коли повсюди в інших країнах каста людей шляхетних вивищувалася над загальною масою, досить-таки значною за своєю кількістю, так званого «вільного» населення, в Англії, натомість, поняття кріпосної залежності так розширилося, що позначило цим тавром більшу частину селян. На англійському ґрунті простий *freeman* («вільна людина»), згідно з тамтешнім правом, майже не відрізнявся від дворянина. Але в тім-то й річ, що самі ж таки *freemen* («вільні люди») уже були олігархією.

А втім, це аж ніяк не означає, що за Ла-Маншем не існувало аристократії,такої самої могутньої, як і в решті Європи, а може, навіть могутнішої, бо селянська земля була там у більшому її розпорядженні. Це був клас, що складався з власників панських маєтностей, воїнів або воєначальників, королівських службовців та постійних представників, що обстоювали перед монархом інтереси графських дворів; тобто тих, чий спосіб життя дуже й цілком усвідомлено відрізнявся від того, яким жили вільні люди пересічного загалу. А на його верхівці було ще й вузьке коло графів і «баронів». Власне, на користь цієї найвищої групи протягом тринадцятого сторіччя були запроваджені привілеї, досить конкретні за своїм характером. Але вони були майже виключно політичної природи або пов'язані з наданням почестей. Прив'язані до володіння так званим «почесним» феодом, вони передавалися у спадок лише найстаршому синові. Одне слово, клас аристократів, у своїй сукупності, залишався в Англії більш «соціальним», аніж «юридичним»; і хоча, природно, могутність і прибутки в більшості випадків передавалися в спадок, хоча, як і на континенті, престиж крові відчувався з великою силою, ця спільнота була надто погано визначена, щоб не залишитися широко відкритою. У тринадцятому сторіччі досить було володіти земельною маєтністю, щоб мати право, а то й бути зобов'язаним, висвятитися в рицарі. Через півтора століття або близько того володіння такою маєтністю — яка неодмінно мала бути, згідно з характерним правилом, «вільним» наділом — вже наділяло людину цілком офіційним правом обирати, у графствах, депутатів до Палати Громад. І хоча від цих депутатів, які були відомі під значущою назвою «рицарі графств» і спочатку справді мали обиратися з кола висвячених рицарів і далі, в принципі, вимагалося, аж до кінця середніх віків, щоб вони довели своє право на володіння спадковим гербом, немає жодних підстав не вірити, що прак-

тично кожна родина, міцно укріплена у своєму багатстві та суспільному становищі, навряд чи наштовхувалася на якісь труднощі у своєму бажанні довести свою причетність до застосування таких емблем[307]. Ми не знаємо ніяких грамот про надання дворянства в тогочасній Англії (створення баронетів монархією Стюартів, що вічно бідувала, було лише пізнім наслідуванням французьких звичаїв). У цьому просто не було потреби. Вистачало одного факту — аристократом міг бути кожен, хто ним був.

І завжди перебуваючи отак близько до реальностей, які здійснюють найпотужніший вплив на людей, уникнувши закляклості й негнучкості, що завжди чатують на суспільні класи, надто чітко визначені й надто залежні від умов народження людини, англійська аристократія, безперечно, здобула з цих обставин велику силу, яку їй судилося зберегти не одне сторіччя.

Розділ 5. КЛАСОВІ ВІДМІННОСТІ В СЕРЕДОВИЩІ АРИСТОКРАТІЇ

І. ІЄРАРХІЯ ВЛАДИ Й РАНГУ

Попри спільні характеристики військового покликання та стилю життя, спільнота аристократів спочатку фактично, а потім і у сфері права була дуже далека від того, щоб утворювати суспільство рівних. Глибокі відмінності у статках, могутності, а отже, й престижі вибудували в їхньому середовищі справжню ієрархію, яка спершу знаходила своє досить приблизне віддзеркалення в опінії, а згодом і у звичаї або в законі.

У ті часи, коли васальні обов'язки ще зберігали всю свою силу, принцип цієї класифікації ґрунтувався переважно на ієрархії ритуалів васальної присяги на вірність. На найнижчому з щаблів ми бачимо «вавасала», який, будучи васалом багатьох васалів *(vassus vassorum)*, не був сеньйором для жодного іншого воїна. Принаймні в тих випадках, коли це слово, спільне для всієї сфери римського впливу, розумілося в його точному значенні. Не командувати ніким або командувати лише селюками: це означало претендувати хіба що на вельми стримані вияви шани. На практиці ця юридична ситуація майже завжди збігалася також із вельми скромними статками, нужденним життям дрібного сільського дворянчика, приреченого шукати собі щастя в різних авантюрах. Погляньте, наприклад, у «Ереку» Кретьєна де Труа, на портрет батька головної героїні — «вельми вбогим був його двір» — або, в поемі «Ґедон», на вавасала з великим серцем та примітивним обладунком; поза художньою літературою ми бачимо нужденний дім, із якого втікає на пошуки пригод та воєнної здобичі такий собі Роберт Ґіскар; жебрацьке життя вже відомого нам Бертрана де Борна; або, наприклад, тих рицарів, про яких згадується в кількох хартіях провансальського картулярію, що володіють феодами, які точніше можна було б назвати «мансами», тобто чимось подібним до звичайних селянських орендних наділів. Іноді про таких рицарів казали також «башляр», що означало буквально «молодик». Бо таким було, природно, нормальне становище багатьох молодих людей, які ще не були наділені землею й мало що одержали в дар. Але бувало, що таке становище тривало дуже довго[308].

Після того як аристократ ставав володарем інших аристократів, його престиж відразу зростав. Перелічивши всілякі відшкодування, на які може претендувати рицар, поранений, захоплений у полон або скривджений у якийсь інший спосіб, «Звичаї Барселони» далі

стверджують: «Але якщо він має під своєю опікою двох інших рицарів, що сидять на його землях і склали йому присягу на вірність, і утримує ще одного у себе вдома, то він повинен одержати вдвічі більше»[309]. А якщо наш персонаж скликає під свій штандарт ціле військо своїх озброєних підданих? У такому разі, він уже «баннерет». А в тому випадку, коли, глянувши вгору й переконавшись, що жоден інший щабель не відокремлює його від короля або від територіального князя, якому він безпосередньо дав присягу, ми можемо назвати його також «головним тенантом» *(tenant en chef)*, «капталем» або бароном.

Запозичене з германських мов, це останнє слово змінило своє первісне значення «людина» на значення «васал»: адже хіба дати присягу на вірність сеньйорові не означало визнати себе його «людиною»? Потім узяли за звичку застосовувати це слово, більш конкретно, до головних васалів великих володарів. У цьому своєму смислі воно виражало верховенство лише відносне, верховенство щодо інших підданих цієї ж таки групи. Єпископ Честерський або сір Беллемський мали своїх баронів, як і королі. Але зрештою в повсякденній мові «баронами» стали називати наймогутніших серед могутніх, найвпливовіших феодалів монархії.

Будучи майже синонімом «барона», — а в деяких текстах застосовуваний як його точний еквівалент, — проте, наділений від самого початку точнішим юридичним змістом, термін «пер» цілком належав словникові юридичних інституцій. Одним із найдорожчих для васала привілеїв було те, що його могли судити при дворі його сеньйора лише інші васали цього останнього. Оскільки їхня рівність випливала з однакового зв'язку підлеглості, то виходило, що «рівний» *(pair)* вирішував долю «рівного». Але серед тих персонажів, які одержували свої феоди безпосередньо від того самого сеньйора, були люди дуже різні за своєю могутністю та впливом. Чи ж можна було допустити, щоб, посилаючись на нібито однаковий характер залежності, найдрібніший дворянчик міг ухвалити вирок багатому баннеретові й домогтися, щоб той слухняно його прийняв? Знову ж таки наслідки правового стану вступали в конфлікт із відчуттям найконкретніших реальностей. Отже, дуже рано в багатьох місцях усталився звичай залишати тільки для найперших серед вірних можливість брати участь у процесах, які мали стосунок до справді рівних їм за рангом; їм же таки надавалося право давати свої поради в найважливіших справах. Це коло «рівних» («перів») таким чином обмежували досить малим числом, часто обираючи для цього якусь традиційну або містичну цифру: або семеро, тобто стільки, скільки було ешевенів у публічних судах каролінзької доби; або дванадцятеро — як апостолів. Подібна практика існувала й у панських маєтностях (сеньйоріях) середнього розміру, — таких, наприклад, як монастирська громада Мон-Сен-Мішель, — й у великих князівствах, таких як Фландрія; а в епічних піснях Франції розповідалося, як така дорадча група збиралася, в апостольській кількості, навколо Карла Великого.

Але автори історичних хронік та поети часто вживали й інші назви, роблячи наголос на могутності та багатстві, коли їм випадало згадувати постаті великих аристократів. «Маґнати», «поестаци» *(poestatz)*, «демени» *(demeines)*, як їм здавалося, дуже високо підносилися над рицарською юрбою. Бо антагонізми рангу були в реальній дійсності надто крутими, навіть у самому середовищі аристократії. Коли якийсь рицар завдав кривди іншому рицареві, говориться в каталонських «Звичаях», в тому разі, коли винний належить до «вищого» рангу, аніж його жертва, то він не зобов'язаний давати спокутну присягу вірності[310]. В «Поемі про Сіда» зяті героя, що походили з одного графського роду, вважають нерівним шлюбом своє одруження з дочками простого васала: «Нам не слід брати їх навіть у наложниці, якби вони цього й попросили. Вони нам не рівня, щоб спати в наших обіймах». З другого боку, спогади «бідного пікардійського рицаря» Роберта де Кларі, який брав участь у четвертому хрестовому поході, донесли до нас гірке відлуння злості, яка накопичувалася в серцях «простих воїнів» супроти «високих людей», «багатих людей», «баронів».

У тринадцятому сторіччі, в добу ясності та ієрархій, стали шукати способу об'єднати ці відмінності, доти радше інтуїтивно усвідомлювані, аніж точно визначені, в одну строго організовану систему. Не без того, щоб юристи не внесли сюди надмір геометричного духу, який погано пристосовувався до реалій, що залишалися набагато гнучкішими. Та й залежно від національних обставин еволюція відбувалася часом дуже по-різному. Ми обмежимося тут, як звичайно, найхарактернішими прикладами.

В Англії, де аристократія зуміла використати давній феодальний «двірцевий» обов'язок як інструмент державного управління, слово «барон» і далі позначало найбільших феодалів короля, що скликалися на його «Велику Раду» відповідно до фактичної монополії, яка поступово перетворилася на суто спадковий привілей. Ці персонажі також полюбляли називати себе «перами країни» й, у кінцевому підсумку, домоглися, щоб ця назва стала офіційно прийнятою[311].

У Франції, навпаки, ці два терміни дуже розійшлися. Там так і не перестали говорити про вавасалів та про баронів. Але цим виражали тільки просту різницю в багатстві та впливі. Занепад зв'язку васальної залежності позбавив будь-якої значущості критерії співвідношення між ритуалами різних присяг на вірність. Але щоб усе-таки провести між цими двома категоріями більш-менш чітку межу, прихильники технічних розв'язань вирішили шукати її принцип у градації судових повноважень: здійснення вищого судочинства було визначальною характеристикою баронату; феод вавасала давав йому право робити те саме, тільки на нижчому або середньому рівні. В цьому розумінні — до якого повсякденна мова, проте, зверталася не часто, — баронів у країні було дуже багато. Натомість, перів Франції — дуже мало. Бо, позаяк вплив епічної леґенди надавав перевагу цифрі дванадцять, шість наймогутніших васалів династії Капетінґів спромог-

лися, разом із шістьма найвпливовішими єпископами або архиєпископами, чиї церкви залежали безпосередньо від короля, здобути собі виключне право на цей титул. Хоча при цьому вони домоглися значно меншого успіху у своїх зусиллях мати якісь практичні вигоди з цього привілейованого становища: навіть їхнє право судити себе лише в своєму колі було обмежене неодмінною присутністю в такому суді службовців корони. Їх було надто мало, їхні інтереси великих територіальних князів були надто чужі представникам високої аристократії в усій їхній сукупності й надто зовнішніми у стосунку до самого королівства, для того, аби їм вдалося перевести у сферу політичних реальностей свою перевагу, приречену так і залишитися в царині етикету. А що протягом сторіччя три роди первісних перів світського походження згасли й феоди, які послужили основою для їхнього піднесення, знову стали королівською власністю, то монархи, від 1297 р., стали створювати, своєю владою, перів нових[312]. На зміну добі спонтанних аристократичних утворень прийшли часи, коли від верхніх до нижніх щаблів соціальної драбини держава привласнила собі право на свій розсуд підтверджувати або змінювати порядок у суспільній ієрархії.

Ось чого навчає нас, у Франції, історія титулів. За всіх часів графи — разом із дюками або маркізами, кожен із яких владарював над кількома графствами, — належали до найвищого рангу магнатів. Недалеко від них розташувалися ті, хто входив до їхніх родин, люди, що їх називали на Півдні «комторами» *(comptors)*. Але, походячи з лексикону франків, усі ці терміни первісно позначали чітко визначені командні посади. Вони застосовувалися виключно до нащадків тих людей, що мали великі «почесті» в каролінзьку добу; колись це були високі державні посади, тепер — феоди. Якщо з ранніх часів тут і було кілька випадків узурпації, вони насамперед стосувалися природи самої влади; слово завжди йшло слідом за фактом. Проте з плином часу, як ми побачимо, сукупність прав, якими були наділені графи, подрібнювалася на все менші й менші фрагменти, аж поки вони втратили будь-який специфічний зміст. Люди, що стояли на чолі різних графств, звичайно ж, і далі володіли численними правами, які фактично перейшли до них у спадок від їхніх предків-чиновників; та оскільки перелік цих прав мав великі відмінності, від одного графства до іншого, а до того ж графи рідко мали абсолютну монополію на них, то тепер поняттю графської влади більш не надавали того універсального характеру, як колись. Слово «граф» залишилося в мові лише як знак, у кожному конкретному випадку специфічний, великої могутності та престижу. Отже, більше не було аргументованих причин, щоб обмежувати його застосування нащадками провінційних управителів із дуже далеких часів. Щонайпізніше від 1338 р. королі заходилися виготовляти графів[313]. Так почала утворюватися суто етикетна класифікація, яка, будучи архаїчною за своєю мовою й новою за своїм духом, після того все розгалужувалася й розгалужувалася, дедалі більше ускладнюючись.

Проте ми повинні добре собі усвідомити, що ці щаблі в почестях, а іноді й у привілеях, анітрохи не сприяли виникненню в умах французької аристократії усвідомлення глибинної єдності свого класу. Хоча, на відміну від Англії, де зовсім не існувало право аристократії, чимось відмінне від права всіх вільних людей, Франція тринадцятого сторіччя змогла набути вигляду суспільства ієрархічного, принаймні там існувало те специфічне право, однакове у своїх головних характеристиках для всіх осіб, спроможних претендувати на вступ до рицарського ордену. Що ж до Германії, то там розвиток подій відбувався в дещо іншому напрямку.

Від самого початку в германській феодальній системі усталилося одне специфічне правило. З давніх часів, як здається, там вважали, що, під загрозою бути пониженим у своєму ранзі, жоден персонаж, який перебував на певному достатньо високому суспільному рівні, не повинен був одержувати феод від особи, що стояла, як вважалося, нижче за нього в цій ієрархії. Інакше кажучи, тоді як у інших місцях градація почестей визначала ранги, тут піраміда класів споруджувалася на основі відмінностей між ними, які були наперед визначені. Попри те що це строге розподілення «рицарських щитів» не завжди належно шанувалося на практиці, воно виражало з великою силою дух суспільства, яке, прийнявши не без певного спротиву узи васальної залежності, проте так і не дозволило, щоб вони утворювалися всупереч глибоко закоріненому в ньому відчуттю ієрархії. Залишалося встановити ступені. На самій вершині світської аристократії погодилися помістити тих, кого називали «першими», *Fürsten*. Латинські тексти перекладали це слово як *principes*, отож і у французькій мові утвердився звичай казати в цьому випадку *princes* («князі»). Тут також можна відзначити той характерний факт, що первісний критерій виділення цієї категорії людей не опирався на суто феодальні відносини. Бо на самому початку під цим найменуванням розуміли всіх тих, хто мав якісь повноваження графської влади, навіть у тих випадках, коли вони одержали свої інвеститури від якогось дюка або єпископа й не були прямими васалами короля. В цій імперії, де каролінзький відбиток залишився таким чітким, граф незалежно від того, кому був підпорядкований його феод, завжди виконував свої службові обов'язки в ім'я монархії. Всі князі, визначені в такий спосіб, засідали у великих двірцевих асамблеях, де обиралися королі.

Проте, десь на середину дванадцятого сторіччя водночас зростання могутності великих територіальних володарів і все більш і більш відчутне просякнення германських інституцій справді феодальним духом призвели до дуже помітного зміщення межі між рангами. Внаслідок подвійно значущого звуження віднині призвичаїлися наділяти князівським титулом лише прямих феодальних васалів короля; але навіть їхню кількість обмежили тими, влада яких поширювалася на кілька графств. Також тільки цим магнатам першого порядку разом із їхніми колегами-священнослужителями було дозволено обирати суверена. Принаймні так було до того дня, коли, дуже скоро, се-

ред цих людей було виокремлено ще вужчу групу, а саме князів-виборців, чиє право передавалося в спадок. Цей новий клас світських князів, куди входили й князі-виборці, утворив, у кінцевому підсумку, після короля та князів Церкви — тобто єпископів та великих абатів, що залежали безпосередньо від короля — третій ступінь «гербових щитів» *(«boucliers»)*. Правда, в цьому випадку нерівність теж не заходила так далеко, щоб, зокрема через змішані шлюби, тривалий час у середовищі аристократії не зберігалося певної внутрішньої єдності. Із тим застереженням, проте, що сюди не входив найнижчий ступінь рицарства, котрий як юридично означена група, коли не як суспільний прошарок, був вельми характерною ознакою структури суспільних рангів, притаманних на той час германському суспільству: йдеться про службове або кріпосне рицарство.

II. СЕРЖАНТИ Й РИЦАРІ-КРІПАКИ

Магнат не може жити без слуг, не може командувати без підлеглих помічників. Навіть у пересічній сільській панській маєтності потрібен був представник хазяїна, який би управляв господарством маєтку, зганяв селян на примусову працю й контролював її виконання, збирав оброк, наглядав за порядком серед підданих. Нерідко такий управитель (*maire, bayle* (фр.), *Bauermeister* (нім.), *reeve* (англ.)) також мав під своєю орудою підлеглих помічників. Власне, ми маємо всі підстави припустити, що ці досить прості обов'язки могли б цілком успішно по черзі виконувати самі ж таки орендарі, обираючи з-посеред себе тимчасових керівників. Так часто й бувало в Англії. Натомість на континенті ці завдання, що й тут виконувалися, цілком природно, селянами, тим не менш передбачали, майже завжди, створення спеціальних посад, на яких люди працювали за певну винагороду протягом тривалого часу й призначалися на них лише за наказом самого сеньйора. Але й у своєму домі, з іншого боку, як дрібний поміщик, так і барон, збирали, само собою зрозуміло, в кількості, яка дуже залежала від їхнього багатства або їхнього рангу, цілу малу спільноту лакеїв, ремісників, що обслуговували різні майстерні «двору», службовців, які допомагали управляти людьми або господарством. Поміж усіма цими видами служби, принаймні від того моменту, коли вони вже не підводилися під почесну рубрику рицарських обов'язків, мова не дуже робила якусь різницю. Для ремісників, для всіх членів невеличкої громади слуг, для гінців, для управителів земель і тих, хто керував персоналом, тобто для всіх людей, які перебували в безпосередньому оточенні пана, вживалися одні й ті самі слова. Міжнародна мова, латина хартій, користувалася тут звичайно терміном «міністеріали» *(ministeriales)*; французька — «сержанти» *(sergentes)*, німецька — *Dienstmänner*[314].

Як і звичайно, людей винагороджували за виконання цих різних обов'язків двома способами: або пан утримував їх за свій кошт, або надавав у їхнє користування земельні ділянки, які в таких випадках,

будучи пов'язані з професійною службою, називалися феодами. Правда, коли йшлося про сержантів сільських, то питання їхньої винагороди майже не виникало. Селяни, яким, з огляду на особливості їхньої праці, часто доводилося перебувати досить далеко від свого сеньйора, що жив набагато більш кочовим життям, були, за своїм визначенням, орендарями; їхні «феоди», принаймні спочатку, якщо чимось і відрізнялися від навколишніх цензив, то лише тим, що були вільні від деяких податків та повинностей, що було природним наслідком тих специфічних обов'язків, які мав виконувати цей чоловік. Тобто зменшення накладеного на них оброку на якийсь певний відсоток і було платнею за їхню додаткову службу. Режим «прогодування», безперечно, був набагато більш пристосованим до умов життя як домашніх ремісників, так і службовців маєтку. Тим часом еволюція, яка привела за собою наділення землею великої кількості васалів, певною мірою відбувалася й на нижньому рівні служби. Певна кількість міністеріалів цього типу теж були досить рано наділені феодами; що, проте, аж ніяк не заважало їм вимагати, аби досить значну частину їхнього заробітку їм видавали, як і раніше, продукцією та одягом.

Серед сержантів усіх категорій багато мали кріпосний статус. Ця традиція була започаткована в далекому минулому: за всіх часів рабам доручали важливі обов'язки в домі їхнього пана; іноді це були доручення надзвичайно довірчі, й ми знаємо, що в епоху франків не одному з них пощастило в цей спосіб прослизнути в ряди первісної спільноти васалів. Але мірою того як усе більше розвивалися стосунки персональної та спадкової підлеглості, що віднині кваліфікувалася як кріпосна залежність, то видається цілком природним, що саме своїм підлеглим цієї природи сеньйори воліли доручати ті види служби, що не були цілковитою монополією їхніх васалів. Бо хіба не було *підстав сподіватися, що, з огляду на приниженість* їхнього становища, на міцність того зв'язку, який прив'язував їх до пана, на неможливість скинути з себе ярмо, яке вони носили від народження, вони зможуть гарантувати ефективніший і суворіший послух? Якщо тодішні міністеріали-кріпаки й не були всіма міністеріалами, що обслуговували найрозмаїтіші потреби сеньйора — ще раз констатуємо, що те суспільство не було теоремою, — то постійне зростання їхньої значущості протягом першої феодальної доби не викликає найменших сумнівів.

Про одного персонажа, який спочатку працював кушніром на ченців монастиря Сен-Пер у Шартрі, а потім був призначений сторожем до їхнього погреба, в одному з тодішніх документів говориться: він хотів «піднятися вище». Цей вираз є надзвичайно симптоматичним у своїй наївності! Об'єднані поняттям спільної служби, що виражалося спільною назвою, до того ж позначені здебільшого тим самим рабським «тавром» кріпосної залежності, сержанти, проте, утворювали спільноту, не тільки дуже строкату, а й також — усе більше й більше — ієрархізовану. Їхні обов'язки були надто різними, щоб не

призводити до великої нерівності в стилі їхнього життя та в їхній значущості. Що стосується тих, хто виконував майже однакову роботу, то досягнутий ними рівень дуже залежав, у кожному випадку, від звичаїв, які панували в цій групі, від сприятливих чи несприятливих випадковостей, а також і від майстерності чи вправності людини. Проте, в загальному випадку можна сказати, що три головні переваги піднесли дуже велику кількість сільських мерів, з одного боку, та головних службовців двору, з другого, на значну височінь над дрібною людністю пересічних сільських сержантів, слуг у властивому значенні цього слова та домашніх ремісників: більші статки, залучення до керівної діяльності та право носити зброю.

Селянина призначали мером? Атож, так часто бувало, принаймні на початку, а іноді він залишався на цій службі й до кінця. Але щоразу йшлося про селянина багатого, а призначений на цю посаду, він збагачувався все більше. Бо й цілком законні його прибутки на той час були вже значними, а ще більшу вигоду він мав, безперечно, від розмаїтих зловживань своїм привілейованим становищем. У ті часи, коли єдиною ефективною владою була влада близька, хіба могло бути так, що узурпація прав своїх суверенів, до якої вдавалися стільки високих королівських чиновників, не повторювалася б і на найнижчих щаблях суспільної драбини, у вузьких рамках малого села? Уже Карл Великий ставився до мерів своїх *villae* з цілком слушною недовірою: хіба ж не радив він остерігатися обирати їх із людей надто могутніх? Правду кажучи, якщо кільком «хижакам», то там, то там, і вдавалося повністю замінити своєю владою владу свого сеньйора, такі крайні надуживання були завжди винятком. Але, натомість, скільки було привласнено добра на збиток панським коморам та скриням? Маєток, доручений сержантам, — це маєток пропащий, навчає мудрий Сюже. До якого великого оброку, до якої тяжкої праці лише на свою власну вигоду примушує селян цей дрібний сільський деспот; скільки курей він тягне собі з їхніх пташників, скільки сетьє вина з їхніх погребів, скільки шматків сала — з їхніх комор, скільки ткацької роботи накидає він їхнім дружинам! Спочатку всі ці побори вважалися просто дарунками; але дарунками, відмовити в яких було не можна і які звичай дуже скоро, як то завжди бувало, заходився перетворювати на обов'язки. Більше того: цей, за своїм походженням, селюк був, у сфері своєї діяльності, паном. Звичайно ж, він віддавав накази в принципі ім'ям когось сильнішого, аніж він. Але через це вони не переставали бути наказами. Крім усього, він був ще й суддею. Він сам-один головував на селянських судах. На серйозніших процесах він нерідко сидів поруч із абатом або бароном. Серед доручених йому обов'язків було й право розв'язувати суперечки, які виникали між селянами за те, де проводити межу між їхніми наділами. А чи може бути для селянської душі якась почесніша функція, аніж ця? А коли приходив день небезпеки, ми бачимо його верхи на коні, на чолі селянського загону. Поет не знайшов відданішого слуги, аби помістити його біля смертельно пораненого дюка Ґарена, як вірний йому сільський мер.

Звичайно ж, було дуже багато й дуже різних суспільних щаблів, на які можна було піднятися. Проте чи можна брати під сумнів повідомлення стількох хартій, стількох монастирських літописів, чиї ламентації, такі схожі, повторюються відлунням від Германії до Лімузена, а з ними й ті свідчення, які ми знаходимо в самих фабліо? На їхньому тлі чітко вирізняється один портрет, яскраві барви якого, може, й не завжди відповідали дійсності, але часто відповідали. Це був, якщо хочете, портрет щасливого мера. Він не лише володів великими статками. Власне, його багатство вже не було майном селянина. Він мав право збирати десятину, володів млинами. Він оселяв на своїх власних землях орендарів, а бувало, й васалів. Його оселя була фортецею. Він одягався «як аристократ». Він держав у своїх стайнях бойових коней, а на своїх псарнях — мисливських хортів. Він носив меча, щит і спис.

Збагачуючись також від своїх феодів та завдяки подарункам, що їх вони постійно одержували, головні сержанти, які утворювали навколо баронів ніби виконавчий штаб, підносилися ще вище в ієрархії почестей внаслідок того, що перебували дуже близько до володаря, який часто давав їм дуже важливі доручення, що виконували військовий обов'язок кавалеристів ескорту й навіть командували невеликими підрозділами. Вони були — біля сіра Тальмона, наприклад, — тими «нешляхетними рицарями», про яких в одній хартії одинадцятого сторіччя говориться, що вони були поруч із «рицарями шляхетними». Вони засідали в судах та в радах; вони були свідками в найсерйозніших юридичних актах. Усе це іноді стосувалося навіть тих персонажів, яким характер виконуваних ними обов'язків відводив скромну роль лакеїв або слуг. Хіба не бачимо ми, як «кухонні сержанти» арраських ченців беруть участь у засіданнях суду? Як ключник ченців монастиря Сен-Трон, який був водночас їхнім склярем і їхнім хірургом, намагався перетворити свій орендний наділ на «вільний рицарський феод»? А ще більшою мірою й у більш загальному випадку все це стосувалося тих, кого можна назвати начальниками над прислугою: сенешаля, який завідував постачанням, марешаля, що наглядав за стайнями, завідувача винним погребом, камергера.

Спочатку більшість цих домашніх обов'язків виконувалася васалами, переважно тими, які не були наділені землею. До самого кінця межа між тими обов'язками, які виконували васали, і тими, від яких їх відтрутили, залишалася дуже плинною. Проте мірою того як васалітет, чия почесна роль зростала, відходив усе далі від своїх первісних характеристик, мірою того як практика роздавання феодів, узагальнившись, розсіяла колишню домашню спільноту побратимів по зброї, сеньйори всякого рангу призвичаїлися переважно доручати обов'язки свого домашнього обслуговування підлеглим, які були нижчими за своїм походженням, ближче до них перебували й здавалися більш слухняними. Так, грамота імператора Лотара приписує в 1135 році абатові монастиря Сен-Мішель де Люнебург, щоб він віднині перестав роздавати «бенефіції» вільним людям і обдаровував

ними лише міністеріалів церкви. В цьому суспільстві, яке, роблячи свої перші кроки, так багато сподівалося від васальної вірності, усе частіше звернення до двірцевих послуг міністеріалів стало симптомом розвіяних ілюзій. Таким чином між двома видами послуг і двома категоріями слуг розпочалося справжнє змагання, відлуння якого донесла до нас епічна або куртуазна література. Цікаво послухати, в яких виразах поет Вейс вихваляє одного зі своїх героїв за те, що той завжди віддавав лише «людям шляхетним усі посади у своєму домі». Але тут-таки, в іншій поемі, він подає ще один портрет, малюючи його вочевидь теж для того, щоб потішити публіку замків, бо цей чоловік потім стане зрадником, запозичивши його, безперечно, з якоїсь домашньої реальності: «Був там один барон, якого Жирар вважав найвідданішим зі своїх слуг. Він був його кріпаком і його сенешалем над багатьма замками»[315].

Усе сприяло тому, щоб із цих найперших людей серед сержантів утворилася окрема суспільна група, окреслена, принаймні знизу, чіткими й стабільними контурами. Насамперед вона мала ознаки спадковості: бо, попри супротивні зусилля, яких докладали, зокрема, церкви, більшість феодів, які роздавалися сержантам, дуже скоро стали — часто згідно з правом і майже завжди на практиці — переходити від покоління до покоління; син водночас одержував у спадок і землю, і обов'язки. Потім усталився звичай укладати шлюби тільки в межах своєї спільноти, що, десь починаючи з дванадцятого сторіччя, став можливим через процес обміну кріпаками між двома різними сеньйорами: син або дочка мера, не знаходячи в своєму селі пару, рівну собі за рангом, мусили шукали її десь у сусідньому маєтку. Прагнення брати шлюб лише «у своєму світі» — хіба існує красномовніший вияв свідомості класу?

Проте ця група, начебто так міцно конституйована, була ослаблена внаслідок досить дивної внутрішньої суперечності. Чимало характеристик наближали її до «аристократії» васалів: владні повноваження, побут, тип маєтності, військове покликання. Ця остання ознака часто призводила до природних наслідків у сфері юридичної практики. По-перше, застосування ритуалу присяги, зміцненої доторком «уст і рук»: хоча далеко не всі феоди міністеріалів передбачали його застосування, багато, серед найважливіших, як здається, не оминали звернення до цього обряду збройної вірності. По-друге, висвячення в рицарі: посеред мерів та службовців двору можна було зустріти не одного рицаря, який відбув цю церемонію. Але ці рицарі, ці могутні люди, ці адепти шляхетного життя, причому в дуже великій кількості, були водночас і кріпаками: тобто як такі вони підлягали «правилу мертвої руки» та забороні брати нерівний шлюб (можна було, звичайно, домогтися, щоб для тебе зробили виняток, але такі послаблення дорого коштували); їм заборонялося, крім тих випадків, коли вони одержували волю, висвячуватися в священнослужителі; вони були позбавлені права свідчити в суді проти вільних людей; а головне, вони мусили терпіти принизливу залежність, що виключала можливість

будь-якого вибору. Одне слово, приписи права брутально суперечили фактичним умовам їхнього існування. Щодо того, в який спосіб, розв'язувався, в кінцевому підсумку, цей конфлікт, національні еволюції досить глибоко розійшлися.

Англійське суспільство було таким, де навіть як просте суспільне середовище система міністеріалів відіграла найменшу роль. Ми вже бачили, що сільські сержанти не були, як загальне правило, фахівцями. Люди, що мали обслуговувати потреби двору, звичайно, не набиралися серед найприниженіших і досить небагатьох кріпаків *(bondmen)*; згодом, оскільки вони звільнялися, за визначенням, від селянської панщини, то не могло бути й мови про те, щоб розглядати їх як віланів. Унаслідок цього вони здебільшого уникали як давньої форми кріпосної залежності, так і нової. Будучи людьми вільними, вони просто підлягали спільному праву вільних людей; а якщо висвячувалися в рицарі — а вони, бувало, висвячувалися — то користувалися там особливою пошаною. Юридична доктрина задовольнилася тим, що опрацювала окремі правила для сержантських феодів, які відрізнялися від тих, що регулювали володіння феодами виключно військовими, й особливо пильну увагу приділила тому, щоб насамперед установити демаркаційну лінію, яка ставала все чіткішою і чіткішою, між «найбільшими» та найпочеснішими з них, котрі, з огляду на це, зобов'язували їхнього власника відбувати ритуал присяги на вірність, і «малими», які майже уподібнювалися до «вільних» селянських орендних наділів.

У Франції відбувся певний розкол. Найменш могутні серед мерів або ті з них, яким найменше пощастило, залишилися просто багатими селянами, іноді вони перетворювалися на простих фермерів, які орендували землю в маєтку сеньйора, іноді також поступово відходили від будь-яких адміністративних функцій. Бо коли економічні умови знову зробили можливим застосування платні, багато сеньйорів викупили свої віддані в оренду землі, щоб доручити догляд за ними професійним оплачуваним управителям. Серед службовців, які обслуговували баронські двори, певна кількість, що здавна брали участь в управлінні міськими маєтностями, в кінцевому підсумку, посіли своє місце в буржуазному патриціаті. Натомість багато інших разом із тими сільськими сержантами, яким пощастило найбільше, проникли в аристократію в той самий момент, коли вона конституювалася в юридичний клас. Перші ознаки такого злиття проявилися дуже рано, зокрема у формі шлюбів, які все частіше й частіше поєднували родини міністеріалів та васального рицарства. Лихі пригоди рицаря, який, походячи з кріпаків, намагається позбутися цього тавра, щоб кінець кінцем знову опинитися під важкою десницею свого пана, були в дванадцятому сторіччі улюбленою темою як авторів хронік, так і тих, хто полюбляв розповідати анекдоти.

Кріпосна залежність справді становила єдину перешкоду, яку можна було ефективно поставити на шляху асиміляції, підготовленої стількома спільними характеристиками. В якомусь розумінні, ця пе-

решкода могла здатися, після тринадцятого сторіччя, неподоланнішою, ніж будь-коли. Бо, внаслідок значущого розриву з майже прадавнім звичаєм, юриспруденція, починаючи з того часу, вирішила розглядати висвячення в рицарі як несумісне з кріпосною залежністю — такої гостроти набуло тоді відчуття ієрархії. Але тоді ж таки прийшла епоха великого руху за надання кріпакам волі. Маючи більше грошей, аніж загал кріпаків, сержанти повсюди були першими серед тих, хто купував собі волю. Отже, відтоді вже ніщо не перешкоджало тому, щоб, оскільки право швидко пристосовувалося до фактів, ті з них, які були найближчими до рицарського життя і часто навіть мали висвячених у рицарі предків, без жодних труднощів увійшли в коло тих осіб, які від народження мали право на вступ до рицарського ордену. А що вони входили туди, спочатку звільнившись від будь-якого тавра, то жодна характерна ознака вже не виокремлювала їх із цих рядів. Їм судилося утворити стовбур, з якого виросло чимало гілок дрібного провінційного дворянства, що не завжди замикало їх у своєму вузькому колі. Дюки де Соль-Тавани, які фігурували в останні дні Старого Режиму серед найвищої аристократії шпаги, походили від одного прево сіра де Соля, якому той дав волю в 1284 р.[316].

У Німеччині група двірцевих *Dienstmänner* (слуг) із деякими сільськими сержантами дуже рано набула виняткової значущості. Васальний зв'язок ніколи, безперечно, не набув такої ваги, в германському суспільстві, як на Півночі Франції та в Лотарингії. Про це свідчить і той факт, що ослаблення зв'язку там відбулося дуже швидко, й ніхто не клопотався тим, аби найти йому якусь заміну, спробувати відновити його, як це робилося в інших місцях там, де було винайдено абсолютний васальний зв'язок. Тому там більше, ніж у будь-якій іншій країні, виникла потреба в тому, щоб довірити невільним підлеглим обов'язки з обслуговування панських господ. Від початку одинадцятого сторіччя ці «кріпаки, що жили по-рицарському», як говориться в одному германському тексті, були, навколо головних магнатів, такими численними, дух солідарності, що живив їхні неспокійні малі спільноти, був таким сильним, що внаслідок реєстрації та утвердження їхніх привілеїв виникла ціла низка спільнотних звичаїв, які незабаром були записані й цілком готові злитися в один звичаєвий кодекс класу. Їхня доля видавалася такою завидною, що в наступному сторіччі не одна вільна людина почесного рангу самохіть переходила в кріпацтво, аби пробитися в ряди міністеріалів. Вони відігравали провідну роль у військових походах. Вони заповнили всілякі судові інстанції, й за рішенням законодавчих зборів імперії їм було дозволено формувати князівські суди за умови, якщо поруч із ними сиділи бодай двоє «аристократів». Вони посідали у великих радах таке помітне місце, що єдиною умовою, яку імперський указ 1216 р. визначив для надання імператорові дозволу відчужувати віддані у феодальну васальну оренду князівства, було домогтися, крім згоди самого князя, також і згоди його міністеріалів. Іноді вони також брали участь в управлінні маєтностями церкви, у виборах єпископа або абата, а за відсутності цього останнього здійснювали деспотичну владу над ченцями.

На найвищому щаблі поміщалися *Dienstmänner* суверена. Так, великі двірцеві посади, що їх Капетінги надавали представникам васальних родин, їхні сусіди з Германії нерідко віддавали простим сержантам, народженим у кріпацтві. Правда, й Філіп Перший, король Франції, настановив своїм камергером кріпака[317], в цьому немає сумніву. Але посада була відносно скромною, і той випадок залишився, як здається, винятком. Свого сенешаля французький король не раз обирав із високих баронів; марешалями регулярно настановляв малих аристократів, що жили між Луарою й Соммою. В Германії — де, правду кажучи, зміни династій і, як ми ще побачимо, певні особливості в структурі держави ніколи не дозволили королям створити свій Іль-де-Франс, резервуар відданого й надійного дворянства — за нормальних обставин і сенешалів, і маршалів імперії обирали з людей, які перебували в кріпацькій залежності. Безперечно, що аристократія намагалася чинити цьому опір, що, як звичайно віддзеркалений у двірцевій літературі, либонь, був головною рушійною силою деяких повстань. Та незважаючи на все це, міністеріали до самого кінця утворювали звичне оточення Салійців та Штауфенів. Їм доручали виховання молодих принців, охорону найважливіших замків, а іноді, принаймні в Італії, й командування великими арміями; саме з ними також ми пов'язуємо найчистішу традицію імперської політики. В історії Фрідріха Барбаросси та його перших наступників мало постатей підносяться так високо, як чітко визначений силует сенешаля Марквард фон Анвайлера, який помер регентом Сицилії: він здобув волю лише в 1197 р., у той день, коли його володар подарував йому герцогство Равенни та маркізат Анкони.

Само собою зрозуміло, що ніде могутність та стиль життя не поміщали цих вискочнів так близько до світу васалів. Проте тут не було так, щоб вони майже невідчутно проникали в стан аристократії васального походження. Для цього вони були надто численними; особливості їхнього класу були чітко підкреслені власними звичаями, що сформувалися з давніх-давен; в Германії досі надавалося дуже мало ваги стародавньому поняттю свободи публічного права; і нарешті, германська юридична опінія мала надто велику схильність до ієрархічних структур. Кріпакам не заборонялося висвячуватись у рицарі. Але рицарі-кріпаки — іноді, з надмірної любові до витонченості, самі поділені на два прошарки, що накладались один на один, — утворювали в загальному класі аристократів окрему категорію, найнижчу. Й жодна проблема не завдавала як теоретикам, так і юриспруденції більшої мороки, аніж з'ясування, який ранг надати цим персонажам, таким могутнім і водночас позначеним таким незмивним тавром, у стосунку до загалу вільних людей. Бо ж, позбавлені тих переваг, які утворювали престиж міністеріалів, буржуа та прості селяни, в кінцевому підсумку, були все ж таки вищими за них, з огляду на чистоту свого народження. Зокрема, ця трудність здавалася особ-

ливо тяжкою, коли йшлося про формування судів. «Ніколи жодна людина кріпацького походження вас не судитиме, ані тепер, ані в майбутньому», — таку обіцянку читаємо в привілеях, що їх Рудольф із династії Габсбурґів надав селянам первісної Швейцарії[318].

Проте настав день, коли тут, як і у Франції, але — відповідно до звичного зміщення в часі, що завжди спостерігалося між двома еволюціями — із запізненням на сто або півтораста років відбулося неминуче. Ті родини *Dienstmänner*, яким пощастило найменше, залишилися серед багатого селянства або просочилися в стан міської буржуазії. А ті, котрі доступилися до рицарських почестей, віднині не мали на собі ніякої прикметної печаті, хіба що печать високої аристократії, — бо німецьке аристократичне право до самого кінця залишилося вірне духу касти, — що відокремлювала б їх від рицарів вільного походження. Тут знову ж таки — і це, безперечно, найважливіший урок, який дає нам історія міністеріалів, юридична традиція, кінець кінцем, схилила свій прапор перед реальностями.

Розділ 6. ДУХІВНИЦТВО І ПРОФЕСІЙНІ КЛАСИ

І. ЦЕРКОВНЕ СУСПІЛЬСТВО ЗА ФЕОДАЛІЗМУ

Межа, що відокремлювала кліриків від мирян у феодальну еру, не була такою чіткою лінією, яку намагалася провести католицька реформа за часів церковного собору в Тренте. Якщо ми візьмемо весь загал «людей із тонзурами», характеристики якого були визначені досить туманно, то він утворював між цими двома категоріями суспільства таку собі маргінальну смугу невизначеного кольору. Проте це не завадило духівництву утворити чітко визначений у юридичному плані клас. Бо, у своїй сукупності, він підлягав окремому праву й мав юридичні привілеї, які ревно обстоював. Натомість він не мав у собі нічого такого, що характеризувало б його як клас суспільний. У його рядах співіснували людські типи, безконечно розмаїті за своїм стилем життя, могутністю та престижем.

Скиньмо спочатку оком на загал ченців. Усі вони вважалися «синами святого Бенедикта», але в реальній дійсності жили за все більш і більш розмаїтими формами первісного бенедиктинського закону: то був світ неоднорідний і неспокійний, світ людей, що безперервно металися від аскези в її чистому вигляді до суто земних турбот, що накидалися їм як потребою управляти великими маєтностями, так і скромними пошуками хліба щоденного. А втім, не думаймо, що ці люди були відокремлені від мирян якимись неподоланними бар'єрами. Навіть ті правила, які надихалися найнезламнішим духом прагнення до цілковитого усамітнення, в кінцевому підсумку, мусили відступати перед необхідністю виявляти певну життєву активність. Ченці лікували людські душі, на парафіях. Монастирі відкривали двері своїх шкіл для учнів, які ніколи не збиралися вдягати чернечу рясу. А після григоріанської реформи монастирі стали також розплідниками єпископів або пап.

На найнижчому щаблі секулярного духівництва малоосвічені сільські парохи, зі своїми вбогими прибутками, жили життям, яке загалом мало відрізнялося від життя їхньої пастви. До появи на Папському престолі Григорія Сьомого вони були майже всі одружені. Навіть після того як промчав ураганний вітер аскетизму, випущений на волю цим «навчителем неможливих речей», — як говориться в одному монастирському тексті[319], — «пані парохова», фактична, а іноді й узаконена подруга панотця, мабуть, іще тривалий час була одним із найприкметніших персонажів сільського фольклору. І то настільки, що

слово «клас» можна було вживати в цьому випадку в його найточнішому значенні: династії парохів у Англії Томаса Беккета навряд чи були більш рідкісним явищем, аніж у наші дні генеалогічні лінії попівських родин у країнах православної віри, не були вони, як загальне правило, й менш шанованими[320]. Далі, на вищих щаблях, розташовувалося більш заможне й більш рафіноване середовище міських кюре, каноніків, що гуртувалися в затінку собору, кліриків або високих осіб, які жили при єпископських дворах.

І нарешті, на самій вершині ми бачимо прелатів, що в якомусь розумінні були ніби сполучною ланкою між двома церковними ієрархіями, чорного та секулярного духівництва: абатів, єпископів, архиєпископів. За своїм багатством, своєю владою, своїм покликанням командувати ці великі сеньйори церкви були на рівні найвищих баронів шпаги.

Проте єдина проблема, яка тут має нас цікавити, це проблема, яка стосується суспільного устрою. Ця спільнота служителів Бога, чия місія, успадкована від традиції, що вже була стародавньою, в принципі залишалася чужою будь-яким зацікавленням земного характеру, мусила, проте, шукати своє місце в характеристичній структурі феодального суспільства. До якої міри, впливаючи на навколишні інституції, у свою чергу зазнавала вона на собі їхнього впливу? Іншими словами, позаяк історики звикли говорити про «феодалізацію» церкви, який конкретний смисл маємо ми приписати цій формулі?

Завантажені своїми обов'язками правити службу Божу або відбувати аскезу, просвіщати або спасати душі своїх парафіян, клірики були позбавлені можливості добувати собі засоби до життя, виконуючи якусь безпосередньо продуктивну працю. Люди, що закликали до оновлення ідей монастирського життя, намагалися — і не раз — переконати ченців у тому, що їм слід споживати лише плоди з полів, оброблених їхніми власними руками. Але ці експерименти завжди наштовхувалися на одну фундаментальну трудність: час, відданий цим занадто матеріальним турботам, був тим часом, який викрадався в молитовних медитацій або в служби Божої. Що ж до режиму грошової оплати, то про це, як ми вже знаємо, було годі навіть думати. Отже, як тому рицареві, про якого нам оповідає Реймон Лулль[321], ченцеві й священнослужителеві неминуче доводилося жити з «тяжкої праці» інших людей. Той-таки сільський кюре, хоч іноді, безперечно, й не гордував братися за чепіги плуга або за лопату, а проте, звичайно ж, добував свої вбогі засоби до життя переважно з тієї продукції, що її парафіяни давали йому в оплату за його релігійні послуги, та з церковної десятини, крихти від якої дозволяв йому підбирати сеньйор села. Зібрана з милостині, що її давали вірні, побільшена купівлями, в яких, до речі, обіцянка молитися за душу продавця часто фігурувала як одна з найістотніших складових ціни, маєтність великих церков або радше, — бо таким тоді було загальне розуміння, дуже далеке від того, щоб являти собою лише юридичну фікцію, — маєтність «святих людей» була, за своєю природою, маєтністю панською (сеньйоріальною). Величезні статки нагромаджувалися в такий спосіб у руках релігійних громад або прелатів, і часто ці нагромадження земель та розмаїтих прав досягали майже князівських масштабів — далі ми розглянемо їхню роль у запровадженні територіального самоврядування. А де йшлося про панську маєтність, там ішлося не тільки про прибутки від сплачуваного оброку, а й про можливість командувати людьми. Таким чином, високі церковнослужителі мали під своєю орудою численних світських підлеглих усякого рангу: від військових васалів, чиї послуги були незамінними в охороні такого великого багатства, до селян та «комендів» нижчого рангу .

Ці останні, зокрема, в масовій кількості віддавалися під опіку церков. Чи справді жити «під захистом патериці» вважали тоді долею більш завидною, аніж жити «під захистом меча»? Ця полеміка розпочалася давно. Ще в дванадцятому сторіччі аргументам абата Клюнійського монастиря, що палко вихваляв солодкі переваги монастирського панування, вона протиставила заперечення критика Абеляра[322]. Тією мірою, якою можливо абстрагуватися від індивідуального фактору, вона зводилася до того, що запитувала, чи володар, схильний до порядку, — а саме такими були здебільшого клірики, — вартий більшого, аніж володар, схильний до безладу, що уявляється проблемою вочевидь нерозв'язною. Але дві речі є очевидними. Зв'язок із вічністю, притаманний церковним установам, та пошана, якою вони були оточені, перетворювали їх, у очах людей скромних і вбогих, на особливо жаданих заступників. З другого боку, той, хто віддавався під опіку святого, не лише знаходив у нього захист від небезпек своєї епохи; він здобував собі не менш дорогоцінні вигоди благочестивого діяння. Це було подвійною перевагою, яку всіляко пропагували хартії, що писалися в монастирях, запевняючи, що потрапити в кріпосну залежність від церкви означало насправді здобути справжню свободу. Тобто малося на увазі, хоча між цими двома поняттями й не робили чіткої різниці, що така людина прилучиться, на цьому світі, до вольностей привілейованої корпорації й водночас забезпечить собі «вічну свободу, яка перебуває в Христі»[323]. Хіба ж не було, що вдячні паломники просили у свого першого сеньйора дозволу віддатися разом зі своїми нащадками під опіку представників могутнього заступника, який їх зцілив?[324] Таким чином, в утворенні мережі персональних залежностей, що була таким характерним явищем для тієї епохи, молитовні оселі були серед найпотужніших центрів притягування.

Проте, трансформуючись у цей спосіб у велику людську потугу, Церква феодальної доби наражала себе на дві небезпеки, що їх сучасники усвідомлювали дуже ясно. По-перше, це була небезпека забути про власне покликання. «Як то гарно було би бути архиєпископом Реймським, якби не треба було правити месу», — чутка приписувала ці слова архиєпископові Манассії, якого змістили в 1180 р. папські легати. Правдивий чи неправдивий, цей анекдот віддзеркалює в історії французького єпископату епоху найгіршого добору кадрів. Після григоріанської реформи його цинізм видався б неправдо-

подібним. Але тип прелата-воїна — з тих «добрих рицарів духівництва», про яких говорив один германський єпископ, — пройшов крізь усі віки. По-друге, видовище стількох багатств, нагромаджених кліриками, злість, яку розбуджували в серцях безлічі зубожілих спадкоємців спогади про стільки добрих, нагрітих сонцем земель, колись віддаваних їхніми предками ченцям, що вміли лякати страхіттями пекла, такими були ті чинники, — до яких долучалася також зневага воїна до життя, як на нього, надто безпечного, — що живили своєрідний елементарний антиклерикалізм світської аристократії, який знайшов собі такий брутальний вираз у багатьох уривках із епічних пісень[325]. І хоча ці почуття цілком узгоджувалися з новими нападами милосердної великодушності в години каяття або перед лицем близької смерті, вони, проте, лягли в основу не однієї політичної доктрини й не одного суто релігійного руху.

У світі, схильному розглядати всі зв'язки людини з людиною під кутом найміцнішого серед них, було майже фатальною неминучістю, що всередині самого клерикального суспільства звички васальної залежності проникнуть у набагато давніші й, за своєю природою, зовсім інші стосунки підлеглості. Бувало, що єпископ приймав присягу на вірність від священнослужителів, які входили до його капітулу, або від абатів своєї діоцези, а каноніки, що мали найбільші прибутки, — від своїх набагато гірше забезпечених колег; а бувало, що й кюре мусили давати таку присягу володареві релігійної спільноти, до якої входили їхні парафії[326]. Запровадження в духовних громадах звичаїв, так очевидно запозичених зі світу мирян, не могло не викликати протестів із боку ригористів. Але зло ставало набагато серйознішим, коли в ритуалі покори у світські руки вкладалися руки священнослужителя, освячені миропомазанням та контактом із євхаристією. Ця проблема була також нерозривно пов'язана з проблемою значно ширшою — безперечно, однією з найпекучіших, які будь-коли поставали перед церквою: проблемою призначень на всілякі посади церковної ієрархії.

Не феодальна ера додумалася до того, щоб передати право світським властям обирати пастирів людських душ. Щодо сільських парохів, якими сеньйори попихали майже як їм заманеться, то ця звичка вкоренилася ще десь на самому початку парафіяльної системи. А що було в тому випадку, коли йшлося про єпископів або абатів? Єдиною процедурою, яка відповідала канонічним правилам, були, безперечно, вибори: духівництвом і всіма, хто входив до релігійної громади — у випадку перших; ченцями — у випадку других. Але уже в останні часи римського панування імператори не боялися накидати свою волю виборцям, у кожній з громад, іноді навіть прямим текстом називали майбутніх єпископів. Суверени варварських монархій наслідували ці два приклади, а надто, в набагато більших масштабах, аніж раніше, другий. Щодо монастирів, то ті з них, які не залежали безпосередньо від короля, часто одержували своїх абатів від засновника обителі або його нащадків. Правда полягала в тому, що жоден відповідальний уряд не міг залишити поза своїм контролем розподіл

обов'язків, які, окрім великої релігійної відповідальності, — що її жоден володар, який дбав про благо своїх народів, не міг нехтувати, — включали в себе таку велику частку права розпоряджатися власне людьми. Підтверджена каролінзькою практикою, ідея про те, що королям належало «називати» єпископів, у кінцевому підсумку, стала незаперечною максимою. В десятому сторіччі та на початку одинадцятого папи й прелати погоджувалися висловлювати її вголос[327].

Проте тут, як і деінде, інституції та звичаї, успадковані від минулого, не могли не зазнати на собі впливу нової суспільної атмосфери.

Всяка традиція, право або обов'язок задіювалися у феодальну еру через передачу якогось матеріального об'єкта, що, переходячи з рук у руки, як вважали, репрезентував приписувану йому цінність. Таким чином, клірик, що йому якийсь мирянин доручав правити парафією, єпархією або монастирем, одержував від цього «роздавача бенефіцій» «інвеституру» в узвичаєній формі. Зокрема, для єпископа за символ природно обирали, ще від епохи перших Каролінгів, патерицю[328], до якої згодом стали додавати пастирського персня. Само собою зрозуміло, що така передача символів світським володарем аж ніяк не звільняла претендента від обов'язку літургічного висвячення. В цьому розумінні, вона не мала сили створити єпископа. Але глибоко помиляється той, хто думає, що її роль обмежувалася позначенням передачі прелатові майна, приєднаного до його нового сану. В такий спосіб йому водночас передавалося право на здійснення його функцій і право на одержання ним платні — причому ніхто ніколи не відчував потреби проводити якусь різницю між цими двома нероздільними елементами. Крім того, ця церемонія якщо й підкреслювала, досить-таки брутально, провідну роль, яку відігравала в призначеннях на церковні посади світська влада, не додавала майже ніякого істотного елементу до факту, й так очевидного. Але була тут іще одна дія, наповнена набагато глибшим людським резонансом.

Від клірика, якому він надавав важливу церковну посаду, місцевий магнат або суверен чекав у відповідь вірності, на яку він міг би покластися. Проте, згідно з установленнями каролінзької васальної залежності, жодне зобов'язання цієї природи, принаймні в середовищі вищих класів, не вважалося по-справжньому надійним, якщо воно не укладалося згідно з опрацьованими формами франкського взяття під опіку. Отож королі та князі взяли собі за звичку вимагати від єпископів та абатів, яких вони призначили на посаду, васальної присяги на вірність; а сільські пани часто вимагали того самого від своїх парохів. Але васальна присяга на вірність була, за самою своєю суттю, ритуалом вираження покори. До того ж ритуалом дуже шанованим. Через цей ритуал залежність представників духовної влади від носіїв влади земної не лише помпезно підкреслювалася. Завдяки йому вона також зміцнювалася. І то настільки, що поєднання двох формальних актів — ритуалу присяги на вірність та інвеститури — сприяло небезпечному уподібненню посади священнослужителя і феоду васала.

Будучи істотно королівським атрибутом, право називати єпископів та великих абатів ніяк не могло уникнути загального подрібнення монархічних прав, що було однією з характеристик феодальних суспільств. Але ця фрагментація не скрізь відбувалася однаково. Тому дуже різними були й наслідки, які випливали з добору церковного персоналу. Там, де, як у Франції, а надто на Півдні та в Центрі, багато єпархій опинялися під владою високих і навіть середніх баронів, що найгірші зловживання знаходили дуже зручний для себе терен: від переходу церковних посад у спадок від батька до сина до відвертої торгівлі ними. Погляньмо, для контрасту, на Германію, де королі зуміли залишитися господарями майже всіх єпископських кафедр. Безперечно, що в своєму виборі вони надихалися не лише суто духовними мотивами. Чи не були їм потрібні передусім священнослужителі, спроможні правити або й воювати? Брюно де Туль, який під ім'ям Лева Дев'ятого мав стати дуже святим папою, завдячував свою єпископську кафедру передусім якостям, що їх він виявив як добрий воєначальник. Бідним церквам суверен мав звичай давати багатих єпископів. Він не гребував подарунками, що їх звичай мав тенденцію вимагати від нових претендентів на інвеститури, чи то йшлося про військовий феод, чи про духовний сан. І не випадає сумніватися, що, у своїй сукупності, імперський єпископат за Саксонської династії та перших королів династії Салійської не переважав особливо ані своєю освітою, ані моральною поведінкою єпископат сусідніх країн. Та оскільки так чи так доводилося підкорятися світській владі, то для Церкви було, очевидно, ліпше залежати від влади, яка була вищою, а отже, й спроможною дивитися далі.

Настав час григоріанського духовного злету. Ми не будемо описувати тут усі перипетії тієї натхненної спроби допомогти надприродним силам визволитися з-під гніту світської марноти і звести людську владу до скромної допоміжної ролі у великих трудах Спасіння. Що ж до загальних підсумків цього руху, то, абстрагувавшись від багатьох національних нюансів, їх можна підбити в кількох словах.

Головні зусилля реформаторів були спрямовані не на парафіяльну систему. Тож у юридичному статусі парафій по суті дуже мало чого змінилося. Тільки що брутальне слово «власність» було остаточно замінене більш делікатним терміном «патронат», а єпископська влада здобула трохи більший контроль за призначеннями парохів, але ці скромні нововведення важили небагато, позаяк сеньйори на практиці зберегли за собою право на ці призначення. Єдина нова характеристика, що мала деяке значення, належала до сфери фактів, а не сфери права: як дарунки або за викуп чимало сільських церков перейшли зі світських рук у руки церковних установ і, зокрема, монастирів. Панування сеньйорів збереглося. Але принаймні воно змінилося на користь тих володарів, яких можна було зарахувати до великої армії кліриків. Тут іще раз підтвердилася та істина, що в соціальній структурі феодалізму сільська система сеньйорії, давніша, аніж усі інші суспільні механізми, була одним із тих елементів, які чинили найзатятіший опір новаціям будь-якого виду.

У тому, що стосувалося високих сановників церкви, то найбрутальніші форми підпорядкованості світській владі були усунуті. Більше не було монастирів, відверто «приватизованих» місцевими династіями. Більше не було баронів меча, які власною волею призначали себе абатами або «архіабатами» стількох благочестивих домів. Більше не було суто світських інвеститур духовної влади: скипетр замінив патерицю й перстень, і знавці канонічного права висунули принцип, що церемонія, здійснювана в такий спосіб, мала за єдину мету символізувати надання матеріальних прав, приєднаних до виконання релігійних функцій, незалежно дарованих. Вибори були універсально визнані за правило, й миряни, навіть у ролі простих виборців, були остаточно усунені від будь-якої регулярної участі у виборах єпископа, що віднині призначався — внаслідок еволюції, яка тривала протягом усього дванадцятого сторіччя, — колегією, що складалася лише з каноніків кафедрального собору: це було чимось абсолютно новим і абсолютно суперечним первісному законові, чимось таким, що більш, аніж будь-який інший процес, свідчило про дедалі глибший розкол між священнослужителями та загалом мирян.

Проте виборчий принцип функціонував погано, тому що простий підрахунок голосів мало кого вдовольняв. Рішення мало ухвалюватися, як вважали, не просто більшістю, а, згідно з традиційною формулою, «найчисленнішою і найрозважливішою» частиною виборців. Тож яка меншість могла опертися спокусі відмовити в слушності своїм супротивникам, що перемогли, згідно із законом кількості, проте, на їхню думку, не відповідали другій, набагато важливішій якості? Звідси безліч опротестованих виборів. Такі ситуації сприяли втручанню високопоставлених осіб — причому не тільки пап, а й королів. Додайте до цього, що ніхто не плекав ілюзій щодо спроможності колегіумів, вельми обмежених у своїй кількості, робити вільний вибір, адже ці люди часто перебували під впливом місцевих інтересів, про які ніхто не хотів говорити вголос. Найрозумніші серед знавців канонічного права ніколи не заперечували, що контроль, який здійснювався на дуже великій відстані, не міг бути благодійним. До того ж верховний володар Церкви та володарі земних держав нерідко суперничали між собою. В реальній дійсності події розвивалися так, що на більшості територій Заходу всіляка баронська дрібнота була поступово усунута з гри на користь королів та особливо могутніх князів. А коли суверени залишилися, таким чином, єдиними господарями теренів, то це дало їм значно більшу можливість ефективно застосовувати різні доступні їм засоби тиску на церковні корпорації. Хіба один із таких методів залякування — присутність на виборах — не був визнаний як законний у 1122 р. в тексті Конкордату, укладеного між папою й імператором? Монархи, які були найбільше впевнені у своїх силах, не вагалися навіть іноді робити прямі призначення. Історія другої феодальної доби, як і наступних сторіч, повнилася розмовами про незліченні суперечки, які відлунювали з кінця в кінець католицького світу, спричинені призначеннями тих або тих єпископів чи

абатів. Отже, уважно розглянувши цю проблему, можна дійти незаперечного висновку, що григоріанська реформа показала свою цілковиту неспроможність видерти з рук великих світських володарів цей командний важіль, без якого вони навряд чи змогли б існувати, — тобто право обирати головних сановників Церкви або принаймні контролювати їхнє обрання.

Наділений великими маєтностями, які накладали на їхнього власника ті узвичаєні повинності щодо короля або князя, що їх мав виконувати кожен високий барон, обов'язки, які навіть — бо церковні маєтки, як ми побачимо, мислилися прив'язаними до маєтностей короля особливо міцними узами — передбачали надання послуг, важливіших за будь-які інші, єпископ або абат нових часів залишався прив'язаний до свого суверена обов'язком вірності, легітимну силу якого не міг заперечувати ніхто. Реформатори обмежилися тим, що наполягли на зовнішньому оформленні, яке відповідало б високій гідності церковнослужителя. Нехай прелат дає клятву вірності — кращого годі й бажати. Але сам ритуал присяги на вірність — не для нього. Такою була теорія, дуже логічна й дуже ясна, яку з кінця одинадцятого сторіччя опрацьовували, випереджаючи одне одного, церковні собори, папи й теологи. Звичай довгий час тримався осторонь від цієї теорії. Але поступово вона завойовувала собі право на існування на все більших територіях. Десь на середину тринадцятого сторіччя вона здобула тріумф майже скрізь. Хіба що за одним, але вельми істотним винятком. Країна, де васальна залежність набула свого найбільшого розвитку, Франція, в цьому питанні й далі вперто дотримувалася традиційної практики. Якщо не брати до уваги кількох окремих привілеїв, то вона залишалася прив'язаною до неї аж до шістнадцятого сторіччя. Якщо Людовік Святий, закликаючи до порядку одного зі своїх єпископів, не побоявся йому сказати: «Ви моя людина — через ваші руки», то ці слова можна вважати найпромовистішим свідченням того, якими надзвичайно чіпкими були найхарактерніші уявлення феодальної доби, що поширилися навіть на суспільство, яке було духовним за самою своєю природою[329].

II. ВІЛАНИ І БУРЖУА

Нижче від аристократа й клірика література, що надихалася рицарським світобаченням, бачила лише однорідну масу простолюду, який складався з «селюків», або «віланів». У реальній дійсності ця величезна людність була перетнута безліччю чітко означених ліній глибокого суспільного розколу. Це стосувалося й самих-таки селян, у найточнішому й найвужчому значеннях цього слова. І не тільки різні ступені залежності від сеньйора утворювали в їхніх рядах межі, які постійно змінювалися й у кінцевому підсумку привели до антитези між «кріпацтвом» і «волею». Поруч із цими відмінностями в статусі й не зливаючись із ними, існувала також значна економічна нерівність, що розколювала невеликі сільські спільноти. Згадаймо лише про найпростіше протиставлення, що виникло дуже давно: який «орач», гордий своєю тягловою худобою, признав би собі за рівню «копачів» зі свого села, які для обробітку своїх убогих клаптів землі могли покластися лише на власні м'язи?

Але на певній відстані від сільського населення, як і від тих груп, чиїм покликанням були почесні обов'язки командування, завжди існували ізольовані осередки торговців та ремісників. Із цих зародків, завдяки економічній революції другої феодальної доби, виросли незліченні нові вруна, могутня й добре диференційована маса міських класів. Вивчення суспільств такого чітко вираженого професійного характеру не може бути здійснене поза глибоким дослідженням їхньої економіки. Але тут, певно, вистачить і одного швидкого погляду, щоб визначити, яке місце зайняли вони на тлі загальної картини феодального суспільства.

Жодна з народних мов феодальної Європи не мала у своєму розпорядженні термінів, які дали б змогу провести чітку різницю між такими населеними пунктами, як місто та село. Такі слова, як *ville*, *town*, *Stadt*, без різниці між ними застосовувалися до двох видів поселень. *Burg* позначав будь-який укріплений простір. *Cité* вживали, коли йшлося про столиці діоцез або, за аналогією, про будь-які інші центри виняткової важливості. Натомість від одинадцятого сторіччя словам «рицар», «клірик», «селянин» (вілан) без ніякої двозначності протиставляється «буржуа», слово, яке було за своїм походженням французьке, але швидко набуло міжнародного розповсюдження. Тоді як поселення, саме по собі залишалося анонімним, люди, які там жили, або принаймні найактивніші елементи цього населення, залучені до торговельної або ремісницької діяльності, що були специфічно міськими, здобули віднині в соціальній номенклатурі своє чітко визначене місце. Непомильний інстинкт підказував, що місто характеризувалося передусім як місце проживання специфічної людності.

Звичайно ж, було дуже легко підсилити цю антитезу. Буржуа первісної урбаністичної доби поділяв із рицарем схильність до войовничості і, як правило, носив зброю. Довгий час, як і селянин, він то віддавав свій час вирощуванню врожаю на полях, окремі клапті яких іноді лежали всередині міських мурів, то, вже поза мурами, випасав свої череди на громадських луках, попри те що вони пильно охоронялися. Забагатівши, він став, у свою чергу, скупляти панські маєтності. Як ми вже знаємо, було б великою помилкою уявляти собі рицарський клас як прошарок людей, цілковито байдужих до будь-яких турбот матеріального характеру. Але для буржуа всі ті види діяльності, які начебто наближали його до інших класів, були працею суто допоміжною, таким собі нагадуванням про давній спосіб життя, який поступово розхитувався.

По суті, він жив з обміну. Тобто добував собі засоби до існування з різниці між ціною купівельною і ціною продажною, тобто між позиченим капіталом і вартістю погашення боргу. А що легітимність такого проміжного прибутку в тих випадках, коли не йшлося про про-

сту платню робітника або плату за перевезення, заперечувалася теологами, а в рицарських колах дуже погано розуміли його природу, то кодекс поведінки буржуа увійшов у відвертий антагонізм із панівною мораллю суспільства, в якому він жив. Позаяк йому необхідно спекулювати на торгівлі землею, ті пута, якими сеньйори обплутали своє нерухоме майно, для нього нестерпні. Позаяк він мусить облагоджувати свої справи швидко і вони в процесі свого розвитку не перестають висувати нові й нові юридичні проблеми, то повільність, складність і архаїчність традиційного права доводить його до нестями. На той факт, що навіть те ж таки місто поділене між багатьма окремими власниками, він дивиться як на перешкоду, що гальмує ефективну політику торговельного обміну і як на прямий виклик солідарності його класу. Всілякі імунітети, якими користуються його сусіди сутани або меча, він сприймає як зазіхання на свободу його прибутків. Мандруючи без перепочинку дорогами, він з однаковою ненавистю ставиться до здирства митників і до замків, звідки нападають на торговельні каравани сеньйори-грабіжники. Одне слово, в інституціях, які створені світом, де він досі посідає лише дуже маленьке місце, майже все йому шкодить або стає на заваді. Наділене вольностями, завойованими силою зброї або купленими за дзвінку монету, добре організоване й добре озброєне як для економічної експансії, так і для необхідного захисту або актів помсти, місто, яке він мріє побудувати, буде у феодальному суспільстві таким собі чужорідним тілом.

Щоправда, досить рідко колективна незалежність, яка була ідеалом стількох волелюбних спільнот, мала означати щось більше, аніж адміністративну автономію більшого або меншого ступеня, досить таки скромну за своїми масштабами. Але для того щоб уникнути тупого насильства місцевих тираній, був іще один шлях, який, хоч і здавався таким собі крайнім засобом, проте на практиці виявився набагато надійнішим: звернення до сильних монархічних або територіальних урядів, що були охоронцями порядку на великих просторах і чиї безпосередні фінансові інтереси — як вони розуміли все краще й краще — залежали від процвітання їхніх багатих підданих. У цей спосіб і, можливо, ще з більшою ефективністю прихід буржуазної сили знаменував виникнення деструктивного елементу, що розхитував феодальну структуру в одній із її найістотніших характеристик — подрібненні владних функцій.

Один вельми значущий акт також позначив вихід на сцену нової міської спільноти, вельми корисний як для бунту, так і для організаційної згуртованості — взаємна присяга буржуа. Доти існували лише ізольовані індивіди. Відтепер народилося колективне утворення. Цю спілку, скріплену в такий спосіб клятвою, у Франції називали звичайно «комуною». Жодне слово не було заряджене стількома пристрастями. То був наче крик, який скликав буржуа в день повстання або подавав їм сигнал небезпеки, він розбуджував справжні спалахи ненависті в душах представників тих класів, які раніше неподільно правили суспільством. Чому вони з такою ворожістю ставилися до цього «нового й бридкого», як висловився Гібер де Ножан, слова? Цьому сприяло, безперечно, чимало почуттів: тривога магнатів, чия влада, прибутки та престиж опинилися перед безпосередньою загрозою; той страх, який небезпідставно вселяли володарям Церкви амбіції груп, що вельми непоштиво ставилися до «церковних вольностей», коли вони ставали їм на заваді; зневага або ненависть рицаря до купця; цнотливе обурення, яке розбуджувала в серці клірика зухвалість «цих лихварів», «цих хапуг», чиї прибутки, як здавалося, походили з нечистих джерел[330]. Проте були й значно глибші причини.

У феодальному суспільстві клятва допомоги й «дружби» від самого початку виступала як один із головних елементів системи. Але підданого до його володаря прив'язувала вертикальна залежність, знизу вгору. Своєрідність комунальної присяги була в тому, що вона поєднувала рівних. Звичайно ж, така подія не була чимось абсолютно нечуваним. Такими були, як ми ще побачимо, присяги, якими обмінювалися «одні з одними» співучасники народних «гільдій», заборонених Карлом Великим; а ще пізніше — люди, які входили до спілок миру, чиїми спадкоємцями не в одному відношенні стали міські комуни. Такі ж присяги поєднували й ті невеликі товариства, що в них гуртувалися купці, теж іноді називаючи їх «гільдіями», товариства, які будучи утвореними лише для потреб комерції та для боротьби з неминучим комерційним ризиком, стали, проте, одним із найперших виявів буржуазної солідарності ще тоді, коли міста навіть не починали домагатися автономії. Проте ніколи, до комунального руху, практика цих взаємних зобов'язань не набувала ані такої повноти, ані такої сили. «Змови», що виникали тоді повсюди, були справді, як висловився один проповідник, «мережею переплутаних нитей зла»[331]. Саме там, у комуні, шумував фермент справді революційних пристрастей, визрівала глибока антипатія до ієрархізованого світу. Звичайно ж, ці первісні міські групи не мали в собі нічого демократичного. «Високі буржуа», які були їхніми справдешніми засновниками і за якими дрібні досить-таки часто йшли вельми неохоче, здебільшого були для людей бідних невблаганними господарями і безжальними кредиторами. Але, замінивши обіцянку послуху, винагороджувану захистом та опікою, обіцянкою взаємодопомоги, вони принесли в Європу новий елемент суспільного життя, глибоко чужий тому духові, який можна назвати феодальним.

Книга друга

УПРАВЛІННЯ ЛЮДЬМИ

Розділ 1. ОРГАНИ ПРАВОСУДДЯ

I. ЗАГАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЮРИДИЧНОГО РЕЖИМУ

Як тоді судили людей? Немає кращого пробного каменя для оцінки суспільної системи, аніж цей. Отже, подивімося під цим кутом зору на Європу близько тисячного року. З першого ж таки погляду ми чітко й виразно побачимо кілька характеристик, які домінували над усіма дрібними юридичними деталями. Це насамперед подиву гідне подрібнення юридичних повноважень. Це також їхня заплутаність. І нарешті, їхня дуже незначна ефективність. Незліченні суди мали за обов'язок паралельно розв'язувати найсерйозніші суперечки. Звичайно ж, були правила, які, в теорії, розподіляли їхні компетенції. Та однаково двері до постійних невизначеностей завжди залишалися розчиненими. Досьє панських маєтностей, такі, якими вони до нас дійшли, містять у собі безліч хартій, що мають стосунок до суперечок між конкурентними органами правосуддя. Зневірившись у можливості знайти владу, яка ефективно розв'язала б їхню справу, позовники часто знаходили собі арбітра власного вибору або воліли замінити судовий вирок полюбовною домовленістю: проте, як правило, і не думаючи її дотримуватися. Невпевнений у своєму праві, невпевнений у своїй силі, суд рідко коли нехтував можливість домовитися зі сторонами, заздалегідь або вже після процесу, щоб вони погодилися з його рішенням. Воно було для вас, скажімо, сприятливим? Щоб реалізувати його, дуже часто не було іншої ради, як укласти мирову із непоступливим супротивником. Одне слово, саме тепер або ніколи настала слушна мить пригадати, що безлад може бути, по-своєму, історичним явищем великої ваги. Один факт, проте, вимагає пояснення. На перший погляд, тут ішлося, великою мірою, про співіснування суперечних принципів, які, вийшовши з різних традицій і змушені до того ж пристосовуватися до потреб суспільства, яке відзначалося надзвичайною рухливістю, безперервно перетиналися один з одним. Але ця ситуація мала своїм джерелом і конкретні умови, які людське середовище накладало на здійснення заходів правосуддя.

В цьому суспільстві, яке так примножило зв'язки залежності, кожен володар — а одному Богові відомо, скільки їх тоді було! — прагнув бути суддею. Тому що тільки право судити дозволяло забезпечувати ефективне виконання підлеглими своїх обов'язків і, не дозволяючи їм виконувати вироки судів чужих, давало найнадійніший засіб

водночас і захищати їх, і панувати над ними. І тому, що це право також було надзвичайно прибутковим. Адже воно не тільки включало в себе стягування штрафів та судових видатків, а також забезпечувало великі доходи від конфіскацій; більш, аніж будь-яке інше, воно ще й сприяло тій трансформації звичаїв у обов'язки, з якої володарі мали стільки вигод. Аж ніяк не було випадковим, якщо слово *юстиція* іноді настільки поширювало своє значення, що позначало всю сукупність сеньйоріальної влади. Правду кажучи, воно, з багатьох поглядів, виражало необхідність, спільну майже для всіх варіантів групового життя: навіть у наші дні кожен роботодавець на своєму підприємстві, кожен керівник групи хіба не є, по-своєму, суддею? Але його повноваження, в цьому смислі, мають добре визначену, обмежену сферу діяльності. Він судить, він повинен судити робітника й солдата лише як таких. Володар феодальних часів дивився далі, тому що зв'язки підлеглості тоді включали в себе людину всю цілком.

А втім, здійснювати правосуддя не було тоді, у феодальну добу, дуже складною справою. Певно, що для цього треба було бодай трохи знати право. Там, де існували писані кодекси, ця наука зводилася до того, щоб суддя затвердив напам'ять або просив зачитувати йому їхні правила, часто численні й деталізовані, але настільки жорсткі, що вони великою мірою вибавляли від будь-якої необхідності напружувати свою власну думку. А що було в тих випадках, коли існував усний звичай, який не передбачав застосування текстів? Треба було просто бути трохи обізнаним із цією розмитою традицією. Принаймні належало знати точні жести й необхідні слова, які вдягали процедуру в корсет формалізму. Одне слово, вимагалося трохи пам'яті і трохи практики. Доказові засоби були рудиментарними й легко застосовними. Свідків залучали до справи не дуже часто, й ішлося передусім про те, щоб занотувати їхні свідчення, а не проаналізувати їх. Застосувати якийсь акт наявного писаного кодексу — цей випадок, до речі, був досить рідкісним, — заслухати присягу однієї зі сторін або людей, які присягали на її користь, констатувати результат ордалії або судового поєдинку — цей останній знаходив усе більше й більше розповсюдження, коштом інших форм Божого суду, — здійснення цих процедур не вимагало якоїсь особливої технічної підготовки. До розгляду надходило не так багато справ, у яких не було особливих тонкощів. Анемія комерційного життя зводила до крайнього мінімуму кількість укладених контрактів. Коли, в певних окремих колах, стала знову швидко розвиватися значно активніша економіка обмінів, неспроможність загального права, як і звичайних судів давати раду таким суперечкам досить рано спонукала групи купців розв'язувати свої проблеми у власному колі, спочатку через неофіційний арбітраж, а пізніше — через створення системи власного судочинства. Право прямого наслідування — тобто власність, санкціонована тривалим користуванням, — влада над людьми й речами: такими були постійні теми майже всіх позовів. До цього додавалися, звичайно ж, злочини та правопорушення. Але в цій сфері діяльність судів на практиці надзви-

чайно звужувалася застосуванням звичаю приватної кревної помсти. Одне слово, не було таких інтелектуальних перешкод, які могли б завадити, аби хто завгодно, маючи необхідну для цього владу або діставши від когось владні повноваження, не міг проголосити себе суддею.

Поруч зі звичайними судами існувала й система судів спеціалізованих — судів Церкви. Тобто тих, за допомогою яких Церква здійснювала свою власну місію. Бо судова влада, яку єпископи або монастирі мали над своїми підлеглими на тій самій підставі, що й стільки сеньйорів меча, не підпадала, природно, під рубрику автентично церковної юрисдикції. Щодо цієї останньої, то поле її діяльності було подвійним. Вона прагнула поширити свою компетенцію на всіх осіб, що перебували під знаком святості, — на кліриків і ченців. Крім того, вона більш або менш повно претендувала на розгляд певних правопорушень або вчинків, які, навіть тоді, коли їх припускалися миряни, розглядались як такі, що мають релігійну природу: від єресі до дання присяги або вступу в шлюб. Розвиток церковної юстиції впродовж феодальної ери свідчить не лише про слабкість верховної світської влади, — монархія Каролінгів, у цьому плані, надавала своєму духівництву набагато менше свободи — він говорить також про прагнення клерикального світу все більше й більше поглиблювати провалля між невеликою спільнотою служителів Бога та юрбою мирян. Тут також проблема компетенцій спричинила жваві суперечки про розподілення повноважень, які стали особливо запеклими, якщо сказати правду, починаючи від того моменту, коли на тлі певного обмеження сфери духовного знову стали утворюватися ефективні уряди держав. Але саме тому, що як церковне судочинство, так і церковне право були серед інституцій, які існували в добу феодалізму як така собі імперія в імперії, буде цілком відповідним реальності, згадавши одним словом про їхню роль і їхню важливість, надалі просто абстрагуватися від них.

II. ПОДРІБНЕННЯ СИСТЕМИ СУДОЧИНСТВА

Як і право осіб, система судочинства перебувала у варварській Європі під впливом традиційного протиставлення між людьми вільними і рабами. Справи перших, у принципі, перебували під компетенцією судів, які складалися, у свою чергу, з інших вільних людей, чиїми дебатами керував представник короля. Що стосується других, то їхній хазяїн мав повне право як розв'язувати їхні суперечки між собою, так і карати їх або милувати, право, яке регулювалося виключно його своволею, а тому навряд чи заслуговувало називатися судочинством. Правда, траплялися й такі винятки, коли рабів приводили на громадський трибунал, чи тоді, коли його власник самохіть обирав цей засіб, щоби зняти з себе будь-яку відповідальність, чи то коли в інтересах доброї політики закон у певних випадках зобов'язував його так робити. Але навіть тоді цю людину судили ті, хто був вищий за неї,

а не рівня їй. Немає нічого очевиднішого за цю антитезу. Проте досить рано вона мусила відступити під невтримним натиском життя.

Справді-бо, як ми вже знаємо, на практиці розколина між цими двома юридичними категоріями людей робилася дедалі вужчою. Чимало рабів ставали власниками орендних наділів на тих самих умовах, що й вільні люди. Чимало вільних людей жили під владою сеньйора й від нього одержували свої поля. Тож чи випадало дивуватися, що володар прагнув однорідно поширити своє карне право на весь цей невеличкий загал перемішаних людей? Чи міг він не оголосити себе суддею всіх конфліктів, які відбувалися в межах цієї групи? Уже з кінця епохи римського панування почали виникати на околицях закону ці приватні органи правосуддя людей «могутніх», часто зі своїми власними в'язницями. Хіба житіє святого Сезера Арлезіанського — який помер 542 р. — не вихваляє свого героя за те, що той ніколи не присуджував давати, принаймні одноразово, більш як тридцять дев'ять ударів палицею жодному зі своїх підданих? Варто відзначити, що він виявляв таку великодушність не лише до своїх рабів, а й до «вільнонароджених, які перебували в його підлеглості». Варварським королям залишалося тільки визнати де-юре цю ситуацію де-факто.

Такою була, від самого початку, чи не найголовніша мета, а незабаром і справжня причина існування франкського «імунітету», який, відомий з давніх-давен у Ґаллії, потім поширився зусиллями Каролінгів на всю їхню неозору імперію. Це слово позначало поєднання двох привілеїв: звільнення від певних податкових стягнень і заборону королівським чиновникам проникати, нехай там з якої причини, на територію, «захищену імунітетом». Це майже неминуче означало передачу сеньйорові певної юридичної влади над його підданими.

Правду кажучи, надання відвертим текстом у грамотах такого імунітету було, як здається, вузько обмежене сферою церковних володінь. Рідкісні протилежні приклади, які можна спробувати пригадати, були не тільки досить пізніми; вони явно обґрунтовувалися виключно винятковими обставинами. Крім мовчанки хартій, яка завжди виглядає підозрілою, ми не знаходимо також жодної згадки про такі випадки у формулярах франкської канцелярії, що вселяє переконаність: було б марно шукати якогось акту, де говорилося б про такий привілей для мирян. Проте на практиці дуже велика кількість серед них здобувала ті самі переваги по іншій лінії. Традиційно королівське майно завжди класифікувалося як «захищене імунітетом». Це означало, що воно давало прибутки лише на користь монарха й управлялося спеціальним корпусом службовців, а чиновники звичайного рангу не мали над ним ніякої влади. Графові та його підлеглим заборонялося стягувати з королівських земель будь-які податки і навіть там з'являтися. Так от, коли у винагороду за якісь послуги король дарував комусь ту або ту зі своїх земель, то, як правило, колишній привілей за нею зберігався. Хіба віддана в тимчасове користування «бенефіція» не залишалася й надалі, теоретично, маєтністю монархії? Таким чином, магнати, чия фортуна у своїй значній частині походила від таких

дарів, мали змогу користуватися в багатьох зі своїх маєтностей тими самими привілеями, що й «імуністи» Церкви. І немає жодних підстав сумніватися, що вони, менш легітимно, зуміли поширити це право також на свої спадкові володіння, якими вони здавна розпоряджалися як повні господарі.

На ці поступки, до яких вони вдавалися, певно, протягом усієї феодальної доби і формули яких, що на той час стали досить пустими, канцелярії потім застосовували ще досить довго, суверени йшли під тиском розмаїтих, але однаково владних причин. Ішлося про церкви? Обдаровувати їх милостями входило до обов'язку благочестя, який, власне, мало чим відрізнявся від обов'язку добре правити своїм народом, адже, виконуючи його, володар домагався від Бога небесного благословення для своїх підданих. Що ж до маґнатів та васалів, то ці щедроти, певно, були неминучою ціною, яку доводилося платити за їхню хистку лояльність. Та й чи було так уже невигідно обмежити поле діяльності королівських чиновників? Їхня поведінка була надто жорстокою у стосунку до населення, що часто й так було не дуже покірне своєму володареві, а тому давала аж надто багато підстав не схвалювати її. Тож монархія мала цілком вагомі причини доручити підтримання порядку та послуху не лише їм, а й володарям тих невеличких груп, між якими розподілялася маса її підданих; тож зміцнюючи владу цих відповідальних людей, вона думала також про те, щоб зміцнити свою власну систему врядування. Вже тривалий час приватні юрисдикції набували тим більшого розповсюдження, що виникали внаслідок простого застосування сили, а отже, тільки сила могла поставити їм якісь межі. Леґалізувати їх означало б тим самим увести їх у якісь розумні межі. Дуже нагальна в системі каролінзького імунітету, ця остання стурбованість посприяла здійсненню загальної реформи режиму судочинства, яка, задумана Карлом Великим, мала лягти важким тягарем на всю подальшу еволюцію.

У державі Меровінґів фундаментальна судова територіальна одиниця була відносно невеликою; її площа приблизно відповідала — якщо зробимо, само собою зрозуміло, скидку на всілякі локальні відмінності — площі невеликих наполеонівських округ. Її звичайно називали словами римського або германського походження, які означали «сотню»: це назва досить загадкового походження, що виникла десь у давні часи інституцій, що їх мали германські народи, й, можливо, вона пов'язана з нумеричною системою, яка відрізняється від нашої (первісним значенням слова, що його ми пишемо в сучасній німецькій мові як *hundert* (сто) було, мабуть, «сто двадцять»). У тих країнах, де панували мови германські, говорили також *voirie* або *viguerie* (латинське *vicaria*). Граф під час своїх подорожей у різні *comni*, що перебували під його владою, скликав усіх вільних людей на свій суд. Вироки там ухвалювалися невеличкою групою судовиків, яких обирали на цій асамблеї; роль королівського чиновника обмежувалася тим, що спочатку він головував на обговореннях, а потім забезпечував здійснення вироків.

На практиці, проте, ця система мала, як здавалося, дві незручності: жителів надто часто скликали на збори, а графові теж доводилося нелегко, якщо він сумлінно виконував цей свій обов'язок. Тому Карл Великий замінив його двоярусною структурою двох юрисдикцій, кожна з яких мала панувати у своїй сфері. Граф і далі навідувався в *сотню*, щоб здійснювати там свій суд, куди, як і в минулому, мало в принципі з'являтися все населення. Але ці всенародні збори, вшановувані присутністю графа, тепер скликалися не частіше як тричі на рік. Зменшення періодичності дало змогу обмежити компетенцію. Бо віднині на ці «загальні асамблеї» виносилися лише процеси, які мали особливе значення — так звані «великі справи». Що ж до «малих справ», то вони приберігалися для сесій, які й рідше скликалися й були менш людними, бо приїздити на них мали за обов'язок тільки судовики, а головувати там доручали одному з простих підданих графа — його представникові в окрузі, «сотникові» або «наглядачеві».

Так от, хоч би якою прикрою була неточність наших документів, майже не випадає сумніватися, що за Карла Великого та його найближчих наступників масштаби юрисдикції, яка визнавалася за сеньйором, що був наділений імунітетом, майже завжди вкладалися в «малі справи». Інакше кажучи, сеньйор, привілейований у цей спосіб, виконував у себе обов'язки сотника. А що було в тих випадках, коли йшлося про справу «велику»? Імунітет чинив опір будь-яким спробам графа самому заарештувати підозрюваного, обрати йому захисника та людей, готових присягнути за нього, на тих землях, де він мав чинність. Але сеньйор мав за обов'язок, під його власну відповідальність, забезпечувати явку своїх підданих на суд графа, якщо їх туди викликали. Жертвуючи в такий спосіб меншим заради більшого, суверен намагався зберегти за публічними судами право ухвалювати свій вирок бодай у випадку найважливіших справ.

Розрізнення між справами великими й малими мало своє відлуння в тривалому часі. Адже саме цього принципу дотримувалися протягом усієї феодальної ери й навіть значно пізніше, коли проводили різницю між так званим правосуддям «високим» і правосуддям «низьким». Ця фундаментальна антитеза, спільна для всіх країн, які зазнали на собі каролінзького впливу, й тільки для них, і далі протиставляла два ступені компетенції, які, на одній і тій самій території, не обов'язково перебували в одних руках. Але ні межі сфер компетенції, що взаємонакладалися в такий спосіб, ані їхній перерозподіл не залишалися точно такими, якими первісно вони були встановлені.

Щодо карних злочинів, то каролінзька епоха, після певних вагань, зрештою запропонувала для визначення «великих справ» критерій, опертий на природу покарання: лише графський суд міг ухвалити смертний вирок або перевести людину з вільного становища в рабське. Цей досить очевидний принцип проіснував не одне століття. Щоправда, трансформації поняття свободи призвели до того, що не стало судових вироків, якими вільна людина переводилася в рабське ста-

новище (ті випадки, коли винний у вбивстві кріпака мусив узяти на себе ті самі обов'язки щодо сеньйора вбитого, перейшли під іншу рубрику — рубрику відшкодування збитків). Представник високого судочинства натомість зберіг за собою обов'язок і право судити «злочини крові» — тобто ті, які передбачали застосування смертної кари. Новим фактом був той, що ці «процеси меча», як говориться в нормандському праві, перестали бути привілеєм кількох великих судів. Чи не найприкметнішим явищем першої феодальної доби стало якраз те, що безліч дрібних володарів таким чином одержали право прирікати людей на смерть; не знаємо ми також і явища більш поширеного — хоча у Франції, безперечно, воно було набагато акцентованішим, аніж деінде — і більш вирішального для долі людських спільнот. То що ж усе-таки сталося? Очевидно, що ані фрагментація графської влади, внаслідок передачі її в спадок або в дар, ані самозванство чистої води не зможуть дати повного пояснення цьому явищу розмноження карних функцій. Також деякі ознаки незаперечно свідчать про зміщення юридичних цінностей. Тепер усі великі церкви стали чинити, самостійно або через своїх представників, правосуддя крові: а це означає, що всупереч стародавнім правилам, воно стало природним наслідком імунітету. Його тепер іноді називали «сотнею» або (по-французькому. — **Прим. пер.**) *voirie*, а це було майже офіційним визнанням того факту, що віднині воно переходило в компетенцію судів другої інстанції. Інакше кажучи, бар'єр, колись споруджений Каролінгами, в цьому пункті впав. І, звичайно ж, ця еволюція має свої пояснення.

Ми не повинні обманюватися в одному: смертні вироки, що були колись дозволені лише графським судам, — як і більш високому королівському трибуналові, а також асамблеям, що скликалися королівськими посланцями *(missi)*, — ніколи не були, у франкську епоху, надто численними. Лише злочини, які вважалися особливо небезпечними для громадського миру, підпадали під таке покарання. Набагато частіше роль суддів обмежувалася тим, що вони пропонували або нав'язували мирову угоду між сторонами, потім присуджували тій, що програла процес, сплатити належне відшкодування, частину якого влада, наділена судовими повноваженнями, стягувала на свою користь. Але настав, у момент великої слабкості держав, період, коли випадки кревної помсти та насильства стали майже постійним явищем. І не забарилася виникнути супротивна реакція, тісно пов'язана з утворенням ліг боротьби за мир і спрямована проти колишньої системи покарань, страхітливу неефективність якої, здавалося, підтверджували самі факти. Ця реакція знайшла свій найхарактерніший вираз у цілком новому напрямі думок, що сформувався в найвпливовіших колах Церкви. Раніше, з огляду на свою відразу до пролиття крові та до тривалих спалахів ненависті, вони були прихильні до практики грошових «угод». Натомість відтепер вони стали палко вимагати, щоб замість таких легких покарань, як викуп або відшкодування, стали запроваджувати покарання тілесні, що тільки й могли,

на їхню думку, залякати зловмисників. Саме в той час — десь приблизно в десятому сторіччі — карний кодекс Європи став набувати того вигляду надзвичайної суворості, печать якого йому судилося зберегти аж до тих часів, що були вже значно ближчі до нашого сьогодення, коли виник рух за гуманітарні зусилля, спрямовані на його пом'якшення. Тут ми спостерігаємо жорстоку метаморфозу, коли заходи, що в довготерміновому плані мали розвинути байдужість до людських страждань, у момент свого першого застосування надихалися саме прагненням усунути ці страждання.

Що ж до всіх тих кримінальних злочинів, хоч би якими тяжкими вони були, які не передбачали втручання ката, то вони завжди підпадали під компетенцію судів нижчих інстанцій, асамблей, які скликалися в «сотнях», або тих процесів, які влаштовував сам сеньйор на своїх захищених імунітетом землях. Коли ж грошове відшкодування з плином часу відступило перед карними санкціями, судді залишилися тими самими; змінилася тільки природа їхніх рішень, і графи втратили монополію на смертний вирок. А втім, цей перехід був полегшений завдяки двом характеристикам колишнього режиму. Трибунали «сотень» завжди мали право карати смертю винних, захоплених на місці злочину. Цього — так тоді гадали — вимагала турбота про громадський порядок. Ця ж таки стурбованість спонукала ті суди не зупинятися перед раніш накресленою межею. Сеньйори, захищені імунітетом, завжди розпоряджалися життям своїх рабів. А де відтепер можна було провести межу між рабами й вільними в масі людей залежних?

Крім злочинів, графські суди мали у своєму виключному віданні дві категорії процесів: ті, на яких обговорювався статус, підневільний або вільний однієї зі сторін, або йшлося про володіння рабами; ті, де розбиралися суперечки, пов'язані з володінням алодами. Ця подвійна спадщина не перейшла в незмінному вигляді до набагато численніших вищих судових інстанцій пізнішої доби. Суперечки, пов'язані з володінням алодами, — а втім, усе рідші й рідші, — часто залишалися монополією законних спадкоємців графських прав: так, наприклад, як у Лаоні, де графом був єпископ[332]. Що стосується питань, які мали стосунок до кріпосної залежності або до володіння рабами, то майже повне зникнення домашнього рабства, як і поява нового поняття свободи, призвели до того, що вони злилися із загальною масою дебатів про право на спадщину взагалі або про залежність людини: тобто перейшли у сферу суперечок, які ніколи не були часткою «великих справ». Очистившись у такий спосіб як унизу, так і вгорі, висока юстиція, як здавалося, була зведена до ролі суто карного судочинства. Але право «цивільне» — в новітньому значенні цього терміна — все ж таки повернулося туди через посередництво процедури. У феодальну еру велика кількість конфліктів, будь-якої природи, залагоджувалися через дуель. І за цілком природною асоціацією ідей вирішували — так було, безперечно, не завжди, але дуже часто, — що криваві докази такого виду можна давати лише перед судом «крові».

Будь-який суддя високої юстиції у феодальні часи володів однаковою мірою правом творити на землях, які безпосередньо йому належали, правосуддя нижчого ступеня. Але зворотне твердження не відповідало істині, а якщо іноді й відповідало, то так було потім лише в кількох країнах — наприклад, у Бове тринадцятого сторіччя, якщо вірити Бомануарові — і то лише як проміжний етап еволюції. Одне слово, протягом тривалого часу не було чимось винятковим, коли люди, які в процесах нижчої категорії були підсудні сеньйорові, на чиїх землях вони жили, натомість зверталися з приводу своїх серйозніших справ до суду, який чинив сеньйор земель сусідніх. Та хоч би яким було розпорошення судової влади, воно не вплинуло на ієрархію компетенцій, розподілених між різними людьми. Але при цьому повсюдно відбулося зниження на один ступінь. У той самий час, як наступники «наглядачів» або «сотників» та «імуністи», як, безперечно, й велика кількість простих маґнатів, не наділених якимись привілеями, відібрали у графа — окрім справ, пов'язаних із володінням алодами — монополію на розгляд великих справ і в такий спосіб зробилися суддями вищої інстанції, вони, у свою чергу, втратили, на користь маси сеньйорів, свою монополію на ведення малих справ. Відтепер кожен, хто стояв на чолі бодай невеличкої групи залежних від нього дрібних людей, кожен, хто мав право стягувати оброк бодай із кількох сільських орендних наділів, здобув право щонайменше творити правосуддя нижчого ступеня. В цьому останньому, проте, змішалося чимало елементів різних часів та різної природи.

Воно включало в себе, по-перше, розгляд усіх суперечок, які виникали між самим сеньйором та його орендарями. Зокрема в тому, що стосувалося їхніх повинностей та обов'язків. Тут марно було б згадувати про спадщину офіційних систем судочинства. Справжнім джерелом цього права було уявлення, водночас дуже давнє й усе більше й більше переосмислюване, про ту владу, яку слід було відступити панові. Висловімось точніше: персонажеві, хоч би ким він був, чиє становище дозволяло йому вимагати від іншої людини виконання певних обов'язків, позначених печаттю нижчості. Хіба не бачимо ми, як у Франції дванадцятого сторіччя скромний орендар, що має невеличкий наділ у сільській місцевості, який він, у свою чергу, віддав у користування, здобуває від свого сеньйора в тому випадку, коли цей чиншовик не спромігся сплатити належну суму, «право судити його за це, але тільки за це»?[333] Перехід від юрисдикції в точному значенні цього слова до персонального покарання, яке здійснював сам кредитор, — що так часто тоді практикувалося й нерідко леґально визнавалося, — не був дуже відчутним, і свідомість загалу дуже погано відчувала різницю між цими двома поняттями. Це судочинство у справах виплати оброку — «земельне судочинство», як казатимуть юристи наступної доби — аж ніяк не вичерпувало всіх обов'язків правосуддя нижнього ступеня. В особі такого судді системи правосуддя нижчої категорії люди, котрі жили на його землі, знаходили також нормального суддю для ведення майже всіх цивільних процесів у стосунках

між ними — окрім тих, які розв'язувалися за допомогою судового поєдинку — а ще він мав судити їх за їхні дрібні та середні правопорушення. То була роль, у якій злилися спадщина «малих справ» і спадщина права ухвалювати рішення та карати, яким на практиці з давніх-давен користувалися володарі.

Системи вищого та нижчого правосуддя, як перші, так і другі, були прив'язані до землі. Кожен, хто жив у кордонах їхньої чинності, мав їм підлягати. Хто жив поза цими кордонами, уникав їхньої дії. Але в цьому суспільстві, де зв'язки, що єднали людину з людиною, були такими міцними, територіальний принцип постійно конкурував із принципом персональним і часто мусив підпорядковуватися йому. Кожен, хто мав під своїм «мембуром» когось слабшого, аніж він, мав право і мав за обов'язок, у франкську епоху, супроводжувати свого підопічного в суд, захищати його там і бути його ґарантом. Зробити від цього наступний крок і передати право проголошення вироку самому собі було справою легкою. І такий крок було зроблено на всіх щаблях суспільної ієрархії.

Серед персональних підлеглих найприниженішими й найпокірнішими були ті, кого внаслідок спадкового характеру їхньої залежності звикли називати людьми підневільними. На них загалом дивилися як на людей, котрі не могли мати якщо не інших суддів, то принаймні інших суддів крові, аніж сеньйори, яким вони належали «тілом». І так було навіть у тому випадку, якщо вони не жили на їхній землі і якщо цей сеньйор не міг чинити над своїми іншими орендарями вищого суду. Часто намагалися застосувати аналогічні принципи й до скромних підлеглих інших видів, які, не будучи прив'язані до свого володаря від батька до сина, здавалися, проте, занадто близькими до його персони: наприклад до слуг і служниць або ще до тих торговців, яким барони Церкви доручали в містах купувати все для них необхідне та продавати їхній товар. Важко здійсненні на практиці, ці зазіхання були джерелом постійної непевності та конфліктів.

Сказати правду, тією мірою, якою нове рабство зберегло на собі печать стародавнього, ексклюзивне право сеньйора судити своїх кріпаків могло здатися природним продовженням колишнього права рабовласника карати своїх рабів: принаймні така ідея висловлюється в одному німецькому тексті дванадцятого сторіччя[334]. Натомість військові васали, будучи людьми вільними, залежали в епоху Каролінґів лише від публічного суду. Принаймні де-юре. Чи можемо ми сумніватися в тому, що в реальній дійсності сеньйор намагався сам-один залагоджувати ті труднощі, які могли посварити між собою його вірних васалів? Або в тому, що особи, скривджені «сателітами» якогось маґната, здебільшого вважали за більш надійний засіб шукати відшкодування за свою кривду в цього останнього? Починаючи з десятого сторіччя, такі випадки сприяли виникненню справжньої окремої системи правосуддя. А втім, цій метаморфозі сприяла й часто робила її майже невідчутною та доля, яку загальна еволюція влади визначила для публічних судів. «Почесні», а згодом спадкові феоди здебільшого по-

трапили в руки магнатів. Вони заселили їх своїми вірними людьми; і можна з очевидністю простежити, як у деяких князівствах графський суд, що складався з таких людей, поступово перетворювався на суд по-справжньому феодальний, де васал, передусім, розглядав справи інших васалів.

III. ВИРОК, УХВАЛЕНИЙ РІВНИМИ, ЧИ ВИРОК ВОЛОДАРЯ?

Людина вільна підсудна лише зібранню вільних людей, раба карає тільки його володар, сам-один: такий розподіл не міг пережити бурхливих перемін у супільній класифікації й, зокрема, того факту, що в кріпосну підневільну залежність потрапило стільки людей, колись вільних і які у своєму новому становищі зберегли чимало характеристик свого первісного статусу. Право на те, щоб тебе судили «твої рівні», ніколи не заперечувалося за людиною, хоч би яким низьким був її ранг. Це, проте, робилося коштом запровадження ієрархічних відмінностей, що, як ми вже бачили, завдавали великої шкоди давньому принципові рівності перед судом, що став наслідком простого поняття спільної для всіх свободи. До того ж у багатьох місцях звичай поширив на всю сукупність залежних людей і навіть на кріпаків право бути судженим якщо й не зовсім рівними тобі людьми, то принаймні своїми колегами, підданими того самого володаря. В країнах між Сеною та Луарою високе правосуддя і далі здійснювалося, як правило, «генеральними зборами», на яких мало бути присутнє все населення тієї землі. Що ж до самих суддів, то їх часто досі, згідно з найчистішою каролінзькою традицією, обирав на все життя той, хто був наділений там судовими повноваженнями, — це були «ешевени»; а бувало й так, що феодалізація функцій проникала й сюди, й обов'язок засідати в суді, в кінцевому підсумку, спадково закріплювався за певними феодами. Деінде сеньйор або його представник, як здається, задовольнялися тим, що оточували себе, якоюсь мірою навмання, значними особами, «добрими людьми», що жили в тій місцевості. Та понад усіма цими відмінностями залишався один центральний факт. Звичайно, нам зручно говорити про правосуддя королівське, баронське, сеньйоріальне. Але це буде виправданим лише в тому випадку, якщо ми не забудемо, що ані король, ані високий барон майже ніколи не судили людей особисто й так само чинили навіть більшість сеньйорів та сільських мерів. Гуртуючись навколо володаря, часто під його головуванням, це його суд, який «проголошував» або «шукав» право: тобто пригадував чи знаходив відповідні правила й застосовував їх для сформулювання свого вироку. «Правосуддя здійснює суд, а не сеньйор», — ось так прямо й стверджується в одному англійському тексті[335]. І, звичайно ж, було б так само необачно перебільшувати, як і абсолютно заперечувати, гарантії, що в такий спосіб надавалися підсудним. «Швидше, швидше, покваптеся ухвалити за мене вирок», — так говорив нетерплячий Генріх Плантаґенет, вимагаючи від своїх

довірених осіб, щоб вони засудили Томаса Беккета[336]. З цієї фрази добре видно, які межі, — що безконечно змінювалися залежно від кожного конкретного випадку, — могутність володаря ставила непередженості суддів, але свідчить вона й про те, що навіть найбрутальніший із тиранів не міг обійтися без колективного судового органу.

Але те, що люди підневільні та, внаслідок природного уподібнення, найубогіші з підлеглих не повинні знати іншого судді, крім свого володаря, ця ідея надто давно закоренилася у свідомості, а тому не могла так легко стертися. У країнах, що колись перебували під владою Риму, вона знаходила до того ж опору в тих слідах та спогадах, які залишилися від римської організації; судді були там зверхниками над своїми підсудними, а не їхньою рівнею. Знову ж таки протиставлення суперечних принципів, між якими треба було обирати, знаходило свій вираз у розмаїтті звичаїв. В різних регіонах і навіть у різних селах селян судили або колеґіальні суди, або сеньйор чи сержант, сам-один. Ця друга система, як здається, не була спочатку найрозповсюдженішою. Але протягом другої феодальної доби еволюція явно відбувалася на її користь. «Баронський суд», що складався з вільних орендарів, які вирішували долю інших вільних орендарів; «звичаєвий суд», де селянин, що його віднині розглядали як людину підневільну, мусив схиляти голову перед вироком сенешаля: такою була різниця, багата на наслідки, яку в тринадцятому сторіччі англійські юристи спробували ввести в юридичну структуру, доти набагато простішу, в законодавство, яке регулювало життя англійських маєтностей. Так само у Франції, всупереч ще дуже розповсюдженій практиці, виникла доктрина, інтерпретатором якої був Бомануар і яка хотіла перетворити суд рівних на монополію дворянства. Ієрархізація, яка була одним зі знаків тієї епохи, підпорядковувала своїм цілям навіть режим судів.

IV. ПОЗА СФЕРОЮ ПОДРІБНЕННЯ: ПЕРЕЖИТКИ ТА НОВІ ФАКТОРИ

Хоча система правосуддя й була тоді вкрай подрібненою та сеньйоріалізованою, проте було б серйозною помилкою думати, що у феодальному світі нічого не збереглося від античних юрисдикцій народного або публічного права. Але сила їхнього опору, яку ніде не варт недооцінювати, в різних країнах була дуже різною. Отже, настав момент зробити наголос, більш виразно, аніж ми це робили досі, на національних контрастах.

Попри свої незаперечні оригінальні характеристики, англійська еволюція показує очевидні аналогії з тією, яка відбувалася в імперії франків. Там також у основі юридичної організації ми знаходимо «сотню» з її судом, що складався з вільних учасників. Потім, десь на десяте сторіччя, почали утворюватися, понад сотнями, графства, які тамтешньою мовою називалися «шири» *(shires)*. На Півдні вони відповідали ще живим етнічним розмежуванням, то були або стародавні королівства, які поступово розчинилися в більших монархіях, — се-

ред них можна назвати Кент або Сассекс, — або групи, що спонтанно формувалися в лоні народу, який самоствердкувався у своїй державності; скажімо, такі графства, як Саффолк або Норфолк, «люди Півдня» і «люди Півночі», що репрезентували дві половини первісної Східної Англії. Натомість у Центрі й на Півночі графства від самого початку були тільки адміністративними та військовими округами, які утворювалися пізніше й більш випадково під час боротьби проти данців, із цитаделлю в центрі: саме тому в цій частині країни вони здебільше називалися просто за назвою своєї столиці. «Шир» також мав свій суд, що формувався з вільних людей. Але компетенції тут були розподілені набагато чіткіше, аніж у Європі, де правили Каролінги. Попри спроби зберегти за графським судом право на розгляд деяких злочинів, особливо небезпечних для громадського миру, він, як здається, втручався лише в тих випадках, коли судова інстанція нижчого ступеня виявлялася безпорадною. Цим пояснюється і той факт, що відмінність між вищим та нижчим правосуддям залишалася чужою для англійської системи.

Як і на континенті, ці громадські за своєю природою юрисдикції наражалися на конкуренцію з боку володарів. Дуже рано ми знаходимо згадки про судові процеси, які сеньйор влаштовував у себе вдома, у своїй «залі» *(hall)*. Потім королі легалізували цю фактичну ситуацію. Починаючи з десятого сторіччя, вони почали давати дозвіл на здійснення судових функцій, називаючи це правом *sake* and *soke* (*sake*, що відповідає німецькому іменникові *Sache*, означало «справа» або «процес»; soke, яке можна співвіднести з німецьким дієсловом *suchen*, означало «пошук» судді, тобто обґрунтування його вироків). Застосовне іноді до якоїсь певної території, іноді — до групи людей, дароване в такий спосіб право майже дорівнювало компетенції, дуже широкій, як ми вже знаємо, англосаксонської сотні: що від самого початку надало йому набагато ширшого радіусу дій, аніж той, який містив у собі, в принципі, каролінзький імунітет, хоча приблизно такого самого, якого сягали ті права, що їх іммуністи реально домоглися для себе в десятому сторіччі. Вплив цього права на суспільні зв'язки був таким серйозним, що внаслідок своєї підпорядкованості трибуналові володаря, вільний орендар дістав свою узвичаєну назву «сокмен» *(sokeman)*, тобто «підсудний». Було й так, що певні церкви або певні магнати одержували як постійний дар право організовувати при своєму дворі суд сотні; і дійшло до того, що кільком монастирям — правда, дуже небагатьом — надали право судити за всі злочини, навіть за ті, що звичайно розглядалися в суді короля.

Проте всі ці поступки, хоч би якими вони були важливими, ніколи повністю не зруйнували давніх колегіальних юрисдикцій народного права. Навіть там, де суд сотні опинявся в руках барона, він і далі скликався, як у ті часи, коли на них головував представник короля. Що ж до графських судів, то їхня діяльність за стародавньою схемою ніколи не уривалася. Безперечно, що великі персонажі, які стояли надто високо, щоб підлягати їхнім вирокам, селяни, навіть

вільні, що перебували під цілковитою владою сеньйоріальних судів, перестали, в загальному випадку, брати участь у цих асамблеях: за винятком, проте, невеличкої частки сільського населення, бо кожне село було зобов'язане посилати туди пароха, офіційного представника свого сеньйора та чотирьох людей. Проте всі ті, хто перебував десь посередині — не був надто могутній і надто підневільний — мали за обов'язок туди з'являтися. Оскільки ці суди були затиснуті між сеньйоріальними трибуналами та — після нормандського завоювання — дедалі всеосяжнішою юрисдикцією королів, їхня роль усе зменшувалася, аж поки була зведена майже до нічого. Проте й абсолютно нехтувати їх було не можна. Бо саме там — у рамках графства, головним чином, але й у більш вузьких рамках сотні — зберегли звичай зустрічатися справді живі елементи нації, щоб затверджувати звичаї своєї територіальної групи, відповідати від свого імені на всі варіанти опитувань і навіть нести, якщо виникала така потреба, відповідальність за свої колективні провини: і так тривало до того дня, коли, будучи скликані всі докупи, делегати графських судів утворили перше ядро того, що згодом перетворилося на Палату Громад. Немає сумніву, що англійський парламентський режим сформувався не в «лісах Германії». Він одержав глибокий відбиток феодального середовища, з якого вийшов. Проте як не визнати, що його особлива тональність, яка так чітко відокремила його від систем «держав» континенту, а якщо подивитися на це під загальнішим кутом зору, то ця спроможність різних класів співпрацювати біля керма влади, що була такою характерною від середніх віків для структури англійської політики, мали своїм джерелом міцну вкоріненість у англійському острівному ґрунті системи судів, що складалися з вільних людей, у цілковитій згоді зі стародавнім звичаєм варварських часів?

Над нескінченним розмаїттям місцевих або регіональних звичаїв два великі фактори визначали еволюцію германського юридичного режиму. Оскільки «право феодів» залишалося відмінним від «права землі», то васальні трибунали формувалися поряд зі стародавніми юрисдикціями й не поглинали їх. З другого боку, збереження більш ешелонованої суспільної ієрархії, а передусім той факт, що в суспільстві тривалий час зберігалося уявлення про те, що втішатися свободою означає залежати тільки від державної влади, не маючи між нею та собою жодних посередників, зберегли за стародавніми графськими судами та судами сотень — причому сфери їхньої компетенції були дуже погано розмежовані — ще досить великий радіус дії. Так було насамперед у Швабських Альпах та в Саксонії, країнах із численними алодами та неповною сеньйоріалізацією. Судовики або ешевени мали там звичай, як загальне правило, вимагати собі певних земельних маєтностей. А іноді навіть, згідно з тенденцією, яка була тоді майже універсальною, на їхні обов'язки дивились як на спадкові. І то настільки, що пошана до давнього звичаю, який вимагав, щоб вільну людину судили в суді, який складався б із вільних людей, часто при-

зводила, в кінцевому підсумку, до виникнення трибуналів, що були тут олігархічніші, аніж будь-де.

Франція — а з нею, безперечно, й Північна Італія — була переважно країною сеньйоріалізованої юстиції. Звичайно ж, сліди каролінзької системи залишилися тут дуже глибокими, а надто на Півночі. Але вони відбилися лише на ієрархізації систем сеньйоріального правосуддя — поділивши їх на високу й низьку юстиції — та їхню внутрішню організацію. Суди сотні або малої округи зникли тут надто швидко і надто повністю. Характерно, що інстанція вищого правосуддя тут, як правило, називалася замчищем *(châtellenie)*: так ніби колективна свідомість визнавала тепер джерелом права судити тільки володіння фортецею, що була водночас опорою і символом фактичної могутності. Це, проте, не означає, що від стародавньої системи графського судочинства нічого не залишилося. У великих територіальних князівствах князеві іноді вдавалося зберегти монополію на справи крові, принаймні так було на досить великих просторах — у Фландрії, в Нормандії, в Беарні. Нерідко граф залишав за собою право на розгляд справ, пов'язаних із володінням алодами; він головував на процесах, де сторонами виступали церкви, що недосконало інкорпорувалися у феодальну ієрархію; крім концесій та узурпацій, він у принципі зберіг за собою право юридичного контролю за ринками та громадськими шляхами. В цих його функціях уже в той час була дуже сильна протиотрута від розпорошення судової влади.

Та вона не була єдиною. В усій Європі дві великі сили працювали на те, щоб обмежити або загальмувати подрібнення юридичних повноважень: обидві вони довгий час були малоефективними, але обидві мали добрі перспективи на майбутнє.

Першою тут слід назвати королівську владу. Зрештою, всі погоджувалися на тому, що король був, за самою своєю сутністю, найвищим суддею над своїм народом. Залишалося тільки видобути з цього принципу його практичні наслідки. Тут проблема переходила в план дії та могутності де-факто. В одинадцятому сторіччі трибунал Капетінгів засідав лише для того, щоб судити людей, безпосередньо залежних від монарха, та його церкви або, в більш виняткових випадках і з куди меншою ефективністю, як васальний суд, якому були підсудні найбільші феодали Корони. Натомість суд германського короля, створений за каролінзькою моделлю, розглядав набагато більше важливих справ. Але хоч ці суди й були відносно діяльними, але, прив'язані до персони суверена, вони залишалися, за всією видимістю, неспроможними добутися до загалу підданих. Мало було навіть того, що, як у Германії, там, де з'являвся король у своїх поїздках доброго правителя, будь-яке інше правосуддя втрачало чинність поруч із його правосуддям. Могутність монархії могла стати вирішальним елементом системи юрисдикції лише в тому випадку, якби вона зуміла простягти свої мацаки через усе королівство, створивши мережу суддів-місіонерів або постійних представників монарха. Таку роботу було справді зроблено в момент загального перегрупування сил, що позначило кінець другої феодальної доби спочатку англо-норманськими та англо-анжуйськими суверенами, а згодом, і набагато повільніше, Капетінґами. Вони змогли, як і перші, так і другі, але другі насамперед, знайти неоціненну точку опори в самій васальній системі. Бо феодалізм, який у кінцевому підсумку поділив право судити між безліччю осіб, знайшов, проте, через систему апеляцій, ефективні ліки проти цього подрібнення.

В ту епоху не уявляли собі, що якийсь процес, після того як він закінчився, міг знову розпочатися між тими самими сторонами, але вже перед іншими суддями. Інакше кажучи, неумисне скоєну судову помилку, у властивому значенні цього слова, як здавалося, було неможливо виправити. Але якщо один із позовників доходив висновку, що суд умисне судив несправедливо? Або, як на його думку, повівся з ним іще брутальніше, відмовившись розглянути його справу? В такому випадку ніщо не перешкоджало йому подати позов на цих суддів до вищої судової інстанції. Якщо в цьому процесі, абсолютно відмінному від попереднього, він здобував перемогу, то погані судді, як правило, несли покарання, а їхній вирок, так чи інак, скасовувався. Апеляція в такому розумінні — сьогодні ми назвали б її позовом на упередженість судді — існувала в часи варварських королівств. Але тоді її можна було подати лише в одну інстанцію, яка вивищувалася над судами вільних людей, — у королівський суд. Тобто ця практика була рідкісною і важко здійсненною. Васальний режим відкрив для цього нові можливості. Віднині кожен васал мав своїм природним суддею того сеньйора, від якого він одержав феод. А відмова вчинити акт правосуддя вважалася злочином, як і всі інші. Тож до нього, природно, застосовували звичайне правило, й апеляції таким чином підіймалися вгору, зі щабля на щабель, по драбині васальних присяг. Ця процедура була вельми делікатною; до того ж вона була небезпечною, адже доказом, як правило, вважали результат поєдинку. Але принаймні феодальний суд, до якого віднині належало звертатися, був набагато доступнішим, аніж суд далекого короля; а якщо справа, в кінцевому підсумку, й доходила до суверена, то робилося це поступово, від етапу до етапу. І справді, апеляції, в практиці вищих класів, ставали явищем усе менш і менш винятковим. Позаяк система васальної залежності та володіння феодами включала в себе ієрархію підлеглостей і між володарями, розташованими один над одним, виникала низка безпосередніх контактів, вона дозволила ввести в судову організацію елемент єдності, недоступний для монархій стародавнього зразка, що були поза сферою досяжності більшості людей, яких вони вважали своїми підданими.

Розділ 2. ТРАДИЦІЙНА ВЛАДА: КОРОЛІВСТВА ТА ІМПЕРІЯ

I. ГЕОГРАФІЯ КОРОЛІВСТВ

Понад порохом сеньйорій, сімейних або сільських спільнот, груп васальної залежності підносилися у феодальній Європі кілька видів влади, яким за їхній набагато ширший обрій тривалий час доводилося платити набагато меншою ефективністю дій і місія яких полягала в тому, щоб підтримувати в цьому подрібненому суспільстві певні засади порядку та єдності. Перебуваючи на самій вершині цієї піраміди, королівська та імперська влада черпали свою силу та свої амбіції з давнього минулого. Нижче опускалися пізніші види домінацій, утворюючи майже непомітну градацію, від великого територіального князівства до простого баронського маєтку або замчища. Нам доцільно буде розглянути спочатку ті види влади, які найтісніше пов'язані з історичною традицією.

Після краху Римської імперії Захід розпався на окремі королівства, в яких правили германські династії. Саме від цих «варварських» монархій по більш або менш прямих лініях наслідування походили всі держави феодальної Європи. Ця спадкова спорідненість була особливо відчутною в англосаксонській Англії, яка ще в першій половині десятого сторіччя ділилася на п'ять або шість держав, що були автентичними наступницями — хоча й у значно меншій кількості — державних утворень, заснованих завойовниками. Ми вже бачили, як скандинавські набіги призвели до того, що з усіх цих держав зумів вижити тільки Вессекс, побільшений коштом залишків від своїх сусідів. Його суверен узяв собі за звичай, від десятого сторіччя, титулуватися або королем усієї Британії, або, частіше й протягом більш тривалого часу, королем англів, або англійців. На кордонах цього *regnum Anglorum** ще існувала в епоху норманського завоювання смуга кельтських земель. Бретонці з Країни Ґаллів розподілялися між кількома невеличкими князівствами. На півночі один клан скотських, тобто ірландських вождів, поступово підбили під себе інші кельтські племена верховин та германські або германізовані народи Лотіану й поетапно спорудили велике королівство, яке запозичило у завойовників їхню національну назву й стало називатися Країною Скоттів (Шотландією).

На Іберійському півострові кілька ґотських аристократів, які втекли до Астурії після мусульманського вторгнення, обрали собі короля.

* Королівства англів *(лат.)*.

Утворена в такий спосіб держава, яку кілька разів ділили між собою спадкоємці засновника, потім значно побільшила свою територію коштом Реконкісти й на початку десятого сторіччя перенесла свою столицю в Леон, на плато, що лежало на південь від гір. Протягом того самого сторіччя виникло військове територіальне утворення, далі на схід, у Кастилії; спочатку воно залежало від астуро-леонських королівств, але поступово здобуло незалежність, і його володар у 1035 р. прийняв титул короля. Ще через сотню років аналогічний розкол призвів до утворення, на Заході, Португалії. Тим часом баски Центральних Піренеїв, яких називали наваррцями, жили окремо у своїх долинах. Вони також, у кінцевому підсумку, утворили своє королівство, яке остаточно сформувалося десь близько 900 року й від якого в 1037 р. відокремилася ще одна невеличка монархія, названа — за назвою потоку, що омивав її територію, — Арагоном. Додайте сюди «марку», створену франками на північ від нижньої течії Ебро, під назвою графство Барселона, яка де-юре аж до часів Людовіка Святого вважалася одним із феодів короля Франції. Такими були — з їхніми надзвичайно рухливими кордонами та підвладні всім випадковостям поділів, завоювань і шлюбної політики — ті політичні формації, з яких народилися «держави Іспанії».

На північ від Піренеїв одне з варварських королівств, а саме королівство франків, було збільшене до величезних розмірів Каролінґами. Але зміщення з трону Карла Товстого в листопаді 887 р., після якого він незабаром помер, 13 січня наступного року, засвідчило крах цього останнього зусилля домогтися єдності. Аж ніяк не можна вважати пустою примхою, коли новий король Сходу Арнульф не виявив особливого поспіху в тому, щоб прийняти владу й над Заходом, яку йому запропонував архиєпископ Реймський. Вочевидь спадок Карла Великого здався йому надто тяжкою ношею. Держава розпалася приблизно по тих лініях, які були намічені ще під час першого поділу у Вердені, у 843 р. Утворене ще в той час об'єднанням трьох єпархій, розташованих на лівому березі Райну, — Майнца, Вормса та Шпіра — з великими германськими країнами, що лежали на схід від цієї річки й були колись підкорені двома франкськими династіями, королівство Людовіка Германського було, у 888 р., відновлене на користь єдиного живого з його нащадків — Арнульфа Каринтійського. Це й була «Східна Франція», яку, не боячись анахронізму, що не становить небезпеки, якщо він є свідомим, ми маємо всі підстави відтоді називати Германією.

У стародавньому королівстві Карла Лисого, Західній Франції — нашій Франції, одне слово — два великі сеньйори були одночасно проголошені королями; один італійський дюк, що, проте, походив із франкської родини, Гі де Сполет; й один нейстрійський граф, либонь саксонського походження, Евд. Другий із них, який мав набагато ширшу клієнтелу, й уславився у війні проти норманів, здобув легку перемогу над своїм суперником. Кордон між цими двома державами був проведений приблизно по тій самій лінії, яку було визначено у

Вердені. Утворена з кордонів між окремими графствами, що часто накладалися один на один, вона кілька разів перетинала Еско й торкалася Мааса, трохи нижче від його злиття з Семуа; після чого якийсь час тяглася понад річкою, за кілька льє від неї по лівому березі. Далі доходила до Сони, нижче від Пор-сюр-Сона й на досить великому протязі зливалася з її річищем, відходячи від нього лише перед Шалоном, де робила гак у напрямку сходу. І нарешті, на південь від Маконне, відходила від лінії Сона-Рона, залишаючи сусідній державі всі графства, що прилягали до західного берега й поверталася до водного потоку лише в зоні дельти, щоб уже до самого моря тягтися понад Малою Роною.

Залишалася проміжна смуга, яка, починаючись північніше від Альп між державами Людовіка Германського та Карла Лисого, далі тяглася по території Італійського півострова аж до Риму, утворюючи окреме королівство Лотара. Цей володар не залишив жодного спадкоємця по чоловічій лінії. Його спадщина була, в кінцевому підсумку, повністю приєднана до Східної Франції. Але це робилося поступово, фрагмент за фрагментом.

Будучи наступником стародавньої ломбардської держави, королівство Італія займало Північ і Центр півострова за винятком Венеції, що належала Візантії. Його доля протягом майже сторіччя була дуже бурхливою. Кілька родів змагалися за його корону: дюки ді Сполето — на Півдні, але передусім на Півночі, де вони володіли тими альпійськими ущелинами, через які було так легко й так спокусливо вдертися з військом на рівнину; маркізи де Фріуль або д'Івре, королі Бургундії, які володіли проходами в Пеннінських Альпах, королі або графи Провансу, герцоги Баварії. Декотрі з цих претендентів були до того ж висвячені папою в імператори; бо після першого поділу імперії за Людовіка Благочестивого володіння Італією, з огляду на ті права протекції та домінації над Римом і римською церквою, що їх воно вело за собою, здавалося водночас необхідною умовою для одержання цього високого титулу й достатньою причиною для того, щоб його домагатися. Тим часом — на відміну від королів Східної Франції, яким сама їхня віддаленість перешкоджала плекати надії на володіння Італією або імперською короною — суверени Східної Франції також зараховували себе до найближчих сусідів цього чудового королівства, покинутого напризволяще. Уже у 894 та 896 роках Арнульф, сильний своїм каролінзьким походженням, прийшов туди, домігся, щоб його визнали там королем і там-таки одержав імператорське помазання. У 951 р. один із його наступників Оттон Перший, представник династії Саксонів, чий дід, мабуть, колись супроводжував Оттона в його поході за гори, вирушив тією самою дорогою. Він був проголошений королем Ломбардії, в старій столиці ланґобардів, у Павії, потім — змушений у цьому проміжку часу зайнятися іншими справами — повернувся сюди через десять років, підкорив собі цю країну надійніше й дійшов нарешті до Рима, де Папа висвятив його на імператора Священної Римської імперії (2 лютого 962 р.).

Відтоді, за винятком коротких періодів кризи, Італія, що мислилася в такий спосіб, аж до наших новітніх часів не мала іншого монарха де-юре, крім того, який правив Германією.

У 888 р. один дуже високий персонаж із баварського роду, Вельф Рудольф, стояв на чолі великого військового утворення, яке Каролінґи протягом попередніх років заснували між Юрою та Альпами і яке звичайно називали герцоґством Транс'юранським. То була вельми зручна позиція, оскільки вона давала змогу контролювати кілька головних внутрішніх гірських проходів імперії. Рудольф також спробував половити рибу в каламутній воді, сподіваючись що зловить там і імператорську корону, й обрав для цієї мети ту «no man's land», яка складалася з територій, затиснутих між двома «Франціями» — Західною і Східною — і яку згодом так слушно називали Країною Між-Двома. Те, що він захотів висвятитися в Тулі, достатньо свідчить про орієнтацію його надій. Проте, перебуваючи так далеко від власного герцоґства, він не мав біля себе достатню кількість вірних людей, на яких міг би покластися. Розбитий Арнульфом, він мусив — зберігши за собою королівський титул — задовольнитися тим, що приєднав до Транс'юранії найбільшу частину церковної провінції Безансон.

Але на північ від неї великий клапоть Лотарової спадщини залишався ні до кого не приєднаним. Це був регіон, який, за браком відповідного географічного терміна, звикли називати ім'ям князя, який, будучи сином і тезком того першого Лотара, правив там протягом якогось часу, тобто Лотаринґією. То була широка територія, обмежена на заході кордонами Західної Франції, такими, якими вони були спочатку накреслені, на сході — течією Райну, від якої кордон відходив лише на відстані кілометрів двохсот, залишаючи Східній Франції три лівобережні діоцези; країна великих абатств і багатих єпископств, по гарних річках якої снували човни купців; країна також дуже шанована, бо тут була колись колиска Каролінзького дому та серце великої імперії. Живі спогади, які залишила тут по собі легітимна династія, були, мабуть, тією перешкодою, що не дозволяла якій-небудь тубільній династії заснувати тут своє королівство. Проте, оскільки, як і деінде, амбіцій тут не бракувало, їхня гра призвела до конфронтації між сусідніми монархіями. Спочатку номінально підпорядкована Арнульфові, який у 888 р. був єдиним із коронованих нащадків Карла Великого, вельми неслухняна потім у стосунку до свого окремого короля, якого накинув їй Арнульф у особі одного зі своїх байстрюків, Лотаринґія, після того як у 911 р. каролінзька гілка Германії припинила своє існування, тривалий час була предметом суперечок між сусідніми державцями. Хоча в їхніх жилах текла тепер інша кров, королі Східної Франції вважали себе законними спадкоємцями Арнульфа. Що ж до суверенів Західної Франції — принаймні тоді, коли вони ще належали до династії Каролінґів, а це було в період від 898 до 923 р., потім від 936 по 987 р. — то хіба могли вони не заявляти про свої права на Маас і на Райн, спадщину їхніх предків? Проте Східна Франція була, як здається, сильнішою: і це скінчилося тим, що коли

в 987 р. Капетінги у свою чергу зайняли в супротивному королівстві місце давнього роду, вони, природно, відмовилися плекати задум, чужий їхнім власним традиціям, і для здійснення якого вони до того ж не знаходили на місці підтримки від клієнтели, якої вони там просто не мали. І на довгі сторіччя — навіть назавжди в тому, що стосувалося її північно-східної частини, Ахена та Кельна, Тріра та Кобленца — Лотарингія була втягнута в орбіту германської політики.

На околицях Транс'юранії Ліонне, Вієнна, Прованс, альпійські діоцези близько двох років не визнавали жодного короля. В цих регіонах, проте, зберігалася пам'ять та вірні прихильники амбітного персонажа, на ім'я Бозон, який, кинувши виклик каролінзькій легітимності, зумів десь перед 887 роком викроїти там для себе незалежне королівство. Його син Людовік — який, крім того, по-материнській лінії був нащадком імператора Лотара, — домігся кінець кінцем, що його коронували у Валенсії наприкінці 890 р. Проте королівству, заснованому в цей спосіб, судилося стати ефемерним. Ані Людовік, якому в 905 р. викололи очі у Вероні, ані його родич Юг Арлезіанський, котрий після цієї трагедії довгий час правив ім'ям бідолашного сліпця, здається, ніколи не бачили у своїх землях, між Роною та горами, чогось іншого, як зручний відправний пункт для спокусливого завоювання Італії. Отож після смерті Людовіка у 928 р. Юг, проголошений королем Ломбардії, дозволив Вельфам майже без спротиву просунути свої володіння аж до моря. Отож приблизно від середини десятого сторіччя королівство Бургундія — так звичайно називалася держава, заснована Рудольфом, — поширило свої кордони від Базеля до Середземноморського узбережжя. Й відтоді ці слабкі монархи були не більше як скромними протеже германських імператорів. Кінець кінцем, — хоча й не без упертого спротиву та ухилянь — останній із цієї династії, який помер у 1032 р., визнав суверена Германії своїм законним наступником. На відміну від Лотарингії, але так само як Італія, «Бургундія» в цьому розумінні — яку знали переважно після тринадцятого сторіччя як королівство Арль — не була цілком поглинена стародавньою Східною Францією. Радше говорили про три окремі королівства, що утворювали нерозривний союз і правилися однією рукою.

Таким чином, феодальна ера побачила, як вирізняються перші обриси європейської політичної мапи, певні характеристики якої ще можна виявити під нашою, і як виникають та розв'язуються проблеми різних прикордонних зон, через які до наших днів іноді проливають багато чорнила, а іноді — багато крові. Але, можливо, якщо замислитися над цим, найхарактернішою ознакою цієї географії королівств була, попри велику рухливість кордонів між їхніми територіями, дивовижна стабільність кількості самих королівств. Так, якщо, скажімо, в стародавній імперії Каролінгів утворилося безліч окремих, майже незалежних володінь, безперервно руйнуючись та руйнуючи одне одне, жоден із цих локальних «тиранів» після Рудольфа та Людовіка Сліпого не наважився ані привласнити собі королівський

титул, ані заперечувати, що він був де-юре підданим або васалом якогось короля. Це був найпромовистіший доказ того, яку велику силу зберігала монархічна традиція, яка була набагато старшою, ніж феодалізм, і якій судилося надовго його пережити.

II. ТРАДИЦІЇ ТА ПРИРОДА КОРОЛІВСЬКОЇ ВЛАДИ

Королі стародавньої Германії полюбляли простежувати свою генеалогію до богів. Як писав Йордан, вони були подібні до «Асів чи напівбогів», і саме від тих містичних чеснот, якими були спадково просякнуті їхні особи, їхні народи сподівалися перемоги в битвах, а в часи миру багатих урожаїв на полях. Так само й римські імператори жили колись, осяяні божественним німбом. Від цієї подвійної спадщини, а передусім — від першої, королі феодальної ери виводили священний характер своєї влади. Християнство її санкціонувало, запозичивши з Біблії стародавній ритуал пришестя, гебрейський чи сирійський за своїм походженням. У державах, які були наступницями імперії Каролінгів, у Англії, в Астурії королі, вступаючи на престол, не тільки одержували з рук прелатів традиційні регалії свого сану й, зокрема, корону, яку після того вони мали врочисто носити під час врочистих подій, коли навкруг них збирався великий двір, під час тих «вінценосних дворів», про які згадується в хартії короля Франції Людовіка Шостого[337]. Крім того єпископ як такий собі новий Самуїл помазував цих нових Давидів, змащуючи різні частини їхнього тіла освяченим миром. Це той самий обряд, універсальним смислом якого є, в католицькій літургії, переведення людини або якогось предмета з категорії звичайної в категорію священну. Ця зброя, правду кажучи, була небезпечно гострою з двох боків. «Той, хто благословляє, є вищим від того, кого він благословляє», — так казав святий Павло. Отже, з того факту, що короля висвячували на престол служителі культу, хіба не напрошувався висновок про вищість духовного? Таким було почуття, майже від самих першопочатків, не одного церковного автора. Усвідомлення небезпеки, яку таїло в собі подібне витлумачення, безперечно, пояснює, чому не один із перших суверенів Східної Франції знехтував обряд миропомазання або просто від нього відмовився. Проте їхні наступники досить швидко в цьому розкаялися. Як могли вони віддати своїм суперникам на Заході привілей цієї престижної харизми? Церковна церемонія вручення регалій — персня, меча, самої корони — знайшла своїх імітаторів, раніше або пізніше, в багатьох різних князівствах: Аквітанії, Нормандії, герцогствах Бургундії чи Бретані. Характерним уявляється той факт, що, натомість, жоден великий феодал, хоч би яким він був могутнім, ніколи не посмів поширити свої претензії на сферу святості, тобто миропомазання. Окрім середовища священнослужителів, «Христосів Господа» можна було знайти тільки серед королів.

Велику цінність цього відбитку надприродної сили, якого миропомазання було радше підтвердженням, ніж джерелом, не могла не

відчувати дуже гостро епоха, призвичаєна безперервно домішувати до повсякденного життя впливи світу потойбічного. Немає сумніву, що уявлення про короля-священнослужителя було б несумісне з тодішньою панівною релігією. Можливості католицького священика були тоді чимось дуже чітко визначеним: він і лише він міг перетворювати хліб і вино на тіло та кров Христа. Не будучи висвяченими в духовний сан, королі не могли правити месу, а отже, й не були, в строгому розумінні, священнослужителями. Але ще меншою мірою були вони простими мирянами. Важко ясно виразити словами поняття, які суперечать логіці. Проте можна дати про них приблизне уявлення, сказавши, що, будучи висвячені, королі, як висловився один автор одинадцятого сторіччя, «брали участь у священнодійствах». Надзвичайно серйозним наслідком цього стало те, що у своїх зусиллях правити церквою королі вважали, що всі на них дивляться як на її членів. Принаймні такою була загальна опінія. Щодо церковних кіл, то така думка ніколи не була там неподільно панівною. А в одинадцятому сторіччі григоріанці атакували її з брутальною і прозорливою енергією. Вони посилалися на ту різницю між духовним і світським, у якій Руссо та Ренан навчили нас бачити одну з великих новацій християнства. А втім, вони так чітко відокремлювали ці дві сутності одна від одної лише для того, щоб принизити володарів тіл перед володарями душ: «Місяць» — це лише віддзеркалення супроти «Сонця», яке є джерелом усякого світла. Але їхній успіх, у цьому пункті, був незначним. Багато сторіч мали проминути, перш ніж у очах народів монархи були зведені до їхньої ролі скромних володарів над людьми.

В уявленні мас цей священний характер не втілювався лише в понятті, надто абстрактному, права, яке мало церковне спрямування. Навколо королівської влади загалом або навколо різних її конкретних виявів утворився цілий цикл легенд та забобонів. Правда, свого повного розквіту він досяг лише тоді, коли фактично утвердилися більшість режимів монархічної влади, тобто десь у дванадцятому-тринадцятому сторіччях. Але його коріння тяглося від першої феодальної доби. З кінця дев'ятого сторіччя архиєпископи реймські оголосили, що вони володіють чудодійним миром, яке колись принесла Хлодвігові голубка з неба: то був справді унікальний привілей, який водночас надав змогу цим прелатам заволодіти у Франції монополією на висвячення монархів, а французьким королям підтримувати думку про те, що їх помазує на трон саме Небо. Вважалося, що королі Франції принаймні після Філіпа Першого, а може, навіть, після Роберта Благочестивого, та королі Англії після Генріха Першого мали силу лікувати певні хвороби накладанням рук. Коли в 1081 р. імператор Генріх Четвертий — до речі, відлучений від церкви, — їхав через Тоскану, селяни вибігали йому назустріч й намагалися торкнутися його одягу, переконані, що цей доторк забезпечить їм добрий врожай[338].

Чи слушно буде протиставити чудесній аурі, що осявала в такий спосіб осіб королівської крові, ту неповагу, з якою люди так часто ставилися до монаршої влади, й тим поставити під сумнів ефективність цього образу? Це було б хибною постановкою проблеми. Бо придивімось до цього ближче: справді, можна навести безліч прикладів, коли їхні ж таки феодали не корилися своїм королям, воювали з ними, глузували з них, а то й кидали їх до своїх в'язниць. Але я можу, не ризикуючи, помилитися, назвати лише три випадки, коли в епоху, що нас цікавить, королі загинули насильницькою смертю від руки своїх підданих: в Англії Едуард Мученик став жертвою двірцевої революції, що вибухнула на користь його власного брата; у Франції Роберт Перший, узурпатор, загинув у битві від руки одного з прихильників законного короля; в Італії, де відбулося стільки династичних воєн, такою смертю випало загинути Беренджерові Першому. Якщо ми порівняємо цю цифру з гекатомбами ісламу або навіть поглянемо на список убивств, вчинених на цьому ж таки Заході, і жертвами яких були великі васали різних корон, якщо ми, нарешті, згадаємо про те, які звичаї панували в ту епоху насильства, то погодьмося, що це небагато.

Ці уявлення, що несли в собі як релігійний, так і магічний зміст, виражали, в плані надприродних сил, лише політичну місію, притаманну королям: місію «вождя народу», що позначалася стародавнім германським словом *thiudans*. У тому густому плетиві домінацій, які характеризували феодальний світ, королі, як слушно писав Гізо, конституювали владу *sui generis*: тобто вона була не тільки вищою за всі інші, а й належала до зовсім іншої категорії. Тут варто відзначити одну важливу характеристику: тоді як усі інші види влади були здебільшого такими собі сукупностями різних прав, настільки переплутаних, що невдалою виявилася б будь-яка спроба зобразити на географічній мапі лінійні контури будь-якого з цих «феодів», великих або малих, між монархічними державами натомість існувало те, що можна було з повним правом назвати кордонами. Звичайно ж, це не були кордони в тому розумінні, що їх можна було позначити натягнутою шворкою або якось так. Оскільки території були ще тоді заселені досить рідко, такої потреби ніколи й не виникало. Хіба для того, щоб відокремити Францію від імперії на територіях мааських прикордонних областей, не досить було пустельних чагарників Аргонни? Але принаймні жителі кожного міста й кожного села, хоч би як іноді сперечалися за те, кому вони мають належати, ніколи не могли де-юре бути підданими більш як одного з двох сусідніх королівств, хоча часто можна було бачити, як якийсь магнат здійснює там високе правосуддя, другий має там кріпаків, третій має право на збирання земельного оброку, четвертий — десятини. Інакше кажучи, для одного земельного наділу, як і для однієї людини, мати кількох сеньйорів було майже нормальним явищем; мати кількох королів не міг ніхто.

Далеко від Європи, в Японії, події теж розвивалися так, що система персональних і земельних підлеглостей, дуже схожа на наш феодальний устрій, поступово конституювалася на тлі монархії, що, як і на Заході, була набагато стародавніша. Але там ці дві інституції співіснували, не проникаючи одна в одну. Персонаж священний, як і

наші королі, й набагато ближчий, ніж вони, до божества, імператор, у Країні Східного Сонця, залишався де-юре сувереном усього народу. Ієрархія васалів, які були під ним, зупинялася на сегуні, їхньому верховному вождеві. Результатом було те, що на довгі сторіччя сегун зосередив у своїх руках усю реальну владу. Натомість у Європі королі, які були значно давнішого походження і, за своєю природою чужі васальній ієрархії, однаково посідали місце на самій її верхівці. Проте вони не були заплутані в мережу її взаємозалежностей. А що було в тому випадку, коли через систему передачі феодів у спадок якийсь земельний наділ, що раніше був у залежності від того або того сеньйора чи церкви, переходив у королівський домен? Універсальним правилом було, що король навіть тоді, коли одержував у спадок певні повинності, був звільнений від обов'язку давати васальну присягу на вірність: бо він не міг потрапити в залежність від одного зі своїх підданих. Натомість ніщо ніколи не перешкоджало йому обирати з-поміж людей, які всі перебували під його протекцією, окремих привілейованих осіб, що узяти їх, через ритуал васальної присяги, під свою особливу опіку.

Але серед тих, кого було взято під «безпосередню королівську опіку», як ми вже бачили, крім цілої юрби дрібних сателітів, фігурували, починаючи з дев'ятого сторіччя, всі магнати, всі високі королівські чиновники, що дуже скоро перетворилися на регіональних князів. Отож і виходило, що, будучи керівником народу в усій його сукупності, монарх, крім того, поступово перетворювався на верховного сеньйора безлічі васалів, а через них — іще більш незліченної кількості дрібних залежних людей. У країнах, де винятково строга феодальна структура виключала володіння алодами, — такою була, наприклад Англія після норманського завоювання, — не було такого бідолахи, хоч би на якому низькому щаблі феодальної драбини залежностей він стояв, який, задерши голову, не побачив би на самій її вершині короля. Деінде ланцюг, перш ніж піднятися так високо, іноді уривався. Проте повсюди ця феодалізація королів давала їм неабиякі вигоди. Там, де йому вже не вдавалося командувати як главі держави, король принаймні міг застосувати зброю васального права, що живилося тоді найсильнішим почуттям, яке панувало у сфері людських стосунків. У «Пісні про Роланда» за кого герой воює — за свого суверена чи за сеньйора, якому він дав присягу на вірність? Безперечно, що він цього не знає й сам. Але він воює з таким самозреченням за свого суверена лише тому, що той є водночас і його сеньйором. Пізніше, коли Філіп-Август не погодиться на те, щоб папа забрав собі добро одного єретичного графства, він скаже, цілком природно: «Це графство перебуває у моїй власності як феод». А не: « Воно входить до мого королівства». В цьому розумінні, політика Каролінгів, які мріяли побудувати своє управління державою на васальній залежності, можливо, в тривалому часі й не виявилася б такою марною, якою вона здалася після своїх перших невдач. Багато резонів — ми вже їх оглядали і ще до них повернемося — склалися докупи протягом першої феодальної ери, щоб звести до мінімуму реальну ефективність дій королівської влади. Але вона мала в собі дві великі приховані сили, готові розкритися за сприятливих обставин: неторкнуту спадщину свого стародавнього престижу й нову молодість, яку вона черпала зі свого вміння пристосуватися до нової соціальної системи.

III. ПЕРЕДАЧА КОРОЛІВСЬКОЇ ВЛАДИ; ДИНАСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

Але як передавалася монархічна влада, збагачена таким високим авторитетом і такими давніми змішаними традиціями? Через успадкування? Через систему виборів? Сьогодні ми схильні вважати ці два терміни несумісними. Але численні тексти повідомляють нам, що вони не здавалися такими у феодальну добу. «Нас одностайно обрали народи й князі, й ми стали законними спадкоємцями неподільного королівства», — так висловився в 1103 р. король Германії Генріх Другий. А ось що сказав, у Франції, такий чудовий знавець канонічного права, яким був Ів де Шартр: «І справді це був святий король, якому королівська влада дісталася за спадковим правом і який сів на престол, здобувши на це загальну згоду єпископів та великих людей»[339]. Справа була в тому, що жоден із цих двох принципів не мислився тоді в його абсолютній формі. Вибори знаходили своїх найбільш ревних прихильників у середовищі церковнослужителів, котрі сприймали їх не як можливість застосування нічим не скутої волі, а як таке собі внутрішнє одкровення, що підказувало людям, де їм шукати істинного володаря. Вороже настроєні до майже поганської ідеї, що наділяла священними характеристиками певний людський рід, вони більше схилялися бачити легітимне джерело всякої влади в способі номінації, на яку церква неподільно претендувала, вважаючи, що тільки вона спроможна тлумачити цей закон. Хіба абат не повинен був обиратися своїми ченцями, а єпископ — своїм духівництвом та людьми громади? Ці теологічні висновки йшли назустріч амбіціям великих феодалів, котрі нічого так не хотіли, як підпорядкувати монархію своїй владі. Але, перебуваючи під впливом безлічі уявлень, що їх середні віки одержали, головним чином, від Германії, найпоширеніша опінія дотримувалася зовсім іншої думки. Люди вірили у спадкове покликання, але не якогось окремого індивіда, а цілого роду, що, на загальну думку, тільки й міг давати ефективних володарів.

Логічним висновком із таких міркувань було б припустити, що владарювати мають усі сини покійного короля, або разом, або поділивши королівство між собою. Така практика, що походила від хибного уподібнення королівства та спадкової маєтності, тоді як насправді йшлося про зовсім інше, про право всіх нащадків на участь у одному династичному привілеї, була, як відомо, поширена у варварському світі. Англосаксонські та іспанські держави тривалий час дотримувалися її у феодальну еру. Але водночас вона становила велику небезпеку для добра народів. Вони йшли всупереч тому поняттю

неподільної монархії, на якому, наприклад, цілком свідомо наголошував такий король, як Генріх Другий, і яке існувало завдяки тому, що сильне відчуття держави залишалося живим, попри весь той безлад, що тоді творився. Отже, перевагу було віддано другому варіанту розв'язання цієї проблеми, який, проте, більшою або меншою мірою співіснував разом із першим. Головні персонажі королівства, природжені представники всього загалу підданих мали назвати нового короля, обираючи його з цього, і лише з цього, позначеного печаттю долі роду — а іноді з його побічних гілок, якщо його чоловіча лінія уривалася. «У звичаї франків, — писав на цю тему у 893 р. архиєпископ Реймський Фульк, — входило обирати по смерті короля іншого суверена з королівської родини»[340].

Колективна спадковість, що розумілася в такий спосіб, майже неминуче мусила включати в себе — чи принаймні мати таку тенденцію — поняття індивідуального успадкування по прямій лінії. Хіба ж сини останнього короля не поділяли високі переваги його крові? Але тут вирішальним фактором був інший звичай, якого дотримувалася також Церква, вважаючи його корисною протиотрутою від випадковості виборів. Нерідко абат ще за свого життя домагався, щоб ченці визнали його наступником людину, яку він сам називав. Так, зокрема, чинили найперші володарі великого монастиря в Клюні. Так само й король або князь вимагав від своїх вірних, щоб іще за його життя одного з його синів прилучили до його сану або навіть — коли йшлося про короля, — щоб його негайно миропомазали. Ця практика протягом феодальної ери була майже універсальною, венеціанські дожі або ґаетанські «консули» поділяли її майже з усіма монархіями Заходу. Але ж монарх міг мати й кількох синів. Як було визначити серед них щасливого претендента на майбутнє обрання? Як і право на успадкування феодів, монархічне право спочатку не орієнтувалося на первородство. Цьому праву нерідко протиставляли право дитини, яка народилася «в пурпурі», тобто тоді, коли її батько вже був королем; було чимало й персональних причин, які часто переважували баланс. Проте привілей першонародження, досить зручний і, в кінцевому підсумку, запозичений із тієї ж таки практики передачі у спадок феодів, майже від самого початку утвердився у Франції. Германія, більше вірна духові стародавніх германських звичаїв, ніколи не схилялася до нього без певних застережень. Ще в дванадцятому сторіччі Фрідріх Барбаросса мусив назвати наступником престолу свого другого сина.

Це, проте, було тільки знаком набагато глибших відмінностей. Бо, виникнувши з одних понять, які поєднували в собі електоральний принцип із правом роду, монархічні звичаї розвивалися в різних європейських державах у дуже неоднакових напрямках. Тут досить буде назвати дві практики, які уявляються особливо типовими: а саме ті, які нам пропонують, із одного боку, Франція, а з другого — Германія.

Історія Західної Франції розпочалася, у 888 р., бучним розривом із династичною традицією. В особі короля Евда магнати зупинили свій вибір, у повному значенні цього слова, на людині новій. Бо ситуація тоді складалася так, що з прямих нащадків Карла Лисого залишився тільки восьмирічний хлопець, якого, з огляду на його вік, уже двічі усували від трону. Проте як тільки цьому парубійкові — якого теж звали Карлом і якого історіографія невблаганно нагородила прізвиськом Простак — виповнилося дванадцять років, на яких право салійських франків фіксувало зрілість віку, його негайно, 28 січня 893 р., миропомазали в Реймсі. Війна між двома королями тривала довго. Але незадовго до своєї смерті, яка сталася 1 січня 898 р., Евд, згідно, як здається, з угодою, укладеною кількома місяцями раніше, закликав своїх прихильників згуртуватися, коли його не стане, навколо представника династії Каролінґів. І лише через двадцять чотири роки в цього останнього з'явився новий суперник. Роздратовані ласкою, якою Карл обдарував одного дрібного рицаря, до того ж, за самою своєю природою, схильні до непослуху, кілька з найвищих персонажів країни заходилися шукати іншого короля. Після Евда не залишилося синів, і всі його патримоніальні титули та його клієнтелу успадкував його брат Роберт. Його бунтівники й обрали королем (29 червня 922 р.). Оскільки один із її представників уже носив корону, ця родина вже сприймалася як принаймні наполовину освячена, й коли наступного року Роберт загинув на полі битви, його зять, дюк Бургундії Рауль, у свою чергу прийняв миропомазання; й пастка, в яку незабаром потрапив Карл, — його захопив у полон один із головних бунтівників, де й тримав його до кінця життя, — забезпечила перемогу узурпатора. Проте смерть Рауля, який теж не залишив нащадків по чоловічій лінії, неминуче призвела до справжньої реставрації. На престол покликали сина Карла Простака, який був знайшов собі притулок у Англії, — це сталося в червні 936 р. Його син, а потім і внук успадкували престол уже без труднощів. Отож події розвивалися так, що наприкінці десятого сторіччя повернення до легітимності здавалося фактом доконаним.

Та вистачило одного нещасливого випадку на полюванні, жертвою якого став молодий король Людовік П'ятий, щоб знову поставити його під знак запитання. 1 червня 987 р. асамблея в Нойоні проголосила королем Юґа Капета, що доводився онуком королю Робертові. Проте існував іще один із синів Людовіка Четвертого Карл, якого германський імператор зробив дюком Нижньої Лотарингії. Він не забарився вдатися до зброї, щоб повернути собі свою спадщину, й чимало людей бачили в Юґові, за висловом Жербера, лише «тимчасового» короля. Але щасливий для нього випадок змінив плин подій. Зраджений єпископом Лаонським, Карл був захоплений у цьому місті на Вербну неділю 991 року. Як і його дідові, Карлу Простакові, йому судилося померти в полоні. Й відтоді аж до того дня, коли вона відмовилася визнавати будь-яких королів, Франція не мала іншої династії, крім династії Капетінґів.

З цієї тривалої трагедії, яка завершилася внаслідок випадкового збігу подій, можна зробити незаперечний висновок, що відчуття легітимності довгий час зберігало силу. Більше, аніж аквітанські

хартії, які в часи Рауля, а потім і Юґа Капета своїми формулами дат свідчать про небажання визнавати узурпаторів — країни, що були на південь від Луари, завжди жили своїм окремим життям, і тамтешній баронат, природно, вороже ставився до володарів, які походили з Бургундії або власне Франції, — більше, аніж конвенційне або зацікавлене обурення деяких хронік, про це говорять самі факти. Навряд чи досвід Евда, Роберта та Рауля видавався надто спокусливим, якщо знадобилося стільки років, аби знайшовся охочий повторити його. Жодні докори сумління не перешкодили синові Роберта, Юґові Великому, утримувати понад рік Людовіка Четвертого в полоні. Але цікаво відзначити, що він не скористався з цієї обставини, такої для нього сприятливої, щоб проголосити самого себе королем. Спричинена найнесподіванішою зі смертей, подія, що сталася в 987 р., не була, хоч би що там про неї казали, «передусім фактом життя церковного». Хоча архієпископ Реймський Адальберон і був, безперечно, її головним конструктором, не вся Церква його підтримала. За всією видимістю, нитки інтриги тяглися до імператорського двору Германії, з яким сам прелат та його радник Жербер були пов'язані водночас персональною зацікавленістю та політичними переконаннями. Бо, з погляду освічених священнослужителів, імперія була синонімом християнської єдності. У Каролінгах Франції Саксони, які правили тоді в Германії та в Італії, боялися крові Карла Великого, від якої вони, не будучи нащадками великого імператора, одержали свою священну великодержавну спадщину. Якщо дивитися на речі більш конкретно, то вони сподівалися — і цілком слушно, — що переміна династії дозволить їм мирно заволодіти Лотарингією, що її Каролінги, які почувались там у себе вдома, ніколи б не погодилися їм віддати. Успіх цього задуму полегшився також тим балансом сил, який склався на той час у самій Франції. І справа була не тільки в тому, що, змушений шукати собі щастя поза межами своєї батьківщини, Карл Лотаринзький майже не мав там вірних прихильників. У більш загальному плані, каролінзька справа стала жертвою неспроможності останніх королів цієї династії зберегти під своїм прямим управлінням достатню кількість земель та церков, що забезпечити собі спадкову підтримку широкої клієнтели васалів, завжди готових спокуситися на обіцянку нових винагород. У цьому розумінні, тріумф Капетінгів став перемогою молодої влади — влади територіального князя, який був сеньйором та роздавачем численних феодів, — над традиційною могутністю королівської влади в її майже чистому вигляді.

Дивовижним, проте, уявляється не так їхній перший успіх, як припинення, з 991 р., будь-яких династичних чвар. Каролінзька лінія не урвалася зі смертю Карла Лотаринзького. Він мав синів, яким пощастило — одним раніше, другим пізніше — визволитися з полону. Проте нам не відомо, щоб вони будь-коли вдалися до спроб повернути собі свою королівську спадщину. Не робили цього, попри їхній неспокійний норов, і графи де Вермандуа, чий рід, який починався від одного із синів Карла Великого, згас лише в другій половині одинадцятого сторіччя. Можливо, за таким собі своєрідним законом звуження лояльності, люди вагалися поширити право крові й на ці бічні відгалуження, які, коли б ішлося про феод, розглядалися б у загальному випадку як виключені з права на спадщину. Здається, цей же таки аргумент був використаний і в 987 р., проти Карла. На той момент і в устах супротивників легітимність його права на королівську спадщину здавалася сумнівною. Чи не цим самим пояснюється і стриманість гілки Вермандуа, починаючи від 888 р.? І хто знає, як би склалася доля Капетінгів, коли б не щаслива випадковість, завдяки якій у період від 987 по 1316 рік було так, що кожен батько мав сина, якому міг передати престол. Слід узяти до уваги й те, що повага до каролінзької легітимності, ослаблена в колах магнатів через їхні амбіції, позбавлена, з другого боку, підтримки, яку могла б їй надати група особисто відданих людей, могла бути достатньо сильною хіба що в церковних колах, єдиному або майже єдиному середовищі, яке на той час мало достатньо широкі інтелектуальні обрії, щоб дивитися далі своїх дрібних повсякденних інтриг. А вирішальним елементом для рівноваги тодішніх сил, не так матеріальних, як моральних, було, безперечно, те, що найдіяльніші та найінтелектуальніші володарі Церкви, такі як Адальберон або той-таки Жербер, саме тому, що були віддані імперській ідеї, вважали за свій обов'язок пожертвувати династією Карла Великого в інтересах актуальних носіїв цієї ідеї.

Але як пояснити, що й поза останніми нащадками Каролінгів не знайшлося жодного суперника, який би кинув виклик Капетінгам? Процедура виборів не була скасована ще протягом тривалого часу. Згадаймо свідчення Іва де Шартра, яке ми вже цитували вище; воно стосується Людовіка Шостого, який був помазаний на престол у 1108 р. Збирався врочистий двір, де й проголошували ім'я нового короля. Потім, у день висвячення, прелат, перш ніж розпочати ритуал миропомазання, ще раз запитував у присутніх, чи вони на це згодні. Але вибір незмінно падав на сина попереднього суверена, найчастіше ще за життя цього останнього, як було тоді зазвичай. Траплялося, що той або той великий феодал не вельми поспішали відбувати ритуал присяги. Повстання вибухали часто. Але вони ніколи не були спрямовані проти короля. Вельми важливо відзначити, що нова династія — як Пепін та його наступники вже робили в стосунку до Меровінгів — від самого початку висловила бажання продовжувати традиції роду, який вона заступила на троні. Її королі говорили про Каролінгів як про своїх попередників. Вони ніколи не забували похвалитися, що були споріднені з ними через жінок, і вельми цим пишалися; здається, так воно справді й було, трохи крові Карла Великого, мабуть, текло в жилах дружини Юґа Капета. Потім, від Людовіка Шостого й до набагато пізніших часів люди з оточення правлячої родини намагалися використовувати на свою вигоду легенду про великого імператора, яка з епічними піснями розходилася тоді по Франції, й навіть, можливо, сприяли її розповсюдженню. З цієї спадщини Капетінги черпали передусім дорогоцінний престиж святості королівської влади. Вони не

забарилися додати до неї чудо власного винаходу, особливо зворушливе, чудо зцілення. Пошана до миропомазання, яка не могла зупинити повстання, виключала можливість узурпацій. Одне слово, дещо чуже римському світові, але, прийшовши на Захід, через Германію, з далеких первісних віків, відчуття таємничого привілею, який здавався невіддільним від обраної раси, було таким живучим, що оскільки в даному випадку він був підтриманий щасливою випадковістю чоловічих народжень, що не урвалися в жодному поколінні, й водночас наявністю численних прихильників навколо королівського дому, нова свіжа легітимність дуже швидко й міцно утвердилася на руїнах легітимності стародавньої.

У Германії історія королівської спадкоємності від самого початку розвивалася по набагато простіших лініях. Коли каролінзька династія, в її германському відгалуженні, згасла в 911 р., вибір маґнатів упав на великого франкського сеньйора, спорідненого з вимерлим родом, Конрада Першого. Хоча його піддані підкорялись йому погано, проте іншого претендента, який би виступив проти нього, серед них не знайшлося, й він призначив своїм наступником на престолі саксонського герцоґа Генріха, який, попри суперництво з боку герцоґа Баварського, був обраний і визнаний без особливих труднощів. Відтоді — тимчасом як Західне королівство борсалося, зав'язнувши в тривалих династичних конфліктах, — суверени з цього саксонського роду змінювали один одного на престолі протягом більш як сотні років (919—1024 рр.), від батька до сина й навіть від кузена до кузена. Вибори, що відбувалися регулярно, як здавалося, лише підтверджували право спадковості. А тепер зробімо стрибок через час десь на відстань у півтора сторіччя. Контраст між цими двома націями зберігся, але його знак змінився на протилежний. Відтепер у Європі стало майже звичним загальником протиставляти Францію, королівство зі спадковою монархією, Германії, де монарха, як вважалося, обирали.

Три великі причини, які діяли в одному напрямку, відхилили в такий спосіб германську еволюцію. Фізіологічна випадковість, така сприятлива для Капетінґів, обернулася тут на шкоду династичній неперервності: жодному з п'ятьох королів Саксонської династії, що правили тут один за одним, не пощастило народити спадкоємця по чоловічій лінії, не мав їх і четвертий король із династії Салійської, тобто Франкської, що заступила їх на престолі. З другого боку, германська королівська влада, після Оттона Першого, пов'язала себе з імперською традицією. Тим часом, тоді як королі суто германського звичаю опиралися на ідею спадкового покликання, якщо не індивіда, то принаймні цілого роду, римська традиція, яка створила імперію й була добре описана в літературі, історичній або псевдоісторичній, що знаходила все ширше розповсюдження з кінця дев'ятого сторіччя, навпаки, ніколи повністю не приймала привілеї крові. «Імператора створює армія» — часто повторювалося на її сторінках; і високі барони, природно, були цілком готові взяти на себе цю роль леґіонів або, як вони полюбляли ще казати, «Сенату». І нарешті, за-

пекла боротьба, яка в часи григоріанського руху спалахнула між суверенами Германії та Папським престолом, колись реформованим їхніми трудами, спонукала пап запровадити для боротьби з цією ворожою монархією, яку їм хотілося б повалити, електоральний принцип, що до того ж так добре відповідав світогляду Церкви. Перший антикороль, якого знала Германія після 888 р., був обраний проти представника Салійської династії Генріха Четвертого 15 березня 1077 р. в присутності папських леґатів. І йому аж ніяк не судилося стати останнім; і хоча було б неточністю стверджувати, що ця асамблея відкрито висловилася на користь електорального принципу, на якому віднині мала стояти монархія, чутки, які на той час поширилися в монастирях, свідчили принаймні про слушне передчуття майбутніх перемін. Але сама запеклість суперечки, яка спалахнула між германськими королями та Курією, у свою чергу пояснюється лише тим, що ці королі були також імператорами. Тоді як іншим суверенам папи могли дорікнути хіба що за гноблення якихось окремих церков, то в наступниках Авґуста та Карла Великого вони бачили своїх суперників за панування над Римом, Апостольським Престолом та всім християнським світом.

IV. ІМПЕРІЯ

Розпад каролінзької держави мав своїм наслідком той факт, що дві великі панхристиянські реалії були зведені на рівень локальних угруповань: Папський престол дістався кільком кланам римської аристократії, а імперія — партіям, які утворювалися та безперервно розпадалися в середовищі італійського баронату. Бо, як ми вже бачили, імперський титул здавався прив'язаним до королівства Італія. Але він набув якогось реального смислу лише тоді, коли після 962 р. був привласнений німецькими суверенами, чиї претензії могли опиратися на силу, на той час дуже значну.

Варто відзначити, що два титули, королівський та імператорський, ніколи не зливалися докупи. Протягом періоду, який минув між правліннями Людовіка Благочестивого та Оттона Першого, остаточно утвердився подвійний характер, водночас римський і папський, Західної імперії. Отже, щоб назватися імператором, не досить було бути визнаним і висвяченим у Германії. Для цього неодмінно треба було відбути в самому Римі специфічну посвяту, одержавши від папи друге миропомазання та регалії власне імператорської влади. Нова реальність полягала в тому, що відтепер обранець німецьких маґнатів розглядався як єдиний кандидат, що мав леґітимне право відбути цей священний обряд. Як писав у кінці дванадцятого сторіччя один ельзаський чернець: «Хоч би ким був князь, обраний Германією за свого володаря, багатий Рим схиляє перед ним голову й утверджує його своїм правителем». Дуже скоро стали також вважати, що, ставши королем Германії, цей монарх тим самим і від самого початку стає правителем не тільки Східної Франції та Лотарингії, а й також

усіх імперських територій: Італії, а згодом і королівства Бургундія. Одне слово, ставши, як висловився Григорій Сьомий, «майбутнім імператором», він уже командує в імперії: ця ситуація майбутньої влади була виражена в титулі короля римлян, що його германський суверен віднині починав носити відразу, як тільки його обирали монархом на берегах Райну, щоб змінити його на ще гарніший лише в той день, коли, здійснивши нарешті класичну мандрівку в Рим, традиційну *Römerzug*, він зможе прикрасити свою голову, на берегах Тібру, короною цезарів. Окрім тих випадків, коли обставини перешкодять здійснити цю тривалу й нелегку подорож і примусять його задовольнятися протягом усього свого життя лише титулом короля імперії.

Припустімо, одначе, що обставини склалися для нього сприятливо, і він справді висвятився на імператора: такою, до речі, була аж до Конрада Третього включно (1138—1152 рр.), раніше або пізніше, доля всіх монархів, покликаних правити Германією. Яким же був зміст цього такого жаданого титулу? Немає жодного сумніву, що він мав виражати перевагу над загалом звичайних королів: над «корольками» *(reguli)*, як полюбляли казати придворні високого володаря в дванадцятому сторіччі.Цим пояснюється той факт, що поза межами стародавньої імперії Каролінґів різні суверени то там, то там намагалися водночас підкреслити свою незалежність у стосунку до будь-якої нібито універсальної монархії й утвердити свою власну гегемонію над сусідніми королівствами або колишніми королівствами: серед них можна назвати, в Англії, деяких королів Мерсії або Вессексу й, більшою мірою, королів Леону в Іспанії. Але то були звичайнісінькі плагіатори, якщо сказати правду! Бо не було на Заході іншого автентичного імператора, крім імператора «римлян», згідно з формулою, яку від 982 р. запровадила оттонівська канцелярія, кинувши цим виклик Візантії. Пам'ять про цезарів справді давала поживу, якою годувався міф імперії. Причому йшлося передусім про цезарів християнських. Хіба Рим, будучи «головою світу», не був водночас і містом апостольської слави, «оновленим» дорогоцінною кров'ю мучеників? До спогадів про римську вселенську могутність домішувався й образ Карла Великого, цього «завойовника світу»[341], як висловився один єпископ-імперіаліст, воскрешаючи в пам'яті більш недавні події. Оттон Третій, який на своїй печатці викарбував девіз «Оновлення Римської імперії» — уже, до речі, застосовуваний самим же Карлом Великим — звелів також знайти в Ексі могилу великого Каролінґа, яку занедбали покоління, більш байдужі до історії, й, перенісши ці знамениті останки в гробницю, достойнішу їхньої слави, узяв від трупа для власного користування перстень та кілька фрагментів одягу, долучивши їх до своїх численних святих реліквій. То були вчинки, в яких він красномовно виразив свою вірність подвійній і нерозривній традиції.

Безперечно, що це були насамперед ідеї кліриків. Принаймні на початку. Сумнівно, щоб вони були цілком зрозумілі таким малоосвіченим воїнам, як Оттон Перший або Конрад Другий. Але клірики, які оточували королів, були їхніми радниками, а іноді й вихователями, не могли не впливати на їхні вчинки. А що Оттон Третій був молодий, добре освічений, наділений містичним темпераментом, позаяк він народився «в пурпурі» й одержав добру науку від візантійської принцеси, своєї матері, він весь був під владою імперських мрій. «Римлянин, переможець саксів, переможець італійців, раб апостолів, з ласки Божої імператор світу» — хіба нотар, який виписав усі ці титули на початку однієї з грамот імператора, міг бодай трохи сумніватися в тому, що вони наперед не будуть схвалені його монархом? Своєрідним рефреном такі вирази, як «правитель світу» або «сеньйор над сеньйорами світу» більш як через століття знову й знову виникають під пером офіційного історіографа першого з імператорів Салійської династії[342].

Проте ця ідеологія, якщо придивитися до неї ближче, була зіткана з суперечностей. Здавалося б, не було нічого спокусливішого, аніж дозволити, як це зробив Оттон Перший, проголосити себе наступником великого Константина. Але фальшива «Дарча грамота» *(«Donation»)*, яку сфабрикувала курія, приписавши її авторство творцеві церковного миру, і якою він начебто передавав папі владу над Італією чи навіть над усім західним світом, настільки мало влаштовувала імператорську владу, що в оточенні Оттона Третього визнали за необхідне поставити її ідентичність під знак запитання; дух суперництва розбудив почуття критики. Взявши собі за звичай, після Оттона Першого, висвячуватися переважно в Екс-ля-Шапелі, германські королі давали цим зрозуміти, що вони вважають себе легітимними наступниками Карла Великого. Проте в тій-таки Саксонії, звідки вийшла правляча династія, спогад про нещадну війну проти цього завойовника залишив по собі тривалу й гірку пам'ять та люту ненависть. То чи справді ще існувала Римська імперія? Про це охоче твердили клірики ще й тому, що узвичаєне витлумачення Апокаліпсису примушувало бачити в ній останню з чотирьох імперій, перед Кінцем Світу. Інші автори, проте, піддавали сумніву цю імперську безперервність у часі; на їхню думку поділ у Вердені позначив у історії початок цілком нової ери. І нарешті, всі ці сакси, франки, баварці або шваби — імператори та великі сеньйори імперії, — які прагнули ступати у слід давнім римлянам, виглядали реально в очах тих римлян, які були їхніми сучасниками, чужинцями та завойовниками. Вони їх не любили, не шанували й одержували у відповідь палку й щиру ненависть. З обох сторін доходило до найгірших виявів насильства. Випадок із Оттоном Третім, який був у душі справжнім римлянином, став винятком, і його правління завершилося трагедією обманутих мрій. Він помер далеко від Риму, звідки його вигнало повстання, тоді як у германському оточенні його звинувачували в тому, що задля Італії він занедбав «свою батьківщину, чудесну Германію».

Що ж до претензій на вселенську монархію, то їм, очевидно, бракувало матеріальної підтримки з боку суверенів, яким — не кажучи

вже про значно серйозніші труднощі — бунт у Римі або в Тіволі, повсталий сеньйор, чий замок стояв на дорозі, або навіть невдоволення їхнього власного війська часто заважали ефективно управляти своїми власними державами. Насправді аж до часів Фрідріха Барбаросси (чия поява на престолі датується 1152 роком) ці претензії так і не вийшли за межі сфери формул імператорської канцелярії. Ми не бачимо, щоб під час численних інтервенцій перших імператорів Саксонської династії у Західну Францію вони були коли-небудь задіяні. Або принаймні ці грандіозні амбіції якщо й знаходили свій вираз, то тільки непрямо. Верховний володар Риму, а отже, й довірена особа святого Петра, тобто його захисник і, передусім, законний спадкоємець усіх тих традиційних прав, що їх римські імператори та перші Каролінги мали в стосунку до Папського престолу, й нарешті, оборонець християнської віри всюди, куди сягала його влада, реальна чи уявна, імператор Саксонської або Салійської династій не мав у своїх власних очах вищої або тісніше пов'язаної з його саном місії, як захищати Римську церкву, реформувати її та спрямовувати на шлях істинний. Як висловився з цього приводу один єпископ Версейля, «лише під захистом *могутності цезаря папа відмиває сторіччя від їхніх гріхів*»[343]. Якщо висловитися точніше, то цей «цезар» вважає, що він має право називати ім'я верховного понтифіка або принаймні вимагати, щоб його обирали тільки з його згоди. «З любові до святого Петра ми обрали Папою, своїм святим наставником, сеньйора Сильвестра й, з волі Божої, ми посадили його на Святому Престолі», — так говорить у одній зі своїх грамот Оттон Третій. У такий спосіб, оскільки папа був не тільки єпископом Рима, а й також і передусім володарем Вселенської Церкви — *universalis papa*, як двічі повторюється в грамоті про привілеї, що їх надав Оттон Великий Святому престолу — імператор зберігав за собою право на певний контроль за всім християнським світом, який, будучи реалізованим, перетворював його на володаря значно могутнішого, аніж звичайний король. У цей же спосіб у імперію проникав вірус неминучого розладу між духовним інтересом і світським. Правду кажучи, то був вірус смертельний.

Розділ 3. ВІД ТЕРИТОРІАЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ ДО ЗАМЧИЩ

I. ТЕРИТОРІАЛЬНІ КНЯЗІВСТВА

Сама по собі тенденція, яка штовхала великі держави до розпаду на політичні утворення з меншим радіусом дії, була на Заході дуже давньою. Непослух місцевих аристократій, що часто гуртувалися в регіональні ліги, загрожував єдності Римської імперії, близькій до свого кінця, не менше, аніж амбіції великих воєначальників, що командували арміями. В певних секторах феодальної Європи ще збереглися як свідки бурхливої історії давніших віків кілька таких невеличких олігархічних *Романій*. Такою була «комуна венеціанців», союз сіл і містечок, побудованих на островах лагун утікачами з материка, колективна назва яких, запозичена від назви провінції, звідки вони походили, лише значно пізніше утвердилася за містом, побудованим на пагорбі Ріальто, — нашою Венецією, — що поступово піднялося до рангу столиці. Такі самі громади утворювалися й у Південній Італії, Неаполі та Гаеті. На Сардинії династії місцевих вождів покраяли острів на «судові округи». В інших місцях утворення варварських держав загальмувало це подрібнення. Але й при цьому, звичайно, було зроблено не одну поступку невтримному тискові місцевих сил. Хіба не бачили ми, як королі династії Меровінгів мусили визнавати то право за аристократією якогось графства самим обирати графа, то право магнатів Бургундії настановляти власного майордома? Це відбувалося так часто, що структура провінційної влади, яка утворилася на всьому континенті після краху імперії Каролінгів і аналог якої ми знайдемо пізніше в англосаксів, могла здатися, в якомусь розумінні, простим поверненням назад. Але вплив дуже сильних громадських інституцій зовсім недавньої епохи позначив весь цей феномен вельми своєрідною печаттю.

В усій Франкській імперії в основі територіальних князівств ми регулярно знаходимо агломерації графств. Іншими словами — оскільки граф імперії Каролінгів був справжнім чиновником — бенефіціаріїв нової влади можна було, без великого анахронізму, порівняти з такими собі префектами над префектами, кожен із яких, будучи водночас командувачем війська, об'єднував під своїм управлінням кілька департаментів. Карл Великий, як казали, узяв собі за закон ніколи не довіряти одному й тому самому графові владу над кількома округами водночас. Проте аж ніяк не можна бути певним, що навіть за його життя цього мудрого застережливого правила завжди дотримувалися.

Очевидно, що за його наступників, а надто після смерті Людовіка Благочестивого про це взагалі більше не йшлося. Воно не тільки увійшло в суперечність із жадібністю магнатів. Самі обставини робили його важкозастосовним. Коли інвазії, як і чвари королів між собою, внесли війну в саме осереддя франкського світу, великі військові округи, які завжди існували на його кордонах, стали організовуватися майже всюди. Іноді вони виникали після тих контрольних поїздок, які влаштовував Карл Великий; тимчасовий інспектор, *missus*, перетворювався на постійного губернатора. Одним із таких губернаторів між Сеною і Луарою став Роберт Сильний, а далі на південь предок графів Тулузьких.

За таких обставин дарувалися не лише графства, а й головні королівські монастирі країни. Ставши їхнім покровителем або навіть їхнім світським «абатом», великий володар добував із них важливі матеріальні та людські ресурси. Часто сам оселяючись у провінції, він шукав собі нові феоди або нові алоди; він організовував там, — зокрема, узурпуючи вірність королівських васалів, — важливу клієнтелу. Неспроможний реально здійснювати свою владу на всіх територіях, які леґально йому належали, а отже, змушений настановляти на деяких із них або графів нижчого рангу або простих віконтів (що дослівно означало «віце-графів») він принаймні приєднував до себе цих підданих узами васальної присяги. Для позначення цих збирачів графств давній звичай не створив якоїсь точної мовної етикетки. Їх називали, й вони самі себе називали, не роблячи особливої різниці між цими словами, «архиграфами», «головними графами», «маркізами» — тобто командувачами марки, по аналогії з урядовцями, що правили прикордонними областями, які стали моделлю для областей внутрішніх, — і, нарешті, «дюками», тобто словом, запозиченим із меровінзької та римської термінології. Але це останнє слово застосовували тільки там, де стародавня провінційна або етнічна територіальна одиниця правила за основу нового адміністративного утворення. Мода поступово утвердила там один, там — інший із конкурентних титулів, а подекуди навіть, як у Тулузі або у Фландрії, кінець кінцем, залишила в ужитку просту назву «граф».

Ці констеляції влади, само собою зрозуміло, набули справжньої стабільності, лише починаючи від того моменту, коли (дуже рано, як ми знаємо, в Західній Франції, значно пізніше — в імперії) розвинувся спадковий варіант васальної залежності. А то бувало, що якась несподівана смерть, раптова переміна в намірах короля, іноді спроможного дати ефективно відчути свою владу, ворожість магнатів або впливових сусідів, могли вмить обвалити всю споруду. На Півночі Франції принаймні дві спроби об'єднання графств двома різними родинами передували тій діяльності, яку «маркізи Фландрії» зі своєї цитаделі в Брюґґе довели до успішного завершення. Одне слово, як в успіхах, так і в невдачах випадковість, звичайно ж, відігравала велику роль. Хоча далеко не все можна пояснити її зигзаґами.

Звісно, що засновники князівств не були добре обізнані в географії. Але вони проробили корисну роботу лише там, де географія не суперечила їхнім амбіціям; тобто там, де вони об'єднували території, шляхи сполучення між якими були загалом у непоганому стані й традиційно використовувалися; а надто там, де їм щастило прибрати до своїх рук ті проміжні пункти, про важливість яких уже йшлося при розгляді монархій, пункти, що були водночас, із воєнного погляду, дуже вигідними позиціями, а в плані митних зборів давали добрі прибутки. Чи міг би Бурґундський принципат за стількох несприятливих обставин жити й процвітати, якби від Отена до долини Ушу дюки не мали доріг, які через пустельну місцевість високогір'я поєднували власне Францію з басейном Рони? «Він горів бажанням заволодіти цитаделлю Діжона, — каже про одного з таких претендентів чернець Ріше, — добре знаючи, що від того дня, як вона належатиме йому, він зможе підкорити своїм законам найкращу частину Бургундії». Будучи володарями Апеннін, сіри Каносси не забарилися з гірських верховин поширити свою владу як на долину Арно, так і на долину По.

Часто також завдання об'єднати території полегшувалося стародавніми звичками до громадського життя. Аж ніяк не випадково, що в титулах багатьох із нових володарів з'явилися давні національні назви. Правду кажучи, там, де група, що носила цю назву, була надто великою, від неї залишалася, в кінцевому підсумку, не більш як етикетка, досить свавільно застосована до одного з фраґментів цілого.

Серед великих традиційних областей Франкської держави, що не раз утворювали окремі самостійні королівства, Австразія була майже вся поглинута Лотарингією. Натомість спогад про три інші — Аквітанію, Бурґундію і, нарешті, Нейстрію, що поступово стала називатися просто Францією, — близько 900 р. ще не зовсім стерся з пам'яті людей. Отже, поставлені на чолі великих регіональних військових округів, різні персонажі взяли собі титули дюків Аквітанських, Бурґундських та Франкських. Здавалося, що об'єднання цих трьох великих князівств так добре покривало територію всього королівства, що сам король іноді казав про себе «король франків, аквітанів та бурґундів», а онук Роберта Сильного Юґ Великий, мріючи володіти всім, не знайшов для цього більш певного засобу, як приєднати до герцоґства Франція, що дісталося йому в спадок від батька, інвеституру двох інших; то було об'єднання надто грандіозне за своїми масштабами, щоб тривати більш як один момент[344].

Але реально влада дюків Франції, котрі стали згодом королями династії Капетінґів, поширювалася тільки на графства, які вони безпосередньо тримали в своїх руках і які — графства Нижньої Луари були на той час узурповані їхніми власними віконтами — зводилися в 987 р. до приблизно шістьох або вісьмох територіальних округ, розташованих навколо Парижа та Орлеана. Назву стародавньої землі бурґундів було, кінець кінцем, поділено у феодальну еру між королівством наступників Рудольфа, великим феодом, який утримували ці королі («графством» Бурґундським або нашим Франш-Комте) та

одним французьким герцоґством. Та й це останнє, розташоване між Соною та Отенуа й Аваллоне, було далеке від того, щоби включати в себе всі провінції — Санс і Труа, наприклад, — про які в Західній Франції й далі казали: «Це в Бургундії». Королівство Аквітанія тяглося на північ, аж до Луари, й тривалий час центр тяжіння герцоґства, яке прийшло йому на зміну, залишався близько від річки. Коли дюк Ґійом Благочестивий видав у 910 р. грамоту про заснування монастиря в Клюні, його резиденція була в Буржі. Проте за цей титул точилася суперечка між кількома суперницькими родинами, й та, яка зрештою зберегла його за собою, спочатку володіла ефективним правом лише на рівнини Пуату та на західні реґіони Центрального масиву. Потім, близько 1060 р., щасливий спадок дозволив їй приєднати до своїх батьківських земель князівство, засноване між Бордо й Піренеями однією родиною з тубільних династій, яка — оскільки цей реґіон був колись почасти окупований завойовниками з племен басків — називала себе дюками Баскськими або Ґасконськими. Феодальна держава, яка утворилася внаслідок цього злиття, мала значну територію. Проте вона зберегла за собою й великі клапті первісної Аквітанії.

В інших місцях етнічна основа була виражена чіткіше. Під цим ми розуміємо, абстрагуючись від усіх міркувань видимо расового характеру, наявність у ролі субстрату групи, яка була б наділена певною традиційною єдністю цивілізаційних характеристик. Усупереч багатьом мінливостям долі герцоґство Бретонське було нащадком «королівства», яке в тяжкі для імперії Каролінґів часи створили кельтські вожді Арморики, приєднавши — як це зробили й королі скоттів на далекій Півночі — до земель, населених кельтами, їхні околиці, де жили народи інших мов: тут ішлося про романські марки Ренн і Нант. Нормандія завдячувала своє утворення скандинавським «піратам». У Англії стародавні територіальні зони острова, що утворилися внаслідок його заселення різними германськими народами, послужили приблизними рамками для утворення великих територіальних одиниць окремого управління, що їх королі, починаючи з десятого сторіччя, взяли собі за звичку формувати на користь деяких зі своїх маґнатів. Але в жодному місці ця характеристика не стала такою акцентованою, як у германських герцоґствах.

В момент їхнього виникнення ми бачимо ті самі події, що відбувалися й у Західній Франції або в Італії: об'єднання кількох графств у військові округи; первісна невизначеність титулів. Проте ці останні утвердилися тут набагато швидше й були набагато одноріднішими. За дивовижно короткий проміжок часу — приблизно від 905 р. до 915 — утворилися герцоґства Алеманія, або Швабія, Баварія, Саксонія, Франконія (рипуарські діоцези на лівому березі Райну та землі франкської колонізації на Нижньому Майні), не кажучи вже про Лотаринґію, чий дюк вважався дещо пониженим у ранзі наступником короля. Ці назви є значущими. У «Східній Франції», що не пережила, як стародавня *Романія*, того великого перемішування рас, яке стало наслідком чужоземних вторгнень, далі існували в межах єдності

зовсім недавно утвореної держави давні відмінності між різними германськими народами. Хіба маґнати, які з'являлися — або не з'являлися — на вибори короля, не ґуртувалися за своїми етнічними ознаками? Підтримуване застосуванням кодифікованих звичаїв, притаманних кожному народові, кожен з яких жив практично на своїй території, відчуття своєї окремості живилося спогадами з не такого вже далекого минулого. Алеманія, Баварія і Саксонія були, по черзі, приєднані до Каролінзької держави лише в другій половині восьмого сторіччя, й сам титул герцоґа, що його взяли собі феодальні князі, відтворював той, який довгий час носили під франкською ґеґемонією, що знай уривалася, спадкові суверени двох перших країн. Подивімося, для контрасту, на радикально неґативний досвід, який пропонує нам Тюринґія. Оскільки ця країна не мала незалежного існування, відколи, з 534 року, вимерла тубільна королівська династія, жодна тривала герцоґська влада не змогла там утриматися. На герцоґа радше дивились як на вождя народу, а не як на простого управителя провінційного округу, тому аристократія герцоґства часто претендувала на те, щоб його обирати, а в Баварії король іноді визнавав за нею право брати участь, принаймні з його згоди, в призначенні. Проте традиція Каролінзької держави була в Германії ще дуже живою, щоб королі перестали ставитися до цих персонажів, наділених великою владою, передусім як до своїх представників. Протягом тривалого часу, як ми вже бачили, вони відмовлялися визнати за ними право на передачу свого титулу в спадок.

Але функції державного управління, що їх зберегли за собою герцоґи, поєднувалися зі сталим відчуттям своєї етнічної національності, внаслідок чого німецьке герцоґство десятого сторіччя було чимось зовсім іншим, аніж французьке князівство; воно було чимось, якщо хочете, набагато менш феодальним, а отже, й чимось дуже симптоматичним для країни, що не розвинулася настільки, як Франція, до того стану, коли в середовищі могутніх людей перестали визнавати інші форми ефективного управління та підлеглості, аніж стосунки васальної залежності. На відміну від Франції, де попри зусилля перших дюків Франконії, Аквітанії або Бургундії дюк, маркіз, архіграф дуже скоро втратили можливість здійснювати реальну владу над іншими територіями, аніж ті графства, якими вони були персонально наділені або володіли ними як феодами, німецький герцоґ хоч і завдячував велику частку своєї могутності тим «почесним» феодам, що ними він був наділений, проте залишався верховним володарем набагато більших територій, аніж ці його персональні феоди. Бувало й так, що серед графів, чиї округи були включені в межу герцоґської провінції, деякі давали васальну присягу на вірність безпосередньо королю. Проте це не вибавляло їх від обов'язку якоюсь мірою підкорятися герцоґу. Приблизно так — тут я знову дозволю собі вдатися до явно анахронічного порівняння — як у нас супрефект, призначений центральною владою, залишається, попри це, підлеглим префекта, герцоґ скликав на свої урочисті двірцеві асамблеї всіх вели-

ких людей герцоґства, він командував його військом і, маючи за обов'язок підтримувати там мир, поширював на нього право власного судочинства, що, хоч і мало досить невизначені контури, проте не було позбавлене певної сили.

Проте ці великі етнічні герцоґства — *Stammesherzogtümer* німецьких істориків — відчували постійну загрозу, згори — від королівської влади, чию могутність вони істотно підривали, знизу — від усіх сил подрібнення, що ставали все більш і більш активними в суспільстві, яке, відірвавшись як від своїх джерел, так і від пам'яті стародавніх народів, посувалося до все більшої та більшої феодалізації. Іноді їх просто стирали з географічної мапи — як, наприклад, Франконію в 939 р., — але частіше королі розбивали їх на окремі фраґменти, вони були позбавлені будь-якого впливу на головні церкви та на тісно пов'язані з цими останніми графства й тому швидко втрачали свої первісні характеристики. Після того як титул герцоґів Нижньої Лотарингії, або «Лотьєра», перейшов до династії Лувенів, сталося так, що через вісімдесят п'ять років власник цього титулу став домагатися, щоб його права були визнані на всій стародавній території герцоґства. Але йому відповіли з імператорського двору, що згідно з належно підтвердженим звичаєм, «він мав своє герцоґство лише в тих графствах, якими володів сам або які віддав у володіння». Цю відповідь тогочасний літописець витлумачив, сказавши, що герцоґи з цієї родини «ніколи не чинили правосуддя поза межами своїх власних земель»[345]. Неможливо ліпше виразити новий напрямок еволюції. Від герцоґств першого різновиду залишилося кілька титулів і зрідка щось більше, аніж титул. Але кілька князівств, що мали таку назву, майже нічим не відрізнялися від багатьох «територіальних» державних утворень, які, користаючись із того, що монархія ставала все слабшою, невтримно утворювалися в Германії кінця дванадцятого сторіччя, а надто в сторіччі тринадцятому, щоб започаткувати, в кінцевому підсумку, федеральні держави, останні з яких існують і сьогодні; то були політичні організми, набагато ближчі до французького типу, бо й вони були лише конгломератами графських повноважень та інших видів влади, дуже різних за своєю сутністю. Внаслідок однієї з тих затримок у еволюції, які ми бачили вже не раз, Германія звернула через часовий інтервал майже в два століття на той самий шлях, який її західна сусідка, здавалося, вже подолала.

II. ГРАФСТВА ТА ЗАМЧИЩА

Ставши рано або пізно спадковими, графства в державах, які вийшли з імперії Каролінґів, не всі були поглинуті великими князівствами. Деякі ще тривалий час продовжували незалежне існування. Наприклад, графство Мен проіснувало аж до 1110 р., попри постійну загрозу від своїх анжуйських або нормандських сусідів. Але всілякі поділи та перерозподіли, заснування численних імунітетів призвели зрештою до подрібнення графських прав. І то такою мірою, що різниця між законними спадкоємцями франкських чиновників і простими «маґнатами», яким пощастило або які були для цього достатньо спритні зібрати у своєму володінні велику кількість прав на земельні маєтності та прав судочинства, все більше й більше зводилася до наявності або відсутності імені — яке часто теж самозванно привласнювалося певними світськими представниками церков (так «повірені» монастиря Сен-Рік'є стали графами Понтьє), а в Германії навіть кількома багатими власниками алодів. Так, ідея державної служби поступово стиралася перед голою констатацією могутності де-факто.

В утворенні та зміцненні цих домінацій, різних за своїми титулами та радіусами дії, можна виділити одну спільну характеристику: роль, яку відігравали в цьому, будучи своєрідними центрами кристалізації, замки. «Він був могутній, — сказав Ордерік Віталь про сіра де Монфора, — бо володів добре укріпленими замками, що захищалися сильними гарнізонами». Тут уже йдеться не про звичайні укріплені оселі, що ними задовольнявся, як ми вже бачили, загал рицарів. Бастилії маґнатів були справжніми військовими фортецями з цілою системою оборонних споруд. Башта залишилася, будучи водночас оселею, в якій жив господар замку, й останнім редутом оборони. Але навколо неї височів мур або кілька мурів, які охоплювали досить широкий простір, де стояли будівлі, призначені або для розташування та проживання солдатів, слуг, ремісників, або для зберігання оброку чи провізії. Таким ми бачимо в десятому сторіччі графський *castrum* Варк-на-Маасі; такими були споруджені майже через два століття замки Брюґґе або Ардр, звичайно ж, набагато досконаліші за конструкцією, але майже такі самі у фундаментальних лініях свого плану. Перші з цих цитаделей були збудовані в часи норманських або мадярських інвазій королями або командувачами великих військових округ; і уявлення про те, що право на будівництво цих фортифікаційних споруд було, по суті, атрибутом державницької могутності, ніколи повністю не стерлося. Зі сторіччя в сторіччя вважалися незаконними або, згідно з англо-норманським виразом, «незаконнонародженими» замки, збудовані без дозволу короля або князя. Проте це правило не опиралося на іншу реальну силу, як сила влади зацікавленої в його дотриманні, й лише консолідація монархічної або територіальної влади, починаючи від дванадцятого сторіччя, мала наповнити його конкретним змістом. Та це було ще не все: безпорадні перешкодити будівництву нових фортець, королі та князі домоглися не більших успіхів і в тому, щоб зберегти ефективний контроль за тими, які вони збудували самі, а потім довірили їх охороні своїх вірних прихильників, передавши їм їх як феоди. Проти герцоґів та великих графів повставали їхні власні кастеляни, що походили з чиновників або васалів, завжди готових перетворитися на династів.

Але ці замки були не тільки надійним прихистком для пана та його підданих. Вони правили також для всієї навколишньої місцевості за адміністративну столицю та центр мережі залежностей. Селяни виконували там примусові роботи з фортифікації й приносили туди свій

оброк; навколишні васали несли там військову службу й бувало, що з цієї ж таки фортеці одержували свої феоди — як у Беррі, з «великої башти» Іссудун. Там чинилося правосуддя; звідти йшли всі відчутні розпорядження влади. Дійшло до того, що в Германії, з кінця одинадцятого сторіччя, чимало графів, неспроможних віднині здійснювати свою владу на всій території безнадійно покраяної округи, взяли собі за звичай замінювати в своєму титулі назву своєї територіальної адміністративної одиниці, *Gau*, назвою своєї головної фортеці, яка переходила в спадок. Так робили навіть персонажі найвищого сану: хіба Фрідріх Перший не називав герцоґа Швабського герцоґом фон Штауфеном?[346]. У Франції приблизно в цей самий час увійшло в звичай називати замчищем *(châtellenie)* територіальну одиницю вищого судочинства. Але ще рідкісніша доля судилася одному аквітанському замкові, а саме замкові Бурбон-ль'Аршамбо: хоча його володарі й не належали до графського рангу, він започаткував, у кінцевому підсумку, утворення справжнього територіального князівства, назва якого збереглася в назві однієї з наших провінцій, — Бурбонне, — як і в прізвищі одного славетного роду. Башти та мури, які були видимим унаочненням сили, сприймалися також як її знак та її підтвердження.

III. ЦЕРКОВНІ ВОЛОДІННЯ

Згідно з меровінзькою та римською традиціями, Каролінґи завжди вважали нормальною й бажаною участь єпископа у світському управлінні його єпархією. Але ця участь мала знаходити свій вияв у співпраці або, іноді, в нагляді за діяльністю королівського представника — інакше кажучи, графа. Монархії першої феодальної доби пішли ще далі: бувало так, що того ж таки єпископа вони перетворювали й на графа.

Ця еволюція відбулася в дві фази. Місто, над яким височіли шпилі кафедрального собору, як здавалося, ще більшою мірою перебувало під особливою протекцією та владою свого пастиря, аніж решта його діоцези. Тоді як граф мав тисячі нагод виїхати на село, єпископ переважно залишався у своєму «місті». Коли наставав день небезпеки, і його люди допомагали боронити мури, часто споруджені або полагоджені його коштом, а його комори відчинялися, щоб нагодувати обложених, йому самому часто доводилося брати на себе командування. Визнаючи за ним графські права на цю міську фортецю та підступи до неї, поєднані зазвичай з іншими правами, такими як карбування монети або навіть володіння тими ж таки оборонними спорудами, королі санкціонували фактичний стан речей, який вважався сприятливим для організації оборони. Так було в Лангрі, від 887 р.; немає сумніву, що так сталося й у Берґамі, в 904 р.; в Тулі — в 927 р.; у Спірі — в 946 р., причому ми назвали лише найдавніші з відомих нам прикладів. Граф зберігав за собою управління навколишніми землями. Такий розподіл обов'язків іноді зберігався на тривалий час. Протягом століть місто Турне мало графом свого єпископа або кафедрального

каноніка; граф Фландрії був графом турнезіанців. У інших місцях зрештою дійшли висновку, що ліпше віддавати єпископові управління над усіма територіями. Так, графство Ланґр було підпорядковане єпископові вже через шістдесят років по тому, як йому доручили правити містом Ланґр. Потім, після того як запровадили цей звичай віддавати графства цілком, стали нехтувати етапи; так, у 940 р. архиєпископ став графом Реймса та навколишньої округи, не бувши окремо графом самого міста Реймс.

Причини, які штовхали королів на ці поступки, є очевидними. Вони ставили перед собою дві мети: догодити Небові й добре влаштувати свої справи на Землі. Там, нагорі, святі, безперечно, раділи, бачачи, як їхнім земним служителям надавали змогу одержувати багаті прибутки й водночас звільняли їх від незручних сусідів. Тут, унизу, доручити управління графством єпископові означало віддати командування в руки, які вважалися надійнішими. Адже прелат ніяк не міг перетворити свою офіційну державну посаду на спадкову маєтність, його призначення було можливе лише за згоди короля, — навіть у тому випадку, коли він її прямим текстом не проголошував, — і нарешті, його культура та його інтереси схиляли його до монархічних уподобань, і якщо взяти до уваги всі ці міркування, то хіба серед безладу, який панував у феодальних державах, монарх не знаходив у ньому найменш неслухняного з урядовців? Важливо відзначити, що перші графства, які германські королі доручили єпископатові, розташовані далеко від кафедральних міст, були альпійськими округами, втрата яких, закривши гірські проходи, завдала б великої шкоди імперській політиці.

Та хоча потреби всюди були однакові, ця інституція розвивалася в різних напрямках у різних країнах.

У Французькому королівстві чимало єпархій потрапили, починаючи з десятого сторіччя, в залежність від територіальних князів, а бувало, що й від простих графів. Унаслідок цього досить мала кількість єпископів — і то переважно тільки у власне Франції та в Бурґундії — самі були наділені графськими повноваженнями. Принаймні два з них, у Реймсі та в Ланґрі, в якийсь момент, здавалося, зуміли утворити справжні князівства, об'єднавши навколо центральної округи, якою вони правили самі, констеляцію васальних графств. Жодна військова сила з тих, що брали участь у війнах десятого сторіччя, не згадується з такою пошаною, як «рицарі Реймської церкви». Але, затиснуті між сусідніми світськими князівствами, нерідко ставши жертвами невірності власних феодалів, ці великі церковні володіння, як здається, швидко занепали. Починаючи з одинадцятого сторіччя, єпископи-графи всіх категорій у своєму протистоянні ворожим силам не мали іншого виходу, як усе тісніше й тісніше горнутися до королівської влади.

Вірні франкській традиції, німецькі суверени, як здається, довго вагалися, перш ніж дещо змінити стародавню систему графського управління. Проте, під кінець десятого сторіччя вони стали все частіше

й частіше роздавати єпископам цілі графства, а то й по кілька відразу; внаслідок такого розвитку подій, а також тому, що до цих дарів додавалися привілей імунітету та всілякі види концесій, за небагато років виникли важливі територіальні утворення під проводом Церкви. Схоже на те, що королі, не без певного жалю, дійшли висновку, що боротися проти незаконного захоплення місцевої влади непокірними магнатами й, зокрема, герцоґами, не було кращої зброї, як світська влада прелатів. Важливо відзначити, що ці церковні території були особливо численними й сильними там, де герцоґства або були цілком стерті з географічної мапи — як у Франконії, — або, як у стародавній Райнській Лотарингії чи Східній Саксонії, позбавлені всякої ефективної влади над частиною своєї стародавньої території. Проте сталася подія, яка, в кінцевому підсумку, показала хибність цих розрахунків. Тривала суперечка між папами й імператорами й тріумф, принаймні частковий, церковної реформи спричинилися до того, що германські єпископи після дванадцятого сторіччя все менш і менш дивилися на себе як на чиновників монархії, а тим більше, як на її васалів. Тут церковний принципат зрештою просто приєднався до елементів розпаду національної держави.

В ломбардській Італії та — хоч і меншою мірою — в Тоскані імперська політика розвивалася спочатку по тих самих лініях, що й у Германії. Проте об'єднання кількох графств під проводом однієї церкви тут були багато рідшими, й еволюція спричинилася до зовсім інших результатів. Поза єпископом-графом тут дуже швидко виникла нова влада — влада міської комуни. Це була влада в багатьох відношеннях суперницька, але яка в кінцевому підсумку використала на вигоду власним амбіціям зброю, підготовлену колишніми володарями міської громади. Десь від дванадцятого сторіччя великі олігархічні республіки ломбардських міст утверджували свою самостійність та поширювали свою владу на рівнинних територіях країни, нерідко проголошуючи себе спадкоємицями влади єпископа або затуляючись його ім'ям.

Проте було б надмірною юридичною витонченістю прагнути в кожній країні встановити надто строге розрізнення між церквою, що була наділена графствами, і такою, яка, хоч і позбавлена подібних концесій, володіла, проте, достатньою кількістю захищених імунітетом маєтностей, достатньою кількістю васалів, селян, щоби з не меншим правом претендувати на визнання себе справжнім територіальним утворенням. Скрізь і всюди земля Заходу була покраяна кордонами цих великих церковних «вольностей». Часто контури цих володінь позначалися віхами у вигляді хрестів, що утворювали, як висловився Сюже, такі собі «Геркулесові стовпи», непроникні для людей світських[347]. Непроникні бодай у принципі. Бо на практиці часто бувало зовсім інакше. В землях, що належали святим та біднякам, світська аристократія зуміла відкрити одну з найулюбленіших пожив для свого апетиту до багатства та влади: через феодалізацію, якої вона домагалася погрозами або просила як дружньої послуги; іноді —

внаслідок найбрутальнішого грабунку; і нарешті — принаймні в межах колишньої Каролінзької держави — через обхідний шлях інституту повірених[348].

Коли перше каролінзьке законодавство відреґулювало функціонування системи імунітетів, виникла необхідність, щоб кожна наділена імунітетом церква мала свого світського представника, наділеного водночас правом чинити суд у самій маєтності й доставляти у графський трибунал тих підданих, яких туди викликано, але яких королівські чиновники тепер не могли привести самі, оскільки ті жили на вільній землі. Створення інституту таких представників відповідало подвійному задумові, що в самій своїй роздвоєності відповідав фундаментальним напрямам політики, що дуже виразно усвідомлювала свої цілі: звільнити кліриків, а надто ченців від необхідності виконувати повсякденні світські обов'язки на шкоду їхньому духовному покликанню; щоб урівноважити офіційне визнання їхньої сеньйоріальної юрисдикції, помістити їх у відреґульовану й контрольовану систему добре визначених органів судочинства. Отже, не тільки кожна церква, наділена правом імунітету, повинна була мати свого «повіреного» (*advocatus*) або своїх повірених, а й сам вибір цього службовця мав здійснюватися під пильним наглядом державної влади. Одне слово, каролінзький повірений хоч і був на службі в єпископа або в монастирі, проте виконував він при них роль такого собі представника монархії.

Обвал адміністративної будівлі, спорудженої Карлом Великим, не призвів до зникнення цієї інституції. Але вона зазнала глибоких змін. Від самого початку, звичайно ж, повіреного винагороджували за його службу наданням йому «бенефіції» коштом церковних земель. І коли поняття державної служби затьмарилося на тлі тріумфу зв'язків персональної залежності, то на цього чиновника, в більшості випадків, перестали дивитись як на людину, підлеглу королю, якому вона не давала васальної присяги на вірність, бачачи в ній відтепер лише васала єпископа або ченців. Віднині його призначення цілком визначав їхній вибір. Принаймні до того моменту, коли, — а це сталося дуже швидко, — попри деякі застереження права, його феод, як і всі інші разом із його посадою стали практично передаватися в спадок.

Водночас роль повіреного неймовірно зросла. І насамперед, як судді. Оскільки імунітети привласнили собі право чинити суд крові, тепер ці чиновники вже не приводили злочинців у графський трибунал, а самі почали застосовувати жахливу зброю високого правосуддя. До того ж тепер цей чоловік був не тільки суддею. В тривожній атмосфері того часу церквам бракувало воєначальників, спроможних повести їхніх людей на битву під знаменом святого. Оскільки держава перестала бути надійним захисником, церквам доводилося шукати захисників ближчих, що оберігали б їхнє майно, якому постійно загрожувала небезпека. І вони вирішили доручити цю справу тим світським представникам, які були передбачені для них законодавством великого імператора; і ці професійні воїни самі поквапилися за-

пропонувати чи навіть накинути свої послуги, прагнучи взятися за роботу, яка обіцяла їм високі почесті й високі прибутки. Внаслідок цього відбулося справжнє зміщення ваги в тій ролі, яку ці люди виконували. Все частіше й частіше ми бачимо, що, коли тексти намагаються визначити функції повірених або виправдати повіреного, який вимагає собі надто високої винагороди, вони наголошують на ідеї захисту. Паралельно змінювалися й умови набору. Каролінзький повірений був загалом досить скромним службовцем. У десятому сторіччі найперші серед «могутніх», навіть такі, що вийшли з графських родин, більше не гребували титулом, прийняти який колись видалося б їм значно нижчим їхньої гідності.

Тим часом подрібнення, яке було тоді спільною долею стількох прав, не обминуло й цього. Каролінзьке законодавство, як здається, передбачало для установ, що володіли великими територіями, по одному повіреному на графство. Але незабаром їхня кількість зросла. Сказати правду, в Германії та в Лотарингії, де, в усіх відношеннях, ця інституція найменше відступила від свого первісного характеру, ці місцеві повірені, яких часто називали підповіреними, залишалися, в принципі, представниками і здебільшого васалами або генерального повіреного Церкви, або одного з двох чи трьох генеральних повірених, між якими ця остання розподілила свої маєтності. У Франції, як і слід було сподіватися, подрібнення зайшло найдалі; настільки далеко, що там, по суті, вже не було більш або менш значного земельного наділу чи сукупності земельних наділів, які не мали б свого окремого «захисника», що їх знаходили посеред пересічного панства навколишньої місцевості. Проте й тут персонаж, який перебував десь на вищому щаблі, охороняючи двір єпископа або монастир як такі, значно переважав і своїми прибутками, і своєю могутністю дріб'язок малозначних місцевих захисників. Проте іноді бувало, що цей магнат, будучи повіреним релігійної громади, водночас був і її «власником» — тобто, передусім, мав право призначати для неї абата, — і навіть так бувало, що, людина світська, він мав і звання абата: така плутанина понять була вельми характерною для епохи, яка відчувала силу факту набагато сильніше, аніж тонкощі юридичних правил.

Повірений володів не лише феодами, часто дуже важливими, приєднаними до його обов'язків. Ці останні дозволяли йому поширювати свої права командування навіть на землі церковні й стягувати з них вельми прибутковий оброк. У Германії більше, аніж будь-де, ставши захисником, він зберіг за собою і свої обов'язки судді. Посилаючись на стародавній принцип, який забороняв клірикам проливати кров, не один німецький *Vogt** зумів майже повністю монополізувати здійснення високого правосуддя в церковних маєтностях. Відносна сила монархії і її вірність каролінзькій традиції полегшували йому це завдання. Бо якщо й тут королі були змушені відмовитися

* Намісник, управитель *(нім.)*.

від призначення повірених, вони принаймні зберегли за собою право наділяти їх інвеститурою «постанови» *(ban)*, тобто правом забороняти. Позбавлені в такий спосіб владних повноважень, які передавалися від суверена безпосередньо до їхнього васала, хіба могли тепер ченці претендувати на здійснення високого правосуддя? Вони ледве-ледве спромоглися зберегти за собою право карати своїх підлеглих, що були прив'язані до них найтіснішими узами, своїх домашніх слуг або своїх кріпаків. У Франції, де всі зв'язки між королівською владою та повіреними були обрубані, розподіл юрисдикцій здійснювався в більшій кількості варіантів; і такий безлад, поза всяким сумнівом, значно краще, аніж німецький порядок, служив інтересам церкви. Але натомість скільки «здирства» — якщо говорити мовою хартій, — яке чинили щодо церковних селян їхні «захисники», реальні або вдавані! Хоча, правду кажучи, навіть у Франції, де інституція повірених потрапила в руки незліченних дрібних сільських тиранів, особливо жадібних до наживи, ця протекція, мабуть, не завжди була такою марною, якою намагається подати її нам клерикальна історіографія. Хіба в одній із грамот Людовіка Шостого, найімовірніше зредагованій у якомусь абатстві, не говориться про те, що вона є «вкрай необхідною й дуже корисною»?[349] Але немає підстав сумніватися, що за неї доводилося платити високу ціну. То була примусова праця в усіх її формах, у полі, в каменоломнях, служба у війську, фортифікаційна робота; сплата оброку вівсом, вином, курми, грішми, який стягувався із земельного наділу, а ще частіше (бо захищати передусім доводилося село) з кожної хати: можна було б скласти нескінченний список тих поборів, які примудрялися хитромудрі повірені стягувати з селян, чиїми прямими панами вони не були. Справді, як писав Сюже, вони «пожирали їх широко роззявленим ротом»[350].

Десяте сторіччя та перша половина сторіччя одинадцятого були золотим віком для повірених. Само собою зрозуміло, що на континенті, бо Англія не захотіла брати приклад з імперії Каролінгів, і там цієї інституції ніколи не знали. Потім Церква, ожившись після григоріанської реформи, перейшла в наступ. Через укладення окремих угод, через судові рішення, через викуп, завдяки також тим дарам, які вона одержувала від розкаяних та побожних, вона змогла поступово обмежити сферу діяльності повірених виконанням чітко визначених і дедалі вужчих обов'язків. Безперечно, що їй довелося залишити їм чималі клапті від своїх давніх земель. Безперечно, що й далі вони правили більш як на одній із цих земель судочинство та лупили з селян оброк, походження якого люди розуміли все менше й менше. З другого боку, селяни мали невелику користь із тих наполегливих зусиль, що їх докладали їхні пани. Бо викуплену ренту доводилося платити й далі, тільки що відтепер вона йшла на потреби сеньйора єпископа або сеньйорів ченців замість збагачувати якогось сусіднього панка. Але, погодившись на неминучі жертви, сеньйоріальна могутність церкви все ж таки спромоглася уникнути однієї з найбільш грізних небезпек, які будь-коли їй загрожували.

Тим часом, змушені відмовитися від експлуатації ресурсів, які колись здавалися майже невичерпними й без яких не одна рицарська родина минулого так і залишилася б животіти в безрадісній пересічності, дрібні та середні династи мусили взяти на себе головні видатки на реформу. Наприкінець другої феодальної доби місцеві повірені поступово стали майже нешкідливими. Інституція повірених загалом збереглася. Королі та високі барони завжди були головними дійовими особами її персоналу. Й уже монархії почали претендувати на те, щоб узяти під свою універсальну «охорону» всі церкви своїх держав. Але, з другого боку, якщо єпископи, каноніки або монастирі наважилися відмовитися від надто дорогих послуг стількох дрібних захисників, то зробили це передусім тому, що могли тепер опертися на підтримку, яка знову стала ефективною, великих монархічних або князівських урядів. Але й цю протекцію теж, хоч би якою назвою вона прикривалася, треба було купувати за послуги, що ставали дедалі обтяжливішими, та за плату грішми, яка безперервно зростала. «Треба, щоб церкви були багатими, — такі слова наївно вклав в уста Генріха Другого, короля Германії, один фальсифікатор дванадцятого сторіччя. — Бо чим більше їм дають, тим більше з них можна взяти»[351]. Невідчужувані в принципі, захищені самою своєю природою від вічної небезпеки спадкового поділу, церковні володіння були від самого початку дивовижно стабільним елементом у вкрай нестабільному світі. Тому вони були справді неоціненним інструментом у руках великих володарів, коли тим доводилося здійснювати загальні перегрупування сил.

Розділ 4. БЕЗЛАД І БОРОТЬБА ПРОТИ БЕЗЛАДУ

І. МЕЖІ ВЛАДИ

Ми часто говоримо про феодальні держави. Безперечно, що це поняття не було чуже ментальності тодішніх освічених людей; у текстах ми іноді навіть зустрічаємо стародавнє слово *respublica*. Поруч із обов'язками у стосунку до найближчого володаря політична мораль визнавала й ті, які виникали перед цією найвищою владою. «Рицар, — каже Бонізон де Сутрі, — повинен не шкодувати життя й не боятися смерті, коли він захищає життя свого сеньйора або свою державу»[352]. Але образ цієї держави був тоді зовсім не таким, яким ми уявляємо його собі сьогодні. Його зміст був набагато вужчим.

Ми могли б скласти дуже довгий список тих видів діяльності, які здаються нам невіддільними від ідеї держави і які феодальні держави, проте, радикально нехтували. Сфера освіти належала Церкві. Так само й медична допомога, яку змішували з милосердям. Громадські роботи були полишені на ініціативу користувачів та дрібних осередків місцевої влади: це було найвідчутнішим розривом із римською традицією, навіть із традицією імперії Карла Великого. Правителі стали знову турбуватися такими справами не раніш як у дванадцятому сторіччі, але й тоді це відбувалося не так у великих монархіях, як у князівствах, що розвивалися дуже швидко: в Анжу Генріха Плантаґенета, де були споруджені греблі на Луарі; у Фландрії, яка завдячувала своєму графові Філіпові Ельзаському кілька каналів. Треба було дочекатися наступного сторіччя, щоб побачити, як королі або князі почали втручатися, як це робили Каролінґи, в процеси формування цін та боязко формулювати економічну політику. Правду кажучи, після другої феодальної ери справжніми творцями законодавства людського добробуту були майже виключно органи влади зі значно меншим радіусом дії і, за своєю природою, цілком чужі феодалізмові в точному значенні цього слова: міста, які майже від початку своєї організації в автономні комуни стали опікуватися будівництвом шкіл, лікарень та регулюванням економіки.

Фактично король або високий барон мали три фундаментальні обов'язки і, крім цих, майже ніяких інших не мали: благочестивими діями та підтримкою справжньої віри сприяти духовному спасінню свого народу; захищати його від зовнішніх ворогів — такий собі опікунський обов'язок, до якого додавалося, в разі можливості, прагнення до завоювань, що надихалося почуттям честі не меншою мірою,

аніж бажанням могутності; і, нарешті, забезпечувати йому правосуддя та внутрішній мир. Отож, оскільки його місія вимагала від нього передусім руйнувати задуми загарбників та лиходіїв, він більше воював, карав, забороняв, аніж правив та порядкував. До того ж навіть завдання, визначене в цей спосіб, аж ніяк не було легким.

Бо одна з найпоширеніших ознак будь-якої влади — це, якщо не її слабкість, то нерівний характер її ефективності; і ця вада ніде не виявляє себе так переконливо, як у тих випадках, коли амбіції є найбільшими і найширшим є радіус задуманих дій. Один бретонський дюк зізнається в тому, що він неспроможний захищати свої монастирі від своїх власних рицарів? Цими словами він лише підтверджує слабкість пересічного територіального князівства. Але навіть серед тих суверенів, про чию могутність літописці розповідають такими високими словами, не було жодного, кому не знадобилося б багато років для того, щоб придушити всі повстання. Іноді вистачало дрібної піщинки, аби заклинити колесо. Один дрібний збунтований граф замикається у своїй фортеці, й імператор Генріх Другий мусить три місяці простовбичити під її мурами[353]. Ми вже говорили про головні причини подібних невдач: повільність і труднощі сполучень; відсутність запасу готівкових грошей; необхідність безпосереднього контакту з людьми для того, щоб правити ефективно. Оттон фон Фрайзінґ розповідає, наївно вважаючи, що цим він прославляє свого героя, як у 1157 р. Фрідріх Барбаросса «пішов у Північні Альпи і завдяки його присутності мир запанував між франками» — тобто між германцями — «а через його відсутність не стало миру між італійцями». У цьому плані, звичайно ж, треба згадати й про жорстке суперництво різних зв'язків персональної залежності. Вже десь близько середини тринадцятого сторіччя один французький збірник звичаєвого права описує як цілком відповідний закону випадок, коли васал, що перебуває в абсолютній залежності від барона, проголошує війну своєму королю, захищаючи справу свого сеньйора[354].

Кращі уми того часу виразно усвідомлювали перманентний характер держави. В уста германського короля Конрада Другого його кастелян вкладає такі слова: «Коли гине король, королівство залишається, як залишається корабель, коли втопиться його капітан». Але жителі Павії, до яких було звернене це напучення, були, безперечно, набагато ближчі до загальної опінії, коли не погодилися з тим, що зруйнування імператорського палацу — це злочин. Бо, сказали вони, це відбулося в період міжцарів'я. «Ми служили нашому імператорові, коли він жив. Але тепер він помер, і ми не маємо короля». Обачливі люди ніколи не забували зажадати від нового суверена, щоб той підтвердив привілеї, даровані його попередником, і вже десь близько середини дванадцятого сторіччя англійські ченці не побоялися заявити в королівському суді, що едикт, суперечний давньому звичаю, має силу лише протягом життя його автора[355]. Іншими словами, конкретний образ володаря людям було важко відокремити від абстрактної ідеї влади. Самі королі мали неабиякі труднощі в тому, щоб піднятися над

вузько обмеженим відчуттям родинного зв'язку. Згадаймо, як король Філіп-Август, вирушаючи в хрестовий похід, розпорядився використати свій скарб, основу будь-якої могутності монарха, у тому випадку, якщо він загине під час походу на Святу Землю. Якщо його син переживе батька, то лише половину нехай роздадуть на милостиню; а як хлопець помре першим, то щоб роздали все.

Не уявляймо собі, проте, що режим персонального абсолютизму де-юре існував більшою мірою, аніж де-факто. Згідно з кодексом доброго управління, який визнавали тоді повсюди, жоден володар, хоч би ким він був, не міг вирішувати жодної серйозної справи, ні з ким не порадившись. Звичайно ж, ішлося не про народ. Ніхто не вважав, що його думки треба спитатися чи то безпосередньо, чи через обраних ним представників. Хіба, згідно з божественним планом, люди могутні або багаті не були його природними речниками? Отже, саме з цими своїми головними підданими або вірними прихильниками король чи князь вважав за потрібне радитися; тобто зі своїм двором, у васальному значенні цього слова. Найпихатіші монархи ніколи не забували згадувати у своїх грамотах про необхідність таких консультацій. Хіба той-таки імператор Оттон Перший не признається, що закон, який мав бути затверджений на такій-то асамблеї, не може бути опублікований, «позаяк кілька значних людей не були там присутні»?[356] Більш або менш строге застосування того чи того правила залежало від балансу сил, хоча вважалося необачним і порушувати його надто відверто. Але єдині накази, що їх піддані більш-менш високого рангу вважали себе зобов'язаними справді шанувати, були тими, які давалися якщо й не з їхньої згоди, то принаймні в їхній присутності. В цій неспроможності мислити політичний зв'язок інакше, як у формі перебування віч-на-віч, впізнаймо ще раз одну з глибинних причин феодальної роздробленості.

II. НАСИЛЬСТВО І ПРАГНЕННЯ ДО МИРУ

Картина феодального суспільства, а надто протягом його першої доби, дасть нам дуже й дуже неточний відбиток реальності, якщо, приділивши всю свою увагу юридичним інституціям, ми забудемо про те, що людина жила тоді в стані постійної і болісної невпевненості й тривоги. Це не була, як сьогодні, тривога перед грізною небезпекою, а відчуття тривоги колективної, яке то посилюється, то слабне, відчуття, що постійно існує у світі озброєних народів. Не було це відчуття й страхом — або принаймні не було ним повністю — перед економічними силами, які розтирають на порох слабкого або безталанного. Загроза, яка існувала щодня, нависала над кожною індивідуальною долею. І йшлося не тільки про безпеку майна, а й про безпеку самої плоті. Зрештою, не було жодної сторінки нашого аналізу, на яку не падала б тінь війни, вбивства, зловживання силою. Тепер нам вистачить кількох слів, щоб підсумувати причини, які перетворили насильство на справжній знак епохи та суспільної системи.

«Коли після того як Римська імперія франків загине, на її високому троні сидітиме по кілька королів, кожна людина зможе довіряти тільки своєму мечу», — так писав, мовби пророкуючи, десь посередині дев'ятого сторіччя один клірик із Равенни, який спостерігав і оплакував загибель великої імперської мрії Каролінгів[357], загибель, яку сучасники дуже добре відчували й усвідомлювали; сама будучи у великій мірі наслідком невигойних звичок до безладу, неспроможність держав, у свою чергу, сприяла безкарному шаленству зла. Так само й чужоземні вторгнення, які повсюди супроводжувалися вбивствами та грабунками, вельми ефективно розламували давні рамки влади. Але насильство проникало в самі глибини соціальної структури та ментальності.

Воно лежало в основі економіки; за часів, коли обміни були рідкісними й важко здійсненними, чи можна було знайти надійніший засіб збагатитися, аніж воєнна здобич або гноблення людей? Весь панівний та військовий клас жив саме з цього, й один чернець мав усі підстави холоднокровно вкласти в уста одного дрібного сеньйора в одній із хартій: «Я даю цю землю, вільну від усякого оброку, від податків, від панщини... і від усіх видів здирства, яке рицарі насильством мають звичай лупити з бідняків»[358].

Воно було складовою частиною права, з огляду на освячений звичаєм принцип, який, у кінцевому підсумку, легітимізував майже будь-яку узурпацію; а також унаслідок міцно закоріненої традиції, яка визнавала за індивідом або малою групою можливість чи навіть ставила їм це за обов'язок чинити правосуддя власними силами. Відповідальна за безліч кривавих драм, кревна родинна помста не була єдиною формою персональної екзекуції, яка накликала небезпеку на громадський порядок. Коли мирові асамблеї ухвалювали постанову, що жертва матеріальних збитків не повинна відшкодовувати свою втрату прямим способом, силоміць привласнюючи добро автора завданої кривди, вони добре усвідомлювали, що йдеться про один із найчастіших випадків порушення громадського спокою.

І нарешті, насильство коренилося у звичаях та в побуті, тому що, мало спроможні пригнічувати свій перший порив, мало чутливі в нервовому плані до чужого болю, мало шануючи життя, в якому вони бачили лише короткий перехідний етап до Вічності, люди були до того ж вельми схильні боронити свою честь, удаючись майже до тваринних виплесків фізичної сили. «Щодня, — писав близько 1024 р. єпископ Бурхард Вурмський, — убивства, немов ідеться про диких звірів, відбуваються в стані тих, хто перебуває в залежності від монастиря Сен-П'єр. Люди вбивають людей у стані сп'яніння, з гордості або взагалі ні за що. Протягом року тридцять п'ятеро кріпаків Сен-П'єра, абсолютно безневинних, були вбиті іншими кріпаками церкви; і вбивці не тільки не покаялися, а й пишаються своїм злочином». Більш як через століття одна англійська хроніка, вихваляючи великий мир, якого Гійом Завойовник домігся у своєму королівстві, не змогла виразити всю його повноту інакше, як навівши дві його характеристики: віднині жодній людині не дозволено вбивати іншу людину, хоч би якої кривди вона зазнала від неї; кожен тепер може проїхати через усю Англію з повним поясом золотих монет, нічого не боячись[359]. Таким чином, ця хроніка простосердо відкриває подвійну причину найпоширеніших видів тодішнього лиха: помсту, яка, згідно з тогочасними уявленнями, могла правити за моральне виправдання; а також і розбій, у його чистому оголеному вигляді.

Проте від цих видів насильства, в кінцевому підсумку, терпіли тоді геть усі, й володарі більше, аніж будь-хто, усвідомлювали, до якого лиха воно призводить. Це усвідомлення було таким гострим, що із самих глибин тієї збуреної епохи лунає гучний і розпачливий, невтишний заклик до миру, виражаючи мрію про цей найдорогоцінніший і найнедосяжніший «дар Божий». Треба взяти до уваги, що йшлося передусім про мир внутрішній. Для будь-якого короля, для будь-якого князя не було тоді вищої похвали, аніж титул Миротворця. Це слово треба сприймати в його найповнішому значенні: йшлося не про того, хто приймає мир, а про того, хто накидає його силоміць. «Нехай мир запанує в королівстві», — так молилися в день, коли висвячували монарха на престол. «Нехай будуть благословенні миротворці!» — так вигукне Людовік Святий. Спільна для всіх можновладців, ця турбота іноді знаходила свій вираз у словах, сповнених зворушливої щирості. Ось перед нами той самий король Кнут, про якого один придворний поет сказав: «Ти був ще зовсім юний, о князю, а вже палали людські оселі всюди, де ти проходив», але послухайте, що він стверджує у своїх мудрих законах. «Ми прагнемо, — каже він, — щоб кожна людина, якій більше аніж дванадцять років, заприсяглася, що ніколи не крастиме й не буде спільником злодія»[360]. Та оскільки навіть наймогутніші осередки світської влади були, в цьому плані, несфективними, то на околицях регулярної влади під впливом Церкви стали виникати спонтанні зусилля, спрямовані на організацію цього, такого жаданого порядку.

III. МИР І БОЖЕ ЗАМИРЕННЯ[361]

Перші спілки миру стали утворюватися на зборах єпископів. У кліриків відчуття людської солідарності живилося образом християнства, що розумілося як містичне тіло Спасителя. «Нехай жоден християнин не вб'є іншого християнина», — проголошують у 1054 р. єпископи провінції Нарбонна, — бо вбити християнина — це те саме, що пролити кров Христа». Церква знала, що на практиці саме вона була особливо вразливою. Проте дійшла розуміння, що її обов'язок та обов'язок її членів — захищати всіх слабких, тих *miserabiles personae**, опіку над якими доручало їй канонічне право.

Тим часом, незважаючи на вселенський характер материнської інституції й незалежно від тієї підтримки, яку йому досить пізно на-

* Знедолених осіб *(лат.)*.

дав реформований Папський престол, цей рух у своїх витоках був специфічно французьким, а ще конкретніше, аквітанським. Народившись у 989 р. поблизу Пуатьє на соборі в Шарру й потім підтриманий на численних соборах, що відбувалися на території від Іспанської марки до Беррі або до Рони, він поширився на Бургундію та північ королівства лише в другому десятилітті одинадцятого сторіччя. Кілька прелатів із королівства Арль та абат Клюнійського монастиря стали його пропагандистами у своїх розмовах із єпископами Італії. Хоча, як здається, без особливого успіху[362]. Лотарингія та Германія зазнали його серйозного впливу лише під кінець сторіччя. Англія — ніколи. Відмінності в політичній структурі легко пояснюють особливості цього розвитку. Коли в 1023 р. єпископи Суассона й Бове, утворивши спілку миру, запропонували своєму співбратові з Камбре приєднатися до неї, цей прелат, як і вони, залежний від Реймської митрополії, розташованої у Франції, проте підданий імперії, відмовився: «не годиться», сказав він, єпископові втручатися в те, що є справою королів. У імперії, зокрема в імперському єпископаті, ідея держави була ще живою, і сама держава, як здавалося, була цілком спроможна виконувати своє завдання. Так само в Кастилії та в Леоні треба було, щоб сталася в 1124 р. криза з престолонаслідуванням, яка значно ослабила монархію, щоб надати змогу великому архиєпископові Компостелли Дієго Хельміресові домогтися ухвалення на церковному соборі рішень, розглянутих там за прикладом «римлян і франків». Натомість у Франції безпорадність монархії скрізь упадала в око. Але ніде вона не була такою очевидною, як у тих анархічних країнах Півдня та Центру, що давно призвичаїлися до майже незалежного існування. До того ж там так і не змогло утворитися жодне солідно конституйоване князівство, як, наприклад, у Фландрії або в Нормандії. Отож люди мусили допомагати самі собі або загинути в безладі.

Про те, щоб усунути всі види насильства, не могло бути й мови. Найбільше, на що можна було сподіватися, — це поставити йому певні межі. Спочатку спробували так зробити — і саме ці заходи були названі «Божий мир», — поставивши під спеціальну охорону певних осіб або певні об'єкти. Список таких заходів, укладений на соборі в Шарру, є ще дуже рудиментарним: заборона силоміць проникати в церкви або їх грабувати, відбирати в селян їхню худобу, завдавати шкоди клірикові за умови, що він не має зброї. Далі ці списки доповнювалися й уточнювалися. До людей, природно захищених, потім включили й купців — це вперше сталося, як здається, на соборі в Пюї, в 990 р. Інвентар таких заборонених дій опрацьовували все детальніше й детальніше: наприклад, заборонялося руйнувати млини, знищувати виноградники, нападати на людину, яка йде до церкви або звідти вертається. Потім виникла потреба передбачити й певні винятки. Деякі з них, певно, були накинуті необхідностями війни: постанова, ухвалена в Бове в 1023 р., дозволяє забивати селянську худобу лише в тому випадку, коли це робиться для того, щоб прогодувати себе

або свій ескорт. Інші винятки знаходили своє пояснення в пошані до методів примусу або й насильства, які мислилися тоді невіддільними від функцій командування, а тому цілком легітимними: «Я не грабуватиму селян, — обіцяють, у 1025 р., сеньйори, які об'єдналися в Ансі, на Соні, — я не забиватиму їхньої худоби, крім як на своїх землях». Ще інші винятки уявлялися неминучими, з огляду на юридичні або моральні традиції, які були тоді універсально поширені. Прямим текстом або по умовчанню майже завжди зберігається право на кревну помсту, після вбивства. Перешкодити тому, щоб люди невинні або малі були затягнуті у чвари людей могутніх; відвернути помсту, якщо вона не має іншого виправдання (так було сказано на соборі в Нарбонні), крім суперечки за землю або за несплачений борг; а надто, покласти край розбійництву — такі цілі, як здається, мали пріоритет над усіма іншими міркуваннями.

Але якщо були люди та речі, гідні особливої пошани, то чи не були також дні, в які слід було заборонити всяке насильство? Уже в одному з каролінзьких капітуляріїв не дозволялося здійснювати акти кревної помсти в неділю. Вперше відновлена, як здається, в 1027 р. на скромному єпархіальному соборі, що відбувся в Русильйоні, на лузі під Тулонжем — звичайно ж, той скромний капітулярій був мало кому відомий, але ідея була жива, — ця заборона, яку в загальному випадку приєднували до інших заборон аналогічного виду, мала швидкий успіх. А втім, дуже рано дійшли висновку, що одного дня перепочинку буде мало. Паралельно з табу недільним було запроваджене, цього разу на Півночі (в Бове, в 1023 р.), табу Великодніх свят. «Боже замирення» — бо так назвали цей періодичний перепочинок від війни — поступово поширилося як на великі свята, так і на три дні тижня (від вечора в середу), що передують неділі й мовбито підготовляють до неї. Тож, у кінцевому підсумку, війні стали відводити менше часу, ніж мирові. Оскільки в цьому випадку жодних винятків не могло бути, то важко було б уявити собі більш корисний закон, якби це правило не вимагало від людей надто багато, а тому найчастіше залишалося просто мертвою буквою.

Найперші церковні собори, як той, що відбувся в Шарру, обмежувалися тим, що проголошували свої постанови, зумовлюючи їхнє невиконання банальною погрозою застосування релігійних санкцій. Але, десь у 990 р., єпископ Пюї Гі, скликавши на лузі збори вірних своєї єпархії, рицарів та селян, «попросив їх дати присягу зберігати мир, не відбирати майно ані в церков, ані в бідняків, повернути все, що вони вкрали або награбували... Вони відмовилися дати таку присягу». Тоді прелат під покривом ночі звелів підвести військо, яке він потай розташував поблизу. «Вранці він знову спробував умовити тих упертих заприсягтися в мирі й відпустити заручників. З Божою поміччю йому це вдалося»[363]. Таким було, згідно з місцевою традицією, походження першої «мирової угоди», яку навряд чи можна назвати цілком добровільною. Потім з'явилися й інші, й незабаром уже не було такої асамблеї, скликаної з метою обмежити насильст-

во, яка не завершувалася б урочистою колективною присягою замирення та доброї поведінки. Водночас обіцянка, що надихалася рішеннями соборів, ставала все конкретнішою. Іноді вона супроводжувалася звільненням заручників. У таких зборах, на яких давалися присяги і які намагалися залучити до миротворчої діяльності весь народ, природно, представлений передусім його провідниками, малими або великими, й виражалися своєрідні особливості того руху за мир.

Залишалося тільки або примусити, або покарати тих, які відмовилися дати присягу або, давши її, не виконали своїх зобов'язань. Бо від покарання духовного, само собою зрозуміло, не доводилося чекати надто великої ефективності. Що ж до покарань характеру світського, які намагалися запровадити такі асамблеї, — зокрема у формі відшкодувань жертвам або штрафів, — то вони могли мати якусь вагу лише в тому випадку, коли знаходилася влада, спроможна їх реалізувати.

Як здається, спочатку до їхньої реалізації намагалися залучити ту владу, яка існувала. За порушення миру повинен був судити винних «сеньйор тієї країни», якого зобов'язувала це робити його присяга і який теж, як це можна бачити на прикладі собору в Пуатьє, що відбувся в тисячному році, міг ефективно виконувати свої обов'язки лише в тому випадку, коли брав заручників. Чи не означало це повернутися до тієї самої системи, яка виявила себе безпорадною? Внаслідок майже фатальної еволюції скріплені взаємною присягою спілки, найпершою метою яких було поєднати людей твердою обіцянкою дотримуватися доброчесності, мали тенденцію перетворюватися на органи покарання. Можливо, іноді вони й давали, принаймні в Ланґедоку, спеціальних суддів, що мали за обов'язок, поза межами звичайних юрисдикцій, карати за злочини проти громадського порядку. Проте очевидно, що в будь-якому випадку багато з них перетворилися на такі собі органи самозахисту, реалізуючи, загалом, давній принцип, який визнавав за громадою, що опинилася в небезпеці, право давати збройну відсіч розбійникам. Спочатку й тут було зроблено видиму спробу опиратися на авторитет законної влади: сили, яким собор у Пуатьє довіряє місію примусити винного до покаяння, якщо його власному сеньйорові це не вдалося, є іншими сеньйорами з тих, що давали спільну присягу. Але дуже скоро стали утворюватися ліги зовсім нового типу, які рішуче виламувалися з традиційних рамок. Випадково зберігся текст, який доніс нам спогад про конфедерацію, яку в 1038 р. заснував єпископ Буржа Емон. Присягу давали всі, хто жив на його єпархії й кому було більш як п'ятнадцять років, через посередництво його парохів. Ці останні, розгорнувши корогви своїх церков, маршірували кожен на чолі колони парафіян. Не один замок був зруйнований і спалений цією народною армією аж до того дня, коли, погано озброєна й змушена посадити свою кавалерію верхи на віслюків, вона була винищена сіром Деоля на берегах Шера.

Крім того, спілки такого виду неминуче мали розбудити ворожнечу, яка не обмежувалася колами людей, безпосередньо зацікавлених у підтриманні безладу. Бо вони були, в якомусь розумінні, антитезою до ієрархії: і не тільки тому, що сеньйорам-грабіжникам вони протиставляли селян; але також і, мабуть, передусім тому, що вони спонукали людей захищатися самим, а не чекати допомоги від регулярної влади. Ще не такими далекими були часи, коли в чудові дні Каролінґів Карл Великий заборонив організовувати «ґільдії» або «братства» навіть тоді, коли вони ставили собі на меті організувати відсіч розбійникам. Причому те, що в таких спілках зберігалося чимало елементів, запозичених від германського поганства, було не єдиним мотивом їхньої заборони. Держава, яка прагнула вибудувати себе водночас на ідеї громадської функції і на стосунках персональної залежності, що були б використані для зміцнення монархічного ладу, не могла терпіти, щоб захист громадського порядку взяли на себе ці ніким не уповноважені групи, що їх капітулярії описують нам як такі, що складалися переважно з селян. Барони та сеньйори феодальної ери не менш ревниво обстоювали свої права. Їхні реакції знайшли надзвичайно рельєфний вираз у одному епізоді, який став у Аквітанії наче останнім виплеском руху, якому було вже близько двохсот років.

У 1182 р. один тесля з Пюї, навчений видіннями, заснував братство миру, яке дуже швидко поширилося в усіх країнах Ланґедоку, в Беррі й навіть у Оксеруа. Його емблемою був білий каптур із таким собі білим шарфом, який одним кінцем звисав на груди і мав навколо образу Святої Діви напис: «Агнцю Божий, який узяв на себе гріхи світу, даруй нам мир». Розповідали, що сама Богоматір, явившись ремісникові, передала йому цю емблему з девізом. Будь-яка кревна помста була суворо заборонена в цій групі. Котрийсь із її членів учинив убивство? Брат загиблого, якщо він теж належав до «каптурних», повинен був дарувати вбивці поцілунок миру, повести його до себе додому й нагодувати в знак повного забуття. А втім, ці миротворці — так вони любили себе називати — не мали в собі нічого від толстовців. Вони вели проти ландскнехтів нещадну війну — і переможну. Але ці спонтанні екзекуції не могли не стривожити сеньйоріальні кола. Не випадково один і той самий чернець, у Оксері, в 1183 р., висловив безліч похвальних слів на адресу цих добрих служителів порядку, потім, наступного року, став поливати багном їхню непокірну «секту». Як повідомляє нам інший літописець, їх звинуватили в тому, що вони поставили собі на меті зруйнувати інституції, які нами правлять з волі Божої, та владу сильних людей цього світу». Додайте до цього, що неконтрольоване натхнення ясновидючого мирянина, а отже, як вважали, людини неодукованої, — чи то йшлося про теслю Дюрана, чи про Жанну д'Арк — охоронці віри завжди й не без причини сприймали як таке, що несло в собі очевидну загрозу ортодоксії. Розгромлені об'єднаними силами баронів, єпископів та ландскнехтів, «поєднані присягою» з Пюї та

їхні союзники знайшли той самий трагічний кінець, що й ополченці з Беррі сторіччя тому.

Ці катастрофи були лише симптомом — правда, надзвичайно промовистим — краху набагато загальнішого за своєю значущістю. Неспроможні створити, з розмаїтих суспільних елементів, добру поліцію та добру юстицію, без яких був неможливий ніякий мир, ні собори, ні ліги так ніколи й не спромоглися на тривалий час усунути безлад. «Людський рід, — писав Рауль ле Глабр, — був схожий на собаку, який не може відійти своєї блювоти. Обіцянку він дав. Але не виконав». Проте в інших колах та в різних формах велика несправджена мрія не могла не залишити глибоких слідів.

Так, наприклад, французький комунальний рух народився в Мансі в 1070 р., коли було вперше організовано велику каральну експедицію, що під розмаяними на вітрі коругвами церков вирушила руйнувати замки сеньйорів-грабіжників. Навіть сам вираз «святі інституції», яким молода мансельська громада підписувала свої декрети, звучать для історика «рухів за мир» як щось дуже знайоме. Звичайно, що багато й інших потреб, дуже різних за своєю природою, спонукували буржуа об'єднуватися. Проте, як забути, що люди, котрі створювали міську «дружбу», — а деякі групи дали собі саме таку гарну назву, — від самого початку посилалися на своє бажання скасувати чи бодай пом'якшити вендети в середовищі членів спілки, а зовні боротися проти всіх видів грабіжництва та розбою? Як не пригадати, що між пактом миру й комунальним пактом існувала тісна спорідненість, бо обидва мали ту однакову характеристику, про революційне значення якої ми вже говорили, — це була присяга рівних? Але на відміну від великих конфедерацій, створюваних під штандартами соборів та прелатів, комуна обмежувалася тим, що збирала тільки в одному місті людей, пов'язаних міцною солідарністю класу й уже звичних стояти пліч-о-пліч. Саме ця згуртованість була однією з великих причин її сили.

А тим часом королі та князі теж, із почуття обов'язку чи вигоди, прагнули до внутрішнього порядку. Тож, спостерігаючи за цим рухом, який виник поза ними, чи могли вони довго вагатися й не спробувати поставити його собі на службу, проголосивши себе, у свою чергу, кожен у своїй сфері, «великими миротворцями» — саме таким титулом нагородив себе в 1226 р. один граф Провансу[364]. Адже нині видається досить очевидним, що архієпископ Емон прагнув використати знаменитих беррійських ополченців собі на вигоду, перетворивши їх на інструмент справжнього провінційного суверенітету. В Каталонії графи, які спочатку обмежувалися тим, що брали участь у соборах, дуже скоро інкорпорували їхні рішення у свої власні ордонанси, намагаючись перевитлумачити ці запозичення в такий спосіб, щоб мир Церкви поступово перетворився на мир князя. В Лангедоці й зокрема в єпархіях Центрального масиву зростання в дванадцятому сторіччі грошового обігу дозволило спілкам миру організувати свої регулярні фінанси: під назвою «гроші для миру» або «пезада»

було проведено позику, яка мала на меті водночас допомогти жертвам колотнечі й фінансувати збройні експедиції. Збір коштів здійснювався в рамках парафій. Єпископ завідував касою. Але дуже швидко ці контрибуції відійшли від своєї первісної мети. Магнати — насамперед графи Тулузи, господарі та феодальні сеньйори численних графств — примусили єпископів поділитися з ними прибутками; єпископи й самі забули про первісне призначення цих заходів. Далі події розвивалися так, що ці великі зусилля, докладені для організації спонтанного захисту, мали своїм найтривалішим результатом — бо «пезаді» судилося жити доти, доки існував Старий Режим, — те, що посприяли вкрай передчасному виникненню територіального податку.

За винятком Роберта Благочестивого, який скликав великі асамблеї, щоб домогтися там присяги зберігати мир, Капетінги мало турбувалися створенням інституцій, що, як їм, певно, здавалося, зазіхали на їхню власну місію творців правосуддя. Якщо за Людовіка Шостого контингенти парафій і піднялися на штурм сеньйоріальних фортець, то це було за прямим розпорядженням короля. Що ж до урочистого миру, який у 1155 р. його наступник проголосив на десять років, то хоч би яким відчутним був вплив на це рішення звичних постанов, які ухвалювалися на церковних соборах, воно мало, саме по собі, всі характерні ознаки акту монархічної влади. Натомість у найсильніших князівствах Північної Франції, в Нормандії і у Фландрії, князі спочатку вважали корисним прилучатися до діяльності асамблей, де давалися присяги зберігати мир. З 1130 р. правитель Фландрії Бодуен Четвертий приєднався до єпископа Нойона-Турне в організації широкої колективної обіцянки. В 1047 р. на одному церковному соборі, в Каені, можливо, під впливом фламандських текстів, було проголошене Боже замирення. Але ніяких збройних ліг *організовано не було. Їх би не стали терпіти*, тому який сенс було їх організовувати? Потім, дуже скоро, граф або дюк — цей останній міг опертися, в Нормандії, на певні традиції, притаманні скандинавському праву, — заступили Церкву як законодавці, судді та охоронці доброго порядку.

Але саме в імперії рух за мир мав водночас найтриваліші наслідки і зазнав найдивовижніших відхилень. Ми вже знаємо, з якою відразою спочатку там до нього поставилися. Безперечно, що й там від початку одинадцятого сторіччя народ збирали на великі асамблеї, покликані проголошувати загальне примирення та утримання від будь-якого насильства. Але все це відбувалося на королівських законодавчих зборах, де ухвалювалися королівські декрети. Принаймні саме так усе було аж до великої суперечки, яка виникла між Генріхом Четвертим та Григорієм Сьомим. Потім уперше в 1082 р. було проголошене Боже замирення, у Льєжі, єпископом на асамблеї баронів його єпархії. І місце, й дата однаково заслуговують на увагу. Більше, аніж власне Германія, Лотарингія була відкрита впливам, які приходили із Заходу. До того ж минуло тільки п'ять років, як проти Генріха Чет-

вертого піднявся перший антикороль. Проте акт проголошення Божого замирення, ухвалений за ініціативою єпископа, який був прихильником монархії, аж ніяк не був спрямований проти держави. Генріх його схвалив. Але з далекої Італії. Десь у той самий час у тих частинах Германії, де імперську владу не визнавали, барони відчули потребу об'єднатися для боротьби проти безладу. Церква та місцеві власті прагнули взяти у свої руки завдання королів.

Проте імперська монархія була ще надто сильна, щоб випустити цю зброю. Після свого повернення з Італії Генріх Четвертий сам заходився ухвалювати закони проти насильства, й відтоді протягом кількох сторіч можна було бачити, як імператори або королі час від часу створювали справжні конституції миру, що стосувалися або якоїсь конкретної провінції, або, частіше, імперії в цілому. Це не було простим поверненням до колишньої практики. Передаючись через Лотарингію, вплив французьких мирних ініціатив навчав замінювати колишні розпорядження дуже загального характеру витонченими і все більш і більш точними правилами. До такої міри, що виробилася звичка вставляти в ці тексти все більше й більше всіляких приписів, які мали зі своєю первісною метою лише віддалений зв'язок. «*Die Friedesbriefe**, —слушно говориться в одному швабському літописі тринадцятого сторіччя — це єдині закони, які застосовують германці»[365]. Серед наслідків великого зусилля, до якого вдалися церковні собори та скріплені взаємною присягою спілки, ті, які допомогли в Ланґедоці запровадити князівський податок, а в Германії відродити монархічне законодавство, не були найменш парадоксальними.

Англія десятого та одинадцятого сторіч також мала, на свій манер, свої ліги, свої «ґільдії» миру. Записані між 930 і 940 роками статути Лондонської гільдії є незвичайним документом атмосфери небезпек і насильства: це закони ефективні й жорсткі, нещадні в стосунку до крадіїв худоби, можна подумати, що в ньому йдеться про піонерів Далекого Заходу в героїчні часи «Кордону». Це були абсолютно світські поліційні правила суворої й брутальної громади, такий собі карний народний кодекс, кривава нещадність якого — про це свідчить один додаток до тексту — не могла не шокувати короля та єпископів. Під назвою ґільдій германське право розуміло спілки вільних людей, утворені поза узами спорідненості, й призначені, в якомусь розумінні, замінити їх: присяга, періодичні пиятики, які в поганські часи супроводжувалися релігійними узливаннями, іноді спільна каса, а передусім обов'язок взаємної допомоги були її головними характеристиками: «й у дружбі, й у помсті ми будемо разом, хоч би що сталося», — говориться в лондонських ордонансах. У Англії, де стосунки персональної залежності затопили все суспільство значно пізніше, аніж на континенті, ці угруповання не тільки не були заборонені, як у імперії Каролінгів, а й охоче визнавалися королями, які сподівалися опертися на них у наведенні ладу. Цим людям бракувало відповідальності родини або відповідальності володаря? Їх заміняла їм відповідальність гільдії за своїх членів. Після норманського завоювання, коли утвердилася дуже сильна королівська влада, вона запозичила в англосаксонської традиції цю практику взаємної поруки. Але для того щоб запровадити, в кінцевому підсумку, — під назвою *frankpledge*, історію якої ми вже коротко розгляну-ли[366] — одне зі зчеплень нової сеньйоріальної системи. В оригінальній еволюції англійського суспільства, яке від режиму, де колективна діяльність вільної людини була не зовсім розчавлена силою володаря, перейшло безпосередньо до жорсткої монархії, мирні інституції французького типу не знайшли для себе місця.

Що ж до континенту, то тут королівствам і територіальним князівствам випало на долю, здійснивши необхідне перегрупування сил, надати, нарешті, реальних контурів прагненням, інтенсивну напругу яких церковні собори та пакти щонайменше виразили.

* Грамоти миру *(нім.)*.

Розділ 5. РУХ У НАПРЯМКУ ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВ: НАЦІОНАЛЬНІ ЕВОЛЮЦІЇ

I. ЧОМУ БУЛО НЕОБХІДНЕ ПЕРЕГРУПУВАННЯ СИЛ

Протягом другої феодальної доби можна було всюди спостерігати, як влада над людьми, доти вкрай подрібнена, почала концентруватися в значно масштабніші організми: і хоч, звичайно ж, вони не були цілком новими, але їхня спроможність до дій була реально оновлена. Такі очевидні винятки, як Германія, стираються, як тільки ми перестаємо дивитись на державу лише крізь призму кольорів королівської влади. Феномен такого загального плану міг відбутися лише внаслідок дії причин, однаково спільних для всього Заходу. Щоб перелічити їх, фактично досить буде розглянути в зворотному порядку список тих, які раніше призвели до подрібнення.

Припинення інвазій вивільнило королівську та князівську владу від завдання, яке виснажувало їхні сили. Водночас воно зробило можливим великий демографічний злет, про який свідчить масштабне розорювання цілинних земель. Збільшення густоти населення не тільки зробило підтримання порядку легшим завданням. Воно сприяло також відродженню міст, ремісництва та обмінів. Завдяки багатшому й активнішому обігові грошей стало можливим стягувати податок. Це, у свою чергу, дало змогу запровадити систему грошової оплати й створити наймані армії, відмовившись від неефективного режиму спадкової контрактної служби. Безперечно, що й дрібний або середній сеньйор не міг не мати вигоду з економічних перетворень; він одержував, як ми вже бачили, свій «відріз». Але король або князь володів, майже завжди, більшими землями й більшою кількістю васалів, аніж будь-хто. Крім того, особлива природа його влади надавала йому численні нагоди підвищити податки, зокрема ті, які стягувалися з церков та з міст. Щоденний прибуток Філіпа-Августа в тому році, коли він помер, дорівнював у своїх розмірах приблизно половині річного доходу, зібраного, трохи пізніше, однією монастирською сеньйорією, яка, хоч і не належала до найбагатших, проте володіла великими маєтностями в провінції, що особливо процвітала[367]. Таким чином, держава вже тоді стала набувати цей істотний елемент своєї переваги — багатство, яке було незрівнянно більшим, аніж багатство будь-якої приватної особи або спільноти.

Модифікації ментальності розвивалися в тому самому напрямку. Культурне «відродження», яке почалося з кінця одинадцятого століття, допомогло найздібнішим умам осмислити суспільний зв'язок, завжди дещо абстрактний за своєю природою, яким є підпорядкованість індивіда державній владі. Воно також будило спогади про великі й добре організовані держави з монархічним управлінням, що існували в минулому: Римську імперію, чиї кодекси, як і історичні твори, говорили про грандіозну велич абсолютних володарів; імперію Каролінгів, прикрашену культом леґенди. Безперечно, що люди, настільки освічені, аби подібні впливи могли відбиватися на них, залишалися жменькою в пропорційному відношенні до загальної маси. Але в своєму колі ця еліта стала набагато численнішою. Освіта поширилася насамперед серед мирян, від високої аристократії до рицарського класу. Корисніші, аніж клірики, в часи, коли кожен адміністратор мусив бути і воєначальником, менше, аніж вони, підвладні інтересам, які були чужими світській владі, й, нарешті, здавна обізнані в практиці права, ці дворяни середнього статку мали утворити набагато раніше, ніж буржуазія, штаб відновлених монархій: Англії Генріха Плантаґенета, Франції Філіпа-Авґуста та Людовіка Святого. Можливості письма та схильність його застосовувати дозволили державам створити адміністративні архіви, без яких не може існувати справжньої, безперервної в часі влади. Перелік послуг, до яких зобов'язувало користування феодами, періодична бухгалтерія, реєстри відісланих або одержаних актів — скільки допоміжної пам'яті, що стала накопичуватися від середини дванадцятого сторіччя в англо-норманській державі та в королівстві Сицилія, теж норманському! А з кінця того ж таки сторіччя або протягом сторіччя наступного й у королівстві Франція та в більшості його великих князівств. Утворення цієї писемної пам'яті стало наче знаком попередження, що на обрії вже з'явилася нова могутня сила, хай навіть поки що тільки в церквах та при папському дворі, — бюрократія.

Попри майже універсальний характер своїх фундаментальних характеристик, цей розвиток, проте, відбувався по дуже різних лініях у різних країнах. Ми обмежимося тут тим, що побіжно розглянемо, в дещо експериментальному ракурсі, три види держав.

II. НОВА МОНАРХІЯ: КАПЕТІНҐИ

Каролінзька монархія великої епохи черпала свою силу — а втім, силу відносну — із застосування кількох загальних принципів: обов'язку всіх її підданих нести військову службу; верховенства королівського суду; підлеглості графів, які були тоді лише чиновниками; мережі королівських васалів, скрізь розповсюдженої; влади над Церквою. Що́ залишилося від усього цього для французької королівської влади на кінець десятого сторіччя? По суті, майже нічого. Звичайно ж, — а надто після того як, прийшовши на престол, дюки Робертінги привели туди з собою і залежних від себе людей, — досить велика кількість середніх і дрібних рицарів давали васальну

присягу на вірність безпосередньо королю. Але віднині ми зустрічаємо їх, майже виключно, на тому досить обмеженому просторі Північної Франції, де сама династія мала графські права. Деінде вона мала тільки — не рахуючи високих баронів — вавасалів. То було жахливою незручністю в ті часи, коли моральний обов'язок прив'язував людину лише до її найближчого сеньйора. Графи або збирачі графств, які стали в такий спосіб сполучною ланкою багатьох васальних зв'язків, не заперечували, що свій сан вони одержували безпосередньо від короля. Але їхня служба стала спадковою вотчиною, яка накладала обов'язки специфічного виду. «Я не діяв проти короля, — такі слова вкладає один сучасник в уста Евда де Блуа, який намагався відібрати в іншого васала Юга Капета графський замок Мелен. — Йому байдуже, тій чи тій людині належатиме його феод»[368]. Тобто за тієї умови, що васальний зв'язок збережеться. Можна було б повірити й таким словам фермера: «Байдуже, ким я буду, аби тільки сплачував свій оброк». Тільки що цей оброк — запорука вірності й служби — в даному випадку часто сплачувався дуже погано.

Щодо свого війська, то практично король міг набирати його лише зі своїх малих васалів, із «рицарів», які перебували тепер у залежності від церков, але над якими він ще не втратив усієї своєї влади, а щодо піхоти, то він теж вербував її у власних селах та на землях тих самих церков. Іноді якісь дюки або великі графи приводили йому свої контингенти. Радше як союзники, а не як піддані. Серед тих позовників, які й далі приходили зі своїми справами в його суд, були майже виключно представлені одні й ті самі кола: дрібні сеньйори, прив'язані до нього прямим ритуалом присяги, королівські церкви. Якщо в 1023 р. один магнат, граф де Блуа, вдав, ніби підкоряється вироку королівського суду, то зробив він це за умови, що спочатку йому будуть віддані феоди, що якраз і були предметом позову. Понад дві третини єпископств, які потрапили під владу територіальних династій, — разом із чотирма цілими церковними провінціями: Руаном, Долєм, Бордо та Нарбонною — втратили будь-яку залежність від короля. Хоча, правду кажучи, тих, які йому підкорялися, було ще багато. Завдяки деяким із них — Ле Пюї, наприклад, — королівська влада зберігала, певною мірою, свою присутність у самому серці Аквітанії, а володіючи Нойон-Турне, вона була присутньою в самому центрі країн фламандського панування. Але більшість цих королівських єпархій були зосереджені між Луарою та кордоном імперії. Те саме можна сказати й про «королівські» абатства, чимало з яких походили від спадщини Робертінґів, котрі, бувши дюками, уславилися цинічним загарбанням монастирів. Ці церкви були найкращим джерелом сили для монархії. Проте перші Капетінги були надто слабкими, щоб їхнє власне духівництво надавало надто великої ваги тим привілеям, які вони могли розподілити. За десять років свого правління Юґ Капет, як нам відомо, видав якийсь дванадцяток грамот. Його сучасник Оттон Третій, король Германії, менш як за двадцять років — причому перші з них припали на його неповноліття — більш як чотири сотні.

Це протиставлення між занепадом королівської влади в Західній Франції і її відносним злетом у великій сусідній державі не переставало вражати сучасників. У Лотарингії нерідко говорили про «недисципліновані звичаї» *Kerlinger*, тобто жителів стародавнього королівства Карла Лисого[369]. Набагато легше констатувати цей контраст, аніж пояснити його. Каролінзькі інституції були не менш сильними на одному боці, аніж на другому. Мабуть, пояснення слід шукати в глибинних явищах суспільної структури. Великою рушійною силою феодальної роздробленості завжди була влада локального або персонального володаря над невеличкими групами людей, що в такий спосіб могли не підкорятися владі в її ширшому розумінні. Так от, якщо ми не станемо брати до уваги Аквітанію, традиційно непокірну, то регіони, які утворювали серце французької монархії, були саме тими країнами, розташованими між Луарою і Маасом, де сільська сеньйорія всла своє походження з давніх-давен і де «опіка» людини над людиною знайшла свій Край Обіцяний. У країні, де величезна більшість земель були або орендними наділами, або феодами, й де дуже здавна «вільною» називали не ту людину, яка не має над собою сеньйора, а ту, за котрою зберігалося привілейоване право самій обирати собі хазяїна, в такій країні майже не було місця для справжньої держави.

Тим часом саме ця руїна стародавнього громадського права мала, в кінцевому підсумку, стати долею монархії Капетінгів. І не те, щоб нова династія будь-коли плекала намір порвати з каролінзькою традицією, з якої вона черпала свої найкращі моральні сили. Але потреба примусила її замінити давні, сточені шашелем інструменти Франкської держави власними знаряддями могутності. Маючи своїми представниками графів, колишні королі не могли собі уявити, що змогли б правити якимись своїми важливими територіями інакше, як через посередництво цих чиновників. Та ми не знаємо такого випадку, щоб якесь графство, котре перебувало безпосередньо під королівською рукою, дісталося Юґові Капету зі спадщиною останніх Каролінґів. Навпаки, вийшовши з родини, чия велич народилася внаслідок нагромадження графських «почесних» феодів, Капетінґи, сівши на троні, природно, здійснювали ту саму політику.

Хоча не можна сказати, що ця політика була дуже послідовною. Бувало, що наших королів порівнювали з селянами, що терпляче стуляли поле до поля. Цей образ заводить у подвійну оману. Він дуже погано виражає ментальність помазаників Божих, що були передусім великими майстрами володіння мечем і в усі часи — як і весь рицарський клас, чий світогляд вони поділяли — небезпечно залежні від престижу авантюр. Він також припускає, що в їхніх задумах була сталість, яку історик, хоч би скільки він придивлявся, констатує рідко. Якби отой Бушар Вандомський, якого Юґ настановив графом Парижа, Корбейля і Мелена, мав якогось іншого прямого спадко-

ємця, окрім сина, який давно постригся в ченці, то ми побачили б, як у самому серці Іль-де-Франсу виникло найгрізніше з усіх територіальних князівств. Генріх Перший теж у одній зі своїх грамот говоритиме про перетворення Парижа на феод як про подію цілком навіть імовірну[370]. Монархам було явно нелегко відмовитися від практики Каролінгів.

Тим часом, починаючи з першої половини одинадцятого сторіччя, королі одну за одною придбали цілу низку графств, не призначивши там жодного нового графа. Одне слово, суверени, переставши — і цілком слушно — дивитися на цих магнатів як на чиновників, усе частіше й частіше намагаються перетворити їх на своїх власних графів. На землях, успадкованих від предків або нещодавно приєднаних у такий спосіб, усувається екран проміжної влади і єдиними представниками королівського авторитету там залишаються досить дрібні персонажі, кожен поставлений на чолі невеличкої округи. І хоча на самому початку деякі з цих «прево», що їх сама їхня пересічність робила малозагрозливими, як здається, передавали свою посаду від батька до сина, їхнім володарям було неважко, протягом дванадцятого сторіччя, перетворити майже всіх їх на тимчасових орендарів. Потім, починаючи від Філіпа-Августа, на найвищому щаблі адміністративної ієрархії з'являться автентичні оплачувані чиновники: байлі, або сенешалі. Оскільки, пристосовуючись до нових суспільних умов, французькі королі вирішили скромно оперти свою владу на пряме управління невеликими групами людей, вони могли, коли обставини сприяли перегрупуванню сил, з більшим успіхом утілювати в життя дуже давні ідеї та почуття, які вони досі поділяли.

Проте не тільки вони мали з цього реальні вигоди. Бо такі самі процеси відбувалися й у лоні великих територіальних князівств, які ще існували. Між мозаїкою графств, якими, від Труа до Мо та Провену, Евд де Блуа близько 1022 р. завдяки вмілому використанню родинних зв'язків зумів заволодіти, та державою Шампань початку тринадцятого сторіччя з її спадковим правом, яке, оперте на первородство, віднині виключало поділ, з її добре визначеними адміністративними округами, її чиновниками, її архівами, була не менша різниця, аніж між королівством Роберта Благочестивого та королівством Людовіка Восьмого. Рамки, побудовані в цей спосіб, були такими міцними, що їх не могла розламати навіть монархія, коли, в кінцевому підсумку, поглинула ці території. Хай там як, а королі радше збирали Францію, ніж об'єднували її. В Англії — «Велика хартія»; у Франції 1314—1315 рр. — окремі Хартії для Нормандії, для Ланґедоку, для бретонців, для бургундців, для пікардійців, для Шампані, для Оверні, для жителів «Нижніх Марок» Заходу, для беррійців, для нівернейців; в Англії — парламент; у Франції — провінційні Штати, які збиралися набагато частіше й діяли набагато активніше, аніж Штати Генеральні; в Англії — *common law**, лише злегка забарвлений регіональними винятками; у Франції — безконечна строкатість регіональних звичаїв: безліч контрастів, які мали тяжко пригнітити наш національний розвиток. Правду кажучи, позаяк французька королівська влада черпала свої перші сили, дуже «по-феодальному», з конґломерату графств, замчищ, підлеглих церковних територій, вона, як здається, залишилася позначеною їхніми впливами навіть тоді, коли воскресла держава.

* Спільний закон *(англ.)*.

III. МОНАРХІЯ, СХИЛЬНА ДО АРХАЇЗМУ: ГЕРМАНІЯ

Констатуючи, що «безперервність феодів стабілізувалася у Франції раніше, ніж у Германії», Монтеск'є пояснив цю ситуацію «флеґматичним гумором і, якщо мені буде дозволено так сказати, незворушністю духу германської нації»[371]. Ця психологія, безперечно, позначена авантюрним відтінком, навіть якщо нюансувати її, як це робить Монтеск'є, словом «можливо». Але інтуїція залишається навдивовижу проникліва. Замість «флеґматичний гумор» скажемо просто «архаїзм». Це якраз буде те слово, що подасть усю картину середньовічного германського суспільства, якщо порівнювати його, дата за датою, із суспільством французьким. Істинне, як ми вже бачили, у стосунку до васальної залежності та феоду, до сеньйоріального режиму, до епопеї — такої справді архаїчної своїми леґендарними темами та поганською атмосферою своїх чудес, — не менш точне в царині економіки («урбаністичне» відродження в Германії запізнилося на сторіччя або два порівняно з Італією, Францією або Фландрією), це спостереження зберігає всю свою вартісність і тоді, коли ми переходимо до еволюції держави. Важко назвати переконливіший досвід, аніж ця узгодженість, знову віднайдена, між соціальною структурою і структурою політичною. У Германії, яка була набагато менш глибоко й менш однорідно «феодалізована» та «сеньйоріалізована», аніж Франція, монархія набагато довше, ніж у Франції, зберігала вірність каролінзькому типові.

Король правив там за допомогою графів, чиї спадкові права підтверджувалися дуже повільно і навіть коли підтверджувалися, то мислилися не так прив'язаними до феоду, як до посади. Навіть коли вони не були прямими васалами суверена, то саме від нього, в принципі, як «повірені» наділених імунітетом церков, через спеціальну концесію одержували вони своє право наказувати й карати, свою «юрисдикцію» *(ban)*. Безперечно, що монархія й тут наштовхнулася на суперництво територіальних князівств, передусім у формі герцоґств, про оригінальну структуру яких ми вже говорили. Попри каральні заходи та поділи, до яких удавалися королі з династії Оттонів, герцоґи не перестали бути небезпечно могутніми й непокірними. Але проти них королі вміли використати Церкву. Бо, на відміну від Капетінґів, германський наступник Карла Великого зумів залишитися володарем майже всіх єпархій королівства. Згода Генріха Першого віддати баварські єпископства герцоґу Баварії була лише

тактичним маневром, здійсненим під тиском обставин і незабаром скасованим; запізніла концесія Фрідріха Барбаросси, який дарував єпископські володіння по той бік Ельби герцогові Саксонському, цікавила лише цей місіонерський край і не тривала довго; випадок із малими альпійськими єпархіями, відданими під інвеституру їхнього митрополита в Зальцбурзі, став винятком, що не мав особливих наслідків. Королівська капела була розплідником прелатів імперії, і саме цей персонал клініків, освічених, амбітних, обізнаних у справах, передусім забезпечував безперервність монархічної ідеї. Єпископства та королівські монастирі, від Ельби до Маасу, від Альп до Північного моря, надавали в розпорядження суверена свої «послуги»: позички грішми або натурою; тимчасовий притулок для монарха або його людей; а насамперед, вони постачали йому рекрутів до війська. Контингенти церков утворювали найзначнішу і найстабільнішу частину королівської армії. І не тільки королівської. Бо король і далі вимагав підтримки від усіх своїх підданих, і якщо масовий призов, у точному розумінні цього виразу, так званий «заклик до батьківщини» *(clamor patriae)* знаходив реальне застосування лише на кордонах, у разі нападу варварів, то обов'язок служити з їхньою кавалерією накладався на герцогів та графів усього королівства й, можна сказати, досить-таки ефективно виконувався.

Проте ця традиційна система ніколи не діяла досконало. Безперечно, що вона зробила можливими великі задуми «походів на Рим». І все ж таки, підживлюючи надто грандіозні амбіції, самі по собі анахронічні, вона була вже небезпечною. Бо державна структура всередині країни насправді не була настільки міцна, щоб витримати таку вагу. Цей уряд, який не мав інших податкових надходжень, крім деяких фінансових «послуг» від церков, не мав оплачуваних чиновників, не мав постійної армії, цей кочовий уряд, що не мав навіть нормальних шляхів сполучення, уряд, який фізично й морально перебував дуже далеко від своїх людей, хіба міг він домогтися стабільного послуху? Не було там короля, під час правління якого не вибухали б повстання.

З певним запізненням і певними відмінностями, еволюція в напрямку подрібнення публічної влади на невеличкі групи персонального командування відбувалася й у Германії, так само як у Франції. Розпад графств, разом з іншими причинами, поступово повертав будівлі підвалини, без яких вона не могла стояти. Але германські королі, будучи чимось набагато більшим, аніж територіальними князями, з другого боку, не одержали собі в спадщину нічого такого, що було б схожим на обмежену, але добре центровану вотчину дюків Робертінгів, які стали королями Франції. Навіть герцогство Саксонське, яке Генріх Перший мав перед тим, як став королем, не тільки значно зменшилося у своїх розмірах, а й вислизнуло з-під королівської влади. Це був один із перших прикладів того звичаю, який поступово набув силу закону. Не було такого почесного феоду, який, на короткий час будучи приєднаним до Корони внаслідок конфіскації

або відсутності користувача, не був би потім майже відразу знову феодалізований: це правило, характерне для імперської монархії, було чи не найфатальнішим для її поступу. У Франції воно перешкодило Філіпові-Авґусту зберегти Нормандію, а в Германії, на тридцять років раніше, не дозволило Фрідріхові Барбароссі приєднати до своєї імперії герцогства, відібрані в Генріха Ліонського. Безперечно, що йому довелося чекати дванадцятого сторіччя, щоби бути сформульованим у всій своїй строгості, під тиском баронату. Але немає жодного сумніву, що походило воно від того характеру, який мало там здійснення функцій державного управління, тісно прив'язаного до графських та герцогських «почесних» феодів. Чи міг суверен, без парадоксу, бути своїм власним представником? Безперечно, що германський король був безпосереднім сеньйором численних сіл; він мав своїх окремих васалів, своїх міністеріалів, свої замки. Проте все це було розкидане на величезних просторах. Згодом Генріх Четвертий усвідомив цю небезпеку. Після 1070 р. він доклав чималих зусиль, щоб створити в Саксонії справжній Іль-де- Франс, весь наїжений фортецями. Але він зазнав невдачі: бо вже готувалася велика криза боротьби з папами, яка мала вивести на світло стільки глибинних причин його слабкості.

Тут також я дозволю собі вжити термін «анахронізм». Якщо з такого банального на вигляд конфлікту, який упродовж кількох років жеврів між Генріхом Четвертим, королем Германії, і Папою Григорієм Сьомим, несподівано спалахнула в 1076 р. нещадна війна, то її причиною став той театральний переворот, який відбувся у Вормсі: зміщення Папи, проголошене після консультацій із германським собором, королем, який не був ще навіть відлучений від церкви. Але та подія вже відійшла в царину спогадів. Оттон Перший скинув одного папу; батько й попередник самого Генріха Четвертого — відразу трьох. Але відтоді світ змінився. Реформований самими ж таки імператорами, Папський престол поновив свій моральний престиж, а великий рух релігійного пробудження перетворив його на найвищий символ духовних цінностей.

Ми вже бачили, як ця тривала суперечка остаточно зруйнувала, в Германії, принцип спадкової передачі влади. Вона призвела до того, що імператори мусили раз у раз залазити в італійське осине гніздо, розтривожуване знову й знову. Вона стала зерном кристалізації для багатьох повстань. А передусім, вона підірвала ту владу, яку імператори мали над церквою. І це призвело не тільки до того, що до самого тринадцятого сторіччя королі втратили вплив на призначення єпископів та абатів, вплив, який хоч і дуже змінювався за різних монархів і в різні моменти, проте загалом залишався дуже значним. Але, одержуючи тепер скипетр, символ феоду, прелати перестали бути просто виконавцями певних публічних функцій, і в майбутньому вони перетворяться на простих феодалів. Крім того, еволюція релігійної свідомості, похитнувши ідею священної цінності, яка доти пов'язувалася з королівським саном, призвела до того, що духів-

ництво стало набагато менш слухняним і рішуче відкидало тепер спроби панувати над ним, що розбудило в ньому гостре відчуття переваги надприродних сил, які вони репрезентували. Паралельно трансформації суспільства вирішальним чином перетворювали давніх представників королівської влади, в провінціях, на спадкових сеньйорів подрібнених маєтностей, поменшували кількість вільних людей, у первісному значенні цього слова, й, нарешті, поступово руйнували публічний характер судів, які все більше й більше сеньйоріалізувалися. Безперечно, що в дванадцятому сторіччі Фрідріх Барбаросса справляв враження монарха, ще дуже могутнього. Ніколи імперська ідея, підживлювана багатою й свідомою себе культурою, не знаходила сильнішого вираження, аніж за його правління і в його оточенні. Але ця споруда, погано укріплена, погано пристосована до сил сучасності, вже могла обвалитися від першого більшменш брутального удару.

А тим часом інші сили вже були готові народитися як на руїнах монархії, так і на руїнах стародавніх етнічних герцогств. Територіальні князівства, доти консолідовані досить слабко, з кінця дванадцятого сторіччя стали поступово перетворюватися на функціонально відрегульовані держави, з відносно добрим управлінням, із налагодженою системою збирання податків, із репрезентативними асамблеями. Усе, що там лишалося від васальної організації, діяло на користь князя, і сама Церква йому підкорялася. Більше не було Германії, якщо висловлюватися мовою політики; зате були, як у нас мали звичай казати, «Германії». З одного боку, це було специфічно германським запізненням соціальної революції; з другого — формуванням, майже спільним для всієї Європи, умов, сприятливих для концентрації публічної влади: поєднання цих двох каузальних ланцюгів стало причиною того, що перегрупування сил у Германії відбулося коштом тривалої фраґментації давньої держави.

IV. АНГЛО-НОРМАНСЬКА МОНАРХІЯ: ЯВИЩА, СПРИЧИНЕНІ ЗАВОЮВАННЯМ, І ГЕРМАНСЬКІ ПЕРЕЖИТКИ

Утворення англо-норманської держави стало наслідком двох послідовно здійснених завоювань: завоювання західної Нейстрії Роллоном і Англії — Гійомом Бастардом. Воно завдячувало цьому своєму походженню набагато реґулярнішу структуру, аніж структура князівств, які стулялися з окремих клаптів, або монархій, наділених тривалою і часто плутаною та змішаною традицією. Додайте до цього, що друге завоювання, а саме завоювання Англії, відбулося в той самий момент, коли зміна економічних та ментальних умов на всьому Заході почала сприяти боротьбі проти роздрібненості. Важливо відзначити, що майже від самого початку ця монархія, народжена з переможної війни, являється нам як побудована на письмових документах; здавна також вона була забезпечена добре навченим персоналом, що опрацював досконалі методи бюрократичного управління.

Англосаксонська Англія останніх часів свого існування була свідком утворення, в руках її *ярлів (earls)*, справжніх територіальних князівств, що формувалися, за класичним принципом, через конґломерати графств. Завойовницька війна та наступні повстання, нещадно придушувані, призвели до зникнення зі сцени подій великих тубільних вождів, отож здавалося, що з цього боку будь-яка небезпека для держави зникла. Але уявлення про те, що було можливим для короля безпосередньо правити всім своїм королівством, було для тодішніх умів настільки незвичним, що Гійом визнав за потрібне й собі створити командні утворення аналогічного типу. На щастя, для монархії невірність цих високих баронів дуже швидко зробила очевидною необхідність скасувати грізні політичні утворення, що їх очолювали заколотники — така доля обминула тільки графство Честер, складене з прикордонних областей на ґалльському кордоні, та церковне князівство Дергем на кордоні з Шотландією. Королі й далі іноді створювали графів; але в тих графствах, титул яких вони носили, ці персонажі віднині обмежувалися одержанням певного прибутку від судових процесів. Що ж до самого обов'язку правити там суд, набирати рекрутів до війська, стягувати податки, то він накладався на прямих представників королівської влади, які віднині стали називатися шерифами (по-англ. *sheriffs*). Чи були вони чиновниками? Аж ніяк. По-перше, тому, що вони самі оплачували свою посаду, надсилаючи до скарбниці фіксовану суму: за часів, коли економічні умови ще не дозволяли перейти на державну оплату службовців, ця система орендних виплат була єдиною, придатною до застосування, коли хотіли обминути феодалізацію. По-друге, тому, що з самого початку дуже багато з них спромоглися зробити свою посаду спадковою. Але цю загрозливу еволюцію було дуже швидко зупинено твердою рукою суверенів Анжуйської династії. Того дня, в 1170 р., коли Генріх Другий за одним разом змістив усіх шерифів королівства, піддав їхнє управління суворій перевірці й поновив лише кількох, кожному стало очевидно, що в усій Англії король був володарем над тими, які командували його ім'ям. Позаяк функція державного управління там не ототожнювалася з роздаванням феодів, Англія набагато раніш, аніж будь-яке континентальне королівство, стала справді унітарною державою.

А проте, в деяких відношеннях, жодна держава не була більш феодальною, ніж вона. Але феодальною в такий спосіб, що, в кінцевому підсумку, це тільки підносило престиж королівської влади. В цій країні, де вся земля була ленним володінням, чи король не був, у буквальному розумінні, сеньйором над усіма сеньйорами? Бо, зрештою, система військових феодів ніде не застосовувалася з більш методичною послідовністю. В арміях, що набиралися в такий спосіб, істотна проблема, як ми вже знаємо, полягала в тому, щоб прямі васали короля або князя привели із собою до війська достатню кількість своїх

вавасалів, з яких неминуче мала складатися основна маса воїнів. Так от, замість того щоб покладатися, як це часто бувало, на свавілля мінливого звичаю або на індивідуальні домовленості, що їх, як правило, рідко коли дотримувалися, уже в нормандському герцогстві, а потім у набагато ширших масштабах у Англії центральна влада точно визначала цю цифру для кожного баронства — принаймні як необхідний мінімум. А позаяк існував такий принцип, що майже кожний накладений на людину обов'язок міг бути замінений його грошовим еквівалентом, то королі від перших років дванадцятого сторіччя взяли собі за звичку вимагати іноді від своїх високих сановників, щоб замість привести із собою солдатів, вони сплатили податок, сума якого обчислювалася відповідно до кількості рицарів або, як тоді висловлювалися, «щитів», що їх вони мали за обов'язок постачати.

Але ця феодальна організація, дивовижно струнка й узгоджена, поєднувалася з традиціями, запозиченими від набагато дальшого минулого. Коли після захоплення нейстрійських графств «дюками морських розбійників» установився надійний мир, то як не впізнати в ньому кодекс розквартированої армії, подібний до тих законів, які данський історик Саксон Граматик приписує королю Фроде, завойовникові з леґенди? Та остережімося надміру применшувати частку англосаксонської спадщини. Чи присяга у вірності, яку в 1086 р. Гійом одержав від усіх тих, які від когось залежали в Англії, «хоч би якого сеньйора були вони людьми», присяга, що її двоє його перших наступників визнали за потрібне взяти повторно, — ця обіцянка, яка переступала через усі васальні зв'язки й була за них вищою, — чи вона була чимось іншим як стародавньою присягою підданих, присягою, яку знали всі варварські королівства і яку практикували суверени Вессекської династії, як і Каролінги? Хоч би якою слабкою виглядала у свої останні часи англосаксонська монархія, а проте, вона була спроможна, єдина серед усіх своїх сучасниць, стягувати податок, який спочатку був призначений для сплати викупу данським завойовникам, потім — для війни з ними й тому називався «данськими грішми» *(Danegeld)*. В цьому дивовижному виживанні, яке дає підстави припустити, що грошовий обіг на острові був менш анемічним, аніж деінде, норманські королі мусили знайти напрочуд ефективний інструмент. І нарешті, той факт, що в Англії збереглися стародавні суди, які розглядали справи вільних людей, пов'язані безліччю нитей із підтриманням громадського порядку, — інституція суто германська, якщо такі взагалі були, — великою мірою сприяв збереженню, а потім і розширенню масштабів королівського правосуддя та королівської адміністративної могутності.

Проте сила цієї складної монархії була цілком відносною. Тут також і далі діяли елементи розпаду. Службу, яку передбачало володіння феодами, ставало все важче й важче одержувати, бо, спроможний на певний примус у стосунку до своїх головних феодалів, королівський уряд мав багато менше можливостей добутися через них

до основної маси феодалів дрібних, часто вельми впертих і неслухняних. Барони майже завжди виявляли непослух. Від 1135 по 1154 рік протягом тривалих династичних заколотів за правління Етьєна будівництво численних «незаконнонароджених» замків, визнання спадкового права за шерифами, які об'єднували іноді під своєю владою по кілька графств і самі привласнювали собі титул графа, як здавалося, засвідчили невтримний натиск процесу подрібнення влади. Проте після того як держава випросталася за правління Генріха Другого, ми бачимо, що магнати у своїх заколотах менше прагнули роздерти королівство на клапті, аніж запанувати над ним. Рицарський клас, зі свого боку, знайшов у графських судах нагоду згуртовуватися й обирати своїх представників. Могутня королівська влада завойовників не знищила всі інші види влади. Але вона примусила їх діяти, хай навіть і у виступах проти неї, в рамках держави.

V. НАЦІОНАЛЬНОСТІ

Якою мірою ці держави були або стали націями? Як і кожна з проблем колективної психології, ця проблема вимагає, щоб ми ретельно враховували не тільки час, а й середовище.

Якщо національне почуття й змогло народитися, то це сталося не в середовищі людей найбільш освічених. Усе, що збереглося від більш або менш глибокої культури, знаходило собі притулок, аж до дванадцятого сторіччя, в суспільному прошарку духівництва. Але багато причин відвертали цю *інтеліґенцію* від того, щоб ставати на чиюсь сторону в боротьбі, спричиненій, як їй здавалося, забобонами: застосування латини, міжнародної мови, що значно полегшувала інтелектуальну комунікацію; а передусім, культ великих ідеалів миру, милосердя та єдності, які, з погляду людини, здавалися конкретизованими у здвоєному образі Християнства та Імперії. Аквітанець і старий сановник Реймської церкви, будучи в цих двох своїх іпостасях підданим короля Франції, Жербер, безперечно, не думав, що він зраджує якийсь свій істотний обов'язок, ставши в часи, коли наступником Карла Великого був представник династії Саксонів, «солдатом у таборі цезаря»[372]. Щоб відкрити темні передвістя національного почуття, треба звернути погляд на середовище менш отесане й більше схильне жити в теперішньому часі; звичайно, не так на народні маси, розгадати душевний стан яких нам не допоможе жоден документ, як на рицарські класи та на ту частину клерикального світу, яка, будучи малоосвіченою, обмежувалася тим, що віддзеркалювала у своїх писаннях навколишні опінії, роблячи на них особливий наголос.

Під впливом реакції, спрямованої проти романтичної історіографії, для кількох відносно недавніх істориків стало модою відмовляти першим сторіччям середніх віків у будь-якій свідомості групи, національної або етнічної. Це означало забути, що почуття, які ховалися тоді під наївно брутальною формою неприязні до чужинця, до

«чужака», не могли передавати великої витонченості духу. Ми сьогодні знаємо, що в епоху германських інвазій вони виражалися з набагато більшою силою, аніж уявляв собі, наприклад, Фюстель де Куланж. У єдиному достатньо висвітленому досвіді великого завоювання, який пропонує нам феодальна ера, — досвіді завойованої норманами Англії, — ми ясно бачимо їх у дії. Коли наймолодший син Гійома Генріх Перший зважився на такий вельми характерний за своєю значущістю вчинок, як одруження з принцесою, представницею стародавньої династії Вессекса — «прямого нащадка англійського роду, як висловився один чернець із Кентербері, — норманські рицарі, глузуючи з королівського подружжя, стали нагороджувати їх саксонськими прізвиськами. Але приблизно через півстоліття, за правління онука Генріха й Едіт, один автор житійної літератури написав про цей шлюб такими похвальними словами: «Тепер Англія має короля з англійського роду; з цього ж таки роду вона вже має єпископів, абатів, баронів, славних рицарів, які народилися від одного й другого сімені»[373]. Історія цієї асиміляції, яка є також історією англійської національності, не може навіть приблизно бути накреслена в рамках цього вузького викладу. Ми будемо змушені задовольнитися скинути поглядом на процес формування національних утворень поза будь-якими подіями завоювань, у кордонах стародавньої Франкської імперії, на північ від Альп: тобто розглянемо, якщо можна так висловитися, народження пари Франція—Германія[374].

Традицією тут була, безперечно, єдність: традицією, правду кажучи, відносно недавньою і якоюсь мірою штучною у своєму застосуванні до Каролінзької імперії в усій її повноті; натомість вона була багато в чому світською й опертою на справжню спільність цивілізації в тих випадках, коли йшлося про давнє *regnum Francorum*. Хоч би якими відчутними були, коли проникнути в глибокі прошарки населення, *контрасти у звичаях або в мовах, одна й та сама* аристократія й одне й те саме духівництво допомагали Каролінгам правити, від Ельби до океану, величезною державою. Ці великі родини, споріднені між собою, дали після 888 р. королівствам або князівствам, які утворилися після розпаду імперії, їхніх володарів, що були національними тільки на вигляд. Франки сперечалися за корону Італії; баварець надів на себе корону Бургундії; мабуть, саксонець за своїм походженням — коли йдеться про Евда — став королем Західної Франції. А що у своїх мандрах, які їм нав'язували іноді політика королів, які роздавали почесті, а іноді їхні власні амбіції, магнати, звичайно ж, тягли за собою всю свою клієнтелу, то й весь клас васалів брав участь у цих подіях, які, можна сказати, мали наднаціональний характер. Не дивно, що розколи 840—843 рр. створювали в сучасників відчуття громадянської війни.

Проте в цій єдності зберігався спогад про давніші угруповання. Саме вони й почали відроджуватися в розділеній Європі, опираючись на почуття взаємної зневаги або ненависті. Нейстрійці з висоти своєї гордості, яку вселяв їм їхній «найшляхетніший у всьому світі»

регіон, поквапилися оголосити аквітанів «підступними», а бургундів — «боягузами»; аквітани, у свою чергу, затаврували «розбещеність» франків, а мозани — швабське «шахрайство»; на тлі саксів, людей у всьому досконалих, які ніколи не втікали з поля битви, особливо непривабливою виглядала картина страхопудів-тюрингів, грабіжників-аламанів та скнар-баварів: нам було б зовсім не важко збагатити цю антологію образливих характеристик, запозичених у авторів, що жили й писали з кінця дев'ятого до початку одинадцятого сторіччя[375]. З уже відомих нам причин у Германії протиставлення цього типу були особливо чіпкими й живучими. Замість служити монархічним державам вони загрожували їхній цілості. Патріотизмові ченця-літописця Відукінда, який жив за правління Оттона Першого, звичайно ж, не бракувало ані палкої переконаності, ані незламної рішучості. Але то був патріотизм саксонський, а не германський. Тож як відбувався перехід до свідомості національностей, які вкладалися б у нові політичні рамки?

Люди були тоді майже неспроможні уявити собі свою анонімну батьківщину. Немає нічого більш повчального, як ті труднощі, на які вони довгий час наражалися у своїх спробах якось назвати дві головні держави, які виокремилися в процесі розпаду давнього *regnum Francorum*. Обидві вони були «Франціями». Але прикметники «Східна» й «Західна», якими довго користувалися, щоб їх розрізнити, не могли дати для національної свідомості надійну точку опори, що будила б якусь історичну пам'ять. Що ж до етикеток «Галлія» та «Германія», які кілька авторів відразу спробували повернути до життя, то вони щось говорили лише людям ученим. Крім того, вони дуже мало відповідали новим кордонам. Пригадуючи, що Цезар зробив кордоном Галлії течію Райну, германські літописці часто давали цю назву і своїм власним лівобережним провінціям. Іноді, тим самим *несвідомо підкреслюючи той факт, що ці розмежування були від* самого початку штучними, назву території прив'язували до пам'яті про першого суверена, на чию користь було відтяте це королівство: для їхніх сусідів, жителів Лотарингії або більш далеких областей, франки Заходу залишалися людьми Карла Лисого *(Kerlinger, Carlenses)*, та й самих лотарингів, зрештою, теж прив'язували до майже забутого на той час Лотара Другого. Довгий час германська література зберігала вірність цій термінології, мабуть, тому, що їй не хотілося визнати за народом Заходу монополію на титул франків, якщо казати коротко, або французів, — в «Пісні про Роланда» вживаються без різниці обидва терміни, — що на нього, як здавалося, мали однакове законне право всі держави-наступниці.

Що таке розрізнення смислу зрештою відбулося, про це відомо кожному. Уже в часи «Пісні про Роланда» лотаринзький літописець Сігбер де Жамблу вважав, що воно вже повсюди прийняте[376]. Як це сталося? Це питання ще дуже мало вивчене й залишається великою загадкою нашого національного імені. Ця звичка, певно, виникла ще в ті часи, коли, на відміну від Східної держави, якою правили Саксо-

ни, держава Західна повернула корону автентичній Франкській династії Каролінґів. Вона знайшла собі підтримку й у самому королівському титулі. На відміну від суперників, які у своїх грамотах називали себе лише королями, без якихось додатків, і для того, безперечно, щоб пишномовно підкреслити свій високий сан наступника Карла Великого, Карл Простак, після того як завоював Лотарингію, повернувся до стародавнього титулу *rex Francorum*. Його наступники не перестали себе ним прикрашати, хоч і правили тільки нашою Францією, і не відмовилися від цього звичаю навіть тоді, коли вже більше не належали до стародавньої династії. До цього додайте, що в Германії слово «франки», з огляду на наявність там багатьох інших етнічних груп, майже неминуче мало зберегти свій партикулярний характер: воно застосовувалося там переважно для називання людей, які жили в рипуарських єпархіях та в долині Майну — сьогодні ми сказали б «у Франконії» — і жоден Саксон, наприклад, не погодився б, щоб його так називали. Натомість по той бік кордону воно прижилося без труднощів, застосовуване якщо й не до всього населення королівства, то принаймні до жителів того краю, між Луарою та Маасом, де звичаї та інституції зберегли глибокий відбиток імперії франків. І нарешті, Західна Франція тим більш легко змогла зберегти за собою давню назву, оскільки друга Франція, виходячи з набагато відчутніших реалій, вже була готова назвати себе зовсім інакше.

До того ж, між «людьми Карла» і людьми Східного королівства позначився один дуже яскравий контраст. Це було — попри наявність діалектних відмінностей усередині кожної групи — протиставлення лінґвістичне. З одного боку, франки «романські»; з другого — «тіойські» *(thiois)*. Цим останнім словом, згідно з середньовічним узусом, я передаю прикметник, з якого походить сучасний німецький прикметник *deutsch* і який клірики у своїй латині, напханій класичними ремінісценціями, часто передавали, нехтуючи всяку етимологію, словом «тевтонський». Його походження не викликає жодних сумнівів. *Theotisca lingua*, про яку говорять місіонери каролінзької доби, була не чим іншим, у точному значенні цього слова, як мовою народу *(thiuda)*, що протиставлялася церковній латині; а можливо, також мовою поган, «язичників». А що термін «германський» належав більше до вченої мови, ніж до народної, й ніколи не мав глибокого коріння в суспільній свідомості, то етикетка, створена в такий спосіб для позначення модусу вираження, дуже швидко набула рангу етнічної назви: «народ, який розмовляє по-тіойському» було сказано вже, за правління Людовіка Благочестивого, в пролозі до однієї з найдавніших поем, написаних цією мовою. Звідси залишалося ступити лише один крок до визначення політичної формації. Узус, певно, розв'язав цю проблему значно раніше, аніж автори наважилися надати права громадянства виразу, який так мало відповідав традиційній історіографії. Проте від 920 р. зальцбурзькі аннали вже згадують про королівство тіойців (або тевтонів)[377].

Можливо, ці семантичні пригоди анітрохи не здивують тих, хто схильний бачити в недавньому бурхливому злеті національної свідомості любов до рідної мови. Проте й для політиків лінґвістична аргументація не є набутком сьогодення. Хіба ще в десятому сторіччі один ломбардський єпископ, обурюючись претензіями — історично вельми обґрунтованими — візантійців на володіння Апулією, не написав: «Хіба мова, якою розмовляють жителі цієї країни, не свідчить про те, що вона належить до Королівства Італія?»[378] Застосування спільних засобів вираження не тільки об'єднує людей і виражає — або й створює нові — спільні форми ментальних традицій. Ще відчутнішою річчю для душ грубих і ще не розвинених є той факт, що протиставлення мов розвиває відчуття відмінності — джерело антагонізмів. Один швабський чернець ще в десятому сторіччі помітив, що «латинці» глузували з германських слів, і саме з висміювання говірок одне одного в 920 р. між ескортами Карла Простака й Генріха Першого виникла суперечка, що призвела до пролиття крові й до припинення зустрічі між двома суверенами[379]. Також у самій середині Західного королівства дивна, досі погано пояснена еволюція, яка спричинила формування в ґалло-романській мові двох груп різних говірок, призвела до того, що протягом довгих століть «провансальці» або населення Лангедоку, не будучи, жодною мірою, об'єднані політично, мали виразне відчуття того, що вони утворюють окрему відмінну спільноту. Так само під час другого хрестового походу рицарі Лотарингії, піддані імперії, близько приятелювали з французами, чию мову вони добре розуміли, як і ті їхню[380]. Немає нічого абсурднішого, як змішувати мову з національністю. Але немає й жодних підстав заперечувати роль мови в кристалізації національних свідомостей.

А що ці останні — у стосунку до Франції та Германії — вже досить чітко сформувалися близько 1100 р., тексти не дають найменших підстав сумніватися. Під час першого хрестового походу Годфруа де Буйон, який, будучи великим лотаринзьким сеньйором, на своє щастя, розмовляв обома мовами, мусив докласти чималих зусиль, щоб погамувати ворожнечу, на той час, як кажуть, уже традиційну, що існувала між французькими та тіойськими рицарями[381]. «Люба Франція» з «Пісні про Роланда» присутня в пам'яті кожного: Франція, ще досить не визначена у своїх кордонах, легко змішувана з велетенською імперією леґенди Карла Великого, але чиє серце, проте, за всією очевидністю, було в королівстві Капетінґів. Будучи отак ніби підзолоченою спогадами про минуле імперії Каролінґів, — застосування назви «Франція» сприяло цьому уподібненню, а легенда, у свою чергу, допомагала зафіксувати цю назву, — національна гордість людей, що легко п'яніли від завоювань, набувала ще більшої сили та величі. З другого боку, германці вельми пишалися з того, що залишилися імперським народом. Лояльність до своєї монархії сприяла підтриманню цих почуттів. Важливо відзначити, що вони майже цілком відсутні в епічних творах суто баронського натх-

нення, як, наприклад, у циклі «Лотаринзьких пісень». Проте не слід собі уявляти, що вірність монархії цілком ототожнювалася з національним почуттям. Палкий патріот, чернець Гібер, який за правління Людовіка Шостого дав своїй розповіді про хрестовий похід дуже промовисту назву «*Gesta Dei per Francos*» («Божі подвиги франків»), був лише вельми прохолодним прихильником Капетінґів. Національне почуття будувалося на складніших елементах: спільності мови, традиції, історичних спогадах, більш або менш осмислених; на відчутті спільної долі, яку окреслювали політичні рамки, визначені досить випадково, але кожна з яких загалом відповідала глибоким і вже давнім спорідненостям.

Все це створив не патріотизм. Але протягом цієї другої феодальної доби, що характеризувалася водночас потребою гуртуватися в більш широкі спільноти, яку відчували люди, й більш виразним усвідомленням самого себе, що так чи інак формувалося в суспільстві, ці латентні реальності нарешті почали виявляти себе експліцитно й цим, у свою чергу, створювати реальності нові. Уже в новій поемі, написаній трохи пізніше за «Роланда», було сказано: «Не знайти француза, кращого, ніж він» для того, щоб віддати хвалу рицареві, гідному високої пошани[382]. Епоха, глибинну історію якої ми намагаємося вивести на поверхню, існувала не лише для того, щоб утворювати держави. Вона існувала й для того, щоб дати кожному батьківщину, якій судилося пережити ще чимало крутих поворотів історії.

Книга третя

ФЕОДАЛІЗМ ЯК РІЗНОВИД СУСПІЛЬСТВА І ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ

Розділ 1. ФЕОДАЛІЗМ ЯК РІЗНОВИД СУСПІЛЬСТВА

I. ФЕОДАЛІЗМ ЧИ ФЕОДАЛІЗМИ: ОДНИНА ЧИ МНОЖИНА

З погляду Монтеск'є, запровадження «феодальних законів» у Європі було явищем унікальним у своєму жанрі, «подією, яка відбулася у світі лише один раз і яка, мабуть, ніколи більше не відбудеться». Менше спроможний, безперечно, давати точні юридичні визначення, але більше схильний дивитись на широкі обрії, Вольтер йому заперечив: «Феодалізм — не подія; це дуже давня форма суспільного існування, яка зберігається на трьох четвертих суходолу в нашій півкулі при різних адміністраціях»[383]. Наука наших днів у своїй більшості поділяє погляд Вольтера. Ми давно знайомі з такими словосполученнями, як феодалізм єгипетський, ахейський, китайський, японський тощо. Проте історики Заходу ставляться до багатьох таких визначень із цілком поясненною недовірою. Бо їм добре відомо, що навіть на їхній рідній землі це знамените слово часто розумілося по-різному. Основою феодального суспільства, сказав Бенжамен Ґерар, є земля. Це персональна група, заперечує йому Жак Флак. А як же щодо тих екзотичних феодалізмів, що ними, як здається, переповнена сьогодні наша всесвітня історія? Чи вони будувалися за Бенжаменом Ґераром, чи за Жаком Флаком? Немає іншого засобу розв'язати ці двозначності, як розглянути проблему в самому її зародку. Оскільки, за всією видимістю, так багато суспільств, розділених у часі й у просторі, були названі феодальними лише з огляду на їхню подібність, справжню чи гадану, до нашого власного феодалізму, характеристики цього типового явища, поміщеного таким чином у самий центр широкої системи посилань, є саме тими, які насамперед треба виділити. Не без того, звичайно ж, щоб попередньо не відмовитися від кількох застосувань, очевидно невиправданих, виразу надто звучного, щоб не зазнати багатьох відхилень.

У суспільному ладі, якому вони дали ім'я феодалізм, його хрещені батьки, як ми знаємо, помічали насамперед те, що суперечило понятю централізованої держави. Звідси залишалося пройти зовсім коротку відстань, щоб так назвати й будь-яке подрібнення влади над людьми. Тим більше, що до простої констатації факту, як правило, домішувалося оціночне судження. Позаяк суверенітет достатньо великої держави вважали за правило, всяке порушення цього принципу сприймалося як щось ненормальне. Цього вже було досить, щоб осудити зви-

чай, який до того ж тільки сприяв утворенню неприйнятного хаосу. Іноді, правда, були спроби застосування цього виразу в більш конкретному значенні. В 1783 р. один скромний муніципальний працівник ринку у Валансьєні звинуватив за подорожчання продуктів харчування «феодалізм багатих сільських поміщиків»[384]. А скільки полемістів після того звинувачували в усіх гріхах «банківський» або «промисловий» феодалізм! Насичене більш або менш туманними історичними ремінісценціями, це слово під деякими перами, певно, не означає чогось більшого, як брутальний характер влади. Але часто воно вживається й у більш елементарному значенні, виражаючи ідею наступу економічних імперативів на громадське життя. Справді-бо, змішування багатства — у ті часи переважно земельного — з владою було однією з визначальних характеристик середньовічного феодалізму. Але це пояснювалося не так суто феодальними ознаками цього суспільства, як тим, що воно було водночас опертим на панську маєтність (сеньйорію).

Феодалізм, сеньйоріальний режим: у цьому випадку змішування має набагато давнішу історію. Воно насамперед пов'язане із застосуванням слова «васал». Аристократичний відтінок, що його цей термін одержав унаслідок еволюції, яка загалом мала другорядний характер, був не настільки відчутним, аби ще від середніх віків його не застосовували іноді до кріпаків, — первісно близьких до васалів завдяки персональній природі своєї залежності, — а іноді до простих орендарів. Те, що тоді було лише різновидом семантичної аберації, яка часто мала місце передусім у регіонах, не зовсім повністю феодалізованих, як, наприклад, у Гасконії або в Леоні, переходило, мірою того як стиралося усвідомлення автентично васального зв'яку, в усе більш і більш розповсюджений слововжиток. «Кожному відомо, — писав у 1786 р. Перресіо, — що підданих сеньйорів звичайно називають у Франції їхніми васалами»[385]. Паралельно розвинулася звичка називати, всупереч етимології, «феодальними правами» ті повинності, які накладалися на селянські наділи: це настільки стало нормою, що, проголошуючи свій намір зруйнувати феодалізм, діячі Революції нападали передусім на сільське панське землеволодіння. Але тут історик повинен сказати своє авторитетне слово. Будучи істотним елементом феодального суспільства, панська маєтність сама по собі виникла набагато давніше; і їй судилося проіснувати набагато довше. Якщо ми хочемо створити точну термінологію, то ці два поняття треба чітко розрізняти.

Отже спробуймо підсумувати ті головні характеристики європейського феодалізму, які нам подає його історія.

II. ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ФЕОДАЛІЗМУ

Простіше, звичайно, буде спочатку сказати про ті ознаки, яких це суспільство не мало. Хоча обов'язки, які накладали зв'язки спорідненості, були там дуже сильними, воно не ґрунтувалося цілком на цих

зв'язках. З другого боку, попри живучість поняття державної влади, яка стоїть над безліччю дрібних осередків влади, феодалізм збігся в часі з глибоким ослабленням держави, зокрема в її функціях опіки та захисту. Але феодальне суспільство не було просто суспільством, яке відрізнялося від суспільства родичівських зв'язків і суспільства, домінованого силою держави. Воно прийшло після суспільств, конституйованих у такий спосіб, і несло на собі їхній відбиток. Стосунки персональної залежності, які його характеризували, мали в собі щось від штучних зв'язків спорідненості, якими було, в багатьох відношеннях, первісне товаришування, а серед прав командування велика частка була ніби здобиччю, видертою з рук влади «королівської».

Таким чином, європейський феодалізм постає перед нами як результат катастрофічного розпаду давніших суспільств. Справді, його утворення було б неможливим без глибоких потрясінь, спричинених вторгненням германських народів, які, примусивши злитися два суспільства, що перед тим були на дуже різних стадіях еволюції, зламало рамки як першого, так і другого, й вивело на поверхню безліч модусів думки та суспільних звичок, що мали надзвичайно примітивний, первісний характер. Воно остаточно конституювалося в атмосфері останніх варварських наскоків. Воно передбачало глибоке уповільнення ритму життя, опертого на людські взаємини, зниження грошового обігу до межі, що внеможливлювала існування системи грошової оплати послуг, ментальність, прив'язану до відчутного та близького. Коли ці умови почали змінюватися, час феодального суспільства почав відходити.

Це було суспільство радше нерівне, ніж ієрархізоване: суспільство радше володарів, ніж аристократів; суспільство кріпаків, а не рабів. Якби рабство не відігравало в ньому такої слабкої ролі, автентично феодальні форми залежності, у своєму застосуванні до нижчих класів, не змогли б існувати. Посеред загального безладу для авантюриста існувало надто багато можливостей, людська пам'ять була надто короткою, а регулярність соціального розшарування надто погано забезпеченою, щоб дозволити утворення стабільних суспільних каст.

Проте феодальний лад передбачав міцну економічну підпорядкованість загальної маси скромних людей кільком магнатам. Одержавши від попередніх сторіч уже сеньйоріальну «віллу» римського світу та підвладне вождеві германське село, він розширив і консолідував ці види експлуатації людини людиною і, поєднавши в тугий пучок право на оренду землі з правом командування, утворив із усього цього справжню панську маєтність (сеньйорію). На користь олігархії священнослужителів і ченців, чиїм покликанням було домагатися ласки Неба. Але передусім на користь олігархії воїнів.

Справді, вистачить і дуже короткого порівняльного дослідження, аби показати, що до визначальних характеристик феодальних суспільств треба віднести і майже повний збіг між класом володарів і класом професійних воїнів, що служили в єдиний спосіб, який вважали тоді ефективним, тобто як важко озброєна кавалерія. Ми вже бачи-

ли: суспільства, в яких зберігалася озброєна селянська піхота, або зовсім не знали васальної структури, як і структури панської маєтності, або знали і ту, й ту в дуже недосконалих формах: так було, наприклад, у Скандинавії або в королівствах астуро-леонської групи. Випадок Візантійської імперії є, можливо, ще більш значущим, тому що тамтешні інституції носили відбиток набагато більш осмисленої продуманості. Там після антиаристократичного руху сьомого сторіччя уряд, який зберігав великі адміністративні традиції римської епохи, а з другого боку, стояв перед нагальною потребою створити надійну армію, став роздавати земельні наділи, що зобов'язували нести військову службу: то були, в якомусь розумінні, справжні феоди, але, на відміну від Заходу, феоди селянські, на кожному з яких утворювалося звичайне сільське господарство. Віднині суверени не мали перед собою більш нагального клопоту, як боронити ці «солдатські наділи», як і загалом усіх дрібних землевласників проти жадібності багатіїв та магнатів. Проте настав, десь на кінець одинадцятого сторіччя, момент, коли імперія, перебуваючи під перманентним тиском економічних умов, які робили все складнішим і складнішим незалежне існування для селян, постійно придавлених боргами, до того ж ослаблена внаслідок своїх внутрішніх чвар, стала не в спромозі надавати надійний захист вільним хліборобам. Після цього вона не лише втратила дорогоцінні податкові надходження. Вона також потрапила в цілковиту залежність від магнатів, бо тільки вони віднині були здатні зібрати зі своїх підданих потрібне військо.

У феодальному суспільстві характеристичним людським зв'язком була прив'язаність підлеглого до свого дуже близького володаря. Зі щабля на щабель утворені в такий спосіб вузли приєднували мовби безліччю безконечно розгалужених ланцюгів найменших до найбільших. Навіть земля здавалася таким дорогоцінним багатством лише тому, що дозволяла вербувати собі «людей», винагороджуючи їх за службу. Ми хочемо мати землю, сказали якось нормандські сеньйори, що відмовилися від подарунків коштовностями, зброєю та кіньми, які їм запропонував їхній дюк. І додали в розмові між собою: «Тоді ми зможемо утримувати численних рицарів, а дюк більше не зможе»[386].

Залишалося тільки створити систему земельного права, яке регулювало б винагороду за службу і яке було б чинним доти, доки тривала відповідна залежність. Західний феодалізм знайшов таке розв'язання цієї проблеми, яке стало однією з його найоригінальніших характеристик. Тоді як служилі люди, що гуртувалися навколо слов'янського князя, одержували від нього свої маєтності як дар у чистому вигляді, франкський васал, після кількох пробних варіантів, став одержувати лише феоди, що були, в принципі, пожиттєвими. Бо в найвищих суспільних класах, наділених почесним правом і обов'язком носити зброю, взаємини підлеглості від самого початку набули форми договорів, які добровільно укладалися між двома живими людьми, що дивилися у вічі один одному. З необхідності такого персонального контакту ці взаємини завжди черпали свою найвищу моральну цінність.

Проте досить рано розмаїті елементи стали затьмарювати чистоту цих зобов'язань: спадковість, яка була природною в суспільстві, де родина залишалася дуже міцним утворенням; практика «відселення» васала на його феод, яка, будучи накинута економічними умовами, призвела до того, що обов'язок служити радше пов'язувався із володінням земельним наділом, аніж особистою відданістю людини; і нарешті й передусім, множинність присяг на вірність, які давалися різним людям. Лояльність «узятого під опіку» в багатьох випадках була великою силою. Але як суспільний цемент, призначений скріпити, згори донизу, різні групи, запобігти роздробленості та усунути безлад, вона показала свою цілковиту неефективність.

Правду кажучи, у величезному значенні, яке надавалося цим зв'язкам, було від самого початку щось штучне. Їхнє узагальнення було у феодальні часи спадщиною вмирущої держави — держави Каролінгів, — яка уявила собі, що можна протиставити суспільному розпорошенню одну з інституцій, яка народилася з цього ж таки розпорошення. Саме по собі розташування залежностей по ярусах, безперечно, не було цілком неспроможне послужити скріпленню держави. Про це свідчить досвід англо-норманської монархії. Але для цього потрібна була центральна влада, підтримувана, як у Англії, не так фактом завоювання, як тим, що з ним збіглося виникнення нових матеріальних і моральних умов. У дев'ятому сторіччі тенденція до розпорошення була надто сильною.

На мапі західної цивілізації феодалізм залишив великі білі плями: Скандинавський півострів, Фрисландія, Ірландія. Мабуть, важливо також відзначити, що феодальна Європа не була вся феодалізована ні до однакової міри, ні в одному й тому самому ритмі, а передусім, вона ніде не була феодалізована повністю. В жодній країні сільське населення не було цілком обплутане мережею персональної та спадкової залежності. Майже повсюди — хоч і в дуже різній кількості, залежно від регіонів — збереглися алоди, великі або малі. Поняття держави ніколи абсолютно не зникло, й там, де воно зберігало найбільшу силу, люди й далі вперто називали себе «вільними», в стародавньому значенні цього слова, бо залежали вони тільки від верховного володаря всього народу та його представників. Групи селян-воїнів збереглися в Нормандії, в данській Англії, в Іспанії. Присяга у взаємній вірності, протиставлена присягам підлеглості, вижила в інституціях, що ставили на меті збереження миру, й здобула цілковитий тріумф у комунах. Безперечно, що такою є доля всієї системи людських інституцій — завжди втілюватися в життя недосконало. Хіба в європейському економічному устрої початку двадцятого сторіччя, який, звичайно ж, ми бачимо під знаком капіталізму, не було підприємств, які уникнули цієї схеми розвитку?

Між Луарою та Райном і в Бургундії на обох берегах Сони ми бачимо досить затемнену зону, яку в одинадцятому сторіччі норманські завоювання швидко розширили майже до Англії та до Південної Італії; повсюди навколо цього центрального ядра кольори поступово

світлішають, аж поки в Саксонії, а надто в Леоні та в Кастилії заштриховка стає зовсім ріденькою: ось у якому приблизно вигляді, оточена білими плямами постає перед нами феодальна мапа, яку ми щойно почали собі уявляти. В тій найгустіше заштрихованій зоні неважко впізнати країни, де вплив каролінзького впорядкування був найглибшим, де також змішування, значно активніше, ніж будь-де, елементів романізованих і елементів германських найповніше, поза всяким сумнівом, розхитало структуру обох суспільств і дозволило розвинутися особливо давнім зародкам земельної панської маєтності та персональної залежності.

III. КОРОТКИЙ ЕКСКУРС У ПОРІВНЯЛЬНУ ІСТОРІЮ

Підлеглість селянина; замість заробітної платні, загалом неможливої, широке застосування служби, оплачуваної орендним наділом, який і був, у точному розумінні, феодом; верховенство класу професійних воїнів; зв'язки покори та протекції, які прив'язували людину до людини і в цьому класі воїнів набували особливо чистої форми васальної залежності; подрібнення влади — головна причина безладу; але всередині всього цього виживання й інших способів гуртуватися, збереження зв'язків кревної спорідненості та держави, причому цій останній судилося, протягом другої феодальної ери, набути нової снаги: ось такими видаються нам фундаментальні характеристики європейського феодалізму. Як усі феномени, виділені тією наукою вічних перемін, якою є історія, суспільна структура, схарактеризована в такий спосіб, безперечно, мала на собі оригінальний відбиток свого часу та свого середовища. А що, наприклад, клан із чоловічою або жіночою генеалогією або певні види економічної діяльності можна зустріти в приблизно однакових формах у дуже різних цивілізаціях, то чом би не припустити, що якісь цивілізації, відмінні від нашої, не проходили крізь стадію суспільного розвитку, більш або менш аналогічну щойно нами описаній? Якщо так було, то вони теж заслуговують називатися в цій своїй фазі феодальними. Але порівняльне дослідження такого виду явно понад силу одній окремій людині. Тому я обмежуся прикладом, що принаймні дасть уявлення про те, яких результатів можна було б сподіватися від такого дослідження, опертого на більш надійний матеріал. Це буде тим легше зробити, що ми маємо вже чудові праці, здійснені на околицях дуже переконливого компаративного методу.

На світанку японської історії ми бачимо суспільство, складене з груп кревної спорідненості або що сприймалися як такі. Потім, десь наприкінці сьомого сторіччя нашої ери, під китайським впливом, виникає державний лад, що, як і наші Каролінги, намагається здійснювати моральний нагляд за своїми підданими. І нарешті, розпочинається — з одинадцятого сторіччя чи десь близько того — період, який звичайно називають феодальним і прихід якого, схоже, за вже відомою нам схемою, збігається з певним уповільненням економічних обмінів. Отже, й тут, як і в Європі, «феодалізмові» передували дві

суспільні структури дуже різного виду. Так само, як і в нас, він зберіг на собі глибокий відбиток і тієї, й тієї. Більш відсторонена, як ми вже бачили, ніж у Європі, від власне феодальної споруди — бо ланцюги васальних зв'язків тут зупинялись, не доходячи до імператора, — монархія існувала де-юре як теоретичне джерело всіх видів влади. І тут також подрібнення прав командування, яке живилося з дуже давніх джерел, офіційно розглядалося як низка зазіхань на права держави.

Над селянством тут також підносився клас професійних воїнів. Саме в цьому середовищі, за моделлю, яку створювали стосунки між воїном збройного почту і його володарем, розвинулися зв'язки персональної залежності, що від самого початку, як здається, мали набагато акцентованіший характер, аніж європейська «опіка». Вони були, як і в Європі, ієрархізованими. Але японська васальна залежність набагато більшою мірою, аніж наша, була актом покори й набагато меншою мірою — договором. Вона була також набагато більш строгою, оскільки не допускала підлеглості більш як одному сеньйорові. Позаяк цих воїнів треба було утримувати, їм роздавалися земельні наділи, дуже схожі на наші феоди. Іноді навіть, подібно до нашої практики «повернення», наділення феодом було суто фіктивним і мало стосунок до земель, які первісно належали до вотчини тієї самої людини, що їй вони нібито дарувалися. Природно, що ці воїни виявляли все менш і менш охоти обробляти землю. Правда, за деякими винятками. Бо в Японії теж до самого кінця мали місце випадки, коли «вавасали» належали до селян. Отже васали жили, як правило, з оброку, що його стягували з власних орендарів. Проте їх було надто багато — мабуть, набагато більше, ніж у Європі, — щоб вони могли утворювати собі на вигоду справжні панські маєтності, де мали б дуже сильну владу над своїми підданими. Такі маєтності існували лише для баронату та храмів. Проте, досить розсіяні й не маючи земель, які оброблялися б руками їхніх власників, вони більше скидалися на зародкові маєтності англосаксонської Англії, аніж на справді сеньйоріалізовані регіони Заходу. До того ж на цьому ґрунті, де домінантною культурою були зрошувані рисові поля, технічні умови були надто відмінними від європейської практики, внаслідок чого й селянська підлеглість не могла не набути тут цілком оригінальних форм.

Будучи, звичайно ж, надто підсумковим і не досить нюансованим у своїй оцінці контрастів між двома суспільствами, цей побіжний аналіз, проте, дозволяє зробити один, як здається, досить надійний висновок. Феодалізм не був «подією, яка відбулася у світі лише один раз». Як і Європа — хоча, звичайно ж, із неминучими й глибокими відмінностями — Японія теж пройшла крізь цю фазу. А чи пройшли крізь неї й інші суспільства? А якщо пройшли, то під дією яких причин, можливо, спільних? Цю таємницю, можливо, розкриють майбутні дослідження. Я був би радий, якби ця книжка, поставивши перед дослідниками певну низку запитань, змогла розчистити шлях для пошуку, який приведе до набагато масштабніших результатів.

Розділ 2. ПРОДОВЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ФЕОДАЛІЗМУ

I. ПЕРЕЖИТКИ Й ВІДРОДЖЕННЯ

У середині тринадцятого сторіччя європейські суспільства остаточно відійшли від феодального типу. Але, з огляду на те що еволюція неодмінно триває у середовищі окремих груп, наділених історичною пам'яттю, жодна соціальна система ані вмирає повністю, ані зникає вмить. Феодалізм мав свої продовження.

Так, сеньйоріальний режим, який він позначив своїм відбитком, пережив його — і надовго. Чимало пов'язаних із цим процесів не стосуються нашої теми, і ми не станемо їх розглядати. Проте, як не відзначити, що, переставши бути включеним у мережу тісно споріднених із ним інституцій управління та командування, він не міг не сприйматися людьми, які перебували в залежності від нього, як усе менш і менш зрозумілий, а отже, й усе більш і більш одіозний. З усіх форм підлеглості, які існували в межах панської маєтності, найбільш автентично феодальною була кріпосна залежність. Зазнавши глибоких змін, ставши більше земельною, ніж персональною, вона дожила, проте, у Франції до самої Революції. Хто тоді пам'ятав, що серед людей, які підлягали праву «мертвої руки», безперечно, були такі, чиї предки самі віддалися під «опіку» захисника? Та якби навіть цей далекий спогад і зберігся, чи полегшив би він анахронічне становище?

За винятком Англії, де перша Революція сімнадцятого сторіччя скасувала всяку різницю між рицарськими феодами та іншими орендними наділами, васальні та феодальні обов'язки, вписані в землю, тривали або, як у Франції, доти, доки існував сеньйоріальний режим, або, як у Пруссії, котра, у вісімнадцятому сторіччі, здійснила загальну «алодифікацію» феодів, лише трохи менш довго. Оскільки тепер тільки держави були спроможні обертати на свою користь ієрархію залежностей, вони дуже повільно й неохоче відмовлялися здобувати вигоду з військового інструменту, що його вона вкладала, як здавалося, в їхні руки. Людовік Чотирнадцятий ще кілька разів скликав «ополчення» васалів. Але це був тепер, із боку уряду, якому вкрай були потрібні солдати, лише захід останньої надії або навіть, через систему штрафів та звільнень, один із засобів побільшити податкові надходження. Щодо характеристик феоду, то тільки правила обкладення його оброком, який сплачувався грішми, та ті, які регулювали передачу його в спадок, реально зберігали, після того як закінчилися

середні віки, свою практичну цінність. Оскільки не було більше васалів домашніх, то присяга на вірність була тепер виключно прив'язана до володіння земельним наділом. Її церемоніальний аспект, хоч би яким «пустим» здавався він тим юристам, які були вихована на раціоналізмі новітніх часів[387], не залишав байдужим аристократичний клас, який, природно, дбав про дотримання певного етикету. Сам ритуал, проте, колись наділений таким глибоким людським смислом, служив тепер тільки для того, — крім тих випадків, коли він передбачав стягнення певного податку, — щоб констатувати передачу майна, яка, згідно зі звичаєм, наділяла правами, більш або менш прибутковими. Суперечні за самою своєю суттю, феодальні «теми» перебували в центрі уваги юриспруденції. Вони також постачали проблемами багату літературу доктринерів і практиків. Те, що ця будівля була вже добре сточена шашелем і не могла давати прибутків, яких сподівалися від неї ті, хто вважав за потрібне її зберігати, пояснює, чому у Франції вона обвалилася досить легко. Проте сеньйоріальний режим не міг зникнути, не вчинивши досить запеклого опору й серйозно не порушивши систему розподілу статків. Що ж до феоду та васальної залежності, то вони вже давно перебували в стадії завершення тривалої і болісної агонії.

Тим часом у суспільстві, яке досі переживало чимало тривог, потреби, що колись спричинили виникнення практики військового побратимства, а потім і васальної залежності, ще давали відчути свої наслідки. Серед розмаїтих причин, які призвели до створення рицарських орденів, заснованих у великій кількості в чотирнадцятому та п'ятнадцятому сторіччях, однією з найвирішальніших, безперечно, було бажання великих володарів прив'язати до себе достатньо міцними узами групу вірних прихильників із високих прошарків суспільства. Рицарі ордену Сен-Мішель, згідно зі статутом, який їм дав Людовік Одинадцятий, обіцяли королю «добру й правдиву любов» та вірно йому служити в його праведних війнах. Проте ця спроба була не менш марною, як колись подібна спроба Каролінгів: у найдавнішому списку персонажів, ушанованих знаменитим кольє, третім ми бачимо конетабля де Сен-Поля, який так підло зрадив свого володаря.

Більш ефективною — і більш небезпечною — виявилася, під час безладу, який панував наприкінці ери середніх віків, практика відновлення дружин приватних воїнів, дуже подібних до васалів-«сателітів», чий розбій затаврували автори меровінзької ери. Часто вони виражали свою підлеглість тим, що носили костюм, який мав кольори їхнього військового сеньйора або на якому був нашитий його герб. Заборонений у Фландрії Філіпом Сміливим[388], цей звичай, здається, знайшов особливо широке розповсюдження в Англії останніх Плантаґенетів, Ланкастерів і Йорків: до такої міри, що рицарі почту, який у цей спосіб утворювався навколо високих баронів, дістали назву «ліврейних». Як і «не посаджені на землю» васали давніх часів, вони складалися не лише з авантюристів низького походження. Пред-

ставники дрібного дворянства *(gentry)*, безперечно, складали найбільшу частину їхнього континґенту. Когось із них притягували до судової відповідальності? Лорд затуляв його від неї своїм авторитетом. Незаконна, але надзвичайно чіпка, як про те свідчать і заборони, проголошувані парламентами, ця практика «підтримки» людей перед органами правосуддя майже всіма своїми ознаками повторювала стародавній *mithium* — звичай, завдяки якому чоловік «могутній» у франкській Ґаллії міг боронити своїх вірних людей. А що суверени також знаходили вигоду в застосуванні, у його новій формі, зв'язку персональної залежності, то ми бачимо, як Річард Другий намагається розселити на всій території свого королівства своїх підданих, таких подібних до безлічі стародавніх *vassi dominici* і яких так легко було впізнати, бо на уніформі кожного з них красувався вишитий там герб «білого серця»[389].

Та й у самій-таки Франції перших Бурбонів хіба дворянин, який для того,щоб просунутися у світі, наймався на службу до когось великого, не опинявся в умовах, які вельми скидалися на ті, в яких доводилося служити первісному васалові? З переконаністю, притаманною старій феодальній мові, говорилося, що такий-то є людиною принца або кардинала. Правда, ритуальної присяги на вірність уже не було. Але його часто замінювали письмовим зобов'язанням, так званою «обіцянкою дружби», яка прийшла на місце зниклого ритуалу ще в кінці середніх віків. Прочитайте ось цю «цидулку», яку другого червня 1658 р. підписав і вручив Фуке такий собі капітан Деланд: «Я обіцяю служити і присягаю у вірності панові Генеральному Прокуророві...обіцяю, що не належатиму жодній іншій персоні, крім нього, якому я віддаю себе всього цілком і прив'язую найміцнішими узами, що тільки можуть бути; і я обіцяю служити йому проти всіх без винятку й не підкорятися нікому, як тільки йому, й не мати жодних стосунків із тими, спілкуватися з ким він мені заборонить... Я обіцяю віддати за нього своє життя й битися з кожним, на кого він мені покаже... й ні для кого у світі не робити винятку...»[390] Хіба не чуємо ми в цих фразах відлуння найповніших формул васальної опіки, що докотилося сюди через віки: «Твої друзі будуть моїми друзями, твої вороги — моїми ворогами»? Навіть для короля не зроблено винятку!

Одне слово, хоч автентична васальна залежність і збереглася лише як набір пустих церемоніальних дій та навічно закляклих юридичних інституцій, дух, що її оживляв, знову й знову відроджувався з її попелу. І, звичайно ж, аж ніяк не буде зайвим пошукати в суспільствах, ще ближчих до нас, вияви майже подібних почуттів та потреб. Але тепер вони матимуть вигляд лише спорадичних явищ, притаманних певним середовищам, причому держава, як правило, забороняє їх, як тільки їй здасться, що вони їй загрожують, хоч вони загалом і неспроможні об'єднатися в добре організовану систему й позначити своєю тональністю всю суспільну структуру.

II. ІДЕЯ ВІЙНИ Й ІДЕЯ ДОГОВОРУ

Суспільствам, які прийшли за нею, феодальна ера залишила у спадок рицарство, що кристалізувалося в аристократію. З цього свого походження панівний клас виніс гордість своїм військовим покликанням, яке символізувало право носити шпагу. З особливою силою він наполягав на цьому своєму покликанні там, де, як у Франції, воно приносило йому великі податкові пільги. Аристократи не повинні сплачувати «відріз», повідомляють нам близько 1380 р. двоє молодих дворян із Варен-ан-Арґона; бо «люди шляхетні мусять ризикувати своїм життям і своїми кіньми у війнах»[391]. За Старого Режиму аристократи давнього походження, щоб відрізнити себе від служилого дворянства, воліли називати себе «аристократами шпаги». Навіть у наших сьогоднішніх суспільствах, де право віддати життя за свою батьківщину давно перестало бути монополією одного класу або однієї професії, вперте відчуття такої собі моральної переваги, пов'язаної з фахом професійного воїна, — цілком чуже іншим цивілізаціям, таким,як китайська, —залишається ніби пам'яттю про давній поділ між селюком і рицарем, який існував на початку феодальних часів.

Васальна присяга на вірність була справжнім договором, причому договором взаємним. Якщо сеньйор не виконував своїх зобов'язань, він втрачав і свої права. Перенесена, як це було неминуче, у сферу політики — бо головні піддані короля були і його васалами — й, до речі, пов'язана на цьому терені з дуже давніми уявленнями, які вважали народного вождя містично відповідальним за добробут своїх підданих і передбачали карати його у випадку громадського лиха, ця ідея мусила справити дуже глибокий вплив. Тим паче, що ці два давні потоки злилися з іншим джерелом думки, народженої в лоні Церкви, — григоріанського протесту проти міфу про надприродність і святість королівської влади. Саме автори, що належали до цього угруповання, люди глибоко релігійні, першими сформулювали із силою переконаності, якій довго не було рівних, поняття договору, що пов'язує суверена з його народом, «як свинопас пов'язаний із хазяїном, що його найняв», — писав близько 1080 р. один ельзаський чернець. Значення цього твердження стане ще очевиднішим, коли ми зіставимо його з обуреним криком одного досить поміркованого прихильника монархії: «Помазаника Господа не можна змістити з його посади, наче якогось сільського мера!» Але ці ж таки доктринальні представники духівництва не перестають посилатися, виправдовуючи можливе усунення від влади поганого правителя, на універсально визнане право васала покинути сеньйора, який не виконує своїх договірних зобов'язань[392].

Під впливом інституцій, які формували їхню ментальність, васали нерідко переходили і до дій. Якщо ми подивимося під цим кутом зору на стільки повстань, які на перший погляд видаються звичай-

ним безладом, то побачимо, що всі вони опираються на один досить очевидний принцип. «Людина може вчинити опір своєму королю і своєму судді, якщо він діє проти права, й навіть допомогти розпочати проти нього війну... Цим вона не порушить свій обов'язок вірності». Так говориться в «Дзеркалі саксонців»[393]. Існуючи в зародку вже у «Страсбурзьких присягах» 843 р. та в договорі, який Карл Лисий уклав зі своїми маґнатами у 856 р., це славнозвісне «право на опір» відлунювало в тринадцятому та чотирнадцятому сторіччях із кінця в кінець західного світу, ми зустрічаємо його в безлічі текстів, які виражають то обурення знаті, то егоїзм буржуазії, за ним — велике майбутнє: тут і англійська «Велика Хартія вольностей», 1215 р.; й угорська «Золота булла» 1222 р.; і «Збірник звичаєвого права» Єрусалимського королівства; і «Привілеї бранденбурзької аристократії»; й араґонський «Акт злуки» 1287 р.; і «Брабантська хартія» Кортенберґа; і «Статут дофінів» 1341 р.; і «Декларація» комун Ланґедоку, 1356 р. Безперечно, аж ніяк не було випадковістю, що репрезентативний режим у його дуже аристократичній формі — англійського Парламенту, французьких «Штатів», германських *Stände* та іспанських Кортесів — виник у державах, які щойно завершили феодальний етап свого розвитку й ще несли на собі його відбиток; і що деінде, наприклад у Японії, де васальна залежність була набагато більш однобічною й де, до того ж, божественна влада імператора залишалася поза ієрархією васальних стосунків, нічого подібного не утворилося з режиму, в багатьох відношеннях, проте, подібного до нашого феодалізму. В цьому наголошенні на ідею домовленості, спроможної пов'язати владу, й полягає оригінальність нашого феодалізму. Тому, хоч цей суспільний лад і був дуже суворим до людей маленьких, він передав у спадщину нашим цивілізаціям щось таке, чим ми досі живемо.

ПРИМІТКИ

[1] *Histoire de l'ancien gouvernement de la France avec XIV Lettres Historiques sur les Parlemens ou États-Généraux.* La Haye, 1727. Останній із листів має назву «Про феодальне управління та заснування феодів» (*Détail du gouvernement féodal et de l'établissement des Fiefs* — t. I, p. 286), і ми читаємо там (с. 300) таку фразу: «Я навів уривок із цього ордонансу, вважаючи, що він дає точне уявлення про стародавній феодалізм»

[2] Хто з французів, у чиїй петельці сьогодні червоніє стрічка або троянда, знає про те, що одним із обов'язків, який накладала на них їхня перша конституція від 19 травня 1802 р., було «боротися проти будь-яких спроб відновити феодальний лад?»

[3] *Phédon,* 109 *b.*

[4] *Auctores Antiquissimi (Mon. Germ.),* t. XI, p. 362; WIDUKIND, 1, 19.

[5] Кожна історична праця, хоч би якому широкому колу читачів вона була адресована, ставить перед своїм автором практичну проблему, яка належить до тих, що їх найскладніше розв'язувати, — проблему посилань. Справедливість, можливо, й хотіла б, щоб у примітках давалося якомога більше назв тих учених праць, без яких ця книжка не змогла б існувати. Проте, ризикуючи, можливо, накликати на себе слушні звинувачення в невдячності, я визнав за ліпше доручити бібліографії, яку мій читач знайде в кінці книжки, завдання провести його дорогами високовченої літератури. Натомість я зробив для себе законом ніколи не цитувати жодного документа, не давши кожному бодай трохи досвідченому дослідникові засіб віднайти згадуваний уривок і переконатися в слушності пропонованого тлумачення. Якщо я не даю прямого посилання, то це означає, що відомості, які даються в цитованому уривку та наявність добре продуманих покажчиків у публікації, з якої його взято, роблять згадуваний пошук достатньо легким. В протилежному випадку примітка має послужити вказівною стрілкою. Зрештою, для суду громадянський стан свідків важить набагато більше, аніж громадянський стан адвокатів.

[6] Це назва, пам'ять про яку зберігає сучасне село Ґард-Френе. Але цитадель сарацинів стояла на березі моря й не могла бути на місці Ґарда, розташованого в глибині суходолу.

[7] Сама назва угрів є, мабуть, тюркською. Те саме, либонь, можна сказати й про один із її варіантів — «мадяри», що спочатку, проте, імовірно застосовувався лише до одного з племен.

[8] LANTBERTUS, *Vita Heriberti,* c. I, dans SS. t. IV, p. 741.

[9] FLODOARD, *Annales,* 937.

[10] LÉON, *Tactica.* XVIII, 62.

[11] K. SCHÜNEMANN, *Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa,* Breslau, s. d., p. 18—19.

[12] За умов, сформульованих досить неясно, що Угорщина стане королівством, див. P. E. SCHRAMM, *Kaiser, Rom und Renovatio,* t. I, 1929, p. 153 et s.

[13] Історія етнічної мапи «екстрафеодальної Європи» безпосередньо нас тут не цікавить. Зазначмо, проте, що оселення угрів на Дунайській рівнині розкололо слов'янський моноліт на дві половини.

[14] Відношення цих скандинавських ґетів до ґотів, що зіграли таку значну роль у історії германських вторгнень, становить делікатну проблему, щодо якої фахівці досі не дійшли згоди.

[15] Ті «нормани», яких іноді виводять на сцену джерела англосаксонського походження — до речі, ця ж таки традиція існувала й у самих скандинавських текстах, — це норвежці, протиставлені данцям *stricto sensu.*

[16] ASSER, *Life of king Alfred,* éd. W. H. Stevenson, 1904, c. 66.

[17] SHETELIG, *Les origines des invasions des Normands* (Bergens Museums Arbog, Historisk-antik-varisk rekke, nr. 1), p. 10.

[18] Landnamabók, c. 303, 334, 344, 379.

[19] Були запропоновані два головні тлумачення. Деякі ерудити виводять походження цього слова від скандинавського vik, затока; інші бачать у ньому дериват спільногерманського wik, слова, яке позначало бург або ринок. (Пор. нижньонімецьке Weichbild, міське право, і велику кількість назв населених пунктів, таких як Норидж, у Англії, або Брунсвік — Braunschweig — у Германії.) У першому випадку вікінґ запозичував свою назву від назви затоки, в якій він чатував на свою здобич, а в другому — від міста, що його він відвідував або як мирний купець, або як озброєний грабіжник. Поки що не знайдено жодного вирішального аргумента ані для першого, ані для другого тлумачення.

[20] R. POUPARDIN, *Monuments de l'histoire des abbayes de Saint-Philibert,* 1905, avec l'*Introduction,* et G. TESSIER, *Bibliothèque de l'Éc. des Chartes,* 1932, p. 203.

[21] *King Alfred's old English version of Boethius,* éd. W. J. Sedgefield, XV.

[22] MONTELIUS, *Sverige och Vikingafäderna västernt* («Швеція і походи вікінґів на Захід») в «Antikvarisk Tidskrift», t. XXI, 2, page 14 (кілька інших прикладів).

[23] У величезній літературі, яка має стосунок до поеми, допоможе зорієнтуватися публікація KLAEBER, 1928. Дата викликає суперечки, лінґвістичні критерії є дуже важкими для інтерпретації. Думки, висловлені в тексті, як здається, відповідають історичній правдоподібності: див.. SCHÜKING, *Wann entstand der Beowulf?* в «Beiträge zur Gesch. der deutschen Sprache» t. XLII, 1917. Нещодавно пан RITCHIE GIRVAN (*Beowulf and the seventh century,* 1935) спробував відсунути дату створення поеми десь аж до 700 р. Але він не пояснив, звідки взявся скандинавський вплив, такий відчутний у самому сюжеті.

[24] Автор праці M. PETIT-DUTAILLIS, *La monarchie féodale,* p. 63, вважає можливою домовленість між двома завойовниками, які начебто домовилися про поділ. Гіпотеза вельми винахідлива, але їй явно бракує доказів.

[25] Мабуть, тоді ж таки, коли й Майн, який згодом було повернуто.

[26] Згодом у різних регіонах Франції різні сеньйоріальні родини визнавали своїми предками норманських вождів: наприклад, сеньйори де Віньйорі та де ла Ферте-сюр-Об (M. CHAUME, *Les origines du duché de Bourgogne,* t.1, p. 400 n. 4). Один ерудит, пан Моранвільє, приписував таке саме походження домові Русі *(Bibl. Ec. Chartes,* 1922). Але певних доказів ми не маємо.

[27] FLODOARD, *Annales,* 924 (про Рьогнвальда).

[28] GUILLAUME de JUMIÉGES, *Gesta,* éd. Marx, V, 12, p. 86.

[29] MABILLON, *AA. SS. ord. S. Bened.,* saec. II, éd. de 1733, t. II, p. 214. — *Landnamabók,* III, 14, 3.

[30] *Saga d'Olaf le Saint,* c. LX. Cf. traduction SAUTREAU, 1930, p. 56.

[31] NORDENSTRENG, *Die Züge der Wikinger,* trad. L. MEYN, Leipzig, 1925, p. 19.

[32] *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Victor de Marseille,* éd. Guérard, n° LXXVII.

[33] Bibl. Nat., Baluze 76, fol. 99 (900, 14 sept.).

[34] *Ann. Bértiniani,* 859 (avec la correction proposée par F. LOT, *Bibl. Éc. Chartes,* 1908, p. 32, n. 2). — REGINO DE PRÜM, 882. DUDON DE SAINT-QUENTIN, II, 22.

[35] *King Alfred's West Saxon Version of Gregory's Pastoral Care,* éd. Sweet *(E.E.S., 45),* p. 4.

[36] Cf. VERCAUTEREN, *Étude sur les cités de la Belgique seconde,* Bruxelles, 1934, p. 371, n. l; cf. pour Tournai, *V. S. Amandi,* III, 2 *(Poetae aevi carol.,* t. III, p. 589).

[37] *Memorie e documenti per servir all'istoria del ducato di Lucca,* t. V, 2, n° 855.

[38] Заповіт короля Етелвулфа в *Asser's Life of King Alfred,* éd. W. H. Stevenson, c. 16.

[39] R. POUPARDIN. *Le royaume de Provence sous les Carolingiens,* 1901 (Bibl. Éc. Hautes Études, Sc. histor., 131). — L. DELISLE, *Instructions adressées par le Comité des travaux historiques... Littérature latine,* 1890, p. 17. — MURATORI, *Antiquitates,* 1738, t. I, col. 22.

[40] *Capitularia,* t. II, n° 273, *C.* 31.— F. LOT, dans *Bibl. Éc. Chartes,* 1915, p. 486. — CHAUME, *Les origines du duché de Bourgogne,* t. II, 2, p. 468—469.

[41] JOLLIFFE, *The constitutional history of medieval England,* Londres, 1937, p. 102.

[42] *Saga d'Olaf le Saint,* c. XX (trad. SAUTREAU, p. 24).

[43] ADÉMAR DE CHABANNES, *Chronique,* éd. Chavanon, III, c. 44 (про пригоди віконтеси). — SHETELIG, *Vikingeminner i Vest Europa* (Археологічні пам'ятки вікінґів у Західній Європі), Oslo, 1933 (Instituttet for sammenlignende kulturforksning. A, XVI), p. 242 (про участь норманських континґентів у битві під Клонтарфом).

[44] *Ibid.,* Ill, c. 27.

[45] Cf. F. LOT, *Études critiques sur l'abbaye de Saint- Wandrille,* 1913 (Bibl. Éc. Hautes Études, Sc. histor., fasc. 204), p. XIII et s. et p. L. n. 2.

[46] Lois d'Edgar, IV, 2, 1.

[47] Щодо слова *dreng*: STEENSTRUP, *Normandiets Historie under de syv förste Hertuger 911—1066* (з резюме французькою мовою) в «Mémoires de l'Académie royale des sciences et des lettrde es Danemark», 7e série, Sect. des Lettres, t. V, n° 1, 1925, p. 268. Щодо мирного законодавства: YVER, *L'interdiction de la guerre privée dans le très ancien droit normand* (Із праць тижня історії норманського права), Caen, 1928. Корисно також прочитати статтю K. AMIRA (в ній ідеться про працю STEENSTRUP, *Normannerne,* t.1): *Die Anfänge des normannischen Rechts,* dans *Hist. Zeitschrift,* t. XXXIX, 1878.

[48] Я гадаю, що пан Жоліф (JOLLIFFE)помиляється, коли всупереч загальній опінії англійських ерудитів не бачить у «розорюванні» земель Північно-Східної Англії вплив безладу, спричиненого вторгненням скандинавів; див. зокрема: *The era of the folk,* в *Oxford Essays in medieval history presented to H. E. Salter,* 1934.

[49] Cf. ALLEN MAWER, *The redemption of the five boroughs,* dans *Engl. Hist. Rev., t.* XXXVIII, 1923.

[50] MONTELIUS, *Sverige och Vikingafäderna västernt* («Швеція і походи вікінґів на Захід»), c.20.

[51] E.-H.-Duprat, *A propos de l'itinéraire maritime: I, Citharista. La Ciotat,* dans Mém. de l'Institut Historique de Provence, t. IX, 1932.

[52] *Ep.* 16, *(Monum. Genn., E.E., t.* IV), p. 42.

[53] Про цю повільність морського розвитку Англії див. F. Liebermann, *Matrosenstellung aus Landgütern der Kirche London um 1000* в *Archiv fur das Studium der neueren Sprachen, t.* CIV, 1900. Морська битва, яку дали 851 р. жителі Кенту, була ізольованою подією; також необхідність підтримувати взаємини з близькими портами Ґалії спричиняла, безперечно, на цій ділянці узбережжя більш пожвавлене морське життя, аніж деінде.

[54] *Prolégomènes,* trad. Slane, t. I, p. 291. Про монголів див. тонкі спостереження в *Annales d'hist. économ.,* 1931, p. 564; я запозичив звідти кілька виразів.

[55] *Monuments de l'histoire des abbayes de Saint-Philibert,* éd. Poupardin, p. 62.

[56] Cf., par exemple, L. Lévy-Bruhl, *La mentalité primitive,* p. 377.

[57] *Analecta Bollandiana,* 1883, p. 71.

[58] Migne, *P.L.,* t. CXXXI, col. 966.

[59] *Analecta Bollandiana,* 1883, p. 78.

[60] Nithard, *Histoire des fils de Louis le Pieux,* éd. Lauer, II, c. 8.

[61] Loup de Ferrières, *Correspondance,* éd. Levillain, t. I, n° 41.

[62] *Capitularia, t.* II, n° 281, c. 25.

[63] Cf. E. Faral, dans *Revue critique,* 1933, p. 454.

[64] *Ep.,* n° 69, dans Migne, *P. L.,* t. CXLI, col. 235.

[65] Asser, *Life of King Alfred, éd.* Stevenson, c. 104. Схожа система, якщо вірити Ревершонові — L. Reverchon, *Petite histoire de l'horlogerie,* p. 55 — застосовувалася й Карлом II'ятим.

[66] Gislebert de Mons, éd. Pertz, p. 188—189 (1188).

[67] P. Viollet, *Les Établissements de Saint Louis,* 1881—1886 (Soc. de l'Hist. de France), t. III, p. 165, n. 8.

[68] *Pastoral Care, éd.* Sweet, p. 6.

[69] Gunzo Novariensis dans Migne, *P.L.,* t. CXXXVJ, col. 1286.

[70] Adémar de Chabannes, *Chronique, éd.* Chavanon, III, c. 54. Імператор Генріх Третій, про якого йтиметься нижче, велів ченцям копіювати рукописи: *Codex epistolarum Tegernseenstum (Mon. Germ., Ep. selectae,* t. III), n° 122.

[71] Menendez Pidal, *La España del Cid,* Madrid, 1929, p. 590 et 619.

[72] Cf. O. Höfler, *Kultische Geheimbünde der Germanen,* t. I, 1934, p. 160.

[73] Raban Maur, *De Universo libri XXII,* dans Migne, *P.L.,* t. CXI, col. 12.

[74] Helmold, *Chronica Slavorum,* I, 55.

[75] *Apologeticus,* dans Migne, *P. L.,* t. CXXXIX, col. 472.

[76] Tardif, *Cartons des rois,* n° 357. — *Diplom, regum et imperatorum Germaniae,* t. I, Otton 1er, no 366.

[77] Wilmart, dans *Revue Mabillon,* t. XI, 1921.

[78] Cf. E. Perels, *Das Kaisertum Karls des Grossen in mittelalterlichen Geschichtsquellen* y Sitzungsberichte der preussischen Akademie, phil-hist. Klasse, 1931.

[79] P. Fournier et G. Le Bras, *Histoire des collections canoniques,* t. II, 1932. p. 338.

[80] *De civ. Dei,* XVII, 1.

[81] Ch. E. Perrin, *Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine d'après les plus anciens censiers,* p. 684.

[82] *Huon de Bordeaux,* éd. Guessard et Grandmaison, p. 148.

[83] Aireld de Rievaulx, *Speculum charitatis,* II, 17, y Migne, *P.L.,* t. CXCV, col. 565.

[84] V. 1880—1882. Ця мова вражає тим більше, що «Пісня про Роланда» вкладає її в уста архиєпископа. Схоже, що григоріанська реформа ще туди не дійшла.

[85] Цілком можливо, в *Couronnement de Louis* як виняток є деякі сліди запозичень із літописів : див. Schladko, в *Zeitschrift für die französische Sprache,* 1931, c. 428.

[86] Prologue de la *Thidreksaga;* cf. H. J. Seeger, *Westfalens Handel,* 1926, p. 4.

[87] *De perfectione monachorum,* y Migne, *P.L.,* t. CXLV, col. 324.

[88] Pierre Damien, *De elemosina,* c. 7 y Migne, *P.L.,* t. CXLV, col. 220.

[89] Див. F. Lot, y *Romania,* 1928, p. 375; а на тему всього поданого вище — серію статей, опублікованих цим ученим.

[90] Lambert d'Ardre, *Chronique de Guines et d'Ardre,* c. CXXX, éd. Ménilglaise, p. 311.

[91] *Miracles de Saint Benoît,* éd. Certain, VIII, 36.

[92] C. Erdmann, y *Zeitschrift fur deutsches Altertum, 1936,* p. 88 et 1937, p. 116.

[93] *Histoire de Guillaume le Maréchal,* éd. P. Meyer, t. I, v. 8444 et s. — Philippe de Novare, *Mémoires,* éd. Ch. Kohler, c. LXXII; cf. c. CL et s.

[94] Можна мимохідь зауважити, що вивчення цього зникнення —яке, здається, досі ніким не було здійснене — дозволить зіставити з певними датами популярність легенди про Роланда.

[95] Giraldus Cambrensis, *De principis instructione,* dist. III, c. XII *(Opera, Rolls Series, t.* VIII, p. 258).

[96] Jean de Salisbury y H. Denifle et E. Chatelain, *Chartularium universitatis Parisiensis,* t.1, p. 18—19.

[97] *Histoire de sa vie, l, 4;* éd. G. Bourgin, p. 12—13.

[98] D'Arbois de Jubainville, *Histoire des ducs et comtes de Champagne,* t. III, p. 189 et s. — *Chroniques des comtes d'Anjou,* éd. Halphen et Poupardin, p. 217—219.

[99] Lambert d'Ardre, *Chronique,* c. LXXX, LXXXI, LXXXVIII, LXXXIX.

[100] Manegold de Lautenbach, *Ad Gebehardum liber* y *Monum. Germ., Libelli de lite,* t. I, p. 311 et 420.

[101] *Tetralogus,* éd. Bresslau, v. 197 et s.

[102] Asser, *Life of King Alfred,* éd. Stevenson, c. 106.

[103] Те саме було й у Іспанії, де, як ми вже бачили, в колах мирян зберігся певний рівень освіти, а тому законодавство вестґотів досі переписувалося та вивчалося.

[104] Glanvill, *De legibus et consuetudinibus regni Angliae,* éd. G. E. Woodbine, New Haven (USA), 1932 (Yale Historical Publications, Manuscripts, XIII), p. 24.

[105] Hincmar, *De ordine palatii,* c. 21. — Migne, *P.L.,* t. CLI, col. 356 (1092, 2 dec.). Cf. Tertullien, *De virginibus velandis,* c. 1.

[106] *Chron. Ebersp.,* dans *SS,* t. XX, p. 14; весь цей уривок справляє надзвичайно дивне враження.

[107] *Histor. de Fr.,* t. VI, p. 541. Lambert d'Ardre, *Chronique,* CXVIII.

[108] Hinojosa, *El regimen señorial y la cuestion agraria en Cataluña,* p. 250—251.

[109] Martene et Durand, *Ampl. Collectio,* t. I, col. 470 (1065).

[110] E. Mabille, *Cartulaire de Marmoutier pour le Dunois,* 1874, nos CLVI et LXXVIII.

[111] *Rev. hist. du Droit,* 1922, p. 301.

[112] WALTER MAP, *De nugis curialium,* éd. M. R. James, p. 237.

[113] Серед дуже давніх законодавств можна назвати також законодавство королів Єрусалима. Див. H. MITTEIS у *Beiträge zur Wirtschaftsrecht,* t. I, Marbourg, 1931 et GRANDCLAUDE у Mélanges *Paul Fournier, 1929.* Те саме можна сказати й про законодавство норманських королів Сицилії. Але це останнє також успадкувало деякі традиції, чужі Заходу.

[114] Принаймні в тій єдиній версії, яку ми нині маємо. Їй, певно, передувала латинська редакція, нині втрачена.

[115] *Cartulaire de Sainte-Madeleine de Davron:* Bibl. Nat., ms. latin 5288, fol. 77 v°. Цю еквівалентність слів «друг» і «родич» ми знаходимо також у галльських та ірландських юридичних текстах. Див. R. THURNEYSSEN, dans *Zeitschr. der Savigny-Stiftung, G. A;* 1935, p. 100—101.

[116] JOINVILLE, éd. de Wailly (Soc. *de l'histoire de France),* p. 88. — *Garin le Lorrain,* éd. P. Paris, t. I, p. 103. — ROBERT DE TORIGNY, éd. L. Delisle, p. 224—225. — GISLEBERT DE MONS, éd. Pertz, p. 235 et p. 258. — AETHELSTAN, *Lois,* VI, c. VIII, 2.

[117] HINOJOSA, *Das germanische Element im spanische Rechte* в *Zeitschrift der Savigny-Stiftung, G.* A., 1910.

[118] J. TARDIF, *Coutumiers de Normandie,* t. I, p. 52, c. LXI.

[119] *Le couronnement de Louis,* éd. E. Langlois, v. 787—789.

[120] DAVIDSON, *Geschichte von Florenz,* t. IV, 3, 1927, p. 370 et 384—385.

[121] REGINO DE PRÜM, *De synodalibus causis,* éd. Wasserschleben, II, 5.

[122] HARIULF, *Vita Arnulfi episcopi,* dans *SS.,* t. XV, p. 889. — THOMAS DE CANTIMPRÉ, *Bonum universale de apibus,* II, 1, 15.

[123] Raoul GLABER, éd. Prou, II, c. X.

[124] У книжці віконта дю Моте — MOTEY, *Origines de la Normandie et du duché d'Alençon,* 1920 — розповідається про цю історію з відвертим співчуттям до Тальва.

[125] F. CATTIER, *La guerre privée dans le comté de Hainaut,* в Annales de la Faculté de philosophie de Bruxelles, t. I, (1889—90), p. 221—223. Cf. pour la Bavière: SCHNELLBÖGL, *Die innere Entwicklung des bayer. Landfriedens,* 1932, p. 312.

[126] Par exemple, en Flandre, WALTERUS, *Vita Karoli,* c. 19, у SS., t. XII, p. 547.

[127] G. ESPINAS, *Recueil de documents relatifs à l'histoire du droit municipal, Artois,* t. I, p. 236, c. XXVIII. Цікаво відзначити, що цей припис зник із «Keure» 1469, p. 251, c. IV j.

[128] А також, як побачимо далі, сеньйорові жертви або її васалові; а це вже свідчить про майже абсолютне уподібнення протекції та персональної залежності зі зв'язками спорідненості.

[129] GIRART DE RUSSILLON, traduction P. MEYER, p. 104, n° 787. — *Leges Edwardi Confessoris,* XII, 6.

[130] *Établissements de Saint Louis, éd.* P. Viollet, à la table.

[131] L. DELISLE et E. BERGER, *Recueil des actes de Henri II,* n° CLXII; cf. CXIV. — M. QUANTIN, *Recueil de pièces pour faire suite au cartulaire général de l'Yonne,* n° 349.

[132] Bibl. nat., ms. latin 4763, fol. 47 r°.

[133] FELIBIEN, *Histoire de l'abbaye royale de Saint Denys,* p. just., n° CLV. — A. LUCHAIRE, *Louis VI,* n° 531.

[134] B. de BORN, éd. Appel, 19, v. 16—17. — PORÉE, *Les statuts de la commu-*

nauté des seigneurs pariers de La Garde-Guérin (1238—1313) dans Bibliothèque de l'École des Chartes, 1907 et *Études historiques sur le Gévaudan,* 1919.

[135] *Lex Saxonum,* c. LXII.

[136] Див. приклад (вирок суду в Блуа) в Ch. MÉTAIS, *Cartulaire de Notre-Dame de Josaphat,* t. I, n° CIII; cf. n° CII.

[137] B. GUÉRARD, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Père de Chartres,* t. II, p. 278, n° XIX.

[138] Це обмеження вперше згадується в 1055—1070 рр. в одній примітці, у книжці *Livre Noir de Saint-Florent de Saumur :* Bibl. nat., nouv. acquis. lat. 1930, fol. 113v°.

[139] А втім, в англосаксонську епоху в Англії виникла категорія земельних наділів, правду кажучи, не дуже численних, що називалися book-lands, вони не підлягали звичаєвим обмеженням і могли вільно відчужуватися.

[140] *Miracula S. Ursmari,* c. 6, dans *SS .,* t. XV, 2, p. 839.

[141] GEOFFROI DE VIGEOIS I, 25, dans LABBÉ, Bibliotheca nova, t. II, p. 291.

[142] *L'histoire de Guillaume le Maréchal,* éd. P. Meyer, t. I, v. 339 et s.

[143] GUILLAUME DE TYR, XII, 12. — JOINVILLE, éd. de Wailly *(Soc. de l'Hist. de France),* p. 105—106.

[144] *Garin le Lorrain,* éd. P. Paris, t. II, p. 268.

[145] W.O. FARNSWORTH, *Uncle and nephew in the old French chansons de geste: a study m the survival of matriarchy,* New York, 1913 (Columbia University: *Studies in romance philology and literature);* — Cl. H. BELL, *The sister's son in the medieval german epic: a study in the survival of matriliny,* 1922 (University of California: *Publications in modern philology,* vol. X, n° 2).

[146] *Polyptyque de l'abbé Irminon,* éd. A. Longnon, II, 87. Бувало, що прагнення в такий спосіб позначати синівство по-батьківській і материнській лініях призводило до утворення дивних нонсенсів: так, англосаксонське ім'я Wigfrith дослівно означало «мир війни».

[147] *Livre Roisin,* éd. R. Monier, 1932, § 143—144. — A. GIRY, *Histoire de la ville de Saint-Omer,* t. II, p. 578, c. 791. Цим пояснюється й той факт, що канонічне право могло, не вагаючись, поширити аж на сьоме коліно заборону єдинокровних шлюбів.

[148] *Annales Altahenses maiores,* 1037, dans *SS.,* t. XX, p. 792. JEHAN MASSELIN, *Journal des États Généraux, éd.* A. BERNIER, p. 582—584.

[149] PHILIPPE DE NOVARE, *Mémoires,* éd. Kohler, p. 17 et 56.

[150] HASKINS, *Norman institutions,* Cambridge (USA), 1918, Harvard Historical Studies, XXIV, p. 63.

[151] Згодом, уже після знавців феодального права, які жили за Старого Режиму, майже обернувши смисл на протилежний, у цьому значенні іноді вживали слово «сюзерен», але його первісне значення було зовсім іншим. Скажімо, Поль дав присягу на вірність П'єрові, а той, у свою чергу, дав її Жакові. В такому випадку, Жак, а не П'єр, буде «сеньйором-сюзереном», або, коротше, сюзереном Поля: тобто «верховним сеньйором» (це слово, мабуть, утворилося від французького *sus,* за аналогією з «суверен»). Іншими словами, мій сюзерен — це сеньйор мого безпосереднього сеньйора. Цей термін виник досить пізно (у сімнадцятому сторіччі?).

[152] MIROT, *Les ordonnances de Charles VII relatives à la prestation des hommages* dans *Mémoires de la Société pour l'Histoire du droit et des institutions des anciens pays bourguignons,* fasc. 2, 1935; G. DUPONT-FERRIER, *Les origines et le premier siècle de la Cour du Trésor,* 1936, p. 108; P. DOGNON, *Les institutions politiques et administratives du pays de Languedoc,* 1895, p. 576 (1530).

[153] H. WARTMANN, *Urkundenbuch der Abtei Sanct-Gallen,* t. I, n° 31.

[154] RABAN MAUR, dans *Zeitschrift für deutsches Altertum,* t. XV, 1872, p. 444.

[155] G. DOTTIN, *La langue gauloise,* 1920, p. 296.

[156] Принаймні в цьому смислі. Бо саме до ambacte простежується — з різними відхиленнями, які нас тут не цікавлять, наше слово «ambassade» (посольство).

[157] *Capitularia,* t. I, n° 64, c. 17.

[158] *Ibid.,* t I, n° 141, e. 27.

[159] THIETMAR DE MERSEBOURG, *Chronique,* VII, 30. — *Miracula S. Bertini,* II, 8, dans MABILLON *AA. SS. ord. S. Benedicti,* III, l, p. 133—134.

[160] Використання ритуалу присяги на вірність як спокутного акту, про що йшлося вище (с.146) тепер повертається в новій ролі як акт покори, притаманний відносно високим суспільним класам. Деякі елементи, помічені ще Платоном і висвітлені в одній, можна сказати, не досить критичній, статті (*L'hommage comme moyen de contracter des obligations privées*, dans *Revue générale du droit*, t. XXVI, 1902), дозволяють, крім того, розглядати цей ритуал як засіб давати певні зобов'язання, що входять до галузі приватного права. Йдеться про практику, яка відхиляється від загальної й обмежена невеликою кількістю регіонів (Каталонія, можливо, Кастилія) і виникла досить пізно.

[161] Найкраще це висвітлено, з лінгвістичного погляду, в WARTBURG, *Französisches etymologisches Wörterbuch,* 1928 et suiv. t. III (але хартія Карла Товстого, 884 р., є підробкою).

[162] *Recueil des chartes de l'abbaye de Cluny,* éd. Bruel et Bernard, t. I, n° 24; 39; 50; 54; 68; 84; 103; 236; 243.

[163] *Cartulaire de Maguelonne,* éd. J. Rouquette et A. Villemagne, n° III (texte différent dans *Histoire de Languedoc, t.* V, n° 48). Date: 893, 23 janvier — 894, 27 janvier, ou (plus probablement), 898, l^er^ janv. — 31 dec. Щодо пізніших прикладів, то я не можу цитувати тут свої посилання. Провансальська форма *feuz* зафіксована 9 червня 956 р. *(Hist. de Languedoc,* t. V. n° 100).

[164] A. MIRAEUS, *Donationes belgicae,* II, XXVII.

[165] В поемі «Геліанд» (822—840 рр.) дві теми, з якими пов'язаний наш феод (fief) і німецький лен (Lehn), дивно поєднуються у виразі *lehni feho* = добре позичений (v. 1548).

[166] Приклади сержантських феодів (*feuum sirventale*, як говорили на Півдні: див. *Hist. de Languedoc,* t. V, n° 1037) добре відомі. Те саме можна сказати й про *feudum presbyterale.* Про феоди ремісників можна прочитати в M. BLOCH, *Un problème d'histoire comparée : la ministérialité en France et en Allemagne* dans *Revue historique du droit,* 1928, p. 54—55.

[167] GISLEBERT DE MONS, éd. Pertz, p. 35. — *Red Book of the Exchequer,* éd. H. Hall, t.I, p. 283.

[168] *Cartulaire de Saint-Sernin de Toulouse, éd.* Douais, n° 155.

[169] H. ROUND, *Feudal England,* Londres, 1907; H. M. CHEW, *The English ecclesiastical tenants-in-chief and knight-service, especially in the thirteenth and fourteenth century.* Про Зальцбург, *SS,* t. XI, c.25, p.46.

[170] *S. Stephani. Lemovic Cartul.,* éd. Font-Réaulx, n° XCI et XVIII.

[171] LAMBERT D'ARDRE, *Chronique de Guines,* éd. Ménilglaise, C. CI.

[172] Принаймні в країнах, глибоко феодалізованих, як більша частина Франції. В Італії було інакше.

[173] G.-G. DEPT, *Les influences anglaise et française dans le comté de Flandre,* 1928; KIENAST, *Die deutschen Fürsten im Dienste der Westmächte,* t. I, 1924, p. 159; t. II, p. 76, n. 2; 105. n. 2; 112; H.-F. DELABORDE, *Jean de Joinville,* n° 341.

[174] Про англійські *drengs* найкраще розповідається в LAPSLEY, у *Victoria County Histories Durham,* t. I, p. 284; пор. JOLLIFFE, *Northumbrian institutions* dans *English Historical Review,* t. XLI, 1926.

[175] P. GUIDI et E. PELLEGRINETTI, *Inventari del vescovato, della cattedrale e di altre chiese di Lucca* dans *Studi e Testi pubblicati per cura degli scrittori della Biblioteca Vaticana,* t. XXXIV, 1921, n° l.

[176] *Capitularia,* t. I, n° 88.

[177] В буллі, яка має стосунок до Террачіне, 1000 р., 26 грудня. Див.. JORDAN, *Das Eindringen des Lehnwesens in das Rechtsleben der römischen Kurie* dans *Archiv, für Urkundenforschung,* 1931.

[178] Див. L. HÜTTEBRAUKER, *Das Erbe Heinrichs der Löwen* dans *Studien und Vorarbeiten zum historischen Atlas Niedersachsens,* H. 9, Göttingen, 1927.

[179] AETHELSTAN, II, 2. — Серед угод, укладених у Мерсені у 847 р. трьома синами Людовіка Благочестивого, у відозві Карла Лисого читаємо таку фразу: «Volumus etiam ut unusquisque liber homo in nostro regno seniorem, qualem voluerit, in nobis et in nostris fidelibus accipiat». Але перегляд аналогічних документів, укладених під час інших розділів імперії, показує, що «volumus» тут означає «ми дозволяємо», а не «ми наказуємо».

[180] ROBERT DE TORIGNY, éd. L. Delisle, t. I, p. 320.

[181] Щодо астуро-леонських інституцій, то я вельми вдячний за цінні відомості панові П. Бернару, архіваріусові Савої.

[182] E. LESNE, *Histoire de la propriété ecclésiastique en France,* t. II, 2, p. 251—252.

[183] *Pro ecclesiae libertatum defensione,* dans MIGNE, *P.L.,* t. CXXV, col. 1050.

[184] *Mon. Germ., EE,* t. V, p. 290, n° 20; LOUP DE FERRIÈRES, éd. Levillain, t. II, n° 122. — WARTMANN, *Urkundenbuch der Abtei Sanct-Gallen, t.* II, n° 386.

[185] *Le Couronnement de Louis,* éd. E. Langlois, v. 83.

[186] MÉTAIS, *Cartulaire de l'abbaye cardinale de La Trinité de Vendôme,* t. I, n° LXVI et LXVII.

[187] *Cantatorium S. Huberti,* dans *SS.,* t. VII, p. 581—582.

[188] Брати, проте, здавна були об'єктом особливих привілеїв —погляньте на закон Конрада Другого, — які іноді, орієнтуючись на ті переваги, що їх народне право надавало старшому поколінню, вважали їхнє право вищим за право синів: див. G. GARAUD, dans *Bullet. Soc. Antiquaires Ouest,* 1921.

[189] WOLFRAM VON ESCHENBACH, *Parzival,* I, str. 4—5.

[190] Деякі історики пояснюють цю повинність тією звичкою самим озброювати своїх васалів, яку мали колись сеньйори; видане в такий спосіб спорядження, як розповідають, мало бути повернене по смерті васала. Але від того моменту, коли син також переводився в ранг васала, який сенс було вимагати цього повернення? Інтерпретація, яка пропонується тут, має ту перевагу, що приймає до уваги очевидну подібність між феодальними обов'язками та повинностями схожої природи: наприклад, за право вступу до певних ремісничих цехів сеньйорові теж давали певне відшкодування тими речами, які відповідали професії обкладеного повинностями.

[191] Та ж таки стурбованість призвела до того, що в Англії в 1290 р. було заборонено продавати феод у формі передачі його в нову оренду. Покупець віднині міг одержати землю та майно лише безпосередньо від сеньйора свого продавця.

[192] *Mon. Germ. Constitutiones,* t. I, n° 447, c. 5.

[193] Автори праць H. MITTEIS, *Lehnrecht und Staatsgewalt* p. 103 і W. KIENAST, у *Historische Zeitschrift,* t. CXLI, 1929—1930 вважають, що вони відкрили

значно давніші приклади. Але тільки в одному такому випадку ми бачимо справжній поділ влади, в Римі, між Папою й імператором, що створював ситуацію подвійної вірності для підданих; але то був дуалізм суверенітету, а не дуалізм стосунків між сеньйором і його підопічним. Хартія Сен-Ґалль, якої ні пан Ґаншоф, ні пан Міттейс не змогли знайти і яка опублікована в *Urkundenbuch*, n° 440, повідомляє про передачу землі через чинш.

[194] *Ruodlieb,* éd. F. Seiler, I, v. 3. — K. LEHMANN, *Das Langobardische Lehnrecht,* II, 2, 3. — W. LIPPERT, *Die deutschen Lehnsbücher,* p. 2.

[195] *Vita Burchardi,* éd. de la Roncière, p. 19; cf. p. XVIII.

[196] GANSHOF, *Depuis quand a-t-on pu en France être vassal de plusieurs seigneurs?* dans «Mélanges Paul FOURNIER», 1929. — *Us. Barc.,* c. 25.

[197] Щодо посилань див. праці, подані в бібліографії. До них можна додати: щодо двох монастирів — Arch. Nat., LL 1450 A, fol. 68, r° et v° (1200—1209); щодо Моріньї — Bibl. Nat., lat. 5648, fol. 110 r° (1224, dec.); щодо кріпаків — Marc BLOCH, *Rois et Serfs,* 1920, p. 23, n. 2.

[198] *Leges Henrici,* 43, 6 et 82, 5; 55, 2 et 3; *Us. Barcin.,* c. 36.

[199] *Chartes du Forez,* n° 467.

[200] *Mon. Germ., EE.,* t. V, p. 127, n° 34.

[201] HASKINS, *Norman institutions,* p. 15. — ROUND, *Family Origins,* 1930, p. 208; CHEW, *The English ecclesiastical tenants-in-chief and knight-service, especially in the thirteenth and fourteenth century.* — GLEASON, *An ecclesiastical barony of the middle ages,* 1936. —H. NAVEL, *L'enquête de 1133,* 1935, p. 71.

[202] HARIULF, *Chronique,* III, 3, éd. Lot, p. 97. — *Us. Barc.,* c. CXXIV. — du CANGE, *Dissertations sur l'hist. de Saint Louis,* V, éd. Henschel, t. VII, p. 23.

[203] В Англії, в кінцевому підсумку, терміни ієрархізувалися, «допомога» казали в стосунку до васалів, а «відріз» — до скромніших підлеглих.

[204] Premier cartulaire de Saint-Serge, restitution de Marchegay. Arch. Maine-et-Loire, H. fol. 293. Природно, що у випадку церковних феодів умови могли бути іншими; для тих, які залежали від єпископа Байо, наприклад, вони були такими: подорож єпископа до Рима, ремонт собору, пожежа єпископського палацу (GLEASON, *An ecclesiastical barony,* p. 50).

[205] Див. вище, с. 258.

[206] STEINMEYER et SIEVERS, *Althochdeutschen Glossen,* I, p. 268 et 23.

[207] FLODOARD, *Hist. Remensis eccl.,* III, 26, dans *SS.,* t. XIII, p. 540; див. уже *Actus pontificum Cenomannensium,* p. 134 et 135 (616; «nutritura»), — COMMYNES, VI, 6 (éd. Mandrot, t. II, p. 50).

[208] *Codex Euricianus,* c. 310. Натомість, васал, одружений своїми двома послідовними володарями, якого виводить на сцену Комп'єнський собор 757 р., є, згідно з первісним значенням цього слова, звичайним рабом, і нас тут не цікавить.

[209] Ordonnances, t. XII, p. 295. — *Et. de Saint Louis,* I, c. 67.— STENTON, *The first century of English feudalism* (1066—1166), p. 33—34.

[210] *Très ancien Coutumier,* XXXV, 5.

[211] *Le Roman de Thèbes,* éd. L. Constans, t. I, v. 8041 et s., et 8165 et s. — Arch. Nat., X 1A, 6, fol. 185; cf. O. MARTIN, *Histoire de la coutume de la prévôté et vicomté de Paris,* t. I, p. 257, n. 7.

[212] FOURGOUS et BEZIN, *Les Fors de Bigorre* («Travaux sur l'histoire du droit méridional» fasc. 1, 1901), c. 6.

[213] *Girart de Roussillon,* trad. P. MEYER, p. 100 (éd. Foerster, *Romanische Studien,* t. V, v. 3054). — *Prem. cartul. de Saint Serge,* restitution Marchegay, Arch. Maine-et-Loire, H, fol. 88. — *Doon de Maience,* éd. Guessard, p. 276.

[214] Наприклад, *Girart de Roussillon,* trad. P. MEYER, p.83; *Garin le Lorrain,* éd. P. Paris, t. II, p. 88. — Concile: MIGNE, *P.L .,* t. CXLII, col. 400.

[215] *Alfred,* dans LIEBERMANN, *Die Gesetze der Angelsachsen,* t. I, p. 47 (49, 7); *Leges Henrici,* 75, l. — GISLEBERT DE MONS, éd. Pertz, p. 30. — PHILIPPE DE NOVARE, éd. Kohler, p. 20.

[216] *The Christ of Cynewulf,* éd. A. S. Cook, v. 457. — MIGNE, *P. L.,* t. CXCIII, col. 523 et 524. — L. GOUGAUD, *Dévotions et pratiques du moyen âge, 1925,* p. 20 et s.

[217] RICHER, IV, 78. Autres exemples (jusqu'au XIIIe siècle), JOLLIFFE, *The constitutional history of medieval England,* p. 164.

[218] *Alfred,* XLII, 6. — *Two of the Saxon chronicles,* éd. Plummer, t. I, p. 48—49 (755). — K. LEHMANN, *Das Langobardische Lehnrecht: Vulgata, II,* 28, 4.

[219] *Leges Henrici,* 55, 3. — *Raoul de Cambrai, v.* 1381. — *Chron. mon. de Abingdon (S. S.),* t. II, p. 133 (1100—1135). — *Renaud de Montauban,* éd. Michelant, p. 373, v. 16.

[220] J. DEPOIN, *Recueil de Chartes et documents de Saint-Martin-des-Champs,* t. I, n° 47, et *Liber Testamentorum S. Martini,* n° XVIII.

[221] Наприклад, феод маляра, B. de BROUSSILLON, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Aubin d'Angers,* t. II, n° CCCCVIII.

[222] Ch.-V. LANGLOIS, *Textes relatifs à l'histoire du Parlement,* n° CXI, c. 5 bis.

[223] До французьких прикладів можна, приміром, додати ті, про які йдеться в CHALANDON, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile,* t. II, p. 565; HOMEYER, *System des Lehnrechts der sächsischen Rechtsbücher* dans *Sachsenspiegel* (t. II, 2, Berlin, p. 273); KIENAST, *Die deutschen Fürsten im Dienste der Westmächte bis zum Tode Philipps des Schönen von Frankreich,* t. II, p. 44.

[224] Можливо, це було ще не досить помічено: згадуючи про таких малих васалів, французький ордонанс 1188 р., у якому йдеться про десятину на хрестовий похід, фактично постулює, що вони мали тільки одного абсолютного сеньйора.

[225] *Cap.,* t. I, n° 132, c. 5.

[226] A. LESORT, *Chronique et chartes...* de *Saint-Mihel,* n° 33.

[227] *Acta Murensia,* у *Quellen zur schweizer Geschichte,* t. III, 2, p. 68, c. 22.

[228] *Chartes du Forez antérieures au XIV siècle,* n° 500 (t. IV).

[229] *Monumenta Historiae Patriae, t.* XIII, col. 711.

[230] *Olim, t.* I, p. 661, n° III.

[231] SUGER, De *rebus,* éd. Lecoy de La Marche, c. X, p. 167.

[232] *Cap.,* I, n° 162, c. 3; n° 50 c. 2.

[233] *Lex Romana Visigothorum,* ed. Haenel, *Cod. Theod.,* V, 10, 1 et *Interpretatio.*

[234] *A.* BERNARD et A. BRUEL, *Rec. des chartes de... Cluny,* t. IV, n° 3024.

[235] Bibl. de Tours, ms. 2041, feuillet de garde. — *Histor. de France,* t. XII, p. 340. — *Cartulaire de Saint- Vaast,* p. 177.

[236] Звичаї Моншове (затверджені вперше в 1101—1137 рр. у *Mém. Soc. archéol. Rambouillet,* t. XXI, 1910, p. 301. — Див. також *Ordonn.,* t. XI, p. 286 (Saint-Germain-des-Bois).

[237] PIERRE DE FONTAINES, *Le Conseil de Pierre de Fontaines,* éd. A.-J. Marnier, XXI, 8, p. 225. — MARC BLOCH, *Les transformations du servage* dans «Mélanges d'histoire du Moyen Age offerts à M. F. Lot», 1925, p. 55 et s.

[238] PERRIN, *Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine d'après les plus anciens censiers,* p. 225 et s.; *Chronique de l'abbaye de Saint-Bénigne...* éd. E. Bougaud et J. Garnier, p. 396—397 (1088—1119).

[239] Хартія Кодале-в-Конфлані, 1142 р., у B. ALART, *Privilèges et titres relatifs aux franchises... de Roussillon,* t. I, p. 40.

[240] Останній виклад цієї проблеми в J. CALMETTE, *Annales du Midi,* 1928.

[241] H. PRENTOUT, *Les origines de la maison de Bellême,* dans «Études sur quelques points d'histoire de Normandie», 1926.

[242] *Bibliotheca Casinensis,* IV, p. 151.

[243] *Mon. Germ. LL.,* t. IV, p. 557, col. 2, l. 6.

[244] HARIULF, *Chronique,* éd. Lot, p. 308; cf., p. 300. — *Monumenta boica* t. XXVIII, 2, p. 27, n° XVII.

[245] RICHER, *Histoires,* I, c. 15.

[246] Serment de paix de Beauvais, dans PFISTER, *Études sur le règne de Robert le Pieux,* 1885, p. LXI.

[247] DELOCHE, *Cartulaire de l'abbaye de Beaulieu,* n° L. — *Casus S. Galli,* c. 48.

[248] Fritz MEYER, *Die Stände... dargestellt nach den altfr. Artus-und Abenteuerromanen,* 1892, p. 114. — *Poema del mio Cid,* éd. Menendez Pidal, v. 918.

[249] H. DERENBOURG, *Ousâma Ihn Mounkidh,* t. I (Publications Ec. Langues Orientales, 2e série, t. XII, I), p. 476.

[250] Ed Appel, n° 40; порівняйте, наприклад, *Girart de Vienne,* éd. Yeandle, v. 2108 et s.

[251] HARTMANN von AUE, *Gregorius,* v. 1547—1553.

[252] *La chançun de Guillelme,* éd. Suchier, v. 1055 et s.

[253] ORDERIC VIDAL, *Histoire ecclésiastique,* éd. Le Prévost, t. III, p. 248.

[254] *Guillaume le Maréchal,* éd. P. Meyer, v. 2777 et 2782 (йдеться, власне, про рицарів, які мандрують від турніру до турніру).

[255] PONS DE CAPDEUIL, dans RAYNOUARD, *Choix,* IV, p. 89 et 92.

[256] ERDMANN, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens,* 1935 («Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte», VI), p. 312—313.

[257] GEOFFROI DE VIGEOIS, I, 6 dans LABBE, *Bibliotheca,* t. II, p. 281.

[258] BERTRAND DE B., éd. Appel, 10, 2; 35, 2; 37, 3; 28, 3.

[259] GUIBERT DE NOGENT, *De vita,* éd. Bourgin, I, c. 13, p. 43. — *Girart de Roussillon,* trad. P. MEYER, p. 42.

[260] Наприклад, щоб узяти здобич, *Codex Etiricianus,* c. 323; MARLOT, *Histoire de l'église de Reims,* t. III, P. just. n° LXVII (1127); — Les chariots: *Garin le Lorrain,* éd. P. Paris, t. I, p. 195 et 197. — Скарги ченців Каніґу: LUCHAIRE, *La société française au temps de Philippe Auguste,* 1909, p. 265.

[261] *Huon,* éd. F. Guessard, p. 41, v. 1353—54. — Louis IX, *Enseigneimens,* c. 23, dans Ch. V. LANGLOIS, *La vie spirituelle,* p. 40. — B. DE BORN, 26, v. 15.

[262] *Girart de Roussillon,* trad. P. MEYER, § 633 et 637. — *Vita Heinrici,* éd. W. Eberhard, c. 8.

[263] *Casus S. Galli,* c. 43.

[264] *Vita Johannis ep. Teruanensis,* c. 12, dans *SS.,* t. XIV, 2, p. 1146.

[265] *Miracula S. Benedicti ed.* Certain, VIII, c. 16.

[266] *Règles* de ROBERT GROSSETÊTE dans WALTER OF HENLEY'S, *Husbandry,* éd. E. Lamond.

[267] Marc BLOCH, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française,* 1931, p. 148.

[268] *Fors de Bigorre, c.* XIII.

[269] LAMBERT D'ARDRES, *Chronique,* c. LXXXVIII. — *Garin le Lorrain,* éd. P. Paris, t. II, p. 244.

[270] Ch. MÈTAIS, *Cartulaire de l' abbaye... de la Trinité de Vendôme,* t. I, n° CCLXI.

[271] Про рицарські турніри, крім праць, перелічених у бібліографії, можна прочитати в WAITZ, *Deutsche Verfassungsgeschichte,* t. V, 2e éd., p. 456. — *Guillaume le Maréchal,* éd. P. Meyer, t. III, p. XXXVI et s. — *Chronique* de GISLEBERT DE MONS, éd. Pertz, p. 92—93; 96; 102; 109—110; 128—130; 144. — *Raoul de Cambrai,* v. 547.

[272] *Joinville,* c. CIX.

[273] RANGERIUS, *Vita Anselmi* dans *SS.,* XXX, 2, p. 1252, v. 1451.

[274] *Joinville,* c. CLIX.

[275] *Girart de Roussillon,* trad. P. MEYER, S. 257 et 299. Cf. *La Mort de Garin,* éd. E. du Méril, p. XL. І погляньте, серед інших, на витончено-любострасну сцену з *Lancelot,* éd. Sommer, *Thé vulgate version of the Arthurian romances,* t. III, p. 383.

[276] Іноді, коли йдеться про куртуазне кохання та ліричну поезію, в якій воно знаходило свій вираз, порушують проблему арабського впливу. Мені не здається, що досі було наведено бодай один переконливий доказ такого впливу. Див., крім Al. JEANROY, *La poésie lyrique des troubadours,* t. II, p. 366, рецензію Аппеля — C. APPEL, *Zeitschrift für romanische Philologie,* t. LII, 1932, p. 770 (sur A. R. Nykl).

[277] ALBERT DE MALASPINA, dans C. APPEL, *Provenzalische Chrestomathie,* 3e éd., n° 90, v. 19 et s.

[278] GEOFFROI DE VIGEOIS, I, 69 dans LABBE, *Bibliotheca,* t.II, p. 322.

[279] RAIMON LULL, *Libro de la orden de Caballeria,* éd. J. R. de Luanco; Trad. fr. dans P. ALLUT, «Étude biographique et historique sur Symphorien Champier», Lyon, 1859, IV, 11.— LAMBERT D'ARDRES, *Chronique,* C. XCI

[280] HASKINS, *Norman institutions,* 1918, p. 282, c. 5.

[281] *Rec. des Histor. de France,* t. XV, p. 187.

[282] *Ed. Rothari,* c. 359. Літургія висвячення в рицарі не була досі об'єктом достатньо глибоких досліджень. Читач знайде в бібліографії ті окремі праці та збірники, з якими я консультувався. З цією першою спробою класифікації, хоч якою рудиментарною вона видається, я зміг ознайомитися лише завдяки люб'язній допомозі, яку мені надав мій колега зі Страсбурґа пан абат Мішель Андріє.

[283] *Jehan et Blonde,* éd. H. Suchier *(Œuvres poétiques de Ph. de Rèmi,* t. II, v. 5916 et s.).

[284] *Policraticus,* VI, 10 (éd. Webb, t. II, p. 25).

[285] GUILLAUME DURANT, *Rationale,* IV, 16.

[286] PIERRE DE BLOIS, ép. XCIV.

[287] *Der Welsche Gast, éd.* Rückert. v. 7791—92.

[288] ANSELME, *Ep.* I, *(P. L.,* t. CLVIII, col. 1147). — S. BERNARD, *De laude novae militiae,* 77, c. 2.

[289] RAIMON LULL, *op. cit.,* I, 9. Весь уривок має надзвичайно вишуканий смак.

[290] Стародавній статут: G. SCHNÜRER, *Die ursprungliche Templerregel,* 1903. — Статут по-французькому: H. de CURZON, *La règle du Temple (Soc. de l'hist. de France),* c. 431; 445; 446; 448. — Аналогічні правила для ордену Госпітальєрів, ухвалені на загальному капітулі 1262 р., 19 вересня: DELAVILLE LE ROULX, *Cartulaire général,* t. III, p. 47, c. 19.

[291] *Constitutiones,* t. I, p. 197, c. 10; p. 451, c. 20. — H. NIESE, *Die Gesetzgebung der norm. Dynastie,* p. 67. — MARCA, *Marca Hisp.,* col. 1430, c. 12. — PAPON,

Histoire générale de Provence, t. III, p. 423. — *Siete Partidas,* Part. II, t. XXI, I, 2. — Що стосується Португалії, див. PRESTAGE, *Chivalry: a series of studies to illustrate its historical significance and civilizing influence, by members of Kings's College, London,* Londres, 1928, p. 143. — Щодо Франції, то існує надто багато праць, щоб їх можна було всі назвати; див. PETIT-DUTAILLIS, *L'essor des États d'Occident,* p. 22 et s.

[292] RAIMON LULL, *op. cit.,* III, 8. — *Girart de Roussillon,* trad. P. MEYER, p. 28 (cf. éd. Foerster, *Roman. Studien,* t. V, v. 940 et s.

[293] P. THOMAS, *Textes historiques sur Lille,* t. II, 1936, p. 237.

[294] *Rec. des Hist. de France.* t. XXII, p. 18.

[295] OTTON DE FREISING, *Gesta,* II, 23.

[296] *Hist. de Languedoc,* 2e éd., t. VIII, col. 1747.

[297] *Annal. Colmar,* dans *SS., t.* XVII, p. 208, l. 15; cf., p. 224, l. 31.

[298] BARTHÉLÉMY, *De la qualification de chevalier* dans «Revue nobiliaire» 1868, p. 123 et ID., *Etude sur les lettres d'anoblissèment,* dans «Revue nobiliaire», 1869, p. 205.

[299] *Usatici Barcin.,* c. 9 et 8. — Ch. PORÉE, *Études historiques sur le Gévaudan,* 1919 (et *Bibl. Ec. Chartes,* 1907), p. 62, c. 1. — *Charte de paix du Hainaut* (1200), dans *SS.,* XXI, p. 619.

[300] *Summa de legibus,* dans TARDIF, t. II, XIV, 2. — F. BENOIT, *Recueil des actes des comtes de Provence,* t. II, n° 246, c; IX a, 275, c; v a, 277, 278 (1235—1238). — GUILHIERMOZ, *Essai sur les origines de la noblesse en France au moyen âge,* 1902, p. 481, n, 5.

[301] *Annales Colonienses max.* dans *SS.,* t. XVII, p. 845.

[302] BARTHÈLEMY, *Étude sur les lettres d'anoblissement,* p. 198.

[303] BEAUMANOIR, t. II, § 1434.

[304] Див. вище, с. 215.

[305] Праці А. Шульте — A. SCHULTE, *Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter,* 2e éd., Stuttgart — і дона Урсмера Берлієра —dom URSMER BERLIÈRE, *Le recrutement dans les monastères bénédictins aux XIIIe et XIVe siècles* (Mém. Acad. royale Belgique, in-8°, 2e série, t. XVIII) — дають у цьому плані чимало відомостей. Вони відзначаються точністю хронології, проте не досить критично виважені. Хоч би що там думав про це Шульце, а з цитованих текстів стає очевидно, — якщо ми знехтуємо той факт, що в давнину слова «шляхетний» і «нешляхетний» мали досить розпливчасте значення, — що монополія аристократів, у точному значенні цього терміна, була явищем відносно недавнім. Що ж до прийому в цей клан підневільних людей, то це вже інша проблема.

[306] *Olim,* t. I, p. 427, n° XVII (Chandeleur, 1255). — F. BENOIT, *Recueil des actes,* passages cités ci-dessus, p. 453, n. 300. — M. Z. ISNARD, *Livre des privilèges de Manosque,* 1894, n° XLVII, p. 154.

[307] Cf. E. et A. G. PORRITT, *The unreformed House of Commons,* 2e éd. 1909, t. I, p. 122.

[308] Щодо Провансу див. KIENER, *Verfassungsgeschichte der Provence seit der Ostgothenherrschaft bis zur Errichtung der Konsulate (510—1200),* Leipzig, p. 107. Про «башлярів» див. E. F. JACOB, *Studies in the period of baronial Reform,* 1925, *(Oxford Studies in social and legal history,* VIII), p. 127 et s.

[309] *Usatici.,* c. 6.

[310] *Ibid.,* c. 6.

[311] Cf. F. TOUT, *Chapters in administrative history,* t. III, p.136 et s.

[312] На користь дюка Бретані: DOM MORICE, *Histoire de Bretagne Pr.,* t. I, col. 1122. — Про претензії перів див. PETIT-DUTAILLIS, *L'essor des États d'Occident,* p. 266—267.

[313] BORELLI DE SERRES, *Recherches sur divers services publics,* t. III. 1909, p. 276.

[314] Всі посилання на прочитану літературу, зроблені в цьому параграфі, можна легко знайти в різних працях, поданих у бібліографії (с. 477) під заголовком «Сержанти та сержантство» (до яких слід додати: ROTH VON SCHRECKENSTEIN, *Die Ritterwürde und der Ritterstand...*), читач зрозуміє, що я звів примітки до найвужчого мінімуму.

[315] *Girart de Roussillon,* trad. P. MEYER, § 620 (éd. Focrster, v. 9139).

[316] *Sur les routes de l'emigration. Mémoires de la duchesse de Saulx-Tavannes,* éd. de Valous, 1934, *Introduction,* p. 10.

[317] Рабське становище цього персонажа — як це чітко розгледів В. М. Ньюмен — W. M. NEWMAN, *Le domaine royal sous les premiers Capétiens,* 1937, p. 24, n. 7 — випливає з того факту, що король по його смерті забрав усе його майно (згідно з правом «мертвої руки»).

[318] *Quellenwerk zur Entstehung der schweizerischen Eidgenossenschaft,* n° 1650.

[319] K. ROST, *Die Historia pontificum Romanorum aus Zwettl,* Greifswald, 1932, p. 177, n. 4.

[320] Див., зокрема: Z. N. BROOKE, dans *Cambridge Historical Journal,* t. II, p. 222.

[321] Див. вище, с. 500.

[322] Jacques P. MIGNE, *P. L.,* t, CLXXXIX, col. 146. — P. ABAELARDI, *Opera,* éd. V. COUSIN, t. I, p. 572.

[323] A. WAUTERS, *Les libertés communales. Preuves,* Bruxelles, 1869, p. 83 (1221, avril). — Cf. Marc BLOCH, dans *Anuario de historia del derecho español,* 1933, p. 79 et s.

[324] L. RAYNAL, *Histoire du Berry,* t. 1, 1845, p. 477, n° XI (1071, 23 avril — 1093, 22 avril. — Saint-Silvain de Levroux).

[325] GUIBERT DE NOGENT, *Histoire de sa vie,* I, 11 (éd. Bourgin, p. 31). — THIETMAR DE MERSE-BOURG, *Chronicon,* II, 27 (éd. Holtzmann, p. 72—73). — Texte épique caractéristique: *Garin le Lorrain,* éd. P. Paris, t. I, p. 2.

[326] Папам великої григоріанської епохи часто приписували намір стати феодальними сеньйорами певних королів. Проте, як здається, вони фактично обмежувалися тим, що вимагали, а іноді й одержували присягу на вірність і певну данину: це були, звичайно, форми покори, але нічого феодального в них не було. Присягу на вірність Папа вимагав тоді лише від простих територіальних князів (норманських вождів Південної Італії; графа Лангедоку). Правда, Іоанн Безземельний дав таку присягу, але значно пізніше (1213 р.).

[327] JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta pontificum,* t. I, n° 3564. — RATHIER DE VÉRONE, dans MIGNE, *P. L.,* t. CXXXVI, col. 249. — THIETMAR, *Chronicon,* I, 26 (p. 34—35).

[328] Один із найдавніших прикладів, який часто пропускають: G. BUSSON et LEDRU, *Actus pontificum Cenomannensium,* p. 299 (832).

[329] JOINVILLE, c. CXXXVI.

[330] Cf. le synode de Paris, 1212: MANSI, *Concilia, t.* XXII, col. 851, c. 8 *(feneratoribus et exactoribus).*

[331] A. GIRY, *Documents sur les relations de la royauté avec les villes,* 1885, n° XX, p. 58.

[332] Лаонська інституція миру (1128 р., 26 серпня) у WARNKOENIG und STEIN, *Französische Staats- und Rechtsgeschichte,* t. I, *Urkundenbuch,* p. 31, c. 2.

[333] *Cartulaire du prieuré de N.-D. de Longpont,* éd. MARION, no 25.

[334] ORTLIEB DE ZWIEFALTEN, *Chronicon,* I, c. 9 dans *SS.,* t. X, p. 78.

[335] *Monumenta Gildhallae Londoniensis (Rolls Series),* t. I, p. 66.

[336] ROGER DE HOVEDEN, *Chronica (Rolls Series),* t. I, 228.

[337] WARNKOENIG et STEIN, *op. cit.,* p. 34, c. 22.

[338] RANGERIUS, *Vita Anselmi,* dans *SS.,* XXX, 2, p. 1256, v. 4777 et s.

[339] *Diplom. regum et imp;* t. III, n° 34. — *Histor. de France,* t. XV, p. 144, n° CXIV.

[340] FLODOARD, *Historia Remensis ecclesiae, t.* IV, 5, dans *SS,* t. XIII, p. 563.

[341] LIUDPRAND, *Antapodosis,*II, c. 26.

[342] WIPONIS, *Opera,* éd. BRESSLAU, p. 3 et 106.

[343] Hermann BLOCH, dans *Neues Archiv,* 1897, p. 115.

[344] Кілька разів висувалося припущення, що титул дюка Франції, який після Роберта Першого носили Робертінги, був ніби титулом віце-короля, чия влада поширювалася на все королівство. Можливо, що деякі сучасники й мали таке відчуття, хоча мені ніколи не доводилося бачити, щоб воно знайшло якийсь очевидний вираз у текстах (термін *dux Galliarum*, застосований у Richer, II, 2, є лише педантським перекладом *dux Franciae;* фраза *omnium Galliarum ducem constituit*, в II, 39 нагадує про ту подію, коли Юг Великий одержав собі в інвеституру герцоґство Бургундія на додачу до герцоґства Франція). Але що тут ідеться насамперед про території, не викликає сумніву. За протилежної гіпотези, як зрозуміти спробу Юга об'єднати три герцоґства? Можливо, титул графа палацу (королівського) теж був поділений, як у Германії, за тим самим принципом, і кожне герцоґство віднині мало свого окремого графа палацу; в такий спосіб можна пояснити, звідки взявся титул придворного графа (пфальцграфа), на який паралельно претендували: у «Франції» граф Фландрії, у Бургундії — граф де Труа (якого згодом називали «граф де Шампань»), у Аквітанії — граф Тулузький. Щодо потрійного королівського титулу див. *Rec. des Hist. de France,* t. IX, p. 578 et 580 (933 et 935).

[345] GISLEBERT DE MONS, éd. Pertz, p. 223—224 et 58.

[346] *Monumenta Boica,* t. XXIX, 1, n° CCCCXCI; *Württemberger Urkundenbuch,* t. II, n° CCCLXXXIII.

[347] SUGER, *Vie de Louis VI,* éd. Waquet, p. 228.

[348] Немає жодного деталізованого дослідження про інститут повірених у посткаролінзькій Франції; це одна з найсерйозніших лакун у галузі досліджень історії середньовіччя й одна з таких, які найлегше заповнити. У Німеччині ця інституція особливо детально вивчалася — не без певних теоретичних зловживань — у її зв'язках із юридичною системою.

[349] *Mém. Soc. archéol. Eure-et-Loir,* t. X, p. 36, et *Gallia christ.,* t. VIII, instr., col. 323.

[350] *De rebus,* éd. Lecoy de La Marche, p. 168.

[351] *Diplom. regum et imperatorum,* t. III, n° 509.

[352] BONIZO, *Liber de vita Christiana,* éd. Perels, 1930 *(Texte zur Geschichte des römischen und kanonischen Rechts),* VII, 248.

[353] *Cartulaire de Redon,* éd. de Courson, p. 298, n° CCCXLVII; cf. p. 449. — Siegfried Hirsch, *Jahrbücher des Deutschen Reiches Unter Heinrich II,* t III, p. 174.

[354] *Et. de Saint Louis,* I, 53.

[355] BIGELOW, *Placita Anglo-Normannica,* p. 145.

[356] *Constitutiones regum* et *imp.,* t. I, n° XIII, p. 28—29.

[357] *SS. rer; Langab. Saec.VI—IX (Mon. Germ.),* p. 385, c. 166.

[358] *Cartulaire de Saint-Aubin d'Angers,* éd. B. de Broussillon, t. II, n° DCCX, 1138, 17 sept.

[359] *Constitutiones,* t. I, p. 643, c. 30. — *Two of the Saxon Chronicles, éd.* Plummer, t. I, p. 220. — Неможливо зібрати всі оповідки про всілякі тодішні випадки. А це треба було б зробити, щоб відчути справжній присмак тієї епохи. Наприклад, король Англії Генріх Перший не залишив по собі репутацію дикого звіра. Проте Ордерік Вітал розповідає нам, що після того як чоловік однієї з його незаконнонароджених дочок звелів виколоти очі малому синові одного королівського кастеляна, він, у свою чергу, наказав, щоб осліпили й покалічили його власних онук.

[360] M. ASHDOWN, *English and Norse documents relating to the reign of Ethelred the Unready,* 1930, p. 137. —KNUT, *Lois,* II, 21.

[361] Праці, в яких ідеться про історію Божого миру (зокрема, HUBERTI *Studien zur Rechtsgeschichte der Gottesfrieden und Landesfrieden : I. Die Friedensordnungen in Frankreich,* Ansbach, 1892; GÖRRIS, *De denkbeelden over oorlog en de bemoeeiingen voor vrede in de elfde eeuw* (Уявлення про війну та зусилля, спрямовані на досягнення миру в одинадцятому сторіччі), Nimègue, 1912 (Diss. Leyde), містять у собі численні посилання, і їх неважко знайти, тому не варт дивуватися, що в подальшому викладі я даватиму чимало цитат, не називаючи конкретного джерела.

[362] На півдні півострова Боже замирення було запроваджене одним французьким папою (Урбаном Другим) та норманськими баронами: JAMISON, dans *Papers of the British School at Rome,* 1913, p. 240.

[363] *Histoire de Languedoc,* t. V, col. 15.

[364] R. BUSQUET, dans *Les Bouches-du-Rhône. Encyclopédie départementale.* Première partie, t. II. *Antiquité et moyen âge,* 1924. p. 563.

[365] *SS.,* t. XXIII, p. 361. Cf. FRENSDORFF dans *Nachr. von der Kgl. Gesellsch. zu Göttingen. Phil. hist. Kl.,* 1894. Ті самі перетворення відбулися в Каталонії та в Арагоні.

[366] Див. вище, с. 281 і далі.

[367] Щоденний прибуток королівської скарбниці, коли помер Філіп-Август, становив, згідно зі свідченням Конона з Лозанни, 1200 паризьких ліврів *(SS;* t. XXIV, p. 782). Річний доход паризького абатства Сен-Женев'єв, за оцінкою прибутків від десятини, дорівнював у 1246 р. 1810 ліврів (*Biblioth. Sainte-Geneviève,* ms. 356, p. 271). Перша цифра, мабуть, завищена, друга — занижена. Але слід пам'ятати й про те, що ціни за період між двома датами, певно, зросли. Хай там як, а контраст вражає.

[368] RICHER, IV, 80.

[369] *Cesta ep. Cameracensium,* III, 2, dans *SS.,* XVII, p. 466; cf. III, 40, p. 481.

[370] TARDIF, *Cartons des rois,* n° 264.

[371] *Esprit des Lois,* XXXI, 30.

[372] *Lettres,* éd. Havet, nos 12 et 37.

[373] Marc BLOCH, *La vie de S. Edouard le Confesseur par Osbert,* dans *Analecta Bollandiana,* t. XLI, 1923, p. 22 et 38.

[374] Окрім бібліографії (с. 505, підзаголовок «Національності») див. LOT, *Les derniers carolingiens,* p. 308 et s. — LAPOTRE, *L'Europe et le Saint-Siège,* 1895, p. 330 et s. — F. KERN, *Die Anfänge der französischen Allsdehnungspolitik,* 1910, p. 124 et s. — M. L. BULST-THIELE, *Kaiserin Agnes,* 1933, p. 3, n. 3.

[375] ABBO, *De bello Parisiaco,* éd. Pertz, I, v. 618; II, v. 344 et 452. — ADÉMAR de CHABANNES, *Chronique,* éd. Chabanon, p. 151. — *Gesta ep. Leodensium,* II, 26 dans *SS.,* t. VII, p. 204. — WIDUKIND éd. P. Hirsch, I, 9 et 11; II, 3. — THIETMAR DE MERSEBOURG, éd. R. Holtzmann, V, 12 et 19.

[376] *SS.,* t. VI, p. 339 et 41—42.

[377] Prologue du *Heliand, ed.* E. Sievers, p. 3. Різниця між королівськими васалами *Teutisci quam et Langobardi* визначається в одному італійському акті 845 р. (MURATORI, *Ant;* t. II, col. 971). — *Annales Juvavenses maximi,* dans *SS.,* p. 738.

[378] LIUDPRAND, *Legatio, c.* 7.

[379] WALAFRID STRABO, *De exordiis, c.* 7, dans *Capitularia reg. Francorum,* t. II, p. 481. — RICHER, I, 20.

[380] EUDES DE DEUIL, dans *SS.,* t. XXVI, p. 65.

[381] EKKEHARD D'AURA, dans *SS.,* t. VI, p. 218.

[382] *Girart de Roussillon,* trad. P. MEYER, § 631; éd. Foerster *(Romanische Studien,* V) v. 9324.

[383] *Esprit des Lois,* XXX, I. — VOLTAIRE, *Fragments sur quelques révolutions dans l'Inde,* II (éd. Garnier, t. XXIX, p. 91).

[384] G. LEFEBVRE, *Les paysans du Nord,* 1924, p. 309.

[385] Наприклад, E. LODGE, *Serfdom in the Pyrenees,* dans *Vierteljahrschr. für Soz. und WG.,* 1905, p. 31. — SANCHEZ-FLBORNOZ, *Estampas de la vida en Leon,* 2e éd., p. 86, n. 37. — PERRECIOT, *De l'état civil des personnes,* t. II, 1786, p. 193, n. 9.

[386] DUDON DE SAINT-QUENTIN, éd. Lair, *Mém. Soc. Antiquaires Normandie,* t. XXIII, III, 43—44 (1933).

[387] P. HÉVIN, *Consultations et observations sur la coutume de Bretagne,* 1724, p. 343.

[388] P. THOMAS, *Textes historiques sur Lille et le Nord,* t. II, 1936, p. 285 (1385 et 1397); cf. p. 218 (n° 68).

[389] T. F. TOOT, *Chapters in the administrative history,* t. IV, 1928, p. 62.

[390] COLBERT, *Lettres,* éd. P. Ciement, t. II, p. XXX. Про один стародавній приклад принесення обіцянки в дружбі див. J. QUICHERAT, *Rodrigue de Villandrando,* 1879, p. just., n° XIX.

[391] Ch. AIMOND, *Histoire de la ville de Varennes,* 1925, p. 50.

[392] MANEGOLD DE LAUTENBACH, dans *Libelli de lite (Mon. Germ.),* t. I, p. 365. — WENRICH, *Ibid.,* p. 289. — Paul DE BERNRIED, *Vita Gregorii,* c. 97 dans WATTERICH, *Romanorum pontificum vitae,* t. I, p.532.

[393] *Landr.* III, 78, 2. Заперечення первісного смислу— в ZEUMER dans *Zeitschrift der Savigny-Stiftung, G. A.,* 1914, p. 68—75; його аргументоване підтвердження — в KERN, *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter,* 1914.

БІБЛІОГРАФІЯ

ТОМ ПЕРШИЙ
УТВОРЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ ЗАЛЕЖНОСТІ

Як користуватися бібліографією

Бібліографія феодального суспільства в тому обсязі, в якому воно тут розглянуте, вимагала б надто багато місця; і воно без потреби подвоїлося б, якби ми дали б ще й списки літератури по суміжних темах, хай навіть і в скороченому вигляді. Були окремо взяті на облік, у цьому томі, головні документи юридичної літератури. Що ж до праць істориків, то, як на мене, коли йдеться про ті соціальні аспекти, що були заторкнуті тут побічно — ментальність, релігійне життя, способи літературного вираження, — то можна попросити, раз і назавжди, читача звернутися до інших томів «Еволюції людства», де ці проблеми розглядаються або будуть розглянуті задля самих себе. Виняток було зроблено лише для кількох питань, які були предметом нашої окремої уваги і навряд чи будуть порушені десь-інде: таких, наприклад, як «жахливі передчуття» в чеканні тисячного року. Натомість я поставив собі за мету дати набагато повніші бібліографії про останні вторгнення, з одного боку, *про фактори суспільної структури* — з другого. Це, само собою зрозуміло, бібліографії вибрані. Серед пропусків, на які мені, можливо, вкажуть фахівці, будуть, безперечно, пропуски мимовільні. Але будуть і цілком свідомі: або в тих випадках, коли я сам не зміг роздобути працю, а покластися на слова інших не захотів; або тоді, коли, переглянувши книжку, вирішував, що її не варто включати до мого списку.

Тут треба додати, що в наступному томі, який ітиме за цим і буде присвячений вивченню класів та управління людьми в еру феодалізму, дається ще одна бібліографія з питань, які розглядаються в цій другій праці. Я дозволю собі наперед відіслати читача туди (с. 497) з приводу проблем, які я муситиму розглянути там значно глибше, хоч мені доведеться більш або менш торкнутися їх і в цьому першому томі.

Я спробував здійснити деяку класифікацію. Як і всі класифікації, вона недосконала. Проте я віддав їй перевагу перед простою алфавітною нумерацією. План головних розділів подається нижче. Гадаю, що знайти ту чи ту працю всередині кожної з рубрик, незалежно від того, в якому порядку — методологічному, географічному чи просто алфавітному — вони там розташовані, для читача не становитиме жодних труднощів. Праці, де не вказано місце публікації, були видані в Парижі.

План бібліографії

I. *Свідчення.* — 1. Головні інвентарі документів. — 2. Історична семантика й застосування різних мов. — 3. Історіографія. — 4. Аналіз літературних свідчень.

II. *Ментальність.* — 1. Як тоді відчували й думали; звичаї; освіта. — 2. «Жахливі передчуття» в чеканні тисячного року.

III. *Головні загальні історії.* — 1. Європа. — 2. Національні історії або історії правлінь.

IV. *Юридична й політична структура.* — 1. Головні юридичні джерела. — 2. Головні праці з історії інституцій та права. — 3. Юридична ментальність і правове навчання. — 4. Політичні ідеї.

V. *Останні вторгнення.* — 1. Загальні теми. — 2. Сарацини в Альпах та на Італійському півострові. — 3. Угри. — 4. Скандинави взагалі та їхні вторгнен-

ня. — 5. Навернення Півночі. — 6. Сліди та наслідки скандинавських вторгнень.

VI. *Зв'язки кревної спорідненості.* — 1. Загальні теми; кримінальна солідарність. — 2. Родина як економічна спільнота.

VII. *Власне феодальні інституції.* — 1. Загальні теми; походження франкського феодалізму. — 2. Дослідження по країнах або регіонах. — 3. Побратимство, васальна залежність, ритуал присяги на вірність. — 4. Прекарія, «бенефіція», феод і алод. — 5. Право феоду. — 6. Кілька сеньйорів у одного васала й присяга на абсолютну вірність.

VIII. *Феодальний лад як військова інституція.* — 1. Загальні праці в галузі мілітарного мистецтва та армій. — 2. Проблеми кавалерії та озброєнь. — 3. Військовий обов'язок і платні армії. — 4. Замок.

IX. *Зв'язки залежності в нижчих класах.*

X. *Кілька країн, що не знали феодалізму.* — 1. Сардинія. — 2. Германські суспільства узбережжя Північного моря.

I. СВІДЧЕННЯ

§ 1. Головні інвентарі документів[1]

POTTHAST (August), *Bibliotheca historica medii aevi,* 2 vol., Berlin, 1875—96.

MANITIUS (Max.), *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, 3 vol. Munich, 1911—1931 *(Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft,* herausgg. *von* I. MÜLLER.

UEBERWEG (Friedrich), *Grundriss der Geschichte der Philosophie,* t. II, 11e éd., Berlin, 1928.

Blbliotheca hagiographica latina antique et mediae aetatis, 2 vol. et 1 vol. de supplément, Bruxelles, 1898—1911.

DAHLMANM-WAITZ, *Quellenkunde der deutschen Geschichte,* 9e ed., Leipzig, 2 vol., 1931—32.

JACOB (Karl), *Quellenkunde der deutschen Geschichte im Mittelalter,* Berlin, 1917 *(Sammlung Göschen).*

JANSEN (M.), et SCHMITZ-KALLENBERG (L.), *Historiographie und Quellen der deutschen Geschichte bis 1500,* 2e édit., Leipzig, 1914 (A. MEISTER, *Grundriss,* I, 7).

VILDHAUT (H.), *Handbuch der Quellenkunde zur deutschen Geschichte bis zum Ausgange der Staufer, 2e éd., 2* vol., Werl, 1906—1909.

WATTENBACH (W.), *Deutschlands Geschichtsquellen in Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts,* t. I, 7e éd., Berlin, 1904, t. II, 6e éd., Berlin, 1874.

WATTENBACH (W.) et HOLTZMANN (R.), *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Deutsche Kaiserzeit,* t. I, fasc. l, Berlin, 1938.

GROSS (Charles), *The sources and literature of English history from the earliest times to about 1485,* 2e éd., London, 1915.

PIRENNE (Henri), *Bibliographie de l'histoire de Belgique,* 3e éd., Bruxelles, 1931.

BALLESTER (Rafael), *Fuentes narrativas de la historia de España durante la Edad Media,* Palma, 1912.

BALLESTER (Rafael), *Bibliografia de la historia de España,* Gérone, 1921.

MOLINIER (Auguste), *Les sources de l'histoire de France des origines aux guerres d'Italie, 6* vol., 1901—1906. EGIDI (Pietro), *La storia medievale.* Rome, 1922.

OESTERLEY (H.), *Wegweiser durch die Literatur der Urkunden-Sammlung,2 vol., Berlin, 1886.*

STEIN (Henri), *Bibliographie générale des cartulaires français ou relatifs à l'1 histoire de France,* 1907.

[1] Окрім літературних джерел простонародною мовою.

§ 2. Історична семантика й застосування різних мов

ARNALDI (Fr.), *Latinitatis Italicae medii aevi inde ab A. CDLXXVI usque ad A. MDXXII lexicon imperfectum* dans *Archivum latinitatis medii aevi,* t. X, 1936.

BAXTER (J.-H.), etc. *Medieval latin word-list from British and Irish sources,*Oxford, 1934.

DIEFENBACH (L.), *Glossarium latino-germanicum mediae et infimae latinitatis,* Francfort, 1857. *Novum Glossarium,* Francfort, 1867.

DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis.* Éd. HENSCHEL,7 vol., 1830—50. Réimpression, Niort, 1883—1887.

HABEL (E.), *Mittellateinisches Glossar,* Paderborn, 1931.

MEYER-LÜBKE (W.), *Romanisches Etymologisches Wörterbuch,* 3e éd., Heidelberg, 1935.

KLUGE (Friedrich), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache,* 11e éd., Berlin, 1934.

MURRAY (J. A. H.), *The Oxford English dictionary,* Oxford, 1888—1928.

BLOCH (Oscar) avec la collaboration de W. von WARTBURG, *Dictionnaire étymologique de la langue française,* 1932.

GAMILLSCHEG (E.), *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache,* Heidelberg, 1928. WARTBURG (W. von). *Französisches etymologisches Wörterbuch,* 1928 et suiv.

BRUNEL (CL), *Le latin des chartes* dans *Revue des études latines,* 1925.

HECK (Philippe), *Uebersetzungsprobleme im früheren Mittelalter,* Tubingue, 1931.

HEGEL (Karl), *Lateinische Wörter und deutsche Begriffe* dans *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde,* 1893.

OGLE (M.-B.), *Some aspects of mediaeval latin style* dans *Speculum,* 1926.

STRECKER (Karl), *Introduction à l'étude du latin médiéval,* traduction P. VAN DE WOESTIJNE, Gand, 1933.

TRAUBE (L.), *Die lateinische Sprache des Mittelalters* dans TRAUBE, *Vorlesungen und Abhandlungen,* t. II, Munich, 1911.

BRUNEL (Cl.), *Les premiers exemples de l'emploi du provençal* dans *Romania,* 1922.

MERKEL (Felix), *Das Aufkommen der deutschen Sprache in den städtischen Kanzleien des ausgehenden Mittelalters,* Leipzig, 1930 *(Beitrage zur Kulturgeschichte des Mittelalters,* 45).

NÉLIS (H.), *Les plus anciennes chartes en flamand* dans *Mélanges d'histoire offerts à H. Pirenne,* Bruxelles, 1926, t. I.

OBREEN (H.), *Introduction de la langue vulgaire dans les documents diplomatiques en Belgique et dans les Pays-Bas* dans *Revue belge de philologie,* 1935.

VANCSA (Max), *Das erste Auftreten der deutschen Sprache in den Urkunden,* Leipzig, 1895 *(Preisschriften gekrönt... von der fürstlich Jablonowskischen Gesellschaft, histor-nationalökonom. Section* XXX).

§ 3. Історіографія

BALZANI (Ugo), *Le cronache italiane nel medio evo,* 2e éd., Milan, 1900.

GILSON (E.), *Le moyen âge et l'histoire* dans GILSON, *L'esprit de la philosophie médiévale,* t. II, 1932.

HEISIG (Karl), *Die Geschichtsmetaphysik des Rolandliedes und ihre Vorgeschichte* dans *Zeitschift fur romanische Philologie,* t. LV, 1935.

LEHMANN (Paul), *Das literarische Bild Karls des Grossen, vornehmlich im lateinischen Schrifttum des Mittelalters* dans *Sitzungsber. der bayerischen Akad., Phil.-hist. Kl;* 1934.

POOLE (R.-L.), *Chronicles and annals: a brief outline of their origin* and *growth,* Oxford, 1926.

SCHMIDLIN (Joseph), *Die geschichtsphilosophische und kirchenpolitishe Weltanschauung Ottos von Freising. Ein Beitrag zur mittelalterlichen Geistesgeschichte.* Fribourg-en-Brisgau, 1906 *(Studien und Darstellungen aus dem Gebiete der Geschichte, hgg. von* H. GRAUERT, IV, 2—3).

SPORL (Johannes), *Grundformen hochmittelalterlicher Geschichtsanschauung* Munich, 1935.

§ 4. Аналіз літературних свідчень

ACHER (Jean), *Les archaïsmes apparents dans la Chanson de «Raoul de Cambrai»* dans *Revue des langues romanes,* 1907.

FALK (J.), *Étude sociale sur les chansons de geste,* Nyköping, 1879.

KALBFLEISCH, *Die Realien im altfranzösischen Epos «Raoul de Cambrai»,* Giessen, 1897 (*Wissenchaftliche Beilage zum Jahresbericht des Grh. Realgymnasiums).*

MEYER (Fritz), *Die Stände, ihr Leben und Treiben dargestellt nach den altfr. Artus- und Abenteuerromanen,* Marbourg, 1892 *(Ausg. und Abh. aus dem Gebiete der roman. Philologie,* 89).

TAMASSIA (G.), Il *diritto nell' epica francese dei secoli XII e XIII* dans *Revistà italiana per le scienze giuridiche,* t. I, 1886.

II. МЕНТАЛЬНІСТЬ

§ 1. Як тоді відчували й думали; звичаї; освіта[1]

BESZARD (L.), *Les larmes dans l'épopée.* Halle, 1903.

BILFINGER, *Die mittelalterlichen Hören und die modernen Stunde,* Stuttgart, 1892.

DOBIACHE-RODJESWENSKY, *Les poésies des Goliards,* 1931.

DRESDNER (Albert), *Kultur- und Sittengeschichte der italienischen Geistlichkeit im 10. und 11. Jahrhundert,* Breslau, 1910.

EICKEN (Heinrich V.), *Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung,* Stuttgart, 1887.

GALBRAITH (V. H.), *The literacy of the medieval English kings,* dans *Proceedings of the British Academy,* 1935.

GHELLINCK (J. de). *Le mouvement théologique du XIIe siècle,* 1914.

GLORY (A.) et UNGERER (Th.), *L'adolescent au cadran solaire de la cathédrale de Strasbourg,* dans *Archives alsaciennes d'histoire de l'art,* 1932.

HASKINS (Ch. H.), *The renaissance of the twelfth century,* Cambridge (Mass.), 1927.

HOFMEISTER (Ad.), *Puer, iuvenis, senex: zum Verständnis der mittelalterlichen Altersbezeichnungen* dans *Papstum und Kaisertum... Forsch. P. Kehr dargebr.,* 1926.

IRSAY (St. d'). *Histoire des universités françaises et étrangères,* t.I, 1933.

JACOBIUS (Helene), *Die Erziehung des Edelfraüleins im alten Frankreich nach Dichtungen des XII, XIII und XIV Jahrhunderts.* Halle, 1908 *(Beihefte zur Zeitschr. für romanische Philologie,* XVI).

LIMMER (Rod.), *Bildungszustände und Bildungsideen des 13. Jahrhunderts,* Munich, 1928.

PARÉ (G.) BRUNET (A.) TREMBLAY (P.), *La renaissance du XIIe siècle: les écoles et l'enseignement,* 1933 *(Publications de l'Institut d'études médiévales d'Ottawa,* 3).

RASHDALL (H.), *The Universities of Europe in the middle ages,* 2e éd. par P. M. POWICKE et A. B. EMDEN, 3 vol.. Oxford, 1936.

SASS (Johann), *Zur Kultur- und Sittengeschichte der sächsischen Kaiserzeit,* Berlin, 1892.

SÜSSMILCH (Hans), *Die Lateinische Vagantenpoesie des 12. und 13. Jahrhunderts als Kulturerscheinung,* Leipzig, 1917 *(Beiträge zur Kulturgesch. des Mittelalters und der Renaissance, 25).*

§ 2. «Жахливі передчуття» в чеканні тисячного року

BURR (G. L.), *The year 1000* dans *American Histor. Review,* 1900—1901.

EICKEN (H. von). *Die Legende von der Erwartung des Weltuntergangsund der Wiederkehr Christi im Jahre 1000* dans *Forschungen zur deutschen Gesch.,* t. XXIII, 1883.

ERMINI (Filippo), *La fine del mondo nell' anno mille e il pensiero di Odone di Cluny* dans *Studien zur lateinischen Dichtung des Mittelalters, Ehrengabe für K. Strecker,* Dresde, 1931 *(Schriftenreihe der Histor. Vierteljahrschrift,* I).

GRUND (Karl), *Die Anschauungen des Radulfus Glaber in seinen Historien,* Greifswald, 1910.

ORSI (P.), *L'anno mille* dans *Rivista storica italiana,* IV, 1887.

PLAINE (dom François), *Les prétendues terreurs de l'an mille* dans *Revue des questions historiques,* t. XIII, 1873.

WADSTEIN (Ernst), *Die eschatologische Ideengruppe: Antichrist—Weltsabbat—Weltende und Weltgericht,* Leipzig, 1896.

[1] Це бібліографія надто підсумкова навіть на рівні загальної освіти; процитовані твори відішлють до інших досліджень, давніших або деталізованіших.

III. ГОЛОВНІ ЗАГАЛЬНІ ІСТОРІЇ

§ 1. Європа

BARBAGALLO (Corrado), Il *medio evo,* Turin, 1935.

CALMETTE (Joseph), *Le monde féodal,* s. d. (Clio, 4).

The Cambridge Medieval history, 8 vol., Cambridge, 1911—1936.

CARTELLIERI (Alexander), *Weltgeschichte als Machtgeschichte: 382—911. Die Zeit der Reichsgründungen. — Die Weltstellung des deutschen Reiches, 911—1047,* 2 vol., Munich, 1927 et 1932.

EAST (Gordon), *An historical geography of Europe,* London, 1935.

GLOTZ (G.), *Histoire générale: Histoire du moyen âge,* t. I, *Les destinées de l'Empire en Occident,* par F. Lot, Chr. PFISTER, F. L. GANSHOF, 1928—1935 — T. II. *L'Europe occidentale de 888 à 1125,* par A. FLICHE, 1930. — T. IV, 2, *L'essor des États d'Occident,* par Ch. PETIT-DUTAILLIS et P. GUINARD, 1937.

HASKINS (Ch. H.), *The Normans in European history,* Boston, 1915.

PIRENNE (Henri), *Histoire de l'Europe, des invasions au XVIe siècle,* 1936.

VOLPE (G.), Il *medio evo,* Florence [1926].

§ 2. Національні історії або історії правлінь[1]

GEBHARDT (Bruno), *Handbuch der deutschen Geschichte,* t. I, 7e éd., Stuttgart, 1930.

Jahrbücher der deutschen Geschichte, Berlin, 1862 (Детальний опис можна знайти в DAHLMANN-WAITZ, p. 640).

HAMPE (Karl), *Herrschergestalten des deutschen Mittelalters,* Leipzig [1927].

LAMPRECHT (Karl), *Deutsche Geschichte,* t. II et III, Berlin, 1892—93.

BÜHLER (Johannes), *Deutsche Geschichte. Urzeit, Bauerntum und Aristocratie bis um 1100,* Berlin, 1934.

MANITIUS (Max.), *Deutsche Geschichte unter den sächsischen und salischen Kaisern,* Stuttgart, 1889.

CARTELLIERI (Al.), *Kaiser Otto III.* dans *Beiträge zur thüringischen und sächsischen Geschichte, Festschrift für 0. Dobenecker,* 1929.

CARTELLIERI (Al.), *Otto III, Kaiser der Römer* dans *Judeich-Festschrift,* 1929.

TER BRAAK (Menno), *Kaiser Otto III,* Amsterdam, 1928.

HAMPE (Karl), *Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer,* 3e éd., Leipzig.

HUNT (W.) et POOLE (R. L.), *The political history of England,* t. I, *To 1066,* par Th. HODGKIN, London, 1920; t. II, *1066—1216,* par G. B. ADAMS, 1905; t. III, 1216—1377, par T. F. TOUT, 1905.

OMAN (C.-W. C.), *A history of England,* t.I, *Before the Norman Conquest,* par C. W. OMAN, London, 1910; t. II, *Under the Normans and Angevins,* par H. W. C. DAVIS, 1905.

RAMSAY (J. H.), *The foundations of England C. B. C.* 55, *A. D. 1154)* 2 vol., London, 1890. — *The Angevin Empire, 1154—1216,* 1903. — *The dawn of the constitution,* 1908.

[1] Праці, в яких ідеться про провінції, будуть об'єднані в бібліографії до наступного тому в одну категорію з працями, які мають стосунок до історії територіальних князівств (див. с. 504).

HODGKIN (R. H.), *A history of the Anglo-Saxons,* 2 vol., Oxford, 1935.
LEES (B. A.), *Alfred the Great,* London, 1915.
PLUMMER (Charles), *The life and time of Alfred the Great,* Oxford, 1902.
LARSON (L. M.), *Canute the Great,* New York, 1912.
STENTON (F. M.), *William the Conqueror and the rule of the Normans,* London, 1908.
NORGATE (K.), *Richard the Lion Heart,* London, 1924.
PIRENNE (Henri), *Histoire de Belgique, t. I, 3e éd.,* Bruxelles, 1929.
POUPARDIN (René), *Le royaume de Bourgogne (888—1038),* 1907 *(Biblioth. Éc. Hautes Études, Sc. histor.* 163).
ALTAMIRA (R.), *Historia de España y de la civilización española,* t. I et II, 4e éd., Barcelone, 1928—29.
BALLESTEROS Y BERETTA (Antonio), *Historia de España y su influencia en la historia universal,* t. II, Barcelone, 1520.
ANGLES, FOLCH I TORRÈS, LAUER (Ph.), D'OLWER (Nicolau), PUIG ICADAFALCH, *La Catalogne à l'époque romane,* Paris, 1932 (Université de Paris, Bibliothèque d'art catalan, II).
LAVISSE (E.), *Histoire de France,* t. II, 1 (C. BAYET, C. PFISTER, A. KLEINCLAUSZ); t. II, 2 et III, 1 (A. LUCHAIRE); t. III, 2 (Ch.-V. LANGLOIS), 1901—1903.
KALCKSTEIN (K. von), *Geschichte des Französischen Königtums unter den ersten, Kapetingern,* I. *Der Kampf der Robertinern und Karolingern,* Leipzig, 1877.
FAVRE (E.), *Eudes, comte de Paris et roi de France,* 1893 *(Bibliothèque Éc. Hautes Études, Sc. histor; 99).*
ECKEL (A.), *Charles le Simple,* 1899 *(Bibliothèque Éc. Hautes Études,Sc. histor;* 124).
LAUER (Ph.), *Robert Ier et Raoul de Bourgogne,* 1910.
LAUER (Ph.), *Le règne de Louis IV d'Outre-Mer,* 1900 *(Bibliothèque Ec. Hautes Études, Sc. histor;* 127).
LOT (Ferdinand), *Lès derniers Carolingiens,* 1891 *(Bibliothèque Ec. Hautes Études, Sc. histor;* 87).
LOT (Ferdinand), *Études sur le règne de Hugues Capet,* 1903 *(Bibliothèque Éc. Hautes Etudes, Se. histor;* no 147).
PFISTER (C.), *Études sur le règne de Robert le Pieux,* 1885 *(Bibliothèque Éc. Hautes Études, Sc. histor;* 64).
FLICHE (Augustin), *Le règne de Philippe Ier,* 1912.
LUCHAIRE (Achille), *Louis VI le Gros.* 1890.
CARTELLIERI (Al.), *Philipp II August,* Leipzig, 1899—1922.
PETIT-DUTAILLIS (Ch.), *Étude sur la vie et le règne de Louis VIII,* 1894.
CASPAR (Erich), *Roger II (1101—1154) und die Gründung der normannisch-sicilischen Monarchie,* Innsbruck, 1904.
CHALANDON (F.), *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile,* 2 vol., 1907.
MONTI (G. M.), *Il mezzogiorno d'Italia nel medio evo,* Bari, 1930.
PONTIERI (E.), LEICHT (P. S.) etc., *Il regno normanno,* Milan, 1932.
POUPARDIN (R.), *Le royaume de Provence sous les Carolingiens,* 1901 *(Biblioth. Éc. Hautes Études, Sc. histor.* 131). PARISOT (R.), *Le royaume de Lorraine sous les Carolingiens (843—923)* 1899.

IV. ЮРИДИЧНА І ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРА

§ 1. Головні юридичні джерела

Capitularia regum Francorum, éd. A. BORETIUS et V. KRAUSE, Hanovre, 1883—1897 *(Mon. Germ.,* in-4°).
Formulae merowingici et Karolini aevi, éd. K. ZEUMER, Hanovre, 1886 *(Mon. Germ.,* in-4°).
Sachsenspiegel, éd. K. A. ECKHARDT, Hanovre, 1933 *(Mon. Germ; Fontes iuris germanici, Nova séries).*
ATTENBOROUGH (F. L.), *The laws of the earliest English Kings,* Cambridge, 1922.
LIEBERMANN (F.), *Die Gesetze der Angelsachsen,* 3 vol., Halle, 1903—1916 (включає також збірники звичаєвого права нормандської доби й неоціненний історичний покажчик)[1].
ROBERTSON (A. J.), *The laws of the kings of England from Edmund to Henry I,* Cambridge, 1925.
BRACTON, *De legibus et consuetudinibus Angliae,* éd. G.-E. WOODBINE, 2 vol., New-Haven (U. S.) 1915—1932 *(Yale Hist. Publ. Ms.* III); éd. Twiss, 6. vol., London, 1878—83 *(Rolls Series).*
GLANVILL, *De legibus et consuetudinibus regni Angliae,* éd. G. E. WOODBINE, New-Haven (U. S.). 1932 *(Yale Historical Publications, Manuscripts,* XIII).
Le Conseil de Pierre de Fontaines, éd. A.-J. MARNIER, 1886.
Les Établissements de Saint Louis, éd. P. VIOLLET, 4 vol., 1881—1886 (Soc. *de l'Hist. de France).*
FOURGOUS (J.), et BEZIN (G. de). *Les Fors de Bigorre,* Bagnères, 1901 *(Travaux sur l'histoire du droit méridional,* fasc. 1).
PHILIPPE DE BEAUMANOIR, *Coutumes de Beauvaisis,* éd. A. SALMON, 2 vol., 1899—1900 *(Coll. de textes pour servir à l'étude... de l'hist.).*
TARDIF (Joseph), *Coutumiers de Normandie, 2* vol., Rouen, 1881—1903.
MUÑOZ ROMERO (T.), *Colección de fueros municipales y cartas pueblas de los reinos de Castilla, León, Corona de Aragon y Navarra,* t.1, Madrid, 1847.
Usatges de Barcelona, editáts amb una introduccio per R. d'ABADAL I VINYALS i F. VALLS TABERNER, Barcelone, 1913 *(Textes de dret catala,* I).
ACHER (Jean), *Notes sur le droit savant au moyen âge* dans *Nouvelle Reçue historique du droit,* 1906 (traité des hommages de J. de Blanot).
GUILLAUME DURAND. *Speculum judiciale.* (Текст, написаний між 1271 et 1276 рр., друкувався кілька разів).
LEHMANN (Karl), *Das Langobardische Lehnrecht (Handschriften, Textentwicklung, altester Text und Vulgattext nebst den capitula extraordinaria),* Göttingen, 1896.
SECKEL (Em.), *Ueber neuere Editionen juristischer Schriften des Mittelalters* dans *Zeitschrift der Savigny Stiftung, G. A,* 1900 (sur les *Summae feudorum* du XIIIe siècle).

§ 2. Головні праці з історії інституцій та права

MAYER (Ernst), *Mittelalterliche Verfassungsgeschichte: deutsche und französische Geschichte vom 9. bis zum 14. Jahrhundert, 2* vol., Leipzig, 1899.
BELOW (Georg. v.). *Der deutsche Staat des Mittelalters,* t. I, Leipzig, 1914.
BELOW (Georg v.), *Vom Mittelalter zur Neuzeit,* Leipzig, 1924 *(Wissenschaft und Bildung,* 198).
BRUNNER (Heinrich), *Deutsche Rechtsgeschichte,* 2 vol., 2e éd., Leipzig, 1906 et 1928.
KEUTGEN (F.), *Der deutsche Staat des Mittelalters,* Iéna, 1918.
MEYER (Walter), *Das Werk des Kanzlers Gislebert von Mons besonders als verfassungsgeschichtliche Quelle betrachtet,* Königsberg, 1888.
SCHRÖDER (R.), *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte,* 6 éd., Leipzig, 1919—1922.
WAITZ (G.), *Deutsche Verfassungsgeschichte,* t. I à VI en 2e éd., Berlin, 1880—1896; t. VII et VIII, Kiel, 1876—78.
CHADWICK (H. M.), *The origin of the English nation,* Cambridge, 1924.
CHADWICK (H.-M.), *Studies in Anglo-Saxon Institutions,* Cambridge, 1905.
HOLDSWORTH (W. S.), *A history of English law,* t. I, II et III, 3e éd., London, 1923.
JOLIFFE (J. E. A.), *The constitutional history of medieval England,* London, 1937.
MAITLAND (F. W.), *Domesday Book and Beyond,* Cambridge, 1921.
POLLOCK (Frederick) et MAITLAND (F. W.), *The history of English law before the time of Edward J,* 2 vol., Cambridge, 1898.
POLLOCK (F.), *The land laws,* 3e éd., London, 1896.
STUBBS (William), *Histoire constitutionnelle de l'Angleterre,* trad. par Ch. PETIT-DUTAILLIS et G. LEFEBVRE, 3 vol., 1907—1927 (з додатковими примітками перекладачів).

[1] Посилання на англійські закони даються вище через імена королів; посилання на звичаєві збірники — через їхні назви.

VINOGRADOFF (P.), *English society in the eleventh century.* Oxford, 1908.
GAMA-BARROS (H. da), *Historia da administraçao publica em Portugal nos seculos XII a XV,* 2 vol., Lisbonne, 1885—96 (тут дається також чимало відомостей про Леон і Кастилію).
MAYER (Ernst), *Historia de las instituciones sociales y politicas de España y Portugal durante los siglos V a XIV, 2* vol., Madrid, 1925—26.
RIAZA (Roman) et GALLO (Alfonso Garcia), *Manual de historia del derecho español,* Madrid, 1935.
SANCHEZ-ALBORNOZ (Cl.), *Conferencias en la Argentina* dans *Anuario de historia del derecho español,* 1933.
SANCHEZ-ALBORNOZ (CL), *La potestad real y los señorios en Asturias, León y Castilla* dans *Revista de Archivos,* 3e série, XXXI, 1914.
BESNIER (Robert), *La coutume de Normandie. Histoire externe,* 1935.
CHÉNON (Emile), *Histoire générale du droit français public et privé, 2* vol., 1926—1929.
ESMEIN (A.), *Cours élémentaire d'histoire du droit français,* 14e éd., 1921.
FLACH (J.), *Les origines de l'ancienne France,* 4 vol., 1886—1917.
FUSTEL DE COULANGES, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France,* 6 vol., 1888—1892.
HASKINS (Ch. H.), *Norman institutions,* Cambridge (Mass.), 1918 *(Harvard Historical Studies,* XXIV).
KIENER (Fritz), *Verfassungsgeschichte der Provence seit der Ostgothenherrschaft bis zur Errichtung der Konsulate (510—1200),* Leipzig, 1900.
LUCHAIRE (Achille), *Manuel des institutions françaises. Période des Capétiens directs,* 1892.
OLIVIER-MARTIN, *Histoire de la coutume de la prévôté et vicomté de Paris,* 3 vol., 1922—1930.
ROGÉ (Pierre), *Les anciens fors de Béarn,* Toulouse, 1907.
VIOLLET (Paul). *Histoire des institutions politiques et administratives de la France,* 3 vol. 1890—1903.
BESTA (E.), *Fonti, legislazione e scienza giuridicha della caduta dell'impero romano al sec. VX°,* Milan, 1923 *(Storia del diritto italiano... di* P.GIUDICE).
FICKER (J.), *Forschungen zur Reichs- und Rechtsgeschichte Italiens,* 4 vol., Innsbruck, 1868—74. LEICHT (P. S.), *Ricerche sul diritto privato nei documenti preirneriani, 2* vol., Rome, 1914—1922.
MAYER (Ernst), *Italienische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit zur Zunftherrschaft, 2* vol., Leipzig, 1900.
SALVIGLI (G.), *Storia del diritto italiano,* 8e éd., Turin, 1921.
SOLMI (A.), *Storia del diritto italiano,* 3e éd., Milan, 1930.
JAMISON (E.), *The Norman administration of Apulia and Capua* dans *Papers of the British School at Rome,* VI, 1913.
NIESE (Hans), *Die Gesetzgebung der normannischen Dynastie im regnum Siciliae,* Halle, 1910.

§ 3. Юридична ментальність і правове навчання

CHÉNON (E.), *Le droit romain à la Curia régis* dans *Mélanges Fitting,* t. I, Montpellier, 1907 (Compte rendu par J. ACHER, *Rev. générale dedroit,* XXXII, 1908).
BESTA (E.), *L'opéra d'Irnerio,* Turin, 1910.
BRIE (S.), *Die Lehre vom Gewohnheitsrecht, I: Geschichtliche Grundlegung,* Breslau, 1899.
CHIAPPELLI (L.), *Recherches sur l'état des études de droit romain en Toscane au XIe siècle* dans *Nouv. Revue histor. de droit,* 1896.
CONRAT (Max), *Die Quellen und Literatur des Römischen Rechts imfrüheren Mittelalter,* Leipzig, 1891.
FLACH (J.), *Études critiques sur l'histoire du droit romain au moyen âge,* 1890.
FOURNIER (P.), *L'Eglise et le droit romain au XIIIe siècle* dans *Nouv. Revue historique de droit,* 1890.

GARAUD (Marcel), *Le droit romain dans les chartes poitevines du IXe au XIe siècle* dans *Bull. de la Soc. des Antiquaires de l'Ouest,* 1925.
GOETZ (W.), *Das Wiederaufleben des römischen Rechts im 12. Jahrhundert* dans *Archiv. für Kulturgeschichte,* 1912.
MEYNIAL (E.), *Note sur la formation de la théorie du domaine divisé... du XIIe au XIVe siècle* dans *Mélanges Fitting,* t. II, Montpellier, 1908.
MEYNIAL (E.), *Remarques sur la réaction populaire contre l'invasion du droit romain en France aux XIIe et XIIIe siècles* dans *Mélanges Chabaneau.* Erlangen, 1907.
OLIVIER-MARTIN (Fr.), *Le roi de France et les mauvaises coutumes* dans *Zeitschrift der Savigny Stiftung, G.* A., 1938.
VINOGRADOFF (P.), *Roman Law in medieval Europe, 2e* éd., Oxford, 1929.
WEHRLÉ (R.), *De la coutume dans le droit canonique,* 1928.

§ 4. Політичні ідеї

CARLYLE (R. W. et A. J.), *A history of medieval political theory in the West.,* t. I à III, London, 1903—1915.
DEMPF (Alois), *Sacrum Imperium: Geschichts- und Staatsphilosophie des Mittelallters und der politischen Renaissance,* Münich, 1929.
HERN (Fritz), *Recht und Verfassung in Mittelalter* dans *Historische Zeitschrift,* 1919.

V. ОСТАННІ ВТОРГНЕННЯ

§ 1. Загальні теми

LOT (Ferdinand), *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe: introduction à l'intelligence des derniers traités de paix, 2 vol.,* 1937.

§ 2. Сарацини в Альпах та на Італійському півострові
(див. також POUPARDIN, с. 482)

DURRAT (Eug.), *Les Sarrasins en Provence* dans *Les Bouches-du-Rhône. Encyclopédie départementale,* 1924.
LATOUCHE (R.), *Les idées actuelles sur les Sarrasins dans les Alpes* dans *Revue de géographie alpine,* 1931.
PATRUCCO (Cario E.), I *Sarraceni nelle Alpi Occidentali* dans *Biblioteca della Società storica subalpina,* t. XXXII, 1908.
VEHSE (O.), *Das Bündnis gegen die Sarazenen vom Jahre 915* dans *Quellenund Forsch. aus italienischen Archiven,* t. XIX, 1927.

§ 3. Угри

BÜDINGER (Max), *Œsterreischische Geschichte bis zum Ausgange des dreizehnten Jahrhunderts,* t. I, Leipzig, 1858.
CARO (G.), *Der Ungarntribut unter Heinrich I.* dans *Mitteilungen des Instituts fur œsterr. Geschichtsforschung,* t. XX, 1899.
DARKO (E.), *Influences touraniennes sur L'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins* dans *Byzantion,* 1935 et 1937.
JOKAY (Z.), *Die ungarische Ortsnamenforschung* dans *Zeitschrift für Ortsnamenforschung,* 1935.
KAINDL (R. F.), *Beiträge zur älteren ungarischen Geschichte,* Vienne, 1893.
LÜTTICH (Rudolph), *Ungarnziige in Europa im* 10. *Jahrhundert,* Berlin, 1910 *(Ebering's Histor. Studien, 74).*
MACARTNEY (C. A.), *The Magyars in the ninth century,* Cambridge, 1930 (Compte rendu par G. MORAVSIK, dans *Byzantinische Zeitschrift,* 1933).
MARCZALI (Heinrich), *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden,* Berlin, 1882.

MARQUART (J.), *Osteuropaische und ostasiatische Streifzuge,* Leipzig, 1903.
SAUVAGEOT (A.), *L'origine du peuple hongrois* dans *Revue des études hongroises,* t. II, 1924.
SCHÖNEBAUM (Herbert), *Die Kenntnis der byzantinischen Geschichstsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme,* Berlin, 1922.
SEBESTYEN (Charles C. S.), *L'arc et la flèche des Hongrois* dans *Nouvelle Revue de Hongrie,* t. LI, 1934.
STEINACKER (Harold), *Ueber Stand und Aufgabe der ungarischen Verfassungsgeschichte* dans *Mitteilungen des Instituts für oesterr. Geschichtsforschung,* t. XVIII, 1907.
SZINNYEI, *Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur, 2e éd.,* Berlin, 1923.
ZICHY (Étienne), *L'origine du peuple hongrois* dans *Revue des études hongroises,* t. I, 1923.

§ 4. Скандинави взагалі та їхні вторгнення

ARBMAN (Holger) et STENBERGER (Marten), *Vikingar i Västerled* (Les Vikings sur les routes de l'Ouest), Stockholm, 1935.
BUGGE (Alexander), *The Norse settlements in the British Islands* dans *Transactions of the Royal Historical Society,* 1921.
BUGGE (Alexander), *Die Wikinger: Bilder aus der nordischen Vergangenheit,* Halle, 1906.
CLAPHAM (H. J.), *The horsing of the Danes* dans *English Historical Review,* 1910.
COLLINGWOOD (W. G.), *Scandinavian Britain,* London, 1908.
CURTIS (E.), *The English and Ostmen in Ireland* dans *English Historical Review,* 1908.
DARLINGTON (R. R.), *The last phase of Anglo-Saxon history* dans *History,* 1937.
FALK (H.), *Altnordisches Seewesen* dans *Wörter und Sachen,* t. IV, 1912.
GARAUD (Marcel), *Les invasions des Normands en Poitou et leurs conséquences* dans *Rev. historique,* t. CLXXX, 1937.
GOSSES (I. H.), *Deensche Heerschappijen in Friesland gedurende den Noormannentijd* dans *Mededeelingen der koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde,* Deel 56, Série B, 1923.
HOFMEISTER (A.), *Ein angeblicher Normannenzug ins Mittelmeer um 825* dans *Historische Aufsätze K. Zeumer dargebracht,* Weimar, 1909.
JACOBSEN (Lis), *Les Vikings suivant les inscriptions runiques du Danemark* dans *Revue Historique,* t. CLVIII, 1938.
JORANSON (Einar), *The Danegeld in France,* Rock-Island, 1923 (Augustana Library Publ., 10).
KENDRICK (T. D.), *A history of the Vikings,* London, 1930.
LOT (F.), *La grande invasion normande de 856—862,* dans *Bibliothèque de l'École des Chartes,* 1908.
LOT (F.), *La Loire, l'Aquitaine et la Seine de 862 à 866, dans Bibliothèque de l'École des Chartes,* 1915.
LOT (F.), *Le monastère inconnu pillé par les Normands en 845,* dans *Bibliothèque de l'École des Chartes,* 1909.
MONTELIUS (Oskar), *Kulturgeschichte Schwedens von den ältesten Zeiten bis zum elften Jahrhundert,* Leipzig, 1906.
MONTELIUS (Oskar), *Sverige och Vikingafäderna västernt* («Швеція і походи вікінгів на Захід») у *Antikvarisk Tidskrift,* t. XXI, 2.
NORDENSTRENG (Rolf), *Die Zuge der Wikinger,* trad. L. MEYN, Leipzig, 1925.
OMAN (Charles W. C.), *The danish kingdom of York* dans *The Archaeological Journal,* t. XCI, 1934.
OLRIK (Axel), *Viking Civilization,* London, 1930.
PAULSEN (P.), *Studien zur Wikingerkultur,* Neumünster, 1933.
PRENTOUT (Henri), *Étude critique sur Dudon de Saint-Quentin,* 1916.
PRENTOUT (Henri), *Essai sur les origines et la formation du duché de Normandie,* Caen, 1911.

SHETELIG (Haakon), *Les origines des invasions des Normands (Bergens Museums Arbog, Historisk-antikvarisk rekke, nr. 1).*
SHETELIG (Haakon), *Préhistoire de la Norvège,* Oslo, 1926 *(Instituttet for sammenlignende Kulturforskning,* Série A, t. V).
STEENSTRUP (J.), *Normandiets Historie under de syv forste Hertuger 911—1066* (з резюме французькою мовою) у *Mémoires de l'Académie royale des sciences et des lettres de Danemark* 7e Série, *Sections des Lettres,* t. V, n° 1, 1925.
STEENSTRUP (J.), *Normannerne,* 4 vol., Copenhague, 1876—1882 (Перший том частини перекладений на французьку мову під назвою *d' Études préliminaires pour servir à l'histoire des Normands,* dans *Bullet. Soc. Antiquaires Normandie,* t. V et à part, 1881).
VAN DER LINDEN, *Les Normands à Louvain* dans *Revue historique,* t. CXXIV. 1917.
VOGEL (W.), *Die Normannen und das fränkische Reich bis zur Gründung der Normandie (799—911),* Heidelberg, 1906.
VOGEL (Walther), *Handelsverkehr, Städtewesen und Staatenbildung in Nordeuropa im früheren Mittelalter* dans *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin,* 1931.
VOGEL (Walther), *Wik-Orte und Wikinger: eine Studie zu den Anfängen des germanischen Städtewesens* dans *Hansische Geschichtsblätter,* 1935.
WADSTEIN, *Le mot viking,* dans *Mélanges de philologie offerts à M. Johan Vising,* 1925.

§ 5. Навернення Півночі

JOHNSON (E. N.), *Adalbert of Hamburg-Bremen* dans *Speculum,* 1934.
MAURER (Konrad), *Die Bekehrung des norwegischen Stammes zum Christentum, 2* vol., Munich, 1855—1856.
MOREAU (E. de). *Saint Anschaire,* Louvain, 1930.
SCHMEIDLER (B.), *Hamburg-Bremen und Nordwest-Europa von 9. bis 11. Jahrh.,* Leipzig, 1918.

§ 6. Сліди та наслідки скандинавських вторгнень

ANDERSON (Olaf S.), *The English hundred-names,* Lund, 1934.
BRÖNDAL (Viggo), *Le normand et la langue des Vikings* dans *Normannia,* 1930.
EKWALL (E.), *How long did the Scandinavian language survive in England* dans *A grammatical miscellany offered to O. Jespersen,* Copenhague, 1930.
EKWALL (E.), *Scandinavians and Celts in the North-West of England,* Lund, 1918 *(Lunds Universitets Arsskrift,* N. F, Afd. 1, Bd. 14).
EKWALL (E.), *The Scandinavian element* dans A. MAWER et F. W. STENTON, *Introduction to the survey of English Place-Names,* Part. I, Cambridge, 1929.
EKWALL (E.), *The Scandinavian element* dans H. C. DARBY, *An historical geography of England,* Cambridge, 1936.
EMANUELLI, *La colonisation normande dans le département de la Manche* dans *Revue de Cherbourg,* 1907 et suiv.
JESPERSEN (O.), *Growth and structure of the English language,* 7e éd., Leipzig, 1933.
JORET (Ch.), *Les noms de lieu d'origine non romane et la colonisation germanique et Scandinave en Normandie* dans *Congrès du millénaire de la Normandie,* Rouen, 1912, t. II et (développé) à part, 1913.
LINDKVIST, *Middle English Place-Names of Scandinavian origin,* Upsal, 1912.
LOT (Ferdinand), *De l'origine et de la signification historique des noms de lieux en ville et en court* dans *Romania* 1933 (Cf. MARC BLOCH, *Réflexions d'un historien sur quelques travaux de toponymie* dans *Annales d'histoire économique, t.* VI, 1934).
MAWER (A.), *Problems of Place-Name study,* Cambridge, 1929.
MAWER (A.), *The Scandinavian settlements in England as reflected in English Place-Names* dans *Acta Philologica Scandinavica,* t. VII, 1932—33.
PRENTOUT (H.), *Le rôle de la Normandie dans l'histoire* dans *Rev. historique,* t. CLX, 1929.
SHETELIG (H.), *Vikingeminner i Vest Europa* (Археологічні пам'ятки вікінгів

у Західній Європі), Oslo, 1933 *(Institutet for sammenlignende kulturforksning.* A, XVI.
SION (Jules), *Les paysans de la Normandie orientale,* 1908.
SJÖGREN (A.), *Le genre des mots d'emprunt norrois en normand,* dans *Romania,* 1928.
STENTON (F. M.), *The Danes in England dans History,* 1920—21.
STENTON (F. M.), *The Danes in England* dans *Proceedings of the British Academy,* t. XIII, 1927.

VI. ЗВ'ЯЗКИ КРЕВНОЇ СПОРІДНЕНОСТІ

§ 1. Загальні теми; кримінальна солідарність

ROEDER (Fritz), *Die Familie bei den Angelsachsen,* tome I, Halle, 1899 *(Studien zur englischen Philologie,* IV).
BRUNNER (Heinrich), *Sippe und Wergeld in den niederdeutschen Rechten* dans BRUNNER, *Abhandlungen zur Rechtsgeschichte,* t. I, Weimar, 1931 раніше *Zeitschr. der Savigny-St., G.* A., III).
CATTIER (F.), *La guerre privée dans le comté de Hainaut* dans *Annales de la Faculté de philosophie de Bruxelles,* t. I, 1889—90.
DUBOIS (Pierre), *Les asseurements au XIIIe siècle dans nos villes du Nord,* 1900.
ESPINAS (G.), *Les guerres familiales dans la commune de Douai aux XIIe et XIIIe siècles* dans *Nouv. Revue historique de droit,* 1900.
FRAUENSTÄDT (Paul), *Blutrache und Todtschlagsühne im deutschen Mittelalter,* Leipzig, 1881.
HINOJOSA (Eduardo de). *Das germanische Element im spanischen Rechte* dans *Zeitschrift der Savigny-Stiftung, G.* A., 1910.
HIS (R.), *Gelobter und gebotener Friede im deutschen Mittelalter* dans *Zeitschrift der Savigny-Stiftung,* G. A., 1912.
PETIT-DUTAILLIS (Ch.), *Documents nouveaux sur les mœurs populaires et le droit de vengeance dans les Pays-Bas au XVe siècle,* 1908 (з бібліографією).
PHILLPOTTS (Bertha Surtees), *Kindred and clan in the middle ages and after: a study in the sociology of the Teutonic races,* Cambridge, 1913 *(Cambridge Archaeological and Ethnological Series).*
VALAT (G.), *Poursuite privée et composition pécuniaire dans l'ancienne Bourgogne,* Dijon, 1907.
VAN KEMPEN (Georges) *De la composition pour homicide d'après la Loi Salique. Son maintien dans les Coutumes de Saint-Omer jusqu'à la fin du XVIe siècle,* Saint-Omer, 1902.
WILKE (Carl), *Das Friedegebot: ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Strafrechts,* Heidelberg, 1911 *(Deutschrechtliche Beiträge,* VI, 4).
YVER (J.), *L'interdiction de la guerre privée dans le très ancien droit normand (Extrait des travaux de la semaine d'histoire du droit normand),* Caen, 1928.

§ 2. Родина як економічна спільнота

BRUNNER (H.), *Der Totenteil in germanischen Rechten* dans BRUNNER, *Abhandlungen zur Rechtsgeschichte,* t. II, Weimar, 1937 (précédemment dans *Zeitschrift der Savigny-St., G.* A., XIX).
CAILLEMER (Robert), *Les idées coutumières et la renaissance da droit romain dans le Sud-Est de la France: I «Laudatio» des héritiers* dans *Essays in legal history ed. by P. Vinogradoff,* Oxford, 1913.
CAILLEMER (Robert), *Le retrait lignager dans le droit provençal* dans *Studi giuridici in onore di Carlo Fadda,* t. IV, Naples, 1906.
FALLETTI (Louis), *Le retrait lignager en droit coutumier français,* Paris, 1923.
FORMENTINI (Ubaldo), *Sulle origini e sulla costituzione d'un grande gentilizio féodale dans Atti delta Società ligure di storia patria,* t. LIII, 926.

GENESTAL (Robert), *Le retrait lignager en droit normand* dans *Travaux de la semaine d'histoire du droit normand*— 1923, Caen, 1925.
LAPLANCHE (Jean de), *La réserve coutumière dans l'ancien droit français,*1925.
PLUCKNETT (Théodore P. T.), *Bookland and Folkland* dans *The Economie history Review, t.* VI, 1935—1936 (з бібліографією).
PORÉE (Charles), *Les statuts de la communauté des seigneurs pariers de La Garde-Guérin (1238—1313)* dans *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes,* 1907 et *Études historiques sur le Gévaudan,* 1919.
SCHULTZE (Alf.), *Augustin und der Seelteil des germanischen Erbrechts* dans *Abh. der sächs. Akad. der Wiss; Phil. hist. Kl.* 28.
TAMASSIO (G.), Il *diritto di prelazione e l'espropriazione forzata negli statuti dei comuni italiani* dans *Archivio giuridico,* 1885.

VII. ВЛАСНЕ ФЕОДАЛЬНІ ІНСТИТУЦІЇ

§. І. Загальні теми; походження франкського феодалізму[1]

BLOCH (Marc), *Feudalism (European)* dans *Encyclopaedia of the social sciences,* VI, 1931.
BOURGEOIS (Em.), *Le capitulaire de Kiersy-sur-Oise: étude sur l'état et le régime politique de la société carolingienne à la fin du IXe siècle d'après la législation de Charles le Chauve,* 1885.
CALMETTE (J.), *La Société féodale,* 1923 (Collection A. Colin).
DOPSCH (A.), *Benefizialwesen und Feudalität* dans *Mitteilungen des oesterreichischen Instituts für Geschichtsforschung,* 1932.
DOPSCH (A.), *Die Leudes und das Lehnwesen* dans *Mitteilungen des oesterr. Instituts für Geschichtsforschung,* 1926.
DOPSCH (A.), *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit, 2* éd.,Vienne, 1921—1922.
DUMAS (Auguste), *Le serment de fidélité et la conception du pouvoir du Ier au IXe siècle* dans *Revue historique de droit,* 1931 (Cf. LOT (P.), *Le serment de fidélité à l'époque franque* dans *Revue belge de philologie,* 1933.
DUMAS (A.), *Le serment de fidélité à l'époque franque, ibid,* 1935.)
GANSHOF (F. L.), *Note sur les origines de l'union du bénéfice avec la vassalité* dans *Etudes d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne,* Bruxelles, 1937.
GUILHIERMOZ (A.), *Essai sur les origines de la noblesse en France au moyen âge,* 1902.
HALPHEN (L.), *A propos du capitulaire de Quierzy* dans *Revue historique, t.* CVI, 1911.
KIENAST (W.), *Die deutschen Fürsten im Dienste der Westmächte bis zum Tode Philipps des Schönen von Frankreich,* 2 vol., Utrecht, 1924—1931.
KIENAST (W.), *Lehnrecht und Staatsgewalt im Mittelalter* dans *Histor. Zeitschrift,* t. CLVIII, 1938.
KRAWINKEL (H.), *Zur Entstehung des Lehnwesens,* Weimar, 1936.
LEENE (Em.), *Histoire de la propriété ecclésiastique en France,* 4 vol., Lille, 1910—1936
MENZEL (Viktor) Die *Entstehung des Lehnwesens,* Berlin, 1890.
MAYER (Ernst), *Die Entstehung der Vasallität und des Lehnwesens* dans *Festgäbe für R. Sohm.,* Munich, 1914.
MITTEIS (H.), *Lehnrecht und Staatsgewalt,* Weimar, 1933.
MITTEIS (H.), *Politische Prozesse des früheren Mittelalters in Deutschland und Frankreich* dans *Sitzungsber. der Heidelberger Akad. der Wissenschaften,* 1926.
ROTH (P.), *Feudalität und Unterthanenverband,* Weimar, 1863.
SOCIÉTÉ JEAN BODIN, *Les liens de vassalité et les immunités,* Bruxelles, 1936 *(et Revue de l'Institut de Sociologie,* 1936).
VINOGRADOFF (P.), *Foundations of Society* et *Feudalism* dans *Cambridge Medieval History,* t. II et III.
WAITZ (G.), *Die Anfänge des Lehnwesens* dans WAITZ, *Gesammelte Abhandlungen,* t. I, Göttingen, 1896.

[1] Див. також нижче, VIII, 2.

§ 2. Дослідження по країнах або регіонах

BESELER (Georg), *System des gemeinen deutschen Privatrechts,* t. II, Berlin, 1885.
HOMEYER (C. G.), *System des Lehnrechts der sächsischen Rechtsbücher* dans *Sachsenspiegel,* éd. Homeyer, t. II, 2, Berlin, 1844.
LIPPERT (Woldemar), *Die deutschen Lehnsbücher,* Leipzig, 1903.
ADAMS (G. B.), *Anglo-saxon feudalism* dans *American Historical Review,* t. VII, 1901—1902.
CHEW (H. M.), *The English ecclesiastical tenants-in-chief and knight-service, especially in the thirteenth and fourteenth century,* Oxford, 1932.
DOUGLAS (D. C.), *Feudal documents from the abbey of Bury St-Edmunds,* London, 1932 *(Records of the Soc. and EC. Hist. of England,* VIII); *важливий вступ.*
JOLLIFFE (J. E. A.), *Northumbrian institutions* dans *English Historical Review,* t. XLI, 1926.
MAC KECHNIE, (W. S.), *Magna Carta: a commentary,* 2e éd., Glasgow, 1914.
ROUND (H.), *Feudal England,* London, 1907. ROUND (H.), *Military tenure before the Conquest* dans *English historical Review,* t. XII, 1897.
STENTON (F. M.), *The changing feudalism of the middle ages* dans *History,* t. XIX, 1934—35.
STENTON (P. M.), *The first century of English feudalism* (1066—1166), Oxford, 1932.
MENENDEZ PIDAL, *La España del Cid, 2* vol., Madrid, 1929. *Скорочений англійський* переклад *The Cid and his Spain,* 1934; німецький *Das Spanien des Cid,* 2 vol., Munich, 1936—37.
MUÑOZ-ROMERO (T.), *Del estado de las personas en los reinos de Asturias y León* dans *Revista de Archivos,* 1883.
PAZ (Ramon), *Un nuevo feudo castellano* dans *Anuario de historia del derecho español,* 1928.
SANCHEZ-ALBORNOZ (Cl.), *Las behetrias et Muchas paginas mas sobre las behetrias* dans *Anuario de historia del derecho español,* 1924 et 1927.
SANCHEZ-ALBORNOZ (Cl.), *Un feudo castellano del XIII* dans *Anuario de historia del derecho español,* 1926.
SECRETAN (E.), *De la féodalité en Espagne* dans *Rev. historique du droit,* 1863.
ESPINAY (G. d'). *La féodalité et le droit civil français,* Saumur, 1862 *(Rec. de l'Académie de Législation de Toulouse.* Livraison supplémentaire).
DILLAY (Madeleine), *Le «service» annuel en deniers des fiefs de la région angevine* dans *Mélanges Paul Fournier,* 1919.
BRUTAILS (J.-A.), *Les fiefs du roi et les alleux en Guienne* dans *Annales du Midi,* 1917.
LAGOUELLE (Henri), *Essai sur la conception féodale de la propriété foncière dans le très ancien droit normand,* 1902.
RABASSE (Maurice), *Du régime des fiefs en Normandie au moyen âge,* 1905.
RICHARDOT (Hubert), *Le fief roturier à Toulouse aux XIIe et XIIIe siècles* dans *Rev. histor. de droit français,* 1935.
STRAYER (J. R.), *Knight-Service in Normandy* dans *Anniversary essays by studens of Ch. H. Haskins,* 1929.
YVER (Jean), *Les contrats dans le très ancien droit normand,* 1926.
DEL GIUDICE (P.) et CAUSSE (C.), *Feudo* dans Il *Digesto italiano,* t. XI, 2, 1892—1898.
SCHNEIDER (F.), *Die Entstehung von Burg- und Landgemeinde in Italien.* Berlin, 1924 *(Abhandl. zur mittleren und neueren Gesch.,* 68).
WUNDERLICH (Erich), *Aribert von Antemiano, Erzbischof von Mailand,* Halle, 1914.
BROOKE (Z. N.), *Pope Gregory VII's demand of fealty from William the Conqueror* dans *English Historical Review,* t. XXVI, 1911.
ERDMANN (Karl), *Das Papsttum und Portugal im ersten Jahrhunderte der portugiesischen Geschichte* dans *Abh. der Preussischen Akademie, Phil.-hist. Kl.,* 1938.
JORDAN (Karl), *Das Eindringen des Lehnwesens in das Rechtsleben der römischen Kurie* dans *Archiv, für Urkundenforschung,* 1931.

KEHR (P.), *Die Belehnungen der süditalienischen Normannenfürsten durch die Päpste* dans *Abhandl. der preussischen Akademie, Phil.-hist. Kl;* 1934.
KEHR (P.), *Das Papsttum und der katalanische Prinzipal bis zur Vereinigung mit Aragon* dans *Abhandl. der preussischen Akademie, Phil.-hist. Kl.,* 1926.
KEHR (P.), *Das Papsttum und die Königreiche Navarra und Aragon bis zur Mitte des XII. Jahrhunderts* dans *Abh. der pr. Akademie, Phil.-hist. Kl.,* 1928.
KEHR (P.), *Wie und wann wurde das Reich Aragon ein Lehen der römischen Kirche,* dans *Sitzungsber. der preussischen Akademie, Phil.-hist. Kl;*1928.
KÖLMEL (W.), *Rom und der Kirchenstaat im 10. und 11. Jahrhundert bis in die Anfänge der Reform,* Berlin, 1935 *(Abh. zur mittleren und neueren Gesch.,* 78).
TOMASSETTI (G.), *Feudalismo romano* dans *Rivista internazionale di scienze sociale,* t. V, 1894.
CAPASSO (B.), *Sul catalogo dei feudi e dei feudatari delle provincie napoletane sotto la dominazione normanna* dans *Atti della r. Accademia di archeologia, t.* IV (1868—69).
CECI (C.), *Normanni di Inghilterra e Normanni d'Italia* dans *Archivio Scientifico del R. Istituto Sup. di Sc. Economiche... di Bari, t.* VII, 1932—33.
MONTI (G.-M.), *Ancora sulla feudalità e i grandi domani feudali del regno di Sicilia* dans *Rivista di storia del diritto* ital., t. IV, 1921.
LA MONTE (J. L.), *Feudal monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem,* Cambridge (U. S.), 1932 *(Monographs of the Mediaeval Acad.,* 4).

§ 3. Побратимство, васальна залежність, ритуал присяги на вірність

BLOCH (Marc), *Les formes de la rupture de l'hommage dans l'ancien droit fëodal,* dans *Nouvelle Revue historique de droit,* 1912.
BRUNNER (H.), *Zur Geschichte des fränkischen Gefolgswesens* dans *Forschungen zur Geschichte des d. und fr. Rechtes,* Stuttgart, 1894 раніше *Zeitschr. der Savigny St., G.* A., IX).
CALMETTE (Joseph). *Le «comitatus» germanique et la vassalité* dans *Nouvelle Revue historique de droit,* 1904.
CHÉNON (E.), *Le rôle juridique de l'osculum dans l'ancien droit français* dans *Mém. Soc. nationale des Antiquaires,* 8e Série, t. VI, 1919—1923.
DOUBLIER (Othmar), *Formalakte beim Eintritt in die altnorwegische Gefolgschaft* dans *Mitteilungen des Instituts fur oesterr. Ceschichtsforschung, Ergänzungsband VI,* 1901.
EHRENBERG (Y.), *Commendation und Huldigung nach fränkischem Recht,* 1877.
EHRISMANN (G.), *Die Wörter für «Herr» im Althochdeutschen* dans *Zeitschrift für deutsche Wortforschung,* t. VII, 1905—06.
GROSSE (Robert), *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung,* Berlin, 1920.
HIS (Rudolf), *Todschlagsühne und Mannschaft* dans *Festgabe für K. Güterbock,* Berlin, 1910.
JUD (J.), *Zur Geschichte und Herkunft von frz.. «dru»* dans *Archivum romanicum,* 1926.
LARSON (L. M.), *The King's Household in England before the Conquest,* Madison, 1904.
LÉCRIVAIN (Ch.), *Les soldats privés au Bas-Empire dans Mélanges d'archéologie et d'histoire,* 1890.
LEICHT (P. S.), *Gasindi e vassalli* dans *Rendiconti della r. Accademia naz. del Lincei, Sc. morali,* 6e Série, t. III, 1927.
LITTLE (A. G.), *Gesiths and thegns* dans *English historical Review,* t. IV, 1887.
MEYER-LÜBKE (W.), *Senyor, «Herr»* dans *Wörter und Sachen, t.* VIII, 1923.
MIROT (Léon), *Les ordonnances de Charles VII relatives à la prestation des hommages,* dans *Mémoires de la Société pour l'Histoire du droit et des institutions des anciens pays bourguignons,* fasc. 2, 1935.
MÜLLER (Martin), *Minne und Dienst in der altfranzösischen Lyrik,* Marbourg, 1907.
MYRICK (Arthur B.), *Feudal terminology in medieval religious poetry* dans *The romanic review,* t. XI, 1920.

PETOT (Pierre), *La capacité testimoniale du vassal* dans *Revue historique du droit,* 1931.
PLATON (G.), *L'hommage féodal comme moyen de contracter des obligations privées,* dans *Revue générale de droit,* t. XXVI, 1902.
RAMOS Y LOSCERTALES, *La «devotio iberica»* dans *Anuario de Historia del derecho español,* 1924.
RICHTER (Elise), *Senior, Sire* dans *Wörter und Sachen,* t. XII, 1929.
SCHUBERT (Carl), *Der Pflegesohn (nourri) im französischen Heldenepos,* Marbourg, 1906.
SEECK (Otto), *Buccellarii* dans PAULY WISSOWA, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft,* t. III, 1899.
SEECK (Otto), *Das deutsche Gefolgswesen auf römischem Boden* dans *Zeitschrift der Savigny Stiftung, G.* A., 1896.
WAITZ (G.), *Ueber die Anfänge der Vasallität* dans WAITZ, *Gesammelte Abhandle* t. I, Göttingen, 1896. WECHSSLER (Eduard), *Frauendienst und Vasallität* dans *Zeitschrift fur französische Sprache,* t. XXIV, 1902.
WECHSSLER (E.), *Das Kulturproblem des Minnesangs,* t. I, Halle, 1907.
WINDISCH, *Vassus und vassallus* dans *Berichte über die Verhandl. der k. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften,* 1892.

§ 4. Прекарія, «бенефіція», феод і алод

BLOCH (Marc), *Un problème d'histoire comparée: la ministérialité en France et en Allemagne* dans *Revue historique du droit,* 1928.
BONUROIT, *Les «precariae verbo régis» devant le concile de Leptinnes* dans *Revue d'histoire ecclésiastique,* 1900.
BRUNNER (H.), *Die Landschenkungen der Merowinger und Agilolfinger* dans *Forschungen zur Geschichte des d. und fr. Rechtes,* Stuttgart, 1877 раніше *Sitzungsber. der pr. Akad., Phil.-hist. Kl;* 1885).
CHÉNON (E.), *Étude sur l'histoire des alleux,* 1888.
CLOTET (L.), *Le bénéfice sous les deux premières races* dans *Comptes rendus du Congrès scientifique international des catholiques,* 1891.
GIERKE (O.), *Allod* dans *Beiträge zum Wörterbuch der deutschen Rechtssprache,* Weimar, 1908.
GLADISS (D. V.), *Die Schenkungen der deutschen Könige zu privatem Eigen* dans *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters,* 1957.
KERN (H.), *Feodum, fief* dans *Mémoires Soc. Linguistique Paris,* t. II 1872.
KRAWINKEL (H.), *Feudum,* Weimar, 1938 *(Forschungen zum d. Recht,* III, 2).
KRAWINKEL (H.), *Untersuchungen zum fränkischen Benefizialrecht,* Weimar, 1936 *(Forschungen zum d. Recht,* II, 2).
JOLLIFFE (J. E. A.), *Alod and fee* dans *Cambridge historical Journal,* 1937.
LESNE (Em.), *Les bénéficiers de Saint-Germain-des-Prés au temps de l'abbé Irminon* dans *Revue Mabillon,* 1922.
LESNE (Em.), *Les diverses acceptions du mot «beneficium» du VIIIe au IXe siècle* dans *Revue historique du droit,* 1921.
LOT (Ferdinand), *Origine et nature du bénéfice* dans *Anuario de' historia del derecho español,* 1933.
PÖSCHL (A.), *Die Entstehung des geistlichen Benefiziums* dans *Archiv. für Kathol. Kirchenrecht,* 1926.
ROTH (P.), *Geschichte des Benefizialwesens von den ältesten Zeiten bis ins zehnte Jahrhundert,* Erlangen, 1850.
SCHÄFER (D.), *Honor... im mittelalterlichen Latein* dans *Sitzungsber. der pr. Akad; Phil.-hist. Kl.,* 1921.
STUTZ (U.), *Lehen und Pfründe* dans *Zeitschrift der Savigny Stiftung, G. A.,* 1899.
WIART (René), *Le régime des terres du fisc sous le Bas-Empire. Essai sur la precaria,* 1894.

§ 5. Право феоду (див. також ACHER, с. 480)

ARBOIS DE JUBAINVILLE (d'). *Recherches sur la minorité et ses effets dans le droit féodal français* dans *Bibliothèque de l'Éc. des Chartes,* 1851 et 1852.
BELLETTE (Em.), *La succession aux fiefs dans les coutumes flamandes,* 1927.
BLUM (Edgard), *La commise féodale* dans *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis,* IV, 1922—23.
ERMOLAEF, *Die Sondertstellung der Frau im französischen Lehnrecht,* Ostermundingen, 1930.
GENESTAL (R.), *La formation du droit d'aînesse dans la coutume de Normandie* dans *Normannia,* 1928.
GENESTAL (R.), *Le parage normand,* Caen, 1911 *(Biblioth. d'hist. du droit normand,* 2e Série, I, 2.)
GENESTAL (R.), *Etudes de droit privé normand. I, La tutelle,* 1930 *(Biblioth. d'hist. du droit normand,* 2e série, III).
KLATT (Kurt), *Das Heergewäte,* Heidelberg, 1908 *(Deutschrechtliche Beiträge,* t. II, fasc. 2).
MEYNIAL (E.), *Les particularités des successions féodales dans les Assises de Jérusalem* dans *Nouvelle Revue histor. de droit,* 1892.
MITTEIS (Heinrich), *Zur Geschichte der Lehnsvormundschaft* dans *Alfred Schulze Festschrift,* Weimar, 1934.
SCHULZE (H. J. F.), *Das Recht der Erstgeburt in den deutschen Fürstenhäusern und seine Bedeutung für die deutsche Staatsentwicklung,* Leipzig, 1851.
STUTZ (U.), *«Römerwergeld» und «Herrenfall»* dans *Abhandlungen der pr. Akademie, Phil.-hist. Kl;* 1934.

§ 6. Кілька сеньйорів у одного васала й присяга на абсолютну вірність

BAIST (G.), *Lige, liege* dans *Zeitschrift für romanischephilologie,* t. XXVIII, 1904, p.112.
BEAUDOIN (Ad.), *Homme lige* dans *Nouvelle Revue historique de droit,* t. VU, 1883.
BLOOMPIELD, Salic *«Litus»* dans *Studies in honor of H. Collitz,* Baltimore, 1930.
BRÜCH (Joseph), *Zur Meyer-Lübke's Etymologischem Wörterbuch* dans *Zeitschrift für romanische Philologie, t.* XXXVIII, 1917, p. 701—702.
GANSHOF (F. L.), *Depuis quand a-t-on pu en France être vassal de plusieurs seigneurs?* dans *Mélanges Paul Fournier,* 1929 (Compte rendu W. KIENAST, *Historische Zeitschrift, t.* CXLI, 1929—1930).
PIRENNE (Henri), *Qu'est-ce qu'un homme lige?* dans *Académie royale de Belgique, Bulletin de la classe des lettres,* 1909.
PÖHLMANN (Carl), *Das ligische Lehensverhältnis,* Heidelberg, 1931.
ZEGLIN (Dorothea), *Der «homo ligius» und die französische Ministerialität,* Leipzig, 1917 *(Leipziger Historische Abhandlungen,* XXXIX).

VIII. ФЕОДАЛЬНИЙ ЛАД ЯК ВІЙСЬКОВА ІНСТИТУЦІЯ

§ 1. Загальні праці в галузі мілітарного мистецтва та армій

BALTZER (Martin), *Zur Geschichte des deutschen Kriegswesens in der Zeit von den letzten Karolingern bis auf Kaiser Friedrich II,* Leipzig, 1877.
BOUTARIC (Edgar), *Institutions militaires de la France,* 1863.
DELBRÜCK (Hans), *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte,* t. III, Berlin, 1907.
DELPECH (H.), *La tactique au XIIIe siècle, 2* vol., 1886.
FRAUENHOLZ (Eugen v.), *Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens,* t. I, *Das Heerwesen der germanischen Frühzeit, des Frankenreiches und des ritterlichen Zeitalters,* Munich, 1935.

KÖHLER (G.), *Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegführung in der Ritterzeit,* 3 vol., Breslau, 1886—1893.
OMAN (Ch.), *A history of the art of war. The middle ages from the fourth to the fourteenth century,* 2e éd., London, 1924.

§ 2. Проблеми кавалерії та озброєнь

BACH (Volkmar), *Die Verteidigungswaffen in den altfranzösischen Artus- und Abenteuerromanen,* Marbourg, 1887 *(Ausg. und Abh. aus dem Gebiete der roman. Philologie 70).*
BRUNNER (Heinrich), *Der Reiterdienst und die Anfänge des Lehnwesens* dans *Forschungen zum d. und fr. Recht,* Stuttgart, 1874 раніше *Zeitschrift der Savigny-Stift., G. A;* VIII)
DEMAY (G.), *Le costume au moyen âge d'après les sceaux,* Paris, 1880.
GESSLER (E. A.), *Die Trutzwaffen der Karolingerzeit vom VIII bis zum XL Jahrhundert,* Bâle, 1908.
GIESSE (W.), *Waffen nach den provenzalischen Epen und Chroniken des XII und XIII. Jahrhunderts* dans *Zeitschr. für roman. Philologie,* t. LII, 1932.
LEFEBVRE DES NOËTTES, *L'attelage et le cheval de selle à travers les âges, 2* vol., 1931 (Cf. MARC BLOCH, *Les inventions médiévales,* dans *Annales d'hist. économique,* 1935).
MANGOLDT-GAUDLITZ (Hans von), *Die Seiterei in den germanischen und fränkischen Heeren bis zum Ausgang der deutschen Karolinger,* Berlin, 1922 *(Arbeiten zur d. Rechts und Verfassungsgeschichte,* IV).
ROLOFF (Gustav), *Die Umwandlung des fränkischen Heeres von Chlodwig bis Karl den Grossen* dans *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum,* t. IX, 1902.
SANCHEZ-ALBORNOZ *(Cl.), Los Arabes y los origines del feudalismo* dans *Anuario de historia del derecho español,* 1929; *Les Arabes et les origines de la féodalité* dans *Revue historique de droit,* 1933.
SANCHEZ-ALBORNOZ (Cl.), *La caballeria visigoda* dans *Wirtschaft und Kultur: Festschrift zum 70. Geburtstag von A. Dopsch,* Vienne, 1938.
SCHIRLING (V.), *Die Verteidigungswaffen im altfranzösischen Epos,* Marbourg, 1887 *(Ausg. und Abh. aus dem Gebiete der roman. Philologie, 69).*
SCHWIETERING (Julius), *Zur Geschichte vom Speer und Schwert im 12. Jahrhundert* dans *Mitteilungen aus dem Museum für Hamburgische Geschichte,* No 3 *(S. Beiheft, 2. Teil zum Jahrbuch der Hamburgischen wissenschaftlichen Anstalten,* XXIX, 1911).
STERNBERG (A.), *Die Angriffswaffen im altfranzösischen Epos,* Marbourg, 1886 *(Ausg. und Abh. aus dem Gebiete der roman. Philologie,* 48).

§ 3. Військовий обов'язок і платні армії

FEHR (Hans), *Landfolge und Gerichstfolge im fränkischen Recht* dans *Festgabe für R. Sohm,* Munich, 1914.
NOYES (A. G.), *The military obligation in mediaeval England,* Columbus (Ohio), 1931.
ROSENHAGEN (Gustav), *Zur Geschichte der Reichsheerfahrt von Heinrich VI bis Rudolf von Habsburg,* Meissen, 1885.
SCHMITTHENNER (Paul), *Lehnkriegswesen und Söldnertum im abendländischen Imperium des Mittelalters* dans *Histor. Zeitschrift,* 1934.
WEILAND (L.), *Die Reichsheerfahrt von Heinrich V bis Heinrich VI nach ihrer staatsrechtlichen Seite* dans *Forschungen zur d. Geschichte,* t. VII, 1867.

§ 4. Замок

ARMITAGE (E. S.), *Early Norman Castles of the British Isles,* London, 1913 (cf. ROUND, *English Historical Review,* 1912, p. 544).
COULIN (Alexander), *Befestigungshoheit und Befestigungsrecht,* Leipzig, 1911.
DESMAREZ (G.), *Fortifications de la frontière du Hainaut et du Brabant au XIIe siècle* dans *Annales de la Soc. royale d'archéologie de Bruxelles,* 1914.

ENLART (C.), *Manuel d'archéologie française.* Deuxième partie. T. II, *Architecture militaire et navale,* 1932.
PAINTER (Sidney), *English castles m the middle-ages* dans *Speculum,* 1935.
ROUND (J. H.), *Castle-guard* dans *The archaeological journal,* LIX, 1902.
SCHRADER (Erich), *Das Befestigungsrecht in Deutschland,* Göttingen, 1909.
SCHUCHARDT (C.), *Die Burg im Wandel der Geschichte,* Potsdam, 1931.
THOMPSON (A. Hamilton), *Military architecture in England during the middle-ages,* Oxford, 1912.

IX. ЗВ'ЯЗКИ ЗАЛЕЖНОСТІ В НИЖЧИХ КЛАСАХ[1]
(Див. Cl. SANCHEZ-ALBORNOZ, с. 490)

BELOW (G. v.), *Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters,* Iéna, 1937.
BLOCH (Marc), *Les caractères originaux de l'histoire rurale française,* 1931.
BLOCH (Marc), *Les «coliberti», étude sur la formation de la classe servile* dans *Revue historique,*t. CLVII, 1928.
BLOCH (Marc), *De la cour royale à la cour de Rome: le procès des serfs de Rosny-sous-Bois* dans *Studi di storia e diritto in onore di E. Besta,* Milan, 1938.
BLOCH (Marc), *Liberté et servitude personnelles au moyen âge* dans *Anuario de historia del derecho español,* 1933.
BLOCH (Marc), *Les transformations du servage* dans *Mélanges d'histoire du moyen âge offerts à M. F. Lot,* 1925.
BOEREN (P.-C.), *Etude sur les tributaires d'église dans le comté de Flandre du IXe au XIVe siècle,* Amsterdam, 1936 *(Uitgaven van het Instituut voor middeleuwsche Geschiedenis der... Universitet te Nijmegen,* 3).
CARO (G.), *Beiträge zur älteren deutschen Wirtschafts- und Verfassungsgeschichte,* Leipzig, 1905.
CARO (G.), *Neue Beiträge zur deutschen Wirtschafts- und Verfassungsgeschichte,* Leipzig, 1911.
COULTON (G. G.), *The medieval village,* Cambridge, 1925.
HINOJOSA (E. de), *El regimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña,* Madrid, 1905.
KELLER (Robert v.). *Freiheitsgarantien für Person und Eigentum im Mittelalter,* Heidelberg, 1933 *(Deutschrechtliche Beiträge,* XIV, I).
KIELMEYER (O. A.), *Die Dorfbefreiung auf deutschem Sprachgebiet,* Bonn, 1931.
LUZZATO (G.), *I servi nelle grande proprietà ecclesiastiche italiane nei secoli IX e X,* Pise, 1910.
MINNIGERODE (H. v.), *Wachzinsrecht* dans *Vierteljahrschrift fur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 1916.
PERRIN (Ch.-Edmond), *Essai sur la fortune immobilière de l'abbaye alsacienne de Marmoutier,* Strasbourg, 1935.
PERRIN (Ch.-Edmond), *Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine d'après les plus anciens censiers,* Strasbourg.
PETIT (A.), *Coliberti ou culverts: essai d'interprétation des textes qui les concernent (Xe—XIIe siècles),* Limoges, 1926.
PETIT (A.), *Coliberti ou culverts: réponse à diverses objections,* Limoges, 1930.
PETOT (P.), *L'hommage servile* dans *Revue historique du droit,* 1927 (див. внесок цього ж таки автора в *Le Servage,* нижче).
PETOT (P.), *La commendise personnelle* dans *Mélanges Paul Fournier,* 1929 (cf. MARC BLOCH, *Ann. d'hist. économ.,* 1931, p. 254 et suiv.). PIRENNE (Henri), *Liberté et propriété en Flandre du VIIe au IXe siècle* dans *Bulletin Académie royale de Belgique, Cl. Lettres,* 1911.

[1] Це бібліографія підсумкова, яка принципово обмежується найважливішими працями, що мають стосунок до зв'язків персональної залежності. Загальну бібліографію сільської панської маєтності та селянського населення буде дано в другому томі цього збірника; праці, в яких ідеться про поділ на класи, загалом указані в бібліографії до другого тому (с. 497).

PUIGARNAU (Jaime M. Mans), *Las clases serviles bajo la monarquia visigoda y en los estados cristianos de la reconquista española,* Barcelone,1928.
SEE (Henri), *Les classes rurales et le régime domanial en France au moyen âge,* 1901.
SEELIGER (G.), *Die soziale und politische Bedeutung der Grundherrschaft im früheren Mittelalter* dans *Abhandlungen der sächsischen Gesellschaft der Wissensch.,* t. XX, 1903.
SOCIÉTÉ JEAN BODIN, *Le servage,* Bruxelles, 1937 (et *Reçue de l'Institut de Sociologie,* 1937).
SOCIÉTÉ JEAN BODIN, *La tenure,* Bruxelles, 1938. THIBAULT (Fabien), *La condition des personnes en France du IXe siècle au mouvement communal* dans *Revue historique de droit,* 1933.
VACCARI (P.), *L'affrancazione dei servi della gleba nell' Emilia e nella Toscana,* Bologne, 1925 *(R. Accademia dei Lincei. Commissione per gli atti delle assemblee costituzionali).* VANDERKINDERE, *Liberté et propriété en Flandre du IXe au XIIe siècle* dans *Bulletin Académie royale de Belgique, Cl. des Lettres,* 1906.
VERRIEST (L.), *Le servage dans le comté de Hainaut* dans *Académie royale de Belgique, Cl. des Lettres. Mémoires in-8a,* 2e Série, t. VI, 1910.
VINOGRADOFF (P.), *Villainage in England,* Oxford, 1892. WELLER (K.), *Die freien Bauern in Schwaben* dans *Zeitschrift der Savigny Stift., G. A.,* 1934.
WITTICH (W.), *Die Frage der Freibauern* dans *Zeitschrift der Savigny Stift., G. A.,* 1934.

X. КІЛЬКА КРАЇН, ЩО НЕ ЗНАЛИ ФЕОДАЛІЗМУ

§ 1. Сардинія

BESTA (E.), *La Sardegna medievale,* 2 vol., Palerme, 1909.
RASPI (R.-C.), *Le classi sociali nella Sardegna medioevale,* Cagliari, 1938. SOLMI (A.), *Studi storici sulle istutizione della Sardegna nel medio evo,* Cagliari, 1917.

§ 2. Германські суспільства узбережжя Північного моря

GOSSE (J. H.), *De Friesche Hoofdeling* dans *Mededeelingen der Kl. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterk.,* 1933.
KÖHLER (Johannes), *Die Struktur der Dithmarscher Geschlechte,* Heide, 1915.
MARTEN (G.) et MÄCKELMANN (K.) *Dithmarschen,* Heide, 1927.
SIEBS (B E.) *Grundlagen und Aufbau der altfriesischen Verfassung,* Breslau, 1933 *(Untersuchungen zur deutschen Staats und Rechfsgeschichte,* 144).

ТОМ ДРУГИЙ

КЛАСИ ТА УПРАВЛІННЯ ЛЮДЬМИ

Як користуватися бібліографією

Загальні принципи, які визначили структуру цієї бібліографії, були викладені перед робочим інструментом такої самої природи, який подано в кінці попереднього тому під назвою «Утворення зв'язків залежності» (с. 477) За дуже рідкими винятками, ми намагалися не повторювати тут заголовки праць, уже наведених у попередньому списку, до якого читач може звернутися, зокрема у випадку тих досліджень феодального суспільства, які мають загальний характер. Список було укладено тоді ж таки, коли було здійснено загальну редакцію твору, в лютому 1939 р.

План бібліографії

I. Класи взагалі й аристократія. — 1. Загальні міркування про класи та про аристократію. — 2. Висвячення в рицарі: літургічні тексти. — 3. Трактати про рицарство. — 4. Праці про рицарство та про висвячення в рицарі. — 5. Перехід у стан аристократії. — 6. Життя аристократії та рицарства. — 7. Герби. — 8. Сержанти і сержантства.
II. Церква у феодальному суспільстві. Повірені.
III. Правосуддя.
IV. Рух за мир.
V. Інституція монархії.
VI. Територіальні власті.
VII. Національності.
VIII. Феодалізм у компаративній історії.

I. КЛАСИ ВЗАГАЛІ Й АРИСТОКРАТІЯ

1. Загальні міркування про класи та про аристократію.

BLOCH (Marc), *Sur le passé de la noblesse française: Quelques jalons de recherche* dans *Annales d'histoire économique et sociale,* 1936.
DENHOLM-YOUNG (N.), *En remontant le passé de l'aristocratie anglaise: le moyen âge* dans *Annales d'histoire économique et sociale,* 1937.
DESBROUSSES (X.), *Condition personnelle de la noblesse au moyen âge,* Bordeaux, 1901.
DU CANGE, *Des chevaliers bannerets. Des gentilshommes de nom et d'armes (Dissertations sur l'histoire de saint Louis,* IX et X) dans *Glossarium,* éd. Henschel, t. VII.
DUNGERN (O. v.). *Cornes, liber, nobilis in Urkunden des 11. bis 13. Jahrhundert* dans *Archiv für Urkundenforschung,* 1932.
DUNGERN (O. v.), *Der Herrenstand im Mittelalter,* T. I. Papiermühle, 1908.
DUNGERN (O. v.), *Die Entstehung der Landeshoheit in Oesterreich,* Vienne, 1930.
ERNST (Viktor), *Die Entstehung des niederen Adels,* Stuttgart, 1916.
ERNST (Viktor), *Mittelfreie, ein Beitrag zur schwäbischen Standesgeschichte,* 1920.
FEHR (Hans), *Das Waffenrecht der Bauern im Mittelalter* dans *Zeitschrift der Savigny Stiftung, G. A;* 1914 et 1917.

FICKER (Julius), *Vom Heerschilde,* Innsbruck, 1862.
FORST-BATTAGLIA (O.), *Vom Herrenstande,* Leipzig, 1916.
FRENSDORF (F.), *Die Lehnsfähigkeit der Bürger* dans *Nachrichten der K. Gesseltschaft der Wissensch. zu Göttingen, Phil.-hist. Kl;* 1894.
GARCIA RIVES (A.), *Clases sociales en León y Castilla (Siglos X—XIII)* dans *Revista de Archivos,* t. XII et XLII, 1921 et 1922.
GUILHERMOS (A.), *Essai sur les origines de la noblesse en France au moyen âge,* 1902.
HECK (Philipp), *Beiträge zur Geschichte der Stände im Mittelalter, 2* vol., Halle, 1900—1905.
HECK (Ph.), *Die Standesgliederung der Sachsen im frühen Mittelalter,* Tubingue, 1927.
HECK (Ph.), *Uebersetzungsprobleme im früheren Mittelalter,* Tubingue, 1931.
LANGLOIS (Ch.-V.), *Les origines de la noblesse en France* dans *Revue de Paris,* 1904, V (à propos de GUILHIERMOZ, ci-dessus).
LA ROQUE (de), *Traité de la noblesse,* 1761.
LINTZEL (M.), *Die ständigen Ehehindernisse in Sachsen* dans *Zeitschr. der Savigny-Stiftung, G. A;* 1932.
MARSAY (de), *De l'âge des privilèges au temps des vanités,* 1934 et *Supplément,* 1933.
MINNIGERODE (H. v.), *Ebenburt und Echtheit. Untersuchungen zur Lehre von der adeligen Heiratsebenburt vor dem 13. Jahrhundert* Heidelberg, 1932 *(Deutschrechtliche Beiträge,* VIII, l).
NECKEL (Gustav.), *Adel und Gefolgschaft* dans *Beiträge zur Gesch. der deutschen Sprache, t.* XVLI, 1916.
NEUFBOURG (de), *Les origines de la noblesse* dans MARSAY, *Supplément.*
OTTO (Eberhard F.), *Adel und Freiheit im deutschen Staat des frühen Mittelalters,* Berlin, 1937[1].
PLOTHO (V.), *Die Stände des deutschen Reiches im 12. Jahrhundert und ihre Fortentwicklung* dans *Vierteljahrschrift für Wappen-Siegel und Familienkunde,* t. XLV, 1917.
REID (R. R.), *Barony and Thanage* dans *English historical Review,* t. XXXV, 1920.
ROUND (J. A.), *«Barons» and «knights» in the Great Charter* dans *Magna Carta: Commemoration essays,* London, 1917.
ROUND (J. A.), *Barons and peers* dans *English historical Review,* 1918.
SANTIFALLER (Leo), *Ueber die Nobiles* dans SANTIFALLER, *Das Brixner Domkapitel in seiner persönlichen Zusammensetzung,* t. I, p. 59—64, Innsbruck, 1924 *(Schleiern-Schriften, 7).*
SCHNETTLER (Otto), *Westfalens Adel und seine Führerrolle in der Geschichte,* Dortmund, 1926.
SCHNETTLER (Otto), *Westfalens alter Adel,* Dortmund, 1928.
SCHULTE (Aloys), *Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter, 2*[e] éd., Stuttgart. VOGT (Friedrich), *Der Bedeutungswandel des Wortes edel,* Marbourg, 1909 *(Marburger Akademische Reden,* n° 20).
WERMINGHOFF (Albert), *Ständische Probleme in der Geschichte der deutschen Kirche des Mittelalters* dans *Zeitschrift der Savigny-Stiftung, K. A.,* 1911.
WESTERBLAD (C. A.), *Baro et ses dérivés dans les langues romanes,* Upsal, 1910.

2. Висвячення в рицарі; літургічні тексти

ANDRIEUX (Michel), *Les ordines romani du haut moyen âge: I, Les manuscrits.* Louvain, 1931 *(Spicilegium sacrum lovaniense,* 11).
FRANZ (Ad.), *Die kirchlichen Benediktionen des Mittelalters, 2* vol. Fribourg en B., 1909.
Benedictio ensis noviter succincti. Pontifical mayençais: ms. et éd. cf. ANDRIEU, p. 178 et table mot *ensis;* fac-similé MONACI, *Archivio paleografico,* t. II, n° 73.
Bénédiction de l'épée: Pontifical de Besançon: cf. ANDRIEU, p. 445. Ed: Martène, *De antiquis eccl. ritibus,* t. II, 1788, p. 239; FRANZ, t. II, p. 294.
Liturgie de l'adoubement: Pontifical rémois; cf. ANDRIEU, p. 112. Éd. Hittorp, *De divinis catholicae ecclesiae officiis,* 1719, col. 178; FRANZ, t. II, p. 295.
Liturgie de l'adoubement: Pontifical de Guill. Durant. Éd. J. Catalani, *Pontificale romanum,* t. I, 1738, p. 424.
Liturgie de l'adoubement: Pontifical romain. Éd. (entre autres) Catalani, 1.1, p. 419.

3. Трактати про рицарство

BONIZO, *Liber de vita christiana,* éd. Perels, 1930 *(Texte zur Geschichte des römischen und kanonischen Rechts I),* VII, 28.
CHRÉTIEN DE TROYES, *Perceval le Gallois,* éd. Potvin, t. II, v. 2831 suiv. *Lancelot* dans H. O. SOMMER, *The vulgate version of the Arthurian romances,* t. III, l, p. 113—115.
DER MEISSNER, «Swer ritters name wil empfan...», dans F. H. von DER HAGEN, *Minnesinger,* t. III, p. 107, n° 10.
NAVONE (G.), *Le rime di Folgore da San Gemignano,* Bologne, 1880, p. 45—49 *(Scelta di curiosità letterarie,* CLXXII).
L'Ordene de Chevalerie dans BARBAZAN, *Fabliaux, 2*[e] éd. par MÉON, t. I, 1808, p. 59—79.
RAIMON LULL, *Libro de la orden de Caballeria,* éd. J. R. de Luanco, Barcelone, R. Academia de Buenos Letras, 1901. Французький переклад у P. ALLUT, *Étude biographique et historique sur Symphorien Champier,* Lyon, 1859, p. 266 et suiv. Англійський переклад *The book of the ordre of chivalry, translated and printed by W. Caxton,* éd. Byles, 1926 *(Early English Texts Soc;* t. CLXVIII).

4. Праці про рицарство та висвячення в рицарі

BARTHÉLÉMY (Anatole de), *De la qualification de chevalier* dans *Repue nobiliaire,* 1868.
ERBEN (Wilhelm), *Schwertleite und Ritterschlag: Beiträge zu einer Rechtsgeschichte der Waffen* dans *Zeitschrift für historische Waffenkunde,* t. VIII, 1918—1920.
GAUTIER (Léon), *La chevalerie,* 3e éd., S. d.
MASSMANN (Ernst Heinrich), *Schwertleite und Ritterschlag, dargestellt auf Grund der mittelhochdeutschen literarischen Quellen,* Hambourg, 1932.
PIVANO (Silvio), *Lineamenti storici e giuridici della cavalleria medioevale* dans *Memorie della* n *Accad. delle scienze di Torino,* Sèrie II, t. LV, 1905, *Scienze Morali.*
PRESTAGE (Edgar), *Chivalry: a series of studies to illustrate its historical significance and civilizing influence, by members of King's College, London,* London, 1928.
ROTH VON SCHRECKENSTEIN (K. H.), *Die Ritterwurde und der Ritterstand. Historisch-politische Studien über deutsch-mittelalterliche Standesverhältnisse auf dem Lande und in der Stadt,* Fribourg-en-Brisgau, 1886.
SALVEMINI (Gaetano), *La dignità cavalleresca nel Comune di Firenze,* Florence, 1896.
TREIS (K.), *Die Formalitäten des Ritterschlags in der altfranzösischen Epik,* Berlin, 1887.

5. Перехід у стан аристократії

ARBAUMONT (J.), *Des anoblissements en Bourgogne* dans *Revue nobiliaire,* 1866.
BARTHELEMY (Anatole de), *Étude sur les lettres d'anoblissement* dans *Revue nobiliaire,* 1869.
KLÜBER (J. L.), *De nobilitate codicillari* dans KLÜBER, *Kleine mistische Bibliothek,* t. VII, Erlangen. 1793.
THOMAS (Paul), *Comment Guy de Dampierre, comte de Flandre, anoblissait les roturiers* dans *Commission histor. du Nord,* 1933; cf. P. THOMAS, *Textes historiques sur Lille et le Nord,* t. II, 1936, p. 229.

6. Життя аристократії та рицарства

APPEL (Cari), *Bertrán von Born,* Halle, 1931.
BORMANN (Ernst), *Die Jagd in den altfranzösischen Artus-und Abenteuerromanen,* Marbourg, 1887 *(Ausg. und Abh. aus dem Gebiete der roman. Philologie,* 68).

[1] Я зміг ознайомитися з цією працею, — чимало з тез якої, звичайно ж, є суперечними, але яка надзвичайно багата на факти й ідеї, — лише після того як розділи, присвячені аристократії, вже пішли до друку.

DU CANGE, *De l'origine et de l'usage des tournois. Des armes à outrance, des joustes, de la Table Ronde, des behourds et de la quintaine (Dissertations sur l'histoire de saint Louis,* VI et VII) dans *Glossarium,* éd. Henschel, t. VII.
DUPIN (Henri), *La courtoisie au moyen âge (d'après les textes du XIIe et du XIIIe siècle)* [1931].
EHRISMANN (G.), *Die Grundlagen des ritterlichen Tugendsystems* dans *Zeitschrift für deutsches Altertum,* t. LVI, 1919.
ERDMANN (Carl), *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens,* Stuttgart, 1935 *(Forschungen zur Kirchen-und Geistesgeschichte,* VI).
GEORGE (Robert H.), *The contribution of Flanders to the Conquest of England* dans *Revue Belge de philologie,* 1926.
GILSON (Étienne), *L'amour courtois,* dans GILSON, *La Théologie Mystique de saint Bernard,* 1934, p. 192—215.
JANIN (R.), *Les «Francs» au service des Byzantins* dans *Échos d'Orient, t.* XXXIX, 1930.
JEANROY, Alfred, *La poésie lyrique des troubadours. 2* vol., 1934.
CH.-V. LANGLOIS, *Un mémoire inédit de Pierre du Bois,* 1313: *De torneamentis et justis* dans *Revue Historique,* t. XLI, 1889.
NAUMANN (Hans), *Ritterliche Standeskultur um* 1200 dans NAUMANN (H.) et MÜLLER (GUNTHER), *Höfische Kultur,* Halle, 1929 *(Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, Buchreihe,* t. XVII).
NAUMANN (Hans), *Der staufische Ritter,* Leipzig, 1936.
NIEDNER (Felix), *Das deutsche Turnier im XII und XIII Jahrhundert,* Berlin, 1881.
PAINTER (Sidney), *William Marshal, knight-errant, baron and regent of England,* Baltimore, 1933 *(The Johns Hopkins Historical Publications).*
RUST (Ernst), *Die Erziehung des Ritters in der altfranzösischen Epik,* Berlin, 1888.
SCHRADER (Werner), *Studien über das Wort «höfisch» in der mittelhochdeutschen Dichtung,* Bonn, 1935.
SCHULTE (Aloys), *Die Standesverhältnisse der Minnesänger,* dans *Zeitchrift für deutsches Altertum, t.* XXXIX, 1895.
SCHULTZ (Alwin), *Das hofische Leben zur Zeit der Minnesinger,* 2e éd., 2 vol., 1889.
SEILER (Friedrich), *Die Entwicklung der deutschen Kultur im Spiegel des deutschen Lehnworts,* II. *Von der Einführung des Christentums bis zum Beginn der neueren Zeit,* 2e éd., Halle, 1907.
WHITNEY (Maria P.), *Queen of medieval virtues: largesse* dans *Vassar Mediaeval Studies... edited by, C.* P. Fiske, New Haven, 1923.

7. Герби

BARTHELEMY (A. de), *Essai sur l'origine des armoiries féodales* dans *Mém. soc. antiquaires de l'Ouest,* t. XXXV, 1870—71.
ILGEN (Th.), *Zur Entstehung und Entwicklungsgeschichte der Wappen*dans *Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der d. Geschichts- und Altertumsvereine,* t. LXIX, 1921.
ULMENSTEN (Chr. U. v.), *Ueber Ursprung und Entstehung des Wappenwesens* Weimar, 1935 *(Forsch. zum deutschen Recht,* I, 2.).

8. Сержанти і сержантства

(Німецьку та французьку бібліографію праць, опублікованих до 1925 р., можна знайти в GANSHOF, нижче.)

BLOCH (Marc), *Un problème d'histoire comparée: la ministérialité en France et en Angleterre,* dans *Revue historique du droit,* 1928.
BLUM (E.), *De la patrimonialité des sergenteries fieffées dans l'ancienne Normandie,* dans *Revue générale de droit,* 1926.
GANSHOF (F. L.), *Étude sur les ministeriales en Flandre et en Lotharingie,* dans *Mém. Acad. royale Belgique, Cl. Lettres,* in-80, 2e série, XX, 1926.
GLADISS (D. v.), *Beiträge zur Geschichte der staufischen Ministerialität; Berlin,* 1934 *(Ehering's Histor. Studien,* 249).

HAENDLE (Otto), *Die Dienstmannen Heinrichs des Löwen,* Stuttgart, 1930 *(Arbeiten zur d. Rechts- und Verfassungsgeschichte,* 8).
KIMBALL (E. G.), *Serjeanty tenure in mediaeval England,* New York, 1936 *(Yale Historical Publications, Miscellany,* XXX).
LE FOYER (Jean), *L'office héréditaire de Focarius regis Angliae,* 1931 *(Biblioth. d'histoire du droit normand,* 2e série, 4). STENGEL (Edmund E.), *Ueber den Ursprung der Ministerialität* dans *Papsttum und Kaisertum: Forsch... P. Kehr dargebracht,* Munich, 1925.

II. ЦЕРКВА У ФЕОДАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ. ПОВІРЕНІ

Ми не визнали за потрібне перелічувати тут загальні історії церкви, в їхній сукупності чи окремо по різних країнах, як і праці, що мають стосунок до різних проблем церковної історії, в точному значенні цього терміна. Ми обмежимося тільки тим, що нагадаємо про те, яку велику користь дасть історикові церкви знайомство з великою працею HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands,* 5 vol., Leipzig, 1914—1920 і чудовою книжкою P. FOURNIER et G. LE BRAS, *Histoire des collections canoniques en Occident depuis les Fausses Decrétales jusqu'au Décret de Gratien,* 2 vol., 1931—1932.

Щодо інституту повірених див. також розділ III даної бібліографії — зокрема, там подано чимало німецьких праць, які не дуже виразно усвідомлюють суть проблем, але які тісно пов'язані, по-перше, з інститутом повірених, а по-друге, із правосуддям як загальною темою.

GENESTAL (R.), *La patrimonialité de l'archidiaconat dans la province ecclésiastique de Rouen* dans *Mélanges Paul Fournier,* 1929.
LAPRAT (R.), *Avoué* dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique,* t. V, 1931.
LESNE (Em.), *Histoire de la propriété ecclésiastique en France,* 4 vol., Lille, 1910—1938.
MERK (C. J.), *Anschauungen über die Lehre und das Leben der Kirche im allfranzösischen Heldenepos,* Halle, 1914 *(Zeitschrift für romanische Philologie,* Beiheft, 41).
OTTO (Ebehard F.), *Die Entwicklung der deutschen Kirchenvogtei im* 10. *Jahrhundert,* Berlin, 1933 *(Abhandl. zur mittleren und neueren Geschichte,* 72).
PERGAMENI (Ch.), *L'avouerie ecclésiastique belge.* Gand, 1907. Cf. BONENFANT (P.), *Notice sur le faux diplôme d'Otton Ier* dans *Bulletin Commission royale histoire,* 1936.
SENN (Félix), *L'institution des avoueries ecclésiastiques en* France, 1903. Cf. compte rendu par W. SICKEL, *Göttingische Gelehrte Anzeigen,* t. CLVI, 1904.
SENN (Félix), *L'institution des vidamies en France,* 1907.
WAAS (Ad.), *Vogtei und Bede in der deutschen Kaiserzeit,* 2 vol., Berlin, 1919—1923.

III. ПРАВОСУДДЯ

AULT (W. O.), *Private Juridiction in England.* New Haven, 1923 *(Yale Historical Publications. Miscellany,* X).
BEAUDOIN (Ad.), *Etude sur les origines du régime féodal: la recommandation et la justice seigneuriale* dans *Annales de l'enseignement supérieur de Grenoble,* I, 1889.
BEAUTEMPS-BEAUPRÉ, *Recherches sur les juridictions de l'Anjou et du Maine,* 1890.
CAM (Helen M.), *Suitors and Scabini* dans *Speculum,* 1935.
CHAMPEAUX (Ernest), *Nouvelles théories sur les justices du moyen âge* dans *Revue historique du droit,* 1935, p. 101—111. ESMEIN (Ad.), *Quelques renseignements sur l'origine des juridictions privées* dans *Mélanges d'archéologie et d'histoire,* 1886.
FERRAND (N.), *Origines des justices féodales* dans *Le Moyen Age,* 1921.

FRÉVILLE (R. de), *L'organisation judiciaire en Normandie aux XIIe et XIIIe siècles* dans *Nom. Revue historique de droit,* 1912.
GANSHOF (François L.), *Notes sur la compétence des cours féodales en France* dans *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne,* 1926.
GANSHOF (F.-L.), *Contribution à l'étude des origines des cours féodales en France* dans *Revue historique de droit,* 1928.
GANSHOF (F.-L.), *La juridiction du seigneur sur son vassal à l'époque carolingienne* dans *Revue de l'Université de Bruxelles,* t. XXVIII, 1921—22.
GANSHOF (F.-L.), *Recherches sur les tribunaux de châtellenie en Flandre, avant le milieu du XIIIe siècle,* 1932 *(Universiteit te Gent, Werken uitgg. door de Faculteit der Wijsbegeerte en Letteren,* 68). GANSHOF (F.-L.), *Die Rechtssprechung des gräflichen Hofgerichtes in Flandern* dans *Zeitschrift der Savigny Stiftung, G.* A., 1938.
GARAUD (Marcel), *Essai sur les institutions judiciaires du Poitou sous le gouvernement des comtes indépendants:* 902—1137, Poitiers, 1910.
GARCIA DE DIEGO (Vicenze), *Historia judicial de Aragon en los siglos VIII al XII* dans *Anuario de historia del derecho español,* t. XI, 1934.
GLITSCH (Heinrich), *Der alamannische Zentenar und sein Gericht* dans *Berichte über die Verhandlungen der k. sächsischen Ges. der Wissenschaften, Phil-histor. Kl;* t. LXIX, 1917.
GLITSCH (H.), *Untersuchungen zur mittelalterlichen Vogtgerichtsbarkeit,* Bonn, 1912.
HALPHEN (L.), *Les institutions judiciaires en France au XIe siècle: région angevine* dans *Revue historique,* t. LXXVII, 1901.
HALPHEN (L.), *Prévôts et voyers au XIe siècle; région angevine* dans *Le Moyen Age,* 1902.
HIRSCH (Hans), *Die hohe Gerichtsbarkeit im deutschen Mittelalter,* Prague, 1922. HIRSCH (Hans), *Die Klosterimmunität seit dem Investiturstreit,* Weimar, 1913.
KROELL (Maurice), *L'immunité franque,* 1910.
LOT (Ferdinand), *La «vicaria» et le «vicarius»* dans *Nouvelle Revue historique de droit,* 1893. MASSIET DU BIEST (J.), *A propos des plaids généraux* dans *Revue du Nord,* 1923.
MORRIS (W.-A.), *The frankpledge system,* New York, 1910 *Harvard Historical Studies,* XIV).
PERRIN (Ch.-Edmond), *Sur le sens du mot «centena» dans les chartes lorraines du moyen âge* dans *Bulletin Du Cange,* t. V, 1929—30.
SALVIOLI (Giuseppe), *L'immunità et le giustizie delle chiese in Italia* dans *Atti e memorie delle R. R. Deputazioni di Storia Patria per le provincie Modenesi e Parmesi,* Sèrie III, vol. V et VI, 1888—1890.
SALVIOLI (G.), *Storia della procedura civile e criminale,* Milan, 1925 *(Storia del diritto italiano' pubblicata sotto la direzione di* PASQUALE DEL GIUDICE, vol. III, *Parte prima).*
STENGEL (Edmund E.), *Die Immunität in Deutschland bis zum Ende des* 11. *Jahrhunderts. Teil* I, *Diplomatik der deutschen Immuniläts-Privilegten,* Innsbruck, 1910.
THIRION (Paul), *Les échevinages ruraux aux XIIe et XIIIe siècles dans les possessions des églises de Reims* dans *Études d'histoire du moyen âge dédiées à G. Monod,* 1896.

IV. РУХ ЗА МИР

ERDMANN (C.), *Zur Ueberlieferung der Gottesfrieden-Konzilien* dans ERDMANN, *op. cit.* (p. 667).
GÖRRIS (G.-C.-W.), *De denkbeelden over oorlog en de bemoeeiingen voor vrede in de elfde eeuw* («Уявлення про війну та зусилля, спрямовані на досягнення миру в XI сторіччі»). Nimègue, 1912 (Diss. Leyde).
HERTZBERG-FRANKEL (S.), *Die ältesten Land-und Cottesfrieden in Deutschland* dans *Forschungen zur deutschen Geschichte,* t. XXIII, 1883.
HUBERTI (Ludwig), *Studien zur Rechtsgeschichte der Gottesfrieden und Landesfrieden: I, Die Friedensordnungen in Frankreich,* Ansbach, 1892.
KLUCKHOHN (A.), *Geschichte des Gottesfriedens,* Leipzig, 1857.
MANTEYER (G. de), *Les origines de la maison de Savoie— La paix en Viennois (Anse, 17? juin 1025)* dans *Bulletin de la Soc. de statistique de l'Isère,* 4e série, t. VII, 1904.
MOLINIE (Georges), *L'organisation judiciaire, militaire et financière des associations de la paix: étude sur la Paix et la Trêve de Dieu dans le Midi et le Centre de la France,* Toulouse, 1912.
PRENTOUT (H.), *La trêve de Dieu en Normandie* dans *Mémoires de l'Acad. de Caen,* Nouv. Série, t. VI, 1931. QUIDDE (L.), *Histoire de la paix publique en Allemagne au moyen âge,* 1929.
SCHNELBÖGL (Wolfgang), *Die innere Entwicklung des bayerischen Landfriedens des 13. Jahrhunderts,* Heidelberg, 1932 *(Deutschrechtliche Beiträge,* XIII, 2).
SÉMICHON (E.), *La Paix et la Trêve de Dieu,* 2e éd., .2 vol. 1869.
YVER (J.), *L'interdiction de la guerre privée dans le très ancien droit normand (Extrait des travaux de la semaine d'histoire du droit normand* — mai 1927) 1928.
WOHLHAUPTER (Eugen), *Studien zur Rechtsgeschichte der Gottes-und Landfrieden in Spanien,* Heidelberg, 1933 *(Deutschrechtliche Beiträge* XIV, 2).

V. L'INSTITUTION MONARCHIQUE[1]

BECKER (Franz), *Das Königtum des Nachfolgers im deutschen Reich des Mittelalters,* 1913 *(Quellen und Studien zur Verfassung des d.Reiches,* V, 3).
BLOCH (Marc), *L'Empire et l'idée d'Empire sous les Hohenstaufen,* dans *Revue des Cours et Conférences,* t. XXX, 2, 1928—1929.
BLOCH (Marc), *Les rois thaumaturges: étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre,* Strasbourg, 1924 *(Biblioth. de la Faculté des Lettres de l'Univ. de Strasbourg,* XIX).
EULER (A.), *Das Königtum im altfranzösischen Karls-Epos.* Marbourg, 1886 *(Ausgaben und Abhandl. aus dem Gebiete der romanischen Philologie,* 65).
KAMPERS (Fr.), *Rex und sacerdos* dans *Histor. Jahrbuch,* 1925.
KAMPERS, *Vom Werdegang der abendländischen Kaisermystik,* Leipzig, 1924.
KERN (Fritz), *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter,* Leipzig, 1914.
HALPHEN (Louis), *La place de la royauté dans le système féodal* dans *Revue historique,* t. CLXXII, 1933.
MITTEIS (Heinrich), *Die deutsche Königswahl: ihre Rechtsgrundlagen bis zur Goldenen Bulle,* Baden bei Wien [1938].
NAUMANN (Hans), *Die magische Seite des altgermanischen Königtums und ihr Fortwirken* dans *Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum* 70. *Geburtstag son A. Dopsch,* Vienne, 1938.
PERELS (Ernst), *Der Erbreichsplan Heinrichs VI.* Berlin, 1927.
ROSENSTOCK (Eugen), *Königshaus und Stämme in Deutschland zwischen 911 und 950,* Leipzig, 1914.
SCHRAMM (Percy E.), *Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit, I,* 751—1152, 2 vol., Leipzig, 1928 *(Veröffentlichungen der Forschungsinstitute an der Univ. Leipzig, Institut für Kultur-und Universalgesch.,* I).
SCHRAMM (P.-E.), *Geschichte des englischen Königtums im Lichte der Krönung,* Weimar, 1937. Англійський переклад: *A history of the English coronation* (із загальною бібліографією священних ритуалів у Європі).
SCHRAMM (P. E.), *Kaiser, Rom und Renovatio, 2* vol. Leipzig, 1929 *(Studien der Bibliothek Warburg,* XVII).
SCHULTE (Aloys), *Anläufe zu einer festen Residenz der deutschen Könige im Mittetalter* dans *Historisches Jahrbuch,* 1935.

[1] Оскільки бібліографії, які мають стосунок до політичних інституцій різних держав, дані або будуть дані в інших томах цієї серії, я визнав за можливе обмежитися тут працями, в яких досліджується концепція монархії загалом або найважливіші проблеми монархічного права.

SCHULTZE (Albert), *Kaiserpolitik und Einheitsgedanken in den Karolingischen Nachfolgestaaten (876—962)*, Berlin, 1926.
VIOLLET (Paul), *La question de la légitimité à l'avènement de Hugues Capet* dans *Mém. Académie Inscriptions*, t. XXXIV, 1, 1892.

VI. ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВЛАСТІ

VACCARI (Pietro), *Dall' unità romana al particolarismo giuridico del Medio evo*, Pavie, 1936.
FICKER (J.) et PUNTSCHART (P.), *Vom Reichsfürstenstande*, 4 vol. Innsbruck, Graz et Leipzig, 1861—1923.
HALBEDEL (A.), *Die Pfalzgrafen und ihr Amt: ein Ueberblick dans* HALBEDEL, *Fränkische Studien*, Berlin, 1915 *(Ebering's Histor.. Studien*, 132).
LÄWEN (Gerhard), *Stammesherzog und Stammesherzogtum*. Berlin, 1935.
LINTZEL (Martin), *Der Ursprung der deutschen Pfalzgrafschaften* dans *Zeitschrift der Savigny Stiftung, G. A;* 1929.
PARISOT (Robert), *Les origines de la Haute-Lorraine et sa première maison ducale*, 1908.
ROSENSTOCK (Eugen), *Herzogsgewalt und Friedensschutz: deutsche Provinzialversammlungen des 9—12. Jahrhunderts*, Breslau, 1910 *(Untersuchungen zur deutschen Staats-und Rechtsgeschichte*, H., 104).
SCHMIDT (Günther), *Das würzburgische Herzogtum und die Grafen und Herren von Ostfranken vom 11. bis zum 17. Jahrhundert*, Weimar, 1913 *(Quellen und Studien zur Verfassungsgeschichte des deutschen Reiches*, V, 2).
WERNEBURG (Rudolf), *Gau, Grafschaft und Herrschaft in Sachsen bis zum Uebergang in das Landesfürstentum Hannover*, 1910 *(Forschungen zur Geschichte Niedersachsens*, III, l).
LAPSLEY (G. Th.), *The county palatine of Durham*, Cambridge, Mass., 1924 *(Harvard Historical Studies*, VIII).
ARBOIS DE JUBAINVILLE (d'), *Histoire des ducs et comtes de Champagne*, 7 vol., 1859—1866.
AUZIAS (Léonce), *L'Aquitaine carolingienne* (778—897), 1937.
BARTHELEMY (Anatole de), *Les origines de la maison de France*, dans *Revue des questions historiques*, t. XIII, 1873.
BOUSSARD (J.), *Le comté d'Anjou sous Henri Plantagenet et ses fils (1151—1204)*, 1938 *(Biblioth. Éc. Hautes-Études, Sc. histor.* 271). CHARTROU (Josèphe), *L'Anjou de 1109* à *1151*, 1928.
CHAUME (M.), *Les origines du duché de Bourbogne, 2* vol., Dijon, 1925—31.
FAZY (Max.), *Les origines du Bourbonnais*, 2 vol., Moulins, 1924.
GROSDIDIER DE MATONS (M.), *Le comté de Bar des origines au traité de Bruges* (vers 750—1301), Bar-le-Duc, 1922.
HALPHEN (Louis), *Le comté d'Anjou au XIe siècle*, 1906.
JAURGAIN (J. de), *La Vasconie, 2* vol., Pau, 1898.
JEULIN (Paul), *L'hommage de le Bretagne en droit et dans les faits* dans *Annales de Bretagne*, 1934.
LA BORDERIE (A. LE MOYNE de), *Histoire de Bretagne*, t. II et III, 1898—99.
LATOUCHE (Robert), *Histoire du comté du Maine*, 1910 *(Biblioth. Ec. Hautes Études, Sc. histor.*, 183).
LEX (Léonce), *Eudes, comte de Blois...* (995—1007) *et Thibaud, son frère* (995—1004), Troyes, 1892.
LOT (Ferdinand), *Fidèles ou vassaux?*, 1904.
POWICKE (F. M.), *The loss of Normandy* (1189—1204), 1913 *(Publications of the University of Manchester, Historical Series*, XVI).
SPROEMBERG (Heinrich), *Die Entstehung der Grafschaft Flandern. Teil I: die ursprüngliche Grafschaft Flandern* (864—892), Berlin, 1935, Cf. P. L. GANSHOF, *Les origines du comté de Flandre*, dans *Revue belge de philologie*, 1937.

VALIN (L.), *Le duc de Normandie et sa cour*, 1909.
VALLS-TABERNER (F.), *La cour comtale barcelonaise*, dans *Revue historique du droit*, 1935.
Les Bouches du Rhône, Encyclopédie départementale. Première partie, t. II. *Antiquité et moyen âge*, 1924.
KIENER (Fritz), *Verfassungsgeschichte der Provence seit der Ostgothenherrschaf bis zur Errichtung der Konsulate* (510—1200), Leipzig, 1900.
MANTEYER (G.), *La Provence du Ier au XIIe siècle*, 1908.
PRÉVITE-ORTON (C. W.), *The early history of the House of Savoy* (1800—1223), Cambridge, 1912.
TOURNADRE (Guy de), *Histoire du comté de Forcalquier* (XIIe siècle), [1930].
GRIMALDI (Natale), *La contessa Matilde e la sua stirpe feudale*, Florence, [1928].
HOFMEISTER (Adolf), *Markgrafen und Markgrafschaften im italienischen Königreich in der Zeit von Karl dem Grossen bis auf Otto den Grossen* (774—962) dans *Mitteilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung*, VII, *Ergänzungsband*, 1906.

VII. НАЦІОНАЛЬНОСТІ

CHAUME (M.), *Le sentiment national bourguignon de Gondebaud à Charles le Téméraire* dans *Mém. Acad. Sciences Dijon*, 1922.
COULTON (G. G.), *Nationalism in the middle ages* dans *The Cambridge Historical Journal*, 1935.
HUGELMANN (K. G.), *Die deutsche Nation und der deutsche Nationalstaat im Mittelalter* dans *Histor. Jahrbuch*, 1931.
KURTH (G.), *Francia et Francus* dans *Études franques*, 1919, t.I.
MONOD (G.), *Du rôle de l'opposition des races et des nationalités dans la dissolution de l'Empire carolingien* dans *Annuaire de l'Éc. des Hautes Études*, 1896.
REMPPIS (Max), *Die Vorstellungen von Deutschland im altfranzösischen Heldenepos und Roman und ihre Quellen*, Halle, 1911 *(Beihefte zur Zeitschrift für roman. Philologie*, 234).
SCHULTHEISS (Franz Guntram), *Geschichte des deutschen Nationalgefühls*, t. I, Munich, 1893.
VIGENER (Fritz), *Bezeichnungen für Volk und Land der Deutschen vom 10. bis zum 13. Jahrhundert*, Heidelberg, 1901.
ZIMMERMAN (K. L.), *Die Beurteilung der Deutschen in der französischen Literatur des Mittelalters mit besonderer Berücksichtigung der Chansons de geste* dans *Romanische Forschungen*, t. XIX, 1911.

VIII. ФЕОДАЛІЗМ У КОМПАРАТИВНІЙ ІСТОРІЇ

HINTZE (O.), *Wesen und Verbreitung des Feudalismus* dans *Sitzungsber. der preussischen Akad., Phil.-histor. Kl.*, 1929.
DÖLGER (F.), *Die Frage des Grundeigentums in Byzanz* dans *Bulletin of the international commission of historical sciences, t.* V, 1933.
OSTROGORSKY (Georg), *Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches* dans *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1929.
STEIN (Ernst), *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte* dans *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, t. II, 1923—25.
THURNEYSSEN (R.). *Das unfreie Lehen* dans *Zeitschrift für keltische Philologie*, 1923; *Das freie Lehen, ibid.*, 1924.
PRANKE (O.), *Feudalism: Chinese* dans *Encyclopaedia of the social sciences*, t. VI, 1931.
FRANKE (O.), *Zur Beurteilung des chinesischen Lehnwesens* dans *Sitzungsber. der preussischen Akad., Phil.-histor. Kl;* 1927.

ERSLEV (Kr.), *Europaeisk Feudalisme og dansk Lensvaesen* dans *Historisk Tidsskrift,* Copenhague, 7e série, t. II, 1899.
BECKER (C. H.), *Steuerpacht und Lehnwesen: eine historische Studie über die Enstehung des islamischen Lehnwesens* dans *Islam,* t. V, 1914.
BELIN, *Du régime des fiefs militaires dans l'Islamisme et principalement en Turquie* dans *Journal Asiatique,* 6e série, t. XV, 1870.
LYBYER (A. H.), *Feudalism: Sarracen and Ottoman* dans *Encyclopaedia of the social sciences,* t. VI, 1931.
ASAKAWA (K.), *The documents of Iriki illustrative of the development of the feudal institutions of Japan,* New Haven, 1929 *(Yale Historical Pub., Manuscripts and edited texts, X).* З важливим вступом.
ASAKAWA (K.), *The origin of feudal land-tenure in Japan* dans *American Historical Review,* XXX, 1915.
ASAKAWA (K.), *The early sho and the early manor: a comparative study* dans *Journal of economic and business history,* t. I, 1929.
FUKUDA (Tokusa), *Die gesellschaftliche und wirtschaftliche Entwicklung in Japan,* Stuttgart, 1900 *(Münchner volkswirtschaftliche Studien,* 42).
RUFFINI AVONDO (Ed.), Il *feudalismo giapponese visto da un giurista europeo* dans *Rivista di storia del diritto italiano,* t. III, 1930.
SANSOM (J. B.), *Le Japon: histoire de la civilisation japonaise,* 1938.
UYEHARA (Senroku), *Gefolgschaft und Vasallität im fränkischen Reiche und in Japan* dans *Wirtschaft und Kultur, Festschrift zum 70. Geburtstag von A. Dopsch,* Vienne, 1938.
LEVI (Sylvain), *Le Népal, 2* vol., 1905 *(Annales du Musée Guimet, Bibliothèque.* t. XVII et XVIII).
HÖTZCH (C. V.), *Adel und Lehnwesen in Russland und Polen* dans *Historische Zeitschrift,* 1912.
WOJCIECHOWSKI (Z.), *La condition des nobles et le problème de la féodalité en Pologne au moyen âge* dans *Revue historique du droit,* 1936 et 1937 (з бібліографією).
ECK (Al.), *Le moyen âge russe,* 1933.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Аббон де Флері, 102
Абеляр, 106, 123, 359
Абсолютна васальна залежність, 227, 229—231; смисл слова lige, 228
Аваллоне, 406
Авари, 27, 29
Август (римський імператор), 107, 399
Августин (святий), 106, 107, 116, 176
Авель (син Адама), 320
Авен (сір д'), 227
Авранш, 64; діоцеза, 47
Австразія, 296, 405
Австрія, 214, 296
Аганон, радник Карла Простака, 298
Аглабіти, 22
Адалар, 204, 205
Адальберон, архиєпископ Реймський, 396, 397
Адальберт, архиєпископ Гамбурґа—Бреме, 52
Адам (перша людина), 320
Адам із Бреме (літописець), 36
Адемар де Шабан, 61, 105
Адріатичне море, 17, 81, 310
Азія, 26, 81; Мала Азія, 22
Азовське море, 26
Айке фон Репгов, 279. *Див. також:* «Дзеркало саксів»
Аквітанія, аквітани, 72, 77, 93, 105, 106, 168, 192, 389, 405—407, 425, 432, 433, 441, 443; дюки, *див.:* Гійом Благочестивий, Гійом Дев'ятий; король, *див.:* Пепін Другий
Акке, сір де Поперінґ, 185
Алани, 166
Алансонне, 64
Александр Великий, 43
Алеманія, 406, 407. *Див. також:* Швабія
Ален Кучерява Борода, 48
Алкуїн, 60, 70, 72, 195
Алод, власник алоду, 184—186, 189, 193, 200, 201, 203, 211, 242, 253—256, 258, 259, 274, 278, 279, 281, 297, 300, 301, 375, 376, 381, 382, 392, 404, 409, 451
Алфред Великий, король англосаксів, 40, 58, 65, 70, 89, 91, 126, 244, 245. *Див. також:* «Закони Алфреда».
Альверсгам, 300
Альдеберт,185
Альжер (син Адальберта), 185
Альпи, 24, 25, 28, 29, 42, 77, 96, 126, 129, 135, 191, 381, 386, 387, 418, 436, 442
Альфонс Мудрий, король Кастилії, 331
Ам'єнський (відам), 235
Амали (династія остготів), 116
Амальфі, 25, 85
Амбуаз (сіри д'), 152, 296
Анатолія. *Див.:* Мала Азія
Англія, 35, 40, 42—44, 48, 56, 58—63, 65—70, 72, 73, 77, 85, 90, 111, 126, 135, 144, 148, 150, 155, 164, 181, 183, 187, 194, 195, 197, 198, 200—202, 206, 210, 214, 216, 219, 220, 223, 229, 238, 240, 244, 245, 254, 258, 259, 262—264, 277, 281, 283, 288, 295, 310, 312, 313, 315, 323, 325, 331, 339—342, 345, 347, 348, 353, 358, 380, 384, 389—392, 395, 400, 406, 415, 421, 422, 428, 431, 434, 438—440, 442, 451, 453—455; англосаксонська, 295, 296, 323 і далі, 384, 385, 393, 395, 400 і далі, 403 і далі, 428, 453; економіка, 85; замки, 310; королівська влада, 187, 220, 389—391, 421, 434, 438—442, 458; мир (інституції боротьби за), 421, 428 і далі; мова, 111; національність, 442, 443; освіта, література, 91, 111; полювання, лови, 35, 313; правосуддя, законодавство, 126—128, 135, 144,

148, прим. 191, 203; рицарство, аристократія, 77, 254, 258, 259, 262, 263, 281—285, 312, 323, 324 і далі, 331, 339—342, 345, 347, 348; турніри, 314; феодалізм, 148, 164, 181, 183, 187, 194—202, 210, 214—216, 223, 229, 231, 238, 239, 244 і далі, 281—285, 442, 451, 454, 455; церква, 51, 358, 415
Андре ле Шаплен, 319
Анжер, 243. *Див.:* Сен-Серж і Анжу
Анжу, 208, 210, 218, 228, 275, 417; графства, *див.:* Фульк Нерра, Фульк ле Решен, Жофруа Красивий і Жофруа Мартель; династія, 121, 149
Анкона (маркізат Анкони), 355
«Аннали Беза», 105
«Аннали Сен-Вааса», 45
«Аннали Фульди», 206
Анно, архиєпископ Кельнський, 116
Ансельм (святий), архиєпископ Кентерберійський, 119, 123, 327
Анс-на-Соні, 423
Антіохія, 115,
Аншер (святий), пікардійський чернець, потім архиєпископ Гамбурзький, 51, 52
Апенніни (володарі Апеннін), 405
Апулія, 445
Араби. *Див.:* Мусульмани
Арагон, 199, 330, 385; король, *див.:* Яків Перший
Аргонна, 391
Ардр, 130, 311, 409
Ареццо, 143
Аржантейль, ченці монастиря Сен-Дені, 146
Аристократ = adelenc (франко-бургундською мовою) = aetheling (англійською мовою) = edeling (давньогерманською мовою), 294—299
Арістотель, 43, 121
Аріберт, архиєпископ Міланський, 211
Аріульф (літописець), 111
Арк (що в провінції Артуа), 144
Арль, 23; королівство, 287, 388, 422
Арморика, 406. *Див. також:* Бретань (герцогство)
Арно, 37, 405
Арнуль д'Ардр, 115
Арнуль де Гінес, 238
Арнуль, єпископ Суассонський, 141, 142
Арнульф Каринтійський, король Германії, 385, 386, 387
Арпад, 31; династія Арпада, 31
Аррас. *Див.:* Сен-Ваас
Артуа, 144, 174
Артур (король), 111
Артур із Бретані, 149
Архі поет, псевдонім одного поета, який складав вірші латиною, 120
Аршамбо де Комборн, 149, 410
Аси (напівбоги), 389
Ассізі, 143
Астайн, 65
Астурія, 199, 277, 384, 389
Атлантичний океан, 17, 34, 37, 38, 56
Аттентот, що в Ко, 65
Аттіла, 107, 116, 117, 151
Аттоніди, 296. *Див. також:* Каносса
Африка, 17, 22, 77

Бабенберги, 296
Баварія, 27—29, 81, 153, 193, 277, 195, 406, 407; герцоги, 125, 386, 398, 435; єпархії, 435, 436. *Див.:* Генріх Ліонський
Багдад, 21
Базель, 388
Байлі королівські, 434
Байо, 216; єпископ, 145, 233, прим. 204
Балеарські острови, 23, 37
Балкани, 17
Балтійське море, 33, 39, 42, 55, 56, 81; балтійські країни, 86
Бальзак (Оноре де), 118
Бамберґ, єпископства. *Див.:* Ебергард і Ґунтер
Баннерет, 344
Барбарен (монета), 306
Барон, баронет, 341 і далі; 377 і далі
Барселона, графство, 228, 244, 385; династія, 336; «Звичаї Барселони», 230, 235, 343. *Див. також:* Каталонія
Баски, 109, 385, 406; дюк басків, 406; мова басків, 406
Башляр, 343, прим. 308
Баярд, 326
Беарн, 382
Бег (дюк), 140
Беда Високоповажний (святий), 60
Бедфордшир, 64
Бедьє (Ж.), 111
Без, «Аннали», 105; ченці, 286
Безансон, церковна провінція, 387; «Безансонський служебник», 325
Беллеми (родина), 296; сір де Б., 344
Беневенто, 22, 201
Бенедикт (святий), 297, 311, 357. *Див.:* «Чудеса святого Бенедикта»; *і також:* «Правила святого Бенедикта»
Бенедикт де Сент-Мор, 113
Бенедикт Диякон, 107
Бенефіція (значення слова), 176, 179, 180, 191
«Беовулф», 43, 54, 167, 238, прим. 23
Бербери, 17, 37
Берґам, 410
Беренджер Перший, король Італії, 72, 391
Бернар (святий) де Клерво, 102, 327
Бернар де Комборн, 149
Бернар де Ретель, 110
Бернар із Шартра, 120
Берне, 300
Бернісія, 40
Берньє (персонаж із «Пісні про Рауля із Камбре»), 242, 249
Беррі, 29, 85, 410, 422, 425, 426
Бертран де Борн, 146, 245, 304, 306—308, 311, 343
Бессен, 47, 60, 64, 69
Битва на берегах Леха, 30
Бігорра, 242, 313
Бірка (на озері Мелар), 50
Блуа (Блезуа), 208; граф, 133. *Див. також:* Евд де Блуа
Бове, 376, 422, 423; єпископ, 422. *Див.:* «Звичаї жителів Бове»
Бодуен Другий де Гінес, 120
Бодуен Другий, король Єрусалима, 151
Бодуен ле Ферре, граф Фландрії, 208
Бодуен Перший, король Єрусалима, 95
Бодуен Четвертий, правитель Ено, 314, 424
Бодуен Четвертий, правитель Фландрії, 427
Боецій (автор «Розрад»), 40
«Божі подвиги франків», 446. *Див.:* Ґібер де Ножан
Бокер, 333
Болгарія, 26, 27; булгари Волги, 30
Болонья, 119, 132, 153
Больє (ченці), 302
Бомануар (Філіп де), 130, 135, 140, 142, 143, 149, 153, 154, 194, 241, 326, 332, 336, 376. 379. *Див. також:* «Звичаї жителів Бове»
Бомон-ан-Арґон (хартія), 287
Бонізон, єпископ Сутрі, прим. 352, 327, 417
Бордо, 189, 406, 432. *Див. також:* «Лотаринзькі пісні» (цикл)
Борнгольм, 55
Бос, 79
Босон, король Провансу, Босоніди, 147, 388
Босфор, 17
Брабант, 316, 458
Брандебурґ (аристократія), 458
Братства, 146
Бремен, 51; архиєпископство, *див.:* Адальберт. Архиєпископство Бремен—Гамбурґ, 51, 52
Брено, 300
Бретань, 384; герцогство, 48, 389; дюк, 418
Брешія (абатство), 256
Брісарт, 208
Брунгільда (легендарний персонаж), 117
Брунсвік (герцогство), 193, прим. 19
Брюґґе, 86, 309, 404, 409
Брюно, єпископ Тульський, потім папа, 362
Букінгемшир (графство Букінгемське), 64
Буленвільєр, 15, 16, 161
Булонь (графство), 185
Бурбон л'Аршамбо (замок), 410
Бурбони (родина), 295, 456
Бурбонне (провінція), 410
Бургундія, 24, 28, 42, 46, 48, 59, 72, 78, 112, 114, 120, 142, 174, 179, 207, 215, 228, 229, 258, 270, 286, 295, 386, 388, 389, 395, 396, 400, 403, 405—407, 411, 422, 442, 451; бургунди, 443; бургундська говірка, 295; герцоги, *див.:* Філіп Сміливий і Рауль; герцогство, 389, прим. 344; графство, *див.* Франш-Комте; монастирі, 120; королівство, 24, 42, 295, 388. *Див. також:* Арль (королівство)
Бургундські герої, 318; земля, 405

Бурж, 85; архиєпископство, *див.:* Емон; граф, *див.:* Естюрмі; графство, 206, 406
Буржуазія, 135, 331, 364—367. *Див. також:* Торговці
Бурхард, єпископ Вормський, 107, 420
Бушар Вандомський, 433

Вааль, 48
Вавасал, 190, 211, 248, 249, 306, 343, 345, 432, 440, 453
Ваїк. *Див.:* Етьєн Перший
Ваккарій, 133
Валансьєн, 448
Вале, 24
Валенсія, 388
Валерій Максим, 120
Валуа (династія), 242, 333
«Вальтаріус» (поема), 111
Ван (озеро), 306
Вандом (ченці В.), 210; граф, *див.:* Бушар
Ванте (графи дю), 48
Варен-ан-Аргон, 457
Варк-на-Маасі (графський castrum), 409
Варязькі (королівства), 54
Вас, автор «Романа про Ру», 113
Васал (смисл і застосування слова), 159, 160, 168 і далі; інституція васальної залежності, 243
Васальна невірність, 241
Васальна присяга на вірність (смисл ритуалу), 159, 160, 164, 191—193, 199, 203, прим. 160
Вегецій, 120
Везле (абатство), 275
Вексен, 64
Велика англійська хартія. *Див.:* «Хартія»
Велика Британія, 35, 40—42, 51, 63, 65, 81, 91, 194, 262
Великдень (свято), 45
Веллуто ді Буонкрістіано, 141, 142
Велунд, або Віланд, 45
Вельфи, 121, 193, 295, 387, 388. *Див.:* Рудольф Перший
Венеція, венеціанці, 32, 80, 81, 386, 394, 403
Вер, 130
Верден (договір у В.), 385, 386, 401
Вермандуа, 314; графства, 396, 397
Верона, 388
Версейль, 402
Вессекс, країна, 40, 42, 59, 73, 384; династія, 43, 440, 442; королі, 36, 41, 58, 65, 68, 400
Вестготи, 127, 170, 239, 267; в Іспанії, 170, 171, 199, прим. 103
Вестергетланд, 33
Вестморленд, 62
Взяток (toulte), 263
Вибори короля, 347, 393—399
Визволення (manumission), 269, 270
Висвячення в рицарі (смисл ритуалу), 321 і далі, прим. 282
Віаль (сір), 275
Вівіан, 109
Відень (Австрія): Віденський ліс, 29
Відмова = відмова від присяги на вірність, 241
Відмова від кревної помсти, 154
Відріз, 235, 236, 263, 289, 290, 430, 457, прим. 203
Відукінд, 17, 443
Вієнна (Франція), 388
Візантія, Візантійська імперія, 80, 81, 305, 386, 400, 450; армія, 29, 44; провінції, 201; флот, 25
Вікінги, значення слова, 37—44, 46—48, 50, 51, 53—55, 57, 60, 61, 63—67, 70—72, 109, 304, 305; мова, 61. *Див. також:* Скандинави; прим. 19.
Віланд. *Див.:* Велунд
Вільгельм Оранзький, 141
Вілярдуен, 121
Вінчестер, 60
Віньйорі (сіри де), прим. 26
Віпо (імперський капелан), 126
Власність, 131 і далі
Волга, 30
Волен, 256, 257
Вольтер, 447
Вольфрам фон Ешенбах, 316, прим. 189
Вонт, 57
Вормс, 28, 385, 437; єпископ, *див.:* Бурхард
Вош (річка), 40
«Вся історія Франції», 121
Вустер, 105; єпископ, 198

Гакон, 65
Гаконвіль, 65
Галісія, 23, 80, 112, 199

Гамбер (річка), 40, 44
Гамбург, 51; архиєпископство, *див.:* Адальберт
Ганновер, 193
Гаральд Глухий-до-порад, король Норвегії, 44, 56, 238
Гардінг. *Див.:* Етьєн Гардінг (святий)
Гаролд, король Англії, 53
Гаролд, король Норвегії. *Див.:* Гаральд
Гартман фон Ауе, 304, прим. 251
Гарц, 77
Гастінгс (битва під), 44, 91, 115, 197, 281
Гебриди (острови), 39, 56, 68
«Геліанд» (давньосаксонська поема), прим. 165, 377
Гельмольд (автор *Chronica Slavorum*), 100, прим. 74
Генріх Другий, імператор, 149, 393, 394, 416
Генріх Другий, король Англії, 118, 128, 135, 315, 340, 439, 441
Генріх Ліберал, граф Шампані, 120
Генріх Ліонський, дюк Баварії і Саксонії, 193, 241, 398, 437
Генріх П'ятий, імператор, 213
Генріх Перший Птахолов, король Германії, 88, 193, 435, 436, 445
Генріх Перший, король Англії, 240, 244, 390, 442, прим. 359. *Див. також:* «Закони Генріха Першого».
Генріх Перший, король Франції, 88, 434
Генріх Третій, імператор, 96, 108, прим. 70
Генріх Третій, король Англії, 340
Генріх Четвертий, імператор, 105, 167, 213, 308, 390, 399, 427, 428, 437
Генріх Шостий, імператор, 213, 214
Генріх, король, син попереднього, 314
Герб, 339, 341, 455, 456
«Гербові щити» (орден), 348 і далі
Геркулесові стовпи, 16
Германія стародавня, 27, 33, 50, 75, 127, 152, 154, 163, 165, 167, 191, 211, 383; германці, 17, 33, 55, 116; діалекти, 92
Германія, 27, 29, 32, 33, 50, 52, 70, 75, 88, 92, 94, 96, 105, 108, 117, 119, 121, 123, 125—127, 133, 135, 139, 152, 154, 158, 161, 163, 165, 167, 188, 191—193, 196, 198, 202, 206, 211—214, 217, 218, 220, 228, 229, 236, 248, 254—258, 262—164, 269, 277—279, 282, 287—290, 300, 305, 312, 316, 325, 338, 347, 351, 355, 362, 381, 382, 385, 387—389, 393, 394, 396, 398—401, 407—410, 412, 414, 416, 422, 427, 428, 430, 432, 435—438, 442—445; бойове побратимство, 167, 168; військо, воїни, 165, 192 і далі, 196; імператори або королі, 88, 105, 108, 125, 133, 217, 362, 410, 416, 435, 436 і далі; кревна спорідненість, 139, 151, 152, 154 і далі; *Stände*,458; мир (інституції боротьби за), 421, 427; міста, 309, 435. *Див. також:* Германська Римська імперія; монархія, 385, 387 і далі, 396, 398, 418, 430, 435—438; національна мова, література, 92 і далі, 108 і далі, 111, 120, 121, 123 і далі, 238; національність, 126 і далі, 442—446; правосуддя, законодавство, 125 і далі, 133, 135, 188, 193, 198, 202, 217, 218, 236, 255 і далі, 262, 284, 312, 381, 414; рицарство й аристократія, 290, 313, 316, 324 і далі, 332, 336, 338, 347, 348, 354, 356; германські діалекти, 92; Східна Франція, 25; територіальні герцогства та князівства, 193, 194, 217, 218, 406 і далі, 411 і далі, 435, 436, 437; феодалізм, 75, 159, 188, 192, 193, 217, 220, 229, 236, 248, 258, 338, 347, 408, 435; хартії, 94, 121, 288, 289; церква, 51, 52, 254, 352, 362, 410—412, 416, 436—439
Гогенштауфен. *Див.:* Штауфен (або Штауфер)
Голландія, 213
Головний тенант *(tenant en chef)*, 344
Голод, 89
Графи, юрисдикція, влада й титул, 346 і далі, 373—376, 403, 404, 407 і далі, 431—435
Графства англійські. *Див.:* Шири
Греція, греки, 22, 24, 90; грецький військовий флот, 70
Грецька імперія. *Див.:* Візантійська імперія

Григорій Великий (святий), 51, 58, 116. *Див. також:* «Пастирські правила»
Григорій Сьомий, Папа, 77, 122, 357, 400, 427. *Див.:* Григоріанська реформа
Григорій Турський, 54, 104, 168
Гуни, 26, 107

Ґаета, 22, 72, 394, 403
Ґалли (країна г.), 384
Ґаллія, 17, 21, 27, 33, 38, 42, 45, 59, 62, 70, 77, 127, 160, 162—169, 177, 179, 183, 189, 195—197, 229, 239, 243, 253, 295, 310, 371, 384, 443, 456; значення слова, 443; романські діалекти, 61
Ґанелон, 111, 118, 140
Ґард-Ґерен, 336
Ґард-Френе. *Див.:* Френе
Ґарен де Лоррен (персонаж із епічної поеми), 151, 350
Ґарньє де Нантей (легендарний персонаж), 238
Ґаронна, 190
Ґасконія, ґасконці, 189, 406, 448
Ґвіана, 189
«Ґедон» (поема), 343
Ґент, 140, 272, 309
Ґенуя, 25
Ґерар, 447
Ґергог фон Райхерсберґ, 123
Ґети (країна г.), 33; король, 54, прим. 14.
Ґі де Мовуазен, 140
Ґі де Сполет, король Італії, 385
Ґі, єпископ Пюї. 423
Ґібер де Ножан, абат, 106, 120, 367, 446, прим. 325
Ґібур (дама), 109; персонаж із «Пісні про Ґійома», 304
Ґізо (Ф.), 161, 391
Ґійом ле Марешаль (рицар), 307, 317
Ґійом (персонаж епосу). *Див.:* «Пісня про Ґійома»
Ґійом Благочестивий, дюк Аквітанії, 406
Ґійом Дев'ятий, дюк Аквітанії, 317, 318
Ґійом Довгий Меч, дюк Нормандії, 60
Ґійом Дюран, єпископ Менде, 229, 325, 328
Ґійом Завойовник, або Ґійом Бастард, 44, 56, 60, 63, 67, 70, 78, 90, 91, 95, 105, 144, 154, 183, 198, 225, 281, 305, 307, 325, 420, 438—440, 442
Ґійом Третій, дюк Аквітанії, 95
Ґійом, граф Провансу, 25, 109
Ґільдії, 367, 425, 428, 429
Ґінес (граф де), 185, 313
Ґланвіль. *Див.:* Ренуль де
Ґобіно (А. де), 15
Ґог і Магоґ (Старий Заповіт), 72
Ґодфруа де Буйон, 445
Ґодфруа де Лоррен (дюк), 114, 212
Ґокстад, 34, 35
Ґормон, 109
«Ґормон та Ісамбар» (пісня), 109, 111, 118
Ґослар, 77
Ґоти, 166
Ґотика (мистецтво), 120
Ґотланд, 50
Ґрааль. *Див.:* «Пошуки святого Ґрааля»
Ґранльє (озеро), 38
Ґренландія, 34, 37
Ґресіводан, 24
Ґудмар (шведський завойовник), 69
Ґундольф, 300
Ґундольфсгайм, 300
Ґунзо Новарський, прим. 69,
Ґунтер, єпископ Бамберґа, 116
Ґурне, 314

Давид (цар), 389
Данія, 37, 41—44, 51, 52, 56, 66, 69
Дворянин (шляхетна людина, аристократ), 321, 323, 327, 331, 333—338, 341, 352
Деес, на озері Ґранльє, 38
Дейнло, 66
Дейра (англосаксонська країна), 40, 62
Демени = магнати, 345
Деоль (сір де), 424
Дербі, 62
Дергем, 439
Десятина на хрестовий похід, прим. 224
Дефе (Л.), 142
Джеміньяно (святий), 59
Джон, маршал Англії, 150,
«Дзеркало саксів», збірник звичаєвого права Айке фон Репґова, 135, 145, 181, 136, 279, 458
Ді (річка), 69
Дієго Хельмірес, архиєпископ Компостелли, 422
Діжон, 405
Дітмаршен, 152, 155, 257, 258
«Діяння римлян», 121
Дніпро, 26, 28, 81
Доблесний, доблесть *(prudhomme, prudhommie)*, 315, 316, 328
Договір, 457, 458
Доль (що в Бретані), 432
Дон Кіхот (літературний герой Сервантеса), 318
«Доон із Майнца» (поема), 243
Доон, канонік із Сен-Квентіна, 46, 54, 55
Доповідь про права (Weistum), 288, 289
Допомога, 232, 233, 235 і далі, 367, прим. 203
Дороги, 85
Дранс (долина), 25
Дренґ, 190, 197
Дрібнички, 261—264
Дублін, 39; данський король Д., 61
Дуеро, 23
Дульсинея (персонаж Сервантеса), 245, 318
Дунай, Дунайська рівнина, 26, 27, 30, 32, 60, 72, 81, 85, прим. 13
Дурстеде, 44, 50, 57
Дюран (тесля), 425
Дюран, єпископ Менде. *Див.:* Ґійом Дюран

Еббон, архиєпископ Реймський, 35
Ебергард, єпископ Бамберґа, 245
Ебле де Комборн, 150
Ебро, 23, 385
Евд (святий), абат Клюні, 78
Евд де Блуа, 432, 434
Евд, король Франції, 208, 385, 394—396, 442
Евра, 35
Евре, 47
Едґар, король Вессексу, 65, 70
Единбург, 60
Едіт, королева Вессексу, 442
Едуард Мученик, король Англії, 391
Едуард Сповідник, 43, 56, 198
Ейнґард, 181
Екс-ла-Шапель, 115
Елі (літописець), 183
Ельба, 17, 27, 32, 33, 81, 84, 192, 205, 253, 257, 277, 436, 442
Ельфред, 300
Емон, архиєпископ Буржа, 424, 426
Ена, 85, 120
Ено, 90, 143, 154, 179, 186, 244, 316, 336; графи, 154, 227, 228, 314. *Див. також:* Бодуен Четвертий
Енс, 27
Епідемії, 89
Епопея (епос), 34, 75, 108, 111, 113—115, 117, 121, 140, 143, 149, 152, 209, 243, 249, 302, 308, 320, 435
Епта, 47
Ербер де Вермандуа, 110, 143, 247
Ерве Франкопуль, 306
«Ерек» Кретьєна де Труа, 343
Ерельд де Ріво, прим. 83
Ерментер (чернець), 72
Ерно з Дуе, 110
Ерруа, сір де Поперінґ, 185
Еско, 35, 46, 56, 73, 386
Ессекс, 61
Естергетланд, 33
Естонія, 42
Естюрмі, граф Буржа, персонаж із «Пісні про Ґійома», 109
Етелвулф, король Англії, прим. 38
Етелред, 42
Етелстан, 194, 197, 238
Етьєн Ґардінґ (святий), 78
Етьєн Ланґтон, архиєпископ Кентерберійський, 124
Етьєн Марсель, 335
Етьєн Перший (святий), король Угорщини (Ваїк), 31, 33
Етьєн, король Англії, 150, 441
Ешевени, 279, 344, 378, 381

Єва (перша жінка), 320
Європа (значення слова), 17
Євсебій Кесарейський, 104
Євфрат, 17
Єгипет, 81, 151
Єпископ, 114
Єпископи, стиль життя, 324, 325, 358 і далі, 359, 361, 362, 364; призначення, 359—364; як територіальні князі, 410—413
Єронім (святий), 104, 123
Єрусалимське королівство, збірник звичаєвого права, 458; королі, *див.:* Бодуен Перший і Бодуен Другий

Ж'єн, 220
Жакерія, 335
Жамблу. *Див.:* Сігбер
Жанна д'Арк, 152, 153, 425
Жеводан, 146, 336
Жербер д'Орійяк, майбутній Папа Сильвестр Другий, 78, 95, 192, 395—397, 441
Жиль д'Орваль, 106
Жильбер де Монс, 186, 301, прим. 66, 167
Жирар (персонаж із «Пісні про Гійома»), 304
Жирар із Русильйона» (пісня про Ж. Р.), 144, 307, 308, 318, 331, прим. 213, 214, 382
Жируа (родина), 142, 155
Жофруа де Преї, 314
Жофруа Красивий, граф Анжу, 120
Жофруа Мартель, 149, 210
Жофруа Рудель, 319
Жуенвіль (Жан де), 140, 151, 187, 246

«Закони Алфреда» (англосаксонський збірник звичаєвого права), 245
«Закони Генріха Першого» (англійський збірник звичаєвого права), 244
Зальцбург, 32; аннали, 444; архієпископ, 436. *Див. також:* Конрад
Замки, 310 і далі, 408 і далі, 441
Замчище, 382, 384, 410, 435
Захід (Нижні марки З.), 434
Звичаї (хартія з.), 287, 288
«Звичаї жителів Бове» Ф. де Бомануара, 135
«Звичаї» графського суду в Каталонії. *Див.:* Барселона
Звільнення (визволення) рабів, 268 і далі
Земельне судочинство, 376
Зігфрід (легендарний персонаж), 117, 151
Зігфрід (предок Аттонідів), 296

Ібеліни (родина), 155, 244
Ібер де Рібемон, 110
Ібн Халдун, 71
Ів, 225, 393, 397
Ів, єпископ Шартра, 225, 393, 397
Івре, маркіз д'Івре, потім король Італії, 295, 386
Іль де Франс, 76, 139, 218, 225, 228, 263, 284, 355, 434, 437
Імператор (титул поза Германією), 400
Імуніст, імунітет, 371 і далі, 376, 435
Інвеститура, 186, 188, 211, 213, 217, 219, 220, 223, 230, 248, 251, 347, 361, 362, 363, 405, 415, 436
Інге, король Швеції, 52
Індокитай, 73
Індра, 57
Інкмар, архієпископ Реймський, 129, 204
Інфанти Карріона, персонажі з поеми про Сіда, 150
Іоанн Безземельний, 124, 241, прим. 326
Іоанн із Салісбері, 326, 327
Ірландія, 36, 38, 39, 238, 451
Ірландське море, 40
Ірнерій, 132
Ісамбар (персонаж із «Пісні про Гійома), 109
Ісидор Севільський, 107
Іслам, 17, 21, 22, 75, 81, 85, 91, 109, 166, 305, 391
Ісландія, ісландці, 37, 39, 40, 50, 53, 54, 56, 190, 296; ісландська школа, 106
Іспанія, 22—26, 37, 48, 78, 81, 96, 101, 119, 145, 156, 166, 170, 171, 199, 235, 271, 277, 288, 305, 333, 385, 400, 451, прим. 103; марки, 205, 385, 422. *Див. також:* Вестготів монархія, прим. 103; хрестовий похід, 305
Іссудун, 410
«Історія дюків Нормандії» Бенедикта де Сент-Мора, 113
«Історія Реймської церкви» Флодоара, 47
Італія, 21, 22, 24, 25, 27—29, 42, 77, 86, 96, 97, 117, 119, 126, 127, 129, 131—133, 135, 148, 156, 181, 190—192, 200, 201, 207, 211, 212, 215, 229, 236, 241, 246, 248, 253, 256, 264, 277, 287, 295, 296, 305, 309, 316, 332, 333, 355, 382, 386—388, 391, 396, 399—401, 403, 406, 412, 422, 428, 435, 442, 445, 451; економіка, гроші, 181, 256, 264; князівства, 295, 296, 405, 406; королівство, 191, 296, 355 і далі, 385, 386, 389, 391, 396, 400, 401, 422, 428, 437, 442, 445; міста, 309, 310, 403, 435. *Див. також:* Ломбардія (королі) і нормани (держави); освіта, 126, 133; поезія, 119, 327; правосуддя, законодавство, 126, 129, 132, 135, 148, 287, 288, 382; рицарство, аристократія, 95, 96, 117, 253, 297, 309, 310, 316, 332, 333; феодальний устрій, 118, 156, 188, 200 і далі, 211 і далі, 215, 229, 236, 241, 245, 246, 248, 435, 451

Йонна, 35
Йордан, 389
Йорк, Йоркшир, 35, 36, 44, 60, 62—65, 69; архиєпископство, 195; династія, 455;
Йосиф Другий, імператор, 208

К'єрзі, 207, 208
Кава (абат де Санта Трініта делла), 333
Кавалерія, 165, 166, 200, 301, 302, 331, 351, 424, 436, 449
Кавальяк (маєтність), 185
Кавказ, 166
Каен, 66, 69, 240; церковний собор, 427
Калабрія, 22
Камарг, 23
Камберленд, 62
Камбре, 35; єпископ, 422
Кампанья, 22, 23
Канігу (абатство), 307, прим. 260
Каносса (сіри К.), 405
Канш, 57
Капетінги, 70, 85, 90, 112, 131, 135, 187, 209, 211, 214, 221, 230, 295, 332, 340, 345, 355, 382, 383, 388, 395—398, 405, 427, 432, 433, 435, 445, 446. *Див. також:* Роберт Сильний (Робертінги)
«Капталь» або барон, 344
«Каптурні» з Пюї, 425
Капуя, 201
Каринтія, герцогство, 213. *Див.:* Арнульф Каринтійський, король Германії
Карл Великий, 25, 27, 29, 33, 37, 42, 109, 112, 114, 115, 141, 165, 171, 182, 192, 195, 204, 209, 224, 238, 243, 264, 344, 350, 367, 372, 373, 385, 387, 396, 397, 399, 400, 401, 403, 404, 413, 417, 425, 435, 441, 444, 445; легенда і традиція, 114, 115, 209, 224, 238, 345, 385, 399, 400 і далі, 417, 436, 441, 445, 446; політика, 350, 367, 373, 374, 403, 404, 413, 414, 425. *Див. також:* «Подорож Карла Великого» (поема); спадщина, 25, 195, 209, 387, 396—398
Карл Другий, граф Провансу, 331
Карл II Лисий, король Франції й імператор Заходу, 36, 45, 59, 77, 172, 185, 204, 206—208, 213, 295, 314, 385, 386, 395, 433, 443, 458
Карл III Простак, король Франції, 46, 47, 247, 298, 395, 444, 445
Карл III Товстий, імператор, 36, 44, 206, 385
Карл Мартел, 17, 166, 170, 178
Карл П'ятий, 208
Карл Сьомий, 160, прим. 152
Карл, дюк Лотарингії, 395, 396
Карломан (син Карла Лисого), 172
Каролінги, каролінзька епоха, 25, 27, 29, 45, 50, 56—58, 76, 77, 80, 92, 97, 105, 106, 109, 112, 114, 117, 126, 158, 166, 170—172, 174, 176, 178, 184—186, 191, 194, 199, 204—206, 209, 211, 221, 231, 249, 253, 254, 258, 259, 262, 268, 269, 296, 325, 361, 370, 371, 374, 377, 380, 385, 387, 385, 389, 392, 395—397, 400, 402, 403, 406, 408, 410, 415, 417, 420, 425, 428, 431, 433, 434, 440, 442, 444, 445, 451, 452, 455; вплив на феодальний лад,172 і далі, 186, 191, 211 і далі, 455; кінна служба у війську, 304; культурний злет, 91; монархія, 295, 296, 346, 385, 387, 392, 404, 405, 408, 417, 425, 428 і далі, 431, 442; традиція, 167, 168 і далі, 348, 387—389, 400, 403, 431, 435, 445; церква, 361 і далі, 370, 371, 396, 412—416; юрисдикції, 345, 371—374, 377, 378, 380, 382 і далі
Карпати, 26, 27, 81
Каспійське море, 81
Кастилія, 117, 140, 153, 199, прим. 160. *Див.:* Альфонс Мудрий
Каталонія, каталонці, 85, 131, прим. 160. *Див. також:* Барселона й Іспанія (марки)
Кельн, 36, 51, 388; архієпископи, *див.:* Анно та Рейнальд де Дассель

Кельти, 55, 258; кельтські традиції, 253
Кемптен (ченці К.), 298
Кент, 38, 380, прим. 53
Кентербері, 133; архиєпископи, 37, 325. *див.:* Ансельм і Етьєн Лангтон
Кентовік (сьогодні Етапль), 57
Керсі (монастирі К.), 93
Керуан, 22
Київ, 28, 81
Кіпр, 118, 338
Кларі (Роберт де), 121, 345
Клермон-Ферран; церковний собор, 35
Клієнтела, 228
Клонтарф (битва під), прим. 43.
Клюні, 78, 104, 274, 394, 406, прим. 162; абати, 394. *Див. також:* Евд і Майоль.
«Книга про християнське життя». *Див.:* Бонізон де Сутрі
«Книги феодів». *Див.: Libri feudorum*
Кнут, король англосаксів, 42—44, 51, 52, 56, 60, 68, 80, 126, 195, 421,
Князі (в Германії), 347, 348, латиною: *principes*
Ко (країна), 64—66, 69, 218
Кобленц, 388
Кодале-в-Конфлані (Хартія), прим. 239.
Кодебек, 64
Колатеральних ліній право, 398
Колони, 267, 268, 273, 274
Комборн (віконт де), 149, 150
Коммін (Ф. де), 97, 239
Комп'єнський собор, прим. 208
Компостелли архиєпископ. *Див.:* Дієго Хельмірес
Комтори (провансальські графи), 346
Конон із Лозанни, прим. 367
Конрад Другий, 42, 78, 96, 105, 108, 211—213, 248, 401, 418
Конрад Перший, 398
Конрад Третій, 400
Конрад Четвертий, 333
Конрад, архиєпископ Зальцбурзький, 183
Константин I Великий, 401; його псевдо «Дарча грамота», 107, 401
Константинополь, 22, 26, 31, 44, 53, 55, 80, 81, 119, 214. *Див. також:* Візантія (імперія)
Контрреформація, 98
Корбейль, 433
Корбі (монастир), 183
Кордова (халіфат), 21, 23, 25
Корк, 39
Корнеліус, 300
Корнільяно, 300
«Коронація Людовіка» (епічна поема), прим. 85
Кортенберг (хартія К.), 458
Кортеси іспанські, 458
Кревна помста, 141—145, 149, 151, 153, 154, 156, 238, 370, 374, 423, 425
Кретьєн де Труа, 122, 327, 328, 343
Крімгільда (персонаж із «Нібелунгів»), 151
Кріпосна залежність, 57, 66, 253, 272, 275, 277, 279, 289, 341, 349, 353, 354, 359, 375, 454
Кульверт, collibertus (звільнений від рабства), 272, 273, 278
Куртре (битва під), 331, 334
Куртуазне кохання, 244, 318, 319, 320
Куртуазність (значення слова), 315—320; куртуазні люди, 327. *Див. також:* Куртуазне кохання
Кутанс (діоцеза), 47
Кхмери, 73
Кюно, біля Сомюра, 38

Ла-Манш, 40, 43, 44, 48, 64, 127, 194, 200, 341
Ламберт (чернець із Герсфельда), 80, 105
Ламберт із Ардра, 311
Ланґедок, 179, 229, 424, 425, 434, 445, 458
Ланґр, 410, 411
Ланкастери (династія), 455
Ланкашир, 62
«Ланселот» (роман), 327, 329, прим. 275
Ланьї, 273
Лаон, 115; графство і єпископство, 375, 395
Латвія, латиші, 56
Латифундія, 253, 264, 269
Лаузіц, 78
Лев Дев'ятий, Папа. *Див.:* Бруно
Лев Мудрий, імператор, 31
Левант (країна), 81, 85
Лейта, 29
Лен (феод), значення слова, 180, 198, прим. 165
Леон (Іспанія), 199, 277, 385, 400, 422, 448, 452
Лерен (ченці з Л.), 25
Лестер, 62, 66
Лех, 29
Ліврейні (воїни приватного війська), 455
Лізуа (сір д'Амбуаз), 152
Лікування хвороб королями, 390
Лілль, 153
Лімерік, 39
Лімож, каноніки, 185; ; віконтеса, 60; гроші Л., *див.:* Барбарен; церковний собор, 98
Лімузен, 59, 76, 321, 351; хартія, 185
Ліндісфарне, 70, 72
Лінкольн, Лінкольншир, 62, 63
Ліон, 388
Ломбардія, 75, 85, 386, 388; єпископ, 445. *Див. також:* Італія; королі, 386, 388; право, 214
Лондон, 36, 40, 60, 91, 428
Лондський ліс, 64
Лорд (значення слова), 194, 247
Лоррі (хартія Л.), 287
Лорх, 33
Лотар Другий, король Лотарингії, 36, 443
Лотар Перший, імператор, 386—388
Лотар Третій, імператор, 351
Лотаринги, вендети проти бордолезців, 143. *Див. також:* Цикл «Лотаринзькі пісні» (епічна поема)
Лотарингія, 27, 239, 241, 255, 264, 286, 287, 354, 387, 388, 396, 399, 405, 406, 412, 414, 422, 427, 428, 433, 443, 444, 445; дюк Нижньої Лотарингії, 395, 408; дюки, *див.:* Карл і Годфруа Другий; король: Лотар Другий
Лотіан, 384
Лотьєр (герцогський титул Нижньої Лотарингії), 408
Лу де Фер'єр, 204
Луара, 28, 35, 38, 46—48, 56—58, 85, 145, 208, 220, 229, 258, 320, 355, 378, 396, 404—406, 417, 432, 433, 444, 451
Лувен, 408
Лулль (Реймон), 322, 327, 329, 331, 358
Лунд, 52
Льєж, 78, 106, 427; історія єпископів, 92. *Див. також:* Ноткер
Любек, 309
Людовік VI Товстий, 85, 88, 103, 276, 324, 388, 389, 397, 415, 427, 446
Людовік VII Молодий, 273
Людовік Благочестивий, імператор, 44, 51, 54, 58, 70, 106, 125, 172, 177, 181, 204, 206, 208, 298, 386, 399, 404, 444
Людовік Восьмий, 434
Людовік Германський, 243, 295, 314, 385, 386
Людовік Дев'ятий або Людовік Святий, 135, 142, 145, 187, 225, 229, 259, 264, 273, 284, 308, 309, 315, 328, 331, 332, 364, 421, 431. *Див. також:* «Коронація Людовіка», прим. 85
Людовік Другий, імператор, 325
Людовік IV Заморський, 215, 296, 395, 396
Людовік II Заїка, король Франції, 207
Людовік Одинадцятий, 335, 455
Людовік П'ятий, 395
Людовік Сліпий, король Провансу, 388
Людовік Третій, 73, 109
Людовік Чотирнадцятий, 335, 454
Людольфінг'єни (герцоги Саксонії), 295, 296
Людпранд, єпископ Кремони, 400, прим. 341.
Люк, 58, 191, 296
Люнебурґ (герцогство), 193; абатство Сен-Мішель, 351

Маас, 192, 229, 258, 320, 325, 386, 387, 391, 409, 433, 436, 444; мозанський (мааський) край, 316, 387, 433, 443; мозанські марки (мааські прикордонні області), 391
Маври. *Див.:* мусульмани
Мавританія, 71
Магдебурґ, 32
Магнати, 90, 167, 169, 170, 173, 174, 177, 195, 199, 207, 208, 213, 247, 249, 252—256, 296—298, 308, 309, 311, 317, 345—348, 354, 361, 367, 371, 372, 376, 377, 378, 380, 391, 392, 394, 397—399, 403, 404, 406, 407, 409, 412, 414, 427, 432, 434, 441, 442, 449, 450, 458

Магнус Добрий, король Норвегії, 52
Магог, див. Гог, 72
Магриб, 24, 26, 85
Майлезе, 180
Майн, 406, 444
Майнц, 385; абатство Сент-Альбан, 324
Майоль (святий), абат Клюні, 25
Майснер (Генріх фон Майстер), 327
Македонія, 17, 22
Макіавеллі, 97
Маконне, 386
Малдон (битва під), 61
Манассе, архиєпископ Реймський, 359
Маніхейство, 98, 122
Манс, 424; графство, 226. *Див. також:* Мен
Мансураг (битва під), 140, 316
Марешаль, 351, 355
Мариньян (битва під), 326
Маркварл фон Анвайлер (сенешаль), 355
Мармутьє (абатство), 278
Марнотратна щедрість, 321
Марокко, 36, 71
Марсель, 25
Мартіньї-на-Луарі, 57
Мексика, 253
Мелар (озеро), 33, 50
Мелен, 245, 432, 433
Мембур, 163, 377
Мен (графство Манс), 39, 408, прим. 25
Мен (острів), 39
Менде, єпископство. *Див.:* Гійом Дюран
Менестрелі, 110—112, 114, 115, 117, 142, 313, 317, 321
Меревіль (сіри де), 79
Мери, 350 і далі, 378, 457
Меровінги, 96, 117, 161—165, 168, 171, 176, 195, 206, 294, 372, 397, 403, 410, 455; держава, 54
Мерсебург (графство), 206; єпископ, *див.:* Тітмар
Мерсен (угоди, укладені в М.), прим. 179.
Мерсія, країна, 36, 40, 59, 62, 400
Мерт, 27
Мертвої руки правило, 219, 273, 352, 454
Мессе, що в провінції Пуату, 38
Метланд (Ф.В.), 18
Метц. *Див.:* Сент-Арнуль
Микола Перший, цар, 171
Миропомазання, 360, 389, 395, 397—399
«Миротворці», 425, 426
Мілан, 211; архиєпископ, *див.:* Аріберт
Міністеріали. *Див.:* Сержанти
Місні (марка), 213
Містраль (Фр.), 189
Мйоса (озеро), 41
Мо, 434
Модена, 59
Мозель, 58
Молезм (абатство), 78
Молитва (ритуал м.), 245
Монастирське життя, 78, 162, 183; оновлення, 358
Монбрізон (госпітальєри), 256
Монголія, монголи, 31, 71, 73
Мон-Лун. *Див.:* Лаон
Монморенсі (сір де), 146
Монпельє, 133
Монс (Ено), 90
Монс-ан-Певель (битва під), 333
Мон-Сені (гірський прохід), 114, 344
Мон-Сен-Мішель (абатство), 344
Монте Ардженто, 22, 23, 72
Монтеск'є, 15, 16, 203, 435, 447
Монфор л'Аморі (сір де), 276, 326, 409
Моншове (Звичаї М.), прим. 236
Морава, 29
Моравія, морави, 27, 31
Морвіль-сюр-Ньє, 286
Моріль, архиєпископ Руанський, 78
Моріньї (абат де), 228, прим. 197
Мости, 77, 85
Мур, річка, 29
Мусульмани, 17, 21, 23, 26, 109; арабська література, 119; арабський флот, 37; золоті арабські монети, 81, 82

Наварра, 385
Наділення васала землею, «вирядити на хату», 182—184, 203, 349, 450, 451
Намюр, намюрці, 228
Нант, нантці, 36, 45, 48, 406
Нарбонна, 421, 432; церковний собор, 423, прим. 276
Народжений тегном *(thegnborn)*, 300
Неаполь, 403
Невер (графства Н.), 333; ніверпейці, 434
Нейстрія, нейстрійці, 37, 189, 208, 405, 438, 442
Нерівний шлюб, 268, 281, 345, 352
Нижня Сена, 46, 47, 64; нормандське князівство, 48
Нів (дама), 275
Нідарос. *Див.:* Трондгейм
Нідерланди, 86, 121, 309
Нім (країна), 28, 30
Новалез (монастир), 24, 114
Новгород, 86; князь, 44
Ногі (японський маршал), 224
Нойон (асамблея в Н.), 395; єпископство Нойон-Турне, 427, 432
Норберт (святий), 100
Норвегія, норвежці, 33, 34, 39, 41—44, 48, 50—52, 56, 68, 69
Норман (значення слова), 33
Нормандія, нормани, 22, 23, 29, 33, 35—39, 43—49, 54, 59, 60, 63—67, 69—72, 78, 91, 109, 113, 118, 125, 135, 140—142, 144, 154, 155, 189, 190, 195, 197, 200, 201, 214, 216, 218, 219, 228, 233, 276, 305, 323, 336, 382, 385, 389, 406, 422, 427, 434, 437, 451; вторгнення норманів, 30, 36, 45, 48, 49, 54, 70, 72, 73, 109, 197, 310. *Див. також:* Вікінги; дюки, 47, 125, 200, 201, *див.:* Роллон (Перший, дюк Нормандії); романський діалект, 61
Норманські держави Південної Італії, 22 305. *Див. також:* Сицилія. Прим. 113, 326
Нортумберленд, Нортумбрія, 43, 59, 60, 61, 70
Норфолк, 380
Ноткер, єпископ Льєжа, 92
Ноттінгем, 62
Нуармутьє. *Див.:* Сен-Філібер
Ньюфаундленд, 37

Обіцянка дружби, 456, прим. 390
Овернь, 35, 434
Оденард, 153
Ож'є, герой епосу, 249
Озброєння, 301 і далі
Оксер, Оксеруа, 72, 425
Олав (святий), 50, 52; легенда, 56
Олав Трюгвасон, король Норвегії, 41, 48
Олексій (святий), 312. *Див. також:* «Поема про святого Олексія», 239
Олів'є (персонаж із «Пісні про Гійома), 109, 411, 318
Опіка, взяття під опіку, commendatio, 159, 163, 164, 172, 174—176, 178, 184, 186, 188, 190, 191, 196, 198, 204, 215, 216, 225, 226, 228, 229, 237, 240, 255, 256, 268, 270—274, 278, 280, 281, 307, 312, 344, 359, 361, 367, 392, 417, 421, 433, 449, 451, 453, 454, 456
Оппенгайм (хартії О.), 336
Орваль. *Див.:* Жиль
«Орден рицарства» (поема), 327—329
Ордерік Віталь, 409, прим. 253, 359
Оркади (острови), 39
Орлеан, 35, 36, 79, 85, 405
Орлеанський ліс, 35, 287
Осло (фіорд), 41
Остготів (династія), 116
Отен, Отенуа, 405, 406
Отранте, 27
Оттон Другий, 22, 96, 281
Оттон І Великий, 17, 25, 29, 30, 73, 96, 97, 103, 108, 386, 398, 399, 401, 402, 419, 437, 443
Оттон Третій, 95, 100, 108, 192, 401, 402, 432
Оттон, дюк Бургундії, 215
Оттон, єпископ Фрайзінга, 30, 33, 100, 107, 305, 332, 418
Оттонів (двір), 325; династія: *див.:* Саксонія; канцелярія,400; політика, 211

П'єр Даміан (святий), 114, 123
П'єр де Фонтен, прим. 237
П'єр із Во де Серне, 326
П'єр Ломбар, 123
П'єр Флот, 96
П'ять Бургів, 62, 69
Павія, 28, 386, 418
Павло (святий), 102, 389; «Послання», 326
Павло Диякон, 297
Павло Ороський, 104
Палата Громад, 341, 381
Палезо, 152
«Паломництво Карла Великого» («Пісня про»), 318
Паннонія, 32. *Див. також:* Угорщина
Панська маєтність (сеньйорія), 251—

260, 262—264, 267, 268, 272, 275—284, 286, 288—290, 296, 299, 300, 332, 337, 341, 344, 348, 359, 365, 368, 448—450, 452—454
Парафіяльні церкви, 357 і далі, 424, 427
Париж, 35, 36, 79, 85, 101, 120, 135, 405, 433, 434
Парі (Гастон), 107, 115
Парламент англійський, 381, 434, 458. *Див. також:* Палата Громад
Парламент французький (парламентський суд), 259; королів Капетінгів, 131; Паризький, 142, 334, 339
Парма, 309
Пассау, 32; єпископство, *див.* Пільґрим
«Пастирські правила Григорія Великого», 58
Патериця, 359, 361, 363
Пепін Другий, король Аквітанії, 72
Пепін Короткий, 166, 171, 397
Пер, перство, 344 і далі
Первородство, 202, 218, 219, 394, 434
Перигор, 306
Перрен (Ш. Е.), 288
Перресіо, 448
«Персеваль» (поема), 327
Перстень (пастирський), 361, 363
Петро (святий), довірена особа св. П., 97, 402; Вотчина св. П., 192
Печеніги, 30
Північне море, 43, 44, 48, 51, 70, 152, 157, 257, 436
Підкова кінська, 166
«Підтримка», 456
Піза, 25, 37; Хартія, 135
Пікардія, 85, 114, 228, 273
Пільґрим, єпископ Пассау, 32
Піренеї, 23, 81, 96, 199, 200, 385, 406
«Пісня над піснями», 121
«Пісня про Антіохію», 115
«Пісня про герцоґа Ернста», 116
«Пісня про Ґійома», 109, 112, 304
«Пісня про Нібелунґів», 117, 151, 305, 318
«Пісня про Роланда». *Див.:* Роланд
Пітербаре, 105
Піхотинці, 302
Плантаґенет (Генріх), 118, 315, 378, 417, 431
Плантаґенети, 121, 187, 216, 223, 233, 240, 283, 284, 455
Пласентен, 133
Платон, 16
Плотські друзі, 139, 140, 145, 153
По, 27, 405
Повірений (advocatus), 186, 409, 413, 414, 415, 435
Повірених (інституція), 416, прим. 348
Повторно взятий (феод), 186, 211
Поділ королівства, 393
«Подорож Карла Великого» (поема), 112
«Поема про святого Олексія», 239
«Поема про Сіда», 117, 150, 199, 345
Позбавлення привілеїв шляхетного стану, 339 і далі
Половці, 73
Польща, 78
Полювання, лови, 313 і далі
Понтьє (графства), 324, 409
Поперінґ. *Див.:* Акке й Ерруа
Пор-сюр-Сона, 386
Португалія, 199, 385
Потьєр (ченці з П.), 111
Почесний феод (значення виразу), 189, 206 і далі, 341 і далі, 378, 407
«Пошуки святого Ґрааля» (поема), 320
«Правила святого Бенедикта», 297
Право на повернення (по лінії родинних зв'язків), 223
Право на повернення (феодальної власності), 223
Прага, 81
Прево королівські, 434
Придворний граф (пфальцграф), прим. 344
Принцеса Далечінь (Легенда про),319
Прованс, 24, 25, 59, 70, 106, 134, 147, 309, 320, 331, 336, 339, 386, 388, 426; графи, 336, 386, 426, *див.:* Карл Другий і Ґійом; мова «провансальців» (жителів Ланґедоку), 445; королі, 24. *Див. також:* Юґ Арлезіанський і Людовік Сліпий; поезія, 317 і далі
Провен, 434
Провізія, 84 182, 187, 311, 409
Процеси загальні, 373, 380; Процеси меча, 374
Пруссія, 454
Прюм. *Див.:* Регінон
Пряма спадковість, 131, 132, 369
Пуату, 38, 48, 60, 406; графство, 180
Пуатьє, 166, 307; графство, 422; церковний собор, 424
Пюї, 425, 432; єпископ, *див.:* Ґі; церковний собор, 422

Рабан Мор, 99. *Див.:* його *Universo Libri* (*De*)
Равенна (герцоґство), 355
Райн, 17, 24, 27, 44, 46, 48, 53, 57, 106, 117, 192, 229, 253, 277, 288, 289, 385, 387, 400, 406, 443, 451
Райхенау (абатство), 224
Рауль де Ґуї, 110
«Рауль із Камбре» (Пісня про), 110, 112, 118, 209, 242, 314
Рауль ле Ґлабр, 426
Рауль, дюк Бурґундії, потім король Франції, 47, 395, 396
Регінон, або Регіно фон Прюм, 26, 105
Редкліф (Енн), 311
Реймс, 30, 35, 45, 48, 58, 78, 95, 309, 325, 395, 411; архиєпископства, 385, 390. *Див. також:* Адальберон, Еббон, Фульк, Інкмар, Манассе і Тюрпен; «Історія Реймської церкви», *див.:* Флодоар; кафедральний собор, 329, 395, 411, 422
Рейнальд фон Дассель (канцлер імперії, потім архиєпископ Кельна), 124
Ремі д'Оксер, 72
Ренан (Ернест), 390
Ренар (Цикл про), 118
Ренн, 406
Рено де Монтобан (герой епосу), 246, 249
Ренуль де Ґланвіль, 118, 135
Реформа григоріанська, 122, 133, 262, 318, 357, 359, 364, 415, прим. 84, 326
Рим, римляни, 16, 17, 32, 42, 43, 52, 55, 77, 107, 108, 121, 125, 127, 152, 161, 165, 167, 168, 257, 269, 309, 325, 379, 386, 399, 400—402, 436; Рим папський, 325, 326. *Див. також:* Германська Римська імперія
Римська Германська імперія, 333, 399
Рипуарські (франки), 127; рипуарський закон, 165
Рицарі мандрівні, 305
Рицарство, 322, 324, 327—329, 332, 333, 336, 338, 348, 353, 457
Ріальто, 403
Рідінґ, 35
Рік (визначення року), 90, 101
Рік'є (святий), 50
Ріпен, 50
Рісла, 64
Річард Другий, дюк Нормандії, 61
Річард Другий, король Англії, 456
Річард Левине Серце, 214
Річард Перший, дюк Нормандії, 46
Ріше (чернець із Реймса), 48, 204, 405, прим. 344
Рішле, 15
Роанне (країна), 230
Роберт Ґіскар, 343
Роберт де Кларі, 121, 345
Роберт II Благочестивий, король Франції, 88, 95, 100, 390, 427, 434
Роберт Перший, король Франції, 47, 391, 395, 396 прим. 344
Роберт Сильний, граф Анжу, дюк Франції, 208, 295, 404, 405
Роберт, син Ґійома Завойовника, 95
Робертінґи, 215, 431, 432, 436
Роджер Другий, король Сицилії, 330, 333
Родовий поділ (parage), 218 і далі, 221
Родоводи аламанські та баварські, 152
«Розради» Боеція, 40
Роланд (головний герой «Пісні про Роланда»), 109, 110, 112—115, 140, 141, 174, 244, 392, 443, 445, 446
Роланд, граф марок Бретані, 109, 115, 118, прим. 94
Роллон, 47, 48, 54, 61, 63, 67, 69, 189, 438
Романія, 127, 132, 403, 406
Романське (мистецтво), 120
Романтизм, 101, 111, 245
Рона, 23—25, 37, 112, 189, 386, 388, 405, 422
Росні-су-Буа, 273,
Ру («Роман про Ру»), 113
Руан, 36, 47, 48, 60, 63, 216, 432; архиєпископ, *див.:* Моріль.
Рудольф Перший, Вельф, король Бургундії, 387, 388, 405; наступники Рудольфа, 405
Рудольф фон Габсбурґ, 356
Руерґ (монастирі Р.), 93
Румуа, 46, 64, 68
Русі (сіри де), прим. 26.
Русильйон, 289, 423. *Див. також:* Кодале-ан-Конфлан

Руссо (Жан-Жак), 525
Русь, 31, 39, 54, 73, 81; річки Русі, 54, 69

Сааль (гірський прохід), 27
Сабінські гори, 22
Сакси. *Див.:* «Дзеркало саксів»
Саксон Граматик, 440
Саксонія, 27, 28, 78, 145, 193, 217, 254, 258, 277, 278, 295, 381, 386, 401, 406, 407, 412, 437, 441, 452; герцоги, *див.:* Генріх Перший, король Германії і Генріх Ліонський; імператори Саксонської династії, 88, 125, 126, 211, 362
«Саксонська універсальна хроніка», 121
Салерно, 201
Салійський (закон), 168
Салійці (франки), 127, 241, 395; династія, 96, 107, 355, 362, 398, 399, 401, 402; імператори, 126; салійське право, 168
Салімбен, 309
Самуїл (біблійний персонаж), 389
Санс, сансійці, 35, 133, 406; архієпископ, 228
Сарагосса, 23
Сарацини. *Див.:* Мусульмани.
Сардинія, сарди, 26, 93, 257, 403
Сармати (народ), 166
Сассекс, 44, 380
Саффолк, 380
Свейн Роздвоєна Борода, король Данії, 41, 42, 54, 56
Свобода (поняття св.), 373 і далі, 375, 378; в Англії, 341, 353; в Германії, 355
Свобода церковна, 359
Священна війна. *Див.:* Хрестові походи
Седерманланд, 69
Сезер із Арля (святий), 371
Семуа (річка), 386
Сена, 46, 47, 58, 60, 65, 72, 85, 106, 120, 190, 208, 325, 378, 404
Сен-Бернар (Великий перевал), 25
Сен-Вандріль, 64
Сен-Віктор (абатство), 103
Сен-Галль, 24, 92, 114, 204, 302, 313
Сен-Дені, 79, 112, 117, 130, 146. *Див. також:* Аржантейль
Сенешаль, 351, 352, 355
Сен-Жак-де-Компостелла (гробниця святого Якова в Галісії), 48, 80, 112
Сен-Жермен-де-Пре (ченці монастиря), 72
Сен-Квентін (канонік із С.-К.). *Див.:* Доон
Сен-Мартен, 226
Сен-Мартен-де-Шам, 246
Сен-Мішель (орден с.-М.), 455
Сен-Моріс-д'Агон (Вале), 24
Сен-Поль (конетабль), 455
Сен-Пурсен-сюр-Сіуль, 38
Сен-Рік'є (абат), 235, 298; «повірені», 409
Сен-Сатурнен, що в Анжу, 210
Сен-Серж (Анжер), 243
Сент-Арнуль (Метц), 286
Сент-Женев'єв, 273
Сент-Омер, 153
Сентонж, 37
Сен-Трон, 301, 351
Сен-Тропез (Аррас), 23
Сен-Філібер (абатство), в Нуармутьє, 38; в Турню, 38, прим. 20
Сеньйор (значення слова), 159 і далі, 248, 249
Сепульведа, 153
Сергій Другий, Папа, 325
Середземномор'я, жителі Середземномор'я, 23, 25, 26, 55, 81, 114, 166
Сержанти, 301, 312, 330, 348—355, 379
Сибір, 26
Сильвестр Другий. *Див.:* Жербер д'Орійяк
Симеон, болгарський цар, 27
Симон де Крепі, 312
Симон де Монфор, 326
Синевулф, 245, прим. 216
Сирія латинська, 201, 214, 229, 305
Сицилія, 22, 44, 201, 333, 431; регент, 355, королі, *див.:* Роджер Другий, прим. 113
Сігбер де Жамблу, 443
Сід, 96, 117, 302
«Сім частин» (Siete Partidas) (трактат із кастильського права), 331
Скандинавія, скандинави, 21, 32, 39—41, 49, 51, 53, 54, 56, 57, 60—62, 71, 72, 86, 116, 130, 164, 189, 238, 258, 450
Сканія, 33, 52
Скіфія, 32
Скотти (ірландські), 406
Слов'яни, 17, 27, 30, 32, 42, 193, 450
Сноррі Стурлусон, 50
Соест, 309
Солвей (затока), 64, 69
Солін («Географія С.»), 121
Соль-Таван (дюк де), 354
Сомма, 355
Сомюр, 38
Сона, 386, 406
Сотня, сотник, 372, 373—376, 379 і далі
Спіноза, 15
«Сповідь» Ґібера де Ножана, 120
Сполето, дюки, 385, 386. *Див. також:* Гі
«Статут дофінів», 458
Стемфорд, 62, 66; Битва біля Стемфордського мосту, 44, 49
Страсбург, єпископ С., 333; «Присяги», 314, 458
«Страсбурзькі присяги», 314, 458
Стремено, 166, 301
Стюарти, 342
Суассон (граф де), 316; єпископ, 141, 422
Суд баронський, 378, 379
Суд звичаєвий, 379
Суд королівський французький. *Див.:* суд парламентський
Судова апеляція, 383
Судовий поєдинок, 369, 377, 383
Східна Англія, 35, 63, 380
Східна Римська імперія, 166, 214, 450
Сюже (абат), 260, 350, 412, 415,
Сюза, 24
Сюзерен (значення слова), 151, прим. 151

Тальва (родина), 142, 155, прим. 124
Тальмон (сір де), 351
Тамплієри (орден), 330, 331
Тангейзер (легендарний персонаж), 244
Танет (острів), 38
Таорміна, 22
Тауторп, що в Йоркширі, 65
Тахо, 23
Тацит, 167, 254, 295, 300, 323
Тевтони. *Див.:* Тіойці
Теґн (військово-залежна людина), 195, 197, 198, 245, 300
Темза, 35, 38, 40, 56, 64
Теодоріх Великий, король остготів, персонаж Нібелунгів, 117
Тертулліан, 129
Теруан (єпископ Т.), 186
Тібр, 400
Тирренське море, 17
Тиса, 26
Тисячний (рік), 101, 102
Тіволі, 403
Тіе-ан-Парісі, 273,
Тіль (порт на Ваалі), 48
Тіойці, тіойська мова, 92, 316, 444, 445. *Див. також: Deutsch*
Тіс (річка), 40
Тіт Лівій, 104
Тітмар, єпископ Мерсебурґа, 206, прим. 325, 375
Тома д'Узуер, 142
Томас Беккет, 358, 379
Томасін фон Цірклере, 327
Тор (скандинавський бог), 50
Торговці (купці), 301, 307—309, 321. *Див. також:* Буржуазія
Тоскана, 78, 146, 258, 390, 412
Тостіґ (граф), 77
Тофі (сеньйор), 65
«Трактат про англійські закони» Рауля де Ґланвіля, 128, 135
Транс'юранія (герцогство), 387, 388
Тренте (церковний собор у Т.), 357
Трибюр (сьогодні Требюр), церковний собор, 314
Трір, 388; ченці, 180, 180
Трондгейм, 52
Трослі, 21
Труа, 77, 406, 434; граф де Т., якого згодом називали граф де Шампань, прим. 344.
Тулонж, що в Русильйоні, 423
Тулонська округа, 57
Тулуза, тулузці, 189, 295, 320, 404, 427
Туль, 362, 387; єпископ, *див.:* Брюно
Тур, Турень, 57, 162, 208, 224
Турі (пріорство), 79
Туркестан, 81
Турки, 73
Турне, турнезійці, 309, 410; єпископство, *див.:* Нойон
Турнем (башта), 311
Турню, 38. *Див.:* Сен-Філібер
Тюрингія, тюринги, 407, 443

Тюркська мова, 26
Тюрпен, архієпископ Реймський, 109

Уаза, 85
Угорщина, угри, 28—32, 52, 59, 71—73, 81, 193, прим. 7.
Уз (річка), 35
Уї (хартія), 106
Україна, 34
Упланд, 43
Управління феодом, управитель (baillistre), 213, 215
Упсала, 52
Урал, 26
Урбан Другий, Папа, 129
Усагра, 140
Усама ібн Мункід, 302, прим. 249
Утрехт, 48
Уш (долина У.), 405

Ф'єзоле, 37
Фазис (річка на Кавказі), 16
Фалез, 240
Фарерські острови, 39
Фатіміди, 22
Фенелон, 15
Феод (значення слова), 178—180, 189—191, 202; латинські написання, 94. *Див. також:* Повернення (феоду)
Ферте-сюр-Об (сіри де), прим. 26.
«Фізика» (Арістотеля), 121
Філіп VI де Валуа, 242
Філіп-Август, 133, 135, 182, 187, 220, 221, 240, 241, 264, 316, 328, 336, 392, 419, 430, 431, 434, 437
Філіп Ельзаський, граф Фландрії, 238, 417
Філіп IV Красивий, 96, 145, 246, 333, 334, 336
Філіп III Сміливий, 273, 333, 455
Філіп Перший, 88, 355, 390
Фінляндія, фінни, 42, 56
Флак (Ж.), 447
Фландрія, 38, 71, 75, 81, 85, 86, 129, 140, 141, 144, 145, 149, 186, 208, 227, 232, 244, 273, 305, 316, 320, 333, 336, 344, 382, 404, 411, 417, 422, 427, 435, 455; графства, *див.:* Бодуен Четвертий і Філіп Ельзаський; рицарство, 314, прим. 253
Флері-на-Луарі, 35
Флодоар (літописець), 30, 45, 47, 58. *Див.:* його «Історію Реймської церкви»
«Флоовант» (пісня), 112, 117
Флоренція, 333
Фолембре, 204
Фолькер фон Альцей, 318
Фонтен-ле-Діжон (сіри де), 102
Форез (графи дю), 230, 256, 258, 276
«Фрагмент із Гааги» (епос), 109, 111
Фрайзінг (єпископ). *Див.:* Оттон
Фракія візантійська, 27, 29
Франк = вільний, 162, 181, 266
Франки (аристократія у Ф.), 294, 295
Франконія, Східна Франція, 36, 52, 277, 295, 385—387, 389, 399, 406—408, 412, 444
Франциск із Ассізі (святий), 143
Франція (герцогство), 405, 406, прим. 344
Франція (походження національної назви), 442—444
Французька революція, 16, 148, 161, 294, 448, 454
Франшизи (Хартія про). *Див.:* Звичаї
Франш-Комте, або графство Бургундія, 225, 405
Фрежю, 24
Френе, 23—25, 57, 70, 72, 73, прим. 6
Фрисландія, фризи, 44, 54, 75, 142, 145, 152, 155, 257, 258, 262, 277, 451; фризький закон, 48
Фрідріх Барбаросса, 133, 217, 237, 241, 301, 330, 355, 394, 402, 418, 436—438
Фріулі, 205; маркіз, 386
Фроде, або Фроті, легендарний король, 440
Фуберт, єпископ Шартра, 80, 232, 240
Фуке (Ніколя), 456
Фульда. *Див.:* «Аннали»
Фульк ле Решен, граф Анжуйський, 106
Фульк Нерра (граф), 149, 210
Фульк, архієпископ Реймський, 394
Фюстель де Куланж, 442

Хартія (Велика), 209, 221, 434, 458
Хвороби. *Див.:* Лікування
Хімена, 96
Хлодвіг, 168, 192, 390
Хозарська держава, 31
Хрестові походи, 30, 56, 105, 115, 182, 229, 236, 305, 306, 345, 419, 445, 446

Цезар (Юлій), 107, 168, 443
Цензові реєстри, 181, 265, 270, 286, 288, 289
Центральний масив, 38, 426
Церінги (родина), 296
Цикл «Лотаринзькі пісні» (епічна поема), 112, 446
Цуйдерце, 257

Час (обрахунок ч.), 66
Честер, 40, 57; графство, 439; єпископ, 344
Чехи, 32
Чистка (спустошення), 308
Чорне море, 31, 81, 166
«Чудеса святого Бенедикта», 311

Шалон-на-Соні, 386
Шами (азіатський народ), 73
Шампань, 78, 86, 135, 320, 331, 434; графиня, *див. також:* Генріх Ліберал; графства, 120, 121, прим. 344
Шаранта, 35
Шарру (церковний собор у), 422, 423
Шартр, 35, 46, 47, 119, 120, 148; абатство Сен-Пер, 349; кафедральний собор, 329; єпископи, *див.:* Фуберт та Ів
Швабія, 27, 213, 277, 406; герцог, 410; Швабські Альпи, 381
Швейцарія, 356
Швеція, шведи, 33, 41, 43, 50—52, 56, 68, 148
Шеваж (податок), 270—273, 278, 279, 281
Шер, 424
Шериф *(Sheriff)*, 439, 441
Шетландські (острови), 39
Шир (*shire*) (графство), 380
Шлезвіг, 50
Шляхетний нагляд, 338
Шотландія, 39, 55, 60, 384, 439
Шпір, 385
Штати генеральні й провінційні, 434
Штауфен (Гогенштауфен), 187, 214, 355, 410

Щитоносець, 233, 336

Юг Арлезіанський, король Провансу, потім Італії, 25, 388
Юг Великий, 396, 405, прим. 344
Юг Капет, 204, 225, 245, 395—397, 432, 433
Юг, син Лотара Другого, 206
Юдиф (Книга про) зі Старого Заповіту, 43
«Юон із Бордо» (поема), 308
Юра, 387; Швабська (Швабські Альпи), 381
Юстиніан (імператор Сходу), 22; «Кодекс Юстиніана», 134
Юстиція, 369, 370, 375, 376, 382, 426
Ютландія, 33, 55

Яків (святий), 112
Яків Перший, король Арагону, 331
Японія, 73, 224, 225, 391, 453, 458
Ярл, 40, 41, 60, 62, 65, 207, 439

Adelenc. *Див.:* Аристократ
Aetheling. *Див.:* Аристократ
Aireld de Rievaulx, прим. 83
Ambacte, 168, прим. 156

Bauermeister (мер), 348
Bayle (мер), 348
Bol (сукупність данських земель), 66
Bondmen (підневільні люди), 281, 283, 290, 353
Buccelarius (приватний солдат), 167, 239, 247
Burg, 365

Carlenses. *Див.:* Kerlinger
Ceorl (вільна людина), 300
Collibertus: *Див.:* Culvert.
Conversus, 96
Criados, 199, 200

Danegeld, 440
Delle (dale), 66
Dienstmann, 348, 354—356. *Див. також:* Сержант
Domesday Book, 198, 255, 256

Edel, Edeling. *Див.:* Аристократ
Eorl, 300

Farae (gentes), 152
Feodum. *Див.:* Феод
Féos. *Див.:* Феод
Feu (провансальське слово). *Див.:* Феод

Fosterage, 238
Frankpledge (порука), 282, 429
Freemen, 341
Fueros, 288
Fürsten. *Див.:* Князі (в Германії)

Gasindus, gesith, gisind (товариш), 168, 191
Gau (район), 410
Geneat (товариш по харчуванню), 196, 197
Gesithcund (васал), 300

Herr (володар, хазяїн), 247
Hide (одиниця виміру земельної площі), 66
Hlafoetan (їдець хліба), 195, 247
Hlaford: див. Лорд, 195
Höflich (куртуазний), 316
Housecarl (домашній хлопець на побігеньках), 195
Hulde (акт вірності), 159
Hundert (значення слова), 372

Idiota, 96

Kerlinger, або Carlenses (жителі королівства Карла Великого), 433, 443
Knight (слово англійське) = Knecht (слово німецьке), 195—197, 247

Laen (позичка), 198
Laten (випущений на волю), 278
Lehnrecht (право феодів), 194, 202, 217
Lehnwesen, 15
Leibeigen, 280
Libri Feudorum («Книги про феоди»), 191

Mancipia, 268
Miles (солдат), 175; agrarii milites, 193, 196
Minnesang, 314, 320, 327
Muntmen (віддані під опіку), 280

Nativi. *Див.:* Niefs
Niefs. *Див.:* Nativi
Nobiles, ignobiles, прим. 305

Ordo, 324

Poblaciones, 288
Precaria, precarium, 177
Prestamo (позичка), 200

Quintaine (опудало на стовпі, яке нововисвячений рицар мав простромити списом), 322

Reeve (мер), 348
Riding (округа), 65
Römerzug, 400

Sake and soke (дозвіл судити), 380
Servitium (служба), 163
Sokeman (підсудний), 380
Soliu (людина тверда (надійна) = людина, пов'язана абсолютною васальною присягою на вірність), 229, 230
Stadt, 365
Stände, 458
Statuti, 288

Theow (раб), 281, 282
Thiudans (вождь народу), 391
Town, 365
Treue (акт вірності), 159
Trobar clus (поема), 317

Universo Libri (De), прим. 73

Valet (значення слова), 169
Vassus dominici (васал сеньйора-короля), 168, 184, 190, 343
Vicaria. *Див.:* voirie
Viguerie. *Див.:* voirie
Ville (значення слова), 365
Voirie, або viguerie, 372, 374

Wapentake (округа), 65
Weistum (доповідь про права), 288
Wergeld, 140

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Марк Блок

ФЕОДАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО

Переклад з французької Віктора ШОВКУНА

Керівник проекту *Олег Микитенко*

Коректор *Наталя Дроботун*
Технічний редактор *Ніна Бабюк*
Художнє оформлення *Віктора Кузьменка*
Верстка *Вікторії Стрикун*
Поліграфічне забезпечення *Лева Снєгірьова*

Підписано до друку 25.09.2001. Формат 60x90 1/16.
Папір офсетний №1. Друк офсетний. Гарнітура Таймс.
Умовних друк. арк. 33,00. Авторських арк. 39,44. Обліково-вид. арк. 40,85
Тираж 1000 прим. Вид. 31. Зам. 1-256.

Видавничий дім «Всесвіт»
01021, Київ-21, вул. М. Грушевського, 34/1,
тел. 293-13-18, факс (380-44) 253-2888

Видруковано у ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги»
01107, Київ, вул. Баггавутівська, 17-21, тел. 216-55-59

Блок, Марк

Б70 **Феодальне суспільство**: Пер. з фр. — К.: Вид. дім «Всесвіт», 2001. — 528 с. — Бібліогр.: 477—506.
ISBN 966-95968-0-7

Остання праця відомого французького історика М. Блока (1886—1944) «Феодальне суспільство» — класична праця світової науки про історію Західної Європи IX—XIV ст.

Українською мовою видається вперше.

Нац. парламент. б-ка України 24.09.2001

ББК 63.3(4)

Видавничий дім
«ВСЕСВІТ»